

ДР ЂОКО СЛИЈЕПЧЕВИЋ

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ II

ОД ПОЧЕТКА XIX ВЕКА ДО КРАЈА ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Београд, 2002.

САДРЖАЈ

УВОД.....	2
О ИЗВОРИМА ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СПЦ.....	7
I. ГЛАВА: СПЦ У КАРЛОВАЧКОЈ МИТРОПОЛИЈИ.....	9
1. СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА У АУСТРО-УГАРСКОЈ МОНАРХИЈИ.....	11
2. ИЗГРАЂИВАЊЕ ЦРКВЕНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ И БОРБА ЗА ОЧУВАЊЕ ПРИВИЛЕГИЈА.....	15
3. ПОТЧИЊАВАЊЕ ЦРКВЕ ДРЖАВИ.....	31
4. ДУХОВНО-КУЛТУРНИ ЖИВОТ У КАРЛОВАЧКОЈ МИТРОПОЛИЈИ ДО ТЕМИШВАРСКОГ САБОРА.....	47
5. ЕПОХА МИТРОПОЛИТА СТЕВАНА СТРАТИМИРОВИЋА.....	54
1. Избор за митрополита.....	57
2. Црквени рад митрополита Стратимировића.....	61
а) Васпитање и подизање свештеничког подмлатка.....	62
б) Оснивање епархијских богословских школа.....	65
в) Старање о материјалном обезбеђењу свештенства.....	67
г) Старање о поправци и подизању монаштва.....	72
д) Рад на занављању епископата.....	75
ђ) Архипастирство Стратимировићево.....	79
е) Одбрана православља.....	81
ж) Борба против унијаћења у Карловачкој митрополији.....	83
з) Борба против увођења новог календара.....	91
и) Борба против увођења световних чланова у конзисторије.....	93
ј) Стратимировићев лик.....	95
6. КАРЛОВАЧКА МИТРОПОЛИЈА ПОСЛЕ СТРАТИМИРОВИЋА.....	98
1. Проглашење Патријаршије.....	100
2. Осамостаљивање румунске православне цркве.....	106
7. БОРБА ЗА ЦРКВЕНО-ШКОЛСКУ АУТОНОМИЈУ И СУКОБ ИЗМЕЂУ ВИШЕ ЈЕРАРХИЈЕ И ПОЛИТИЧКИХ ПРВАКА.....	111
8. ОБРАЗОВАЊЕ СВЕШТЕНСТВА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА.....	130
1) Образовање парохијскога свештенства.....	131
2. Борба за свештеничко удружење.....	135
3. Стање монаштва и манастира.....	139
9. ПОЈАВА СЕКТИ У КАРЛОВАЧКОЈ МИТРОПОЛИЈИ.....	142
II. ГЛАВА: СПЦ У ЦРНОЈ ГОРИ.....	145
1. ОСОБЕНОСТИ ТЕОКРАТИЈЕ У ЦРНОЈ ГОРИ.....	146
2. ТЕРИТОРИЈАЛНИ ОПСЕГ ЦЕТИЊСКЕ МИТРОПОЛИЈЕ.....	150
3. ЦЕТИЊСКИ МИТРОПОЛИТИ ЗА ПОСЛЕДЊИХ СТО ПЕДЕСЕТ ГОДИНА.....	155
а) Петар I Петровић Његош (1784–1830).....	156
б) Петар II Петровић Његош.....	165
4. ОДВАЈАЊЕ ЦРКВЕНЕ ОД СВЕТОВНЕ ВЛАСТИ.....	180

5. РЕЛИГИОЗНОСТ ЦРНОГОРАЦА И ЛИК ЦРНОГОРСКОГ СВЕШТЕНИКА.....	186
III. ГЛАВА: СПЦ У СРБИЈИ.....	196
а) Црквени живот до добијања аутономије	197
б) Припреме за увођење националне јерархије	201
в) Добивање црквене аутономије	207
г) Нова јерархија на послу	211
1. МИТРОПОЛИТ ПЕТАР ЈОВАНОВИЋ И ЊЕГОВО ДОБА (1833–1859).....	216
1. Доношење закона о црквеним властима	218
2. Рад на појачању дисциплине и на увођењу бољег реда међу свештенством ...	222
3. Старање о побољшању материјалног стања свештенства	224
4. Оснивање Београдске богословије	227
5. Одступање митрополита Петра	231
2. МИТРОПОЛИТ МИХАИЛО И ЊЕГОВО ДОБА	235
1. Успон монаха Михаила	238
а) Од ступања на митрополитски престо до свргнућа.....	240
б) Сукоб са напредњачком владом	256
в) Стварање нове јерархије.....	266
г) Митрополит Михаило у емиграцији	272
д) Повратак у Србију и на чело цркве.....	274
ђ) Последње године живота митрополита Михаила.....	277
2. Измирење јерархије.....	281
3. СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА У ЈУЖНОЈ И СТАРОЈ СРБИЈИ	283
IV. ГЛАВА: СПЦ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.....	299
1. ВЛАДИКЕ-ФАНАРИОТИ	302
2. ХРОНОЛОШКИ ПРЕГЛЕД ЕПИСКОПА ГРКА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ..	305
3. НАРОД И СВЕШТЕНСТВО	315
4. ПРОМЕНА ВИШЕ ЈЕРАРХИЈЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ	325
5. БОРБА ЗА ЦРКВЕНО-ШКОЛСКУ АУТОНОМИЈУ	335
V. ГЛАВА: СПЦ У ДАЛМАЦИЈИ И БОКИ КОТОРСКОЈ.....	339
1. ЕПИСКОП ВЕНЕДИКТ КРАЉЕВИЋ И ПОКУШАЈ УНИЈЕ У ДАЛМАЦИЈИ ...	346
2. СРБИ ЕПИСКОПИ У ДАЛМАЦИЈИ.....	358
VI. ГЛАВА: СПЦ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА.....	369
1. УЈЕДИЊЕЊЕ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ	369
2. ИЗВОЂЕЊЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ	372
3. УНУТРАШЊИ ЖИВОТ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ.....	376
4. БОРБА ОКО КОНКОРДАТА.....	384
5. ПОМИРЕЊЕ СА ВЛАДОМ И ИЗБОР НОВОГА ПАТРИЈАРХА.....	392
6. ПОСЛЕДЊИ ЧИН УОЧИ РАТА	399
VII. ГЛАВА: СПЦ ЗА ВРЕМЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА.....	401
1. УНИШТАВАЊЕ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ У НЕЗАВИСНОЈ ДРЖАВИ ХРВАТСКОЈ	408
2. СТВАРАЊЕ ХРВАТСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ.....	415
БИБЛИОГРАФИЈА	417
БЕЛЕШКА О ПИСЦУ	431

УВОД

Историја Српске православне цркве за нешто више од стотину и педесет година није била ни мање бурна, ни сиромашнија догађајима од далекосежних последица од оне у вековима који су претходили. Разбијено организационо јединство наше цркве

продубљавало се све више и престало је тек са *уједињењем* наших покрајинских цркава после Првог светског рата. У борбама за наше народно уједињење узимала је наша Црква и током XIX и XX века активног учешћа. Већ крајем XVIII века почео се јасније оцртавати крај дуговековног турског ропства. Од Кочине крајине почело се још више мутити по Београдском пашалуку, да би у њему, после Свиштовског мира (1791. године), настао нешто подношљивији живот са више и личне и верске слободе.

Зраци слободе, који су почели да пробијају густу таму ропства, распламсаће се у буктињу Првог српског устанка и претворити у пожар, који ће све јаче захватати Турску царевину, уморну и разривену изнутра. Полако, са пуно мудрог прегалаштва и умешности, осамостаљиваће се и Црква у држави, која ће постати кула светиља поробљеног Балкана. Београдски пашалук, омивен крвљу српског сељака, побожног и родољубивог, прерастаће постепено у *државу* која је била свесна да је она само *један део* разједињених српских земаља које су чекале да буду уједињене. На њезином подручју, које се постепено проширивало, васпоставиће се опет насилно одузета каноничност српске црквене самосталности. Из њезиних њедара појавиће се, током времена, цео низ крупних неимара Српске православне цркве.

У Црној Гори, трајно будној и под оружјем, била је Српска православна црква *формално* самостална, али увек окренута целини која је била разбијена и ношена тежњом да се опет укључи у њу. Црногорски митрополити и њихово свештенство нису хтели да признају власт Цариградског патријарха и протествовали су, када су из Русије, њима тако драге, покушали да им натуре своју црквену власт. Нашавши се у изузетним околностима, црногорски митрополити и њихово свештенство били су не само свештенослужитељи своје цркве и молитвеници народа него и војсковође и ратници који су се, с оружјем у руци, борили против Турака. Када је у Београдском пашалуку пукла пушка слободе и севнуо осветнички мач, окренули су се према њему и Црногорци, готови да се сједине са Карађорђевићевим устаницима.

Има нечега веома необичног у начину на који се завршила *теократска управа* у Црној Гори: два последња митрополита из братства Петровића, Петар I и Петар II, били су људи изузетне личне вредности и значаја. Војсковођа и законодавац, човек за своје доба веома образован, митрополит Петар I је постао светац. Последњи представник црногорске теократије, Петар II Петровић Његош, расцветао се од сељачета у генија, необично дубоког мислиоца и песника, који се и сам осећао као сабирно сочиво целокупне трагедије свога страдалнога рода.

На челу Српске православне цркве у Карловачкој митрополији налазила се, крајем XVIII и првих деценија XIX века, опет једна изузетно велика и снажна личност. То је био митрополит Стеван Стратимировић, човек и разноструко учен и веома mudar и далековид. Иако се у туђој Царевини морао да носи са бројним и разноврсним незгодама, он је у своме родољубивом срцу носио визију српске државе и кројио план како да она буде остварена. Вођи Првог српског устанка, све сами сељаци неписмени и неуки, имаће у њему и мудрог саветодавца и штедрога дародавца. Иако до сржи црквен и противник либералних реформи, чије је духовно-моралне последице за наш народ предвиђао, Стратимировић је на националном плану сарађивао и са Доситејом Обрадовићем, који се већ био прочуо због негативног става према Цркви и свештенству.

Крајем XVIII и почетком XIX века Српску православну цркву је красило још неколико интересантних личности, које су једнаким пожртвовањем радиле и за Цркву и за народ. Они, тада, нису могли ни да помисле да ће у њиховој земљи настати време да се *дели* држава од Цркве и да се Црква потискује у име више слободе за народ. То су, од најистакнутијих, архимандрит Арсеније Гаговић, некада сабрат манастира Хиландара и у то време архимандрит манастира Пиве, човек добро образован, бистра ума и ретке

националне и црквене ревности: он ће, дуго времена, служити као веза између митрополита Петра I Петровића Његоша, митрополита Стевана Стратимировића и руског царског двора. Изграђивању плана о стварању *нове српске државе* допринео је и архимандрит Арсеније Гаговић свој део, који није био мали ... Уз њега је, не мање значајан од њега, био и архимандрит Стеван Јовановић, који ће у борби за своју Цркву и народ стећи горко искуство и трагично завршити свој живот. Ту су, поред осталих, и Хаџи-Ђера и Хаџи-Рувим, људи од великог угледа у народу. Поред њих стоји цела плејада свештених лица, која ће се прочути у Првом и Другом српском устанку и из чије средине ће доћи први представници наше више црквене јерархије.

У Босни, чвршће стегнутој и турским и фанариотским притиском, ниже свештенство је било скоро једини носилац идеје борбе и наде на ослобођење. Пошто у Босни није било племенске или кнежевске аутономије, па према томе ни људи са већим угледом као у Србији, Црној Гори и Херцеговини, морало је све пасти на ниже свештенство. Оно је било носилац духа националне буне. „Куд је пролазио калуђер-луталица“, вели Васо Чубриловић, „ишла је и револуциона пропаганда, па исто и тајни канали завере.“¹

У Старој и Јужној Србији било је стање још теже него у Босни. Уз турски притисак и фанариотску самовољу и грамзивост беснила је све више и обест Арнаута, који почињу да се буде национално и кроз то буђење да ваде очи свецима и владарима са наших фресака. Густо сумрак и тупа безнадежност били су се спустили на ове наше класичне крајеве. Али ни ту није био замро ни верски ни национални дух. Из великог броја очуваних писмених сведочанстава знамо да су и срце и очи Срба ових крајева биле окренуте Београду. Чак су и Бугари, све док се није појавила Егзархија, окретали очи Србији и очекивали од ње подршку и ојачање. Употпуњавала се све више православна солидарност на Балкану, која је могла донети боље дане, да се нису умешале Велике силе са својим уским и себичним интересима. Појава Егзархије изазваће велике потресе, праћене крвопролићима и оштром утакмицом.

Наш XIX век, драматичан у највећој мери и пун дубоких бура и потреса, донео је нашој Цркви нове проблеме и невоље. Са употпуњавањем нашега националног ослобођења и постепеног уједињавања није ишао упоредо и полет нашега црквенога и религиозно-духовног живота. Нове идеје и схватања, донети са стране, почели су копати и све више продубљивати јаз између Српске православне цркве и српске државе. Наша Црква је била урасла у своју националну мисију и тешко је могла да схвати да је она сада ту више на туђем него на своме послу. У деценијама које су настајале, код нас се, негде више негде мање, органски одвајала Црква од државе. Дух модерне државе, њезина идеја и циљеви, њезини културни и друштвени идеали, све оно што је преузето било са стране, потискивало је *дух* Цркве и утицај црквених људи. Нови културни дух, рационалистички и често агресивно безбожан, осино се односио према учењу Цркве и према њезиној културној идеји, која је била пригушена тешким бременом прошлости, мало оронула у својој спољашњој лепоти и сјају и због тога слабо примамљива за људе, које је био опсенио блесак тадашњег Запада и сјај његове цивилизације у расцвету.

Васо Чубриловић, не без разлога, истиче да је утицај Српске православне цркве на српски народ постајао све слабији у колико се он у XIX веку више културно развијао и политички сазревао² ... Узима се код нас да су Доситеј Обрадовић и Вук Стефановић Караџић били носиоци овога антицрквенога правца и духа. Није Мита Костић претерао када је, што се тиче духовно-културне оријентације Срба у XIX веку, бекству Светога

¹ Васо Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби*, Београд 1939, стр. 18.

² Васо Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1958, стр. 27-28.

Саве у манастир супротставио бекство Доситеја Обрадовића из манастира³. „Доситеј Обрадовић је“, вели Јован Скерлић, „иницијатор културног и напредног западњаштва, вођ у духовном ослобођењу српског народа од Средњег века и Истока и у увођењу у модерно доба и на Запад.“⁴

Са Запада је Доситеј Обрадовић примио рационализам и идеје покрета Просвећености. Он, и код нас, тражи „духовно ослобођење свога народа од дотадашњег туторства Цркве и црквеног језика, и захтева црквене реформе по нормама здравог разума“⁵. Мржњу на калуђере и, знатним делом, на *целокупно свештенство*, Доситеј је пренео из Карловачке митрополије у Србију одакле се, постепено, ширила и по другим крајевима. Почело је настајати хлађење и према вери и према Цркви, која није никако умела да се отргне од преузетих аманета прошлости.

Није тачно тврђење Васе Чубриловића да је Вук Стефановић Караџић „ослободио својом културном револуцијом српски народ од уско верских, православних гледања на културне вредности једнога народа ... После Вука све више слаби значај Српске цркве за културни и политички живот Срба“⁶ ... Сукоб Вука Караџића са вишом црквеном јерархијом имао је сасвим друге мотиве него што је то био случај са Доситејем Обрадовићем. Вук Караџић се сукобио са вишом црквеном јерархијом на питању књижевног језика и свога превода *Новог Завета*. Он је волео и веру и своју православну цркву и писао Попечитељству просвештенија, 4. новембра 1847. године: „Ја нашу православну цркву љубим и поштујем колико икакав Србин, и ни за што на овоме свијету не бих је изневјерио и своје вјере промијенио. Срамота би било Србима данас доказивати моју љубав к народу нашем, кад је она позната и ученом свијету и код другијех народа; а коме је год позната моја љубав к народу нашем он не може помислити ни вјеровати да бих ја могао не љубити и поштовати своје Цркве која је с језиком упоредо наша највећа и најдрагоценија народност. Ако ли ко, који нашу Цркву љуби и поштује као и ја, мисли да се љубав и поштовање к Цркви и корист њезина налази у чему другоме него што ја мислим, за то ми не треба један другога да називамо непријатељем Цркве, јер је обојица љубимо и поштујемо и желимо јој бити од користи, само се разликујемо у мислима о начину; а који у томе има више права то други људи ваља да пресуде.“⁷

Семе које је посејао Доситеј Обрадовић, а прихватили и његови поклоници антицрквених идеја и схватања, све више је доносило горки плод, час борбеног атеизма, час тромог верског индиферентизма и слепог поклоништва разуму: веровало се у то да интелектуалистичка просвећеност може у свему заменити религију и Цркву као морални и васпитни фактор.

Област црквене делатности у друштву све више је сужавана и цела активност Цркве свођена на просто вршење верских обреда. Цркви је одузимано право да утиче на просвећивање народа, под изговором да је модерни културни дух времена непомирљиво супротан духу Цркве. Кроз однарођавање идеје наше модерне државе вршено је код нас и развенчавање државе са оним што је било једна од њезиних најбитнијих компонената у средњем веку: воља народа, како је она била схватана у новије доба, засењавала је милост Божију у име које су наши владари владали. Онај осорни, шутири и бесплодни рационализам, који човека сужава духовно и пуни га надменошћу, продирао је и у Цркву и уносио у њу дух опустошења: нове друштвене и политичке идеје, чак и оне које су биле изразито антицрквене, налазиле су присталица

³ Мита Костић, *Доситеј Обрадовић у историској перспективи XVIII и XIX века*, Београд 1952, стр. 9.

⁴ Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Београд 1953, треће издање, стр. 93.

⁵ Мита Костић, *Доситеј Обрадовић...*, стр. 140-141.

⁶ Васо Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, стр. 27-28.

⁷ *Вукова преписка*, књ. VII, Београд 1913, стр. 701.

и међу свештенством, које почиње да партијаши и да се губи на туђем послу. У Србији, према којој су били окренути погледи свих наших крајева, почињу и свештеници тражити укидање манастира и смањење броја калуђера.

Није само игуман Леонтије из Ранковићевих *Порушених идеала*, притиснут крутом стварношћу око себе, седео на рушевинама својих идеала и снова. Било их је, током целог XIX века, и у Србији и изван ње, који су као и Леонтије сањали о томе да у своје манастиру живе светачки, у лепоти подвига и молитве, али је и њих дух времена нагризао и одвео с пута којим су били пошли. „Та он је“, вели Ранковић за Леонтија, „хтео нешто далеко узвишеније, хтео је живети самом душом, која је битна суштина у човеку, али му људи не дадоше. Угасише му, порушише и тај идеал, као што он сâм поруши своје раније идеале. И од свију тих снова, од целе мучне прошлости, од свега досадашњег живота, остаде само магловито сећање.“⁸

Чамотиња и духовна бесплодност практичног материјализма, који је све више захватао наше друштво, уливале су се и у наше манастире и у богословске школе. У срцима и душама многих црв сумње је све више подгризао веру у Бога. Школоване генерације су сматрале да модерно образован и културан човек не може ни веровати у Бога, јер би, тобоже, тиме унизио своју сувереност и потценио свој разум, који је све више обожаван. Старије генерације свештеника, оних који нису могли да деле свој пастирски рад од националнога, стајале су у недоумици и немоћно посматрале буру која је све снажније захватала брод Цркве. Чудили су се да се тако брзо и лако заборавља све оно што је Црква учинила за народ и нису се мирили с тиме да буду сматрани само музејским вредностима. Млађе генерације свештеника морале су да се удубљују у сложену проблематику свога доба и да изналазе начин како ће се приближити модерном човеку, који се стидео да у Бога верује. Баш овоје модерном човеку требало је учинити веру у Бога примамљивом и Цркву блиском. Постепено, с много труда и личног прегалаштва, почеће се стварати српска богословска наука и књижевност. Леп број црквених људи заораће дубоку бразду и у нашој националној науци и тиме продужити освештану традицију Српске православне цркве и њезиног свештенства.

Кроз цео XIX век и прве две деценије XX века остала је Српска православна црква *територијално* разједињена. Ујединити се могла тек онда када је извршено наше национално и државно уједињење. Све наше *покрајинске* Цркве живеће својим животом и носити се са својим бригама и незгодама, које им је територијална разједињеност доносила. Људи, који су изграђивали нашу црквену историју овога времена, радили су, исто као и њихови претходници, за свој народ и били увек окренути будућности: многи од њих свесно су постајали жртве за „далека нека поколења“, која су сагледале њихове духовне очи и за које је куцало њихово родољубиво срце. Сви су они задужбинари ризнице духовног и борбеног искуства наше Цркве, чији се прочелници нису никада предавали чамотињи и безнадежности. Они су чврсто веровали у правду свога народа и ношени том вером сламали су све тешкоће и сметње, које су живот и прилике постављале пред њих.

Само кратко време између два Светска рата, од уједињења до трагичног априлског слома 1941. године, моћи ће Српска православна црква да се развија у слободи, иако, и за то време, са пуно тешкоћа и напора. Антицрквене струје и атеистички утицаји, који су долазили с разних страна, неће престати да војују против Цркве, која је морала да решава крупне проблеме и трасира свој нови пут. Ма колико да су те антицрквене струје и атеистички вихори били снажни, они неће моћи да омету Цркву да се среди, изгради своју нову организацију и почне своју унутрашњу обнову.

---

⁸ Светолик Ранковић, *Порушени идеали* (Сабрана дела, II, Београд 1952, стр. 203)

Нове богословске генерације, школоване на страни и код куће, солидно постављене и вредне, примиће борбу на духовно-моралном и културном плану и показати се дораслим задацима, које им је време постављало. И из редова верника, често или неписмених или само мало писмених, произаће покрет за моралном и духовном обновом, за дубљим и лепшим животом у Цркви.

Слом Југославије, априла 1941. године, погодиће веома тешко Српску православну цркву. Оно што је тада настало, неописиво тешка страдања народа, погроми и разарања, превазићи ће све што је икада било у нашој трагичној прошлости. Свирепа крвопролића, бежања да се само спасе голи живот, необуздане пљачке, разарања цркава и убијање свештеника, били су и масовнији и безобзирнији од оних која су вршена у „прескрбна и љута“ времена, о којима говоре наши стари летописци. У проливној крви стотина хиљада своје невинне деце и великог броја својих служитеља окупаће се наша мученичка „српска вера“ издашније и више него икада пре.

***

У овоме делу *Историје* наше цркве биће приказан њезин развој, живот и рад за последњих стотину и педесет година. Ред излагања материје, која сачињава овај део, могао би се назвати органским: у историјском казивању увек је најбоље излагати стварност онако каква је она била и како се развијала. Ради се овде, највећим делом, о историји наших самосталних и самоуправних црквених области: због тога ће се њихова историја излагати по реду како су оне постајале, да би се, касније, опет ујединиле у једну Српску православну цркву.

О ИЗВОРИМА ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СПЦ

Извори за новије доба историје Српске православне цркве, које је обрађено у овој књизи, и бројнији су и доступнији. Најглавнији део ових извора чине *архиве* и наше и стране. До сада је код нас објављено доста изворне архивске грађе, веома важне за период који је обрађен у овој књизи, а који обухвата време од почетка XIX века до краја Другог светског рата. Још пре последњег рата скупљали смо архивску грађу за овај период живота и рада наше цркве. Радиле смо у Митрополијско-народном црквеном архиву у Сремским Карловцима, у Државној архиви у Београду и у Архиви Српске академије наука у Београду. Спремајући *Монографију* о митрополиту Михаилу прегледали смо, дозволом блаженопочившега патријарха Гаврила Дожића, и приватну архиву митрополита Михајла, која се чувала у тадашњем београдском духовном суду. То је био богат и драгоцен материјал, који нам је, све оно што смо из те архиве исписали и цео рукопис о митрополиту Михаилу, нестао у вртлогу последњих година рата. Остало је сачувано само нешто од тих исписа, али је остала сачувана употпуњена слика многоструке делатности овога великог јерарха наше цркве.

Доста архивске грађе за историју наше цркве објављено је у разним нашим часописима и листовима, а прилично је објављено и у посебним издањима што је, на уобичајени начин, означено у наводима испод текста. Све то чини да изворног материјала за поједина поглавља овога дела има доста. Ми смо се трудили да га што је могуће темељитије искористимо. Јован Радонић и Мита Костић објавили су *Српске привилегије од 1690 до 1792 године* (Београд 1954). Јован Радонић је објавио још 1909. године *Прилоге за историју Срба у Угарској у XVI, XVII и XVIII веку; Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, коју је објавио Стеван М. Димитријевић (Споменик СКА LIII, 1922), богата је ризница интересантних података. *Сабрана дела Доситеја Обрадовића*, књ. 1-3, која је издала „Просвета“, Београд 1961. године, садрже

доста података који су корисни. У Архиву за историју српске православне Карловачке митрополије, који је издавао и уређивао Димитрије Руварац, има обиље драгоцених архивских података. Њих има, такође, и у *Грађи за историју Новог Сада*, коју је сабрао и објавио Васа Стајић (Нови Сад 1951). Доста архивске грађе објављено је и у часописима „Беседа“, „Богословски гласник“, „Српски сион“, која се односи највише на историју Карловачке митрополије.

Карактер изворних дела имају *Радња Благовештенског сабора у Сремским Карловцима од 1861 године* од Јована Ђорђевића (Нови Сад 1861); *Расправа угарског сабора 1868 године о законском предлогу у ствари источно-православне цркве* од Ђорђа Звекића (Будим 1868); *Српски народни сабор у Сремским Карловцима од 1869 године* од Стевана Павловића (Нови Сад 1870). Алекса Ивић је издао доста важне грађе за нашу и политичку и културну и црквену историју из бечких архива⁹ ... Важна и корисна дела су и ова: *Успомене из нашег црквено-народног живота* од Теодора Мандића (књ. I и II Нови Сад 1892. и 1899); *Аутобиографија Петра Руњанина* (1775–1839), коју је објавио Никола Радојчић (Срем. Карловци 1914); *Живот Јована Суботића*, стварно његова аутобиографија, у пет књига; *Аутобиографија Никанора Грујића*, објављена у *Богословском гласнику* за 1904. годину. За Суботићеву *Аутобиографију* рекао је Никола Радојчић да „има још мање историјске вредности него друга дела те врсте, пошто је писана са много поноситости и са претераним литерарним амбицијама“.¹⁰ И поред тога Суботић је интересантан, јер је говорио као непосредни учесник у догађајима и као сведок. *Вукова Преписка*, коју је сабрао и издао Љубомир Стојановић, има доста података о појединим црквеним личностима.

За историју наше цркве у Црној Гори важна је грађа коју су употребили и објавили Владан Ђорђевић¹¹, Душан Вуксан¹², Мираш Кићовић¹³ и Јевто Миловић¹⁴. Служили смо се и делима Петра II Петровића Његоша, које је издао Данило Вуловић (Београд 1935) ... И грађа за историју наше цркве у Србији расута је по разним часописима и листовима. Има је, сигурно, још доста неиздате по разним архивама и у приватном поседу. Када и она буде објављена, тешко се може очекивати да ће се наћи нешто што би изменило општу слику развоја који је овде дат; моћи ће бити употпуњени само детаљи.

О времену кнеза Милоша Обреновића објавио је важну архивску грађу Михаило Гавриловић у делу *Милош Обреновић* (књ. I, II и III); на крају дела он доноси цео низ важних докумената. Павле Швабић је објавио доста грађе о владикама-фанариотима у Србији за време Првог и Другог српског устанка¹⁵. Дело Алексе Илића *Петар Јовановић, митрополит београдски. Његов живот и рад (1833–1859)* (Београд 1911), рађено је на основу добре архивске грађе, која је, делимично, донета и у изводима. И *Записи Јеврема Грујића* (књ. 1-3, Београд 1922–1923), дају понешто изворног материјала о цркви у Србији. Тога материјала има још више и у *преписци* Илије

⁹ Алекса Ивић, *Грађа о српским књижевним и културним радницима 1740–1880*, Београд–Суботица 1926; *Архивска грађа о југословенским књижевним и културним радницима (1723–1887)*, Београд 1935; *Списи бечких архива о Првом српском устанку*, књ. I, Београд 1935.

¹⁰ Никола Радојчић, *Др. Јован Суботић* (Народна енциклопедија СХС, IV, стр. 496).

¹¹ Владан Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија у XVIII веку*, Београд 1912.

¹² Душан Вуксан, *Посланице митрополита Петра I. Петровића; Писма Петра II. Петровића Његоша*, Београд 1940; обиље разног материјала у цетињским „Записима“; Петар I. Петровић Његош и његово доба. Цетиње 1951.

¹³ Др Мираш Кићовић, *Петар II. Петровић Његош. Писма*, књ. 1-3, Београд 1951–1955.

¹⁴ Јевто Миловић, *Зборник докумената из историје Црне Горе (1685–1781)*, Цетиње 1956.

¹⁵ Гласник православне цркве у краљевини Србији 1903, 1906.

Гарашанина¹⁶. Данило Вуловић је објавио интересантну грађу из времена кнеза Милоша, која се односи на Пожешку нахију¹⁷, а Радослав Марковић грађу која се односи на Крагујевачку нахију¹⁸. Важна су и *Писма Јована Ристића Филипу Христићу од 1870 до 1873 и од 1877 до 1880 године* (Београд 1931). Записнике седница Министарског савета објавио је Никола П. Шкеровић¹⁹. Документе о сукобу митрополита Михаила са напредњачком владом и о успостављању напредњачке јерархије објавио је епископ Мојсије²⁰. Исписе из појединих архива, који се односе на живот и рад наше цркве, објавио је Михаило И. Поповић²¹.

За нашу цркву у Далмацији су, још увек, Милашева *Православна Далмација* (Нови Сад 1901) и његова *Dokumenta spectancia historiam orthodoxae dioeceseos Dalmatiae et Istriae a XV. usque ad XIX. saeculum*, (I, 1899) од прворазредног значаја. Важан извор су и *Житије Герасима Зелића* (књ. I-III, издање Српске књижевне задруге). *Аутобиографија протосинђела Кирила Цвјетковића и његово страдање за православље*, коју је издао Димитрије Руварац, даје доста података о почецима и развоју уније, коју је епископ Венедикт Краљевић хтео да уведе у Далмацију. Љубо Влацић је објавио доста архивске грађе о стању наше цркве у Далмацији у XIX веку. Један део те грађе он је употребио у радовима који су и код нас наведени. И у *Аутобиографији патријарха Јосифа Рајачића*, чију је критичку оцену дао Јован Радонић, има нешто података о његовом епископовању у Далмацији²². И *Кореспонденција Миховила Павлиновића* садржи нешто података о међуверском животу и односима у Далмацији у XIX веку²³.

О времену после Првога светског рата „Гласник српске патријаршије“ (касније „Гласник српске православне цркве“) садржи изворан и аутентичан материјал, на коме се, углавном, и темељи наш приказ тога раздобља. Стање наше цркве за време Другог светског рата приказано је на основу званичних докумената Светог синода Српске православне цркве и званичних података усташке Независне Државе Хрватске. Настојали смо да и овај, иако веома трагичан, период живота наше цркве прикажемо што је могуће објективније и због тога смо се држали самих докумената, која сама за себе говоре. Стварност, каква је тада била, и чињенице које из ње проистичу, говоре сами за себе.

I. ГЛАВА: СПЦ У КАРЛОВАЧКОЈ МИТРОПОЛИЈИ

Историја наше цркве у Карловачкој митрополији има *неколико* особености које је разликују од историје наше цркве у другим нашим областима. Оне су у овоме: наша црква на овоме подручју прва се *административно* одвојила, силом насталих околности, од Пећке патријаршије пре њезиног укидања 1766. године. Наша црква у Карловачкој митрополији налазила се под политичком управом једне *хришћанске* државе, али није била поштеђена од борбе и за остатак и слободу исповедања вере. Ова борба је била, по много чему, и сложенија и тежа од борбе коју је црква морала да води под турском влашћу. Српски православни живаљ у Аустро-Угарској монархији, и пре

¹⁶ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, Књ. I. (од 29. III 1842. до 31. XII 1858), Београд 1931; књ. II, Београд 1931; *Писма Илије Гарашанина*, књ. I (1839–1849), Београд 1950.

¹⁷ Данило Вуловић, *Књажевска канцеларија*. Књ. I: *Нахија Пожешка, 1815–1839*. Београд 1953.

¹⁸ Радослав Марковић, *Књажевска канцеларија: Нахија Крагујевачка 1815–1839*, Београд 1954.

¹⁹ Никола П. Шкеровић, *Записници седнице Министарског савета Србије 1862 до 1898*. Београд 1952.

²⁰ Епископ Мојсије, *Црквено питање у Србији*. Београд 1895.

²¹ Михаило И. Поповић, *Историјска улого српске цркве у чувању народности и стварању државе*. Београд 1933.

²² Јован Радонић, *Аутобиографија патријарха Јосифа Рајачића. Критичка оцена*. Београд 1951.

²³ Анте Палавршић и Бенедикта Зелић, *Кореспонденција Миховила Павлиновића*. Сплит 1965.

велике сеобе под патријархом Арсенијем III Црнојевићем, а нарочито после ове сеобе, био је, *формално*, повлашћен народ, који је био потчињен бечком двору и сматран његовим поседом. Срби су, међутим, своја нова обитавалишта, која су од 1557. године била у саставу Пећке патријаршије, сматрали *својом земљом*, док су их други, нарочито Мађари, сматрали само привременим гостима или пак нежељеним улезима, које је требало одагнати или, ако то већ није било могуће, учинити их својим измећарима који треба да раде и да плаћају уобичајене дажбине.

У Карловачкој митрополији, на подручју Аустро-Угарске монархије, суочила се наша црква, први пут, са модерним духовним, културним и политичким струјањима, која, ни дуго после тога, нису допирала до наше цркве у другим нашим областима, а која нису погодивала ни *духу* наше цркве ни нашим националним интересима. Део нашега народа, који је био потчињен црквеној управи Карловачке митрополије, први се упознао са модерном европском културом и новим политичко-друштвеним стремљењима која су долазила са Запада. Он је био први који је, на нашем националном подручју, почео да организује и унапређује школство: и световно и црквено-богословско. Када су друге наше области почеле да се осамостаљују, и национално-политички и црквено, Срби из Карловачке митрополије су били они који су много допринели организовању и цркве и црквено-школске просвете. Из средине Срба Карловачке митрополије произашао је цео низ писаца, и световних и богословских, који су били од великог значаја за нас: и овде је црква изњедрила из своје средине низ личности које заузимају угледно место и у историји наше новије књижевности и наше науке. У Карловачкој митрополији су положени основи нашој модерној *богословској* науци и богословској књижевности. Овде су, исто тако, рационализам и идеје нерелигиозне просвећености почеле дубље продирати у шире народне слојеве и утицати и на свештенички сталеж, из чије средине је произашао и Доситеј Обрадовић, чије су идеје биле схваћене и продубљиване као изразито антицрквене и уперене против свештенства: од њега изводе дух *посветовњачења* наше новије културе и све оно што је, током XIX века, дошло до израза у борби против цркве и њезиног утицаја на наш духовно-културни и друштвени живот.

Српска православна црква у Карловачкој митрополији оформила се, и организационо и духовно-културно, током XVIII века. То је био, за нашу цркву у овим крајевима, век тешких и разноврсно испреплетених борби, и за самосналажење и за верско-национални опстанак, угрожаван не само сталним одливањем крви у борби српских пукова за бечки двор него и присилним принуђавањем на *проверавање*, које је и овде, као и под турском влашћу, одводило у *национално однарођавање*. Политичко-националне повластице, које је наш народ добио од цара Леополда I, сужаване су, током XVIII века, све више, док нису скоро сасвим ишчезле. Прелазећи испод турске под хришћанску власт Срби су, у своме срцу, носили и идеал своје отаџбине и своје цркве и продужавали да се боре за хришћанску ствар. Због те борбе и залагања за одбрану од Турака освојених крајева и за ослобођење оних који су били још под Турцима, Срби су, прво од мађарских а затим и од аустро-мађарских краљева, добијали привилегије које су биле бројне и садржавале су ова три битна елемента: ослобођење од свих облика дажбина било властели било цркви, испољавање пуне националне и верске слободе.²⁴ Национална слобода Срба све више је сужавана и ограничавана, јер је била у супротности не толико са интересима бечког двора колико са интересима Мађара, на

²⁴ Johann Christoph Freiherr von Bartenstein, *Kurzer Bericht von der Beschaffenheit der zerstreuten zahlreichen Illyrischen Nation in kaiserlich-königlichen Erblanden*. – *Kratak izveštaj o stanju rasejanog mnogobrojnog Ilirskog naroda u carsko-kraljevskim naslednim zemljama*, Frankfurt-Leipzig 1802, стр. 8-10; сравни: Joseph H. Schwicker, *Zur Geschichte der kirchlichen Union in der kroatischen Militärgrenze* (Archiv für österreichische Geschichte, Bd. LH, zweite Hälfte, Wien 1875, стр. 278-280).

чијој су се територији Срби, углавном, и били сместили. Гушећи национално-политичку аутономију Срба, двор је морао да их подржава у очувању чисто верске аутономије, али тако да он буде њезин чувар и онај фактор који јој одређује опсег и садржај.

У историји наше цркве у Карловачкој митрополији био је XIX век и веома интересантан и знатно динамичан. Он је, органски, израстао из XVIII века, али има и доста својих, сасвим нових, момената и особености: много шта од онога што је, током друге половине XVIII века, сејано у душе нашега народа, па и у душе нашега свештенства у Карловачкој митрополији, постепено је узростало и sazревало, да би у XIX веку почело давати своје плодове. Отуда, да би се могла схватити историја наше цркве у Карловачкој митрополији у XIX веку, потребно је опширније се позабавити оним што је било у XVIII веку, веку борби и превирања и борбе са властима.²⁵

Ово је потребно утолико пре што ми, до данас, немамо историје ни Карловачке митрополије, иако је давно било време да се она појави и иако је, баш са овога подручја, произашло неколико наших веома добрих историчара, од којих се сваки бавио и црквеном историјом. Њиховом раду има се захвалити да је објављено доста *изворне* грађе за историју Карловачке митрополије и да је обрађен велики број појединачних проблема из њезине историје.

1. СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА У АУСТРО-УГАРСКОЈ МОНАРХИЈИ

Верски, а тиме и национални, живот Срба у крајевима под Аустро-Угарском, у које су се 1690. године поново населиле масе Срба, био је доста интензиван и пре ове сеобе. И пре него што су ови крајеви потпали под турску власт, да под њом остану дуже времена, живели су у њима православни Срби. Крајем XV века, после све бројнијих пресељавања Срба, издао је мађарски краљ Матија Србима један декрет 1481. године, којим ослобађа Србе од плаћања десетка римокатоличком клиру. „Том привилегијом, на штету римокатоличког клира, ишло се очито за тим да се Србима омогући организација црквене јерархије и подизање цркава и манастира.“²⁶ Само краљ Сигисмунд дао је Србима *седам* привилегија. Његови наследници, у разним приликама и разним поводом, дали су око двадесет и пет привилегија.²⁷ И Срби, који су се досељавали у *Хрватску и Славонију*, добијали су разне повластице које су им осигуравале слободан верски живот. *Bruckner Libell (Бручка књига)*, издата 1578. године, гарантује Србима не само слободан верски живот него одређује српском православном епископу у Марчи 300 форинти годишње плате. Другим царским повластицама прошираване су ове привилегије, тако да све до половине XVII века није било верског принуђавања над Србима у овим крајевима.²⁸

Сви знатнији српски манастири на подручју Карловачке митрополије потичу из времена *пре* велике сеобе: и пре обнављања Пећке патријаршије 1557. године био је на овоме подручју организован црквени живот, а после обнављања Патријаршије познат је и број епархија које су улазиле у састав Пећке патријаршије: Душан Поповић вели да их је било *пет*, а Јован Радонић *дванаест*.²⁹

²⁵ О постанку Карловачке митрополије и о почецима њезиног развијања види: Ђоко Слијепчевић, *Историја српске православне цркве*, књ. I, Минхен 1962, стр. 292-402 и 424-429.

²⁶ Јован Радонић, *Ђурађ II Бранковић*, „деспот Илирика“, Цетиње 1955, стр. 12.

²⁷ Урош Станковић, *Правно развијање српске православне митрополије сремско-карловачке*, Земун, стр. 19.

²⁸ Joseph H. Schwicker, *Zur Geschichte der kirchlichen Union in der kroatischen Militärgrenze...*, стр. 280, 281.

²⁹ Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, Књ. I: од најранијих времена до Карловачког мира 1699, Нови Сад 1957, стр. 285; Јован Радонић, *Ђурађ II, Бранковић...*, стр. 12.

Масовније пресељавање Срба у земље северно од Саве и Дунава, познато под именом *велика сеоба Срба*, појачало је наш национални елемент у тим крајевима, али „није ни мало помакло *етничке границе* нашега народа на северу“³⁰ где су, и пре тога, биле настањене густе масе нашега народа. Важност ове сеобе је била у томе што су, сада, Срби дошли у *туђу државу* „као народ не само у *етничком* него и у *политичком* смислу. Тако они сматрају себе, а тако их сматрају и неки државни фактори“³¹.

Као такви Срби су, после пресељења 1690. године, добиле *нове* царске привилегије. Цар Леополд I, који је својим *Манифестом* од 6. априла 1690. године позвао балканске хришћане да се дигну против Турака, издао је Србима четири привилегије: 21. августа 1690, 11. децембра 1690, 20. августа 1691. и 4. марта 1695. године. Ове привилегије, које су „сачињавале *чврсти* правни основ положаја и права српског народа у бившој Монархији и темељ његове народно-црквене самоуправе“³² дате су Србима као награда за њихово залагање у борби за Аустроугарску монархију. Већ у својем *Манифесту* од 6. априла 1690. године цар Леополд I је обећао свима који буду стали на његову страну „повластице и права своје вероисповести и избора војводе“ и, даље, да ће бити ослобођени од свих терета и дажбина³³.

У привилегији цара Леополда I, од 21. августа 1690. године, која се сматра *основном* привилегијом Срба, стоји, да је цар закључио: „Да по обичају Србаља источне цркве грчког обреда и по пропису старога календара слободно опстојати можете, и да вам како до сада тако и унапред никоји црквени или световни сталежи никакве досаде чинити не могу; и нека вам слободно буде између себе, сопственом влашћу, из српског народа и језика постављати себи архиепископа, кога ће црквени и световни сталеж између себе бирати. И овај архиепископ нека има слободну власт располагати свима источним црквама грчког обреда, епископе посвећивати, свештенике по манастирима распоређивати, где буде нужно цркве сопственом влашћу зидати, по варошима и селима српске свештенике намештати: једном речи, како и досад да буде поглавар над црквама грчког обреда и над свештенством исте вероисповести, и да има власт њима располагати, сопственом влашћу црквеном, по повластицама које вам дадоше претходници наши, некадашњи блажене памети краљеви Угарске, по свој Грчкој, Расији, Бугарској, Далмацији, Босни, Јенопољу и Херцеговини, како и у Угарској и Хрватској, где их фактички има, и у колико и докле нама сви скупа и појединце верни и привржени буду.“³⁴

Срби су ослобођени од плаћања „десетка, данка и квартира“; нико, осим цара (или по његовом наређењу), не сме „кога затворити или заробити, него да архиепископ може такве од њега зависне црквене људе, ако што скриве, по праву црквеном или канонском казнити“³⁵. „Најпосле, кад архиепископ, или епископи ваши, кад нужда захтева, манастире и цркве по варошима или селима обилазе, или парохе и општину поучавају, нећемо трпети да им ико, било од црквених било световних људи, досаду какву чини.“³⁶

Својом новом привилегијом, од 4. марта 1695. године, цар Леополд I је потврдио Србима све повластице (из 1690. и 1691. године). „По гласу ових писама“, стоји у овој привилегији, „обећано је да ће се не само старо уважање истога архиепископа и обред српскога народа неповређено одржати, него да ће им се и потпуна слобода духовне

³⁰ Душан Ј. Поповић, *Проблеми Војводине*. I, Београд 1925, стр. 7-8.

³¹ *На истом месту*.

³² Јован Радонић – Мита Костић, *Српске привилегије од 1690 до 1792*. Београд 1954, стр. 2.

³³ *На истом месту*, стр. 90.

³⁴ *На истом месту*, стр. 91-92.

³⁵ *На истом месту*, стр. 92.

³⁶ *На истом месту*, стр. 92.

управе, шта више и у *световним* стварима ослобођење од свију терета и дажбина, наине пак од десетка допустити³⁷ ... Из ове привилегије цара Леополда I дознајемо да је патријарх Арсеније III био већ успео у томе да, у међувремену, обнови црквену организацију на целој територији Аустро-Угарске монархије, која је, догађајима који су били настали, била озбиљно поремећена. „На тој огромној, етнички нашој, територији северно од Саве и Дунава, од раније седам епископа, налазио се само један. То је био јенопољски епископ Исаија Ђаковић. Сви остали или су помрли или се повукли са Турцима.“³⁸

У царској привилегији, од 4. марта 1695. године, помињу се ови српско-православни епископи: Исаија Ђаковић (темишварско-јенопољски), Стеван Метохијац (горњо-карловачки и зринопољски), Јефтимије Дробњак, (сегедински), Јефимије Поповић (будимски и столно-београдски), Јефтимије Тетовац (мохачки и сигетски), Спиридон Штибица (вршачки) и Јефрем Бањанин (великоварадски и јегарски)³⁹. За њих све се каже „да могу своја духовна звања без препрека отправљати, кривце исправљати, и за кривице казнити, stole (штоле) и приходе црквене који им по обреду и старом обичају припадају примати, и своју дужност (само без икакве пагубе наших прелата и римокатоличке цркве) отправљати, најпосле и сав народ ... ма где станује да има слободно вршење обреда и вероисповести, без икаква страха, опасности и штете у телу или имању“ и да може уживати старе повластице, добијене од краљева Матије и Владислава „њима допуштену слободу од десетка, који десетак нека сâм народ обраћа и употребљује на издржавање и приход епископа свога обреда, а да им се никакве противне препоне не чине од стране наших прелата и коморских званичника.“⁴⁰

На *привилегијама*, које је издао цар Леополд I а које су, касније, потврдили цар *Јосиф I* (7. августа 1706. преко Царске дворске канцеларије, а 29. септембра 1706. преко Мађарске дворске канцеларије), *Карло VI* (2. августа, односно 8. октобра 1713. са додатком заштитне дипломе од 10. априла 1715), и *Марија Терезија* (24. априла, односно 18. маја 1743. године) заснован је био правни положај Срба у Аустро-Угарској монархији. У последњој деценији XVIII века донета су била *два законска чланка*, која су се односила на положај Срба у Монархији: то су 27. законски чланак о несједињеним грчког обреда (Србима), који је донела мађарска Дијета 1790–1791. године и 10. законски чланак мађарске Дијете од 1792. године.

У низу повластица, које су Срби били добили, најважније су биле ове: право на *посебну област*, право народног представништва и народног сабора, слободан избор архиепископа из средине српског народа, право слободног исповедања вере и несметано организовање црквеног живота, право избора војводе. „Споразум аустријског Двора са српским народом постигнут је *уговорним путем* (per modum pacti). То резултира и из материјалне стране постигнутог споразума, базиране на основу правног, уговорног начела (do ut dos) ... Леополдове привилегије нису управљене српском народу као *понуде*, него су оне дошле као санкција од стране српског народа прихваћене понуде, коју му је аустријски Двор раније управио.“⁴¹ Ова понуда је учињена царским Манифестом од 6. априла 1690. године.

У царским привилегијама, како су их Срби схватили, садржани су били сви *елементи црквено-народне аутономије* на чијем је челу, у време када су привилегије издате, био патријарх Арсеније III Црнојевић. Све до краја свога живота он се понашао као „глава народа“. У једном комисијском извештају из 1699. године примећено је како

³⁷ *На истом месту*, стр. 93.

³⁸ Душан Ј. Поповић, *Велика сеоба Срба 1690*, Београд 1954, стр. 59.

³⁹ Јован Радонић и Мита Костић, *Српске привилегије...*, стр. 94.

⁴⁰ *На истом месту*.

⁴¹ Урош Станковић, *Правно развијање...*, стр. 24.

Срби „у свему пристају уз њега као за неким краљем“. Патријарх Арсеније III, према своје схватању привилегија, доноси одлуке не само у духовним и црквеним питањима него и у чисто световним: он потврђује еснафске уредбе, контролише рад варошких општина у којима су Срби били главно становништво, потврђује и војне граничарске заповеднике⁴².

Патријарх Арсеније III је прешао у Аустро-Угарску монархију са оним схватањима о својим правима каква је имао док је био, под турском влашћу, српски патријарх у Пећи где је црква, после обнављања патријаршије 1557. године, била скоро држава у држави⁴³. „Патријарх, примајући с народом заштиту ћесара, замишљао је свој будући однос према цару исто онако као раније према султану. Навикнут на јединство турског царства, коме је јединству одговарала и црквена организација, патријарх Арсеније III није знао да су прилике у Хабсбуршкој монархији биле сасвим друге, нити их је он, долазећи са Балкана, могао друкчије замишљати. Наместо јединства, истицале су се у Хабсбуршкој монархији поједине територије, свака са посебном прошлосту и својом нарочитом организацијом.“⁴⁴

Није, онда, никакво чудо што је ова *српска аутономија*, била „у први мах врста теократије. И у цркви самој, т. ј. само у духовним стварима, митрополити имају у прво време неограничену власт. Ову велику политичку и црквену власт митрополитову временом смањила је влада, синоди и сабори.“⁴⁵ Јован Скерлић вели да је митрополит „постао као нека врста духовног кнеза, а у исти мах и политички старешина, каквих је било у Средњем веку у Западној Европи“⁴⁶.

Нашавши се у новој ситуацији, у ствари препуштен сâм себи, патријарх Арсеније III ће имати да савлађује бројне и велике тешкоће. Повластице, које су привилегије садржавале, биле су једно, а стварност, и унутрашњи односи у Монархији нешто сасвим друго: и сами владари, који су привилегије потврђивали, морали су, под притиском других фактора, нарушавати оно што су сами давали. Ако се узме као тачно тврђење Јозефа Јиречека и Јозефа Швикера, да су привилегије, које је цар Леополд I издао Србима, биле дате под претпоставком да ће се, са патријархом Арсенијем III, досељени Срби ускоро моћи вратити у своју стару постојбину, онда ове привилегије добијају сасвим други смисао⁴⁷. Швикер вели да је тек после закључења Карловачког мира (26. јануара 1699. године) постало јасно да се ови досељени Срби не могу вратити натраг и да се за њих мора тражити нови начин третирања, јер се повластице, које су они добили, нису могле довести у склад са законодавством Мађарске⁴⁸.

Не упуштајући се у дискусију по овоме питању може се истаћи да су повластице, које су Срби сматрали као своје *трајно право*, биле трн у очима и Мађарима и вишој римокатоличкој јерархији, која је у раду српске јерархије и у организовању српског црквеног живота гледала угрожавање својих животних интереса и сметњу ширењу уније, која им је на срцу лежала. И сви бечки цареви, осим само Јосифа II, дочаравали су превођење свих православних на унију. Ово, недвосмислено, истиче и Бартенштајн и вели: „Све је зависило, и зависи још увек, како се при овоме поступа и каква се

⁴² Душан Поповић, *Срби у Војводини*, Књ. II: од Карловачког мира до Темниварског сабора 1790. године. Нови Сад 1952, стр. 340.

⁴³ Јован Радонић, *Ђурађ II Бранковић*, „деспот Илирика“, стр. 128.

⁴⁴ *На истом месту*, стр. 129.

⁴⁵ Ј. Поповић – М. Стојков, *Опћа црквена историја*, II, стр. 593.

⁴⁶ Јован Скерлић, *Српска књижевност у XVIII. веку*, Београд 1923, стр. 51.

⁴⁷ Joseph Jireček, *Die serbischen Privilegien, Verhandlungskongresse und Synode (Српске привилегије, расправни сабори и синоди)*, (Oesterreichische Revue, 1864, Bd. 7, стр. 7; сравни: Joseph Schwicker, *Politische Geschichte der Serben in Ungarn (Политичка историја Срба у Мађарској)*, Budapest 1880, стр. 18-25.

⁴⁸ Joseph Schwicker, *Politische Geschichte der Serben in Ungarn...*, стр. 25.

сретства, при томе примењују.⁴⁹ Према Србима, који су чинили скоро 1/4 војне снаге Монархије и постајали све важнији привредни фактор, двор је морао имати обзира. Нарочито онда када је држави претила опасност било споља било изнутра.

Привилегије су, видећемо, постепено, али доследно, сужаване а, заједно с тиме, и верске слободе Срба ограничаване. „Верници православне цркве почев од патријарха, а касније митрополита и епископа, па до последњег појединца, вређани су и прогоњени, каткад и свирепи. А све је то било срачунато да напусте православну веру и приђу католичкој. Националност није у овом случају играла никакву улогу. 'Раши католичке вере' (Шокци и Буњевци) нису ни вређани ни прогоњени. Православним Србима није било допуштено, да без нарочите дозволе, подижу себи храмове и манастире. Кад би их подигли без дозволе, били су рушени. Нове цркве смеле су се градити само у *барокном* стилу, који је у науци познат под именом *језуитског*, а никако у византиском. Епископима често није било дозвољено да обилазе своју паству, а у Хрватској им каткада, у току више година, није дозвољавано ни да уђу у своју резиденцију.⁵⁰ Тек 1781. године, када је цар Јосиф II издао свој *Toleranz-Patent*, указ о трпељивости, признато је Србима право слободе исповедања вере.

О положају српског народа у Монархији и о правима које је он, на основу привилегија, имао, развила су се различита схватања код Срба, двора и мађарске владе. Из тога су, током времена, настале *три концепције*: „Српска, аустријска и угарска. По српској концепцији Срби су *политички* народ, који има права на своју политичку територију са својим чиновницима, а на челу којег тела би стајао војвода. По *дворској*, односно аустријској, концепцији Срби су *патримониум* царске куће и 'морално тело', а по мађарској Срби су угарски државни грађани, т.ј. *политички* Мађари.⁵¹

Између ове три концепције није могло бити помирења, јер је свака страна настојала на томе да је само њезино тумачење српских привилегија тачно. Ако се дворско схватање још и могло довести у склад са српским, било је веома тешко, а скоро и немогуће, ускладити мађарско и српско схватање привилегија: Мађари су гледали у Србима дошљаке који угрожавају њихове животне интересе, а Срби у Мађарима онај фактор који жели да их пороби и обесправи и учини својим поданицима.

2. ИЗГРАЂИВАЊЕ ЦРКВЕНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ И БОРБА ЗА ОЧУВАЊЕ ПРИВИЛЕГИЈА

Успостављање нове црквене организације у границама Двојне монархије није патријарху Арсенију III Црнојевићу представљало нарочите тешкоће. Он је ту организацију, тако рећи, донео са собом, јер је с њим прешло и неколико епископа и знатан број и световног и монашког свештенства, које је ишло с народом и било сада патријарху потпуно на расположењу. Као и сâм патријарх, и свештенство је носило собом и српску црквену традицију и српску државну идеју. Заједно са патријархом Арсенијем III и народним старешинама и свештенство је схватало привилегије онако како је у њима било *написано* и почело да ради у оквиру права, које је веровало да има.

Није, међутим, требало да прође много времена па да Срби почну схватати, да им и овде предстоји тешка борба за очување своје вере. Више него једном, у часовима тешкога огорчења због верских прогона, они ће себи постављати питање: да ли су се исплатиле све огромне жртве које су поднели и да ли се, и са чисто верске и са националне тачке гледишта, нису нашли у горем положају од онога у коме су били. Они су, уопште, прешли у земље северно од Саве и Дунава са пуно илузија. Мислили

⁴⁹ J. Chr. Frh. von Bartensten, *Kurzer Beruht...*, стр. 51.

⁵⁰ Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, књ. II, стр. 338.

⁵¹ Душан Поповић *Аутономија Срба у Угарској* (Народна енциклопедија СХС, књ. I., стр. 95)

су „да је главно споразумети се са царем, док су угарско-хрватско племство, католички клир и жупанијске власти сасвим испустили из вида“⁵². Ово ће, убрзо, почети љуто да им се свети, јер су сви ови фактори имали веома јак утицај на двору који се споразумевао са Србима.

Главни, иако не и једини, извор тешкоћа на које су наишли наша јерархија и наш народ било је организовано и од државе помагано превођење православних на унију. Још и пре пресељења Срба, одмах после протеривања Турака из тих крајева, почело је снажно ширење уније и у *Срему* и у Барањи, а на подручју Хрватске није унијаћење, тако рећи, од средине XVII века ни престајало⁵³. Својом одлучношћу, великим угледом и у народу и код двора и неуморним радом успевао је патријарх Арсеније III да се унијаћење умањи и да се, чак више, и на унију преведени Срби врате у православље. Ни он, међутим, није могао да онемогући нове покушаје унијаћења и да на двору сузбије утицај оних фактора који су унијаћење пожуривали.

После смрти цара Леополда I, који је Србима издао привилегије, порастао је и на двору и у држави утицај ових фактора, на чијем се челу налазио кардинал Леополд Колонић, човек и енергичан и врло утицајан, који је био саветник цара Јосифа I. Из Колонићевих примедба на једну представку патријарха Арсенија III цару види се јасно како су ови утицајни фактори гледали на положај српског народа и шта су предлагали да би се српске повластице умањиле. Кардинал Колонић је сматрао да Срби ове привилегије тумаче погрешно и да из њих изводе закључак да им је не само дозвољено да сада буду „шизматичи“ већ да као такви и „даље остати могу. Но то им се никако не може допустити, јер не само, да то света наша католичка вера забрањује, него је одлучно противно и самом државном разлогу ... Стога ваља настојати, али без велике галаме и вређања, да се тај илирски или рашки народ помало сједини са римском црквом, од које се, уосталом, и онако много не разликује.“⁵⁴

Колонић је уверавао цара Јосифа I да он, као мађарски и илирски краљ, српске привилегије „по праву своје може потпуно ограничити, те уколико се на верске ствари односе и не потврдити, или их само привремено потврдити до свог даљег милостивог расположења“⁵⁵ ... Световна и духовна власт патријархова, која је у привилегијама била јасно загарантована, била је, по Колонићевом схватању, оно *главно* што је требало *разводнити* и, временом, сасвим избацити из привилегија. Колонић саветује да, када патријарх Арсеније III умре, не треба журити са избором и озакоњењем његовог наследника, „док то не би сасвим прешло у заборав, те кад он умре тада неће бити кога, који би могао посвећивати и надомштати све оне владике, које се буду међутим с римском црквом сјединиле, а ови би тада постепено потрудили се, да сједине с римском црквом њихове игумане, калуђере и свештенике“⁵⁶. И српске православне епископе требало би да поставља цар, јер „избор епископа искључиво је право апостолског краља угарског, од ког не може ни садањи краљ одступити, – јер ће се тим лакше многи на унију обрнути“⁵⁷.

⁵² Јован Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950, стр. 406.

⁵³ Сравни: Joseph Fiedler, *Beiträge zur Union der Valachen (Vlachen) in Slavonien und Syrmien* (Прилози унији Влаха у Славонији и Срему), сепарат, Беч 1867, стр. 9-10; Joseph Jireček, *Die serbischen Privilegien, Verhandlungs-Congresse und Synode* (Oesterreichische Revue, Bd. 7, 1864, стр. 4); Joseph Schwieker, *Zur Geschichte der kirchlichen Union in der kroatischen Militärgrenze* (Archiv für Oesterreichische Geschichte, Bd. LII, 1875, 81. 281-282); Јован Радонић, *Римска курија и југословенске земље...*, стр. 406-409.

⁵⁴ Радослав Грујић, *Како се поступало са српским молбама на двору ћесара австријског последње године живота патријарха Арсенија III Чарнојевића*, Нови Сад 1906, стр. 13.

⁵⁵ *На истом месту*.

⁵⁶ *На истом месту*, стр. 21.

⁵⁷ *На истом месту*, стр. 22.

Ово исто предлагао је и језуита Гаврило Хевенеш, који је био исповедник кардинала Колонића и царев саветник. По његовом мишљењу не треба дозволити да се, када патријарх умре, његово место попуни, „јер када нема патријарха убрзо ће нестати и епископа, које патријарх именује, а када не буде било епископа, нестаће и калуђера, те ће тако обезглављен народ веома лако прећи у римокатоличку веру“⁵⁸.

Црквене римокатоличке власти су се залагале и за то да се Србима не дозволи да се настане на једном компактном простору као што су они тражили. И о овоме тражењу патријарховом дао је Колонић своје мишљење: Србима то не треба дозволити, јер ће они, на тај начин, национално ојачати и постати важан фактор у Монархији. Колонић је истицао цару да патријарх Арсеније (и епископ Исаија Ђаковић са њим) имају овде неко „скривено мишљење“, „јер неће бити чист посао кад се они тако жестоко отимају од уније и свом силом траже то пресељење. Бојати се, да се тај народ сакупи у једну целину, јер и овако расцепкан необуздане је ћуди и чуда чини, а шта би тек могао починити кад би се у поменуте крајеве преселио; сигурно је да га тада нико не би могао држати у послушности и њиме овладати, јер бунама никад краја не би било, – тај њихов заједнички живот дао би им голему снагу. А ми добро знамо, из недавног времена, како су они често врло непокорни.“⁵⁹ Ово скупљање на један одређени простор тражили су Срби још 1694. године, дакле пре Карловачког мира.

Док је патријарх Арсеније III био жив, умро је 24. октобра 1706. године у Бечу, није се постављало питање *како* ће се звати ова српска црквена област, која се налазила на територији Двојне монархије: постојале су организоване епархије и патријарх, који је уживао велики ауторитет и поред тога што је, за области под турском влашћу, био изабран други патријарх у Пећи. Када је патријарх Арсеније III умро, поставило се, сасвим непосредно, питање и *ко* ће га наследити, и *како* ће се звати ова нова црквена област, и какав ће бити њезин однос према Пећкој патријаршији.

И жеља Срба и државни интерес су захтевали да се што пре изабере наследник патријарху Арсенију III: у Монархији је беснео устанак Фрање Ракоција, који је позивао патријарха Арсенија да му се Срби придруже, али он то није хтео. Да би Србе одржао у добром расположењу, двор је дозволио „састанак сабора за избор духовног поглавице“, али је покушано да се право избора ограничи „само на оне Србе, који су под патријархом Арсенијем III прешли у ћесаревину“⁶⁰.

Сабор је одржан у манастиру Крушедолу: за наследника патријарха Арсенија III изабран је једногласно *Исаија Ђаковић*, јенопољски епископ, човек веома заслужан, упознат са приликама у монархији и сав у духу и традицијама Пећке патријаршије. При избору Ђаковићевом учињено је једно одступање од старог начина избора коцком и тиме „дата прилика царском комесару да се уплиће у питање доцнијих избора, што ће да буде од кобних последица“⁶¹.

О дану избора и о дану смрти Исаије Ђаковића постоји несагласност: Швикер и Димитрије Руварац веле да је Исаија изабран 24. маја 1707. године⁶². Јован Радонић и Радослав Грујић веле да је изабран 7. јануара 1708, а умро већ 20. јула 1708. године у Бечу. Умро је изненада и оставио иза себе веома забринуте и епископе и народ. Капетан хаџи Манојло Николић, који је био у Бечу када је Исаија умро, писао је Будимској

⁵⁸ Јован Радонић, *Прилози за историју Срба у Угарској у XVI, XVII и XVIII веку*, књ. II, Нови Сад 1909, стр. XLVI-XLVII.

⁵⁹ Радослав Грујић, *Како се поступало...*, стр. 26-27.

⁶⁰ Јован Радонић, *Митрополит Исаија Ђаковић* (Слике из историје и књижевности, Београд 1938, стр. 285).

⁶¹ *На истом месту*, стр. 286.

⁶² J. H. Schwicker, *Politische Geschichte der Serben...*, стр. 51; Димитрије Руварац, *Манасџир Крушедол...*, стр. 22; Јован Радонић, *Митрополит Исаија Ђаковић*, стр. 287; Радослав Грујић, *Исаија Ђаковић* (Народна енциклопедија СХС, књ. I, стр. 685.)

црквеној општини: „И видевши сав двор цезарски и господа министри нас скрбне и жалосне, послаше господина Кварента, да би смо се не самуштали (били збуњени) заради нашега господина архипастира, хоће бити милост ћесарска на нами.“⁶³

На сабору у манастиру Крушедолу основана је *Крушедолско-карловачка* митрополија за Србе који су живели у Хабсбуршкој монархији⁶⁴. Она није била основана „као *автокефална* већ само као *автономна* црквена област у саставу Пећке патријаршије па су је као такву сматрали и источни, Цариградски и Јерусалимски, патријарси“⁶⁵ ... Крушедолски сабор је, „бојећи се уније, одлучно нагласио своју заједницу са Пећком патријаршијом“⁶⁶. Када је био изабран за митрополита, Исаија Ђаковић је „положио заклетву да ће Пећког патријарха признавати за старешину у духовним стварима“, иако је Беч настојао на томе да се српска православна црква у Монархији изузме испод духовне јурисдикције Пећке патријаршије⁶⁷. Радонић се домишљао да је ово настојање Беча и подстакло Србе да озбиљно узму у разматрање регулисање свога односа са Пећком патријаршијом. „Како су се бојали уније нашли су за добро да остану у што чвршћој заједници са Пећком патријаршијом, због чега је та зависност и изражена тако одлучно на Крушедолском сабору. Тако је дакле настојање бечких кругова, да српску цркву у ћесаревини учине независном од Пећке, донело сасвим други резултат него што су то у Бечу очекивали.“⁶⁸

Седиште Крушедолско-карловачке митрополије пренето је, касније, из манастира Крушедола у Сремске Карловце: то је учињено пошто су Турци 1716. године запалили манастир Крушедол и исекли мошти српских деспота⁶⁹. „Избор Карловаца за резиденцију српског архиепископа можда и није било најгоре решење, јер је Срем у то доба био чисто српски и готово централна српска област. А Карловци и у Срему имали су релативно још најповољнији положај: својим положајем на Дунаву, на главној комуникационој линији, у поткриљу 'Српске Свете Горе', у близини Србије, матице српског народа, Карловци као да су били предодређени да постану културно и политичко средиште српског народа у Хабсбуршкој монархији и једна од главних веза целог српског народа.“⁷⁰

Прва три наследника Исаије Ђаковића били су људи из непосредне околине патријарха Арсенија III Црнојевића, који су са њим прешли у Двојну монархију и у свему се држали правца који су имали патријарх Арсеније III и митрополит Ђаковић, једини међу епископима који је и пре 1690. године живео у Аустро-Угарској и био тамо епископ. Брза и изненадна смрт митрополита Исаије Ђаковића (умро је 20. јула 1708) поставила је, поново, питање ко ће бити нови крушедолско-карловачки митрополит. Сабор је изабрао *Стевана Метоксића*, који је управљао митрополијом до 27. априла 1709. године када се упокојио. Упокојио се у Сремским Карловцима, а сахрањен је у манастиру Ремети⁷¹. Наследио га је *Софроније Подгоричанин*, који је изабран 23. априла 1710, а већ 7. јануара 1711. је умро у Сремским Карловцима и сахрањен у цркви Св. Николе. Пре избора за митрополита Софроније је био пакрачко-славонски епископ, где је морао да се енергично бори против унијаћења. Када је постао митрополит

⁶³ Јован Радонић, *Митрополит Исаија Ђаковић* (Слике из историје и књижевности, стр. 287)

⁶⁴ Димитрије Руварац, *Манастир Крушедол...*, стр. 22.

⁶⁵ Радослав Грујић, *Автокефалност Карловачке митрополије* (Гласник ист. друштва у Н. Саду, књ. II, св. 3, 1929, стр. 367)

⁶⁶ Јован Радонић, *Митрополит Исаија Ђаковић...*, стр. 286.

⁶⁷ Јован Радонић, *Прилози...*, стр. LIV.

⁶⁸ *На истом месту.*

⁶⁹ Јевсевије Поповић – М. Стојков, *Опћа црквена историја*, књ. I, стр. 583.

⁷⁰ Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, књ. II, стр. 348.

⁷¹ Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. II, стр. 22, број 2198.

Софроније Подгоричанин је, 2. маја 1710, послао једно изасланство у Русију да тражи помоћ и заштиту.

Изгледа да је Софроније Подгоричанин био веома одан митрополиту Исаји Таковићу, јер је његовим „ходатајством“ пренето тело митрополита Исаје из Беча у манастир Крушедол. Када је постао митрополит, Софроније је, 1710. године, дао да се митрополиту Исаји направи гробница у манастиру Крушедолу⁷². У једноме запису, који говори о митрополиту Софронију, вели се да крушедолска митрополија постоји „на место патријаршије Пећке... док Бог не да, да се пећки престо добије“.⁷³

Наследник Софронија Подгоричанина био је *Вићентије Поповић*, пострижник и васпитаник манастира Пећке патријаршије, за коју је остао везан целога свога живота. Вићентије је био родом из Јањева, са Косова, што је он сâм наглашавао и потписивао се „Вићентије Поповић од Јањева-Косова“ или „Вићентије хаџи-Лавић од Јањева“⁷⁴. Као митрополит титулисао се као „православни архиепископ и митрополит српски под владавином светога римскога ћесара“ или као „архиепископ српски и врховни митрополит“.⁷⁵

Вићентије Поповић је изабран за митрополита 25. априла 1713, а умро је 23. октобра 1725. Митрополијом је управљао нешто дуже од дванаест година: за време од смрти патријарха Арсенија III до избора Вићентијева за митрополита био је решен канонски однос између Пећке патријаршије и нове Крушедолско-карловачке митрополије. Решен је на основу *грамата*, које су издали патријарх Калиник I, 18. марта 1710, патријарх Атанасије 1711. и патријарх Мојсије Рајовић 1713. године. Ове грамате „нису ништа друго него једна врста синђелија или акта, којима су надлежни пећки патријарси вршили један од првих и главних својих патријаршиских прерогатива према обласним митрополитима под њиховом врховном патријаршиском влашћу“.⁷⁶

За време Вићентијевог управе митрополијом дошло је до новог аустро-турског рата (1716–1718), који је тешко погодио наш живаљ са обадве стране Саве и Дунава. За време Вићентијевог управе црквом потврдио је цар Карло VI, 2. августа 1713, српске привилегије, али уз ограничење да морају бити респектована и права других, што је, стварно, било попуштање Мађарима. Да би умирио Србе, који су му требали због новог рата, цар Карло VI је, 10. априла 1715, издао једно *објашњење*, које гласи: „Илирски или рашки народ треба да тако дуго остане у мирном поседу и уживању ових привилегија, имунитета и благонаклоности док буду непоколебиво постојани у верности, поданичкој оданости и послушности према нама и нашем царском дому“.⁷⁷

Пожаревачки мир, закључен 21. јула 1718, донео је, и у црквеном животу Срба, знатне промене. Осамосталила се и *Београдска* митрополија, на чијем се челу затекао *Мојсије Петровић*, тако да су се сада у новим границама Аустроугарске монархије нашле *две* аутономне српске црквене области. Када је 15. августа 1721. патријарх Мојсије Рајовић потврдио аутономију Београдске митрополије, изразио је жељу да се Карловачка и Београдска митрополија сједине. То је била и општа жеља народа, али не и интерес владајућих кругова у Бечу. Болест митрополита Вићентија Поповића, која га је учинила неспособним за рад, убрзавала је потребу да му се што пре одреди помоћник, који би га и наследио. Српски црквено-народни сабор, који је држан јуна 1722. у Варадинском шанцу (Нови Сад), изабрао је митрополита београдског Мојсија Петровића за коадјутора оболелом митрополиту Вићентију, а када је 23. октобра 1725.

⁷² На истом месту, стр. 25, број 2214.

⁷³ На истом месту, стр. 21, број 2190.

⁷⁴ На истом месту, стр. 36, број 2280, стр. 57-58, број 2398.

⁷⁵ На истом месту.

⁷⁶ Радослав Грујић, *Автокефалност Карловачке митрополије* (на истом месту, стр. 367).

⁷⁷ J. H. Schwicker, *Politische Geschichte der Serben...*, стр. 54.

овај умро, црквено-народни сабор, одржан 7. фебруара 1726, изабрао је Мојсија Петровића за новог карловачког митрополита и тако сјединио обадве митрополије у једну. „Ово уједињење било је од великог значаја како за заштиту народних повластица, тако и за цео национално-религијски, просветни и уопште културни живот Срба под аустроугарском влашћу“.⁷⁸

Једна од последица Пожаревачког мира била је и то да су се државне границе Аустро-Угарске према Турској помериле према југу, југоистоку и југозападу. То је имало за последицу да су области уз Саву и Дунав, насељене Србима, изузете испод *војне управе*, која је Србима више погодвала, и у њима заведена цивилна управа, која је била нерасположена према Србима. „Дуже од једнога људског века“, вели Швикер, „били су српски уселјеници коришћени само за крваво ратовање због чега су били награђивани повластицама и слободама и претрпавани изјавама признања, материјалним даровима и повластицама и тиме навикавани, да на себе гледају као на повлашћени народ под оружјем, који занемарује уметности мира и мало их цени“.⁷⁹

Потчињавање Срба, у овим крајевима, цивилној управи, у којој су мађарске власти водиле главну реч, није могло не крњити српске интересе и права која су им била дата у привилегијама. Долазило је, све више, до нарушавања привилегија и до жалби Срба на двору. Са римокатоличке пак стране долазиле су тужбе да Срби, држећи се свога старог календара, обесвећују римокатоличке празнике. Резултат је био да је јануара 1729. цар издао *Деклараторију*, која наређује да Срби у оним крајевима где живе у компактним насељима могу држати свој календар, али тамо где су помешани са римокатолицима морају празновати њихов Божић, Васкрс и Духове. Ово је, касније, поновљено и у „Изјаснијелном рескрипту“ од 21. септембра 1734. године.

Долазило је и до других нарушавања привилегија: митрополиту је оспоравано право да поставља епископе без царског одобрења. Упоредо са тим ограничавана је и власт митрополита у световним стварима. У Деклараторији од јануара 1729. се истиче да световна власт припада *само* цару и „да се архиепископ не може мешати у световне ствари (*temporalia*). У духовним стварима остаје власт као и до сада“.⁸⁰ Оспоравано је право кадуцитета и митрополиту и епископима. Постојале су несугласице и око тога да ли Срби морају плаћати десетак римокатоличким бискупима и мађарским племићима.

Са свим овим, и са још другим, тешкоћама морао се борити митрополит Мојсије Петровић. И он је (рођен је 1677. године) запамтио патријарха Арсенија III Црнојевића. На његовом је двору живео после 1690. године, ту се учио књизи и зајаконио. Он је, исто тако, познавао и патријарха Калиника I, коме је био слат у једној мисији. Познавао је и патријархе Атанасија I и Мојсија Рајовића. Најпре је био постављен за дабробосанског митрополита (30. октобра 1709) затим је, 1713. године, био премештен за митрополита београдског, да би, затим, постао митрополитом београдско-карловачким.

Према свему ономе што се о њему зна био је митрополит Мојсије Петровић човек изванредних особина: ревностан бранилац привилегија, он је био духовно везан и за Пећку патријаршију. Један запис, који говори о његовој смрти и потиче од патријарха Арсенија IV Јовановића-Шакабенте, вели за митрополита Мојсија: „...Добар ктитор и истински домаћин свете велике цркве патријаршије српске пећке“.⁸¹

Митрополит Мојсије Петровић је био неуморан трудбеник и на просветном пољу: отварао је школе, доводио учитеље и са стране, трудио се око просвећивања и бољег образовања свештенства, уводио реформе. Његова *Уредба* у 57 тачака, од 2. децембра

⁷⁸ Радослав Грујић, *Мојсије Петровић* (Народна енциклопедија СХС, књ. III, стр. 346).

⁷⁹ J. H. Schwicker, *Politische Geschichte der Serben...*, стр. 57.

⁸⁰ *На истом месту*, стр. 60.

⁸¹ Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. II, стр. 82, број 2550.

1724, садржи цео низ интересантних одредаба и о чисто црквеном животу и о народним обичајима. Он је одредио да парохијско свештенство носи мантије *плавe*, а монаси *црне* боје. Увео је и то да свештеници брију *венац* на темену главе. Један запис, који говори о његовом обилажењу манастира у Фрушкој Гори, вели за њега да је „као истински пастир, а не најамник, који исправља многе недостатке словесних (разумних) оваца и да као други Мојсеј полаже законе новоме Израилу не на каменим плочама, него светим Јеванђељем“⁸².

Мојсије Петровић је увео *архијерејски суд* који је судио и у неким световним стварима; увео је и црквени грб, „који је, углавном, од тада стално важио као грб Београдске и карловачке митрополије“⁸³ ... Лична вредност и велика активност коју је митрополит Мојсије показивао биће главни разлог да су га врбовали да пређе на унију. Принц Кантакузен, који је живео у Бечу, послао је у Русију два извештаја, један од 31. децембра 1729. а други од 17. јануара 1730: „У њима јавља, да су српског митрополита позвали у Беч и чине на њега страشان притисак, да би примио унију. Међу осталим сретствима употребили су и ово. Цезаров исповедник позвао је Кантакузена, као једноверца митрополитова, па захтевао од њега, да оде митрополиту и да му каже, како цесар жели видети га унијата, после чега учиниће га кардиналом и сав српски народ биће срећан. Дали су Кантакузену и кардиналску капу, да би је показао митрополиту.“⁸⁴ Митрополит Мојсије је одбио ову понуду.

Интересантна, и не мање важна личност, био је и митрополит *Вићентије Јовановић* (1731 – 6. јуна 1737). За митрополита београдско-карловачког изабран је 22. марта 1731. године. Сабор, на коме је он био изабран, имао је да се бори с једном крупном тешкоћом: влада је хтела да ову прилику искористи и, поново, раздели Београдску и Карловачку митрополију и да се, на овоме сабору, изабере *два* митрополита: један за Београд а други за Карловце. „Уједно изјави комесар, да народне привилегије не важе за онај дио народа, који је последије Пожаревачког мира потпао под царску власт. Пун мјесец дана комесар је мотао и салијетао на све руке сабор не би ли га приволио, да бира два митрополита.“⁸⁵ Сабор се није дао наговорити на ово, него је, 22. марта 1731, изабрао митрополита Вићентија Јовановића за београдско-карловачког митрополита. Цар је, с обзиром на спољне околности у којима се држава налазила, 2. јуна 1731, потврдио овај избор.⁸⁶

И Вићентије Јовановић је имао да се бори са истим незгодама са којима се борио његов претходник. Тежња Беча да се српска православна црква у Монархији одвоји од Пећке патријаршије добила је за време Вићентија Јовановића нов израз у једном предлогу, да се Србима у Монархији да посебан патријарх, али се ова идеја није могла остварити⁸⁷. Све је остало како је било: стари спорови су, поново, оживљавали и тешкоће се множиле. Митрополит Вићентије и народни изасланици, који су са њим отишли у Беч, молили су цара да опозове Деклараторије од 1727. и 1729. године, али нису успели да га приволе на то. Цар је, уместо тога, издао, 5. фебруара 1732, „Изјаснитељни рескрипт“, који је „имао важити само за новоосвојене земље у Србији и Банату“⁸⁸. Пошто је овај рескрипт јако погађао народне интересе, митрополит је одбио да га он сам објави народу, него је умолио цара да дозволи одржање црквено-народног сабора. Сабор је отворен 31. октобра 1732. и одбио је да прими како Деклараторије од

⁸² На истом месту, књ. II, стр. 71, број 2481.

⁸³ Радослав Грујић, *Мојсије Петровић* (Народна енциклопедија СХС, књ. III, стр. 347).

⁸⁴ Стеван М. Димитријевић, *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека* (Споменик СКА, LIII, 1922, 31)

⁸⁵ Манојло Грбић, *Карловачко владичанство*, књ. I, Карловац 1891, 245.

⁸⁶ На истом месту, стр. 296.

⁸⁷ J. H. Schwicker, *Politische Geschichte der Serben...*, стр. 74.

⁸⁸ Манојло Грбић, *Карловачко владичанство...*, II, стр. 296.

1727. и 1729. тако исто и „Изјаснителни рескрипт“ од 1732. и замолио цара да прими једно изасланство које би му поднело своје жеље и молбе. Цар је одбио да, овај пут, прими изасланство. Тек 1734. године могло је једно народно изасланство отићи цару у Беч, али ни оно није могло постићи оно што је желело: 21. септембра 1734. била је објављена нова *Деклараторија*, која је садржавала доста за Србе неповољних одредаба. Срби су, и према овој Деклараторији, морали празновати главне римокатоличке празнике; нису смели подизати цркве без дозволе државних власти; свештеници су, када би извршили неки злочин или преступ у грађанским стварима, били суђени од државних судова; ни митрополит ни епископи нису смели обилазити своје епархије без дозволе државних власти. Световна власт митрополита је сасвим ограничена: само у чисто духовним стварима Срби су зависили од њега⁸⁹.

Пред перспективама новог рата са Турском изменио је двор донекле своје држање према Србима: 5. маја 1735. цар је издао Србима „заштитну диплому“, којом се одобравају све раније српске привилегије. Ова „заштитна диплома“, у ствари само један тактички потез Беча, проглашена је на црквено-народном сабору, који је отворен на Св. Илију 1735. године у Сремским Карловцима. Ове исте године цар је одобрио и оснивање једног српског коњичког пука, који је организовао митрополит Вићентије Јовановић и био му командант с правом да поставља официре у пуку⁹⁰. Већ 1736. године почео је аустријско-турски рат, који је опет тешко погодио Србе.

Митрополит Вићентије Јовановић је био ревностан и пожртвован бранилац цркве, народа и њихових права. Још као арадски епископ истакнуо се у борби против унијаћења (у Бихорској жупанији и у околним областима) па је ту борбу продужио и даље. И он је обраћао велику пажњу просвећивању свештенства и јачању дисциплине као и регулисању материјалних односа и парохијског свештенства и епископата према народу и свештенства према епископату. Године 1733. издао је *Правила* за свештенике и калуђере, а 1734. *Правила* за протопопе и духовнике. Донео је и „свитак“, правилник о наплаћивању парохијског свештенства и епископа од народа. Покушавао је да организује црквено судство и у својој митрополији и у другим епархијама.

Био је, исто као и Мојсије Петровић, пријатељ школе и просвећивања. У Сремским Карловцима основао је *Латинску*, а у Београду *Грчку* школу. За ове школе доводио је наставнике и из Русије и из Немачке. У Београду је подигао цркву, резиденцију и црквене зграде. Умро је 6. јуна 1737. године. Само неколико дана пред смрт му назива га један запис „архиепископом српским и митрополитом београдским“⁹¹.

Смрт митрополита Вићентија Јовановића и несретан исход рата са Турском, који је завршен Београдским миром (1739. године) имали су и за нашу цркву тешке последице. Један запис вели да цар Карло VI „учини рат, који не само не донесе никакве користи, него и наш род српски, злом управом својих војвода, предаде смрти од турског мача, ропству и потпуном разграбљењу имања, тако да се једва која душа спасла од погибије...“⁹² Дошло је, поново, до масовног пребегавања Срба под власт аустро-угарске државе, али се не зна ни приближан број пребеглица. Ово је била *друга сеоба* Срба под патријархом Арсенијем IV Јовановићем Шакабентом са којим су пребегла и *три* епископа (рашки, нишки и ужички⁹³). Један запис вели да је патријарх пребегло „са многобројним свештеним и мирским народом“⁹⁴. Из описа патријарховог

⁸⁹ *На истом месту*, стр. 297.

⁹⁰ J. H. Schwicker, *Politische Geschichte der Serben...*, стр. 73.

⁹¹ Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. II, стр. 109, број 2701.

⁹² *На истом месту*, стр. 117, број 2739.

⁹³ *На истом месту*, број 2740.

⁹⁴ *На истом месту*, стр. 158, број 2960.

бежања, који потиче од његовог протођакона Партенија Павловића, види се да је патријарх бежао „главом без обзира“. Стигао је у Београд 17. септембра 1737. и био лепо примљен. Из Београда је отишао у Сремске Карловце⁹⁵. Већ 16. децембра 1737. отишао је из Карловаца у Беч у пратњи рашког епископа Јевтимија. Отишао је „дјел ради својих и жалованија“⁹⁶.

Када је стигао у Београд, патријарх Арсеније IV затекао је столицу митрополита београдско-карловачког упражњену. Због свога ауторитета, уз пристанак епископа, добили патријарх је примио управу над овом митрополијом, чији је територијални опсег знатно смањен одредбама Београдског мира: у ствари, овим миром престала је да постоји Београдско-карловачка митрополија. Патријарх Арсеније IV се сместио у Сремске Карловце. Рескриптом од 21. октобра 1741. потврдила је царица Марија Терезија достојанство и титулу патријарха Арсенију IV и учинила га тиме духовним старешином Срба у својој држави. „На жалост“, вели Јозеф Јиречек, „пропуштено је да се одржи патријаршиско достојанство иако је већ 1734. године на једној министарској конференцији било гласова за то“⁹⁷. Јозеф Х. Швикер, погрешно, вели да су наследници патријарха Арсенија IV били „пуноправни хијерархијски наследници Пећке патријаршије“⁹⁸. После пресељења патријарха Арсенија IV измењен је садржај заклетве, коју су полагали новоизабрани митрополити карловачки: избачено је из заклетве оно место које је говорило о хијерархијској зависности од Пећке патријаршије. Швикер вели: „Карловачки митрополити су фактично вршили црквену власт једног патријарха али без ове титуле.“⁹⁹ Радослав Грујић је мислио да је канонска зависност Карловачке митрополије од Пећке патријаршије престала преласком патријарха Арсенија VI, „али је и даље формално сматрана као автономна: јер њена автокефалност није никада нарочитом граматом призната од архијерејског синода Пећке патријаршије“¹⁰⁰. Ни Цариградска патријаршија, после 1766. када је Пећка патријаршија укинута, није никаквим нарочитим актом признала Карловачку митрополију автокефалном. „Преко тога се прешло, и током времена, њена фактична автокефалност добила је признање надлежних фактора прећутним путем“¹⁰¹. Године 1855. помиње се Карловачка митрополија одмах иза *Руске* и *Кипарске* цркве, а пре цркве у Грчкој.¹⁰²

Патријарх Арсеније IV је држао свој двор у Сремским Карловцима. Из онога што нам о животу на патријарховом двору казује Симеон Пишчевић да се закључити да патријарх није трпео никакву оскудицу. Пишчевић, који је лично познавао патријарха Арсенија IV и посећивао га, казује: „Патријарх је и поред своје дубоке старости живео раскошно. Код њега је било све како треба. Имао је доста послуге, али и старешина послуге и скоро сви остали били су, већином, Немци. Како је тога дана био његов рођендан, сва је послуга била у богатим ливрејима. За време ручка свирала је музика.“¹⁰³

Године 1743. потврдила је царица Марија Терезија српске *привилегије*. Потврда привилегија објављена је на црквено-народном сабору, који је одржан 1744. године и на коме су „изнети захтеви народних претставника о унапређењу просветног, економског

⁹⁵ На истом месту, стр. 112-113, број 2720.

⁹⁶ На истом месту, стр. 114, број 2721.

⁹⁷ Joseph Jireček, *Die serbischen Privilegien...*, стр. 52-53.

⁹⁸ J. H. Schwicker, *Politische Geschichte der Serben...*, стр. 75.

⁹⁹ На истом месту.

¹⁰⁰ Радослав Грујић, *Автокефалност Карловачке митрополије...*, стр. 379.

¹⁰¹ На истом месту.

¹⁰² Никодим Милаш, *Православно црквено право*, Београд 1926, стр. 328-329.

¹⁰³ Симеон Пишчевић, *Мемоари* (СКЗ 379-380), Београд 1963, стр. 76.

и политичког живота Срба под аустро-угарском влашћу, и протести против повреда народних права у појединим областима¹⁰⁴.

И патријарх Арсеније IV, и епископи, и народне старешине видели су да су све владарске потврде српских привилегија само тактичка игра двора: привилегије су потврђивене, али су права и народа и јерархије скраћивана. Да би ублажила незадовољство српског народа, који јој је требао као важан војнички фактор, царица је, 1745, основала *Дворску депутацију за српске ствари*, која је радила под председништвом грофа Фердинанда Коловрата (Graf Ferdinand von Kolowrat). И Швикер вели да је оснивање ове Депутације била једна концесија Србима, да царица није била готова да жеље Срба сасвим задовољи. „И поред признања заслуга нације није Марија Терезија била слободна од сумње према њој. Несумњиво је да су на ово утицали и религиозни мотиви, јер је строго католичка царица сажаљевала „пре свега ширење ‚шизматичке‘ вере Раца“¹⁰⁵.

Дворској депутацији за српске ствари, коју је подржавао и Дворски ратни савет из својих рачуна, царица је поверила, „да расправља, рјешава и издаје заповиједи и резолуције у свијем српскијем пословима и стварима. И правац, којим ће нова власт имати да рјешава српске послове, прописала је сама царица у једној својеручно написаној наредби, гдје рече: „Да је њезина жеља, да се заслужене српске привилегије чврсто држе и свето поштују, али да им се веће правике не дају, него што су их већ добили и које су проведене, јер колико је овај народ храбар и добар, толико је и врло лукав, те на жалост све више иште за себе.“¹⁰⁶

Патријарх Арсеније IV је умро 7. јануара 1748, у четвртак, у освит дана, а сахрањен је 16. јануара 1748. у манастиру Крушедолу¹⁰⁷ ... И Патријарх Арсеније IV сматрао је себе „главом нације и у духовним и у световним стварима“. Двор му је, видели смо, духовну власт признао, али му световну власт није дозволио¹⁰⁸. Једна конференција министара, држана 24. новембра 1746, критиковала је настојања патријархова да сву власт усредсреди у своје руке и да самовласно располаже народним новцем, што је он радо чинио. Забрањено је, исто тако, како подизање нових манастира тако исто и поклањање нових имања већ постојећим манастирима¹⁰⁹.

Наследник патријарха Арсенија IV био је *Исаија Антоновић*, који је био добро виђен на двору. По жељи двора, а против воље патријарха Арсенија IV, Исаија је, поред своје *арадске*, добио, 1741. године, на управу и *вршачку* епархију. Првобитно парохијски свештеник, Исаија се, када је обудовио, замонашио и 1731. изабран је за арадског епископа. Када је био архимандрит слао га је митрополит Мојсије Петровић као свога заменика у Вараждински генералат ради канонске визитације, али га власти нису примиле, јер је, наводно, био у споразуму са попом Николом, који је бунио граничаре¹¹⁰.

Избор Исаије Антоновића за митрополита није протекао сасвим глатко. Против њега је иступио Висарион Павловић, али је и он, на крају, попустио, па је избор извршен једногласно. Извесно неповерење владало је према Исаији због тога што је *јео месо*, а у то време нису ни монаси ни епископи смели јести месо. Ову навику могао је Исаија стећи као парохијски свештеник, али му то народ није одобравао. Говорило се: „Од сад, брате, премрси среду, а запости суботу, јер је митрополит шокац и унијат.“¹¹¹

¹⁰⁴ Радослав Грујић, *Арсеније IV Јовановић-Шакабента* (Народна енциклопедија СХС, II, стр. 160)

¹⁰⁵ J. H. Schwicker, *Politische Geschichte der Serben...*, стр. 103.

¹⁰⁶ Манојло Грбић, *Карловачко владичанство...*, II, стр. 10.

¹⁰⁷ Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, стр. 157, број 2957.

¹⁰⁸ J. H. Schwicker, *Politische Geschichte der Serben...*, стр. 96.

¹⁰⁹ *На истом месту*, стр. 106, 107.

¹¹⁰ Јован Радонић, *Римска курија...*, стр. 494.

¹¹¹ Милутин Јакшић, *Два српска сабора (1748 и 1749)* (Богословски гласник год. I, 1902, стр. 102)

Он то није био, али га је био тај глас, јер је народ једење меса сматрао за извор свакога зла у народу: „Месоједац’ па унијат, веза не нелогична. Зато је желео народ, да епископи као и монаси сасвим не једу меса. То беше сазнање народа, да њему и цркви и не може бити спаса, ако му митрополити и владике не жртвују све своје и себе саме.“¹¹²

СТИЦАЈЕМ ОКОЛНОСТИ НА МИТРОПОЛИТА ИСАИЈУ АНТОНОВИЋА ПАЛА ЈЕ И ЈОШ ЈЕДНА НЕЗГОДА: КАДА ЈЕ, 27. АВГУСТА 1748, БИО ИЗАБРАН ЗА МИТРОПОЛИТА, ИСАИЈА ЈЕ МОРАО ДА ПОЛОЖИ ЗАКЛЕТВУ У КОЈОЈ ЈЕ БИЛА ИСПУШТЕНА ФОРМУЛА О ЗАВИСНОСТИ ОД ПЕЋКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ¹¹³. Беч је, вели Швикер, захтевао од наследника патријарха Арсенија IV да себе сматрају „главом нације“ у духовним стварима и да се не обраћају било цариградским патријарсима било руским царевима¹¹⁴.

Исаија Антоновић остао је врло кратко време на челу Карловачке митрополије: умро је у Бечу 22. јануара 1749. године. Један запис, који говори о његовој смрти, вели: „Обдржавао је архиепископску катедру 4 месеца и 28 дана“¹¹⁵ ... Неколико дана после избора за митрополита, 31. августа 1748, упутио је Исаија један апел на народ ради давања добровољних прилога за оснивање *фонда* за издржавање виших школа. Смрт га је омела да у томе правцу нешто постигне.

Већ 14. јула 1749. црквено-народни сабор изабрао је за новог митрополита карловачког *Павла Ненадовића*. Царица Марија Терезија потврдила је његов избор 25. априла 1750. године. Избором Павла Ненадовића за митрополита карловачког дошла је на чело српске православне цркве у Монархији једна, у сваком погледу, интересантна и изванредна личност. Ненадовић је рођен у Будиму 1699. као дете врло сиромашних родитеља, који су га, када је поодрастао, дали на занат. Иринеј Фаљковски, коадјутор кијевске митрополије, који је дуже времена живео међу Србима у Монархији, забележио је једну романсу младог Ненадовића: када му се удала девојка, којом се хтео оженити, млади Ненадовић се, у тузи за њом, зарекне да се неће више никада женити и оде те се закалуђери¹¹⁶.

Ненадовић је био духовни рукосад митрополита Мојсија Петровића и добио је, за оно време, добро школовање: у Будиму је свршио српску, немачку и латинску школу. Већ 1721, у двадесет и другој години живота, био је писар у будимском магистрату. Замонашио га је и зађаконио, 30. јануара 1726, митрополит Мојсије Петровић. Он га је рукоположио и за јеромонаха 21. новембра 1728. и поставио за свога егзарха. Ненадовић је био егзарх и митрополита Вићентија Јовановића, а патријарх Арсеније IV поставио га је за свога генералног егзарха. За епископа горњо-карловачког посвећен је 25. априла 1724, али га је „државна власт, која је тада живо радила на унијаћењу Срба у Хрватској, пустила у епархију тек после потврде царице Марије Терезије од 6. априла 1744 године“¹¹⁷.

И кад је пуштен у епархију није могао да одмах у њој развије рад, јер је на сваком кораку наилазио на сметње. „Црква је била у најжалоснијем стању и изнутра и извана. Она је само онако у силу Бога трпљена. Парохијске цркве бијаху мале, дрвене по гудурама и по шипразима, и без књига и без другијех црквенијех прибора. Свештенство неуко, од државне власти прогоњено и злостављано. Српски свештеник није се ничим разликовао од осталих сељака, јер их државне власти сматраху као и остале граничаре, пошто су српски свештеници добили земље као граничари, те живљаху у задругама као

¹¹² На истом месту, стр. 103.

¹¹³ J. H. Schwicker, *Politische Geschichte der Serben...*, стр. 126.

¹¹⁴ На истом месту, стр. 126.

¹¹⁵ Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, стр. 161, број 2974.

¹¹⁶ Стеван М. Димитријевић, *Грађа...*, стр. 16.

¹¹⁷ Радослав Грујић, *Павле Ненадовић* (Народна енциклопедија СХС, III, стр. 48)

и њихов народ. Стога државне власти захтијеваху и од свештеничкијех кућа, да подједнако носе све војничке и општинске терете, работе, пртине, патроле, службе¹¹⁸.

Тежак и пун напора био је рад епископа Ненадовића у горњо-карловачкој епархији, али је он, захваљујући својој умешности, истрајности и одлучности, успео не само да савлада многе тешкоће него да задобије поверење и поштовање царице Марије Терезије, која га је одликовала скупоценим крстом са драгим камењем. Успео је, поред осталог, да ослободи своје свештенство од плаћања војничког откупа. У писму од 27. априла 1747, којим га барон Шерцер обавештава о овоме, стоји да су сви свештеници ослобођени од сваке војничке службе¹¹⁹. Да би подигнуо образовање свога свештенства Ненадовић је у Плашком отворио Централно училиште за горњо-карловачку и коштајничку епархију, а у Залужници Учитељско-богословску школу за Лику и Крбаву. Крајем 1748. године Ненадовић је био премештен за епископа арадског, али није тамо отишао, јер је 14. јула 1749. био изабран за митрополита карловачког.

Митрополит Павле Ненадовић управљао је црквом у Карловачкој митрополији *двадесет* година. За то време, многоструко тешко због сталног и систематски вршеног нартања власти и на националну и на верску слободу Срба, митрополит Ненадовић је био изложен ударцима са разних страна. Двор га је, спољашње, због његових способности и лојалности, уважавао, а Русија га је подозревала због тога што је ометао иселјавање Срба из Монархије. Будимски духовник Евлогије Јовановић, сабрат манастира Ораховице у Славонији, описао је сусрет митрополита Павла Ненадовића и још тројице епископа са Маријом Терезијом и њезиним мужем у Будиму у време када је Србе Бачке и Баната била захватила пропаганда за иселјавање у Русију. „У то време“, вели Евлогије Јовановић, „бејаша велика забуна међу нашим народом славено-српским обадва чина, како свештеничког тако војничког, јер до око 1000 домова бејаше се подигло из бачких и банатских крајева, да се са свим својим преселе у царство московско. Због тога дође велики ћесар римски од свога дома са царицом, Франц Лотриншки, и Марија Терезија, у горе поменути град.“¹²⁰ Овде су их дочекали, свакако по позиву, митрополит Ненадовић и три епископа. Јовановић додаје: „...И веома би мио царском величанству господин архиепископ и епископи, а такође и народ.“¹²¹

Иселјавање Срба у Русију (1751–1753) веома је забрињавало бечки двор. Из инструкција, које је влада дала грофу Естерхазију, своје посланику у Петрограду, види се колико јој је било стало до тога да се Срби не иселјавају, јер је тим иселјавањем обезбљујивана земља и слабила одбрана од Турака.¹²² Бартенштајн је забележио да је Ненадовић због свога супротстављања иселјавању Срба у Русију, био веома омрзнут на руском двору, који је радио на томе да га православни Срби више не признају за свога митрополита, него да га збаце¹²³. И Бидерман вели да је Ненадовић наукао овим на себе гњев руске владе, која је, преко својих емисара, оптуживала митрополита због јереси¹²⁴. И поред свега овога у Бечу су, на велико чуђење Бартенштајна, предлагали да Ненадовић буде дозван у Беч и ту држан као „државни затвореник“ („Staatsgefangene“) све дотле „док од њега не буде изнуђен потпис на који га необавезују дужна верност и послушност“¹²⁵.

Пред својим народом, који је у њему гледао свога и националног и црквеног старешину, стајао је Ненадовић као огромни храст на кога су се сурвали разноврсни

¹¹⁸ Манојло Грбић, *Карловачко владичанство*, II, стр. 5-6.

¹¹⁹ *На истом месту*, стр. 13-14.

¹²⁰ Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, стр. 171, број 3024.

¹²¹ *На истом месту*.

¹²² Стеван М. Димитријевић, *Грађа...*, стр. 24-26.

¹²³ J. Chr. von Bartenstein, *Kurzer Bericht...*, стр. 131.

¹²⁴ Н. Ig. Bidermann, *Russische Umtriebe in Ungarn*, Innsbruck 1867, стр. 13.

¹²⁵ J. Chr. von Bartenstetn, *Kurzer Bericht...*, стр. 132.

ударци, али га нису могли ни поколебати ни сломити. Горе од свега било је упорно, доследно, често веома притворно настојање двора да поунијати српски народ. „Неискрена и подмукла, краљица показивала се према Србима као велик њихов пријатељ, али у дубини душе лежала је страховита мржња на ове, према њезином мишљењу, варварске „шизматике“. 26 јула 1776 писала је она папи Пију VI (1775–1799) како се свом снагом труди да спроведе унију међу Србима.“¹²⁶ За цело време Ненадовићеве управе црквом долазило је до нарушавања верске слободе и равноправности Срба. Године 1753. истерао је гроф Петаци (Petazzi) православне калуђере из манастира Марче и одузео православнима још шест других цркава. Овај царски генерал, свакако са прећутним одобрењем и саме царице, непокоран наредбама владе, забрањивао је православним свештеницима да крштавају децу, а дечије родитеље је кажњавао ако би им деца била крштена по православном обреду¹²⁷. За Ненадовићево време беснела је унија и у Жумберку¹²⁸.

Унија је, вели Швикер, била „омиљена идеја“ двора, којом се имала да руководи у своме раду и Илирска дворска депутација: на њезиној првој седници, одржаној 15. септембра 1753, расправљано је, по изричној жељи царице, питање уније¹²⁹. Унију је требало спровести тако да све остане у тајности, „без да о томе буде нешто познато било рацком клеру било народу“¹³⁰. Илирска дворска депутација предала је, 20. октобра 1753, *План поправљеног увођења уније*, у коме се, поред осталог, каже да унија може бити унапређивана и тако ако се православно свештенство буде држало „како треба на узди“ и ако му не буде дозвољено да се меша са онима који су већ прешли на унију и да их одвраћа од ње¹³¹.

Колико је био јак и безобзиран притисак двора због уније види се најбоље по томе што је царица, 2. новембра 1753, издала наређење митрополиту Ненадовићу да се ни он ни епископи ни остало свештенство не смеју мешати у ствар уније нити шта против ње предузимати. Од митрополита је затражено да ово наређење спроведе епископима, што је он, 16. новембра, и учинио¹³². Иза овога су следиле даље мере: епископима је, опет, ометано редовно вршење канонске визитације, свештеници нису смели свуда слободно општити са верницима, а народ је примамљиван на унију разним обећањима¹³³. Јуна 1753. Илирска дворска депутација је, поново, обавестила митрополита да се он не може сматрати „главом нације“ нити се сме мешати у световне послове¹³⁴.

Прогањања православних Срба нису могла остати без последица: почетком 1755. побунили су се Срби у Вараждинском генералату, где је гроф Петаци вршио безакоња. Побуна је трајала до марта исте године. Срби су се, ради заштите, обратили једном молбом двору у којој су, у 33 тачке, изложили своје невоље и тражили да буду ослобођени од верских гоњења и да им се врати манастир Марча. Попуштања, међутим, није било. За унију су били и царица и сви државни фактори. Разлика је међу њима била само у томе *како* да се унија оствари: паметнији су били против насиља и препоручивали су смотрену пропаганду убеђивања.

¹²⁶ Јован Радонић, *Римска курија...*, стр. 626.

¹²⁷ J. H. Schwicker, *Politische Geschichte der Serben...*, стр. 147.

¹²⁸ Манојло Грбић, *Карловачко владичанство*, II, стр. 98-158; сравни: Алекса Ивић, *Из прошлости Срба Жумберчана* (Споменик СКА, LVII, II, разред 49, 1923; Алекса Ивић, *Марчанска епископија* (Братство друштва св. Саве, 1923, 1924, 1925)

¹²⁹ J. H. Schwicker, *Politische Geschichte der Serben...*, стр. 151.

¹³⁰ *На истом месту*, стр. 152.

¹³¹ *На истом месту*, стр. 155.

¹³² *На истом месту*, стр. 156.

¹³³ *На истом месту*, стр. 156.

¹³⁴ *На истом месту*, стр. 167.

Убрзавање и отворено помагање уније у Двојној монархији није могло остати непознато у Русији. Тамо су одлазили наши свештеници, који су тражили помоћ и, нарочито, богослужбене књиге. Долазили су и руски трговци, који су били обавештени о ономе шта се ради са Србима. Везе су се, иако мање, могле одржавати и преко руског посланства у Бечу. Партеније Павловић, протођакон патријарха Арсенија IV, писао је, 10. априла 1742, царици Јелисавети Петровној и тужио се на бесправни положај Срба у Јергу. Вели да ту, „покушавају на сваки начин да обрете (Србе) на проклету унију“¹³⁵. Истога дана Партеније је писао и рускоме Св. синоду и жалио се: Србе, вели он, хоће да „обрете на богомрско унијатство“ или да их утамниче¹³⁶.

У новембру 1753. дошао је у Русију игуман манастира Гомирја Теофило, са још двојицом јеромонаха, које је владика горњо-карловачки Данило Јакшић послао да траже помоћ. Препоручени су били и од руског посланства у Бечу: у једном акту посланства, од 14. јула 1753, моли се руска царица да православне помогне књигама¹³⁷. Поклоњено је, овај пут, 463 књиге¹³⁸. Владика Јакшић, једна изванредно светла личност, одржавао је везе са Русијом и даље: увек се радило о тражењу материјалне помоћи и верских књига¹³⁹.

Када је, 1757. године граничарски официр Филип Радотић добегао у Русију, поднео је руском Св. синоду извештај о стању верских прогона православних Срба у Хрватској и Славонији и дивљој акцији грофа Петаца у вези са манастиром Марчом. У мају 1757. године Радотић, који је и сâм био затваран и осуђен на смрт због тога што није хтео прећи на унију, поднео је Државном сенату исцрпан извештај о прогонима православних и о присиљавању да прелазе на унију. На основу овога извештаја наложила је руска влада своме посланику у Бечу, 12. септембра 1757, да интервенише за Србе. Гроф Кајзерлинг, руски посланик у Бечу, обратио се грофу Кауницу, царичином канцелару, и изнео му став своје владе према тужбама Срба. „Одговор Кауницов је једак и надмен. Он побиија жалбе православних као претеране и неистините, али, ипак, обећава да ће строго пазити да привилегије у верском погледу остану неокрњене.“¹⁴⁰ Гроф Кауниц је сасвим изокренуо случај манастира Марче и приказао га тако као да су „грчки верници Срби из њега истерали католике“¹⁴¹. Осврћући се на овај случај Швикер вели: „Што се пак манастира Марче тиче, он претставља један пример пакосне повреде права и насиља.“¹⁴² Кауниц је, као нарочити знак благовољења своје царице према православнома навео Рескрипт, који је Марија Терезија, 14. јула 1757, издала митрополиту Павлу Ненадовићу. Рескрипт се односи на догађаје у Великом Варадину и у Бихорском комитату, где је унија спровођена. Царица вели да је издала наређење да се „неунијатима у њиховим привилегијама никакво нарушавање не чини“¹⁴³ и да се не врши верски притисак. Царица, врло оштро, прети свима онима који буду нарушавали мир, што може да се односи и на оне који се бране од насиља¹⁴⁴. Швикер је овај царичин Рескрипт оценио као претњу и митрополиту и

¹³⁵ Стеван М. Димитријевић, *Грађа...*, стр. 69.

¹³⁶ *На истом месту*, стр. 70.

¹³⁷ *На истом месту*, стр. 71-72.

¹³⁸ *На истом месту*, стр. 75.

¹³⁹ Д. Јакшић, *Писма горњо-карловачког владике Данила Јакшића* (Богословски гласник, год. III, књ. VI, 1904, стр. 236-242)

¹⁴⁰ Јован Радонић, *Римска курија...*, стр. 625.

¹⁴¹ Стеван М. Димитријевић, *Грађа...*, стр. 29.

¹⁴² J. H. Schwicker, *Politische Geschichte der Serben...*, стр. 146.

¹⁴³ Стеван М. Димитријевић *Грађа...*, стр. 60.

¹⁴⁴ *На истом месту*, стр. 30.

православним да се не усуђују „владајућој религији и повлађивању уније ни најмање препреке, било јавно било тајно, на пут метати“¹⁴⁵.

За време Седмогодишњег рата (1756–1763) царица Марија Терезија је, 1759. године, поново потврдила српске привилегије при чему је нарочито наглашена „епископска власт“ митрополитова¹⁴⁶. Нова потврда привилегија није, међутим, значила да притисак због уније престаје или да се бар умањује: митрополит Ненадовић је био принуђен да 1762. иде у Беч и тражи заштиту од верских прогона. У међувремену је, већ извршеним нарушавањима српских привилегија, додато још једно ново и то веома тешко: декретом од 16. септембра 1760. наређено је да се убудуће ни седнице Св. синода не смеју одржавати без присуства царског комесара, што је, несумњиво, означавало драстично мешање у основна права епископа. Протест, који је 15. маја 1761. митрополит Ненадовић поднео царици није имао ефекта¹⁴⁷.

Заједно са епископима поднео је митрополит Ненадовић царици три жалбе: у првој, која је имала само четири тачке, митрополит и епископи су царици, доста оштро, скренули пажњу на то да се народне привилегије не поштују и да се верске слободе угрожавају. Навели су цео низ повреда привилегија, које су исте као и раније. У другој жалби жале се на то да се православној омладини забрањује да посећује ри

мокатоличке школе. Православне Србе не примају ни у еснафе ни у градске магистрате, а српски православни официри се запостављају при унапређивању. У трећој се жалби истиче да власти не дозвољавају да на смрт осуђени православни буду од својих свештеника исповеђени и причешћени или, ако се то и дозволи, онда се осуђеник и за време обреда држи у оковима. Забрањивано је, исто тако, и праћење умрлих осуђеника до гроба. Наведене су и повреде имунитета свештеника и одузимање поседа и позивање православних свештеника пред световне судове и у случајевима који нису за то прописани. Нарочито оштро је критикован декрет од 16. септембра 1760. којим се обесправљују епископи у вршењу њихове најделикатније дужности, и истакнуто да је овај декрет и код свештенства и код народа изазвао велико негодовање¹⁴⁸.

Царица је озбиљно схватила жалбе митрополита и епископа и наредила да их испита једна посебна комисија, састављена од чланова Мађарске дворске канцеларије и Илирске дворске депутације. Ова комисија је, 22. септембра 1762, саставила један *протокол*, који је достављен не само Државном савету него и Тајној дворској и државној канцеларији (грофу Кауницу). После свестраног саветовања била је сачињена једна *резолуција* на почетку које царица, врло оштро, осуђује тон, којим су писане српске жалбе и вели: „Као што са највећим незадовољством дознајем, дрзнуо се српски архиепископ, да ми учини непријатељска пребацивања као да се Илирској нацији дате привилегије не држе. Ја сам навикнута, да моју, једном дату реч, најсветије држим и у свим појединостима испуњавам и исту ћу и у погледу Илирских привилегија надзирати о чему Нација чврсто може бити уверена.“¹⁴⁹ Царица није пропустила ову прилику а да не истакне, да су Срби само *трпљена* нација и да њихове привилегије и слободе зависе само од владарске милости¹⁵⁰.

Овако састављена резолуција учинила се разборитијим лицима на двору веома оштром, па је, после подужега разматрања, повучена, а 14. фебруара 1763. издат је један декрет на митрополита Ненадовића. У декрету није било речи о „увреди

¹⁴⁵ J. H. Schwicker, *Politische Geschichte der Serben...*, стр. 217.

¹⁴⁶ *На истом месту*, стр. 219.

¹⁴⁷ *На истом месту*, стр. 223.

¹⁴⁸ *На истом месту*, стр. 221-223.

¹⁴⁹ *На истом месту*, стр. 224.

¹⁵⁰ *На истом месту*.

величанства“, али је Србима скренута пажња на то да они немају право учешћа на Мађарској и Хрватској дијети, јер зависе само од двора¹⁵¹. Они су „patrimonium domus Austriacae“, а не „regni Hungariae“.

Оваквим ставом и држањем двора Срби нису могли бити ни умирени ни задовољени. Митрополит Ненадовић је, неколико пута, тражио да се дозволи одржање црквено-народног сабора, али му молбе нису уважаване. Тек 25. јула 1768. буде он обавештен да је царица одобрила одржавање црквено-народног сабора. Шта ће се на сабору решавати то ће митрополит дознати од царског комесара.

Када је добио обавештење да је дозвољено одржавање црквено-народног сабора, митрополит Ненадовић је лежао болестан. Упокојио се 15. августа 1768. године. Владике Мојсије Путник и Вићентије Јовановић-Видак били су дошли да га посете. Они су обавестили горњо-карловачког владика Данила Јакшића о Ненадовићевој смрти. Дошли су, веле, да га обиђу, „па кад се надасмо е ће почети оздрављати, а оно видјесмо жалосну промјену, јер ове ноћи у два часа по поноћи, пошто је свршено бдјеније данашњем празнику Богоматере заврши благопоменути архијепископ и митрополит наш, господин Павао Ненадовић, времени, а пресели се у вјечни живот, оставивши нама, часноме клиру и славном народу нежељену прилику к жалости и к великој скрби“¹⁵². Један запис бележи кратко да је Ненадовић умро 15. августа 1768. и био „погребен у саборној цркви на средини под трулом тога месеца 31 дана и бејаше недеља“¹⁵³.

Тако се, у шездесет и деветој години упокојио један неуморан трудбеник и на Господњој и на народној њиви: у своме тестаменту, од 18. јануара 1767, митрополит Ненадовић је завештао Јерусалиму 50 дуката, Синају 50, Пећкој патријаршији 50, Хиландару 50, а свакоме од Фрушкогорских манастира по 60 и Дечанима 18 дуката¹⁵⁴.

Иако је, за цело време своје управе Карловачком митрополијом, имао да се носи са државним властима и да брани основна права свога народа на слободан национални и верски живот, митрополит Ненадовић није занемаривао ни рад на сређивању унутрашњих прилика у цркви и на унапређењу и црквене и народне просвете. Једно, ни мало лако, питање било је питање смањивања броја епархија: Свети синод је, 16. јуна 1750, решио „да северинска епархија дође под јурисдикцију *костајничке*, а од ове да се одузме и с карлштатском да се споји Лика и Крбава ... Но епископи карлштатски и костајнички нека у својим титулама имају „марчански и северински“¹⁵⁵. На црквено-народном сабору, држаном 1749. године, царски комесар Хелфрајх је саопштио да царица неће да дозволи да буде више од *седам* епархија, колико их и по привилегији од 4. марта 1695. било. Тражено је да се, тада упражњена, *арадска* епархија подели између темишварске и вршачке, а северинска између карлштатске и костајничке. Царица је, 4. фебруара 1750, ипак дозволила да се арадска епархија попуни, „али епископ арадски не сме чинити визитације у Халмођу, но може оданде приходе примати“¹⁵⁶.

И Јован Скерлић, који је врло оштро судио нашу јерархију у Карловачкој митрополији, признао је да је митрополит Ненадовић врло много учинио за унапређење народних школа, „Број школа се умножио, створена су материјална сретства за њихово издржавање, али их још никако није било довољно и све су биле искључиво црквеног карактера“¹⁵⁷. Ни пун месец дана после свога избора за митрополита карловачког

¹⁵¹ На истом месту, стр. 225.

¹⁵² Манојло Грбић, *Карловачко владичанство*, II, стр. 65.

¹⁵³ Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, стр. 229, број 3315.

¹⁵⁴ *Беседа*, 1868, стр. 103.

¹⁵⁵ Милутин Јакшић, *Два српска сабора (1748 и 1749)* (Богословски гласник, год. I, књ. I, 1902, 148)

¹⁵⁶ На истом месту, стр. 247.

¹⁵⁷ Јован Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, Београд 1923, стр. 71.

Ненадовић је, 10. августа 1749, позвао свештенство и народ да прилажу за *Школски фонд*, да би се из њега издржавале школе „на словенском, латинском и немачком језику, из којих би могли излазити људи научени и ко вејаким церковним и мирским не само правитељством но и службом способни и угодни“¹⁵⁸. Тако је постао *Клерикални фонд*, који су, осим митрополита, помагали и епископи и угледнији људи из народа.

У својој васкршњој посланици од 21. марта 1757. Ненадовић је наредио свештеницима да се потруде „у свакој вароши и селу школу учинити, магистра обрести и јего содржати, а децу своју мушку и женску в наученије давати“. У посланици од 29. септембра 1759. Ненадовић препоручује похађање школа из ових разлога – „да би и наш народ у томе оскудан, нити довека слепотоју разума обдержим био, и паче умними очима прогледао, и о својем напретку преко својих синов на својем и не чуждем језику пословат и радити могао“¹⁵⁹. Ненадовић је основао Покрово-Богородичне школе (1749–1769), које су имале *богословију* (клерикалну школу), *гимназију* за шест разреда (латинску и немачку школу) и *словенску* школу. У те школе ишла су не само деца него и ђакони, јерођакони, свештеници и јеромонаси¹⁶⁰ ... Црквено-народни сабор 1769, који митрополит Ненадовић није доживео, основао је *Неприкосновени фонд*. „Тако је Ненадовић постао главни оснивач потоњих чувених и ванредно корисних народно-црквених фондова Карловачке митрополије“¹⁶¹.

Од Ненадовићева времена почиње рад редовних *црквених судова*, уређују се архиве и почињу се стварати библиотеке. Ненадовић је настојао да се подиже што више цркава. Сам је у Сремским Карловцима подигао саборну цркву и украсио манастир Гргетег. „Од Ненадовићевог времена код Срба у Карловачкој митрополији јавља се више интерес за просветом, књижевности и науком, те се је у српском друштву тога доба све јаче осећала: струја новог живота“¹⁶².

Свештенству, а нарочито монаштву, посвећивао је Ненадовић велику пажњу: настојао је да се у манастирима уведе *киновитски* живот, рад и ред, да се прекине са калуђерским просјачењем, против чега је и влада предузимала мере, и да се подигне манастирска економија. Ненадовић је потврдио *Монашка правила* митрополита Вићентија Јовановића (1749) и *Протопрезвитерска правила* (1753) „која су прописивала искључиву употребу само руских књига, а руско-словенски језик у српским школама је утврдио својим прештампавањем велике руско-словенске граматике Мелетија Смотричког у Римнику 1755 и то само с том разликом што је у граматници свугде место ‚росијски‘ дао ставити ‚сербски језик‘¹⁶³“ ... Можда је била ћудљива игра судбине да је баш митрополит Павле Ненадовић, који се толико трудио да уведе ред у манастирима и подигне духовни ниво монаштва, рукоположио Доситеја Обрадовића за ђакона и да је, после рукоположења, за време ручка, рекао Доситејеву старцу, Теодору Милутиновићу, и ово: „Ево ти, оче игумане, ја испуних твоју жељу: хиротонисах твога младога Хоповца на дијаконство. Но ви сви упамтите моју реч: како је њему одвећ мило много читање, он задуго у Хопову места неће згријати“¹⁶⁴. Доситеј је, стварно, побегао из манастира 2. новембра 1760, а пет година касније питао је митрополит Ненадовић хоповског игумана и братство о Доситеју и поставио им осам питања у вези са његовим одласком из манастира¹⁶⁵.

¹⁵⁸ Димитрије Руварац, *Позиви и одзиви...*, стр. 8-9.

¹⁵⁹ Димитрије Руварац, *Списак српских школа и учитеља у Срему 1754 и 1757 године* (Гласник ист. друштва у Н. Саду, III, стр. 107)

¹⁶⁰ Димитрије Руварац, *Покрово-Богородичине школе (1749-1769)*, Срем. Карловци 1926.

¹⁶¹ Радослав Грујић, *Павле Ненадовић* (Народна енциклопедија СХС, III, стр. 48)

¹⁶² *На истом месту*.

¹⁶³ Мита Костић, *Доситеј Обрадовић у историској перспективи XVIII. и XIX. века*, стр. 226.

¹⁶⁴ *Сабрана дела Доситеја Обрадовића*, I, Београд 1961, стр. 148.

¹⁶⁵ *На истом месту*, стр. 747.

3. ПОТЧИЊАВАЊЕ ЦРКВЕ ДРЖАВИ

Све веће потчињавање Српске православне цркве у Карловачкој митрополији држави било је последица *централистичке* политике царице Марије Терезије, коју је она почела да појачава после Седмогодишњег рата. Као што је тежила да Католичку цркву, и поред своје дубоке оданости њој, извуче испод снажног утицаја Римске курије, тако исто је царица желела да и Српску православну цркву потчини себи и Србима избије из главе уверење да су они, на основу привилегија, овлашћени да и своје националне ствари сами решавају. Када је царица решила да створи једну строго централистичку државу са немачким језиком, онда нису ни Срби могли одржати свој привилеговани положај, „тим пре што су централистичке тенденције из Беча загрозиле и угарским сталежима, дотадашњим опасним такмацима краљевске власти“¹⁶⁶.

Све оно што је царица Марија Терезија, од свога ступања на престо, предузимала у вези српских послова, било је само припрема за извођење потчињавања цркве држави, које је довршено издавањем *Деклараторије* од 16. јула 1779: за једанаест година, од смрти митрополита Павла Ненадовића до издавања Деклараторије, учињена су у овоме правцу два неуспела покушаја. У име царице и по њезиним упутствима изводио је ове црквено-политичке реформе код Срба председник Илирске дворске депутације, Ксавер Франц Колер, „законитим путем преко српских народноцрквених сабора и синода тако да је широким народним масама и грађанским круговима, који нису познавали сложено функционисање аустријске државне машине, изгледало да те реформе доносе српски сабори и синоди, док је у ствари Колер био главни зачетник, организатор и спроводник тих терезијанских рефорама међу Србима. Сами Срби рефорама нису тражили, нити је од њих каква иницијатива за то долазила. Између карловачких митрополита, сабора и синода с једне стране, и грофа Колера као претседника Илирске дворске депутације с друге стране, није било добровољне сарадње. Народним саборима и синодима подносио је Колер у име царице готове нацрте рефорама на прихват и толико је својим и царичиним утицајем кад милом кад силом деловао на њих да их приме и сами у народу објаве, да о слободној самоодлуци митрополита, сабора и синода не може бити ни говора, што најбоље доказују њихове жалбе и побуне против истих оних рефорама које су раније сами примили.“¹⁶⁷

После смрти митрополита Павла Ненадовића „окупљена нација“ одредила је за администратора Митрополије бачког епископа *Мојсија Путника*. Ово је учињено позивајући се на *право* свештенства и народа да одређује администратора. Да се овде радило о народном пркосу види се отуда што је царица, 19 априла 1749, преко Дворске депутације, одлучила да је постављање администратора право круне¹⁶⁸. Да би себи остала доследна, царица је, из принципијелних разлога, одбацила одлуку „окупљене нације“ и за администратора поставила вршачког епископа *Јована Ђорђевића*, а Мојсија Путника, против кога двор није лично имао ништа, наградила тиме што га је поставила да администрира и будимску и арадску епархију.

Црквено-народни сабор, који је био одобрен још за живота Павла Ненадовића, отворен је тек 4. маја 1769. године. Царски комесар био је генерал коњице гроф Хадик, који је веома много утицао на целокупни рад сабора. Овај сабор је изабрао и новог митрополита, али избор није протекао лако: кандидати су били горњо-карловачки епископ Данило Јакшић и вршачки епископ Јован Ђорђевић. Опозиција се купила око владике Јакшића, човека веома исправна и врло строга у личном животу. За Јакшића се

¹⁶⁶ Јован Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI. до XIX. века*, стр. 626.

¹⁶⁷ Мита Костић, *Доситеј Обрадовић у историској перспективи XVIII и XIX века*, стр. 40.

¹⁶⁸ J. H. Schwicker, *Politische Geschichte der Serben...*, стр 242.

знало да одржава добре везе с Русијом и није се сумњало у његову чврстину и оданост вери. Двор је, знало се, желео Ђорђевића, који је био и изабран али тек трећег дана, 7. септембра 1769. године. „Странци ревнилаца на сабору био би милији строжији горњокарловачки епископ Јакшић, него, додуше непорочни али попустљивији Ђорђевић, за кога се држало да ће слободе и привилегије Срба и њихове цркве мање енергично бранити.“¹⁶⁹ Избор Јована Ђорђевића био је већ 14. септембра 1769. потврђен од царице.

Ђорђевићеви противници сматрали су овога за недостојна и због тога што је јео месо. У очима и народа и свештенства, видели смо, то је био велики морални недостатак. Када се решавало о Ђорђевићевом избору, пришао је владика Данило Јакшић царском комесару и рекао му: „...Ја овоме епископу Јовану Георгијевићу за сада хоћу се потписати, да архиепископом он буде, ако и једе месо, али то му се одбија на његову старост; а одселе, који би год епископ месо ио, ја се њему нећу потписати нити за архиепископа нити за епископа бити онакоче, и то говорим да би знао лишити се своје епархије, на овакове нећу се потписати“.¹⁷⁰

Митрополит Јован Ђорђевић управљао је црквом нешто око три године и осам месеци: умро је 23. маја 1773. године. Остао је, у нашој историји, донекле, спорна личност иако је, с обзиром на све околности под којима је радио, тешко било могуће да би и неко други могао друкчије радити него што је он радио. Оцењен је као човек слаб према властима, јер је баш за време његове управе Митрополијом дошло до још већег сужавања српских привилегија, које је нашло пуни израз у првом *Регуламенту* од 27. септембра 1770. године. „Слободно се може рећи“, вели Јован Радонић, „да је Регуламент поништио све *битне тачке* привилегија“.¹⁷¹ У чињеници да је овај Регуламент дошао после избора Јована Ђорђевића за митрополита и после одбијања генерала Хадика да прими пуни текст српских жалби за царицу, хтели су да виде слабост Ђорђевића. Генерал Хадик је пристао само на то да прими кратак извод из спремљених народних жалби. И тај извод је изазвао велико негодовање на двору.

Регуламент није дошао ни случајно ни од зле воље царичине према Србима, чију је она војничку помоћ умела да цени, него је дошао због тога што је био део система који се уводио у Монархији. Српске повластице, великим жртвама српског народа искупљиване, биле су дошле у супротност са реформистичким намерама царице и она их је сасецала, а то није могло да не погоди народ и цркву. „По тим повластицама равно се сав народни и црквени живот православних Срба под Аустро-угарском влашћу, те је њихова народно-црквена организација претстављала једну врсту државе у држави“.¹⁷²

Први *Регуламент* је имао *десет* поглавља, подељених у 75 параграфа. По наредби царичиној штампан је двојачко: у целини за државне и црквене власти, и у краћем изводу за народ¹⁷³. Овај је извод имао само 28 параграфа, да би се од народа сакрило шта се све у пуном тексту налази. Битне одредбе првога Регуламента су биле ово: митрополит је *само црквени поглавар* нације и не сме се мешати у световну власт; предвиђа се потреба да се отварају клерикалне школе; кандидати за свештена лица могу бити само поданици Монархије и пре него што би били рукоположени морају бити темељито испитани да се види да ли су спремни за своје звање; наређено је смањење броја свештених лица; удови свештеници се не смеју принуђавати да одлазе у манастир; укидају се давања манастира епископима, а свештени чиновници се дају

¹⁶⁹ На истом месту, стр. 260.

¹⁷⁰ Манојло Грбић, *Карловачко владичанство*, II, стр. 80.

¹⁷¹ Јован Радонић, *Римска курија...*, стр. 628.

¹⁷² Радослав Грујић, *Регуламенти* (Народна енциклопедија СХС, III, стр. 731)

¹⁷³ Манојло Грбић, *Карловачко владичанство*, II, стр. 197.

бесплатно; дозвољава се да у Старом Јаску остане женски манастир¹⁷⁴. У време када је издат први Регуламенат било је у Карловачкој митрополији *девет* епархија: архиђејеза, бачка, темишварска, вршачка, пакрачка, будимска, горњо-карловачка, арадска и костајничка. У додатку овоме Регуламенту царица је себи задржала право да у њему учини измене, било да се оне тичу државе било цркве и српског народа¹⁷⁵.

Овај Регуламенат је изазвао велико негодовање у народу и морао је бити повучен. „И свештенству и народу било је зазорно, што се државне власти и сувише уплићу у наше чисто црквене послове. А особито кад се сазнало, да је за митрополита и за епископе издат друкчији Регуламенат, а друкчији опет за народ, почне се отуда свашта изводити и доумињавати. Народ почне јавно сумњичити владике, да су оне у договору са владом, па да стога влада крњи народне привилегије“.¹⁷⁶

Важна одредба у грвومه Регуламенту била је она о отварању „илирске штампарије“, која ће стајати под надзором Илирске дворске депутације¹⁷⁷. Отварање једне овакве штампарије било је важно „како из политичких и верских, тако и из комерцијалних разлога. Сузбијањем руских књига требало је ослабити руски утицај на Србе, олакшати унију, а у исто време спречити одлазак новца из Монархије у Русију“.¹⁷⁸

Бечки штампар Јосиф Курцбек добио је, 14. фебруара 1770, од царице дозволу за отварање једне овакве штампарије. Дозвола је била издата за двадесет година, а 1783. била је продужена још за шест година. Да је отварање једне овакве штампарије било одавно у плану владе види се отуда што је Курцбеку било наложено да се припреми за отварање једне овакве штампарије. Пошто је он, марта 1769, поднео Дворској комори свој предлог, гроф Хадик, царски комесар на сабору 1769, саопштио је Србима да има могућности да се оснује једна српска штампарија¹⁷⁹. „Све православне књиге имају се штампати код Курцбека, и на свакој од њих има да стоји да је са митрополитовим одобрењем“.¹⁸⁰ Митрополит је имао право да постави нарочитог цензора, кога би плаћала држава. „За овај посао митрополит Јован Ђорђевић је морао наћи поузданог и ученог коректора, али пре свега поузданог, јер није требало бити пророк да се предвиде аустријске смицалице, како би се у православне књиге увукла папистичка плева. Рајић је био као створен за то место – одан православљу, учен, тачан и марљив. И митрополит му понуди то одговорно и пуно части место с веома лепом платом и титулом ‚свештеника велике цркве‘ при бечкој Св. Ђурђевској капели“.¹⁸¹ Јован Рајић је ово место одбио, јер се бојао да се не би „што противно цркви и догматом нашим у печатане књиге увукло“.

Први Регуламент је покренуо, у члану 72, и питање смањивања броја православних празника. Ово се питање протезало деценијама и увек је, када би поново било покренуто, изазивало буру негодовања. Православни су се бунили што се њима брани да празнују своје празнике, а принуђавају се да празнују римокатоличке. Државне власти нису, принципијелно, оспоравале Србима да се држе свога старог календара, али је, с пуним правом, указивано на то да Срби празнују и сувише много празника: заједно са недељама нешто око 180 празника осим црквених слава, свечарства и заветних дана. Међу овим празницима било је подоста и руских светитеља, „који су међу Србе унети с руским црквеним књигама исто онако као што су

¹⁷⁴ J. H. Schwicker, *Politische Geschichte der Serben...*, стр. 280-286.

¹⁷⁵ *На истом месту*, стр. 285-286.

¹⁷⁶ Манојло Грбић, *Карловачко владичанство*, II, стр. 207.

¹⁷⁷ J. H. Schwicker, *Politische Geschichte der Serben...*, стр. 284.

¹⁷⁸ Јован Радонић, *Римска курија...*, стр. 629.

¹⁷⁹ Јован Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку ...*, стр. 91.

¹⁸⁰ *На истом месту*, стр. 91-92.

¹⁸¹ Никола Радојчић, *Српски историчар Јован Рајић*, стр. 53.

у XIV. и XV. веку неки српски свеци унети међу Русе са српским црквеним књигама¹⁸².

И на црквено-народном сабору 1769. године било је говора о православним празницима: царски комесар је тражио списак празника који су се тада празновали као и одговор на питање: на које од тих празника би се могло дозволити народу да ради. Царски комесар је, први пут, присуствовао седницама Св. синода, који му је дао тражене податке¹⁸³. Св. синод је разрешио 69 празника, а као заповедне празнике оставио 68 без недеље. Заједно са недељама то је износило 120 празника. Од Срба светаца Св. синод је прописао осам да се празнују¹⁸⁴. Њихове *службе* су се налазиле у *Србљаку*, који је арадски владика Синесије Живановић штампао 1761. године у Римнику (Влашка). Друго издање је изашло у Москви 1765. године. „У бризи да држава не укине празновање Срба светаца штампао је Јован Ђорђевић *Зборник молитава* са стихиром Србима свецима. Тадашње српско поколење могло је донекле да схвати да држава из привредних разлога тражи да ограничи светковање празника, али се није могло помирити с тим да држава забрани светковање српских светитеља: краљева, деспота и архиепископа, што је у народу држало будну свест о његовој славној прошлости¹⁸⁵. Влада није, међутим, била задовољна са овим скраћењем празника: на поновно тражење владе, Св. синод је 1774. године избацио још 27 празника и од свих српских светитеља задржао само Св. Саву. Народ је, после овога, опет осумњичио владике да издају веру. Посебном наредбом, од 6. априла 1778, царица је прописала празнике који се смеју празновати, па су, касније, ти празници ушли у Деклараторију.

Узбуђени због овога, писали су, 24. новембра 1778, Будимци поджупану у Беркасово да они знају да су нови календар „тајно без народа наше владике и митрополит начинили, и од имена карловачког синода у народ чрез протопрезвитере пустили, и наше светитеље многе наипаче србске у том календару касирали, а тому би се и сами неразумни чловјек могао досјетити, куда то иде ... Друго пак, што су неколико светаца србских и оставили между празницима, али нису хотјели у календару именовати, да су србски, то је чисто јасно, да би наша деца мало по мало не знала и да би не вјеровала, да смо ми имали од свога рода и племена свјате и богоугодне људе кадгод. А нама наши светци нису за касирање ни за отмет, зашто ми от њих не находимо никакве штете ни убитка најмањега у својој радњи, него јоште, Бога чрез њих славешти, осећамо благословеније и великују милост божију у свачему на нама.“¹⁸⁶

После смрти митрополита Јована Ђорђевића царица је поставила за администратора Митрополије бачког владика Мојсија Путника. Када је после Васкрса 1774. био сазван црквено-народни сабор да би изабрао новог митрополита, није био изабран Мојсије Путник, него темишварски епископ *Вићентије Јовановић Видак* (1774–1780), који је, у то време, уживао симпатије двора. Када је био биран Јован Ђорђевић за митрополита Вићентије Јовановић је био под неком тешком оптужбом и није могао бити биран¹⁸⁷. Било је, изгледа, и оправданих разлога за оптужбе против Видака, али су, вели Никола Радојчић, који је проучавао овај случај, и државне власти „храбриле и нуткале тадашње Србе да што теже оптужују своје владике, те је тако, бар донекле, настала огромна тужба против Видака“¹⁸⁸.

¹⁸² Мита Костић, *Доситеј Обрадовић...*, стр. 44.

¹⁸³ Манојло Грбић, *Карловачко владичанство*, III, стр. 23.

¹⁸⁴ *На истом месту*, стр. 26.

¹⁸⁵ Јован Радонић, *Римска курија...*, стр. 629.

¹⁸⁶ Манојло Грбић, *Карловачко владичанство*, III, стр. 33-34.

¹⁸⁷ Радослав Грујић, *Вићентије Јовановић-Видак* (Народна енциклопедија СХС, II, стр. 163)

¹⁸⁸ Никола Радојчић, *Српски историчар Јован Рајић*, стр. 50.

Вићентије Јовановић Видак изабран је за митрополита 30. маја 1774, на првом гласању. И на овоме црквено-народном сабору, који је завршио рад 16. јуна 1774. и на коме је царичин комесар био генерал Матезен, оштро је критикован први Регуламенат. У тужби од 30 тачака, која је поднета царици, 16 су против Регуламента. У тужби се наводи цео низ огрешења власти о народне привилегије и слободе: унија је и даље помагана, свештеници малтретирани, број свештеника је стално смањиван, православна деца принуђавана су да уче „латински обред“, ометано је грађење цркава, нарушаване су одредбе о верском васпитању деце из мешовитих бракова, манастири су осиромашавани. Тражено је да се уместо клерикалних школа по епархијама, које нису дале добре резултате, подигне једна *српска гимназија*, у којој ће и она лица која желе да постану свештеници моћи стећи шире образовање, а оно што треба да знају о вршењу обреда, то могу научити код епископа пре него што буду рукоположени. Тражено је, исто тако, да се епископи не премештају са једне епархије на другу и да се број свештеника не умањује¹⁸⁹.

Пошто је црквено-народни сабор завршио свој рад, одржана је седница Св. синода, који је дао своје примедбе на први Регуламент. Синод је пристао на то да се укине коштајничка епархија. Тражио је отварање клерикалних школа и утврђење тривијалних као и регулисање питања манастира. На седници Св. синода, држаној 23. септембра 1774, царски комесар Матезен поднео је предлог да се укину следећи манастири: Хопово (мало), Јазак, Обеда, Петковица, Дивша, Ремецко, Св. Ана, Бршљанац, Комоговина, Кусић и Базјаш и да се споје са оближњим већим манастирима. Царица је ово одобрила 28. новембра 1777. године.

Око смањивања броја манастира водила се дискусија и од раније: пошто је 1771. и 1772. године извршен попис српских манастира, предложила је Илирска дворска депутација царици, 17. децембра 1774, да се број православних манастира смањи тако „да у појединим епархијама остане само један или највише два манастира; да се број калуђера ограничи у мањим манастирима на 12, а у већим на 20, и да се саставе манастирска правила“.¹⁹⁰ Од већих манастира укинута су: Шемљуг, Партош, Ковин и Гргетег, али је овај последњи, на митрополитово заузимање, остао. Укинута је свега 11 малих и три велика манастира. Када је Јосиф II, кога је Доситеј Обрадовић толико хвалио, дошао на власт, укинута је 738 католичких манастира, а ниједан српски.

Влада је тражила да се за калуђере донесу нова *Монашка правила*. Израду ових Правила она је поверила Атанасију Димитријевићу Секерешу, који је био унијат. Ова Правила су рађена на основу закључака једне мешовите комисије, коју су сачињавали представници Дворског ратног савета, Дворске коморе и Илирске дворске депутације, а којој је присуствовао и митрополит Видак. Св. синод је, 11. новембра 1776, примио ова Правила са неким изменама. Влада је, 1777, штампала ова Правила, али без измена које је учинио Св. синод. Штампана су на латинском и славено-српском језику и разаслата свима манастирима, али су их манастири вратили Митрополитској канцеларији са изјавом да их никако неће примити¹⁹¹. Правила су била врло строга, а, поред тога, нерасположење према њима настало је и због тога што их је састављао унијат. Касније је и сâм митрополит Вићентије Јовановић Видак, у жалби коју је поднео царици, 5. фебруара 1778, рекао да су „основне уредбе и монашка правила предложене нам под заповијед, да их примимо, држимо и по њима се владамо“¹⁹². Правила, која је Св. синод био предложио, и ова, која су објављена, нису се слагала, „па су зато и дала повода

¹⁸⁹ Димитрије Руварац, *Српски народни сабор, одржан 1774 у Карловцима. У Споменнику СКА, LXIX*, други разред, 1920, стр. 1-15.

¹⁹⁰ Мита Костић, *Доситеј Обрадовић...*, стр. 41.

¹⁹¹ Манојло Грбић, *Карловачко владичанство*, III, стр. 8.

¹⁹² *На истом месту*, стр. 15.

сумњама и отпору код онијех, за које су проглашена¹⁹³. У други *Регуламент*, издат 2. јануара 1777, ушло је да могу остати само они манастири „који могу сами од свога имања издржавати најмање осам калуђера скупа са настојатељем“¹⁹⁴. У сваком манастиру морају бити два настојатеља, а царица одређује оне манастире у којима ће архимандрит бити настојатељ. Када умре који од архимандрита, онда надлежни епископ предлаже митрополиту три кандидата, а овај их спроводи Илирској дворској депутацији са својим мишљењем: једнога од њих именује царица за архимандрита. Одређено је и то да „сваки манастир мора имати за сваког калуђера по 40 рала земље и то: било оранице, косанице или винограда“¹⁹⁵. Због отпора монаха морала су ова Монашка правила бити повучена: у царичином Рескрипту од 2. априла 1778. речено је да епископи треба да надзиравају живот и рад у манастирима¹⁹⁶.

Други *Регуламент* требао је да исправи грешке првога, али је изазвао још веће незадовољство. Примедбе на први Регуламент, које је био дао Св. синод, нису усвојене и нови Регуламент се појавио штампан у 2.000 примерака. Од тога је разаслато нешто око 1.700 примерака. Овај нови Регуламент је „донео извесне исправке, не особито знатне, али је тенденција и у измењеном Регуламенту остала иста, иако је Депутација у реферату царици, од 16. јануара 1778, нарочито истицала, да јој је другим Регуламентом пошло за руком, „илирске националне послове поставити на исправан колосек и систем у Регуламенту стабилизирати“¹⁹⁷.

Други *Регуламент* је имао 76 параграфа и подударо се, углавном, са првим. „Све оне главне тачке, у којима су скучене или измијењене установе народнијех привилегија, остале су и у овоме Регуламенту са некијем малијем и незнатнијем измјенама. А само неке тачке, од мање и споредне вриједности, измијењене су овога пута, У главнијим чланцима није влада ни најмање попустила“¹⁹⁸. Пошто је, за разлику од првога, овај други Регуламент био штампан у целини, народ је сада могао да види како су и колико повређене привилегије. У Регуламенту је стајало да је он донет уз сагласност са епископима и то је још више огорчило народ. Због тога „удари народ јавно биједити своје владике, да су оне из услужности према Двору пристале на све, што се је из Беча жељело. Сад се није више само сумњало на владике, него је свак био увјерен, да су оне створиле нови Регуламент“¹⁹⁹.

И у другом Регуламенту је било битно да се поново истиче да црквено-народни сабор може и даље бирати митрополита, али да и избор и потврда зависе само од царске милости²⁰⁰. Када присуствује седницама Св. синода царски комесар се не меша у догматска питања нити учествује у избору епископа. У Регуламенту се ништа не говори о оснивању „клерикалних школа“, али је, видели смо, питању манастира и калуђера посвећена доста велика пажња: игуман се бира доживотно, а његов заменик сваке године. У манастир се могу примити само она лица која су старија од 24 године. У новицијату морају остати три године. Купљење милостиње за манастире може се вршити само уз дозволу државних власти. Сасвим је ново оно што се говори о конзисторијама и што ће се решити касније. Одређен је и тачан број чланова, 75 на броју, који имају право учествовати на црквено-народном сабору²⁰¹.

---

¹⁹³ На истом месту.

¹⁹⁴ На истом месту, стр. 9.

¹⁹⁵ На истом месту, стр. 10.

¹⁹⁶ На истом месту, стр. 16.

¹⁹⁷ Јован Радонић, *Римска курија...*, стр. 630; ср. J. H. Schwicker, *Politische Geschichte der Serben...*, стр. 304-306.

¹⁹⁸ Манојло Грбић, *Карловачко владичанство*, II, стр. 211-212.

¹⁹⁹ На истом месту, стр. 212.

²⁰⁰ J. H. Schwicker, *Politische Geschichte der Serben...*, стр. 305.

²⁰¹ На истом месту, стр. 305-306.

Још пре издавања другогa Регулaмента појaвилo се било и питање доношења кaтихизисa зa православне. Срби су били навикли дa кaтихизисе добијају из Русије: године 1703. послaтa су била из Русије два кaтихизисa патријaрху Арсенију III Црнoјeвићу, a 29. октoбрa 1753. решиo је руски Св. синод дa се Србимa пошaље 50 кaтихизисa²⁰². Срби су, тo је доказано, имали својих кaтихизисa и пре Рајићeвог²⁰³, али се, сaдa, појaвила пoтребa дa се сaстaви нови кaтихизис. Још нa црквeно-народнoм сабору 1769. године тражиo је царски комесар, грoф Хадик, дa се што пре напише „крaтaк кaтихизис“ нa простoм народнoм језику, који би се мoгаo употребљавати у школaмa. Митрополит Јован Ђорђевић је послaо у Беч *Опширни кaтихизис* Петра Могилe, али је он био враћен кaо неподесан. Ни кaтихизис који је, 1758. године, израдио Захарије Орфелин, није био примљен. Из Бечa је био, 1773. године, послaт кaтихизис Јованa Игњaтa Фелбигерa, ранијегa опaтa у Сaгaну, с препоруком дa се прими, али је био повучен²⁰⁴. Царски комесар нa црквeно-народнoм сабору 1774, Матезен, поднеo је један кaтихизис, „сaстaвљен пo малoм кaтихизису језуитe Петра Кaнизијa“, али је Јован Рајић oдмaх откриo дa се рaди o подвaли. Св. синод је oдбио дa прими oвaј кaтихизис и зaмoлио је царицу дa му се дoзвoли дa он сaм сaстaви тражени кaтихизис и пошaље гa нa oдобрeње.

Беч је, иaкo нерадо, пристаo нa oву молбу, али је тражиo дa кaтихизис будe гoтoв у року oд 23 дaнa. Зa тaкo крaткo врeмe мoгаo је написати кaтихизис сaмo Јован Рајић. Синод му тoм приликом oбeћa и велику нaгрaду коју Рајић, нa своју велику жалост, није никaдa примиo. Зaтворивши се у своју ћелију, Рајић у тражeнoм року сaстaви православни кaтихизис²⁰⁵.

Кaдa је добила Рајићeв кaтихизис, царицa гa је дaлa нa oцeну свoмe испoвeднику, августинцу Милеру, који је ставиo чeтири примeдбe, али је Рајић, зaхваљујући свoмe великoм богословскoм знању, умeo дa oвe примeдбe oбeснажи²⁰⁶. Кaдa је добиo Рајићeвe „aпoлoгије“ Милер је „oкрeтaо ствaр и oвaкo и oнaкo и, нaјзaд, oдустaо oд тражених измeнa“. Oвaј Рајићeв кaтихизис oстaо је у употреби у Карловачкoј митрополији свe дo кaтихизисa Георгијa Лeтићa и „успeшнo спрeчиo ширeње уније нa рачун православних Србa у Хабсбуршкoј мoнaрхији“²⁰⁷.

Други *Регулaмeнт* изaзвao је у народу вeћe oгoрчeње oд првог. Народa се, скoрo нaјвишe, дoјмилa зaбрaнa сaхрaњивaњa умрлих у црквeнoј порти и oкo сaмe црквe. Било је зaбрaњeнo и доношење умрлих у цркву и њихoвo ношење oд дoмa дo црквe у oтвoрeним сaндyцимa. Царичинa нaрeдбa oд 28. августa 1777, којoм је прописиван нaчин сaхрaњивaњa умрлих, била је нeпoсрeдaн пoвoд пoбуни народa и у Новoм Сaду и у Вршцу²⁰⁸. Aкo се oвoмe дoдa јoш и драстичнo скрaћивaње празнoвaњa Србa свeтaцa и дерусификaцијa српскoг кaлeндaрa, oндa је јаснo дa је народ у свeму oвoмe видeо oдступaње oд вeрe.

У Новoмe Сaду нaпao је oгoрчeни народ и митрополитa и eпискoпa oптужујући их зa издaју. Умириo се тeк oндa кaдa му је митрополит oбeћao дa ће свe бити кaо што је и пре било²⁰⁹. У Вршцу је пaлa крв: народ је oдбио дa прими нaфoру oд влaдикe Вићeнтијa Пoпoвићa, јeр гa је oптуживao дa хоће дa их прeвeдe нa унију. И пoрeд oбeћaњa eпискoпa дa ће бити и дaљe eвe кaо што је било, народ гa је хтeо линчoвaти. Спaсилa гa је јeднa грyпa млaдих људи, којa гa је oдвeлa у јeднy сoбу и пoлoжилa нa

²⁰² Стеван М. Димитријевић, *Грађа...*, стр. 232, 72.

²⁰³ Никола Радојчић, *Српски истoричaр Јован Рајић*, стр. 59.

²⁰⁴ Јован Рaдoнић, *Римскa куријa...*, стр. 631.

²⁰⁵ Јован Рaдoнић, *Јован Рајић (У Слике из истoрије и књижевности*, стр. 296)

²⁰⁶ Митa Кoстић, *Дoситeј Обрaдoвић...*, стр. 240.

²⁰⁷ Јован Рaдoнић, *Јован Рајић...*, стр. 296.

²⁰⁸ J. H. Schwicker, *Politische Geschichte der Serben...*, стр. 320.

²⁰⁹ *На истoм мeстy*, стр. 315.

сто. „Узбуђење и страх као и претрпљене увреде учиниле су да се епископ онесвестио: срушио се и није могао никада препознати.“²¹⁰

Да би умириле народ власти су у Вршцу употребиле војску, али побуњени народ није се дао уплашити. Хусари су, употребом ватреног оружја, прокрчили себи пут до онесвешћеног епископа, склонили га у једну споредну собу и, касније, одвели у касарну. Између војске и народа дошло је до обрачуна: било је шест мртвих и тридесет и шест рањених. Када се све умирило народ се покајао и дошао епископу да моли за опроштај²¹¹.

Све ово је био доказ неуспеха мера које је Илирска дворска депутација била предложила царици за решење српских ствари. Царица је, 2. децембра 1777, укинула Илирску дворску депутацију, а српске ствари поверила другим местима. Због догађаја у Новом Саду и Вршцу царица је била позвала митрополита Вићентија Јовановића Видака у Беч. Митрополит је поднео, овом приликом, царици цео низ тужби на повреду народних права и на одредбе у другом Регуламенту. Митрополит је, 5. фебруара 1778, протествовао царици и учинио јој своје жалбе, које су обухватиле цео комплекс сталних српских невоља. Жалио се „на све неправде и на све поступке владине од 1769 па до 1777 године, али тако одлучно, тако родољубиво и озбиљно, да се човек данас дивити мора: како смјеше и умјеше митрополит Видак онако зборити са ондашњом апсолутном владом“²¹². Скренуо је царици пажњу и на рад Курцбекове штампарије, која је у црквене књиге протурала неправославно учење: у *Часослову* је изостављен знак крста са три прста, у Псалтиру симболи Св. Атанасија, затим Атанасија патријарха антиохијског, Кирила александријског и Максима. У неким примерцима Псалтира био је изостављен цео параграф о Св. Духу²¹³.

Митрополитове жалбе испитивала је једна мешовита комисија, која је царици поднела своје мишљење у три маха (19. фебруара и 7. и 12. марта 1778). Митрополит је давао објашњење свакога члана другог Регулamenta. Било је, поново, покренуто питање „главе нације“²¹⁴, што је код комисије изазвало огорчење. Митрополит је тражио да народ одређује администратора Митрополије када активни митрополит умре; тражио је, исто тако, да на седницама Св. синода не учествује царски комесар, јер се то противи српским привилегијама. Молио је да се умножи број епархија и да се епископи не премештају са једне епархије на другу, јер је то противно канонима. Све ове молбе митрополитове биле су одбијене. Дозвољено му је само да се може поставити један „национални агент“ и један „национални секретар“. Повучени су били и прописи о сахрани од 28. августа 1777, али је одбијена митрополитова молба да се дозволи одржавање црквено-народног сабора²¹⁵.

После огорчења, које је у народу изазвао други Регуламент, и после оштре критике коју је поднео митрополит царици, било је јасно да други Регуламент не може остати у свом првобитном облику. На царичино тражење, митрополит је 2. марта 1779. поднео своје примедбе на царичин Рескрипт од 7. априла 1778, којим је царица изразила своје негодовање због тога што се митрополит и даље мешао у световну власт. Пошто је митрополит остао при своме гледишту, царица га је, на предлог Мешовите комисије, казнила 4. јуна 1779. строгим укором и запретила му, ако буде остао упоран у

²¹⁰ На истом месту, стр. 317.

²¹¹ На истом месту.

²¹² Манојло Грбић, *Карловачко владичанство*, II, стр. 229.

²¹³ Јован Радонић, *Римска курија...*, стр. 631.

²¹⁴ J. H. Schwicker, *Politische Geschichte der Serben...*, стр. 336-337.

²¹⁵ На истом месту, стр. 339.

томе, и материјалним санкцијама²¹⁶. Шест недеља касније, 16. јула 1779, царица је издала *Деклараторију* („Rescriptura Deklaratorium Illyricae Nationis“)²¹⁷.

Деклараторија је била „закон о уређењу српске цркве у Карловачкој митрополији“²¹⁸. „Цео унутрашњи и спољашњи живот Карловачке митрополије, готово читав век, оснивао се само на привилегијама аустријских царева, на општим канонским прописима, изложеним у Крмчији, и на вековима утврђеном обичајном праву српске цркве. Неке посебне *уредбе* или закона није било. Синоди и црквени сабори нису успели да их донесу.“²¹⁹

Деклараторија није била штампана, него је издата у рукопису: за провинцијал на латинском језику, а за Војничку крајину на немачком. Није растурана у народ, него је достављена само властима. „Сваки владика добио је посебан ориџинал са потписом царице Марије Терезије. Немачки ориџинал у многијем тачкама разликује се од онога латинскога“²²⁰. „Деклараторија је „преузела све главне одредбе из Регуламента с незнатним изменама и претстављала је црквено-политички кодекс о уређењу српске црквено-народне аутономије у Карловачкој митрополији“²²¹.

Деклараторија од 16. јула 1779. има 70 чланова. У *уводу* се вели да је Деклараторија *измењени* Регуламент и да се он, тако измењен, објављује. У члану првом вели царица да ће она „наш српски народ, докле год остане у верности и у дужности према Нама, најмилостивије штитити, држати у уживању привилегија, што су од нас и од наших предака најмилостивије подељене и потврђене“²²².

Како су и колико биле српске привилегије, баш у Деклараторији, сужене и окрњене, види се најбоље из анализе њезиног садржаја. Митрополиту је, противно привилегијама, одузета свака световна власт и он је „само у црквеним стварима врховни старешина“. Народ га бира, али га владар потврђује и проглашује за митрополита (чл. 3). Право кадуцитета, тако важно за митрополита и владике, било је сасвим измењено (чл. 5), а материјално пословање митрополита подвргнуто строгој контроли владе (чл. 9). Када умре митрополит или који од епископа, онда владар поставља администратора (чл. 20). Сабор, који бира митрополита, мора се држати у присуству царског комесара (чл. 21), који сабору натура владину вољу. И за држање синодских седница, „било то ради избора којег новог владике, или ради чега другога“, мора се тражити дозвола владара. И на синодским седницама мора бити присутан царски комесар. Само „када се бира владика, или када се саветује о верским предметима комесар не мора бити присутан“, али се ипак треба тачно владати по упутству, „које ћемо Ми комесару за то дати, а он је дужан доставити о свршеном избору или о другом неком већању“ (чл. 21). Митрополит се има обраћати владару преко комесара. За обилажење епархија владике морају тражити дозволу од Двора и свако обилажење пријавити локалним властима (чл. 25). Забрањује се рукополагање свештених лица у Пећи (иако је Пећка патријаршија била већ укинута) као и примање свештених лица са територије изван Аустроугарске монархије. Оваквим лицима је забрањено купљење милостиње на територији Монархије (чл. 38). „Није дозвољено ни од стране митрополита, ни од свештеника, нити од стране православних одашиљати изасланства или депутације к Нашем двору, док пре не именују особу, док се не пријави због чега депутација хоће да дође, док се не искаже одакле ће се за то намаћи трошак

²¹⁶ На истом месту, стр. 342.

²¹⁷ На истом месту.

²¹⁸ Радослав Грујић, *Деклараторија* (Народна енциклопедија СХС, I, стр. 573)

²¹⁹ На истом месту.

²²⁰ Манојло Грбић, *Карловачко владичанство*, II, стр. 235.

²²¹ Јован Радонић и Мита Костић, *Српске привилегије...*, стр. 18.

²²² На истом месту, стр. 126.

без оптерећивања војништва и пореских обвезника и док се не добије Наша најмилостивија дозвола, па и онда забрањује се најозбиљније и митрополиту, и владикама, и свима православнима сабирање прилога било под каквим видом“ (чл. 60). Састав црквено-народног сабора одређен је чланом 63: на сабору учествују 25 претставника војске, 25 претставника грађанства и 25 свештених лица, „и не сме се ниједан преко броја, нити без уредне од царско-краљевског комесара испитане веровнице, у саборске седнице пустити“.

Деклараторија регулише целокупан црквено-народни живот чије је развијање, на свим плановима, стављено под државну контролу. Регулисане су и припадности митрополита и епископа (митрополит добија Даљско имање), расподела наслеђивања свештених лица, плаћање администратора Митрополије за време док је место митрополита упражњено, финансирање рада сабора, давање нижега свештенства епископима, таксе за синђелије (нису биле једнаке у свима епархијама), плаћање сидоксије („или што пароси плаћају својим владикама на годину“). Забрањено је давање дарова владикама као и давање новца за владичанска путовања у Беч или друге крајеве, као и уопште свако скупљање и сабирање (чл. 23).

Деклараторија прописује и начин организовања *протопрезвитерата* (чл. 31) и надзирања парохија (чл. 32) и њихово издржавање. Ниједно лице не сме бити рукоположено ако не доносе сведоџбу о своме школовању („а не сме се ни рукоположити ни парохију му дати пре него се савесно испита нужна способност“, чл. 24). Нико не сме бити рукоположен за свештеника ако није поданик Аустроугарске монархије (чл. 35) и ако није навршио 25 година (чл. 36). Да би се ограничило умножавање броја „свештеника и пароха често без сваке нужде“, одређено је (чл. 37) да у парохијама са 150 православних домова буде само један свештеник; где има више од 250 домова могу бити два свештеника, а где има више од 250 домова ту се могу поставити и три пароха („али више од три пароха не смеју се нигде поставити без Наше нарочите дозволе“). Проте се прибројавају законитом броју пароха. Није дозвољено повећавање броја парохија у Војничкој граници, него се ту треба држати царске наредбе од 8. новембра 1769. и граничарског Регуламента. Према царској наредби од 25. априла 1771. није ниједан граничар могао бити примљен у свештенички сталеж без дозволе Генерал-команде, „а намештање пароха на парохији мора бити у присутности од Генерал-команде за то одређеног официра. Иначе не сме нови парох ни парохијске приходе уживати нити звање своје вршити“ (чл. 37, тачка „ж“).

Прописане су „две штоларне нормe“, које су јавно обзнањене код сваке цркве („...наштампани примерак код сваке цркве прилепити, а други примерак има се чувати код сваког месног судца“, чл. 39). Изван онога што је прописано у две штоларне нормe не сме се „од народа ништа више искати ни узимати“. Свештеници и чланови њихових задруга („али се ту разумеју само они задругари који нису били одељени када је свештеник рукоположен“) „опраштају се од сваког данка и осталих намета“ (чл. 40). Само свештеник и „само још једна мушка глава опроштена је од војништва, а све остале имају размерно узимати у војнике, као и мушке главе других граничарских кућа“ (чл. 40). Забрањено је да се удови свештеници принудно шаљу у манастир и да се приморавају да се закалуђере (чл. 45).

Деклараторија, „из особите краљевске милости“, дозвољава да се престане са смањивањем броја манастира, „изуевши оне манастире, који су укинати Синодском одлуком“ (чл. 46). Подизати нове манастире, или „боље снабдевати оне који постоје“, забрањено је још 1753. године. Дозвољено је, међутим, оправљати манастире из властитих прихода, а ако је потребно да се неки манастир „сасвим изнова подигне или да се прошири, треба се под тешком одговорношћу држати онога што се за то

прописује у чл. 66“ (чл. 47). Члан 66 Деклараторије говори о грађењу православних цркава, а у тачци 3 овога члана говори се о обнављању цркава.

Архимандрит се поставља „како је било и до сада“, али ни архимандрит ни игумани не смеју бити кажњавани без пресуде Конзисторије. У манастире се смеју примати само поданици Монархије, који су навршили 25 година. Унутрашњи поредак у манастирима остављен је „бризи и управи вишега свештенства у уверењу да ће исто свештенство по дужности свога знања такве *уредбе* донети, како ће калуђери бити у добром запту и да ће своје дужности вршити, па ће онде где то месне манастирске прилике дозвољавају бавити се похвалним и корисним поучавањем младежи“ (чл. 48).

Рачуни о манастирским приходима и расходима подносе се епархијском епископу крајем сваке године. Када их прегледа, конзисторија ће их слати митрополиту, а овај мора водити рачуна о томе како ће, у свако доба, моћи „придворним властима о стању манастирског иметка и особља потпуни извештај дати“ (чл. 47). Забрањено је купљење милостиње било у новцу било у натури. „А што од добровољних дарова падне у црквену кутију, то се има трошити за издржавање цркве, на набавку црквених сасуда и на остало што је за службу потребно, и та милостиња има се у рачунима о манастирским приходима на посебном месту бележити и срачунавати“ (чл. 47). Ако дође „неки манастир због пожара, због поплаве, или због опште неродице у превелику невољу“, онда се манастир „са сведочанством свога пука“ може обратити Генерал-команди и када царица да дозвољу „према приликама на неко извесно време“ може се дозволити скупљање милостиње (чл. 47). Иначе, „због различитих закона и због општег устава сваке области“ манастири се, што се поседа у разним крајевима тиче, имају држати „прописаног војничко-граничарског система уставних земљаринских закона“ (чл. 49).

Конзисторијални послови имају се вршити према одлукама сабора од 1769. године, а митрополит треба да о томе да своје мишљење, „да би се, можда, иста уредба, у овом или оном и на који најбољи начин, могла исправити“ (чл. 50). Док то не буде, треба се држати постојеће уредбе. Деклараторија узима у заштиту свештенство. Митрополиту и епископима се забрањује „да се не усуђују казнити потчињене свештенике бијењем, оковима, везивањем, ропским и другим пословима“ – осим ако су на то осуђени редовним судом (чл. 51). Без дозволе владара не може се нико казнити искључењем из цркве. „Ниједан од православних владика не сме ниједном хришћанину свога закона, по вашем црквеном обичају, ускратити обичног духовног благослова, сем ако је неки законито суспендован, или искључен из црквене заједнице онако како је горе наређено“ (чл. 52). Свештеницима је дозвољено подносити владару жалбе на пресуде Конзисторије.

У кривичним и грађанским пословима свештенство зависи од државних власти и судова. Кривичним процесима против свештенства могу, на захтев митрополита и епископа, присуствовати два представника Конзисторије, која су свештена лица – „али само стога како би сами увидети могли да се у парници право поступа“ (чл. 53). Ако се оптужено лице осуди на казну, онда се оно, под стражом, предаје конзисторији, да га по црквеним законима и прописима лиши чина (чл. 53).

Свештенству се забрањује да своје парохијане кажњава батинама или да их излаже јавном руглу или каквим другим казнама „које се не слажу са војничком чашћу, или да их одбију од обичног целовања икона у цркви“ (чл. 54). Дозвољено је да свештеници могу исповедати и причешћивати осуђене на смрт. За време трајања обреда скидају им се окови. Дозвољено је, где је до сада то био обичај, да свештеник прати осуђеног на смрт од тамнице до губилишта (чл. 56). У местима где тога обичаја није било, „такве злочинце има пратити од тамнице до градских врата римокатолички

свештеник, па ту нека га замени православни, ако се који нађе у месту или у близини“ (чл. 56).

Деклараторија поклања велику пажњу васпитању омладине, али није било дозвољено „за сада подизање богословских школа“ (чл. 33), јер, наводно, није било средстава за то, „а скупљање добровољних прилога за то не може се дозволити због *многих важних разлога*“ (чл. 33). И поред овога, тражено је, видели смо, да кандидати за свештеничке чинове имају извесну спремност (чл. 34). Царица је, међутим, била одлучила „подићи посебну штампарију за *српски* и остале *источне* језике, из које ће у будуће оне књиге, које су до сада из туђих земаља врло скупо набављане, исте каквоће али по мању цену моћи добијати“ (чл. 58). Овде се, несумњиво, мисли на православне богослужбене књиге, које су набављане из Русије.

Православнима је, принципијелно, било дозвољено да се држе свога календара, али у местима где су православни помешани с католицима морају светковати „веће римокатоличке празнике, а поименице: празник рођења Христовог или Божић, и празник Телово (Брашанчево) ... или да не би било саблазни морају своје дућане и радионице бар затворене држати целога дана, и не радити никаквих работних послова“ (чл. 64). Остале римокатоличке празнике нису православни морали светковати: само од 8 до 11 часова пре подне, док се врши миса, морали су своје дућане и радионице држати затворене. Од својих празника могли су празновати само оне које је Св. синод прописао 1774. године. Тамо где су се држали *заветни* празници дозвољено је, да се и даље држе, али није било дозвољено правити нове завете без дозволе митрополита, „а то митрополит нека не даје тако лако, него, ако баш има важна узрока да уважи такву молбу ове или оне општине, има то Нама јавити преко дотичне дворске власти“ (чл. 65). И они светитељи, којима су посвећене цркве, могу се и даље празновати.

Одређено је *како се, где и када* могу подизати православне цркве. У местима где је било најмање 30 православних домова и где имају пароха, „тамо се допушта градити цркве без обзира од какве грађе и каквог облика“, али се, према наредби од 17. децембра 1765, мора поднети план цркве, предрачун издатака и извори из којих се црква гради (чл. 66). У местима где је становништво мешовито, а где већ постоји православна црква, „те би неко хтео и другу још да гради, онда се мора свагда пре питати, и без Наше, преко придворних власти, за то добијене дозволе не сме ни започињати градити црква“ (чл. 66, тачка „ч“). Цркве су се могле обнављати, али само условно, јер се вели да је то дозвољено само у местима где за грађење цркве није потребна дозвола. За подизање цркава на старим развалинама била је потребна владарева дозвола. У свим пак случајевима има се пазити на то „да се тим не слаби ни граничарски војнички, ни порезни сталез, и да се најбрижљивије избегава свако украшавање и прекомерно кићење зграда“ (чл. 66). Према *Конзисторијалној системи* (чл. 5, тачка „е“ првог дела) била је дужност Конзисторија, да се старају да украшавање цркава буде „према усвојеном обреду, спољашња и унутрашња црквена градња, исто тако сликарски и *вајарски*, а светска власт само ће на то пазити да се на грађење и украшавање цркава не троши више него што је то најмилостивије допуштено од највишега места“.

За подизање гробља требало је тражити дозволу од месних власти, „а без поглаварствене дозволе не сме се гробље заснивати“ (чл. 67)²²³.

Конзисторијална система, објављена 5. априла 1782, надопуњује Деклараторију. Саставио ју је државни саветник Јосиф Ижденци. Деклараторија је остала у важности до 1868, када је издат Краљевски Рескрипт, а Конзисторијална система је важила све до 1871. „када је замењена привременим уређењем епархија, али је и даље остало у

²²³ Текст Деклараторије цитиран је по: Јован Радонић и Мита Костић, *Српске привилегије...*, стр. 125-151.

важности готово све што се односи на делокруг и на судски поступак²²⁴. Деклараторија, само у чл. 53; и то веома сумарно, говори о конзисторијама, па је постојала стварна потреба да се о Конзисторијама донесу опширније одредбе.

Све до 1730. није било у Карловачкој митрополији никаквих *прописа* о конзисторијама. Те године затражио је митрополит Мојсије Петровић да се уреде конзисторије како у свим епархијама тако и у Митрополији (Апелаторија). Ово питање је било поверено сабору, који је био одредио посебан одбор за ово питање. Пре него што је ствар могла бити свршена, умро је митрополит Мојсије Петровић. И Вићентије Јовановић је покушавао да организује црквено судство, како у својој Митрополији тако исто и у свим епархијама. За време патријарха Арсенија IV радиле су Конзисторије. О томе се знало и у Бечу, па је царица Марија Терезија тражила, 21. децембра 1746, да се у Конзисторије постављају добри правници²²⁵. „У први мах као да се влада није мијешала у наше Конзисторије, али мало по мало почела је она и ту скупивати власт нашега епископата, па своју све већма наметати“²²⁶.

У свим каснијим покушајима да се уреди питање Конзисторија одлучујућу реч имала је влада, а Св. синод је само могао дати своје примедбе на предлоге који су му подношени. Тако је, после сабора од 1769, царски комесар поднео Синоду *пројект* конзисторијалног уређења, који је био ушао у Регуламенат од 1770. године (чл. 59). Ово је било замењено другом конзисторијалном уредбом, од 7. фебруара 1775, коју је прогласио митрополит Вићентије Јовановић Видак 20. марта 1775: према овој уредби Конзисторије су требале да почну рад 1. априла 1775. године. Тада су, први пут, уведена у Конзисторије и *световна лица* као пуноправни чланови. Митрополит је протествовао против овога. Тражио је да Конзисторије суде свештеницима и у грађанским парницама као што су то судиле римокатоличке и унијатске Конзисторије, али није успео. И ова уредба била је створена у Бечу, „а митрополит и владике морали су је просто примити и спровести“²²⁷.

На захтев владе, после смрти митрополита Вићентија Јовановића Видака (умро 18. фебруара 1780) поднео је нови митрополит, *Мојсије Путник*, предлог за нову конзисторијалну уредбу, коју је, тада, израдио Јосиф Ижденци. У уводу Конзисторијалне системе се вели, да је донета пошто су предлог, који је поднео митрополит Мојсије Путник „зрело расудили и тачно испитали“²²⁸.

Конзисторијална система (у продужењу само КС) се дели на *четири* дела: о конзисторијама и о пословима који ће се у њима расправљати, 2) о судском поступку кога се имају држати странке у парничким расправама и епархијске Конзисторије код изрицања пресуда, 3) о особљу које ће чинити епархијску Конзисторију и 4) о Митрополитској апелационој Конзисторији. То је Апелаторија на чије се пресуде могао подносити призив владару. Конзисторије су могле расправљати само духовно-црквене послове, јер се у Деклараторији (чл. 2) вели да ће српски народ „у делима која се тичу вере, савести, закона и уопште душе, зависити од свога митрополита и својих владика“, али у свему другоме од државне власти. У чл. 5, тачка „а“, помиње се раздвајање „од трпезе и постеље“, чега није било нити има у православном брачном праву. Конзисторије су решавале и о одустајању од брака после *обручења* и о узнемиравању у браку. Неправославни утицај се осећа и у тачци „е“ члана 5-ога, где се, у вези унутрашњега украшавања цркава, помињу и *вајарски* радови, који у православној цркви нису уобичајени.

²²⁴ Радослав Грујић, *Конзисторијална система* (Народна енциклопедија СХС, II, стр. 365)

²²⁵ Манојло Грбић, *Карловачко владичанство* II, стр. 12-13.

²²⁶ *На истом месту*, стр. 240.

²²⁷ *На истом месту*, стр. 250.

²²⁸ Јован Радонић и Мита Костић, *Српске привилегије...*, стр. 167.

Делокруг рада Конзисторије није се ограничавао само на решавање брачних спорова, него се протезао и на контролу рада свештенства, на одржање дисциплине („имају Конзисторије озбиљно пазити на живот и владање свога свештенства“). Конзисторије су „дужне строго пазити на то: да буде у манастирима ред, пристojност, и да се одржава дисциплина у манастирском животу“. Игумане бирају калуђери, а потврђује их Конзисторија. Она пресуђује и о „суспензији архимандрита као и о збацивању игумана и намесника у манастирима, и најпосле стара се да се ништа не догађа што би било противно црквеним или манастирским правилима Грчке цркве“ (чл. 5, тачка „д“). Конзисторија је имала да надзирава одржање чистоће у црквама, да пази на црквене одежде и сасуде, да води тачан списак свештенства своје епархије и списак црква у којима се служи. Морала се старати и о томе да се чува архива и да „православни месни пароси матрикуле или протоколе: крштених, венчаних и умрлих тачно и савесно врше“. Када се пописује заоставштина умрлог свештеника Конзисторија може одредити једнога свештеника, „који ће бити присутан када се буду одвајале парохисјалне или црквене ствари од осталих омртвина покојникових, те ће, призвавши и црквене тудоре, брижљиво разгледати да ли је све црквено што је пописано у инвентару“.

Конзисторије се нису смеле мешати у кривичне и грађанске парнице, које се воде против свештеника. Ако се деси да Конзисторија то уради, онда осуђена страна може уложити жалбу код Мађарске дворске канцеларије и тражити да се парница упути редовном суду.

Епархијске Конзисторије биле су дужне да сваке године подносе митрополиту, или ако овога нема онда администратору Митрополије, рачуне свих манастира, списак манастирског особља, исказ о приходима и расходима и инвентар свих ствари. Конзисторије су биле дужне да влади подносе полугодишње извештаје о свим парницама које су решене и које ће се тек решавати“. На посебно израђеном формулару Конзисторије су биле дужне подносити владару извештај о манастирским рачунима као и о рачунима црква.

Други део КС има 22 члана и прописује цео судски поступак. Поступак је био следећи: тужба се предавала епископу или његовом заменику, који су на првој седници Конзисторије одређивали рок „према удаљености места оптуженога, када има доћи пред Конзисторију“. Парничари су, „ако прилике парнице не захтевају да сами лично морају доћи“, могли послати заступнике. Ако тужени, без оправдања, не дође, онда он бива осуђен према тужби и, поред тога, на плаћање судских трошкова. Ако тужени дође на суђење, „али не би хтео да се брани, тада се има осудити за све оно зашто је тужен и да плати трошкове“. Ово, међутим, није важило за брачне парнице, „него онај који не би хтео доћи на суд, или не би хтео да се брани, има се црквеним казнама нагнати да дође и да се брани“. Брак се није могао развести по међусобном споразуму парничарских страна. Ако пак тужилац не дође, а дође тужени, онда се тужени ослобађа тужбе, а тужилац има да плати судске трошкове.

Суд су, поред председника, сачињавала још три члана. При гласању председник гласа последњи: ако се гласови преполове, онда одлучује она страна на којој је председник. Странка која би била незадовољна пресудом имала је право да се жали митрополитској Апелаторији, „али она мора апелацију уложити или истога дана када је пресуда проглашена, или најдаље за 10 дана доцније“. „Парбени списи“ морали су се приложити у току шест седмица и морали су бити достављени Апелаторији пре истека три месеца. Ако се овај рок пропусти, онда пресуда Конзисторије постаје „правомоћна, те се мора, на захтев оне стране која је победила, предати на извршење“. Изузетак су чиниле само оне пресуде које су морале бити потврђене од владара.

Све брачне спорове, осим парнице „ради растављања од стола и ложнице“, парнице где се ради о губитку службе или црквеног ужитка, парнице о важности неке тајне (осим брака) и искључење из црквене заједнице, Конзисторије су, по званичној дужности, подносиле Апелаторији. Све друге парнице подносиле су се Апелаторији на захтев једне од парничарских страна. Одступање од брака после обручења и узнемиравање брака назване су *привилегисаним парницама*, јер конзисторијални фискал може, „на основу своје привилегије, још посебно захтевати да се кривац казни због прекршаја вере или због учињене саблазни“. За погажену реч кажњавале су римокатоличке конзисторије са 200 форинти. Пошто православне Конзисторије нису смеле изрицати новчане казне – „због тога и место ове казне и место оне за учињену саблазан, има се одредити затвор од четири дана“. Парнице сиромашних и бедних расправљане су преко реда, а конзисторијални фискал био је дужан да сиромаше бесплатно заступа.

Трећи одељак КС говори о особљу које сачињава Епархијске Конзисторије. То су: епископ, као председник, два виша манастирска свештеника (ако у епархији има више манастира, иначе само један), два протопрезвитера, два пароха, један бележник, један фискал и један тумач. „Сви они сем бележника, фискала и тумача, имају се одликовати достојанством конзисторијалних саветника“.

Упражњена места у Конзисторији попуњавају се конкурсом: из целог броја кандидата епископ је бирао тројицу, а остали саветници једнога од ове тројице. „На тај начин и дијецезан неће имати власти да изабранога саветника лиши саветничке службе без правне парнице која би морала имати законитог разлога“. Фискала, бележника и тумача постављао је епископ из реда световњака. „Ако би се десило да се неки граничар заплете у брачну парницу код Конзисторије, Генерална команда одредиће му фискала из војничког сталеза да га заступа.“ Регулисан је био начин плаћања ове тројице. Тумач није имао сталну плату, него је наплаћивао по преведеном табаку. Фискал, бележник и тумач могли су бити и римокатоличке вере. Седнице Конзисторије држане су сваке седмице једанпут, „па и по више дана ако буде нужно због послова“.

Четврти одељак говори о митрополитској Апелаторији. Сачињавали су је: митрополит, као председник, два оближња епископа, два архимандрита, два протопрезвитера и бележник (са правом гласа). Именује их митрополит, а када се које место упразни предлаже три лица „између којих ће остали саветници већином гласова једнога изабрати, те архиепископ неће имати власти да овако изабранога без основаног узрока и без редовне због тога парнице лиши саветничке службе“.

Митрополит сазива Апелаторију када се накупи више парница. Ниједна парница није смела лежати нерешена дуже од четири месеца од дана када су парбени списи примљени. Ако би се радило само о једном предмету морала се Апелаторија и тада састати. Ако се пак радило о предметима из митрополитове епархије, онда није он могао бити присутан када се о њима решавало. Ово исто је важило и за оне епископе који су били чланови Апелаторије када се решавало о питањима из њихових епархија. Ако је неко од саветника био спречен да учествује у раду, онда му је митрополит одређивао заменика. Гласали су најпре млађи па онда старији. Председников глас је био одлучујући. Седнице су се морале држати све док се парнице не сврше – осим ако би настао судски одмор. У томе случају су најпре разгледане брачне парнице.

Апелаторија је прегледала и извештаје епархијских Конзисторија и, преко митрополита, подносила годишњи извештај владару, „заједно са извештајем да ли су и од којих су манастира рачуни поднесени, прегледани, и да ли су из њих састављени прегледи онако, како смо то Ми најмилостивије прописали“.

У случају „да се који владика заплете у процес у погледу своје епископске службе, или да буде оптужена цела Конзисторија“ тужба се упућује на митрополита.

Овај, тада, позива четири саветника из своје епархије и Апелаторије заједно са бележником своје епархијске Конзисторије и са њима држи седницу. Ова седница се звала „екстрајудичијална комисија“. Њена је дужност била да оптужену страну саслуша и испита и да, на основу тога, донесе пресуду „уз придржано право апелације на Митрополитску Апелаторију и рекурса за Наш највиши престо“. У седницама Апелаторије нису могли бити присутни они чланови који су били на седницама „екстрајудичијалне комисије“. У овој ствари не председава митрополит, него старији епископ од двојице, који су чланови Апелаторије.

Митрополит Вићентије Јовановић Видак није дочекао да се заврше реформе које је влада проводила у цркви. Умро је 18. фебруара 1780. године. За његовог наследника био је изабран једногласно епископ темишварски Мојсеј Путник: изабран је био 21. јуна 1781, а потврђен већ 6. јула исте године. За време Путникове управе Карловачком митрополијом издао је цар Јосиф II свој познати *Патент о верској трпељивости* (25. октобра 1781) и *Конзисторијалну систему* (5. априла 1782), која је своју пуну примену у животу наше цркве у Монархији нашла за време митрополита Стевана Стратимировића. За време Мојсеја Путника дошло је и до последњега аустро-турскога рата, који је код Срба под Турском био разбудио велике наде, али им је, поново, донео горко разочарење. Цар Јосиф II је, 1786. године, потчинио, *in spiritualibus*, Карловачкој митрополији православну цркву у Буковини и у Трансилванији (Ердељ, нем. Siebenbürgen). Њихови епископи су имали право да учествују у седницама Св. синода Карловачке митрополије.

Користећи добро расположење двора према Србима, митрополит Мојсеј Путник је, 16. јуна 1790, тражио од цара Леополда II да одобри одржавање црквено-народног сабора. Цар је, 26. јуна 1790, одобрио митрополитову молбу, али митрополит није доживео одржање сабора: умро је 28. јуна 1790. Године ... Умро је доста млад (рођен је 1728 године). Иако није дуго управљао црквом, успео је да иза себе остави добар глас. Као архимандрит, Путник је водио успешну борбу против унијаћења у Великоварадској епархији. За бачкога епископа је био посвећен 6. августа 1758, али је, на своју молбу, 1774. био премештен за темишварскога епископа.

Био је пријатељ школа (одржавао је и Латинску школу и богословске курсеве за свештенике). Трудио се око оснивања школа у Војној крајини, а 1789. основао је Фонд за школовање четири сиромашна младића. „Путник је први од карловачких митрополита добио орден св. Стевана и позват на Угарски сабор.“²²⁹

4. ДУХОВНО-КУЛТУРНИ ЖИВОТ У КАРЛОВАЧКОЈ МИТРОПОЛИЈИ ДО ТЕМИШВАРСКОГ САБОРА

Црквена организација, рад свештенства и монаштва, нису, и поред ратних бура и невоља које су оне доносиле, били замрли до Велике сеобе, али су имали да савлађују све веће тешкоће. Са повлачењем Турака из крајева северно од Саве и Дунава појавила се, и постајала све већа, опасност унијаћења, које су помагали и римокатоличка црква и држава. Са овом опасношћу, видели смо, сусрели су се и пресељеници са патријархом Арсенијем III Црнојевићем. Срећа је била да се заједно са њим повукао и велики број и вишега и нижега свештенства. Свештенство, нарочито монашко, носило је са собом и црквене књиге и своју, традиционалну, навику да их преписује и тако умножава. „Оно рукописа и књига што су и Кипријан и остали калуђери били пренели са собом није било довољно за црквене потребе српског народа, и велика оскудица у црквеним књигама убрзо се осетила. Кипријан Рачанин тада око себе прикупи изванредан број

²²⁹ Радослав Грујић, *Мојсеј Путник* (Народна енциклопедија СХС, III, стр. 608)

писмених калуђера, и отпоче са њима ‚в велицеј бури и метежу‘, како сâм вели у једном запису из 1693 године, систематско и обилно преписивање црквених књига.²³⁰

Рачани су, у пресељењу, наставили оно што су радили док су били под турском влашћу. Из њиховог круга излазили су нови *књижевни* људи и давали полет ширењу писмености. Вељко Миросављевић је мислио да је, у прво време после пресељења, било рукописних књига не само за црквену богослужбену употребу него и за прву наставу у познавању писмена, бројева, вере. „Не могу се друкчије замислити ондашње не баш ни ретке српске школе и она фактична ‚писменост‘, која је већ за првих година борављења у Аустрији међу Србима постојала.“²³¹ Миросављевић истиче *Српско-словенски буквар*, који је, 1717. године, „по угледу на руске букваре“ написао Кипријан Рачанин²³².

У свему далековид и трудољубив, патријарх Арсеније III је одмах схватио да је верско одржање Срба у Монархији условљено подизањем школа и образовања свештенства. Због тога он, у својој молби цару од 1706, тражи да се Србима „ни на који начин не пречи штампарија, школе и друге потребне заводе, који са црквом у свези стоји, оснивати и подизати. Исто тако, да се свакоме од њихова народа и обреда једном за свагда дозволи, да по вољи, како дуго хоће, полазити римске школе и универзитет.“²³³ Кардинал Колонић је, у вези овога патријарховог тражења, предложио цару: „Што се тиче школа, које намерају оснивати, може им се по жељи учинити, али само с том клаузулом, да учитељи, професори и ректори тих завода, морају бити из њиховог стада, а никако не смеју на таква места људе стране довађати. Наше школе могу слободно, све до шесте, полазити.“²³⁴

Две године касније, будимски Срби, „тада најсвеснији и најодлучнији чланови нашега народа“, тражили су од црквено-народног сабора да Срби могу несметано оснивати штампарије, школе и остале установе, које су биле потребне цркви²³⁵. Будимци су, види се, јасно схватили положај у коме се наша црква, која је морала да се бори за опстанак. „Основна брига наше цркве била је да одбрани своје верне и достојно репрезентује своју веру, а то није била ни најмање лака ствар. Католичка црква је била одлично организована, са високом културом, веома богата и са ослонцем на државу. Можда од свих ових елемената по нашу цркву био је недостатак културе, и у односу према католичкој цркви, и према својој пастви, најтежи.“²³⁶

Митрополити су, како је и колико који могао, радили на отварању и умножавању школа. Влада је, 1723. године, издала наређење да се школе отварају²³⁷. Цар Петар Велики одредио је, 5. фебруара 1724, Максима Суворова да обучава децу у Србији²³⁸. „Године 1726 налазио се на двору (митрополита Мојсеја Петровића) Русин Димитрије.“²³⁹ У Београду је, те исте године, постојала и грчка школа²⁴⁰. Мојсије Петровић се трудио да свештенство употпуни своје знање на *допунским течајевима* у Београду и у Сремским Карловцима. Више него на овим течајевима могло се научити у школи Максима Суворова, која је била отворена 1. октобра 1726. у Сремским

²³⁰ Јован Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, стр. 162.

²³¹ Вељко Миросављевић, *Српске вероучевне књиге у Аустро-Угарској у времену од 1690 до 1902* (Богословски гласник, год. II, књ. IV, 1903, стр. 171)

²³² Јован Скерлић, *На истом месту*, стр. 163.

²³³ Радослав Грујић, *Како се поступало...*, стр. 23.

²³⁴ *На истом месту*.

²³⁵ *На истом месту*, стр. 39.

²³⁶ Душан Ј. Поповић, *Срби у Будиму од 1690 до 1740*. Београд 1952, стр. 207.

²³⁷ Andreas Freiherr von Schaguna, *Geschichte der griechischen orientalischen Kirche in Oesterreich*. Hermannstadt 1862, стр. 218.

²³⁸ Стеван Димитријевић, *Грађа...*, стр. 65.

²³⁹ Душан Поповић – Милица Богдановић, *Грађа за историју Београда од 1717 до 1739*, Београд 1958, стр. 12-13.

²⁴⁰ *На истом месту*, стр. 12.

Карловцима. Већ у јануару 1727. школа је била премештена у Београд, али је, опет, враћена у Сремске Карловце. За ову школу се било пријавило 124 ученика. „Међу ученицима налазило се највише свештених лица, између осталих: један митрополитов архиђакон, четири јеромонаха, два световна свештеника, дванаест јерођакона и петнаест монаха. У школу су дошли као на неки поправни курс.“²⁴¹

Године 1737. Суворов се вратио у Русију. Митрополит Вићентије Јовановић продужио је старање о отварању и унапређивању школа. Прво је довео Синесија Залуцког. Иза њега је дошао Емануил Козачински са још четири друга. Они су основали *Латинску школу*. У Новом Саду је, од 1731, радила *Висарионова латинска школа*, која се, касније, утопила у католичку гимназију. Ову школу отворио је бачки владика Висарион Павловић (1731–1756), који је тражио и књиге и учитеље из Русије. Он се, 17. маја 1739. обратио руском Св. синоду и тражио за словенски језик једног наставника који би могао подучавати и децу и младиће, а и свештенике и ђаконе његове епархије²⁴². Ово је она *академија*, коју помиње Партеније Павловић у своме писму руском Св. синоду од 10. априла 1742. као већ непостојећу, па додаје да „њест здје видјети школу темелиту“²⁴³. Павловићева „академија“ или „Духовна колегија“, чији је први управник био Емануил Козачински, односно њезини наставници, „дали су неколико вероучевних књига, које су се у прво време преписивањем умножавале и изучавале“²⁴⁴.

Нека врста „клерикалне школе“ постојала је 1733. при митрополитовом двору²⁴⁵, где је, и за време патријарха Арсенија IV, било ученика. Епископ Висарион Павловић основао је, 1741, „Богоматерње собраније“, школу коју су посећивали кандидати за свештенике, а и млађи калуђери и свештеници. У Даљу је држао школу „мештер“ Манојло. У овој се школи учило читати, писати и појати. Учио се, практично, и црквени богослужбени поредак тако да су се свршени ученици ове школе могли запопити. Сличних, приватних, школа било је још.

Из пописа стања цркава и свештенства, извршеног по наређењу митрополита Вићентија Јовановића у епархији Сремско-карловачкој, 1732/1733, видимо да је образовање свештенства у то време, и поред свих напора око подизања школа, било веома слабо. Они који су хтели да постану свештеници учили су, највише, или у манастирима или код некога писменијега свештеника. То је било *практично* припремање за вршење црквених обреда, али о стицању ширег богословског знања није могло бити ни говора. Из овога описа, у ствари темељито извршене визитације, види се како је било оскудно образовање свештенства. За многе се свештенике вели: „Мало шта зна, литургију зна да служи само из *српског* Службеника.“²⁴⁶ Или ово за свештеника из Сланкамена: „...Пошто сасвим слабо чита, и није за науку, нека не попује више, но нек буде пономар и да га људи за то плаћају, а свештеници да га по могућству испомажу.“²⁴⁷ Сваки свештеник је, по наређењу митрополита Вићентија Јовановића, морао имати следеће књиге: *Исповедање православне вере, Нови Завет, Десетословље, Трѣбник, Литургију (Службеник)*, али „да буде сва *московска* или пак која и Кијево-Печерска, али синодална“²⁴⁸.

²⁴¹ Душан Поповић, *Срби у Војводини*, II, стр. 393.

²⁴² Стеван Димитријевић, *Грађа...*, стр. 62.

²⁴³ *На истом месту*, стр. 69.

²⁴⁴ Вељко Миросављевић, *Српске вероучевне књиге у Аустро-Угарској у времену од 1690 до 1902* (Богословски гласник, год. II, књ. IV, 1903, стр. 179)

²⁴⁵ Душан Поповић, *Срби у Војводини*, II, стр. 349-350.

²⁴⁶ Димитрије Руварац, *Српска митрополија карловачка око половине XVIII века*. Срем. Карловци, 1902, стр. 38.

²⁴⁷ *На истом месту*, стр. 64.

²⁴⁸ *На истом месту*, стр. 21.

За време патријарха Арсенија IV „затворише се школе и отпусте руски и други учитељи. Нити је било време згодно за унапређење школства, средстава је, због губитка у рату с Турцима и због других ратова било још мање, а ни патријарх није имао довољно смисла и разумевање за ту потребу цркве и народа.“²⁴⁹ Још док се налазио у Пећи, патријарх Арсеније IV је, 1736, молио да се у Русију прими 24 Срба *на школовање* о руском државном трошку²⁵⁰.

Митрополит Павле Ненадовић је посвећивао доста пажње образовању свештенства. У Сремским Карловцима је постојала Клерикална школа, која је трајала до 1763. године. То је била Покрово-Богородична школа, у којој се, поред латинскога, учио и немачки језик и где је, једно време, био наставник и Јован Рајић. Школа је напредовала док је био жив Ненадовић. Угасила се после његове смрти²⁵¹. Димитрије Руварац је писао: „Ми данас мало знамо каква је где постојала богословија, односно где су се спремали свештенички кандидати од 1768 све до 1794, и шта је било после смрти Ненадовићеве са његовим школама.“²⁵²

Ненадовић је тражио од свакога ђакона да, пре него што буде постављен, има *Требник* и *Литургију*. Када положи испит морали су кандидати за свештенички чин, пре свега ђакони, доћи митрополиту на пробу, да „он види како знају читати и чинодејствовати“²⁵³. Његови покушаји да царица дозволи оснивање богословије у Новом Саду, у којој би се могло учити 100 питомаца, нису се могли остварити. Царица то није могла дозволити „из важних разлога“²⁵⁴. Члан 33 Декларације вели: „Обуставља се засада подизање богословских школа, јер нема за то довољнога фонда, а скупљање добровољних прилога за то не може се дозволити из многих важних разлога.“²⁵⁵ Темишварски сабор је (1790) питању отварања богословије посветио велику пажњу: 21. септембра 1790. читан је план за *клерикалне школе*, који је био спремио митрополит Мојсеј Путник, а 26. септембра предложио је темишварски владика Петар Петровић да се за клерикалну школу, „за цијелу потребу на годину“, издаје 25.000 форинти²⁵⁶.

Све до времена митрополита Стратимировића није се, што се отварања богословских школа тиче, могло постићи ништа трајније. „Занимљиво је посматрати“, вели Васа Стајић, „како су пуних деведесет година, дакле безмало читаво столеће, чињени свакојаки покушаји с краткотрајним богословским течајевима по разним дијалезама да би се постигло бар толико да нам свештеници науче честито читати и писати“²⁵⁷.

У овим школама, колико их је и било, није се могло нешто нарочито научити, али се, опет, не може рећи да је већина свештеника била сасвим верски необразована. Црквени и народни прваци су се старали да спреме што бољи наставнички кадар. Само од 1721. до 1762. учило се у Кијевској духовној академији 28 Срба. „Главна сврха доласка Срба у Кијевску академију била је спрема за учитеље у српским школама. Српски народни сабори закључивали су да се имају оснивати школе. Требало је дакле

²⁴⁹ Милутин Јакшић, *Два српска сабора...* (Богословски гласник, год. I, књ. I, 1902, стр. 180)

²⁵⁰ Стеван Димитријевић, *Грађа ...*, стр. 60.

²⁵¹ Јован Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, стр. 75.

²⁵² Димитрије Руварац, *Манастир Крушедо...*, стр. 5.

²⁵³ Димитрије Руварац, *Статистички преглед епархије Сремске-архиђецезе у XVIII веку*, стр. 16.

²⁵⁴ Душан Поповић, *Срби у Војводини*, II, стр. 397.

²⁵⁵ Ј. Радонић и Мита Костић, *Српске привилегије...*, стр. 139.

²⁵⁶ Димитрије Руварац, *Темишварски народни сабор* (Архив за историју срп. прав. Карловачке митрополије, год. IV, св. I, јануар-март 1914, стр. 29).

²⁵⁷ Васа Стајић, *Српска православна велика гимназија у Новом Саду*, Нови Сад 1949, стр. 30-31.

спремити учитеље, и српски митрополити и епископи слали су на основу тих закључака младе људе у Русију.²⁵⁸

Упоредо са учењем писмености учило се и познавању основних истина вере. У *Буквару*, који је, на заузимање митрополита Мојсеја Петровића, штампан у Римнику 1726, налазиле су се и Божје заповести и њихово тумачење, молитве Оче наш, Богородице Дјево и Вјерују²⁵⁹. Вељко Миросављевић је показао каквих је све верских књига било међу нашим свештенством и да их је оно могло читати²⁶⁰. Најважније књиге, из којих се спремало за свештенички чин, биле су *Буквар*, *Часловац*, *Псалтир*. Доситеј Обрадовић наводи да је, поред ове три књиге, учио још и Катихизис, „то јест православно исповедање“²⁶¹. Доситејев тотор, Никола Парчанин, сматрао је да, када Доситеј ове књиге „изучи“, треба да се запопи²⁶².

Овако је било и пред сами крај XVIII века. Петар Руњанин описује своје школовање и вели да је тада сваки „ученик имао само једну учебну књигу: *Буквар* мали или велики који уче звали су се букварци. *Часослов* који уче часословци, а *Псалтир* псалтирци; највећа књига, а и наука била је *Тестамент*, т. ј. књига *Новог Завета*. Писати почињали су ученици када Псалтир учити почну. О численију (бројењу), Катихизису и прочим учебним предметима ни спомињало се није.“²⁶³

Фридрих Вилхелм фон Таубе (*Friedrich Wilhelm von Taube*), који је добро познавао прилике код нас, истиче, да се сва „ученост“ нашега свештенства састојала у читању, писању и појању. Каже да се међу стотину свештеника може једва наћи један који би могао одржати проповед²⁶⁴.

Још је Бартенштајн указао на то да су монаси уживали код народа веће поштовање него световно свештенство. Разлога за то је могло бити више: монаси живе издвојено и не мешају се свакодневно са народом, они су, дуго времена, били духовници, који су обилазили народ, исповедали га и причешћивали. Живели су строжије од световних свештеника, а били су, бар једним делом, образованији од световног свештенства. Фон Таубе истиче „изванредну љубав и слепо поверење“ народа према монасима²⁶⁵. „Калуђери“, вели он, „не једу преко целе године ни месо ни јаја ни млеко ни путер. У посне дане забрањена им је и риба. Сва њихова јела зачињена су са зејтином. Њихово уобичајено пиће је вода.“²⁶⁶

Фон Таубе је, свакако, нешто преувеличао испосништво наших калуђера, али је, и као савременик и као добар познавалац и земље и живота у њој, морао наићи и на овакве монахе у Карловачкој митрополији. Од Доситеја Обрадовића, који је побегао из манастира, па преко његових обожавалаца, остало је о нашим монасима Карловачке митрополије сасвим друкчије мишљење од овога које је оставио фон Таубе. Јован Скерлић, за кога је Владимир Ћоровић рекао да је у својој *Српској књижевности у XVIII веку* дао „увек само један субјективан приказ нашег XVIII века“, одушевљен казивањима Доситеја Обрадовића, написао је о нашим монасима и ово: „У нову отаџбину Срби су прешли под вођством калуђера, из калуђерских редова изилазили су

²⁵⁸ Валеријан Прибићевић, *Срби птомоци Кијевске академије у времену од 1721 до 1762* (Богословски гласник, год. IV, књ. VII, 1905, стр. 250)

²⁵⁹ Душан Поповић, *Срби у Војводини*, II, стр. 358.

²⁶⁰ Вељко Миросављевић, *Српске вероучевне књиге...* (Богословски гласник, год. II, књ. IV, 1903, стр. 170-192, 300-309, 377-385)

²⁶¹ Доситеј Обрадовић, *Сабрана дела*, књ. I, Београд 1961, стр. 88-89.

²⁶² *На истом месту*.

²⁶³ Никола Радојчић, *Автобиографија Петра Руњанина (1775-1839)*, Ср. Карловци 1914, стр. 6.

²⁶⁴ Friedrich Wilhelm von Taube, *Historische und geografische Beschreibung des Königreiches Slavonien und des Herzogthums Syrmiens...*, Leipzig 1777, Buch I, стр. 90.

²⁶⁵ *На истом месту*, стр. 96.

²⁶⁶ *На истом месту*, стр. 95.

епископи и митрополити, и калуђерство је било духовни господар целог народа. И народ и свештенство мора да им даје новаца и помоћи у виду парусија, сарандара, милостиње, завештања, и манастири су се богатали и новцем и стоком и земљом.²⁶⁷

Скерлић, и не само он, примио је, сасвим некритички, Доситејеве тезе о монаштву и манастирима, које је он, сасвим произвољно, ставио у уста владике Георгија Поповића²⁶⁸. Сав рационалиста и љубитељ световне просвећености, Доситеј је „ударио управо на *оно* што цркву чини црквом, што претставља њену суштину и снагу. Без страха од сталног Божјег присуства на сваком месту, без икона и моштију, без најразноврснијих чудеса, без тајне свештенства, – шта је црква без свега тога? А Доситеј је све то порекао и његов деизам – уосталом, као и сваки други – дели од атеизма само један корак, који је направила генерација праунука.“²⁶⁹ И овако приказан, можда нешто претерано, Доситеј није ипак из свога става према манастирима и монаштву извукао крајњи закључак: није се никада, званично, раскалуђерио нити дао да буде рашчињен. Када је умро био је сахрањен по обреду за монаха. Ближе је истини Радмило Вучић када пише: „...Доситејева религија је нешто сложеније него просто негирање сваке религије. И у њему долази до израза његов основни животни нагон: нагон ка човеку, потреба да се њему служи“²⁷⁰ ... Проповедник човекољубља, неуморни путник и скупљач знања, човек меког срца осетљивог за новац и, несумњиво, велики родољуб, Доситеј је иступио против манастира и монаштва у време када је иноверна држава предузимала оштре мере против њих. Можда и не желећи то, он је, својом критиком, која је била претерана, оправдавао мере владе против једнога реда људи без којих црква, иако нису били без мана, није могла опстојати. Подајући се, сасвим распевано, „духу времена“, који је почео да струји Монархијом, Доситеј је изгубио сасвим из вида и верски и национални значај монаштва, које је, и у новој средини, било главни бранилац и православља и националне мисли.

Кроз цео XVIII век православни монаси у Монархији били су стално на ударцу. Митрополити су их принуђавали да живе по *Правилима* које је за њих издао митрополит Вићентије Јовановић 1733, а потврдио их, 28. августа 1749, Павле Ненадовић. *Правила* митрополита Вићентија Јовановића наређивала су да „манастири могу бити само *киновије*, где је све заједничко, а не идиоритми, где сваки калуђер има своје имање и издржавање“²⁷¹.

Из *описа* Фрушкогорских манастира, извршенога 1753, видимо да није, у то доба, било *општежића*, него су калуђери имали властиту својину, што није ни добро ни дозвољено. Било је, међутим, монаха за које је забележено да нису имали ништа²⁷². За многе од њих се вели да воде частан и уредан живот. При манастиру Дивши живео је у то време „пустиножител“, старац Матеј, који је био родом из Видина, али „име свога оца и место рођења није хтео казати због смирености“, знао је књигу²⁷³ ... Јован Чапловић је оставио опис игумана манастира Пакре Гедеона: „Он је био оличена преданост Богу, сама умереност и уздржљивост. Са његових усана није се никада чула непромишљена реч, ни псовка, ни клетва. Све што је он радио и говорио било је одмерено. Уобичавао је да своју, чисто држану и као снег белу браду, свакодневно кади тамњаном, да би мирисао светошћу, до чега је много држао. Становао је у једној обичној манастирској ћелији, уској и само са једним јединим прозором. Две састављене

²⁶⁷ Јован Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, стр. XV, 62.

²⁶⁸ Мита Костић, *Доситеј Обрадовић у историској перспективи XVIII века*, стр. 9.

²⁶⁹ Војислав Ђурић, *Доситеј Обрадовић (У Сабрана дела Доситеја Обрадовића, књ. I, стр. 26-27)*.

²⁷⁰ Радмило Вучић, *Душевни лик Доситејев* (Летопис Матице српске, књ. 354, 1940, стр. 27).

²⁷¹ Радослав Грујић, *Историја српске православне цркве*, стр. 120.

²⁷² Димитрије Руварац, *Опис српских Фрушкогорских манастира*, Сремски Карловци, 1905, стр. 191.

²⁷³ *На истом месту*, стр. 191.

даске са једним вуненим ћилимом, чинили су његово лежиште. Личио је на кости, које су само превучене сувом кожом, лице упало и бледојучто.²⁷⁴

Није, разуме се, образовање монаха у Карловачкој митрополији било без недостатака. Још почетком друге половине XVIII века било је у Карловачкој митрополији монаха и монахиња који нису били писмени. Они, пак, који су били писмени, а то је била претежна већина, учили су се или у манастиру код старијих монаха, или код некога писменијег свештеника, или код „мештера“. Јеромонах Мојсеј Живановић учио је књигу у селу Јаску код монахиње Марије²⁷⁵. У ово време, а то је било 1753, стари манастир Јазак држале су монахиње. Игуманија овога манастира, Еуфимија, старица од 73 године, била је неписмена. Знала је само Молитву Господњу и Богородице Дјево, а „Вјерују и 10 заповести само делимично“²⁷⁶. Од тринаест монахиња, колико их је тада било у овоме манастиру, само је једна, сестра Епистимија, учила књигу код „магистра“ Петра Рајковића. Њој је наређено да остале сестре научи молитвама, да им чита и објасни *Правила* св. Пахомија „и по њима упути сестре да се управљају“²⁷⁷. У ово време било је у Фрушкогорским манастирима 259 калуђера и калуђерица. „Калуђери су били из свих крајева у којима наш народ живи, али их је било и из Бугарске, Грчке, Румуније и Мале Русије.“²⁷⁸ Калуђерице су, понекада, живеље и изван манастира. Већ 1702. године имала је српска црквена општина у Будиму калуђерица. „Калуђерице су живеље у кућици поред цркве, званој ћелија. То су обично биле старије жене, које су се закалуђериле да послуже Богу и цркви. Али се дешавало да су се каткада јављале и младе жене, нарочито обудовеле, да се покалуђере ... Калуђерице су држале у реду цркву и црквене ствари, и месиле просфоре. Имућнији људи су се каткад у тестаментима сетили њих са незнатнијим прилогом.“²⁷⁹

Монаси су, по правилу, били везани за свој манастир, али се дешавало, и под турском влашћу и у Монархији, да поједини чланови манастирских братстава путују по народу; путовали су понекада и у Русију, на Свету гору, у Свету земљу и на Синајску гору, а одлазили су, понекада, и до Венеције. По правилу се путовало с неким задатком, који је поверавало братство, или у некој националној и верској мисији. У Свету земљу, на Синај и у Свету гору ишло се на поклоњење. На путовањима кроз српске земље и у Русију скупљани су прилози за поједине манастире. То је позната „писанија“ или милостиња, коју је народ најрадије давао Светогорцима и монасима из Свете земље. Веома су поштовани и монаси из наших великих манастира, који су се налазили под турском влашћу и, често, били у великој материјалној оскудици. „Давали су колико су хтели и могли а за разне сврхе, за помен, молитву, благослов, литургију, опрост, читуљу, или парастос, за мртве или за живе.“²⁸⁰

Давања су марљиво уписивана у посебну књигу. Уз прилог је бележена и намена за што је дат. Злоупотребе су биле веома ретке. Прилози су сматрани као аманет, а аманети се, у то време, нису нарушавали. Ови путујући калуђери вршили су и једну, у то време веома важну, националну мисију: идући од места до места они су одржавали будном свест о националној и црквеној заједници народа. Они из наших великих манастира дочекивани са нарочитом почашћу, причали су својим домаћинима историју и својих манастира и њихових оснивача и добротвора. Калуђери из оних манастира, у којима су се налазиле мошти српских светитеља, уживали су нарочито поштовање ...

²⁷⁴ Johann v. Csaplovics, *Slavonien und zum Theil Croatien*, zweiter Theil, Pesth 1819, стр. 205.

²⁷⁵ Димитрије Руварац, *Опис српских Фрушкогорских манастира...*, стр. 74.

²⁷⁶ *На истом месту*, стр. 97.

²⁷⁷ *На истом месту*, стр. 101-102.

²⁷⁸ Душан Поповић, *Срби у Срему до 1736–7*. Београд 1950, стр. 31.

²⁷⁹ Душан Поповић *Срби у Будиму од 1690 до 1740...*, стр. 225.

²⁸⁰ Душан Поповић, *Срби у Будиму до краја XVIII века*, Београд 1955, стр. 45.

Али, нису ови путујући калуђери само поучавали и утврђивали у вери, него су се и сами учили од онога што би видели на својим путовањима: напреднији начин живота, кориснију обраду земље, умешније газдовање и лепши и хигијенскији начин живота својих сународника, који су живели у новој средини. Све су то они, касније, преносили, бар једним делом, у крајеве где су стално живели.

Број монаха у Карловачкој митрополији није био нарочито велики, али су они били трн у оку и државним властима и ономе делу српске интелигенције која се васпитавала у духу рационализма. Несразмерно већи био је број парохијскога свештенства, које је, такође, тешко живело. До митрополита Павла Ненадовића на сваких 15 домова долазио је по један свештеник, а он је одредио да се број домова повећа на двадесет²⁸¹. Да ово није било право народу видимо и из захтева Будимске црквене општине, поднетог 1726. црквено-народном сабору. Будимци су тражили, „да митрополити и владике не постављају свештенике по ћефу и за новац, него који су научени и искусни и књижевни, и кога народ жели, а који не усхте с народом у љубави живети да се премести у друго село или варош“²⁸². Државна власт је била у праву када је тражила да се број парохијскога свештенства смањи. Регуламент од 1770. године наређује да на стотину домова буде постављен један свештеник, а где има две стотине домова могу бити два свештеника. По варошима је могло бити и три свештеника. Регуламент од 1777. прописује исто, „само је за провинцијал на 130 кућа имао бити један свештеник, на преко 250 два, а у великим општинама и три, али по претходном одобрењу царичином. У Крајини пак на 150 један, а у осталом као и у провинцијалу“²⁸³. Деклараторија одређује на 150 кућа једнога свештеника.

Свештеници су морали епископима плаћати одређене таксе: што је био већи број свештеника били су већи и епископски приходи. Давања народа јерархији, и вишој и нижој, била су регулисавана *свитком*. „Свитак су доносили народно црквени сабори, или државне власти, или надлежни епископи. Иако су свитцима одређене таксе, које свештеници имају наплаћивати за разне функције, имали су свитци и једну веома незгодну клаузулу нарочито за венчања и опела, наиме да свештеник може да узме „како где“ т. ј. по своме нахођењу а, по могућности, што више у првом реду за надлежног епископа, а онда за себе.“²⁸⁴ Свештеници су плаћали епископима синдоксију, димницу, а и милостињу према својим могућностима. Синдоксија је износила 8 или 6 форинти, за димницу се плаћало 50 новаца (1/2 форинте) по кући“²⁸⁵.

Материјални положај свештенства био је, углавном, тежак. По Срему и Славонији, а вероватно и по другим епархијама, *парохијске* цркве су биле „направљене од плетера, брвана и трском покривене, и само неколико од камена, које су биле саграђене *пре* прелаза нашег под патријархом Црнојевићем“²⁸⁶. Није друкчије било ни у Горњо-карловачком владичанству: „Парохијске цркве бијаху мале, дрвене дашчаре, сакривене по гудурама и по шипразима, и без књига и без другијех црквенијех прибора. Свештенство неуко, од државнијех власти прогоњено и злостављано. Српски свештеник није се ничим разликовао од осталијех сељака, јер их државне власти сматраху као и остале граничаре, пошто су српски свештеници добили земље као

²⁸¹ Димитрије Руварац, *Статистички преглед епархије Сремске-архидијецезе у XVIII веку*, стр. 18.

²⁸² Димитрије Руварац, *О кауцијама за новоустановљена парохијска места у првој половини XVIII века у Карловачкој митрополији* (Богословски гласник год. IX, књ. XVIII, стр. 50).

²⁸³ *На истом месту*, стр. 56-57.

²⁸⁴ Душан Поповић, *Срби у Будиму од 1690 до 1740*, стр. 226.

²⁸⁵ Димитрије Руварац, *Статистички преглед...*, стр. 33.

²⁸⁶ Димитрије Руварац, *Српска Митрополија карловачка...*, стр. 16.

граничари, те живљаху у задругама као и њихов народ.²⁸⁷ И фон Таубе истиче да је земљорадња била главно занимање нашега парохијског свештенства²⁸⁸.

И по Срему је било црква без потребних црквених одежда и утвари, али ређе без богослужбених књига. Примећује се ишчезавање *Србуља* и повећавање броја богослужбених књига доношених из Русије. Ово је, нарочито од времена митрополита Вићентија Јовановића, убрзало увођење *црквено-словенског* језика у богослужење уместо *србуљског*. Јовановић је наредио да се уместо Србуља узимају московске књиге. Скерлић вели: „Дошавши у туђинску и иноверну земљу, од првога дана у верској опасности, и без престанка изложени великим верским гоњењима, Срби су осећали потребу да се што чвршће привезу уз словенску верску и националну заједницу, и њима је изгледало да је усвајање руско-словенског језика једна велика гаранција за очување њихове угрожене народне и верске особености.“²⁸⁹

5. ЕПОХА МИТРОПОЛИТА СТЕВАНА СТРАТИМИРОВИЋА

Историја Српске православне цркве у Карловачкој митрополији везана је, за више од четири и по деценије, за личност митрополита Стевана Стратимировића. У дугом низу и својих претходника и наследника, међу којима је било људи од велике вредности и значаја, митрополит Стратимировић је заузимао посебно место. Он није био само мудар и одлучан црквени старешина, који се брижљиво старао о своме свештенству и чувао канонски поредак у цркви, него и човек широког научног интересовања и будан родољуб изванредних државничких способности и далековидости. Као ретко ко умео је Стратимировић да у својој личности сједини дубоку оданост православљу са дочаравањем остварења српске државне идеје, која је стално живела у цркви, са коректном оданошћу царском двору, који га је и ценио и веровао му.

Митрополит Стеван Стратимировић потиче из властеоске породице Стратимировића, која своје порекло води из Херцеговине. Родио се у Кулпину 27 (по Румију 26) децембра 1757. године. Кулпин је био властеоско добро породице Стратимировића, која је, у то доба, била материјално посрнула. Отац му, Никола, умро је рано и сва брига око његовог школовања пала је на мајку му Ангелину. Прво образовање, основну наставу, добио је код месног учитеља у Кулпину. Када му је учитељ био премештен у Бегеч био је и Стратимировић послат тамо. Из Бегеча је прешао у Нови Сад, где је свршио два нижа разреда гимназије и учио немачки и латински. Из Новог Сада је отишао у Сегедин у гимназију отаца пијариста. Ту је учио и мађарски језик и свршио „граматикалну класу“, IV и V разред.

Из Сегедина је Стратимировић отишао у Вац, где је свршио „хуманиора“ – стихоторство и красноречје. Када је млади Стратимировић дошао у Сегедин, тамо је могло бити и друге деце богатијих Срба. Раније је тражено од деце, која су се учила код пијариста, да пређу на римокатоличку веру. Симеон Пишчевић сведочи да је и њега био тамо послао његов отац, али се он вратио због тога што није хтео да се покатоличи²⁹⁰. У Стратимировићево време ово се није више тражило. У своме „Слову надгробном“, које је држао Стратимировићу, навео је епископ Стеван Станковић да се, поред поменутих места, Стратимировић школовао још и у Кечмету²⁹¹.

²⁸⁷ Манојло Грбић, *Карловачко владичанство*, II, стр. 5-6.

²⁸⁸ F. W. von Taube, *Historische und geografische Beschreibung...*, стр. 90.

²⁸⁹ Јован Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, стр. 143.

²⁹⁰ Симеон Пишчевић, *Мемоари* (издање СКЗ), Београд 1963, стр. 8.

²⁹¹ Стеван Станковић, *Слово надгробное...*, Будим 1837; За биографске податке о Стратимировићу види: Руми, *Краткоје животоописаније блаженопочившег Карловачког архиепископа и митрополита г. Стевана Стратимировића* (Новине сербске, 1836, бр. 41, 42, 43, 44); Евгеније Јовановић, *Слово надгробноје...*, Будим 1837; Димитрије Руvaraц, *Нацрт живота и рада и списак књижевних радова*

У своме „Слову надгробноме“ истицао је Евгеније Јовановић да је Стратимировић, још као сасвим млад човек, показивао велико интересовање за науку: његова радозналост се није задовољавала само оним што му је предавано у школи. Он је рано почео да много чита и да о свему прочитаном размишља; „и тражаше да много шта својим размишљањем сâм себи објасни“, истиче Јовановић, а и Руми подвлачи исто.

Стратимировић је завршио средње образовање 1775. године. После тога отишао је у Будим, где је завршио филозофију и мађарско право. Веле да је показивао нарочито интересовање за филозофију и испољавао тежњу за самосталним расуђивањем. Као студент он је презирао „учење од речи“. Са нарочитом преданошћу изучавао је правне науке, а посебно *црквено* право ... Из Будима је отишао у Беч, где је продужио студирање правних наука: слушао је разне гране права, али га је нарочито интересовало црквено и римско право.

У Бечу се Стратимировић упознао и зближио са Адамом Коларом, који га је подстицао да изучава словенски језик и националну историју. Руми истиче да је Колар опомињао Стратимировића да остане веран својој православној цркви „и да се по времену у овим струкама и као спаситељ покаже“ ... Крајем 1783. Стратимировић је дошао у Сремске Карловце „да би се посветио свештеничком чину“²⁹². Ово је, свакако, наговештавало велику промену у Стратимировићевом животу. Интимни мотиви, који су га подстицали на ово, нису нам познати, али се може, са доста вероватноће, претпоставити, да је он то хтео урадити због тога што је тада улазак у црквену службу био једини начин да се направи добра каријера. Могуће је да је и митрополит Мојсије Путник благовремено уочио способност младога Стратимировића и потрудио се да га придобије за службу у цркви. И Руми и Јовановић истичу да митрополит Путник Стратимировића „љубљаше као своје чедо и тајно у њему гледаше свога будућега наследника“.

Да би ово могао постати, млади Стратимировић се морао упутити и у црквено учење, јер је, до сада, сво његово образовање било световно. Када је дошао у Сремске Карловце Стратимировић је био у 26-ој години живота, али ту није нашао никакве *богословске школе* у којој би се могао упознати са богословском науком и стећи потребно знање. Сретна околност је била да је он ту наишао на архимандрита Јована Рајића, доброг и богослова и историчара: велика научна радозналост Стратимировићева могла се обилно хранити из ризнице архимандритове, која је била неисцрпива. Стратимировић се учио богословљу из Рајићевог дела *Богословско тело (Corpus theologicum)*²⁹³.

Стари Рајић и млади Стратимировић су се добро разумели и, и поред велике разлике у годинама, спријатељили су се и остали до краја пријатељи. Рајић је, у њиховој интимној преписци, ословљавао Стратимировића са *ти* и са *мили* ... Руми вели да се Стратимировић служио и богословским делима Теофана Прокоповића. Тиме се, можда, могу објаснити извесне нијансе рационализма у Стратимировићевим схватањима. Није, међутим, без интереса напоменути шта о томе вели један анонимни конструктор биографске скице о Стратимировићу: „Дух његов“, вели се тамо, „брзо је схватио сва ондашња обстојатељства народа и цркве његове, коју је он тако строго љубио; бистро његово око, које га ни у дубокој старости његовој ни до саме смрти није

митрополита Стратимировића (Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. 1, 1921, стр. 71-85); Димитрије Руварац, *Митрополит Стеван Стратимировић* (Гласник ист. друштва у Новом Саду, књ. IV, 1931, стр. 374-392)

²⁹² Евгеније Јовановић, *Слово надгробноје...*, стр. 6.

²⁹³ Никола Радојчић, *Српски историчар Јован Рајић*, стр. 63.

оставило проникло је и кроз саму завесу тамне будућности. Он је мислио на том пољу, да ће најбоље моћи за народ и цркву дејствовати.²⁹⁴

Стратимировићево напредовање у јерархијским степенима ишло је врло брзо: 25. марта 1784. митрополит Путник га је рукоположио за ђакона; 28. марта исте године произведен је за архиђакона – до тада још увек као целибатист. Замонашио се 29. јуна, а већ 6. јула био је рукоположен за јеромонаха и произведен за синђела; 15. августа произвео га је митрополит Путник за архимандрита, „задржавши га код себе у двору“. Евгеније Јовановић и Димитрије Руварац веле да је све ово било 1784, а Руми 1783. године. И Руми и Јовановић веле да је митрополит Путник оставио Стратимировићу на вољу да сâм изабере у коме манастиру жели бити архимандрит. Он је изабрао манастир Крушедол, али се највише бавио поред митрополита у Карловцима.

До избора за епископа Стратимировић је архимандрит манастира Крушедола. Из једне изјаве Авксентија Маловића, пароха у Платичеву, од 6. октобра 1807, дознајемо да је Стратимировић 1784. и 1785. године још био крушедолски архимандрит²⁹⁵. Он је 1786. писао једну молбу, послату преко архимандрита Авакума, старешине московског Донског манастира, којом тражи исплату помоћи Крушедолу, која није била издата од 1742. до 1786. године. Манастир Крушедол требало је да добије по 45 рубаља годишње²⁹⁶.

Године 1786, 15. маја, Стратимировић је био изабран за епископа и то, према Димитрију Руварцу, најпре за *вршачког* епископа, „но пошто је владика бачки Јосиф Јовановић-Шакабенда био премештен на вршачку епархију, то је Стратимировић био потврђен за будимског епископа“²⁹⁷. За будимског епископа је потврђен 15. јуна 1786. године ... Руми додаје свему овоме један детаљ: митрополит је донео цару да он изврши избор између три кандидата, Стратимировића и архимандрита Генадија Димића и Кирила Живковића. Цар је, вели, примио сву тројицу и са њима разговарао, али је изабрао Стратимировића, коме је било тек 28 година – „...оштри поглед његов открије и позна у разговору знање и добре особине младога Стратимировића и наименова га за епископа“, вели Руми²⁹⁸.

На будимској епископској катедри Стратимировић је провео од 15. јуна 1786. до избора за митрополита 1790. године. И Руми и Јовановић веле да је митрополит Путник, када је Стратимировић полазио за Будим, прорекао Стратимировићу да ће га он наследити. Као будимски епископ Стратимировић се није ничим нарочитим истакнуо. Он је још био млад и неискусан. Евгеније Јовановић, ипак, истиче, да се Стратимировић и овде одликовао „ревношћу и познавањем законских послова“²⁹⁹. Руми додаје, да се Стратимировић старао да своје, махом теоретско, знање, практично употреби и да је у томе толико успео, да је и сâм митрополит, у важним стварима, од њега тражио савета³⁰⁰.

1. Избор за митрополита

Стеван Стратимировић је изабран за митрополита карловачког на Темишварском сабору 1790. године. Одобрење да се држи црквено-народни сабор и само одржање овога сабора настали су више против жеље митрополита Мојсија Путника него по

²⁹⁴ *Српски Сион*, 1899, стр. 253.

²⁹⁵ *Митрополитски архив*, број 73 из 1807. године.

²⁹⁶ Стеван М. Димитријевић, *Грађа...*, стр. 198.

²⁹⁷ Димитрије Руварац, *Нацрт живота и списак књижевних радова* . . . (Прилози, књ. I, 1921, стр. 72-73)

²⁹⁸ *Новине Сербске*, 1836, број 41, стр. 327-328.

²⁹⁹ Евгеније Јовановић, *Слово надгробноје...*, стр. 7.

³⁰⁰ *Новине Сербске*, 1836, број 42, стр. 345-346.

његовој вољи. Тачно је да је он тражио од цара Леополда II да дозволи одржање сабора, али је то урадио под притиском једне српске струје, која је, у моменту затегнутих односа између двора и Мађара, била више за наслон на двор, него за споразум са Мађарима, који је желео митрополит. Митрополит је био за то да се од мађарске Дијете тражи да се српске привилегије узаконе, а друга странка, на чијем је челу био епископ темишварски Петар Петровић, да се од цара тражи одржање сабора. „Уверен митрополит о пробитачности свога предлога, и знајући *чија* је идеја и *зашто* се тражи сабор, – наиме да је Сечанац био бечки човек и да је намера бечког Двора да се сабором украте Мађари у својим искањима, – волео је и да умре него да дочека сабор, која му се жеља и испунила.“³⁰¹

Пада у очи брзина са којом је цар одобрио сазив овога сабора: митрополит Путник је, 16. јуна 1790, тражио одобрење за сазив сабора, а већ 26. јуна цар је одобрио одржавање сабора. Митрополит је умро само два дана после тога. Димитрије Руварац је држао да је овај сабор „наметнут Србима стога, што је угарска Дијета, која се састала јунија, у којој су се појављивали гласови као да Леополд II. не би имао право на круну угарских краљева. Темишварски је сабор требао бити као неко страшило Мађарима, и он је у истини мало и умекшао угарску Дијету.“³⁰² И сâм Стратимировић је записао да је митрополит Путник на „пројект неких националиста свъепо ревновавших“ био принуђен да тражи сазив сабора³⁰³.

Ни цар Леополд II, када је одобрио одржање сабора, ни Срби, који су сабор тражили, нису слутили да ће ово бити и изборни сабор: изненадна смрт митрополита Путника поставила је сабор пред неминовност да му бира наследника. Пред сабором су била истакнута три кандидата: Петар Петровић, епископ темишварски и администратор митрополије, Јосиф Јовановић Шакабенда, епископ вршачки и Стеван Стратимировић, епископ будимски. Иако се сматрало да Петровић има највише изгледа да буде изабран, јер је иза њега стајао и двор, већ на првом гласању, 28. октобра, Стратимировић је добио 54 гласа, Петровић 29, а Шакабенда само 12³⁰⁴. Ако се није хтело да цар именује митрополита, избор је морао бити једногласан. На ово је упозорио сабор и царски комесар, барон Јован Шмидфелд, када је био обавештен о резултатима првога гласања. Избор је био поновљен 29. октобра, али се чланови сабора нису могли лако сложити. Присталице Шакабенине дале су одмах своје гласове Стратимировићу, али су се Петровићеве присталице устезале да то учине. И сâм епископ Петровић, видевши да не може бити изабран, предложио је онима који су били гласали за њега да своје гласове дају Стратимировићу. Тако је Стратимировић био изабран једногласно³⁰⁵.

По свима подацима који постоје о томе, Стратимировић није ништа предузимао да буде изабран. Сава Текелија сведочи да се Стратимировић био уплашио буне када је дознао да је већина посланика гласала за њега. И дошавши у сабор плачући је молио да њега не бирају. „Но ми смо му“, вели Текелија, „казали да онај мора бити (митрополит)

³⁰¹ Димитрије Руварац, *Како је дошло до Темишварског сабора 1790* (Гласник ист. друштва у Н. Саду, књ. II, 1929, стр. 222).

³⁰² Димитрије Руварац, *Темишварски српски народни сабор 1790* (Архив за ист. срп. прав. Карловачке митрополије, 1914, 4)

³⁰³ Навод у *Српски Сион 1904*, стр. 408 (иначе у Гласнику, VI, стр. 53)

³⁰⁴ *Митрополитски архив*, број 153 из 1790. године; сравни: М. Грбић, *Карловачко владичанство*, III, стр. 172.

³⁰⁵ О избору Стратимировићеву види: *Протокол Темишварског сабора у митрополитском народно-црквеном архиву у Ср. Карловцима*, број 153 из 1790; Записник Темишварског сабора објавио Ђ. Вукићевић: *Конгреси оностраних Срба* (Летопис мат. српске, књ. 106, 1862); *Архив за историју срп. прав. Карловачке митрополије 1914*, стр. 1-52; *Автобиографија Саве Текелије* (Летопис мат. српске, књ. 119, 120)

кога ми хоћемо и он је плачући изашао из сале.³⁰⁶ И непознати члан сабора пише да је у исто време када је тамо био и Петровић дошао и Стратимировић и почео се извињавати и плачући говорити да он није за тај положај. Он је, са своје стране, предлагао Петровића, али без успеха. И у саборском протоколу се вели да му „то не испаде за руком, јер је већи део скупштине остао при своме гласању“.³⁰⁷

Када су, на крају, и сви епископи гласали за њега, дошао је и царски комесар у сабор и честитао му избор. Стратимировић је, поново, молио да га поштеде. Указивао је на своју младост и на недостатак искуства за тако важан и одговоран положај. Судећи по свему, Стратимировић се искрено плашио тежине одговорности и успео је, својом искреношћу, да разнежи сабор. У *Дневнику* саборског рада је забележено: „И тиме даде свима повода да плачу, и не сачекавши крај овом његовом извињавању, повикаше сви у глас: живео архиепископ Стратимировић.“³⁰⁸

Царска потврда Стратимировићевог избора стигла је 18. новембра, а сабору, који је још био на окупу, саопштена је 20. новембра. Идућега дана Стратимировић је требао да у цркви, пред царским комесаром, положи заклетву. На тај свечани чин нису дошли ни Петровић ни Шакабенда, изговарајући се болешћу. Чин полагања заклетве извршио је бачки епископ Јован Јовановић. То је онај родољубиви владика бачки који се веома усрдно залагао за помоћ вођама Првог српског устанка.

Стратимировић је, 1. новембра (по старом) одржао „Слово в ден иншчалааци“.³⁰⁹ Беседа је прожета дубоким сазнањем одговорности, које он овим узвишењем прима на себе. „Јер гледајући“, вели он, „на тежину бремена, које је положено на ме, на садашње ‚време крестности‘ и на моје сопствено стање, да мени од сада (још у младим годинама) треба спојити зрелост старца са младићским подвигом и ревношћу и потпуно се предати општој ствари, јер су дела моја изложена погледима целога народа ... треба да будем први претстојатељ толиких многобројних цркава и много пута реч њихова и многих других душа од мојих дужности зависиће; но ово говорим гледајући ‚ужасаја се по истиње‘, и у унутрашњим својим осећањима стрепим, да силе моје не изнемогну, и ја не паднем под тежином бремена, пре него што могнем испунити своју дужност. Како ћу тада небесном ‚истјазатељу‘ људских дела одговорити, какав ћу њему одговор дати.“³⁰⁹ После беседе подигнули су га три пута свештеници, који су са њим служили, и изговорили „многаја љета“. Један батаљон, постројен на тргу, и артиљерија са града, испалили су почасни плотун. Затим је почела св. Литургија: Стратимировић је рукоположио једнога свештеника и једнога ђакона³¹⁰.

Пристилице владике Петровића, Николић из Осека „са некима који су мислили као и он“, тражили су да Стратимировић, поред положене заклетве у цркви, положи и другу заклетву, „јурамент“ народу, али то није усвојено³¹¹. И ово показује да се опозиција није мирила са поразом. И Руми наводи, да су и Петровић и Шакабенда неко време били љути на Стратимировића, али их је он, својом увиђавношћу и тактом, задобио за себе. Њихово нерасположење према Стратимировићу трајало је све до 1791, када су на Дијети у Пожуну видели „достојство и важност новаго архиепископа своего и јего превосходство“. Од тада су му се приближили и сарађивали са њим³¹².

Убрзо после свога избора Стратимировић је отишао у Беч на подворење цару, а и да му изрази своју и народну благодарност на брзој потврди избора. Одмах по примању

³⁰⁶ *Летопис матице српске*, књ. 120, стр. 12.

³⁰⁷ *Архив за историју срп. прав. Карловачке митрополије*, 1914, стр. 41.

³⁰⁸ *На истом месту*, стр. 42; сравни: *Летопис мат. српске*, књ. 106, 1862, стр. 80.

³⁰⁹ *Архив за ист. срп. прав. Карловачке митрополије*, 1914, стр. 46.

³¹⁰ *На истом месту*, стр. 47.

³¹¹ *На истом месту*, стр. 48.

³¹² Евгеније Јовановић, *Слово надгробноје*, стр. 8.

дужности, 23. децембра 1790, Стратимировић је издао три расписа: протопрезвитерима своје дијецезе, настојатељима манастира и епископима (вршачком, темишварском и арадском), којим их обавештава о свом одласку у Беч. Вели да иде, да лично заблагодари цару за свој избор. У писму епископима он ближе одређује узрок свога одласка и вели да су њима добро „позната народна дела, тегобе и молбе, које траже од нас одговарајућу подршку...“³¹³ Потсећа их на његов усмени разговор са њима и моли их, и препоручује им, да и они сада дођу у Беч да, у тако критичном времену, „сједињеном мишљу и удруженим рукама поревнујемо за оно што се целога народа тиче“³¹⁴.

Манојло Грбић одређује јасније циљ овога Стратимировићевог одласка у Беч. Стратимировић је, вели, ишао у Беч, „да ускори ријешење поднесака Темишварског сабора и да се ради тога сходне наредбе дворским мјестима издаду, а уједно је предложио и она лица, која би од стране народа у савјетовањима с тијем поднесцима учествовати имала“³¹⁵. Предложени су били: владика Петровић, генерал-мајор Сечујац, генерал-мајор Давидовић, Јаков Сечанац, Стефан Монастерлија и Марко Сервиски ... Комисија је почела рад 4. марта 1791. и радила је „више неђеља“. Када је завршила посао поднела је цару извештај, који је цар одобрио 23. априла 1791.³¹⁶

Прва последица држања Темишварског сабора, повољна за Србе, била је успостављање *Српске придворне канцеларије* (од 22. фебруара 1791), која није дуго трајала. Жртвована је, како општим интересима Круне, тако и интересима Мађарске, која се, опет, нагодила са Бечом. Дошао је XXVII Законски чланак о несједињеним грчкога обреда (православним Србима), који је донет за нас, а без нас³¹⁷. X Законски чланак Мађарске дијете од 1792. године даје митрополиту и епископима право гласа на Дијети. XXVII Законски чланак дао је Србима право грађанства³¹⁸.

Овим је Стратимировић ушао у матицу црквеног и народног живота. Од сада па све до његове смрти његова биографија је историја наше цркве у Карловачкој митрополији. За цело то време он је био и центар и исходиште свих подухвата у цркви. Његов снажни дух лебдео је над свим и једном невероватном активношћу прожимао догађаје, доминирао њима дајући смер целокупном црквено-народном животу. Све до последњег даха, у 79 години живота, он је са једнаком истрајношћу и енергијом вршио своје дужности у цркви.

Умро је у јесен, ноћу између 23. и 24. септембра 1836, дочекавши да види остварене многе своје жеље и планове. Сава Текелија у својој *Аутобиографији* описује Стратимировићеву смрт: 23. септембра 1836. посетила га је књегиња Љубица са двојицом синова. Стратимировић их је лепо дочекао и вечерао заједно са њима. Текелија вели да се Стратимировић „видно објео и тако ону ноћ умре“ и, мало даље, „и видео да је много јео, те га шлаг ударио“³¹⁹. И Евгеније Јовановић вели да је Стратимировић умро од капље (Schleimschlag) 23. септембра „в пол перваго утренаго часа от нас на вјеки отверже“³²⁰.

Стратимировићева смрт је дошла изненада. Иако је био у дубокој старости био је још и телесно и духовно бодар. Руми сведочи: „Вид његов био је у последњој старости добар, није требао наочаре и ако је много и читао и писао; уши (слух) су га последњих година нешто мало изневериле; његове умне моћи, јачина расуђивања и оштроумље,

³¹³ Митрополитски архив, број 172 из 1790 године.

³¹⁴ На истом месту.

³¹⁵ Манојло Грбић, *Карловачко владичанство*, III, стр. 189.

³¹⁶ На истом месту, стр. 189-190.

³¹⁷ На истом месту, стр. 187.

³¹⁸ Јован Радонић и Мита Костић, *Српске привилегије од 1690 до 1792*, стр. 179-181.

³¹⁹ *Летопис матице српске*, књ. 120, 1879, стр. 67-68.

³²⁰ Евгеније Јовановић, *Слово надгробно...*, стр. 14.

биле су увек једнаке у њему, само му је, мало по мало, слабило памћење. И телесно се добро осећао: имао је још све зубе и јео са апетитом. Пио је само воду. Тако је Стратимировић још и као „љубведостојни“ старац био красан муж. Његов се доктор надао, да ће још 10-15 година живети. Али је божји промисао био друкчије закључио.³²¹

Вест о смрти Стратимировићевој деловала је веома тешко. Неки страх завладао је у срцима људи. И на све стране се осећала огромна празнина, осећало се да више нема онога који је на себи носио све црквене и народне бриге. И одрасли људи, који су јасно схватили тешкоће времена у коме су живели, и омладина за коју је Стратимировић био символ мудрости и помоћник у многим потребама – сви су они осећали да више нема онога у кога су биле упрте очи целога нашега народа. „Када сам се те јесени вратио у Печуј“, пише Никанор Грујић у својој *Автобиографији*, „новине су нам донеле глас да је умро митрополит Стратимировић. Тај глас ожалостио је нас српске ђаке, и у тој жалости нашој начиним једну жалосну песму на смрт Стратимировићу, коју смо певали жалосним гласом кадгод се где састанемо.³²²

Јован Суботић, који је, такође, запамтио Стратимировића, вели за њега да је „до дан-данас најсјајнија слика на небу наше цркве у овим странама. Онда је био стар господин, тако леп, тако добро сахрањен (сачуван), да га је била милина гледати. Не знам како се указивао очима старијега свијета: али пред млађом генерацијом уопште стајао је пред сваким, као што се приметити дало, као оживотворени оличени високи ауторитет ... Он је међу нама ходао као жива слика прошлости по храму садашњости, као највећи и најславнији од дедова међу унуци и прауници.“³²³

Аврам Панић из Шида писао је Вуку Караџићу о Стратимировићевој смрти: „...Ја на дан погребенија господина митрополита нашега слушајући проповједујема дјела јего обливао сам лице сузама, и горко уздишући себи говорио: тешко се од сад нама, жалости нашој не будет конца, о што ћемо објесити органи нашја, гдје ћемо сједети и плакати, кад ли ћемо заборавити ову жалост?...“³²⁴ И у неколико елегича оплакана је Стратимировићева смрт као велики народни губитак³²⁵. Сви су у њему гледали величину: и они који су му за живота били противници, ценили су у њему човека који зна шта хоће. Доситеј Обрадовић пише, 1808, Георгију Поповићу, свештенику из Сенте, и вели: „...О како заслужују отеческе сједине његове, да јошт за живота дочекају такове питомцев својих благодарности вјенац. Ублажавајмо с Кулпином сву Бачку, која је видила да из њезини њедара таква серпскому роду благодјетељна произађе звјезда. Благополучни су Срем. Карловци, које је он с неусипним о просвјешченију у наукама и у благонравију сербске јуности трудом својим прославио. Нека се утјешу и возрадује цјелиј сербскиј род, који благодарећи Богу, сад слободно може рећи: „Таков нам подобаше архијереј, благ, родољубив и просвјешчен“.³²⁶

Вест о Стратимировићевој смрти стигла је брзо и у Србију: 25. септембра 1836. известио је митрополит Петар кнеза Милоша о томе. У извештају се вели: „У среду 23. текућега освануо је мртав. У вторник после вечере предао се покоју, и око поноћи повиче своје млађе, који једва се скупе, а он преда дух свој, тихо и мирно, као што је многополезни живот свој провео. Тако нам зађе ово свјетило црквно. Име његово

³²¹ *Сербске новине*, 1836, бр. 43, стр. 353.

³²² *Богословски гласник*, год. III, књ. VI, 1904, стр. 175.

³²³ *Живот Др. Јована Суботића*. Први дио: идила, Нови Сад 1911, стр. 71, 72.

³²⁴ *Вукова преписка*, II, стр. 443-444.

³²⁵ *Летопис матице српске*, књ. 40, 1837; *Сербскиј народниј лист*, 1837, стр. 3.

³²⁶ *Летопис матице српске*, књ. 1, 1925.

остаће бесмртно у цркви, у роду, у срцу безчислених њиме облагодјетелствованих дјелом, словом, примјером. Вечна му памјат.³²⁷

Кнез Милош је, међутим, био већ и са друге стране обавештен о Стратимировићевој смрти. Он је, 30. септембра, одговорио митрополиту Петру: „Колико нам је жао за њим, толико се ипак тјешимо, што је тако на славан начин живот свој окончано, да њекако подобно Симеону богопримцу преминуо је.“³²⁸ Кнез вели да би у знак великог поштовања, које је имао према митрополиту, и у част његовог славног имена, желео не само у Београду него и у целој Србији звонити и помен му учинити; „но чудна је политика, продужује кнез, и таква ствар могла би нанети штету оностраним архијерејима и српском народу. Зато налазимо за добро, да га ваше високопреосвештенство и господин епископ шабачки тајно у олтару споменете, а ужички и тимочки могу га и јавно на једној литургији споменути; уосталом, могло би му се и име унети у диптих православних архијереја и на свакој литургији, када буду служили наши архијереји, да буде од архијереја спомињан. Звоњење пак нека изостане сасвим.“³²⁹

2. Црквени рад митрополита Стратимировића

Митрополит Стеван Стратимировић био је, по много чему, необична и изузетна личност. Будан и разноврсно заинтересован дух, искрен родољуб и политичар широких видика, Стратимировић је живо пратио културне проблеме свога времена и свога народа и радио на неколико научних дисциплина. Самим тим што је био на челу наше цркве у Монархији, Стратимировић је, и по традицији и по својој личној вредности, био и на челу народа. Нас, овде, интересује, пре свега, његов црквени рад, који се, на неким подручјима, тешко може сасвим издвојити из његовог ванцрквеног рада.

Када је био изабран за митрополита, наша црква у Монархији налазила се под пуном државном контролом, укалупљена сасвим у оквире Деклараторије и Конзисторијалне системе, тако да су новоме митрополиту биле у много чему везане руке. Он је морао да лавира између државних власти, које су будно пазиле на сваки његов корак, и интереса цркве и нације, који су му лежали на срцу. Изузетно, и ни мало обично, у личности Стратимировића било је то да је умео да стекне, и до краја одржи, поверење двора, а да се при томе не огреши о интересе цркве и народа, који су у њему имали будног и неустрашивог заштитника.

Конзервативан у најбољем смислу ове речи, Стратимировић није уводио у цркву никакве корените реформе, али се неуморно трудио да у њој оживи унутрашњи живот и да подигне и интелектуално-културни и духовно-морални ниво свештенства. Добар зналац и световног и црквеног права, Стратимировић је будно чувао канонски ред у цркви и бдио над свим оним законским повластицама, које је црква још имала. Разумом везан за бечки двор и за Монархију, Стратимировић је био срцем окренут Русији, јер је веровао да само њезином помоћи Срби могу воспоставити своју изгубљену државу. У конзервативизму Стратимировићевом било је не само црквено-канонског момента, него доста и национално-културног: држећи се старих узора и свега онога шта је и како је било у Русији, Стратимировић је хтео да и нацију и цркву сачува од однорођавања, које је, и до тада, било знатно сузило наше национално подручје.

а) Васпитање и подизање свештеничког подмлатка

³²⁷ Државна архива у Београду, број 821.

³²⁸ Државна архива у Београду, број 3882.

³²⁹ На истом месту.

И сâм темељито образован и пријатељ књиге и науке, Стратимировић је образовању свештенства посвећивао велику пажњу. На Темишварском сабору је тражено да се изврши одлука од 1774. године³³⁰ да се у свакој епархији оснују клерикалне школе, али је преовладала идеја да се оснује једна Семинарија, у којој би се васпитавали ученици из свих епархија. На саборској седници, држаној 13. септембра 1790, расправљано је о томе да ли је Национални фонд довољан за подизање школа³³¹. Један план о *клерикалним* школама био је направио митрополит Мојсије Путник па је и овај план расматран на сабору, али није био прихваћен. Владика Петар Петровић је, 26. септембра, предложио да се за Семинарију, коју је требало основати, даје годишње по 25.000 форинти³³². Цар је, коме је било стало до тога да се ова Семинарија отвори, 23. априла 1791, наредио да се за отварање ове школе дâ 51.000 форинти.

Стратимировићу је било стављено у дужност да ово оствари, али он то, због разлога које није хтео да открије, није хтео учинити. Цар га је, 12. фебруара 1810, питао шта је било са одлуком Темишварског сабора о оснивању Семинарије и тражио да му само уопште пројектира и пошаље сходне предлоге, „да могу онда сходне закључке с потпуном поузданошћу створити, јер ми лежи јако на срцу да се што скорије предузму средства, која брзо и сигурно делују, да грчко-несједињени народ дође до што образованијих душе-попечитеља“³³³.

На ово царско писмо Стратимировић је одговорио 15. фебруара 1811. и изнео разлоге због којих се још никако не може отворити Семинарија. Она се не може отворити, *прво* због тога што још нема довољно материјалних средстава за подизање Семинарије, издржавања семинариста и плату професора; *друго* због тога што нема добрих учитеља, а они се не могу ни брзо ни лако добити, и, *треће*, нема довољно младића, који би имали потребну предспрему за изучавање богословских наука³³⁴.

Уместо да оствари одлуку Темишварског сабора о Семинарији Стратимировић је, 1794, отворио у Сремским Карловцима своју *клерикалну школу*. Дозволу за отварање ове школе Стратимировић је добио још 1792. године³³⁵. Петар Руњанин вели да је митрополит „дозвољеније царства добио“, да би ову школу могао отворити. Први течај је трајао од 1. фебруара до 12. августа 1794, а други од 22. новембра 1794. до 23. фебруара 1795.³³⁶ Те исте године митрополит је отворио и Алумнеум за прехрану ученика. „У Алумнеуму била је двојака храна, једна за сиромашну, а друга за господску децу, због тога се постављала двојака трпеза.“³³⁷ Сиромашна деца нису ништа плаћала, а богатија су плаћала нешто мало.

Настава у школи је трајала две године: почињала је првога новембра (по старом), а престајала крајем августа. Ова два течаја представљала су два разреда. Крајем августа одржавали су се испити³³⁸. У почетку је био само један наставник, а касније се увећавао њихов број. То је био Петар Јовановић Видак, касније епископ горњо-карловачки. Петар Руњанин је забележио како је изгледала настава у овој школи: настава је, вели он, била кратка, учило се „по богословији Платоновој“ са неким објашњењима, која је био дао Јован Рајић, и „била је чиста, поњатна и вкусна. У науку био сам се уљубио и

³³⁰ Antun Cuvaj, *Građa za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, I, Zagreb 1907, стр. 475.

³³¹ Архив за ист. срп. прав. Карловачке митрополије, 1914, стр. 3.

³³² На истом месту, стр. 29.

³³³ На истом месту, стр. 52.

³³⁴ *Богословски гласник*, књ. XVI, 1909, стр. 183-184.

³³⁵ Иларион Руварац, *Шта се и како се...* (Глас истине, 1868, стр. 165)

³³⁶ Димитрије Руварац, *Митрополит Стеван Стратимировић...* (Гласник ист. друштва у Новом Саду, IV, 1931, стр. 378)

³³⁷ Ђоко Слијепчевић, *Митрополит Стеван Стратимировић*, стр. 29.

³³⁸ На истом месту, стр. 30.

изучио је тако, да ме тко у поноћи из сна позове, могао сам на вопрос учињени, точњејши отговор дати³³⁹. Године 1819. хвалио је Јован Чапловић ову школу и истицао да се она из године у годину усавршава³⁴⁰. Тада је имала три наставника, који су припадали придворном свештенству. У једном распису епископима, од 17. новембра 1814, Стратимировић је истицао да је његова школа, у почетку, била мала, а „сада се предају предмети умножени и проширени“³⁴¹.

И поред тога што је Карловачка богословија напредовала и давала добре резултате, било их је доста, међу њима и Сава Текелија, који су сматрали да Стратимировић, отварањем своје клерикалне школе, није испунио одлуку Темишварског сабора. Ово је било мишљење и двора. Текелија, а по њему и Тихомир Остојић, сумњичили су митрополита да је он против отварања Семинарије због тога што би за њу морао давати годишње по 6.000 форинти, а то није било тачно³⁴². Двор није хтео да се мири са оваквим радом митрополитовим. После неуспелог покушаја из 1810, дошао је један нови: 9. септембра 1814, тражила је Мађарска дворска канцеларија од Стратимировића да изради један план о томе колико би сваки манастир могао прилагати за издржавање духовних школа и да, истовремено, укаже на најбољи начин како би се могла отворити Семинарија³⁴³. Интиматом од 14. марта 1815. поново је тражено од Стратимировића да поднесе план за оснивање Семинарије, „или ако му се свиди за две, једну за Србе, другу за Влахе“. Стратимировић је, 14. новембра 1815, одговорио да није могуће издржавати ни једну а камоли две семинарије. Поново је, 27. фебруара 1816, тражено да се Семинарија отвори у манастиру Гргетегу за осамнаест благодејанаца. Ни од овога није било ништа. На митрополитово тражење „једва се једанпут одустане од Семинарије и митрополиту би под 9. децембра 1818 наложено, да изради план о увођењу клерикалних школа у свакој дијецези“³⁴⁴. Тражени план Стратимировић је поднео 20. маја 1820, а цар га је потврдио 30. јануара 1821³⁴⁵.

Противници Стратимировићеви, Урош Несторовић и његова група, нису се могли помирити с тиме да остане онако како је митрополит хтео. Они су продужили да раде на томе да се Семинарија отвори: године 1824. издат је Интимат, којим се од митрополита тражи да се настава у клерикалним школама подигне на виши ниво, да би свршени богослови могли бити и учитељи, овако то не могу, јер „у богословијама за две године не уче ништа више, него словенску граматику, појање и нешто мало из богословских предмета“³⁴⁶. У своме одговору на Интимат Стратимировић брани клерикалне школе и вели да је то све злонамерно подметање Несторовићево³⁴⁷.

И Сава Текелија је, поново, покренуо питање Семинарије. Он, 16. децембра 1827, пише Стратимировићу и пита га, да ли је, већ једном, могуће наћи неки начин да се оствари закључак Темишварског Сабора о Семинарији, или док се то не буде могло урадити, да се у манастиру Раковцу подигне богословија³⁴⁸. Стратимировић, међутим, није ово питање сматрао више актуелним. Зато и вели, у одговору Текелији од 27. децембра исте године: „Што се тиче поменуте Семинарије, при толиком мноштву

³³⁹ Никола Радојчић, *Автобиографија Петра Руђинина...*, стр. 16.

³⁴⁰ J. Csaplovics, *Slavonien und zum Theil Croatien*, II, стр. 250-251.

³⁴¹ *Митрополитски архив*, број 206 из 1814. године.

³⁴² *Даница*, 1861, стр. 365; сравни: Т. Остојић, *Оснивање новосадске гимназије* (Летопис матице српске, књ. 261-268, стр. 55)

³⁴³ Иларион Руварац, *Шта се и како се...* (Глас истине, 1868, стр. 166)

³⁴⁴ *На истом месту*.

³⁴⁵ *Митрополитски архив*, број 158 из 1823. године.

³⁴⁶ Б. Рајковић, *Урош Несторовић и његове заслуге за школе* (Летопис матице српске, књ. 129, 1882, стр. 13)

³⁴⁷ *На истом месту*.

³⁴⁸ *Летопис матице српске*, књ. 106, 1862, стр. 158.

наших потреба и при толиком немању сретстава, не видим да је време још и о томе мислити³⁴⁹. Даље, вели, да клерикалне школе подмирују потребе цркве исто тако као што би их подмиривала и генерална Семинарија.

Јован Берић, секретар Несторовићев, пише 5. јула 1832. Лукијану Мушичком да су они, у септембру 1831, поново ургирали за Семинарију. „Добро је“, вели се тамо, „да и клерикалне школе остану при свакоме епископу, али је неопходно нужно, да се два семинаријума заведу, да не долазимо до ове црне и срамотне нужде, да немамо кога за виша достоинства представити“³⁵⁰. Марта 27. 1832. захтеван је и од митрополита и од епископа нов предлог о побољшавању образовања православног свештенства³⁵¹. Са овим је, у дубокој старости Стратимировићевој, легло и ово питање.

Људи, који нису прозирали прави смисао бечке политике према Србима, окривљавали су Стратимировића, да је он онемогућио отварање једне централне Семинарије. Манојло Грбић је, међутим, покушао да га одбрани од тих напада. Допуштајући да је Стратимировић могао имати у целој овој ствари своје мишљење, које се није подударало са саборским закључком, Грбић вели да је митрополит могао „не желети, сметати и оtezати, да се неки саборски закључци не потврде и не проведу, – али одсудно препријечити, да се баш ништа не прогласи и не проведе, – те моћи није имао и није могао имати ниједан српски митрополит, па је није имао ни митрополит Стратимировић“³⁵². Кривицу за то носи сâм сабор, „који је све радио од пркоса према Маџарима по заповијести из Беча“, и Мађарска придворна канцеларија, која је српске послове примила од Српске дворске канцеларије, па је требала испунити, бар после рата, жеље српског народа³⁵³.

Што је био против Семинарије Стратимировић је имао своје разлоге, а, по Грбићу, најглавнији разлог био је решење у коме стоји: „Нека буде семинар у Карловцу у коме ће само оно предавати, које од највише власти прописано буде.“³⁵⁴ Као даровит и далековид човек и као будан чувар православног учења Стратимировић је добро знао куда би све одвело ово мешање највише државне власти и одабирање наставног градива једне православне богословије, нарочито у једној земљи, која је стално сањала о унији, каква је била Двојна монархија. Осим тога Стратимировић се није одушевљавао ни разлозима да је Семинарија потребна и због посебног васпитног утицаја, који је требала да има на своје васпитанике. За наше свештенство, које се жени и живи као и народ породичним животом није неко строго семинарско васпитање ни било потребно³⁵⁵. За подизање монашког подмлатка он је имао и монашку школу и манастире.

Цару је био поднет, вероватно од Несторовићеве групе, један предлог да се оснују две богословије: једна за Србе у манастиру Гргетегу, а друга за Румуне у манастиру Бездину. Стратимировић вели да је „ова тежња подржавана поред свих мојих основаних протупредлога“, и да јој је све до 1818. цар био јако наклоњен, али је, вели, цар удовољио његовој жељи те сада постоје богословије у Карловцима, Араду, Вршцу и Пакрацу „које засведочише да је довољно састарано у напредак за наставу клира мога закона, тим више, што на све стране у држави постоје гимназије, лицеји, академије, где се српска младеж може припремити, само ако се унапред нада доброј плати“³⁵⁶. Стратимировић се бојао да се, оснивањем двеју богословија, посебно за Србе а посебно

³⁴⁹ На истом месту.

³⁵⁰ Глас истине, 1884, стр. 62.

³⁵¹ Иларион Руварац, *Шта се и како се ...* (Глас истине, 1886, стр. 168)

³⁵² Манојло Грбић, *Карловачко владичанство*, III, стр. 215.

³⁵³ На истом месту, стр. 216.

³⁵⁴ На истом месту, стр. 216.

³⁵⁵ *Богословски гласник*, књ. XVI, 1909, стр. 189.

³⁵⁶ Глас истине, 1884, стр. 70.

за Румуне, на разбије и не ослаби верско јединство између њих и да се не појави национални антагонизам и тако припреми терен за унију.

Осим тога, Стратимировић је у своје школе уводио махом руске уџбенике, неуморно набављао књиге из Русије и тиме, донекле, освежавао и ојачавао духовне везе са Русијом, на што се већ од раније није радо гледало у Монархији. Увек добро обавештен о свему шта се у Бечу ради, Стратимировић је знао и то да Урош Несторовић, према инструкцији коју је добио од барона Халера 4. маја 1810. „поред јавног одређења“ има и „друго одређење“: да барону Халеру, преко дворске полиције, подноси опажања која ће на својим сталним путовањима по Војној крајини и Угарској чинити³⁵⁷. Иларион Руварац је, с правом, рекао, да је „Стратимировић одмах прозрео шта се хоће са тим врховним школским надзорником и с препарандијама и школским депутацијама“³⁵⁸.

б) Оснивање епархијских богословских школа

Стратимировић је добро знао да његова богословија не може подмирити све потребе цркве, али је могла послужити као *узор* и *путоказ*, којим је требало ићи. Он је могао резоновати овако: Карловачка богословија може постати расадник црквене просвете и пример како све друге епархије треба да поступе. Он, кога су толико нападали због аутократизма, спроводи децентрализацију просветних средишта и води рачуна и о потребама појединих крајева и о материјалним могућностима са којима се располаже. Поред тога, епархијске богословске школе имале су већ своју традицију. Једна клерикална школа постојала је у Плашком. У Пакрацу је отворио „клерикално училиште“ владика Јосиф Путник 1809. године. „Дотле су они, који су се хтели посвећивати свештеничком чину, учили читању и појању било код својих родитеља – ако су били свештенички синови, било код месних учитеља –, где их је било, или по манастирима.“³⁵⁹

У Темишвару је, 1807. године, постојала *клерикална школа* у којој се предавало и на нашем и на румунском језику³⁶⁰. У арадској епархији, према извештају епископа Авакумовића од 31. децембра 1807, клерикалне школе још није било³⁶¹. У Вршцу је, одмах по своме доласку тамо, епископ Петар Јовановић Видак отворио богословску школу. Овде се радило о *течајевима* који су трајали по шест месеци³⁶². Кандидати за свештенички чин из бачке епархије спремали су се у Сремским Карловцима. Најтеже је ишло са отварањем школе у Плашком, јер је, како је владика Мијоковић писао Стратимировићу, епархија била сиромашна: отворена је тек 1820. године.

Стратимировић је остао при томе да су потребне епархијске клерикалне школе, али је био уверен, да је његова богословија у Сремским Карловцима ипак била друкчија од осталих: у њој су требали да се спремају наставници за друге епархијске клерикалне школе и „тако би, вели митрополит, и она идеја, по којој би у генералној Семинарији била предавана уједначена настава у свим епархијама, у неколико била остварена“³⁶³.

Године 1820. Стратимировић је израдио нов план за клерикалне школе и поднео га цару 20. маја на одобрење. Цар је, 30. јануара 1821, одобрио овај план у целини. По

³⁵⁷ Архив за историју срп. прав. Карловачке митрополије, 1912, стр. 106.

³⁵⁸ Иларион Руварац, *Шта се и како се...* (Глас истине, 1887, стр. 103)

³⁵⁹ Димитрије Руварац, *Клерикална школа у Пакрацу од њеног постанка до престанка 1809 до 1872* (Архив за историју срп. прав. Карловачке митрополије, 1914, стр. 97)

³⁶⁰ *Митрополитски архив*, број 159 из 1807. године.

³⁶¹ *На истом месту*.

³⁶² *На истом месту*.

³⁶³ Димитрије Руварац, *Клерикална школа у горњо-карловачкој епархији од 1690 до 1829* (Гласник српске православне патријаршије, 1925, стр. 26, 28)

томе плану требало је да постоје свега *пет* клерикалних школа: једна у Сремским Карловцима, за епархије сремско-карловачку, бачку и будимску, друга у Пакрацу за пакрачку и горњо-карловачку епархију, трећа у Араду, четврта у Вршцу и пета у Темишвару, „јер су ове три епархије врло простране и богате становништвом“. Школе су требале да се издржавају из Народног клерикалног фонда. Будући да је овај фонд био још мали, а да не би био сасвим истрошен, Стратимировић је добио од цара дозволу, да свештенство и богатији грађани могу материјално помагати школе³⁶⁴.

Мијоковићу је, напokon, пошло за руком да 1820. отвори у Плашком клерикалну школу. Плашећи се да ова школа неће бити дугог века, Стратимировић је предлагао да се ова школа споји са школом у Пакрацу, али је Мијоковић то одбио. Школа се, после Мијоковићеве смрти, угасила. Лукијан Мушицки је, 10. октобра 1824 године тражио од Стратимировића да се ова школа поново отвори из средстава Клерикалног фонда, али Стратимировић није на то пристао³⁶⁵.

Овим се исцрпљује Стратимировићев рад и заузимање за подизање клерикалних школа. Он, 17. јуна 1826, пише Путнику и обнавља забрану да нико не може бити рукоположен за свештеника, ко није свршио клерикалну школу³⁶⁶. Јосиф Рајачић, тада владика далматински, послао му је, 28. децембра 1833, програм клерикалне школе у Шибенику, што показује да се Стратимировићево неуморно старање за школе простирало и на далматинску епархију³⁶⁷.

Радећи овако Стратимировић је вршио велику просветну мисију у нашој цркви. Са великим напорима он је постављао основе црквене просвете и са упорном доследношћу остваривао своје намере. Из верских школа одстрањивао је сваки анационални и неправославни утицај. Постепено, али сигурно, он је враћао свештенству водећу улогу и у просветном подизању народа. На тај начин он је свештенству осигуравао и угледније место у друштву, као што то лепо истиче Петар Руњанин, упоређујући углед који је свештенство имало пре Стратимировића и за време његове управе црквом. Руњанин вели да је за време Стратимировића „велика измена учинила се, и мирско свјашченство, некада презрени *плаветни клер* до великог уваженија доспео. У данашње време има отлични свјашченика у науки и поведенију, има који су све науке совершили и више језика говоре. Редко се наводи који шест латиских школа и богословију совершио није. Колико је мирско свјашченство у старо време од манастираца заостајало било сугубо их сад превасходи. У данашње време калуђери своје манастире чувају, и престали су у селима проповједници и научитељи бити. И сама политическа власт видећи употребитељност мирска свјашченства уважава и частује, предсрета и у љубави и согласију са свјашченством живи“³⁶⁸.

Стратимировићева радост била је, због овога, велика. Још већа због тога што је и гимназија почела да даје нове генерације. Само четири године после отварања богословије писао је он, са приметним одушевљењем, Шлецеру да ће му, ако Бог да здравља, слати у будуће ученике. „Промисао ми је даровао“, вели он, „неку радост, да већ из моје гимназије излазе благонадежни младићи. Такође ме радују веома и учитељи мога младога клера, који је мој рукосад. За сада је пак све ово мало и незнатно, али вреди да се помиње. Али промисао Божја може све ово ‚во знатнаја‘ обратити.“³⁶⁹

³⁶⁴ Митрополитски архив, број 158 из 1823. године.

³⁶⁵ Митрополитски архив, број 255 из 1827. године (тамо нађено).

³⁶⁶ Митрополитски архив, број 181 из 1826. године.

³⁶⁷ Митрополитски архив, број 16 из 1833. године.

³⁶⁸ Никола Радојчић, *Автобиографија Петра Руњанина*, стр. 74.

³⁶⁹ В. Јагић, *Новија писма Добровскога, Копитара и других југозападних Славјан*, Санктпетербург, 1897, стр. 724-725.

За време своје управе црквом Стратимировић је набављао и богословска дела и богослужбене књиге. Набављао је, оно што се могло добити, из Русије. Скоро из године у годину штампане су богослужбене књиге: требник, служебник, апостол, часослов, псалтир, акатисти, страсна јеванђеља (посебно), збирке молитава, тумачење јеванђеља, мање или веће библијске историје³⁷⁰. Нарочито је било важно настојање да се код нас изда целокупна *словенска Библија*. У „Славено-сербским вједомостима“ за 1794. годину објављено је било, да Стеван Новаковић намерава, према московским и кијевским издањима, издати целу Библију³⁷¹. Новаковић се, 24. августа 1794, обратио Стратимировићу обавештавајући га да намерава штампати Библију. Библију је намеравао штампати у пет томова, а цена би, у претплати, била 15 форинти. Стратимировић му је одговорио 14. септембра и обавестио га да је већ наредио свештенству да се претплати³⁷². Јавило се преко три стотине претплатника. „Је ли што од тога било не могућ дознати“, вели Стојан Новаковић³⁷³.

Од свега овога није било ништа, јер је Новаковић своју штампарију продао Будимском универзитету. Универзитетска штампарија издала је, 7. јула 1796, „објављеније“, да ће се штампати Библија. Овај пут, међутим, Библија није штампана, него тек 1804. у Будиму у пет књига. Штампане Библије је стајало 393 форинти. Стратимировић је пет примерака ове Библије послао у Србију³⁷⁴.

в) Старање о материјалном обезбеђењу свештенства

Животне прилике нашега свештенства биле су тешке и пре избора Стевана Стратимировића за митрополита. Свештенство је тешко живело нарочито у Војничкој крајини. Ово сведочи и Ксавер Рајић, тајник грофа од Ламберга, 1781. године: „Сиромаштво и јадан живот грконесједињеног свештенства у Хрватској Крајини друга је сметња која ако се не отклони, мора увек сметати свим намишљеним поправкама.“³⁷⁵ Парох се, вели Рајић, разликује од обичног ратара само тиме што носи плаву дугачку хаљину и подужу браду. Рђаво се одева и храни: злочесто станује; оптерећен бригама личног господарства као и ратар, често је изложен угњетавању и мучењу како од својих духовних тако и од световних власти³⁷⁶. За стање свештенства, пре Стратимировића, забележио је Петар Руњанин да је било јадно и неуко, „јер га је свак газио и нападао ко је хтео. Као дете сам у канцеларији писар био и видео сам како је политичка власт са свештеником презриво поступала, и горе га него проста човека држала“³⁷⁷.

И на Темишварском сабору (1790) чуле су се тужбе на слабо материјално стање свештенства. Нарочито су се, понегде, били умањили штоларни приходи. „Школа парохијалнаја, занеже от неколиких љет презирателна и худа сталасја, наипаче же бракосочетанији без класи.“³⁷⁸ На деветој саборној седници дискутовано је и о дотацији вишега и нижега свештенства.³⁷⁹ Утврђено је да се без пристојног обезбеђења свештенства и без увођења главне Семинарије не може доћи до доброг свештенства.³⁸⁰

³⁷⁰ Види хронолошки ред штампања појединих књига код: Стојан Новаковић, *Српска библиографија за новију књижевност 1744-1867*, Београд 1869.

³⁷¹ *На истом месту*, стр. 41.

³⁷² *Митрополитски архив*, број 450 из 1794. године.

³⁷³ Стојан Новаковић, *Српска библиографија...*, стр. 41.

³⁷⁴ *Митрополитски архив*, број 91 из 1805. године.

³⁷⁵ *Српски Сион*, 1904, стр. 721.

³⁷⁶ *На истом месту*.

³⁷⁷ Никола Радојчић, *Автобиографија Петра Руњанина*, стр. 12.

³⁷⁸ *Архив за историју срп. прав. Карловачке митрополије*, 1914, стр. 1 и 12.

³⁷⁹ *Митрополитски архив*, број 153 из 1790. године.

³⁸⁰ *На истом месту*.

Стратимировићу је све ово било познато и он није потцењивао важност овога питања. Тек што је био отишао у Беч, добио је Стратимировић писмо од пакрачког епископа Кирила Живковића, писано 15. јануара 1791, у коме га моли да нешто предузме за свештенство и његове приходе.³⁸¹ Не знамо да ли је Стратимировић, овај пут, нешто могао урадити, али је, 15. марта 1795, писао шидском проти Стевану Урошевићу „собственоручноје посланије“, у коме вели: „...Познато нам је како велики део нашега парохијског свештенства убожствује, тешким економским стањем принуђено, лети се са целом својом породицом бави земљорадњом.“³⁸² Епископ Видак пише, 6. новембра 1801, Стратимировићу: „За време рата сви су црквени новци однесени у царску касу, тако да сада нека црквена здања, немајући својих новаца при руци, пропадају сасвим.“³⁸³

Стратимировић је, 25. септембра 1801, послао свима епископима циркуларно писмо, као и темишварској конзисторији, којим их извештава о президијалном писму од 19. септембра. У своме циркулару вели, да је гроф Колоредо изјавио жељу да Стратимировић идуће зиме лично дође у Беч, а ако је спречен и не може доћи и онда да пошаље своје мишљење о томе како би се могло поправити материјално стање свештенства. Да би на постављена му питања могао што боље и потпуније одговорити жели да чује њихово мишљење, а они да се споразумеју и посаветују са својим свештенством. Епископи су требали да дају своје мишљење и предлоге по овим питањима: како би се могао образовати фонд, да свештеници из њега примају сталну плату у новцу; друга питања су иста као она на које је требало да одговори његово подручно свештенство.³⁸⁴ Стратимировић је, 15. октобра 1801, обавестио протопрезвитере своје дијецезе о предлогу грофа Колоредо. Да би он могао што потпуније одговорити на тражена питања, Стратимировић жели да се претходно посаветује са њима, јер они најбоље знају шта би све требало учинити да се материјално стање свештенства поправи. Протама препоручује да се они посаветују са старијим и бољим свештеницима.

Требало је да протојереји одговоре на ова питања: 1) да ли би свештеници могли боље живети када би имали сталну месечну плату или је боље да остану при староме уређењу; 2) Да ли би те плате требало поделити по класама или да буду једнаке за све свештенике; 3) Са коликом би платом могли живети свештеници одвојени од својих породица, а нарочито је питао са колико би могле живети свештеничке породице после смрти свештеника. Још им ставља у дужност да се обавесте да ли је с вишега места (из Беча) питана о томе команда регименте и какав је одговор дала. И, најпосле, у своме одговору требало је да они изнесу све што би, по њиховом мишљењу, могло допринети поправци материјалног стања нашега свештенства³⁸⁵.

Да ово питање није, овај пут, решено, види се из тога што се појавило поново. Када је, 1804, опет покренуто, тицало се нарочито поправке материјалног стања граничарског свештенства. Извештавајући, 8. јуна 1804, епископе о увођењу нове граничне системе у Војној крајини, Стратимировић им пише да је он са нарочитом дворском комисијом „устмено и пространо“ разговарао о материјалном стању свештенства, а поред тога истој комисији поднео и писмене предлоге. Из разговора са дворском комисијом добио је, вели, утисак да би било потребно да он о овоме поднесе предлог с личним образложењима, јер сви о томе до сада поднети предлози нису потпуни. Због овога он тражи од епископа да одмах одговоре на питања: какво

³⁸¹ *Митрополитски архив*, број 7 из 1791. године.

³⁸² *Митрополитски архив*, број 132 из 1795. године.

³⁸³ *Архив Академије наука у Београду*, број 7812.

³⁸⁴ *Митрополитски архив*, број 35 из 1801. године.

³⁸⁵ *Митрополитски архив*, број 35 из 1801. године.

благодјејање до сада уживају граничарски свештеници или које су рубрике њихових прихода; 2) Да ли је негде могуће смањити број парохијских свештеника. (Број парохија био је у овим крајевима велики због тога што су епископи цепали парохије не увек из чистих побуда.); 3) На који би се начин могло побољшати њихово садашње стање; 4) Да ли је потребно да се уведе класификација парохија³⁸⁶.

Из одговора свештенства Стратимировићеве дијецезе утврђено је да су многи свештеници неједнако наплаћивали бир. Неки су од брачног пара наплаћивали по 30 ока жита, неки само 15 ока. „Још је већа разлика у оним местима у којима се бир наплаћује од домова“, зато што нека села имају, по грунту, раздјељене домове на три, а нека и на четири класе. Сумарни приход од бира код граничарских пароха био је 60 пожунских мера; свака пожунска мера жита могла се продати по два форинта и 30 хелера, што свега износи 150 форинти. Многи су били зато да је овај „бир који се даје у житу, премда се прикупља са великим неугодностима“, бољи за исхрану породице и да се може сваке године прикупити. Због тога су сви једнодушно изјавили да би, ако би се бир у натури хтео заменити новцем, овај могли уступити једва за двеста форинти.

Интересантно је нарочито мишљење самих свештеника о томе шта би све требало учинити па да се побољша њихово материјално стање. На треће питање, у коме се говорило о начину поправљања материјалног стања свештенства, одговорили су свештеници Сремско-карловачке дијецезе, да би се то могло постићи: а) када би поред штоларних прихода, „који су и тако случајни“, парохијска сесија била и даље слободна од сваког „данодајанија“; б) када би им за обрађивање парохијских сесија, по примеру римокатоличких и протестантских пароха, парохијани давали годишње по стотину радника. У Војној крајини, где су људи и иначе били много оптерећени, „пожељно би било, да уместо ове обраде свакоме пароху по две главе из дома од општега рада буду ослобођење“; в) да се свакоме нашем пароху, као и римокатоличком, да годишње бадава по неколико „клафа“ дрва; г) мисли се да би побољшању њиховог стања могло допринети и то кад би им се дозволило, да по своме слободном нахођењу могу живети или са својом породицом или одељено од ње; да могу купити кућу за себе, или је сазидати, или се преселили у неко погодније место; д) Свештеничка деца оба пола да буду „по оној истој категорији в којој сут дјети официров милитарних“, и, најпосле, побољшању материјалног стања свештеничког допринело би се и на тај начин „када би годишњи бир, који се од сада примао у зрну, био замењен готовим новцем са неким повећањем“³⁸⁷.

И из других епархија добио је Стратимировић предлоге за побољшање материјалног стања свештенства. Пакрачко свештенство поднело му је, 17. априла 1804, своје предлоге³⁸⁸. И горњо-карловачки епископ Видак поднео је о истој ствари своје „расуђивање“³⁸⁹. Његово свештенство вели да је до 1802. године примало бир „у зрну“ на два начина: негде (у региментама слуњској и огулинској) примало је од јутра по три оке; а негде (у оточкој и личкој регименти и у две Баније) примали су „по новој мјери“ по две оке од јутра. Целокупан годишњи бир пароха ове епархије износио је 133 пожунске мере, што, када се прода мера по три форинта и 30 хелера, износи 460 форинти и 30 хелера. Зато овдашњи пароси желе да се бир и даље наплаћује у натури. На место сесија свештеници ове дијецезе примају по 12 форинти годишње, али им се и то не исплаћује редовно. Неки свештеници, који имају нешто своје земље, плаћају „на подобје простаго человјека“ порез и све друге дажбине.

³⁸⁶ Митрополитски архив, број 121 из 1804. године.

³⁸⁷ Митрополитски архив, број 121 из 1804. године.

³⁸⁸ Митрополитски архив, број 122 из 1804. године.

³⁸⁹ Митрополитски архив, број 123 из 1804. године.

За побољшање материјалног стања свештеничког предлаже скоро исте мере и истиче да је свештенство у врло бедном стању. И бачки епископ Јован Јовановић поднео је скоро исти извештај ... Из свега овога направљен је предлог пројекта о регулисању материјалног стања свештеничког и тражено да се уместо бира у натури даје по 300 форинти годишње у готовом новцу.

Ово питање појавило се поново 1807 године: 30. децембра 1807. жали се темишварски епископ Авакумовић Стратимировићу на слабо материјално стање свештенства и вели да би најпре требало материјално обезбедити свештенство, па тек онда уводити школе, „иначе полагаати будемо всегда средствија без конца“³⁹⁰ ... Из једне нарације од 1811. године дознајемо да је Краљевски одбор био мишљења „да сваки парох ужива *колонијалну* сесију земље, која је слободна од сваке дације“³⁹¹. Ипак се већ 1820. поново чују тужбе на слабо материјално стање свештенства. Темишварски епископ Авакумовић жали се, 3. септембра 1820, Стратимировићу да пароси материјално мизерно стоје; ни протопрезвитери не стоје боље. Зато моли да се ослободе од прикупљања за школски фонд. Стратимировић му је одговорио 8. октобра исте године. Вели да је *озго* учињено неколико покушаја да се материјално стање нашега свештенства поправи. Новим повећањем броја протопрезвитера, које се врши само зато да би се скупило више новца за школски фонд, оно се само погоршава³⁹².

Године 1824. тражило је свештенство Горњо-карловачке епархије да му се поправи материјално стање. Тражили су да им се даје бир у новцу, а не у натури. Стратимировић је, на два њихова тражења, одговорио Стевану Станковићу да би за тамошње свештенство моментално та солуција била најзгоднија, али се прилике могу касније изменити и, као што вели сâм Стратимировић, „не мање могу наступити таква времена, да плодови земље опет могу добити своју цену, као што је то било и пре, па се лако тада може десити, да свештеници, не будући задовољни са готовим новцем, обратe се вишем месту и буду досађивали због тога, да им се бир опет даје у натури“³⁹³. За штолу мисли да би било боље да је прикупљају световне власти, јер ће тада отпасти сумња да свештеници наплаћују више него што треба³⁹⁴.

Изгледа да је Стратимировић овим хтео да свештенство веже за народ, јер је у његовој традицији да живи са народом и од народа. Није радо пристајао да свештенство потпуно веже за државну касу бојећи се да отуда не произађу две рђаве последице за цркву и свештенство – за самосталност и несметан рад свештенства није згодно да потпуно зависи од државне благајне, да постане нека врста државних чиновника. А и однос државне власти, њено расположење према нашем свештенству није увек било ни правично, а још мање пријатељско. Стратимировић је знао добро да свештенство није од државе примало уредно ни ону малу субвенцију која му је, баш у Војној граници, давана у накнаду за сесију. Са исплатом бира могло је ићи још горе. И онда, уместо да се материјално стање свештенства поправи, могло се погоршати. Примајући бир у натури наш свештеник је имао један сигуран минимум за опстанак.

Стратимировић је гледао да задовољи жеље свештенства, уколико је то било могуће, али се старао и о томе, да народ сачува од великих намета. Сузбијајући неке излишне жеље свештенства, Стратимировић, 15. јула 1825, пише Станковићу: „Мора се гледати да свештеници не досаде народу с наметима. Нека наши свештеници не траже у свему изједначење са римокатоличким, јер они имају нека уживања, која немају римокатолички (жене се).“

³⁹⁰ *Митрополитски архив*, број 159 из 1807. године.

³⁹¹ *Глас истине*, 1884. стр. 70.

³⁹² *Митрополитски архив*, број 253 из 1820. године.

³⁹³ *Митрополитски архив*, број 101 из 1824. године.

³⁹⁴ *На истом месту*.

Године 1826. цар је у своје име позвао све оне епархије под које потпада наш народ, да свештеницима, који још немају сесија, исте доделе. Пошто се спахије нису покорице овој наредби, нити је било изгледа да ће се покорити, Стратимировић препоручује да се парохијски штоларни приходи плаћају у сребру и то не по кључу, који је одређен у Деклараторији, него по правилу које важи за католике. Тражи, поново, да се бир не издаје у новцу, него у натури, и да „у оним местима где нема за пароха одвојене сесије, ако је парох у истом месту рођен, те може бити сесију од својих предака ужива правом наслеђа, – остане иста сесија слободна од спахијске дације, а ако парох никако не би имао сесије или ако се тамо одредио странац за пароха, па сам купио сесију, онда да се иста ослободи од спахијске дације“³⁹⁵.

Десет година касније, 1836. у само навечерје Стратимировићевог живота, ово се питање појављује поново. То је био најбољи знак да оно није било ниједанпут срећно решено. Стратимировић је, 11. јуна 1836, саопштио свештенству царско решење о његовом материјалном стању, које је издато у Будиму 31. маја 1836. године. Раније се решење мења само утолико што се сада бир одређује сразмерно поседу земље, а „који немају земље ову компетенцију плаћају сразмерно своме имању и, што се овога тиче, са њима се поступа исто као и са онима који имају земље“³⁹⁶. Овакво решење, вели се тамо, донето је због тога што су се сви до сада поднешени предлози о овој ствари међусобно толико разликовали, да нису могли бити узети за основу праведног решења. Сада је дефинитивно решено да се сви православни парохијани, и они који имају земље и они који је немају, поделе на пет платежних класа. Првој класи припадају поданици који имају посед од једне сесије и они домаћини који немају земље, али плаћају једнак порез, као и они који имају посед од једне сесије. Другој класи припадају они поданици који имају посед од 3/4 сесије и они становници који немају земље, али имају толико другог имања. Трећој класи припадају они поданици који имају посед од 1/2 сесије земље и становници који немају земље, али имају имање у толикој вредности. Четврту класу чине они који поседују 1/4 сесије земље и они који земље немају, али имају прихода у вредности 1/4 сесије. И, најпосле, петој класи припадају они који поседују 1/8 сесије земље и „кућани“, тј. они који имају само кућу.

Према овој скали одређено је и давање бира. Парохијани који припадају по своме богатству првој класи дају годишње на име бира 2 или 1 и по пожунску меру жита и они из друге класе 1 и по или 1 и 1/8 пожунске мере; трећа класа плаћа 1 или 3/4 пожунске мере жита; четврта класа плаћа 1/2 или 3/8 пожунске мере; пета, последња класа, плаћа 1/2 или 3/8 пожунске мере жита. Ова скала важи за места која имају плодну земљу. У местима где је земља неплодна, прва класа даје на име бира 1 пожунску меру жита; друга 3/4, трећа 1/2, четврта 1/4 и пета 1/8 пожунске мере. За оне који немају земље важи и овде горе поменута скала. Вредност бира се процењује по цени коју имају пољопривредни производи те године.³⁹⁷

Свештенство није било задовољно овом уредбом. Протојереји Стратимировићеве дијецезе поднели су, 1. августа 1836, своје примедбе на ову уредбу. Веле да је оваква уредба добра за свештенике у Војној крајини, где сељаци имају доста земље и где пароси добијају по 100 до 200 пожунских мера жита. Али, у провинцијалу, где сељаци имају мало земље и где су ретки домови који имају по једну сесију земље, сасвим је друкчије. Зато мисле да је горње решење „зјело тјагостно“ и народу и свештенству, јер би неки били оптерећени више него што треба, а други би, напротив, давали мање.

³⁹⁵ *Глас истине*, 1884, стр. 70.

³⁹⁶ *Митрополитски архив*, број 271 из 1836. године.

³⁹⁷ *На истом месту*.

Да би се оваква неправилна расподела отклонила предлажу да се парохије, по количини земље, разделе у три класе и то: да прва класа даје годишње пароху на име бира 150 пожунских мера жита, друга 120, а трећа 100 мера³⁹⁸.

Не знамо, да ли је Стратимировић ишта предузимао поводом овога предлога. Он је убрзо умро и тако је, вероватно, остало и даље.

г) Старање о поправци и подизању монаштва

И подизању монаштва и уређењу манастирског живота Стратимировић је поклањао велику пажњу. Знао је он добро да је монаштво онај ред у цркви из кога се мора занављати виша јерархија и који је, у православној цркви, био носилац и црквености и духовнога живота. Сâм чистог монашког живота, Стратимировић је добро знао колико велику важност има за углед монаха извршавање тешких монашких завета. У томе погледу, и поред свих мера његових претходника, стање код монаштва није било добро.

Под Стратимировићевим председништвом већала је, 6. октобра 1791, Апелаторија о стању наших манастира. Овом приликом је утврђено да неки манастири у Бачкој и Банату стоје материјално добро, али да троше много па да су чак и дуг на себе навукли. Више су, вели се тамо, трошили на кухињу и на одевање, него да нешто уштеде за манастир³⁹⁹. Арону Радовановићу, игуману манастира Фенека, писао је Стратимировић, 10. фебруара 1810, да му је јављено како млађа братија његовог манастира носе одело од луксузне чохе „с црвеном поставом и залисци на рукави, црвене појасеве, штринфле, и на врату помодне с извесним цветом украшене поше, не само по манастиру, но и кад по мјесту милостини ради проходе, без всјакаго обзира и стида, носе“⁴⁰⁰.

Ово, доста верно, приказује распуштеност фрушкогорских калуђера. Стратимировић је настојао да ту распуштеност искорени и у манастирима заведе ред. „Какво изступленије“, вели он даље, „будући, да нити је чину пристојно, нити соблезни ради обшчија, то трпети се не може, да монаси, као женици накићени по манастиру и вње манастира, *противу наших толкратно* о благочинију и пристојном житију отпушчених циркуларов, с презренијем чина својего ходе.“⁴⁰¹ Да се све ово, што је толико одударало од монашке скромности, не би више дешавало, Стратимировић најстрожије наређује игуману и старцу Самуилу да пазе на живот братства и све „что год непристојно чину монашком обрјесте“ и оне, који то чине, извиде најдаље за 24 сата и њему о томе поднесу извештај. На крају, Стратимировић укорава обадвојицу што су дозволили да се такво „поношеније“ на манастир наноси: ако се и убудуће буде у манастиру дешавало нешто слично, онда неће казна мимоићи ни њих, ни „бездјелнике“, који то проузрокују⁴⁰².

И поред овако строге наредбе, која сигурно није била усамљена, нити се односила само на овај манастир и његово братство, није живот монаха показивао видније знаке поправка. Она стара, и за време митрополита Павла Ненадовића онако енергично прогоњена похлепа монаха за *особитинама*, бежањем од манастира, немонашким животом, немар према богослужењу и духовном животу, међусобне свађе и зађевице, непрестане тужбе једних против других – све ове бројне недостатке имало је наше монаштво и за време Стратимировићеве управе црквом.

³⁹⁸ Митрополитски архив, број 101 из 1824. године.

³⁹⁹ Архив за историју срп. прав. Карловачке митрополије, 1911, стр. 107.

⁴⁰⁰ Српски Сион, 1903, стр. 610.

⁴⁰¹ На истом месту.

⁴⁰² На истом месту.

За све то није било никакве невоље. Стратимировић се побринуо да монасима осигура егзистенцију. Апелаторија, под његовим председништвом, регулисала је, 28. септембра 1798, однос монаха према манастирској каси. Настојатељи фрушкогорских манастира, заједно са братствима, поднели су 1. јануара 1798. молбу да им се из манастирске касе набављају све за живот потребне ситнице (као сапун, чешаљ, и то јеромонасима, јерођаконима и монасима по 18 форинти годишње, настојатељима 50, а архимандритима по 100 форинти). Апелаторија је ово тражење смањила и решила да се настојатељима да по 35, а архимандритима по 54 форината⁴⁰³.

Стратимировић је 16. фебруара 1816, издао један нов налог калуђерима. Из одредаба у њему види се да се није скоро нимало било кренуло набоље. Што је још било трагичније наред је долазио од архимандрита. Зато се митрополит нарочито окомио на њих пребацујући им што толике његове наредбе о подизању монашког живота у манастирима нису остварене, него „до тога самовластија пријати неустидишасја“, да су и они сами почели скупљати особштине, одвајати своју трапезу од заједничке, „са манастирским добром и имањем самовластно и самовољно“ располагасти на штету манастира. Критикује их и што су огрезли у луксуз, недоличан њиховом високом чину. Осим тога, присвајају себи манастирски приход „или оно (манастирско имање) једноставно на своју личну корист, увесељавање и задовољство употребљавају“. Они упропашћују манастирске шуме, манастирске приходе, које би требали сабирати заједно са настојатељима и заклетим старцима, задржавају код себе и праве сами *тајне* дугове „по сопственому произвољенију“⁴⁰⁴. Међутим, начин вођења свих материјалних послова манастира, као и унутрашњи живот у њима, одређени су наредбама Апелаторије. И уместо да се ради према тим наредбама, архимандрити су се осилили и раде све на своју руку, „притом и подручнују себје братију из соопшченија и уживанија обичних благодетаних изкључити, и тјеме тују по нечесому презирати дерзајут“⁴⁰⁵.

Митрополит наглашава да је потребно „да чин и сан отликован и награжден будет в каждом“, али истиче да су и ови са чином монаси и не смеју се гордити својим вишим чином. У сваком друштву мора се радити „по чину и рјад“; у цркви нарочито, јер је то „једино сретство којим се и у овоме веку без опасности можемо руководити а у будућем постићи жељено спасење“. Нарочито забрањује особштину подсећајући их на стари монашки принцип: проклето моје и твоје. Наређује да се уведе општежиће, јер он неће да трпи никакве самовоље. Нарочито истиче да архимандрити не смеју да стварају особштине⁴⁰⁶.

Забрањује им, да ишта, што се тиче манастирских послова, раде „самовластно, ниже самочино или самоупорно по својему произвољенију“⁴⁰⁷. Све манастирске послове треба радити по упутствима конзисторије. Ако би се појавила потреба да се због оправке појединих манастирских објеката учине већи издаци, или да се неке нове зграде подигну или нека нова привредна грана уведе – у свим тим случајевима треба се претходно споразумети са намесником и заклетим старцима, и све то послати конзисторији на одобрење. Задуживати се смело само по одобрењу Апелаторије⁴⁰⁸. Ниједан настојатељ, игуман или архимандрит не сме неку, од манастира одвојену и засебну, трговину „сопственија ради својеја користи водити“⁴⁰⁹.

⁴⁰³ Димитрије Руварац, *Плата калуђерска* (Српски Сион, 1907, стр. 190)

⁴⁰⁴ *Српски Сион*, 1905, стр. 51.

⁴⁰⁵ *На истом месту*.

⁴⁰⁶ *На истом месту*.

⁴⁰⁷ *На истом месту*.

⁴⁰⁸ *На истом месту*.

⁴⁰⁹ *На истом месту*.

Забрањује монасима и раскошно одевање, јер неки „не взирајушчи ни на благопристојност, ни на потребу манастирја, по сујетје својеј“ снабдевају се „с толикими ризама“. Препоручује им да су увек у свему умерени, скромни и да увек воде рачуна о општем добру манастира. Нарочито напада „оноје сујетноје вожделеније њекоторих архимандритов“ који се возе у кочијама са четири коња, а „манастир без крова почти оставши пренебрешчи не стидјатсја“.⁴¹⁰ Очински их подсећа, да сваки, по сили својих моћи, треба да доприноси добру манастира, јер имање манастирско није настојатељево, него црквено и припада једнако свима који су у општежићу. То имање није дато никоме за расипање, него за пристојни и умерени живот свих. Завршујући, митрополит их подсећа на пример предака и, што је било утешно, „неких својих савременика“, који су, одбацивши од себе све излишно и сујетно, штедњом и великим радом могли „толикаја и тол велељепнаја зданија воздигнути, земљи, љеси, и инаја притјажанија манастирскаја прибавити и распространити и како во внутренем манастирја правленији тако и в самом домостројствје величајшују мјеру и благопристојноет точнејше набљудати возмогша“⁴¹¹.

Није се овим, и сличним, чисто административним, мерама ограничавало Стратимировићево старање за побољшање монаштва и монашког живота. Стратимировићу припада иницијатива за отварање *монашке школе* у манастиру Хопову⁴¹². То је, свакако, и био једини правилан пут, да се духовни живот монаштва подигне и ово унапреди. За све време док је ова школа трајала, Стратимировић је о њој водио рачуна. Чаполовић вели да је ова монашка школа била „мала копија Карловачке школе“: учили су у њој и они који су се хтели замонашити и они који су били монаси. Сваки манастир је плаћао за своје питомце⁴¹³.

Шта се учило у овој Хоповској школи дознајемо из једнога Стратимировићевог писма архимандриту Павлу Хацићу. У првом течају, од 20. марта до 18. августа, учио се црквено-словенски језик, основи догматике и четири основне рачунске радње. У митрополитском архиву у Сремским Карловцима нашли смо *Обозреније* наставних предмета монашке школе у Хопову за 1820. годину. Према њему, у школи су се учили основи догматике (по символу вере) и етике (према 10 Божјих заповести) и „краткоје ученије о молитвје вообшче“, а нарочито тумачење молитве Господње. Из црквено-словенског језика био је програм опширнији, из аритметике такође. Учило се још и тумачење св. Литургије – историјско, догматско и мистично. Ученици су морали знати и тумачење васкрсних и празничних јеванђеља и апостола. Препоручивало се читање „душеполезних“ књига, нарочито дела св. Јеврема Сирина. Полагало се много и на „упражненије в стилје, егоже вешчественоје својство јест јасност“⁴¹⁴.

Када је био завршен први течај, Стратимировић је наредио Хацићу да похвали и учитеље и ученике, „уверавајући их да ми, ако они нашем очекивању одговоре, имаћемо у обзиру, а они ће задобити част и славу у своме роду“⁴¹⁵. Први учитељ, Иринеј Радић, произведен је у знак признања за игумана. У другом течају рад је продужен. Предавало се сада много више, нарочито из богословских предмета, а и обим световних предмета био је употпуњен⁴¹⁶.

И поред непрестаног старања Стратимировићевог и поред, 17. фебруара 1817, специјално издате наредбе настојатељима фрушкогорских манастира да одређени им

⁴¹⁰ На истом месту.

⁴¹¹ На истом месту.

⁴¹² Димитрије Руварац, *Монашко училиште у манастиру Хопову од 1815–1819* (Српски Сион, 1905, стр. 67)

⁴¹³ Johann v. Csaplovics, Slavonien und zum Theil Croatien, II Theil, 180-181.

⁴¹⁴ *Митрополитски архив*, број 238 из 1820. године.

⁴¹⁵ *Српски Сион*, 1905, стр. 69.

⁴¹⁶ На истом месту, стр. 70.

допринос у намирницима и у новцу на време шаљу у манастир Хопово, школа се није могла одржати. И, 1. маја 1819, опет по Стратимировићевој наредби, издао је Георгије Хранислав, конзисторијални бележник, наредбу у истом смислу, али је и она остала без икаквог дејства⁴¹⁷.

Школа се одржала још и 1820, јер, 6. априла 1820, пише Стратимировић игуману Радићу и, између осталог, вели и ово: „А јеромонаху Александру (Александар Мединац), учитељу тамошњег училишта монашескога скажите да јему во заслуженије о цркви вјенигисја, и он у нас благоволеније получити будет, ашче он в наученије јему вручених монахов мисл и вољу тако расположити будет, да они и чин свој монашески и црков своју и благочиније јеја љубјат, и да из њих и учитељи школски в благочестији нашем својим временом изити могу; котороје при наствленији их всегда пред очеси да имјејут, и того ради душеполезними књигами, јакоже јест на пр. Јефрем Сирин, их непрестано да занимает.“⁴¹⁸

Стратимировић је водио рачуна и о школовању бројних лица која су касније или ступила у службу цркве, или остали изван ње. Ни са овим другима он није прекидао везе. У писму Атанасију Стојковићу, писаном 8. марта 1803, Стратимировић је изнео своје схватање о овим људима. И сâм Стојковић је имао намеру да се замонаши и питао је Стратимировића када ће моћи постати архимандрит. Овај му одговара да се то напред не може рећи, али истиче да нико од личности, које су се школовале и, после школовања, потражиле запослење у цркви, није остао ненаграђен, „него је сваки и без икаквог изузетка успео у својој намери и пре је, него што је то по црквеним правилима прописано, долазио до вишега па чак и до епископскога чина“⁴¹⁹.

И из овога је јасно да Стратимировић није имао, као што су га окривљавали, непријатељски став према ученим људима, нарочито не према онима који су били у цркви.

д) Рад на занављању епископата

Стратимировић је, за цело време своје управе црквом, морао да се бори против сметњи које су се супротстављале његовим напорима да уредно попуњава упражњене епархије. Црквени живот у епархијама, које су дуже времена биле без епископа, силом прилика је запустошавао, дисциплина међу свештенством је слабила, просвета опадала, а штета за цркву била велика. Будно око Стратимировића то је добро уочавало. Он је о томе писао Сави Текелији: „Наша права, највећа и крајња невоља је немање толиког броја епископа. Ако останемо у оваквом стању и ми, који још живимо, помремо, онда сам Бог зна каква ће нам бити судбина.“⁴²⁰

Понекада, за време његове управе црквом, цео наш епископат се сводио на два епископа и митрополита, који су, уз своје редовне дужности, морали администрирати и удове епархије или су, где они нису могли стићи, постављали за администраторе угледније архимандрите.

Када је Стратимировић изабран за митрополита и почео да управља црквом, епархије су биле попуњене. Али је тада међу епископима било људи који су већ били зашли у године. И време је чинило своје – из године у годину смањивао се њихов број: 1. августа 1815. умро је арадски епископ Павле Авакумовић⁴²¹; 9. децембра 1818. умро је вршачки епископ Петар Видак, човек у кога је Стратимировић имао велико

⁴¹⁷ На истом месту, стр. 72.

⁴¹⁸ На истом месту, стр. 73.

⁴¹⁹ Митрополитски архив, број 10 из 1803. године.

⁴²⁰ Летопис Матице српске, 1862, књ. 106, стр. 159.

⁴²¹ Митрополитски архив, број 73 из 1815. године.

поверење. За администратора ове епархије постављен је, 11. децембра 1818, архимандрит Радивојевић. Поводом Видакове смрти писао је, 29. децембра 1818, Јосиф Рајачић Лукијану Мушицком: „...Ако смрт овако посао свој на пољу сербском продужи, то ће жалосна времена за род сербскиј и цркву настати. Не могаше се Болићем, Хаџићем и Стојишићем зајазити, мораде и Видак пред косом њезином пасти. Печална епоха сербској цркви. Достојни предмети плачевне Мушицкога Музе.“⁴²² Горњо-карловачки владика Мијоковић умро је 26. децембра 1823. године⁴²³. Буковички епископ Данило Влаховић умро је 16. августа 1821. у 82-ој години живота⁴²⁴.

Шта је све Стратимировић предузимао у споразуму са епископима Гедеоном Петровићем и Јосифом Путником да се што пре попуне упражњене епархије, види се најбоље из *Протокола*, састављеног поводом посвећења новог епископа 9. фебруара 1829. у Сремским Карловцима⁴²⁵. Цео текст *Протокола*, писаног као исповест за оправдање своје пред потомством, прожима јако осећање дужности и сазнање своје одговорности пред историјом. Излаже се, укратко, цела борба око занављања епископата и истиче да су још 1816, када су биле упражњене неке епархије, држали Синод и, непостигнувши овим ништа, они су поново 1824. одржали Синод (који се сматра за продужни Синод из 1816) и акта поднели цару на одобрење. Да би својим личним утицајем и везама ускорио потврду синодских закључака, Стратимировић је, заједно са бачким епископом Гедеоном Петровићем, ишао у Беч. Цар није хтео потврдити избор нових епископа, јер је себи присвајао право да именује епископе и Стратимировић је, у аудијенцији код цара, љутито добацио цару: „Ihr habt das Recht zu wählen, wählet“ (Ви имате право да бирате, дакле, бирајте⁴²⁶). У Протоколу се вели да „иста молба Његовом величанству много пута је писмено поновљена“. И то не само писмено него и усмено 1817. године у аудијенцијама у Варадину, Карловцима и Земуну, а 1820. у Пешти, 1824. у Бечу, 1825. у Пожуну, 1826. у Бечу – „и писмено и усмено за време многих високих аудијенција, описујући невољу цркве и подносећи бројне молбе и истичући пред очи немогућност духовне управе молили смо да би се епархије попуниле са епископима...“⁴²⁷.

Стратимировићева брига око попуњавања упражњених епархија види се и из његовог писма владици Јосифу Путнику од 7. јуна 1826. године. Предвиђајући скору смрт будимског епископа Дионисија Поповића, који је пре тога био београдски митрополит, пита кога да постави за администратора и вели: „Оваква вест у друго време не би ме ни смутила ни ожалостила. Али у ово време, када толике епархије удовствују, и када су скоро све личности које би било могуће послати за администраторе тако важним послом заузете, а и они који буду послати за администрацију Бог зна колико ће се дуго бавити као администратори“ – због овога вели да је потребно да се посаветује са епископима. Моли Путника да и он о свему овоме размисли и да му каже кога да, после Дионисијеве смрти, пошаље за администратора у Будим⁴²⁸.

Када је Стратимировић, 22. септембра 1825, био у аудијенцији код цара, обећано му је било да ће се упражњене епархије попунити⁴²⁹, али се све до 1828. није ништа могло постићи, иако је, 20. октобра 1827, било објављено да цар дозвољава држање

⁴²² *Митрополитски архив*, број 307 из 1818. године; ср. *Вукова преписка*, стр. 664.

⁴²³ *На истом месту*.

⁴²⁴ *На истом месту*, број 106 из 1821. године.

⁴²⁵ *Глас Истине*, 1888, стр. 333-4, 347-349.

⁴²⁶ *На истом месту*, стр. 334.

⁴²⁷ *На истом месту*.

⁴²⁸ *Архив Академије наука у Београду*, број 7785.

⁴²⁹ *Глас Истине*, 1884, стр. 144.

Синода за избор епископа⁴³⁰. И ове, 1827. године, Стратимировић је чинио неколико покушаја да добије потврђење предложених епископа. Сава Текелија писао му је, из Беча 18. марта 1827, да би због општих народних потреба, а нарочито због потврде кандидата за епископе, било корисно ако би он лично дошао у Беч и „да би напоре своје приложио за општу ствар, а тада ће се и ради епископа нешто учинити, јер ни Ви нисте бесмртни и од тога ће зависити част Вашег имена у каквом стању будете оставили после Вас народну и црквену ствар“⁴³¹. Стратимировић му је одговорио 24. марта исте године. Мисли да цар, ма каква се измена учинила у Мађарској дворској канцеларији, неће одустати од својих принципа из 1824. године. „Ништа мање“, вели Стратимировић, „ја бих пожurio тамо ако не због овога, а оно ради црквених ствари, тј. ради епископа“⁴³².

Стратимировић је, овај пут, отишао у Беч: 25. јула 1827. пише Јосифу Путнику да је цар, 10. јуна, потврдио Лукијана Мушицког за горњо-карловачког епископа. Мушички је био, марта 1824, једногласно изабран на синодској седници ... Иако је цар био наговестио одржавање Синода, до тога није дошло. И о томе Стратимировић обавештава владику Путника и наводи му узрок због кога се то није десило: сметња је долазила са мађарске стране, јер се Мађарска дворска канцеларија била супротставила одлуци Дворског ратног савета⁴³³. Ствар је, поново, дошла пред цара. Но, вели Стратимировић, „ми смо за то 1824, 1825 и 1826 године ишли у Беч и молили за попуњење упражњених епархија. Том приликом свуда лично, и код цара и у Дикастерији, нисмо пропустили доказати, да је сав наш поступак тачно по пропису, који до сада важи, одређен; и затим, да Синод, почет 1816 године, није био завршен, краљевски комесар није био отпуштен и акта тога Синода нису никако решена. Зато се тај Синод има сматрати незавршеним и отвореним“⁴³⁴.

Стратимировић се, овај пут, добро обавестио, да се дозвола за држање Синода неће моћи брзо добити, јер је било потребно „њекаја предварителње приуговоритсја и одредитисја“, пре него што се изда резолуција за држање Синода. Осим тога, према информацијама које је Стратимировић добио у Бечу, требало је саставити и издати „наставленије“ за царског комесара. А то све, по уверењу добро обавештених лица, не може бити свршено ни за две године.

Када је све то дознао, Стратимировић је, вели, пао у „немалоје смущеније“ знајући „јакко сим путем скорб церковнаја Бог вјест когда конец восприимет“⁴³⁵. Уз ово, пише он даље, имајући у виду факт да Синод, почет 1816. и продужен 1824, није добио никакву потврду, почео је да размишља шта би се могло урадити да би се избавили из ових невоља. Дошао је до уверења да би требало да се избор епископа врши „путем компромисиона“: то значи да му епископи дају своја писмена мишљења о кандидатима и да их он онда предложи цару за потврду.

Стратимировић је био предложио неколико лица за епископе⁴³⁶. Од предложених кандидата цар је потврдио за будимског епископа Стевана Станковића, за епископа вршачког Максима Мануиловића, за епископа пакрачког Георгија Хранислава, за епископа арадског Нестора Јовановића⁴³⁷. Цар их је, како јавља Стратимировић епископима, потврдио 19. децембра 1828, а Јосифа Путника преместио за Темишвар⁴³⁸.

⁴³⁰ *Глас Истине*, 1888, стр. 334.

⁴³¹ *Вукова преписка*, I, стр. 732.

⁴³² *На истом месту*, стр. 733.

⁴³³ *Митрополитски архив*, број 116 из 1828. године.

⁴³⁴ *На истом месту*.

⁴³⁵ *Митрополитски архив*, број 612 из 1828. године.

⁴³⁶ Опширније о овоме види: Ђоко Слијепчевић, *Стеван Стратимировић...*, стр. 65.

⁴³⁷ *Митрополитски архив*, број 65 из 1829. године.

⁴³⁸ *Митрополитски архив*, број 19 из 1829. године.

Овим занављањем епископата била је задовољена једна велика потреба цркве. Попуњен новим снагама могао се сада епископат са више замаха и енергије посветити црквеним и народним пословима. Није, чини нам се, случајно ни то да су неки Стратимировићеви васпитаници, и дуго времена, на спореднијим дужностима, били изабрани за епископе. Они су, још пре него што су предложени за епископе, били упућени у Стратимировићеве намере и у начин његовог рада.

Тек што је прошла година дана од посвећења нових епископа, почео се њихов број опет проређивати: 9. фебруара 1830. умро је арадски епископ Нестор Јовановић⁴³⁹, а 4. новембра исте године умро је и владика темишварски Јосиф Путник. Извештавајући, 6. новембра, епископе о његовој смрти, Стратимировић хвали његове духовне особине и истиче његове заслуге за цркву и додаје да му се груди стежу од туге због Путникове смрти⁴⁴⁰.

Стратимировић није ни сада седео скрштених руку. Писао је, 15. јуна 1831, свима епископима, да су две важне потребе цркве, које му одавно задају велике бриге, а то су: питање поновног попуњавања епархија и могућност састанка Синода. Пошто, још увек, нема никаквих изгледа за састанак Синода, треба опет, на већ уобичајени начин, предложити кандидате за епископе, да би се поново упражњене епархије могле попунити⁴⁴¹. Не знамо да ли је Стратимировић успео да добије тражене епископе, али знамо да је, 9. новембра 1832, умро бачки епископ Гедеон Петровић⁴⁴². Смрт владике Гедеона подсетила је Стратимировића и на то да је и он већ у годинама и да му смрт стоји за вратом. То га, вели он, још више подстиче да пожурити са попуњавањем бачке епархије⁴⁴³. Мисли да и сада, као и раније, преко „компромисиона“ треба цару поднети предлог за попуњавање епархије.

И Стратимировић је био окован одредбама Деклараторије и већ од Марије Терезије уведеном праксом да се Синод не може одржавати без дозволе цара и без присуства царског комесара. Ни они, који су пребацивали Стратимировићу због неодржавања Синода, нису превиђали факт да су државни фактори ометали то сазивање, „али да су и наши црквени великодостојници за време митрополитовања Стратимировића мало ревности и енергије показали за утемељење и развитак нашег црквено-народног бића: о томе имамо доста живих сведоцаба, о томе нас довољно уверавају и заостали писмени споменици неумрлог мецената народног Саве Текелије“ – писао је Ђ. Вукићевић⁴⁴⁴. Све ово, као и запостављање епископата, веле Стратимировићеви критичари, он је чинио зато да би своме аутократизму дао што више маха и да би сву власт у цркви концентрисао у својим рукама.

Чињенице показују да ова критика није оправдана. Стратимировић се трудио да, где год је то било могуће, не допусти мешање државне власти у унутрашње послове цркве. Одржање Синода није зависило од његове воље и он је, штитећи интересе цркве, морао понекада да форму жртвује суштини. Епископе није обилазио, али је, с обзиром на његове године и велико искуство, умео да и њих поучава. Ако им није увек казивао све што је знао, а знао је врло много, није то чинио из разумљивих обзира и у интересу ствари које је требало свршити. Он им, 15. јуна 1831, пише да има усрдну жељу да се са њима састане и о свему се разговори, али жали што то није могуће и што им не може

⁴³⁹ *Митрополитски архив*, број 18 из 1830. године.

⁴⁴⁰ *Митрополитски архив*, број 251 из 1830. године.

⁴⁴¹ *Митрополитски архив*, број 400 из 1832. године.

⁴⁴² *Митрополитски архив*, број 343 из 1832. године.

⁴⁴³ *Митрополитски архив*, број 400 из 1832. године.

⁴⁴⁴ Ђ. Вукићевић, *Народни конгреси овостраних Срба* (Летопис Матице српске, 1863, књ. 107, стр. 64-65)

писмено све изложити – „јаже всја писмено соопшчити и папиру повјерити невозможно ми јест...“⁴⁴⁵.

Нуждама времена и притиску стварности, које није могао савладати, морао је и Стратимировић да жртвује много шта што није желео жртвовати. Свестан суда потомства он је, у поменутом *Протоколу*, дао да се унесу и ове речи: „Реже все за вједомост и упутствованије потомства здје протоколарно назначити судилосја, да не би когда возмнилосја, јаки би таковим поступком обичају избранија досеље бившему предосужденије учињено, и тожје ако умершчвлен постал ... но јединиј тогда стојашчија нужди случај, а никаквим образом на будушчија не простирајутсја“⁴⁴⁶.

ђ) *Архипастирство Стратимировићево*

Све што је Стратимировић предузимао да подигне ниво образовања свештенства и да поправи његово материјално стање чинио је са једним јасним и одређеним циљем: да створи правог свештеника са свим позитивним особинама, које су му потребне да би важне задатке свога позива могао што успешније обављати. Жеља је Стратимировићева била да свештеник буде и оличење врлина и учен човек. То двоје он је хтео довести у склад, јер је знао колика је вредност и једног и другог.

То своје схватање Стратимировић је изложио у једном писму Синесију Радивојевићу, администратору вршачке епархије, писаном 5. новембра 1826. године. Неки Димитрије Пекурјара, свршени клирик, тражио је да буде рукоположен за свештеника и Радивојевић се, због тога, обратио Стратимировићу. Стратимировић му је одговорио да за примање свештеничког чина нису довољне само школске квалификације, него је потребно да кандидат, пре ступања у чин, „предваритељно добрје искушен будет“. Ово „искушење“ треба да се састоји у томе што ће кандидат, по изласку из клерикалне школе, неко време провести као учитељ. За то време треба да се оцени „да ли је погодан за свештенички чин, да ли је привржен цркви; да ли је увештио црквено правило и са каквом га ревношћу и радошћу отправља? Има ли усрђа и склоности за тачно чување црквених обреда; да ли се са поштовањем опходи са свештенством и да ли је према другим људима учтив и пристојан? И, да ли су му страни сви пороци, који се не могу трпети у свештеничком чину?“ Све оно је потребно установити зато што се, док је у школи, ове склоности не могу испољити⁴⁴⁷.

Пошто је и сâм много радио, Стратимировић је и од других тражио да раде. Он пише, 19. децембра 1831, Јустину Јовановићу, администратору арадске епархије, да за свештенике, а нарочито за оне који су на одговорним местима, није довољно да кабинетски, у соби затворени, раде, него треба да иду међу прост народ, са њиме разговарају и поучавају га. Не старешинствовање, него апостолство је потребно. „Сами расудите“, вели он у томе писму, „како то нама и целој нашој цркви на срцу лежи, и како морамо због тога бити ожалосћени, када видимо да се са оном ревношћу не ради, са каквом је потребно да се то ради“⁴⁴⁸.

Ту ревност треба показивати у раду на општем добру људи. Стратимировић је нарочито волео да свештеника замисли у улози народног учитеља. У своме писму Стевану Станковићу, писаном 28. децембра 1832, он протестује што се световни учитељи називају *народним* учитељима, јер ово „својствено јединому свјашченику приличествујет; тии бо сут и бити имут народа учитељи“⁴⁴⁹.

⁴⁴⁵ *Митрополитски архив*, број 474 из 1831. године.

⁴⁴⁶ *Глас Истине*, 1888, стр. 348.

⁴⁴⁷ *Митрополитски архив*, број 388 из 1826. и број 411 из 1826. године.

⁴⁴⁸ *Митрополитски архив*, број 346 из 1831. године.

⁴⁴⁹ *Митрополитски архив*, број 3 из 1832. године.

То њихово учитељство је, по Стратимировићевом схватању, двојакo: да буду учитељи у световним школама и да буду прави, истински душебрижници. Стално усавршавати себе и водити савршенству друге – то је главни циљ свештеничке службе ... Постизавати ово није, ни у Стратимировићево доба, било лако. Разбојништва и недела разне врсте била су честе појаве у нашем народу. Узрок тих појава Стратимировић је налазио у непросвећености, нарочито верској, широких народних маса. Да би то отклонио и народни живот упутио здравим и сигурним путем, он је, одмах у почетку своје управе црквом, наређивао свештенству да активније ради на религиозно-моралном просвећењу народа. Сачувано је било једно писмо које је Стратимировић писао својом руком 13. марта 1795. шидском проти Стевану Урошевићу. Из тога писма дознајемо да је Стратимировић, 12. јануара исте године, издао био једно „наложеније“ протопрезвитерима, да они и подручно им свештенство ревностније поучавају народ молитвама и закону хришћанском. Из овога писма дознајемо и то да је прота Урошевић био први у чијем се протопрезвитерату ова Стратимировићева наредба стварно реализовала. „Дао би Бог“, вели Стратимировић, „да би једанпут и наше свештенство, када друкчије не може бити, оно на тај начин (по обичају клира других народа) почело учити своју паству; оно младежи што прирасте једнога љета, то до у зимско доба закону божјем тачно науче ... Заиста би било мање злочинаца, а клир, иако је убог, имао је више уважаења код свог народа, као што има и римски.“⁴⁵⁰

Даље објашњава намеру свога наређења од 12. јануара исте године. Познато му је, вели, да један део нашег свештенства живи у тешким материјалним приликама. Зато је немогуће, пошто преко целе недеље обрађују земљу као прости сељаци, да свештеник у недељне и празничне дане, поред обавезног вршења богослужења, врши и катихизацију. А пошто и међу свештеницима има мало оних „који би и сами начин катихетичке наставе знали“, он је тај програм скратио и ограничио само на молитву Господњу, Символ вере, молитву св. Богородици и десет Божјих заповести. Свештеници су били дужни овоме научити све парохијане, „ако би био и сед“, и то без обзира на пол; настава је трајала преко зиме до краја св. Четрдесетнице, „када ни они сами, ни други хришћани немају никаквих тешких послова“⁴⁵¹.

Ово није, вели Стратимировић, ништа тешко, и сваки парохијски свештеник то зна и може научити, „ако само прекине узалудно зимско седење, узме на себе мало труда“. „Срамота је за пастира, да у својој пастви има и једну душу која то не зна...“⁴⁵². Овоме своје старању Стратимировић је остао доследан. Он, 13. јула 1826, наређује вршачкој и темишварској конзисторији да подручним им протојерејима скрену пажњу да и они, „по дужности свога звања“, присуствују годишњим испитима, а нарочито да пазе на то да ли се хришћанска наука предаје по програму и да ли деца разумеју оно што им се предаје⁴⁵³. Стратимировић је, 15. марта 1813, издао свима епископима један распис и препоручио им да поучавају свештенство и да га упућују да оно поучава народ у црквама у недељне и празничне дане. Он их упућује и где ће наћи материјал за своје проповеди. Ако сами свештеници не могу саставити проповеди, треба да оне готове народу прочитају са објашњењем. Тако исто треба да се старају да поучавају децу у недељне и празничне дане. Да би им ово олакшао, препоручује им и које књиге треба да употребе⁴⁵⁴.

⁴⁵⁰ Митрополитски архив, број 132 из 1795. године.

⁴⁵¹ Митрополитски архив, број 132 из 1795. године.

⁴⁵² На истом месту.

⁴⁵³ Митрополитски архив, број 299 из 1826. године.

⁴⁵⁴ Митрополитски архив, број 27 из 1813. године.

И поред свих Стратимировићевих настојања, многи свештеници нису савесно вршили своју дужност, нарочито су нерадо и ретко проповедали. А многи су и глобили народ. Године 1822. туже се Панчевци Стратимировићу, како свештеници слабо уче децу у школи; у недељне и празничне дане слабо их воде у цркву; а „тако исто“, стоји у њиховој тужби, „немамо проповеди у црквама по три и по четири месеца, но и кад (их) буде то је све највише у високом словенском говору, да једва пет или шест од стотину разумеју, и зато и јесте наша нација непросвећена и презрена од других, јер немају појма о Богу, о љубави према ближњем, и о другим хришћанским дужностима, него падају у разна бездела (безакоња); и суд их више кажњава, него друге, највише због немара свештеника, који се више старају о течењу новца и других добара, о обрађивању земље. Нарочито г. прота панчевачки (Константин Арсеновић) више времена проводи у стрељању и лову тица и риба, у разним веселима, него у поучавању словеснога стада: и тако оскудевају овце од божанске хране. Због тога нас превазилазе римљани (католици), лутерани и калвини у благодарију и човечности, преко предике и преко њихових свештеника, који делом показују да су стража дому Израилеву.“⁴⁵⁵ Такве су се тужбе чуле чешће.

Стратимировић је велику пажњу поклањао и поправци осуђеника. Тако је, 19. фебруара 1819, послао распис протама своје дијецезе у коме истиче да у Петроварадинској тврђави има много осуђеника, о којима се свештеници не старају. Пошто је, вели, наша највећа дужност старати се о поправци и спасењу душа, наређује се да се саопшти подручном свештенству, да увек, а нарочито за време св. Четрдесетнице, исповедају и причешћују осуђенике и њихове породице⁴⁵⁶.

Истога дана и исте године Стратимировић је послао и други распис својим протопрезвитерима. Вели да овим понавља „раније понављане наредбе наше у погледу поучавања омладине“ у најпотребнијим знањима о вери. Тражи од њих да му одмах пошаљу извештај о томе да ли свештенство извршује послате наредбе. Протама наређује да они и лично оду у оне парохије за чијег свештеника сумњају да тачно извршује наредбе, па да се лично о томе обавесте и поднесу извештај⁴⁵⁷.

Свештенство, међутим, није ни изблиза било онакво какво је Стратимировић желео. Из дана у дан, за време целе своје управе црквом, стизале су тужбе на немар, нерад, неправилно поступање и недоличан живот свештенства. И из Стратимировићевих расписа то се дâ видети. Није ни било лако препородити тако брзо цео један ред људи који су дуго времена имали врло тежак живот, а и рђаве навике. Примећује се у свим овим тужбама како се разраста неки унутрашњи несклад између свештенства и народа. Кривица за то лежи, добрим делом, и на свештенству, које није увек умело да обузда своје људске прохтеве и страсти. Похлепа за богаћењем била је велика мана нашег свештенства. У поменутој тужби Панчеваца стоји како прота наплаћује сувише много – од једног „извјеста“ брачника узима по 5, 7 или и по 10 форинти; исто то, веле, раде и други свештеници; при венчању и погребу страшно глобе народ, „премда је пред црквом читано пре две године колико за шта треба плаћати, но то они не слушају, но неће иначе, да венчају и да сахране мртваца“⁴⁵⁸.

По неким вестима изгледа да се било зацарило и друго зло – симонија. Стратимировић је, 28. јула 1836, обавестио епископе да је од грофа Палфија добио, 22. јула, извештај да се у многим епархијама, а нарочито у темишварској, зацарила симонија. У дубокој старости Стратимировић је ову вест примио с болом, да не речемо са разочарањем у све што је до тада радио. „У толико је за све нас ова срамота тежа“,

⁴⁵⁵ *Митрополитски архив*, број 245 из 1822. године.

⁴⁵⁶ *Митрополитски архив*, број 14 из 1819. Године.

⁴⁵⁷ *Митрополитски архив*, број 131 из 1819. године.

⁴⁵⁸ *Митрополитски архив*, број 245 из 1822. године.

пише Стратимировић епископима, „у колико знамо да и тако мало пријатеља имамо, (треба да гледамо) да ни најмањим поводом не приуговоримо победу нашим непријатељима, у толико више што овим и срца наших верних отуђујемо од нас ако патимо од недуга симоније, а сигурно је да тиме и нашу цркву у опасност и беду доводимо.“⁴⁵⁹ Опомине их, влашћу и правом које му даје црква, да се у свему држе правила.

е) Одбрана православља

И по своме личном убеђењу и по положају који је заузимао, Стратимировић је био позван да брани *православну веру* својих верника. Ако су његови напори на сређивању унутрашњег поретка у цркви били и бројни и врло тешки, још је тежа била борба на *спољњем фронту цркве* на коме су се, истовремено, браниле и вера и нација. Као и његови претходници и он је, и поред нешто напреднијег духа времена које је настало, на овоме фронту био веома заузет. И његове невоље на овоме фронту биле су исте као и оне његових претходника: борба против унијаћења, сада проширена и на Далмацију, борба против увођења *новога* календара и борба против увођења *световних* чланова у конзисторије.

Иако је *Патентом о верској трпељивости* била и православнима призната верска слобода, они је, нарочито они који су били јаче измешани са римокатоличким живљем, стварно нису имали. На Темишварском сабору (1790) представници појединих епархија износили су тужбе против *насилног* унијаћења. Претставници великоварадске епархије се туже да „многа и несносна утјесненија трпе од унијатов“, јер у случајевима када наши свештеници, из било којих мотива, приђу унији, онда православнима узимају и „дом церковни и грунтове јего“, па и саме богомоље отимају од православних. Туже се, даље, како их „силом принуђавају на унију“, а, ако они ни силом неће да приме унију, избацују их из села, а куће и имања им присвајају. Нарочито драстичан начин поступања био је изнесен у четвртој тачци: када умре неко од православних, вели се тамо, онда „тјело умершаго человекa безсовјестно и тирански не у гробље, но далеко по пољах, шумах и безчастнаја мјеста закопати повелевајут и прочаја таковаја безчеловјечија творјат, која неподносима сут человекескому и христијанскому роду“⁴⁶⁰.

У предлозима (пунктима), који су 1790. поднесени Мађарској дијети, у одељку „О закоње“, стоји: „За жеже сохрањати совјест и волност и закона безопасност искати, да все возможноје провидјеније уставами узаконит се, да не би чрез унију и ине јавне и тајне способе и казни, за предварити вејакоје отуду между согражданима произити могушчеје несогласије и сердце раздраженије, наши једновјерни от цркви наше оторговалисја.“⁴⁶¹ У молби осечке црквене општине, послатој 25. марта 1790, митрополиту Мојсеју Путнику, наводи се да су чињена насиља над православним. Тужећи се на римокатоличке прелате веле да их не остављају на миру, „...но и самоје на догматјех по всему миру пројављених основаноје исповједаније наше бје наипаче от унитов не јединоју с такoвим свирјепоством нападајемо и напаствујемо, јако оноје в маље не испровержесја и восторжесја даже от самаго основанија“⁴⁶².

У тужби сремско-карловачке епархије, читаној 6. септембра, у седмој тачци, наводи се како су римокатолици присиљавали православне да светкују њихове празнике и да иду у њихове цркве, да „с цехови на њихове процесиие ити морајут“.

⁴⁵⁹ Митрополитски архив, број 442 из 1836. године.

⁴⁶⁰ Архив за историју срп. прав. Карловачке митрополије, 1914, стр. 23.

⁴⁶¹ Српски Сион, 1907, стр. 583.

⁴⁶² Српски Сион, 1904, стр. 468.

Дешавало се, поред овога, и то када неко од православних буде суђен на смрт, да римокатолици не дозволе православног свештенику, да га, пре извршења смртне казне, исповеди, него осуђеника на све начине наговарају обећавајући му разне поклоне, да пређе у римокатоличку веру. Када би се уверили да уопште не могу успети тек би онда пуштали православног свештеника осуђенику⁴⁶³. У тужби пакрачке епархије тражи се да православни буду ослобођени светковања римокатоличких празника осим четири велика: Божић, Васкрс, Силазак св. Духа и Брашанчево, али и тада „на процесијам их којим либо образом да не нудјатсја“⁴⁶⁴.

Ни за Стратимировићево време није наша црква у Монархији била поштеђена од унијатских насртаја. Напротив ти су насртаји били и чести и веома опасни. По самоме свом положају Стратимировић је морао да прими борбу и један добар део времена посвећивао је раду на одбрани цркве од уније, како у границама своје митрополије тако и изван њих – у Далмацији⁴⁶⁵. Само, у овој целој борби он није толико истрчавао напред и сâм се уплитао у полемике, него је радио више политички и са изванредном умешношћу одбијао те насртаје. Он је у ту борбу уносио много разумевања и усрдности, јер је, боље него ико други, схватао крајњу опасност свих тих бесомучних насртаја.

ж) Борба против унијаћења у Карловачкој митрополији

Прве вести о унији, за време Стратимировићеве управе црквом, имамо из 1798. године у два његова писма, писана у октобру те године, Петру Видаку, тада архимандриту манастира Гргетег⁴⁶⁶. Стратимировић пише да је обавештен да је „мункачки“ епископ примио више од 30.000 форинти за унијатску пропаганду. Тако исто и великоварадски унијатски епископ Дарабант „по всја часи ишчет из фундуса тогоже (из римокатоличког религиозног фонда), казују јако овогда село, овогда дистрикт цјели, овогда више поунијатилосја, да би само више достал новцов на дијецезу...“⁴⁶⁷. Нешто слично било је и са унијатским крижевачким бискупом.

Бавећи се у Бечу Стратимировић је добро упознао целокупни рад око уније, дознао ко се све и због чега залаже за њу; и то га је онеспокојило. „Нас ради“, пише он, „сије скорбно и великаго сожаленија достојино, да дворнији (дворски) дикастеријум и јего величество аки пропаганду уније творјат. Дајушче бо избиточниј, унијатом хлеб, аки дарами публично дајемн нудјат нашија и тако убогија људи и клер јеже оставјати благочестије своје, и ити ко унијатом. Боже мој, шта се ради и у која времена. Бог би дал мње силу јеже во сих случајих не бити тако чувствитељну.“⁴⁶⁸ У писму, писаном 8. октобра, јавља Стратимировић да је био у аудијенцији код Палатина због уније у В. Араду. Каже да му се тужио и рекао да „весма скорбно, и тужно за нас јест после толикаго от закона свободи увјеренија, после толиких заслуг народа, јешче и днес, јегда вси царства поданици правдоју монарха хваљатсја, о гоненији закона тужитсја“, на што му је Палатин обећао своју помоћ⁴⁶⁹. Интервенисао је, због исте ствари, и код Канцлера. Стратимировић је, 9. октобра, био примљен у аудијенцију код цара и поднео му тужбу против великоварадског унијатског епископа Дарабонта⁴⁷⁰. Стратимировић је,

⁴⁶³ Архив за историју срп. прав. Карловачке митрополије, 1914, стр. 21.

⁴⁶⁴ Српски Сион, 1904, стр. 583; ср. Архив..., 1914, стр. 23-24.

⁴⁶⁵ О раду Стратимировићеву против уније у Далмацији биће речи у одељку о српско-православној цркви у Далмацији.

⁴⁶⁶ Беседа, 1868, стр. 135.

⁴⁶⁷ Беседа, 1868, стр. 136.

⁴⁶⁸ На истом месту.

⁴⁶⁹ На истом месту, стр. 142.

⁴⁷⁰ На истом месту, стр. 142-143.

12. октобра, био и код грофа Саурау и тужио му се на унијате. Саурау му је напоменуо да је цар уверен да православни стоје у сталним везама са Русима и зато се залаже за унију. Он се, вели, трудио да оповргне такво схватање и напоменуо да траже везе са иностранством само они који нису задовољни у својој отаџбини. Сви који воле своју отаџбину неће тражити ни одржавати везе са другим народима. А зато треба створити услове.

Једина корист коју је Стратимировић извукао из свих ових разговора јесте то „что услышах правују вину поспјешествованија унији, и что уразумјех от сјуду с којеја страни с јего Ц. и К. величеством о унији говорити буду“⁴⁷¹. Сутрадан, 13. октобра, он је, поново, био у аудијенцији код цара и опет му говорио о унији. Треба се старати да се поданици задовоље колико је могуће, па неће желети да одржавају везе са Русима, ни са ким другим. Истакнуо је цару и то да се унијаћењем не могу онемогућити везе са Русијом, јер те везе одржавају и они који су већ унијати. Разговор је, даље, вођен о вероисповедним разликама између православних и унијата. Завршен је царевом жељом да се и сâм Стратимировић поунијати, пошто се православни не могу спасити⁴⁷².

Од године 1798. до 1806. немамо никаквих података ни вести о унији, а 9. октобра 1806. писао је из Брашаве Георгије Хајнес Стратимировићу да он са жалосћу гледа на рад унијата и на њихове намере да поунијате и народ и свештенство „обећавајући им тада свако олакшавање свих тешкоћа“⁴⁷³. Тужи се, даље, да конзисторија трпи од стране државне власти многе незгоде и сметње. Без претходне „вједомости“ државне власти не сме послати цару никакав извештај. И на протопрезвитере и свештенике толико је јак притисак, да је неки страх ушао у њих и они „бојећи се своје сенке“ не смеју ни о чему известити цара. Они, који покушају да бар нешто доставе цару, оглашавају се одмах за разбојнике и бунтовнике⁴⁷⁴.

Из Хајнесова писма дознајемо и то да је за унијаћење нашега православног живља био спремљен нарочити план, који он наводи у писму. Каже да је још за живота епископа Гедeона Никетића, по наредби цара Јосифа II, издата нашем свештенству регулација, која је задовољавала потребе нашега свештенства. „Овом регулацијом земља и клир уживају мир и имањаху покој“ – вели се у писму. Прошлого лета је, међутим, краљевска власт послала конзисторији на своју руку за комесара једног унијата (Влаха), који је био скитница и пробисвет. Звао се Александар Дожи. Касније је постао канцелист. „Он је разним лаживим речима обмануо конзисторију да пристане, да он изради другу регулацију, која ће, по његовом мишљењу, бити кориснија клиру и народу.“ Када је почео да саставља регулацију изазвао је велику забуну и растројство код протопрезвитера и парохија да се конзисторија, када је видела шта он смера, томе одупрла и поднела своје мишљење. Али је и Дожи поднео своје мишљење. Затворио је цркве које су већ преко 200 година имале своје свештенике и принудио народ да иде 4 до 5 сати док дође до цркве. Наредио је да се многе цркве сасвим разоре, а свештенике је потчинио паорским давањима. Наредио је да неки свештеници напусте своје куће и свој посед и да се преселе на друге рђаве парохије. Неправилно је расподелио величину протопрезвитерата: оним протама, које су биле са њим у пријатељству, доделио је да неки имају по 100 места, неки по педесет, а онима који нису били са њим у пријатељству, додељивао је по десет села. „Неке је протопрезвитерате тако растројио, да су и свештенство и народ у неколико места пришли унијатима, а многи други су готови да им следују.“ А то и јесте био главни циљ његовог рада.

---

⁴⁷¹ На истом месту.

⁴⁷² На истом месту, стр. 125.

⁴⁷³ Митрополитски архив, број 85 из 1806. године.

⁴⁷⁴ На истом месту.

Конзисторија није могла примити ову регулацију, него је поднела тужбу против ње. Тужба је била безуспешна. Иако су на све стране били незадовољни са новом регулацијом, државна власт је „под жесточајшим наказанијем и угрожењем изверженија“ забранила да се било ко тужи против ове регулације. Хајнес је, вели, и сâм на себи искусио примену ове забране. Тражи да се образује једна комисија, која ће испитати тешко стање нашег клира и о томе цару поднети извештај⁴⁷⁵.

Да ли је било каквих унијатских насртаја у међувремену од 1806. до 1814. године не знамо. Из 1814. године имамо неколико вести о томе: 24. јануара 1814. пише Стратимировић Гедону Петровићу и вели да је чуо да великоварадски унијатски епископ Самуило Вулкан тражи од цара средства за ширење уније. Свестан опасности која је са ове стране могла настати за цркву, Стратимировић је одмах предузео потребне мере. Уз писмо, вели, да прилаже и копије (које ми нисмо нашли), „да видите, в каквој опасности церков наша в ондјешних странах за ниње находитсја“⁴⁷⁶.

17. фебруара 1814. писао је М. Мануиловић из Вел. Варада Стратимировићу да је тамо година слабо родила и да ће унијати развити своју пропаганду. Већ су, вели, почели у протопрезвитерату лунском (у селу Сент-Лазару) и у протопрезвитерату пештанском (у селима Бараду и Бездину) обмањивати народ обећањима⁴⁷⁷. Из Стратимировићевог одговора, писаног 2. јула, велико-арадском проти Мануиловићу, дознајемо да је Стратимировић о томе већ био обавештен и 25. марта и 2. априла, и да је, поводом овога, писао феишпану грофу од Реда. Од њега је, вели, добио одговор 25. априла, којим га уверава да је издао наредбу „да на народ благочестија нашего ниже свјашченство в свободном совершенији богослуженија не утјесњајетсја...“⁴⁷⁸ Иако не каже ништа изрично о унији, јасно је из свега да се на њу односи.

Даљи покушај уније пада 1816. године. Везан је за рад арадске Препарандије. Стратимировић је, 9. априла 1816, писао Урошу Несторовићу да је дознао како неки наставник из Препарандије иде испред унијатског епископа Вулкана, објављује народу његов долазак и саветује да се народ њему обраћа молбама, истичући да он ужива велико поверење код цара. Дознао је, такође, да су га неки професори Препарандије тужили цару да се не стара о просвећивању Влаха. Обавештен је и о томе да многи ученици Препарандије иду у унијатске цркве и на богослужењима певају⁴⁷⁹.

Мешање професора арадске Препарандије у црквене ствари било је толико да је Стратимировић, 18. јула 1816, замолио Несторовића да неке своје професоре, а нарочито Дијаковића, опомене да се не мешају у црквене и јерархијске ствари, нити да дају инструкције немирним и непокорним свештеницима⁴⁸⁰. Та вест о везама професора арадске Препарандије са унијатима потврђена је и 25. јула исте године. Неки Григорије обавестио је Стратимировића да два професора одржавају сталне везе са унијатима и додаје, да се Несторовић, свакако на Стратимировићеву интервенцију, „всјаческими строжајшими повељенми“ стара да умањи и сломије необузданост и самовољу њихову⁴⁸¹.

Ово Несторовићево наређење није имало никаквог дејства. Стеван Авакумовић извештава, 30. јула 1816, Стратимировића „да су професори и ђаци Препарандије сви у унијатску цркву ишли и тамо певали, и да су професори одредили и стварно увели, да сваке недеље и празника по два ђака Препарандије одлазе у унијатску цркву и тамо

⁴⁷⁵ *Митрополитски архив*, број 85 из 1806. године.

⁴⁷⁶ *Митрополитски архив*, број 116 из 1814. године.

⁴⁷⁷ *Митрополитски архив*, број 134 из 1814. године.

⁴⁷⁸ *Митрополитски архив*, број 141 из 1814. године.

⁴⁷⁹ *Митрополитски архив*, број 201 из 1816. године.

⁴⁸⁰ *На истом месту*.

⁴⁸¹ *На истом месту*.

певају⁴⁸². Архимандрит манастира Ходоша известио је Стратимировића, 31. јула 1816, о истоме, додајући да се она два професора, раније поменута, зову Дијаконовић и Михуц. Каже, даље, да они често тајно одлазе код унијатског свештеника Јована Фаркаша⁴⁸³. Истога дана када и ходошки архимандрит, писао је Стратимировићу и епископ Петар Видак и известио га да је унијатски епископ Вулкан пошао за Темишвар око половине јула и отишао за Ораховицу и позвао себи свештенике који хоће да приме унију. А ти су свештеници били: мирковачки парох Трифун Јовановић, чикловачки Сава Савић, крушевачки Јован Георгијевић и неки Трајило Лупуловић са сином, који је био ђакон. Владика Вулкан је са њима разговарао и опет се вратио натраг. При повратку свратио је у Марковац, где су живели православни. За време литургије ушао је у цркву, сео у епископски сто и из нашег часослова читао Символ вере; пред полазак је одржао народу поуку на влашком језику. Епископ пише да је унијатски владика Вулкан „нешчадно“ расипао новац, дарујући домаћу чељад пароха код кога је ручао, као и све друге који су му било какву услугу учинили⁴⁸⁴.

Има нешто мало података и о томе да су унијатске смутње у арадској епархији трајале и даље, јер је, 23. марта 1818, писао Стратимировић Прокопију Болићу, тада администратору арадске епархије, да је потребно попунити упражњене парохije, нарочито оне које су окружене унијатским насељима⁴⁸⁵. Јосиф Путник известио је, 8. априла исте године, Стратимировића да је због притиска војних власти неколико наших породица прешло на унију, али су се, његовим заузимањем, поново повратиле у православље. Стратимировић му је одговорио 17. априла и захвалио на заузимању⁴⁸⁶. Путник је и даље редовно извештавао Стратимировића о кретању унијатске пропаганде⁴⁸⁷, јер га је Стратимировић и послао тамо, да сузбија унијатске насртаје.

Године 1823. забележен је један сукоб са унијатима, који у својој пропаганди нису бирали средства. Тако се, 5. јула 1823, тужила темишварска конзисторија Стратимировићу да један унијатски свештеник венчава православне у забрањеним степенима сродства и на тај начин примамљује на унију. Стратимировић је одговорио 24. јула и тражио да тај и сваки такав случај треба пријавити најпре унијатском епископу и тражити да се тај човек (венчани) преда нашој власти. Ако унијатски епископ на то не пристане, онда треба „уврачеванија у височајшија власти просити“⁴⁸⁸.

У међувремену од 1823. до 1831. године нема вести о унији у Карловачкој митрополији. Као да се цела ова борба била стишала, да би касније букнула са много већом жестином и трајала све до пред саму Стратимировићеву смрт ... Димитрије Козмановић писао је из Темишвара, 22. јуна 1831, Стратимировићу и известио га о новом покушају уније. Јован Кевир, Јерменин, систематски је почео преводити православне Влахе на унију због чега је добио велики углед код темишварског католичког бискупа Терека и код унијатског арадског владике. Кевиру је, пише Козмановић, стављено у изглед да ће постати конзилијар, „ашче неколико села на унију приведе“. А Кевир се много залагао да постигне ово звање. Окупио је око себе многе Јермене и помоћу њих и неких нотароша, које је он поставио и кнезова почео врбовати људе на унију. Примамљивао их је лукаво разним обећањима, а, где та обећања нису помогла, претњама, па и затвором. У Јазвину је већ дошло дотле да је унијатски свештеник измолио код вармеђских власти комисију, која је изашла да му

⁴⁸² *Митрополитски архив*, број 210 из 1816. године.

⁴⁸³ *На истом месту*.

⁴⁸⁴ *Митрополитски архив*, број 131 из 1816. године.

⁴⁸⁵ *Митрополитски архив*, број 192 из 1818. године.

⁴⁸⁶ *Митрополитски архив*, број 207 из 1818. године.

⁴⁸⁷ *Митрополитски архив*, број 211 из 1818. године.

⁴⁸⁸ *Митрополитски архив*, број 111 из 1823. године.

преда 160 људи и цело село са црквом. Михаило Вуја, православни свештеник, толико је спремио наше људе, да су се од њих 160 пред комисијом за унију изјаснили само њих шест, и то најгорих. Вармеђске власти су, истина, забраниле унијатском попу да без њихове дозволе долази у село, али се он, ипак, осмелио и са својим певачима дошао у Јазвинску цркву, где је почео певати и читати Символ вере, али му је свештенство то забранило. При изласку из села почео је хулити на наш закон и позивати људе на унију.

Када је надлежни протопрезвитер, по дужности, испитао целу ствар и послао вармеђи релацију, одређена је комисија која је 14. јула требала да испита целу ствар. Међутим, унијатски свештеник, под изговором да иде због погребња својих парохијана, добио је дозволу од поджупана да ноћу, под надзором солгабинова, дође у Јазвин. Он је искористио ову прилику, па је помоћу кнеза скупио потписе од 20 људи који су се изјаснили за унију. Козмановић завршава своје писмо молбом да Стратимировић поради на томе да се Кевир, због свог штетног рада, уклони одатле⁴⁸⁹.

Стратимировић је, 27. јуна 1831, писао о овој ствари Јустину Јовановићу. Из Стратимировићевог писма видимо да се Кевирова акција раширила не само у Јазвину него и у Уповини „и во иних“ местима око Темишвара. Стратимировић га извештава о комисији која је 14. јула требало да дође у Јазвин због уније. У комисији ће, осим представника световне власти, бити и унијатски парох из Фабрике и два каноника из Вел. Арада, који су се надали да ће и сами из ове ситуације моћи извући неку корист⁴⁹⁰.

Стратимировић му даје упутства шта све треба да ради, па да се осујети ова унијатска акција. Наређује да наши свештеници, који добро знају влашки језик, што пре, а ако је могуће и пре него што дође комисија у поменута места, оду и тамошњем свештенству објасне да се немају чега плашити, јер исповедање вере, као ствар слободне савести, зависи само од слободне воље; нико се насилно, по закону, не сме принуђавати да мења веру. Свештенике треба подсетити и на то да су, и по канонима наше цркве и по своме свештеничком исповедном писму, дужни да се боре за веру и да се бране од насртаја. Просте људе треба уверити да се не плаше казне државне власти. Нека слободно кажу да су принуђени и присиљени на унију; као православни они ће и од сада као и до сада савесно извршавати своје поданичке дужности. А Јустину Јовановићу вели: „Добро би било да и ви по тим местима зађете међу народ и охрабрите становнике тих места, да слободно и неустрашиво до последњег даха исповедају своје православље.“ Треба да охрабри парохијско свештенство, а свештенику Михаилу Вуји предочи да ће му се, према његовом труду, дати награда⁴⁹¹. Шта је даље писао Стратимировић не знамо, јер је даљи текст писма упропашћен.

Године 1832. унијатска је пропаганда тамо поново оживела. Стеван Станковић известио је, 26. маја 1832, Стратимировића о тешком и мучном положају наше тамошње цркве. Из митрополитова одговора, писаног 2. јуна, дознајемо да је један део киздијских становника прешао на унију. Каже да ће се, по прописима који су тада важали, ако се сви изјасне за унију, одузети и црква и предати унијатима. Комитат ће, вели, изаслати комисију да извиди ствар. Потребно је да и од стране наше конзисторије у комисији буду два члана. „И пошто је познато, да се ови бедни и неупућени људи надају, да ће преласком на унију добити земље, од којих је ‚земледержавије‘ судски одузето, ако Депутација (комисија) не би хтела чинити (да постави питања), могла би та два члана пред Депутацијом поставити гласно питања: зашто они прелазе на унију? Да ли им је због тога (преласка) што обећано? – Па ако је тако, да их Депутација (ако може) увери, да ће и без тога добити земљу.“⁴⁹²

⁴⁸⁹ Митрополитски архив, број 444 из 1831. године.

⁴⁹⁰ На истом месту.

⁴⁹¹ Митрополитски архив, број 444 из 1831. године.

⁴⁹² Митрополитски архив, број 190 из 1832. године.

Пошто Депутација не може ништа обећати, јер то није у стању испунити, могуће је да ће се они који су заблудели у унију поново вратити. Треба их још научити да се не дају варати, него да и они, и други који су заблудели, сами питају Депутацију, да ли ће добити оно што је обећано, па ће, у томе случају, сви прећи на унију. А пошто им Депутација то не може обећати, они ће видети да су преварени⁴⁹³. Стратимировић је овим хтео да сами сељаци пред Депутацијом раскрију све методе којима су их мамили на унију, и да се још они сами изобличе и представе као лашци у очима оних које су обмањивали.

Из једног Стратимировићевог писма, писаног крајем јуна 1832, дознајемо да је Кевир још активно радио на ширењу уније. Стратимировић вели да је за њега и његову породицу срамота да као „прозелитенмахер“ служи пропаганди: „...Нека се туђега посла окани пак ће имати и мене, у чему могао будем, особитог пријатеља“, стоји у писму⁴⁹⁴.

Из године 1833. имамо више података о унијаћењу. Судећи по једном Стратимировићевом писму, писаном из Беча 6. јуна те године Стевану Станковићу, била је унијатска пропаганда узела великог маха и Стратимировићу задавала много брига. „С великим прискорбијем и тугоју“, пише Стратимировић у овоме писму, „противу онаго бездјелника... прекјуче говорих с Јего прев. грофом Канцлером и рече ми да му пак дадем, да уредбе за касирање тога бездјелија, које ја по том јавих Чапловићу, и он вечерас принесе ми под твојим именом на Јего Величество тужбу, јуже такоже абије сам аз изручих Јего преузв. графу Канцлеру, који како што се серди на ту беду мислим, да и абије учредити всја будет ... Ја сутра идем на аудијенцију Јего Величеству.“⁴⁹⁵

Ова аудијенција, изгледа, није дала ведрије наде Стратимировићу, пошто он, 2. јула, пише Станковићу и жали се на бедно и тешко стање цркве и позива га да се бори. Из његовог писма избија неки очај, неко кобно предосећање пропасти. Жали његов тешки епископски положај, нарочито што се налази у таквом „горестноме иекушенију“ да се не може потужити ни за своје звање, ни за православље; а код народа ће бити оглашен као „небрига“. „То заиста јесте печалное наше состојаније. Но што нам дјелати? Ја Канцлеру и прочим говорим, виду се собљезноват, а када дјело предузму, или не могу приватну акцију им педшчати(?), или не знају како би помогли...“⁴⁹⁶ Сутра ће, 3 јула, вели, ићи поново Канцлеру због уније, „и што бољше могу не пропушчају. Но хошчу ли помошчи дјело то Бог вјест“⁴⁹⁷.

У продужењу писма Стратимировић вели да се, и поред свега, морају борити. Нека сваки од њих ревноје и нека се стара ако не жели да им се каже да су своју веру, својим немаром, упустили да пропадне. „Они нападају, ми се морамо бранити. То је судбина свакога од нас, то је тешка и дугогодишња судбина ... Ја знам да је то тешко, али то је наша судбина, када у таквом случају не би чинили, онда због чега смо. Што ми не можемо, то можете ви. Трудите се, плакати и скорбити морамо.“⁴⁹⁸

Био је, вели, код грофа Коловрата и он је обећао да ће учинити све што може. „Као год што ти ту скорбиш и тужиш се против унијата, тако, и још горе, Рајачић у Далмацији, противу онамошњи и противу самог гувернера Лилијенбурга ф.м.л. Овај хоће да се препоручи и прави прозелите. Рајачић ми пише, ако Бога знам да помогнем.

⁴⁹³ Митрополитски архив, број 190, из 1832. године.

⁴⁹⁴ Архив Академије наука у Београду, број 7793.

⁴⁹⁵ Архив Академије наука у Београду, број 7794.

⁴⁹⁶ Архив Академије наука у Београду, број 7795.

⁴⁹⁷ На истом месту.

⁴⁹⁸ На истом месту.

Све чиним ипак не иде. Знамо о чему се труде, но нисмо сретни као наши претци труди им осујетити.⁴⁹⁹

О овој Стратимировићевој аудијенцији код цара писао је Гешић Мушицкоме: „Нада се да ће и за арадског епископа свршити. Највише га и највећма унија мучи ... Пише да је, што се ове тиче, цару тако говорио, да се, осим пристожности, ни на што осврнуо није. Плакао је пред њим, и овога је јако у срце дирнуло.“⁵⁰⁰

И поред свих ових Стратимировићевих напора унија није јењавала. Стеван Станковић је, 21. августа 1833, писао Стратимировићу из Темишвара и тужио се на унијатског епископа Вулкана. У другом писму од 25. августа извештава га да је унијатски епископ пре два дана отишао у канонску визитацију новопоунијаћених крајева у парохијама киздинској и забранској. Вели, да у Јазвину није имао успеха. И поред свих његових претњи нико од наших није хтео изаћи пред њега. Од свештенства само двојица: администратор подбански Јован Мунћан и један који је од Кевира добио 50 форинти; и обедовали са њим⁵⁰¹.

Пише да се тамо већ неколико дана држи генерална конгрегација, па је треба искористити против Кевира. Он је већ нешто предузео у томе правцу. Стратимировић му је одговорио 30. августа и похвалио га због ревности и заузимања⁵⁰². Станковић је, 11. септембра 1833, послао Стратимировићу сва акта Комисије, која је испитивала унију у Јазвину, Утвини и Киздеку⁵⁰³. Истога дана написао је Станковић још једно писмо Стратимировићу. Јавља му да је тога дана, пред подне, дошао парох јазвински са десет људи и саопштио му да су прошле ноћи дошли унијати у њихову цркву и покушали да звоне, као на узбуну, само да би окупили свет. После су оклеветали православнога пароха Вују, да је тиме давао сигнал за напад на оне који су примили унију. За шест унијатских домова у Јазвину постављен је за пароха Аврам Недељковић, који је недавно примио унију. „Ја сам све храбрио да се не боје. Тек што сам свршио са јазвињанима, а дође свештеник из Хасијаша са неколико људи. Туже се да их Солгабиров, који је Јерменин, приморава на унију.“⁵⁰⁴ Стеван Станковић је, 12. септембра, писао Марку Лазаревићу: „Због унијатски историја нужно ће бити да когод од нас усмено са самим царем говори, иначе за нашу цркву може бити велико зло, и штета презјелна...“⁵⁰⁵

Стратимировић је, 16. септембра 1833, одговорио Станковићу. Вели да не може дати више никакве савете, него га моли да се и даље продужи са истом ревношћу: да призива себи свештенство и утврђује га у вери, а и да сâм, што чешће, иде међу њих. У садашњим приликама не би користило говорити цару. Када се све мало стиша, онда би то најбоље могао учинити сâм Станковић⁵⁰⁶.

Исто стање је било и 1834. године: 2. априла писао је из Срем. Карловаца Стратимировић Стевану Станковићу о неком учитељу који преводи народ на унију и о вилагошком проти који је сумњив због уније. Неки учитељ Галша, који је „за некључност своју“ био премештен у друго место, није хтео да иде јер у селу „и дом тамо купио бјаше и постаде в селје касир“. Налазећи се у сеоској служби почео је сељаке преводити на унију. У заједници са другим једномишљеницима превео је 160 домова и то захваљујући лажним обећањима, да ће престати „земљемјерије, да работати

⁴⁹⁹ Архив Академије наука у Београду, број 7795.

⁵⁰⁰ Архив Академије наука у Београду, број 7062; ср. Гласник срп. уч. друштва, књ. 70, 1891, стр. 148.

⁵⁰¹ Митрополитски архив, број 209 из 1833. године.

⁵⁰² На истом месту.

⁵⁰³ Митрополитски архив, број 252 из 1833. године.

⁵⁰⁴ Митрополитски архив, број 263 из 1833. године.

⁵⁰⁵ Српски Сион, 1906, стр. 609.

⁵⁰⁶ Митрополитски архив, број 253 из 1833. године.

не будет развје 12 днеј спахији, а поповима да ништа плаћати не будут и сим подобнаја⁵⁰⁷.

Канцлеру није могао писати за ово. „Но писах за подобнија у Великом Вараду о којему је паки ондашња вармеђа својим аблегатом на Дијети писала, аки ritka pelga intolerantia, нека се увјере што нам чину унијати.“⁵⁰⁸ Каже да ће му послати копију своје представке упућене Палатину.

Мануиловићу је Стратимировић, на његов извештај о унији у Галши и Жуличкој, одговорио 16. априла 1834. године. Вели да је његов извештај примио са великом тугом, јер види да нема средстава која би се могла супротставити овој зарази и додаје: „Без истинске љубави и привржености нашега свештенства и народа своје вероисповедању не може се ова пагуба за нашу цркву предустрести.“⁵⁰⁹ Стеван Станковић је, 14. маја 1834, писао Стратимировићу из Пожуна (Стратимировић се тада налазио у Бечу), да је, по његовој дозволи, отворио Мануиловићево писмо, које јавља да се унија шири у народу. Био је, вели, код Палатина, и поднео му оригинална писма. Палатин је показао знаке негодовања због уније⁵¹⁰.

Стратимировић је одговорио из Беча 30. маја 1834. године. Вели да би желео отићи из Беча, али се тамо мора задржати због уније. „Ја бих заиста“, вели он, „волео тамо бити, а овде всује не трошити. Но дјело унији не дозвољајет ми инаго расположенија, а тако исто и дјело наименованија епископов. Ја не знам хоћу ли се помоћи, но трудити се морам кад ми је ово судбина.“⁵¹¹ Ствари се нису поправиле: 21. маја (по старом) 1834, известио је Стратимировић Станкови-

??? стр. 136/137 у штампаном издању очито недостаје део реченице.

да ћемо се мало помоћи: јер оне Депутације, које оне људе од стране вармеђе питају због чега су намерни примити унију, јавно одговарају да зато никаквих облакшања неће имати, и не могу, али ако само због душе прелазе, такви ће бити примљени и слично ... Ја сам до сада три пута Канцлеру писао против те несретне уније и бојим се да ћу тешко добити добру резолуцију..⁵¹²

Стратимировић је, 9. јуна 1834, из Пожуна писао архимандриту Мануиловићу и похвалио га због његовог рада против уније. Он га је, још 1830. године, предложио цару за епископа, али од цара зависи да ли ће бити и именован⁵¹³. Мануиловић је, 28. јуна, обавестио Стратимировића да је 15. јуна био у Араду и присуствовао заседању вармеђске конгрегације. Већи број чланова био је против њега, зато што он народ одвраћа од уније. Жали се, иначе, на тешкоће и вели, на крају писма, „скорбнаја епархији арадскија судбина“⁵¹⁴.

Мојсије Мануиловић је, 13. јула 1834, поднео Стратимировићу опширан извештај о унији у Галши. Наводи да је 19 села прешло на унију, а у неким местима су скоро сви становници, заједно са свештеницима, пришли унији⁵¹⁵. Стратимировић, у дубокој својој старости, није ни сада седео скрштених руку. Улагао је протесте, писао цару, доказивао, где је требало, незаконитост тога поступка, али је, изгледа, све било узалудно. Сава Текелија је, 26. новембра, писао Стратимировићу из Арада да су његове

⁵⁰⁷ Архив Академије наука у Београду, број 7797.

⁵⁰⁸ На истом месту.

⁵⁰⁹ Митрополитски архив, број 137 из 1834. године.

⁵¹⁰ Митрополитски архив, број 390 из 1834. године.

⁵¹¹ Архив Академије наука у Београду, број 7798.

⁵¹² Архив Академије наука у Београду, број 7799.

⁵¹³ Митрополитски архив, број 423 из 1834. године.

⁵¹⁴ Митрополитски архив, број 421 из 1834. године.

⁵¹⁵ Митрополитски архив, број 216 из 1834. године.

тужбе, које је слао цару, послате вармеђи, да се испитају и извиде. Последња Депутација, која се састајала по овој ствари, није ништа позитивно урадила, него је казала људима да и даље могу остати у унији. „Живимо у времена царева Тиберија и Диоклецијана иако под добрим царем“, вели Текелија⁵¹⁶. Пошто се, продужује Текелија, у целој вармеђи не налазе ни два ревнитеља, потребно је да чланови комисије буду из другог места, иначе се ствар неће никада праведно приказати цару. „Казују ми хришћани“, вели Текелија, „да последња Депутација није ништа испитивала, него људима само рекла: треба да остану унијатима.“⁵¹⁷

Из 1835. године имамо само једну вест о унији. Стратимировић је, 29. јануара 1835, писао Рајачићу да је јако опасно ако се унијати угнезде у једно село: „Ако и сасвим мали број кућа или становника приступи унији, то се одмах унијатима зида црква, и затим ће се, ова зараза на све стране ширити...“⁵¹⁸

И последња година Стратимировићевог живота била је загорчена унијатским насртајима. Јосиф Рајачић га је обавестио, 26. јануара 1836, да се унијатска пропаганда јако раширила па се боји да и један део свештенства није скренуо на ту страну. Вели да без „крјепких сретстав народ валахијскиј надолго в православији задржати не можемо“. Рајачић много окривљује свештенство због тога што народ прелази на унију. Оно је, вели, и немарно и лакомо, и развратно, зато је изгубило народно поверење⁵¹⁹. Стратимировић му је одговорио 1. фебруара. Каже, да је већ раније примио вести о почетку уније у Лугошу. Рајачићево му писмо то само потврђује. „Наше осећање“, вели Стратимировић, „због овога случаја веома је тешко, јер се из неких околности види, да није било могуће ову жалосну појаву предупредити и омести.“⁵²⁰ Рајачић је, поводом ове уније, написао цару рекурс.

Из Текелијина писма Стратимировићу, писаног 15. фебруара 1836, видимо да је унија и ове године ширена и у арадској епархији. Вели, опет, да од уобичајених Депутација нема никакве користи. Тражи, због тога, да Стратимировић издејствује постављање неке неутралне личности за комесара, пред којим би народ слободно могао говорити и изјаснити се да ли пристаје на унију или не⁵²¹.

Рајачић је, 4. априла 1836, поново писао Стратимировићу и известио га да је унијатски епископ послао велику суму новаца у Лугош, да се раздели онима који се налазе у беди и да их тиме одобровољи за унију⁵²². Стратимировић му је одговорио 11. априла. Вели да нико не сумња у то, јер зна да унијатски епископ добија велику суму новаца сваке године, да би их трошио на ове циљеве. Нама је, вели, немогуће борити се тим оружјем јер би, у том случају, требали да имамо неисцрпне изворе новца. Ако би новац био једино средство наше одбране, онда би нам пропаст била неизбежна, јер сваки онај који тражи помоћ био би озлојеђен када би видео да се другоме даје, а њему не. Онолико колико је могуће жртвовати материјално жртвоваће. О томе ће говорити са епископима, али је немогуће давати на зајам из народног фонда⁵²³.

з) Борба против увођења новог календара

⁵¹⁶ Архив Академије наука у Београду, број 890.

⁵¹⁷ На истом месту.

⁵¹⁸ Митрополитски архив, број 45 из 1835. године.

⁵¹⁹ Митрополитски архив, број 42 из 1836. године.

⁵²⁰ На истом месту.

⁵²¹ Архив Академије наука у Београду, број 7837.

⁵²² Митрополитски архив, број 42 из 1836. Године.

⁵²³ Митрополитски архив, број 171 из 1836. године.

За време Стратимировићеве управе црквом покренуто је и питање увођења новог календара код православних Срба у Монархији. Стратимировић је, 4. октобра 1814, примио од Мађарског Конзилиума интимат, којим се од њега тражи да се и код православних Срба уведе нови календар. Ово је Стратимировића било много забринуло. Он је, 9. новембра 1814, одговорио на интимат једним опсежним списом на латинском језику. У овоме одговору Стратимировић је, и храбро и темељито, доказао немогућност увођења новог календара код православних Срба⁵²⁴. Седмога децембра он је свима епископима послао своје мишљење о новом календару, које је било послато цару⁵²⁵.

У своме опсежном одговору Стратимировић излаже историју постанка обадва календара. Нарочито се окомио на оне који на календар гледају као на „обшчују, маловажнују, гљубочајшаго уваженија недостојнују вешч“, због чега и ово, у ствари врло замршено, календарско питање покрећу и желе да га природе православнима. Он, напротив, мисли да је то питање врло тешко и сложено. Наводи зато неке примере из мађарске историје и из историје увођења новог календара у западним државама у којима то увођење није било ни брзо ни лако: тек 1750. уведен је нови календар у Немачкој, 1751. у Енглеској, 1753. у Шведској⁵²⁶.

Да би у царевим очима изгледао што непристраснији, Стратимировић вели да и он мисли да би, из више разлога, било корисно да се може увести један календар за све вере. И у православној цркви, вели, има нечега „што би многи мужеви, заједно самном, ради више користи применили“ али је то, због разних узрока, немогуће. Немогуће је то и због тога што би многа „несносна сљедства произвеласја“, а она би била већа од користи коју би донела та промена.

Као један од најјачих аргумената против увођења новог календара Стратимировић наводи и то да на календар наше цркве не треба гледати само као на „начин временочисленија и праздников“ него као на саставни део народних привилегија. Јер је за „вјечно сего календарја пребиваније“ наш народ напустио своја стара огњишта, борио се са Турцима и од цара Леополда I добио право да се у новој постојбини њиме служи. Поред тога он се као митрополит заклетвом обавезао да ће чувати све црквене обреде, па и стари календар по коме се врше ти обреди. „Ја заиста као човек од истине и савестан свештеник какав сам се увек старао да будем, мислим да би радио против обавеза и против дане верности и против савести, ако би се и усудио да радим на уклањању („о изверженији“) онога, што ми је поверено на заштиту и чување. А епископи мога закона од којих се сваки обавезује, да носи тешко бремене своје, такође то дати не могу и на такво тешко питање, незнајући шта треба да раде, прибегоше мени, да их саветујем.“⁵²⁷

Па кад би он сâм и пристао на то, он не би био надлежан да изврши и прими ту наредбу. Зато је само надлежан црквено-народни сабор. Он се не усуђује да, било шта, ради без сабора, а сазив сабора у садашњим приликама је немогуће очекивати. С друге стране, увођење новог календара је немогуће и због тога што би наступио поремећај у поретку православних празника и постова, петровдански пост би се, на пр., за ту годину сасвим изгубио. Ово су, углавном, били Стратимировићеве разлози.

Поводом овога развила се жива преписка између њега и епископа, јер су сви схватили озбиљност овога тражења. Вршачки епископ Видак писао је о овоме 27.

⁵²⁴ Димитрије Руварац, *Покушај да Срби источно-православне вере усвоје нов Григоријев календар* (Српски Сион, 1905, стр. 197)

⁵²⁵ *Митрополитски архив*, број 197 из 1814. године.

⁵²⁶ Стратимировићев одговор на словенском језику објављен је у *Летопису мат. српске*, књ. 88, 1853, стр. 87-115, а опширан извод из њега штампан је у „Зимзелену“, календару за 1848. годину на српском језику.

⁵²⁷ *Летопис матице српске*, књ. 88, 1853, стр. 94-95.

октобра 1814. године. Каже да је ово врло важан предмет и „великако разсудженија взицајушчи“, зато од Стратимировића тражи инструкције за одговор⁵²⁸. Темишварски епископ Авакумовић пише Стратимировићу, 13. октобра 1814, и вели, да ни он не може ништа одговорити док од Стратимировића не добије инструкције⁵²⁹. Гедеон Петровић, бачки епископ, писао је Стратимировићу: „...Ми никако не можемо без искушења и напасти.“ Он у промени календара види покушај неке реформације. „А шта“, вели он, „може сваки епископ говорити о томе предмету, када промена календара вуче за собом реформацију *in rituali et disciplina universalis ecclesiae*... Наша овдашња црква била би онда нека нова, ни источна, ни западна. Но ја тако мислим, да ни ја ни други епископи не можемо о томе давати посебна мишљења, док претходно не саопштимо вашој екселенцији. Није то за нашу цркву и за нас... „маловјерна вешч“, као што они горе себи претстављају.“⁵³⁰

Стратимировићев одговор добио је, „између осталих“, на мишљење и чанадски бискуп Ладислав Козеги. Он, у 21. тачци, оповргава Стратимировићеву аргументацију. За Стратимировићево тврђење да је право употребе старог календара један део народних привилегија вели да није тачно, јер је цар Леополд I дао привилегије онда када српски народ „под зашчиченије законов пријат не бје“; када је, 1791, наш народ примљен под заштиту закона, онда ово отпада. Пошто ни остали разлози Козегијеви нису били убедљивији, то, по речима Димитрија Руварца, „господствујући“ нису могли друкчије да чине, него да уваже Стратимировићеве разлоге⁵³¹.

Стратимировићево ауторство овога састава је оспоравано. Гаврило Витковић је, у *Животу свога оца Јована*, тврдио да је састав о календару он написао, а Стратимировић само потписао. Никола Радојчић је мислио да је овај састав, бар делимично, Стратимировићев⁵³². Ово, у суштини, не мења ништа, јер му је Стратимировић дао свој ауторитет и стајао иза аргументације у шему.

и) Борба против увођења световних чланова у конзисторије

И око преуређења конзисторија имао је Стратимировић да издржи велику борбу. Стратимировићу је, 14. марта 1834, саопштен *пројект* („*Articulis de consistoriis graecis ritus non unitorum*“), који је био израђен у Пожуну. Према одредбама чланова 10-12 овога пројекта имале су се преуредити и епархијске конзисторије и Апелаторија. Главна намера издавања овога пројекта била је, истина не први пут покушавана⁵³³, да се за чланове конзисторија поставе и два световна лица: једно од њих морало је увек присуствовати седницама⁵³⁴.

Пошто је ово увођење световних лица у конзисторије било нешто сасвим туђе уређењу наших конзисторија и, по речима самога Стратимировића, „код нас никада није имало места, нити по учењу наше цркве може постојати“, он је предузимао све што је могао да отклони примену тога новог пројекта и његово озакоњење⁵³⁵. Стратимировић је, 28. марта 1834, писао Адаму Ревецком и палатину Угарском, а још 15. марта писао је и епископу Станковићу, да и он сâм, ако му се укаже згодна прилика,

⁵²⁸ *Митрополитски архив*, број 197 из 1814. године.

⁵²⁹ *На истом месту*.

⁵³⁰ *На истом месту*.

⁵³¹ *Српски Сион*, 1905, стр. 200.

⁵³² Никола Радојчић, *Историјске студије митрополита Ст. Стратимировића* (Гласник ист. др. у Н. Саду, 1929, књ. II, стр. 343)

⁵³³ Манојло Грбић, *Карловачко владичанство II*, стр. 250-251.

⁵³⁴ *Митрополитски архив*, број 98 из 1834. године; текст пројекта је на латинском језику.

⁵³⁵ *Српски Сион*, 1903, стр. 633.

проговори о томе на надлежним местима у Бечу и Пожуну⁵³⁶. Стратимировић га је упутио да се у Пожуну детаљно обавести од Коњевића и Петровића, па тек онда да посети Палатина и римокатоличке бискупе, јер је преуређење конзисторија и њих тангирало⁵³⁷.

Епископ Станковић је, 24. марта 1834, одговорио Стратимировићу. Мисли да би било потребно да сада, када на Дијети буде решавано о нашим конзисторијама, буде присутан и један наш епископ. Прошлога понедељка је, вели, разговарао са грофом Цираки, *indexom Curie*, и овај му је у шали добацио: „Када ми, који овде толико времена седимо, трпимо толико неугодности, право је, да и ви нешто осетите и да знате како је овде бити...“⁵³⁸ Још је, вели, разговарао и са двојицом епископа, који су у Конзилијуму – са Станковићем и Очкајом.

Из Очкајева одговора дознајемо прави циљ увођења ових новина, а то је тежња, да државна власт и ту има своје „око и ухо“. „Што неки предлажу“, рекао је Очкај Станковићу, „да сада буду у нашим конзисторијама по два световна асесора, не треба се томе чудити. То је тачно по примеру Синода у Русији, где цар претседава, а многи су световњаци чланови.“ Ипак је, на крају, додао: „Но поред свега тога када у нашим цезаро-краљевским државама то није био обичај, то свакако треба настојати, да се то не уводи.“⁵³⁹

Стратимировић је, 29. марта 1834, одговорио Станковићу и саопштио му и пројект „артикула“, који је примљен. У овом писму налазимо и неколико важних података о световним асесорима. И раније, вели, било је покушаја да се уведу асесори у конзисторије, али су тада, 1777, наше конзисторије имале и ширу делатност, јер су судиле и неке световне ствари. Када је, 1778, та надлежност била пренета на световне судове, ти асесори нису више постављени у конзисторије. Пошто је, резонује Стратимировић, престао узрок њиховог постојања то, сада, треба да престане и последица – да се не уводе световни асесори у конзисторије. Стратимировић је, 2. априла исте године, поново писао Станковићу о овоме и вели: „За мирскија сосједатели конзисторијални тој једини аргумент јесте, што такви негде дјествотелно били при наших конзисторијах. Но сије легко опровергнути с тим, што је то и *тогда* без vsјакаго основанија учреждено, повсјуду же неуведено било, и зато по кратком времену престало.“⁵⁴⁰

Ово Стратимировићево заузимање било је успешно. Већ 4. априла 1834. могао је јавити Станковићу и послати му препис писма, које је добио од Палатина, којим га овај извештава да „примјечанија наша в предмјетје учрежденија конзисториумов нашего драговолънеше пријал јест“⁵⁴¹. У истом писму Палатин је изразио жељу да неко од наше више јерархије присуствује Дијети, да би могао дати објашњење на сва евентуална питања која би тангирала интересе наше цркве. Стратимировић је послао Станковића, давши му подробна упутства. „На сва питања“, вели он Станковићу, „која би у вези са овим предметом могла настати, мислим, да ваше преосвештенство, из досада вам послатих аката, може бити у стању дати потребна објашњења“⁵⁴².

Стратимировић, изгледа, није знао ко је сада поново покренуо ово питање. Из његовог писма епископу Станковићу, писаног 15. марта 1834, видимо, да је он покретача тражио у Новом Саду: „Овај пројект је, изгледа, из некога извора у Новом

⁵³⁶ *Митрополитски архив*, број 98 из 1834. године.

⁵³⁷ *Српски Сион*, 1903, стр. 633.

⁵³⁸ *Митрополитски архив*, број 155 из 1834. године.

⁵³⁹ *На истом месту*.

⁵⁴⁰ *Митрополитски архив*, број 126 из 1834. године.

⁵⁴¹ *Српски Сион*, 1903, стр. 678.

⁵⁴² *На истом месту*, стр. 679.

Саду, донет неким чланом депутације.⁵⁴³ Али већ у писму од 29. марта, писаном Станковићу, он је ову претпоставку одбио као нетачну. „Не могу дознати ко је дао повод за ове световне асесоре. И ја сам мислио да је из Новог Сада, али Депутација у Новом Саду не успостави ништа тако, нити јој је што тако могло пасти на ум, пошто јој је био саопштен артикул из римске конзисторије.“⁵⁴⁴ Станковићу је Стратимировић писао и 2. априла о овој истој ствари: „А што се тиче двојице световних асесора да седе у конзисторијама ко је хтео и зашто, пропис Дворске депутације, која је некада постојала, не знам из каквог узрока, али зацело није по нашој жељи нити без негодовања... Ко је то сада покренуо, ја не знам, јер новосадски магистрат каже, да су они писали, да се о таквом предмету говори, а она, њихова Депутација, није имала повода да о томе говори, јер су имали пред собом онај пројект који је био начињен за римске конзисторије, а онде није о томе ништа било.“

Каже да је овде то тешко дознати, али, ипак, мисли да су „то наши адвокати нашеј цркви безчиније хотјели учинити. Није доста што нас сваки дан унијати једу и умањују и тако умиремо неосећајући али видећи очима, него да буду још и друге муке, да уводимо протестантски обред у црквену управу као нико и као никоја црква на свету, а зашто? Не знамо. Ако је за контролу не знам какву? Ја са њима нећу седети осим да буде контрола јавна римска. Ако је за праведан суд то нека само пропитају како им свуда правда иде у световном ... Тешко нама када овако поверење имамо код својих. Ја овде мирним духом не могу писати, него све остављам увиђавности и ревности вашег преосвештенства...“⁵⁴⁵ Шаље му аргументе, које је у „прошлим старими акти“ могао за то кратко време прикупити⁵⁴⁶.

Никаких више података о овоме нисмо могли наћи. Оно што је желео, Стратимировић је постигнуо: нови пројект о уређењу конзисторија био је повучен.

ј) Стратимировићев лик

Рад митрополита Стратимировића није се ограничавао само на цркву, иако је ту био и разноврстан и врло плодан. Своју просветитељску ревност засведочио је он подизањем Карловачке гимназије, 1791, и богословије, 1794. године, а и старањем о школама уопште. И у своме *тестаменту*, написаном 28. новембра 1832, а допуњеном 12. децембра 1833, Стратимировић је половину од онога, чиме је слободно могао располагати, оставио „благодјејанском фонду“: та је сума износила 72.541 круну. Овако, осим Стратимировића, није урадио ниједан од митрополита. „Сви су једну половину остављали својој породици, осим последњег патријарха Лукијана, који је умро без тестамена, те му је сва оставина – осим осигурације остала Фонду.“⁵⁴⁷

И сâм врло учен и пријатељ науке, Стратимировић је ценио људе од науке и многима био добротинитељ на томе путу. Иако није био затворен утицају нових идеја, Стратимировић је био опрезан према њима и, у својој културној оријентацији, остао *конзервативан*: културно унапређивање свога народа он је хтео да развија на *православним*, словенским, основама – у хармонији са црквом и под њезиним окриљем.

Стратимировићев конзерватизам је проистацао, знатним делом, и из његове побожности, која је била дубока, и из страха од *унијаћења*, против кога је морао да се бори целога свога века. Он је знао, јер је то било горко искуство низа генерација нашега

⁵⁴³ *Митрополитски архив*, број 98 из 1834. године.

⁵⁴⁴ *Митрополитски архив*, број 155 из 1834. године.

⁵⁴⁵ *Архив Академије наука у Београду*, број 7797.

⁵⁴⁶ *На истом месту*.

⁵⁴⁷ Димитрије Руварац, *Тестамент митрополита Стефана од Стратимировић* (Архив за историју срп. прав. Карловачке митрополије, 1913, стр. 308)

народа, да *поунијаћавање* није само проверавање, него и сигуран пут бесповратном *однарођавању*... Налазећи се на челу цркве пуних 46 година, суочаван, без одмене, и са национално-политичким и са верско-политичким тежњама Монархије, добро обавештен о свему што се, у односу на православље, смера и ради у Монархији, Стратимировић није ни могао ни смео бити необазрив и лаковеран. Он је, и интимно, био дубоко одан православљу и, кроз то своје православље, срцем окренут словенству не из мржње према Монархији, него из страха од проверавања.

И у своме свакодневном животу Стратимировић је манифестовао овај свој став: он је био и узорно црквен човек што је, с обзиром на његов високи друштвени положај, имало и велико васпитно дејство. Јован Суботић, који је запамтио Стратимировића, вели да је, код Стратимировића, „сваки дан било ... у јутру јутрење у сали, у вече вечерње; и никада он није изостао. Кад је био болешљив, онда је у другој соби у кућној одећи присуствовао. А на великом вечерњу у суботу, и у очи сваког великог празника, пак на служби о овима видео си га свагда у цркви у његовом столу.“⁵⁴⁸

Стратимировић је, на свој начин, био одан и цару и држави и био на двору веома цењен. Цар га је „много уважавао не само као милију особу, него као једнога од првих државника своје царевине“⁵⁴⁹. Ту своју оданост цару и држави Стратимировић је умео ускладити са својим српским родољубљем, које се расцветавало у дочаравање васпостављања српске државе ... Ту државу, чије су се контуре јасно оцртавале у његовој визији, Стратимировић није могао да замисли друкчије него као *православну*. Отуда је он у свему, што се могло изврћи против православља, гледао нешто против чега се треба борити. И његова и Вука Стефановића Карацића велика незгода била је у томе што је Вукова реформа Стратимировићу изгледала *револуционарном и антицрквеном*, што она, то се зна, није била нити хтела да буде. Макс Фасмер (*Max Vasmer*) је тачно рекао да је Стратимировић сматрао да нову српску културу треба изграђивати на језику, којим се тада служило у цркви, а коме је Вук Карацић био објавио рат⁵⁵⁰.

Стратимировићу је Вук Карацић изгледао и мало учен и мало дорастао великом задатку реформе језика. Очито је да је Стратимировић овде грешио и да у Вуковом понарођавању језика није могао да види оно ново и драгоцено што је Вук тиме откривао. Да је, и у овим Вуковим напорима, уз њега и *иза* њега стајао неки други а не Јернеј Копитар, који је мрзео и православље и Стратимировића, провалија између Вука и Стратимировића била би, веома вероватно, много мања. Када је Вук Карацић, у своме *Рјечнику*, објавио много речи које је Стратимировић сматрао недоличним и недопуштеним у културном друштву, удаљавање између њих је постало још веће. Вукова одлучност да преведе *Свето писмо* на говорни народни језик, опет уз подршку Копитара, наоштрила је Стратимировића још више против Вука, који се морао да довија кога ће, од високих црквених личности, приволети да му одобри превод *Светог писма*.

Стратимировић није могао бити против тога да народ чита и разуме *Свето писмо*, јер се и сâм много трудио на религиозном просвећивању народа. Знајући, међутим, какав је Копитаров став према њему, Стратимировић је, и овде, страховао од замке и трудио се да не падне у њу. Стратимировић је знао да је Копитар Русију „мрзео толико да је златну медаљу, коју је добио од руске Академије, разменио у ситан новац па овај поделио Шафарику и Вуку“⁵⁵¹. Платон Кулаковски вели да је Стратимировић

⁵⁴⁸ *Живот Јована Суботића (Автобиографија)*, први део: Идила. Нови Сад 1901, стр. 72.

⁵⁴⁹ *На истом месту*, стр. 71.

⁵⁵⁰ Max Vasmer, *В. Копитарс Briefwechsel mit Jakob Grimm*, Berlin 1938, стр. XVIII.

⁵⁵¹ Мираш Кићовић, *Јован Хаџић (Милош Стевић)*, Нови Сад 1930, стр. 312-313.

подозревао Копитара „да он тајно штити и подржава унију, о којој се тако старала аустројска влада и зато је забранио Мушицком да одржава преписку са њим“⁵⁵².

Копитар није пропустио ниједну прилику а да не опорочи Стратимировића. Он га је чак денунцирао и код полицијских власти: 12. фебруара 1822. јавља Копитар Врховном полицијском и цензурском звању у Бечу да се Стратимировић веома труди да своје вернике држи далеко од „католичких Илира“ и то с циљем „да нацију увек ближе Русима приведе“⁵⁵³. Стратимировић се, вели Копитар, сматра за „шефа нације“ и прогони Вука⁵⁵⁴. У једном писму Јакову Гриму, од 26. новембра 1823, назива га „карловачким папом“⁵⁵⁵, а у извештају Врховном полицијском звању у Бечу, од 23. августа 1832, назива га „малим шизматичким папом“, коме много лежи до тога да „своје овчице држи што је могуће одвојенијим од католика“⁵⁵⁶. Чак ни после Стратимировићеве смрти Копитар није могао а да Стратимировића, у писму Гриму од 30. октобра 1836, не назове „рацким папом“⁵⁵⁷.

Као што је Стратимировић врло добро знао *куда* смера Копитар, и Копитар је знао да је Стратимировић рушио његове напоре да Јужне Словене окупи око *латинице* и Беча. „Стратимировић је у своме дугом веку, на видном положају, био често пута централна личност српског развитка, преко које су ишле главне политичке везе са свима околним и за српски развој заинтересованим земљама, и најважнији духовни дотицаји са целим великим, просвећеним, светом. Један део његових политичких односа обављао се у највећој тајности, и до недавно није било згодно о њему сасвим отворено ни писати. И његов утицај на српски духовни развој није отворено вршен. Он је и ту често радио потајно и брижљиво крио главне сврхе свога рада, који је био задахнут дубоким и искреним русофилством.“⁵⁵⁸

Због ове Стратимировићеве оријентације сукобили су се он и Копитар у чијем је окриљу Вук Караџић и живео и радио. И за Стратимировића, као и за цео наш народ тада, „православна вера и руска ћирилица су ... симболисали њихову националну индивидуалност, која је чинила смисао њиховог живота и коју, зато, никад нису престали свом снагом да бране“⁵⁵⁹. У Стратимировићевом ставу према Вуку Караџићу био је пресудан овај моменат, који није долазио „из неке неувиђавности и пакости. О њој не може бити уопште говора као о главном фактору, који би одређивао Стратимировићево држање у питању језика и правописа“⁵⁶⁰.

Стратимировић је био делотворан родољуб у коме је живела и све више се уобличавала идеја српске државе. Он је тежио остварењу ове идеје, иако је морао знати да би њезино остварење морало ићи на штету државе чији је он био поданик. Веома радознао дух и човек са јако разгранатим личним везама, коме су долазили наши угледни људи из разних крајева, Стратимировић се обавештавао о стању нашега народа и пратио развој догађаја у овом делу света. Своју концепцију нове српске државе, коју је требало створити, Стратимировић је изнео у *Мемоару*, који је, јуна 1804, преко проте Сомборског послао руском цару Александру I. Он је оцртао и границе те државе и предлагао да један од чланова руске династије буде њезин владар. „У напону мушке

⁵⁵² Платон Кулаковскиј, *Лукијан Мушицкиј...*, стр. 260.

⁵⁵³ Алекса Ивић, *Грађа о српским књижевним и културним радницима 1740–1880*. Београд – Суботица, 1926, стр. 205.

⁵⁵⁴ *На истом месту*.

⁵⁵⁵ Max Vasmer, *В. Копитарс Briefwechsel mit Jakob Grimm*, стр. 7.

⁵⁵⁶ Алекса Ивић, *Грађа...*, стр. 262.

⁵⁵⁷ Max Vasmer, *В. Копитарс Briefwechsel...*, стр. 160.

⁵⁵⁸ Никола Радојчић, *Историјске студије м. С. Стратимировића* (Гласник Ист. др. у Новом Саду, књ. II, св. 3. 1929, стр. 317)

⁵⁵⁹ Миrash Кићовић, *Јован Хаџић*, стр. 312.

⁵⁶⁰ Никола Радојчић, *Историјске студије...*, стр. 341.

снаге, мудар и искусан, знао је Стратимировић да му глава игра док је писао овај *Мемоар*. Но написао га је и послао. За цара је направљен извод из њега, и у руској политици према Србима, кад год је била разборита, осећају се трагови утицаја овога Мемоара. Први је био, искрен је био и тачан је био.⁵⁶¹

Било је сасвим разумљиво да су се вође Првог српског устанка одмах обратиле Стратимировићу и за *савете* и за *помоћ*, јер су знали колико је велики његов углед и у народу и на двору. Када је прота Матеја Ненадовић прешао у Срем, рекао му је један виши аустроугарски официр, римокатоличке вере, за Стратимировића: „...Он је ваше нације као *краљ*, а добро се пази са принц-Карлом, а принц-Карло сада је над свом војском у нашем царству најстарији војвода.“⁵⁶² Стратимировићу су се, још 23. марта 1804, обратили Карађорђе и Јаков Ненадовић и молили га да се у Бечу заузме за њих. Они га, у својој писму, називају „целе Србије архипастору“⁵⁶³. Они га моле: „Немој нас, целога твога народа, упустити, да коначно погубимо и робље да будемо но покажи велику милост на нас и на начин, који сâм знаш, помози нам.“⁵⁶⁴

Осим добрих и трезвених савета и моралног окрепљења, Стратимировић им није могао чим другим помоћи. У знак своје духовне везе са њима „Стратимировић пошље нам као чадор-цркву војену, и пошље окрут, као: антими, путир и проче све за божествену литургију потребно. Ту смо служили, и све старешине на службу ту долазили...“⁵⁶⁵ У својој одговору вођама Првог српског устанка, од 28. марта 1804, Стратимировић истиче да је велика његова жалост као архипастора и црквеног старешине што виде да се они налазе у таквом стању и додаје: „...У толико је још већа туга мога ожалошћенога срца што ја, као духовни архипастор, немам ни начина ни средстава да помогнем хришћанима осим духовно, које се налази у учењу и благочестивој поуци.“⁵⁶⁶

Стратимировић је знао да у својим везама са вођама Првог устанка мора бити веома обазрив. Иако је бечка влада показивала да у њега има поверења, Стратимировић је био, према спољњем свету, и обазрив и уздржљив. Он није могао себи дозволити да према српским устаницима буде онако еписки распеван као што је то био бачки епископ Јован Јовановић, „човек који се у гомилама осећао у свом елементу“⁵⁶⁷. Главна Стратимировићева помоћ вођама Првог српског устанка била је у томе што је он, свакако и уз пристанак Беча, постао дипломатски представник побуњених Срба и на бечком двору и, у име двора, код Срба: он је преносио савете двора вођама Устанка и на двору објашњавао молбе и жеље Срба. Надвојвода Карло, веома утицајна личност на двору, добијао је сва Стратимировићева писма Србима и све њихове одговоре на та писма. За њега је Стратимировић написао доста опширан приказ узрока и развоја Првог српског устанка и дао карактеристику главних личности, које су у њему учествовале. Добит је била и у томе што је он дао тачна објашњења, која су била веома корисна и за вође Устанка и за бечку владу⁵⁶⁸.

⁵⁶¹ Никола Радојчић, *Митрополит Стеван Стратимировић* (Летопис матице српске, књ. 345, св. 1, 1936, стр. 51)

⁵⁶² *Мемоари прота Матеје Ненадовића*, Београд 1951, стр. 82.

⁵⁶³ Алекса Ивић, *Списи Бечких архива о Првом српском устанку*, књ. I, година 1804, Београд 1935, стр. 68.

⁵⁶⁴ *На истом месту*, стр. 69.

⁵⁶⁵ *Мемоари прота Матеје Ненадовића*, стр. 98-99.

⁵⁶⁶ Алекса Ивић, *Списи из Бечких архива...*, стр. 87.

⁵⁶⁷ Васа Стајић, *Епископ Јован Јовановић и српска гимназија у Новом Саду* (Летопис матице српске, књ. 332, св. 1-3, 1932, стр. 189)

⁵⁶⁸ О овој раду Стратимировићеву види: Алекса Ивић, *Списи Бечких архива о Првом српском устанку*, књ. I, година 1804, Београд 1935, стр. 69, 88, 90-91, 137-138, 168-173, 174-175, 219-220, 239, 263, 265, 302-304, 306-307, 320-332, 365. И Ђоко Слијепчевић, *Стеван Стратимировић, митрополит карловачки као поглавар цркве, просветни и национално-политички радник*, Београд 1936, стр. 171-210.

Са кнезом Милошем, видели смо, Стратимировић је одржавао врло присне односе и утицао на сређивање црквених прилика у Кнежевини. Има неке симболике у томе да је последњи дан и последње вече свога овоземаљског живота Стратимировић био посветио Србији, „као што су му најмилије и најтананије мисли целог века припадале добру српског народа“.

Умро је лако и без физичких патњи и страха: један плодан и радан живот се угасио и пред црквом и народом настала је *неизвесност*. „На високом и одговорном месту, на коме је био, у тешким и опасним временима, када је живео, Стратимировић се мудро и пожртвовано трудио око добра своје цркве и нације. Никога у тим временима не видим ко би на његовом месту *то* учинио што је он постигао. Заиста је ишао часним стазама Св. Саве у старању за напредак српске цркве, државе и нације и на крају свога дугога века смео је с образом рећи, да трудови његови о њима нису били узалудни.“⁵⁶⁹ Доситеј Обрадовић, који је кроз своје родољубље нашао пут Стратимировићу, одушевљен његовим делом, назвао га је, у писму Јефтимију Ивановићу, од 1. марта 1810, „блажена и преблажена она света, велика отеческа душа ... која нам је такве произвела пастире и учитеље“⁵⁷⁰.

6. КАРЛОВАЧКА МИТРОПОЛИЈА ПОСЛЕ СТРАТИМИРОВИЋА

Када је митрополит Стратимировић умро, поставило се, по самој природи ствари, питање: ко ће бити његов наследник? Стицај околности у вишој јерархији Карловачке митрополије, у овоме моменту, био је такав, да међу епископима није било ниједнога, који би, бар са приближно истим ауторитетом, могао заменити Стратимировића, а заменити се морао. Изборни сабор, *први* ове врсте после Темишварског сабора (1790), састао се у новембру 1837, и 11. новембра изабрао за новог митрополита бачког епископа *Стевана Станковића*.

Станковићев избор је, како га описује Никанор Грујић, дошао и изненада и био свршен само за неколико сати⁵⁷¹. Само један посланик, Румун по народности, напустио је седницу а да није потписао изборну листу, али је и он, на позив комесара, то учинио⁵⁷² ... Митрополит Стеван Станковић, рођен 24. јуна 1788, био је добро и солидно образован човек. Једно време, 1806–1807. године, био је наставник у Карловачкој богословији, затим придворни калуђер пакрачког епископа (1808–1819). Од 1819. до 1829. био је архимандрит манастира Ораховице. Са тога положаја изабран је, 12 јануара 1829, за епископа будимског, али је већ 30. септембра 1834. био премештен за епископа бачког. За време свога бављења у пакрачкој епархији Станковић се истакао у борби против уније, „која се 1823 године појавила у Ласовцу и Беденику, источно од Беловара у Вараждинском генералату, ради нетактичног поступка пароха Мојсија Прерадовића, при градњи цркве у Беденику“⁵⁷³. Због ове ревности Стратимировић га је необично ценио.

Када је Стратимировић умро, Станковић је био постављен за администратора Митрополије. Он је, иначе добар говорник, држао посмртно *Слово* Стратимировићу и не слутећи да ће га баш он наследити⁵⁷⁴ ... Митрополит Станковић није дуго управљао црквом: умро је 31. јула 1841. године. По ономе што се о њему зна, Станковић је био

⁵⁶⁹ Никола Радојчић, *Митрополит Стеван Стратимировић* (Летопис матице српске, књ. 345, св. I, 1936, стр. 60).

⁵⁷⁰ *Сабрана дела Доситеја Обрадовића*, књ. III, Београд 1961, стр. 336.

⁵⁷¹ *Автобиографија Никанора Грујића* (Богословски гласник, год. III, књ. VI, 1904, стр. 246)

⁵⁷² Димитрије Кириловић, *Избор Стевана Станковића за митрополита 1837* (Глас. ист. друш. у Новом Саду, књ. II, св. 3, 1929, стр. 428)

⁵⁷³ Радослав Грујић, *Споменица...*, стр. 178-179.

⁵⁷⁴ Радослав Грујић, *Стеван Станковић* (Народна енциклопедија СХС, књ. IV, 413)

човек хуман и образован: сâм је, из сопствених средстава издржавао на школовању двадесет младића. „Станковић је“, вели за њега Тодор Мандић, „био за оно време као митрополит човек на своме месту. Ма да није спадао у аристократију, имао је елегантан начин у општењу с људима, чиме је свакога себи привлачио. Репрезентација наше цркве и међу својима и према иноверцима није никад била сјајнија но под њим. Велељепије црквено под њим је врхунац постигло.“⁵⁷⁵

После Станковићеве смрти постављен је за администратора Митрополије Георгије Хранислав, који је, пре тога, био и пакрачки епископ (1829–1839). Иако је Хранислав био лепо образован човек са склоношћу за књижевни рад (писао је песме и оде), а уз то још и добар администратор, није био изабран за карловачког митрополита: умро је 22. јуна 1843. године. Митрополијом је управљао до избора Јосифа Рајачића⁵⁷⁶.

Изборни сабор је био сазван за 31. августа 1842, а почео је да ради тек 7. септембра. Избор је извршен 9. септембра⁵⁷⁷. На сабору су се појавила три кандидата: вршачки епископ Јосиф Рајачић, темишварски епископ Пантелејмон Живковић и будимски епископ Платон Атанацковић. Била је постала традиција да избор новог митрополита буде *једногласан*. Ако не би био једногласан, онда је цар имао право да између епископа Карловачке митрополије *именује* једнога за митрополита. Већ на првоме гласању се показало да од једногласности не може бити ништа: Рајачић је добио 48 гласова, Живковић 24, а Атанацковић само 3 гласа, али су двојица посланика, Исидор Николић и Тодор Павловић, дали своје гласове Рајачићу, који је био *потврђен* 27. септембра 1842. године⁵⁷⁸.

Сабор, на коме је Рајачић био изабран за митрополита, био је „последњи сабор са феудалним сјајем. Племићи су се натицали у раскошу духа, кочија, слугу – у првом реду Петар Чарнојевић и Јован Нако, који је на сабор као гост дошао. Владике су сви на својим хинтовима у Карловце дошли, с хусарима, јегерима, лакејима, понајвише на четири коња...“⁵⁷⁹ Пркосу мањине има се захвалити да су Срби изгубили једно од својих најважнијих права: да на сабору *бирају* митрополита. „Рајачић је именован за митрополита, што је био први случај у историји аутономне Карловачке митрополије.“⁵⁸⁰

Рајачић је очекивао да ће бити изабран за митрополита и то једногласно, па је био спремио и говор, који ће пред Сабором одржати. Иронија судбине је била и то да се у овоме спремљеном, а не одржаном, говору налази и ово место: „Праоци наши задобише изредне привилегије, задобише међу прочима и знатно *ово право*, от кога ви високопочитаемаја господо народни депутирци у име цјелога народа употребление данас творите.“⁵⁸¹ „Народни депутирци“ су, заувек, упропастили ово право, јер мањина није хтела да се прикључи већини.

Када је изабран за митрополита, Јосиф Рајачић је имао 57 година. Иза њега је стајала бурна, борбена и искуством богата прошлост: у Далмацији се био истакао у борби против уније, у вршачкој епархији је покушавао да среди прилике и у Вршцу је отворио богословску школу. Као митрополит, пре бурне Мајске скупштине, он се морао ухватити у коштац са Мађарима и њиховом политиком помађаривања Срба. Бранио је интересе српске и цркве и школе. У Пожуну, где је заседала мађарска Дијета, Рајачић је наишао на веома тешку ситуацију. Никанор Грујић, који је пратио Рајачића,

⁵⁷⁵ Тодор Мандић, *Успомене из нашег црквено-народног живота*, I св., Нови Сад. 1897, стр. 5.

⁵⁷⁶ Радослав Грујић, *Споменица...*, стр. 180.

⁵⁷⁷ *Архив за историју срп. прав. Карловачке митрополије*, 1912, стр. 123.

⁵⁷⁸ Теодор Мандић, *Успомене...*, I, стр. 13.

⁵⁷⁹ *На истом месту*, стр. 15.

⁵⁸⁰ Јован Радонић, *Аутобиографија патријарха Јосифа Рајачића* (Критичка оцена), Београд 1951, стр. 17.

⁵⁸¹ *На истом месту*.

пише, 9. јуна 1844, Александру Рајачићу: „Јер колико се с једне стране мора старати, да одбије од цркве и народа нашега све опасности, толико с друге мора пазити да га лукавство католицизма, а може бити и протестантизма не намудри.“⁵⁸² Теже му је било у толико што се епископи нису добро држали: док је Рајачић бранио српска права и истицао да она проистичу из *привилегија*, дотле је Платон Атанацковић истицао да се она оснивају на Деклараторији. „Камо срећа“, вели Никанор Грујић у своме писму од 2. јула 1844, писаном Александру Рајачићу, „да нису ни један ни дошли, много би боље Њивој Екселенцији сваки посао испадао за руком.“⁵⁸³ Рајачић је успео у томе, да је III Законски чланак Мађарске дијете од 1844. године проширен и на православне: и њима је био дозвољен прелазак из једне вере у другу и склапање мешовитих бракова. „Римокатолички кругови страшно су се узнемирили већ на саму помисао да ће ова царска одлука омогућити прелаз унијата на православље и потрти све раније успехе у обраћању православних на унију.“⁵⁸⁴ Радост због овога била је краткотрајна: под притиском римокатоличких кругова цар Фердинанд V је Рајачићево писмо, којим је објавио горње повластице, огласио неважећим истичући да је митрополит криво схватио његову одлуку.

1. Проглашење Патријаршије

Революционарни покрет у Двојној монархији, који је угрозио и сами престо, ставио је и нашу цркву у Карловачкој митрополији и митрополита Рајачића пред нове и тешке задатке. И народу и народним првацима се учинило да је настао моменат да остваре своју давнашњу жељу: да прогласе Војводину и Патријаршију. Буна, која је настала, покренула је народ на акцију. Било је сасвим разумљиво да су, и овај пут, очи народа биле упрте у митрополита Рајачића. „Познат дотле као родољуб и одлучан борац за права народа и цркве, уживао је Рајачић симпатије српског народа, који је у тешким приликама почео да гледа на њ као на свога поглавицу. Иако окретан, проницљив, одлучан и смео, Рајачић се у први мах колебао. Није хтео брзо да се определи ни на једну ни на другу страну, и ако га је Матија Бан, по налогу Гарашанина, наговарао да одлучно иступи против Мађара“.⁵⁸⁵

Пред жељама народа Рајачић је попустио: сазвао је Сабор и пријавио га чак и мађарским властима. Прво је желео да народу говори са прозора, али је, на тражење народа, сишао у народ. „Рајачић сиђе, с крстом у руци; старца попну на сто и отпочну преговори. Александар Костић изговори зашто су дошли, а Рајачић стане обећавати Сабор. Али омладина повика: нећемо Сабор, а хоћемо народну скупштину, која ће бирати војводу и патријарха. Рајачић се устезао, али се морао заклети, да ће, не питајући мађарско министарство, сазвати народну скупштину.“⁵⁸⁶

Тако је он и урадио и сазвао скупштину за 1. мај 1848, године. „Из савремених докумената јасно се види, да је српска народна скупштина, по првобитном плану, требала да се одржи у средишту Српства, Новом Саду, али кад је над Новим Садам комесар мађарске владе, гроф Петар Чарнојевић од Мачве, прогласио ратно стање, одлучено беше, у последњем моменту, да се Мајска скупштина одржи у Карловцима.“⁵⁸⁷ У рукописном тексту своје *Аутобиографије*, написане као основ молби

⁵⁸² На истом месту, стр. 23.

⁵⁸³ На истом месту, стр. 24.

⁵⁸⁴ На истом месту.

⁵⁸⁵ Јован Радонић, *Патријарх Јосиф Рајачић. Поводом, 90-годишњице српског покрета 1848–49 године* (Слике из историје и књижевности, стр. 323-324)

⁵⁸⁶ Васа Стајић, *Светозар Милетић. Живот и рад*. Нови Сад 1926, стр. 85.

⁵⁸⁷ Јован Радоњић, *Аутобиографија патријарха Ј. Рајачића*, стр. 32.

за баронство, Рајачић је ово попуштање народу објаснио овако: „У оно време није народу ништа смело бити одбијено ако се није хтело то одмах платити главом.“⁵⁸⁸

На Мајској скупштини је проглашена српска Војводина и *Стеван Шупљикац*, царски пуковник, изабран за војводу. „Сада је“, вели Станоје Станојевић, „био остварен идеал, за којим су тежиле читаве генерације Срба у Хабзбуршкој монархији“⁵⁸⁹ ... На предлог протосинђела Каћанског, Мајска скупштина је изабрала Јосифа Рајачића за српског патријарха, а цар је потврдио 15. децембра 1848. и не дотичући се избора, наслов и достојанство патријарха“.⁵⁹⁰ Рајачић је, опет, био *потврђен* од цара, а да се он није ни осврнуо на народни избор. Рајачић је, овај пут, био много задовољнији, јер је народ био уз њега. У беседи, коју је одржао поводом свога избора, рекао је и ово: „... Не наглите да што не урадите, чега би се могли стидети, или што би светињи нашој, цркви и народности, штету нанети, славу праотаца, славу и чест народну помрачити и образ наш оцрнити могло. Радите све као народ славан, као народ слободан, као народ паметан, зрео и мудар, као народ храбар, вјеран и српске славе достојан.“⁵⁹¹

Војводина, коју је прогласила Мајска скупштина, „обухватала је Срем, граничарски и цивилни, Барању, Бачку с Потиским дистриктом и Шајкашким батаљоном, и Банат граничарски и цивилни (Кикиндским дистриктом) и требала је да сачињава посебну покрајину у ‚оквиру‘ земаља круне Св. Стевана под Хабзбурзима, која ће бити тесно уједињена са Хрватском, Славонијом и Далмацијом, а зваће се Војводина“.⁵⁹²

И Војводину, али са измењеним границама, и проглашење *патријаршије*, потврдио је цар Фрањо Јосиф својим патентом од 15. децембра 1848. године. Пошто је Стеван Шупљикац убрзо умро, цар је за првога, привременога, шефа Војводине поставио генерала Мајерхофера⁵⁹³. У 72. члану Устава, од 4. марта 1849, стоји: „Војводство српско добиће уређење, које ће му зајемчити његову *цркву и народност* на основу старих привилегија и царских наредаба.“⁵⁹⁴

Војводину је било много лакше прогласити него одржати. Њезино проглашење, иако извршено под притиском унутрашњополитичке нужде, није било радо гледано у Бечу. Ово у толико пре што је Војводина, заједно са Хрватском, Славонијом и Далмацијом, требала да представља посебну *југословенску јединицу*. Када се, на челу једне депутације цару, који се тада налазио у Инсбруку, Рајачић свратио у Загреб, био је одушевљено дочекан: он је увео у дужност бана Јосифа Јелачића, а Хрватски сабор је примио предлоге Мајске скупштине као своје „чега ради ће их и код престоља Њ. Величанства и на сваком месту подупирати и у живот увести трудити се“.⁵⁹⁵

Рајачић је ишао на лични позив царев, али се са ове посете вратио разочаран. Илија Гарашанин пише Стевану Книћанину, команданту српских добровољаца у Војводини, 22. јула 1849: „Ви сигурно знате да г. Патријарх одлази у Беч и да га је цар *ручним писмом* позвао. Ја сам имао част ово писмо, или, боље, цедуљу, прочитати. Ја сам из њега увидио да се и *последња искра надежде српског народа на овој страни тули*, јер цар изриком каже, да он дужност комесарства које је патријарх отправљао предаје главном комесару за сву Угарску опредељеном, а њега тобоже позива да се

⁵⁸⁸ На истом месту.

⁵⁸⁹ Станоје Станојевић, *Историја српског народа*, Београд 1910, стр. 298.

⁵⁹⁰ Теодор Мандић, *Успомене...*, I, стр. 14-15.

⁵⁹¹ Јован Радоњић, *Патријарх Јосиф Рајачић...* (Слике из историје и књижевности, стр. 326-327)

⁵⁹² Васа Стајић, *Грађа за културну историју Новог Сада*. Нови Сад 1951, стр. 294.

⁵⁹³ На истом месту, стр. 295.

⁵⁹⁴ Душан Поповић, *Прилози проучавању наше земље и нашега народа*. Општи део I : *Бачка*, Београд 1925, стр. 27.

⁵⁹⁵ Јован Радоњић, *Патријарх Јосиф Рајачић* (Слике из историје и књижевности)

ползује његовим савјетима у дјелима радити се умајућим за Србе. Стара политика.⁵⁹⁶ Цар је, познато је, узео за себе назив „велики војвода војводства Србије“. Српскога војводе није више било.

Време Рајачићеве управе Карловачком митрополијом, нарочито од Мајске скупштине до његове смрти (умро 1. децембра 1861), било је обележено оштром борбом између Срба и Мађара, који су Србима одрицали право на слободан и неометан национални развитак. На чисто црквеном плану Рајачић није урадио много. На културно-просветном плану урадио је нешто више: основао је многе основне школе, Карловачка гимназија је проширена од шест на осам разреда, основана је и митрополитско-гимназијска штампарија⁵⁹⁷. Рајачић је намеравао да у Сремским Карловцима оснује *Српски универзитет*. Био је спремио и један *апел* народу за давање прилога да би се Универзитет могао отворити, а цару је била упућена једна молба. Универзитет је требао да се зове *Serbische Banater Franz Joseph Universität zu Karlowitz*⁵⁹⁸, али од свега тога није било ништа. Текст апела је био послат Чокору у Беч, који је тамо учио штампарски занат, да га штампа, али се то није могло урадити, јер није могао добити дозволу за то. Управник штампарије, дворски саветник Ауер, објаснио је да се апел не може штампати, „јер влада није дозволила, да се скупљају таки прилози, па не дозвољава да се штампа тај позив“⁵⁹⁹.

После Мајске скупштине Рајачића је онеспокојавао сукоб са владиком Платоном Атанацковићем, који је, за време српско-мађарских борби, био на страни Мађара и важио као њихов човек. Атанацковић је, 1848. године, без питања Рајачићева, био премештен са будимске на бачку епархију, која је била богатија и уносија од прве⁶⁰⁰. Рајачић је енергично био против овога, али га остали епископи нису у томе помогли. „У тој својој колизији са владом скупи сва акта, која су се односила на ту распру, па их преда мени с речима: нас могу овде (налазили су се у Бечу) сваки час затворити па отети акта, однеси их дакле Владиславу (позната српска трговачка кућа у Бечу) нека их затвори у свој орман и нека их не изда никоме осим теби и мени.“⁶⁰¹

Баш у ово време бавио се у Бечу и владика Петар II Петровић Његош и хтео да интервенише у спору између Рајачића и Атанацковића о коме је и сâм имао веома рђаво мишљење. Када га је Грујић упозорио на то шта се све замера владици Платону, Његош му је одговорио: „Платон је, господине, већ у вражијим рукама, па ја сам рад, да га истргнемо ако узмогнемо, из вражијих руку.“⁶⁰² Негде у то време налазио се у Будиму и Илија Гарашанин. Атанацковић је, пише Гарашанин Јовану Мариновићу 19. јула 1851, желео да се састане са њим и, неком пријатељу, изјавио „удивленије како је много слушао од Шварценберга и Баха о мени расправљати хоћу ли и кад ћу у Беч доћи. Не знам шта ово значити може, међутим видићу ако се с њим састанем. Увјерио сам се да овај човјек, ако би и прав по мјенију многих био са патријархом, није искрен спрема Србима. Од куд би он могао знати да министри бечки за мене питају.“⁶⁰³

Посредовање Његошево није успело. Рајачић није попустио, али је Атанацковић пристао да спали своју *Аналитику*, коју је био штампао у 500 примерака и у којој је био изнео свој случај⁶⁰⁴. Њихови лични односи се нису поправљали, али је Рајачић, под

⁵⁹⁶ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, књ. I, Београд 1931, стр. 438.

⁵⁹⁷ Радослав Грујић, *Јосиф Рајачић*, (Народна енциклопедија СХС, III, стр. 654; сравни: *Автобиографија Никанора Грујића* (Богословски гласник, год. IV, књ. VII, 1905, стр. 27)

⁵⁹⁸ *Архив за историју срп. прав. Карловачке митрополије*, 1913, стр. 44-46.

⁵⁹⁹ *Автобиографија Никанора Грујића* (Богословски гласник, год. IV, књ. VII, 1905, стр. 105)

⁶⁰⁰ Теодор Мандић, *Успомене...*, I, стр. 18.

⁶⁰¹ *Автобиографија Никанора Грујића* (Богословски гласник, год. IV, књ. VII, 1905, стр. 28)

⁶⁰² *На истом месту*.

⁶⁰³ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, књ. I, стр. 18.

⁶⁰⁴ Милан Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српском народу*, Београд 1888, стр. 23.

притиском владе, пристао да се сагласи са Атанацковићевим премештајем на бачку епархију.

Јосиф Рајачић је ушао у нашу црквену и грађанску историју највише по томе што је, вољом једнога скупа одушевљених и борбено расположених родољуба, био *проглашен за патријарха*. Радило се, овде, о једном поступку који је, са црквено-канонског гледишта, био сасвим произвољан, иако је са национално-политичког гледишта имао велики значај. Интересантно је да је овај предлог дошао од једног црквеног лица, које је морало знати да је овај поступак, црквено-канонски, незаконит. У националној распеваности и борбеном одушевљењу, који су струјали Мајском скупштином, црквено-правни разлози нису имали никакав значај.

У мотивацији Мајске скупштине о избору војводе и патријарха се вели да српски народ осећа „да му је собствени поглавар за политичко управљање нужан, и да је право, да се митрополиту нашем старо достојанство поврати, прогласио је: то право своје, и по томе Његову Екселенцију господина Јосифа Рајачића, архијепскопа и митрополита, за *патријарха српског*, а господина Стевана Шупљикца, обрштара огулинске регименте, за војводу српског једнодушно наименовао и изабрао⁶⁰⁵.

У царском патенту од 15. децембра 1848, којим је овај избор потврђен, стоји: „...Ми смо *закључили* достојанство патријарха, као највише власти црквене, *опет* установити онако, као што је у *пређашња* времена постојало, и са столицом митрополита карловачког скопчано било. Титулу и достојанство дајемо Ми верном нашем и љубазном митрополиту Јосифу Рајачићу.⁶⁰⁶

Иако преласком патријарха Арсенија III и IV у крајеве северно од Саве и Дунава *није* било пренето и *наследно достојанство* Пећких патријараха, почела се доста рано зарађати мисао о томе да је Карловачка митрополија *правни* наследник Пећке патријаршије. Нико мањи и угледнији од митрополита Стевана Стратимировића изнео је у своме спису *О српском патријархату*, писаном у Даљу 1795, по жељи аустријских власти, тезу о томе да се на подручју Карловачке митрополије може *установити српска патријаршија*. Стратимировић је, према Николи Радојчићу, резонаовао овако: „Арсенија III. сви су признавали за патријарха, осим католичких епископа, особито Колонића... Арсеније IV. је прешао и потврђен је као патријарх. Тако су српска права на патријаршију пренесена у Хабзбуршке земље; такав случај није усамљен. Зато се српска патријаршија може сасвим *легитимно* обновити. Стратимировић је предвиђао два пута за то – *први* и бољи, да Сабор српски прогласи патријаршију и владар је потврди и *други*, практичнији, да сâм владар *прогласи* једнога српскога епископа (нарочито карловачкога) патријархом, па се римокатолички клир у томе случају не би усуђивао правити сметње.⁶⁰⁷

И Јован Чапловић је заступао мишљење, а тешко је веровати да је он могао знати за овај Стратимировићев спис, да је патријарх Арсеније III Црнојевић пренео са собом независност од Цариградског патријарха и „пренео је на своје наследнике у архијепскопији, која је основана у Карловцима⁶⁰⁸. Преласком патријарха Арсенија IV ова је независност још више потврђена⁶⁰⁹.

⁶⁰⁵ Јован Ђорђевић, *Радња Благовештенског сабора у Срем. Карловцима 1861 године*, Нови Сад 1861, стр. 222.

⁶⁰⁶ На истом месту, стр. 228.

⁶⁰⁷ Никола Радојчић, *Историјске студије митрополита Стевана Стратимировића* (Гласник ист. друштва у Новом Саду, књ. II, св. 3, 1929, стр. 348, 349)

⁶⁰⁸ Johann von Csaplovics, *Slavonien und zum Theil Croatien*, II, Theil, Pesth 1819, стр. 66.

⁶⁰⁹ На истом месту.

„После тога није био ниједан епископ уздигнут на патријараштво иако њима, пошто сви они врше права која припадају патријарсима, недостаје ништа друго осим титуле.“⁶¹⁰

Јозеф Х. Швикер (J. H. Schwicker), писац *Политичке историје Срба у Угарској*, третирао је, 1888. године, питање односа Карловачке митрополије према Пећкој патријаршији и наглашавао да је преласком патријарха Арсенија IV Јовановића-Шакабенте још више умањена зависност Карловачке митрополије од Пећке патријаршије и да је, после укидања Пећке патријаршије (1766), Карловачка митрополија постала *правни наследник* Пећке патријаршије⁶¹¹ ... Швикер има право када истиче да се бечком двору није нимало допадала зависност Карловачке митрополије од Пећке патријаршије. Он наводи да је на једној министарској седници 1734, дакле још пре преласка патријарха Арсенија IV, било говора о томе, да се Србима у Монархији да патријарх какав је био Арсеније III Црнојевић⁶¹². Иако од овога није било ништа, Швикер вели да су карловачки митрополити „пуноправни наследници Пећког патријархата“⁶¹³.

Емилијан пл. Радић је тврдио да је турска влада, после сеобе 1690, оставила Пећку патријаршију „интакт“⁶¹⁴. Продужење аутокефалности Пећке патријаршије видео је Радић у Карловачкој митрополији, чији су митрополити наследници Пећких патријарха⁶¹⁵ ... Исцрпније, и са више маште, расправљао је Радић ово питање у своме другоме делу. Радић полази од тврђења да се, после велике сеобе 1690 године, „фактички положај“ Пећке патријаршије *изменио*: патријаршију нису напустили само патријарх и епископи, „него и велики део народа“. Стање, настало у Пећкој патријаршији после ове сеобе, подстакло је, вели Рајић, Цариградског патријарха да у њој успостави ред: то је, наводно, учињено доласком Калиника I за пећког патријарха⁶¹⁶. Радић има право када истиче да су *сеобе* изазвале промену у положају Пећке патријаршије, али греша када тврди да су само оне биле условиле укидање Пећке патријаршије⁶¹⁷. Прелази, међутим, у област маште Радићево тврђење да је васељенски патријарх у Карловачкој митрополији гледао, и признао, *продужење аутокефалности српске патријаршије*⁶¹⁸. Радић говори о „исељеној цркви пећкој“ („die ausgewanderte Kirche von Ipek“), која је собом пренела „све оне црквено-правне особености“, „које су јој биле својствене у Пећи“⁶¹⁹. Према Радићу излази да је Васељенска патријаршија, касније, као „Мајка-црква“ Пећке патријаршије, била „леgitимни окупатор“ територије, коју је напустила Пећка црква“⁶²⁰.

Јосиф Рајачић је био *само номинални* патријарх, а Карловачка митрополија носила је *наслов* патријаршије само као *почасну титулу*. Теодор Мандић вели, да је на патријархово звање тако гледала и влада, која му је то звање признала, али му је *оспоравала* да може сазивати црквено-народни сабор, „јер је то само наслов и

⁶¹⁰ На истом месту.

⁶¹¹ Joseph H. Schwicker, *Politische Geschichte der Serben...*, стр. 29.

⁶¹² На истом месту, стр. 74.

⁶¹³ На истом месту, стр. 75.

⁶¹⁴ Emilijan pl. Radić, *Die Verfassung der orthodox-serbischen Particular-Kirche von Karlowitz*, Prag 1880, стр. 10.

⁶¹⁵ На истом месту, стр. 13.

⁶¹⁶ Emilijan pl. Radić, *Die orthodox-orientalischen Particularkirchen in den Ländern der ungarischen Krone. Eine rechtsgeschichtliche Abhandlung*. Budapest 1886, стр. 23.

⁶¹⁷ На истом месту, стр. 24.

⁶¹⁸ На истом месту, стр. 24. Супротно схватање бранио је В. С. Д. (Димитрије Руварац) у раду *Ко је наследник српске Пећке патријаршије и коме данас припада врховна управа православне митрополије Сарајевске* (Гласник, 82, стр. 125-171)

⁶¹⁹ На истом месту, стр. 26.

⁶²⁰ На истом месту, стр. 26-27.

достојанство, које је Његово Величанство у смислу царског манифеста од 15. децембра 1849 на особиту молбу сабора даје изабраном митрополиту, кад га у том достојанству потврђује⁶²¹.

И Лазо Секулић, дугогодишњи секретар патријаршије, истиче да је патријаршка титула карловачких митрополита била само „титуларно обележје, јер канонско-правно својство патријарха није било признавано од васељенских православних црквених катедри. Према томе, имали смо, истина, митрополите са титулом патријарха..., али нисмо имали српске патријаршије“⁶²².

Питање о томе да ли је Карловачка митрополија наследница Пећке патријаршије и да ли, као таква, има право да себи потчини православну цркву у Босни и Херцеговини, појавило се у вези са окупацијом Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске. Никанор Грујић наводи да му је, 9. децембра 1878, писао Прокопије Ивачковић и питао га, да ли он треба да тражи јурисдикцију над православном црквом у Босни и Херцеговини. Грујић му је, вели, одговорио да то не ради, јер се још не зна државноправни положај ове две области: „...Ако се придруже Босна и Херцеговина аустријској половини Монархије наше, онда ће остати српској патријаршији у Карловцима с њима она свеза, која постоји данас међу њом и Далмацијом; ако ли се придруже Босна и Херцеговина земљама угарске круне, онда би се могла успоставити стара каноничка јурисдикција, коју је имао некада патријарх пећки, ако не би стала том на пут пропаганда римска под видом каквих изванредних обзира, и ако се не би променио дотле и горе и доле овај дух, који сада влада према нашој цркви.“⁶²³

Последњи, историјски, јавни иступ Јосифа Рајачића био је на Благовештенском сабору, који је почео рад 21. марта 1861. године. На трећој седници, држаној 29. марта 1861, рекао је Ђорђе Стојаковић, да „од како је српски народ у аустријску државу дошао, није ниједна народна скупштина тако важна била, као данашња. Предци су наши привилегије себи и нама задобили; а ми смо позвани, да те привилегије у живот практични приведемо, и да их за векове обезбедимо“⁶²⁴.

Отварајући овај, заиста важни, сабор Рајачић се, стар и онемоћао, у своме говору опраштао и од живота и од историје. „Дани земног живота мога“, рекао је стари патријарх, „клоне се већ и примичу ближе и ближе гробу. Ја немам ништа више желети за мене и за личност моју; немам ни чему више надати се за мене и за личност моју: још једно то је, чему се надам, и што у старости мојој желим, да могу очима мојим видети, пре него што се преселим у вечне обитељи, у живот уведена, обезбеђена и осигурана сва она права народна, којима су љубав предци наши небројено пута жртвовали под заставом аустријски царева и угарски краљева живот и имање своје, и за које смо, ми, који сад живимо, под истом заставом, по примеру предака наши, до јуче крв нашу проливали.“⁶²⁵

На Благовештенском сабору није био заступљен цео српски народ и то је Рајачића веома болело. Он је, у беседи коју је одржао, „изразио тугу своју, што не види у средини нашој оних јунака српских, који чувају дању и ноћу границе царства и пролевају крв своју за цара свога, за земљу своју и за народ свој“⁶²⁶.

Јосиф Рајачић се упокојио 13. децембра 1861. године. Боловао је неколико месеци. Никанор Грујић вели да патријарх, после Духова, није више могао да излази „из собе ни да руча у трапезарији, него је ручао са мношвом у својој соби, и ту ми је приповедао сав

⁶²¹ Теодор Мандић, *Успомене...*, II, Нови Сад 1899, стр. 5.

⁶²² Лаза Секулић, *Да ли администратор?* (Летопис матице српске, књ. 340, 1934, стр. 121)

⁶²³ *Автобиографија Никанора Грујића* (Богословски гласник, год. IV, књ. VIII, 1905, стр. 318)

⁶²⁴ Јован Ђорђевић, *Радња Благовештенског сабора у Сремским Карловцима 1861*, стр. 17.

⁶²⁵ Васа Стајић, *Светозар Милетић*, стр. 173-174.

⁶²⁶ *Автобиографија Никанора Грујића* (Богосл. гласник, год. IV, књ. VII, стр. 323).

живот свој ... На осам дана пред што ће умрети, дозове ме к себи, да се опрости са мном на увек и да ме благослови. Кад дођем к њему а он ми каже: синко, ту је крај живота мога, ја не могу живети више него осам дана. Не мој ми више долазити, да гледаш муке моје, него приправи се, да ме оправаш говором твојим у вечност, као што си ме пратио више пута и у животу мом.⁶²⁷

Животни пут Јосифа Рајачића био је и интересантан и веома тежак: развијао се и уздизао у сталној борби и за црквену и за националну ствар. Догађаји, који су настали без његове воље, увукли су га у *политику*, којој он није био више дорастао. „Има доста песама“, писао је Јован Суботић, „које је одушевљење диктирало, којима се патријарх Рајачић слави; има доста слика, у којима се његова личност уздиже, а нису истина, него машта уметника“⁶²⁸.

Огрешило се Јован Суботић када је тврдио да Јосиф Рајачић није марио за цркву. „Под њим се“, вели Суботић, „све што је црквено растворило: свештенство, богословија, манастири...“⁶²⁹ Друкчије је писао о Рајачићу Теодор Мандић, који га је, свакако, познавао и ближе и боље него Суботић. „Рајачић је“, вели Мандић, „био ванредан човек, а ванредне су биле и прилике у којима је живео ... Чврст карактер његов није се дао никаквим притиском од горе или од доле ни сломити ни саветовати, као што није никада ни натраг устукнуо, кад су каткад гдјекоји од епископа против њега јавно или тајно фрондирали.“⁶³⁰

2. Осамостаљивање румунске православне цркве

Још за време митрополита Стевана Стратимировића почело је, кроз ширење уније, отуђивање између православних Срба и Румуна. Препарандија у Араду постала је жариште из кога се распиривао национални раздор између православних Срба и Румуна. Док је представљао конфесионалну целину, православни живаљ у Монархији био је фактор са којим се морало рачунати, нарочито онда када се радило о његовој судбини. Разбијен у националне групе, уз то још завађене, он је губио много од свог значаја.

Када је једном оживела, почела се идеја национализма код православних Румуна брзо ширити. Створен је био низ румунских школа и националиста, који су, подстицани из Беча, желели да се Румуни отцепе од Срба и постану посебна и црквена и национална целина. Румунски националисти су почели бунити и прости народ и ниже свештенство, које је било доста распуштено и непросвећено, против представника српске православне цркве, у првом реду против митрополита Стратимировића.

Већ 1816. године појавила се тежња да се Румуни отцепе од Срба и добију своје епископе. Подстрек за то, вели Стратимировић у једном писму Несторовићу, дале су Румунима препарандије.⁶³¹ Прокопије Болић пише, 5. октобра 1816, Стратимировићу из Арада да је унијатски владика позајмио Румунима 7.000 форинти, под условом да траже епископа Румуна „и по оцу и по матери“. Унијатски владика обећао им је да ће им, ако у томе успеју, опростити дуг; у противном морају цео дуг платити с каматом. „Између причина његови, због којих је у Беч отишао јесте једна постављеније Влаха за епископа арадске апархије“, вели Болић у своме писму⁶³². Подстакнути овим, Румуни су тужили наше свештенство, нарочито више. Стратимировић је о томе, 9. децембра, известио

⁶²⁷ На истом месту, стр. 328.

⁶²⁸ *Живот Јована Суботића (Автобиографија)*, трећи део: *Лето*, Нови Сад 1905, стр. 140.

⁶²⁹ На истом месту, стр. 141.

⁶³⁰ Теодор Мандић, *Успомене...*, I, стр. 54.

⁶³¹ *Митрополитски архив*, број 216 из 1816. године.

⁶³² На истом месту.

епископа Видака, јављајући му да је влашки пуномоћник по овој тужби Мојсије Никори. Стратимировић је, у договору са епископима, спремио одговор на ову тужбу.

После Стратимировићевог одговора ово питање је било привремено скинуто са дневног реда, да се поново покрене 1818. године. Прокопије Болић је, 8. јуна 1818, поново известио Стратимировића да се опет покрене питање постављања Румуна за арадског владику. Трећега јула исте године Стратимировић је о томе обавестио владику Путника, да би га уверио да је потребно да се ово отклони. Путник је отишао тамо и поднео Стратимировићу извештај, да му је пошло за руком да смири духове⁶³³.

Ове тежње, само у другим облицима, појављивале су се и касније. Георгије Обрадовић пише, 3. новембра 1822, Стратимировићу да се Румуни у Темишвару буне због тога што ниједан од послатих професора за школу, коју је требало отворити у Темишвару, не зна румунски. Стратимировић је, 11. новембра, одговорио да то није учињено с намером да се Румуни увреде, „него због тога што је покојни епископ сам признао да међу плавим и црним свештеницима, који су Румуни, нема за то способних лица. Вели да нико нити може, нити жели забранити румунском народу, који је у темишварској епархији у већини, да му се на његовом језику предаје богословска наука⁶³⁴. То своје уверење Стратимировић је задржао кроз цео живот, а 15 јуна 1831. писао је он епископима да лице које буде цару предложио за арадског епископа треба да буде Румун или „без свакаког изјатија влашкиј језик уже знајушчеје“⁶³⁵.

Када овај покушај разједињења Румуна и Срба није успео, онда је покушано другим средствима: покушало се увођење латинице код Румуна. Неки Георгије пише 21. јануара 1821. из Беча Стратимировићу да је у Бечу, на тражење Румуна, решено да им се остави на вољу да ли ће се служити ћирилицом или латиницом. На ћирилицу се не смеју приморавати⁶³⁶. Неки Александар Теодор, студент медицине у Бечу, израдио је календар и без дозволе цензуре штампао га латиницом. Неколико ових календара послао је и професору Ђаконовићу (који је прерађивао Типик и Октоих и спремао се да их изда на румунском језику, пошто је богослужбени језик тада био код Румуна словенски), да их растури међу ученицима препарандије. Стратимировић је, 21. фебруара 1822, наредио епископу Авакумовићу и темишварској конзисторији да, у име његово, нареду да се ови календари конфискују. О томе је Стратимировић писао и другим епископима⁶³⁷. Новосадски прота Јован известио је, 17. марта 1822, Стратимировића да је добио неколико ових календара да их растури, али их је он све вратио у Пешту⁶³⁸.

Александар Теодор није био једини који је ревновао за распрострањавање латинице међу Румунима. Стратимировић пише, 8. децембра 1833, Јосифу Путнику поводом некога ђакона Софронија Симона, учитеља румунске деце, да је учио децу: а, b, с, (а, бе, це), а не аз, буки...; због тога је изгубио службу⁶³⁹ ... И 1829. и 1830. године изашла су два румунска календара, штампана латиницом. „Сочинитељ“ њихов био је Стеван Њагоје, учитељ румунске младежи у Пешти. У уводу календара Њагоје пледира за народно просвећивање и тражи увођење латинице. Увод је писан у дијалогу: разговор се води између ђака и учитеља. Ствар је иначе чисто пропагандистичка. По Стратимировићевим обавештењима Њагоје је био унијат⁶⁴⁰.

⁶³³ *Митрополитски архив*, број 269 из 1818. године.

⁶³⁴ *Митрополитски архив*, број 294 из 1822. године.

⁶³⁵ *Митрополитски архив*, број 474 из 1831. године.

⁶³⁶ *Митрополитски архив*, број 145 из 1822. године.

⁶³⁷ *На истом месту*.

⁶³⁸ *Митрополитски архив*, број 249 из 1822. године.

⁶³⁹ *Митрополитски архив*, број 52 из 1821. године.

⁶⁴⁰ *Митрополитски архив*, број 52 из 1821. године.

И године 1833. суспендовани парох Јован Монтањ штампао је латиницом стихове у част Мануиловићевог доласка за епископа. Ово му је Стратимировић веома замерио⁶⁴¹. Био би, вели, веома тужан када не би био уверен да Мануиловић о штампању ових стихова није ништа знао. Исте године појавили су се нови стихови на румунском језику латиницом. Циљ ових стихова је био да посеју раздор и омразу између Срба и Румуна и да Румуне приволе на унију. Анонимни писац ових стихова клевета Србе, да угњетавају Румуне у епархијама темишварској, вршачкој и арадској. Стратимировић препоручује Мануиловићу да пронађе аутора ове књижице и да је, ако је иста раширена и у његовој епархији, изобличи једном окружницом⁶⁴².

Стратимировић је успевао да обузда сепаратистичке тежње једнога дела православних Румуна, али се старао да омогући школовање румунског свештеничког и богословског подмлатка. За Румуне, који су се школовали у Карловачкој богословији, доведен је, касније, за наставника Андреја Шагуна, који ће се ставити на чело покрета за издвајање из састава Карловачке митрополије. Био је архимандрит манастира Ковиља и, када је био постављен за епископа, био је хиротонисан у Сремским Карловцима⁶⁴³.

Оживљена и разбуктала национална струјања 1848. године допринела су снажењу румунског црквеног сепаратистичког покрета. На румунском националном сабору у Лугосу, држаном 1848. године, тражено је да се прекине потчињеност српској јерархији и да се српски епископи више не примају као канонски епископи Румуна, али се, још за дуже времена, стање није могло изменити⁶⁴⁴. Јосиф Рајачић и Самуило Маширевић, тадашњи епископ темишварски, тражили су 1860. да се епархије буковинска, ердељска и далматинска, које су биле Карловачкој митрополији потчињене само „in dogmaticis et spiritualibus“, и канонски потчине Карловачкој митрополији, али је цар то тражење одбио⁶⁴⁵.

Јован Суботић није имао право када је тврдио да Румуни, пре уздизања Карловачке митрополије на степен патријаршије, нису показивали тежњу да се црквено осамостале. Суботић вели да се тада код Румуна родила тежња „да би сада било згодно, да се и Романима даде митрополит, кад Срби имају патријарха, а и митрополита“⁶⁴⁶. Од националног сабора у Лугошу румунску ствар је водио владика Шагуна, који је врло добро познавао прилике у Карловачкој митрополији, а био је и у присном пријатељству са министром грофом Леоном Туном са којим је патријарх Рајачић био у завади.

Румунско црквено питање покренуто је званично 1851. на једном састанку свих православних епископа Монархије. Румуни су, у почетку, тражили да им се дâ *арадска* епархија, а да се епархије *темишварска* и *вршачка* подела тако „да се или од сваке по једна романска дијецеза, или из обадве једна романска створи из оних крајева, који су управо романски“⁶⁴⁷. Јосиф Рајачић није пристао на ово, јер је држао, да Румуни немају за то још способних лица, а бојао се да они, касније, не буду тражили још више. Пошто је владика Шагуна боље стајао код владе него Рајачић, успео је да влада нареди да се Румунима дâ митрополија⁶⁴⁸.

⁶⁴¹ *Митрополитски архив*, број 291 из 1833. године.

⁶⁴² *Митрополитски архив*, број 167 из 1833. године.

⁶⁴³ Andreas Freiherr von Schaguna, *Geschichte der griechisch-orientalischen Kirche in Oesterreich*, Hermannstadt 1862, стр. 141.

⁶⁴⁴ *На истом месту*, стр. 172.

⁶⁴⁵ *Архив за историју срп. прав. Карловачке митрополије*, 1912, стр. 129.

⁶⁴⁶ *Живот Јована Суботића (Автобиографија)*, књ V: лето, стр. 195.

⁶⁴⁷ *На истом месту*, стр. 196.

⁶⁴⁸ Димитрије Руварац, *Рад око уређења црквених одношаја источно-православне цркве у Аустрији 1860* (Богословски гласник, год. V., књ IX, 1906, стр. 164)

Односи између Рајачића и Шагуне нису се поправљали: године 1852. дошло је између њих до једнога сукоба. Повод је био у томе што је влада, без питања Рајачића, позвала епископе Мутибарића (далматинског) и Шагуну, да учествују у седницама Св. синода Карловачке митрополије, а Рајачић је одбио да их прими, него је од њих тражио да они, изван Синода, поднесу своје гласове за нове епископе. „Мутибарић му поднесе, а Шагуна није хтео, него сео на кола и отишао без с Богом из Карловаца.“⁶⁴⁹

Године 1853. био је Прокопије Ивачковић изабран за епископа арадске епархије. Иако је био Србин (рођен је у Делиблату, у Банату) знао је добро и румунски језик и умео се прилагодити Румунима, који су га сматрали својим. Ивачковић је био изабран на предлог Јосифа Рајачића, који је, у Синоду, рекао: „Мене је увредио архимандрит крушедолски Прокопије Ивачковић, али ја му данас праштам ту увреду и предлажем да га изаберете за епископа арадскога, јер то изискује од мене корист наше цркве.“⁶⁵⁰ На овоме Синоду били су изабрани: Самуило Маширевић за епископа темишварског, Кењелац за вршачког и Стојковић за Будимског.

На црквено-народном сабору, који је изабрао Самуила Маширевића за патријарха-митрополита, појавило се било и тринаест румунских посланика из епархија арадске, темишварске и вршачке. Они су, одмах после званичног дочека царског комесара, овоме предали писмену изјаву „да они не могу учествовати у избору српског патријарха, јер још није решено питање митрополије романске, иначе би сви били за Маширевића“⁶⁵¹. Румунски посланици поднели су, преко царског комесара, цару молбу да не потврђује епископе за Темишвар и Вршац док се не реши њихово црквено питање, „а то питање да се не предаје Синоду, него да се реши владалачким актом, јер нису Романи ни предани српској митрополији синодским, него владалачким актом“⁶⁵².

После потврде Маширевићевог избора за патријарха расправљано је румунско црквено питање на једној седници Св. синода. На овој седници изјавио је будимски владика Стојковић да цар „има право подигнути једну епископију на митрополију и наименовати њеног епископа за митрополита и то се узме у протокол“⁶⁵³. Никанор Грујић додаје: „Тим је засечено у црквено право наше цркве у овој држави тако дубоко, да се не може излечити од те ране никада више.“⁶⁵⁴

Свети синод Карловачке митрополије је пристао да се изврши црквено раздељење Срба и Румуна и да се оснује *румунска митрополија*. Тада су и Шагуна и Ивачковић затражили да се поделе *црквени фондови*. На мађарском сабору, одржаном 1868, предвиђено је, чланом другим, да се оснује православна румунска митрополија под врховном влашћу владара⁶⁵⁵. Ово је ушло у IX Законски чланак мађарског сабора од 1868, чији члан други гласи: „Самостална, са српском равноправна митрополија, која је основана за грчко-источне Романи, а тако исто и узвишење ердељске грчко-источне епископије на архијепископство, увршћује се у Законик и одредба X. Законског чланка од 1792 године овамо се распростире.“⁶⁵⁶

Тако је, и формално, постала румунска *Сибинска* митрополија. За њу је донет *Устав* православне румунске цркве у Мађарској и Ердељу, који је потврђен 28. маја 1869. године. Када је и ово свршено, дошло је на ред и питање поделе фондова. Срби су понудили Румунима 250.000 форинти „једном за свагда“, али они нису на то пристали. Једна мешовита српско-румунска комисија састала се јуна 1870, да би решила ово

⁶⁴⁹ *Автобиографија Никанора Грујића* (Богословски гласник, год. IV, књ. VII, стр. 37)

⁶⁵⁰ *На истом месту.*

⁶⁵¹ *На истом месту*, стр. 403.

⁶⁵² *На истом месту.*

⁶⁵³ *На истом месту*, стр. 404.

⁶⁵⁴ *На истом месту.*

⁶⁵⁵ Борђе Звеквић, *Расправа Угарског сабора 1868.*, стр. 6.

⁶⁵⁶ Жарко Миладиновић, *Тумач...*, стр. 95.

питање. Румунску делегацију предводио је Прокопије Ивачковић, који је, три године касније, изабран био за патријарха-митрополита српског, а српску будимски епископ Арсеније Стојковић. „Романи су искали од фондова 250.000 и 6% на ову своту од 1865 године када им је ту своту српски конгрес одобрио; то је, по њиховом рачуну, износило 90.000 форинти. Тражили су манастире Ходош и Св. Ђурађ. Обадва су српске задужбине.“⁶⁵⁷

Румуни су тражили да се поделе и други фондови и истакли потраживања у односу на епископске резиденције и друга имања у епархијама арадској, темишварској и вршачкој. Из фондова одобрено им је 300.000 форинти, школски фондови подељени су напола; од манастира су сасвим одбијени, а о мешовитим српско-румунским општинама начињена је посебна погодба ... Преговори су трајали 14 дана. Расположење на српској страни било је такво да се желело да се цео спор мирно реши. „Нама је“, вели Јован Суботић, „било много стало до тога, да се пријатељски изравнамо, јер смо унапред држали, да би Пештански суд био више наклоњен Романима него Србима.“⁶⁵⁸

Подела фондова погодила је тешко Карловачку митрополију. „Кад романски митрополит Ивачковић дође с депутацијом да прими конгресом одређени Романима део фондова Клирикалног и Неприкосновеног с Рајачићевом фундацијом за семинаријум романски, и однесе то у Сибињ и Арад, те умале се наши фондови за 200.000 форинти, асистенција закључи, да се повиси интерес од 6% на 7% како би се тим накнадило оно, што су однели Романи, ја тај закључак извршим и позовем све дужнике, да се изјасне, хоће ли плаћати од сада фондовима 7%, ако неће, да положе капитал.“⁶⁵⁹

У случају да се српско-румунски разлаз не буде могао мирно свршити, предвиђено је у чл. 8 IX Законског чланка Мађарског сабора од 1868. да ствар реши суд и прописана је била и судска процедура. Ако се Срби и Румуни не би могли наравнати, „имаће се остварити без белеге и таксе пред оним судом, који ће Његово Величанство уз потпис дотичног министра одредити и код тога поступка придржава се уз искључење сваког другог правног лека само редовна двостепена апелата (призив), а такво призивање парнице имају апелациони судови преко реда решавати“⁶⁶⁰.

До овога није дошло. Српски црквено-народни сабор одобрио је, 5. јула 1871, српско-румунски споразум, а румунски црквено-народни сабор потврдио га је 26. јула исте године. „Раздељење српске хијерархије од романске изведено је по уговору, и до сада нису Романи никаквог особитог корака чинили, да до чега дођу изван оног уговора. Одношај између романске и српске цркве много је пријатељскији, него што је био пређе разједињења; и ако обе странке своју корист добро схвате биће тај одношај још својскији.“⁶⁶¹

7. БОРБА ЗА ЦРКВЕНО-ШКОЛСКУ АУТОНОМИЈУ И СУКОБ ИЗМЕЂУ ВИШЕ ЈЕРАРХИЈЕ И ПОЛИТИЧКИХ ПРВАКА

Друга половина XIX века и прве две деценије XX века, све до уједињења наших покрајинских цркава, протекле су у Карловачкој митрополији у општој борби око *црквено-школске аутономије*. Корени ове аутономије тражени су у *привилегијама* које је цар Леополд I дао Србима после пресељења 1690, а које су, касније, други аустро-угарски владари потврђивали и све више сужавали. Да наша црквено-школска аутономија, како је она схватана у ово време у Карловачкој митрополији, није

⁶⁵⁷ *Живот Јована Суботића (Автобиографија)*, књ. V: Лето, стр. 202.

⁶⁵⁸ *На истом месту*, стр. 203.

⁶⁵⁹ *Автобиографија Никанора Грујића* (Богословски гласник, год. IV, књ. VIII, 1905, стр. 211)

⁶⁶⁰ Жарко Миладиновић, *Тумач...*, стр. 98.

⁶⁶¹ *Живот Јована Суботића (Автобиографија)*, књ. V: Лето, стр. 205.

произашла из привилегија, запажено је доста рано. Она је, стварно, одређена XX Законским чланком од 1848. године. У члану *осмом* овога Законског чланка се вели да „грчко-несједињени“, а то су били Срби, „могу својим црквеним и школским стварима управљати“. Одређује се, исто тако, и број посланика за „црквену скупштину“ (конгрес). Он је износио стотину лица: од овога броја било је 25 свештених лица, 50 лица из световног, а 25 из војничког сталежа. Ово је, касније, измењено и остао је стари број од 75 лица од којих је 25 било из свештеничког сталежа⁶⁶². Ово исто је речено и у IX Законском чланку Угарског сабора од 1868, где се, у члану *трећем*, вели да Карловачка митрополија и новооснована Румунска митрополија имају право „своје црквене, школске и закладне ствари у оквиру државних закона одељено и самостално решавати и уређивати на црквеним саборима, што ће их дотични митрополити јавивши најпре то Његовом Величанству од времена на време сазивати, а тако исто својим стварима преко својих органа руковати и управљати по правилима, што ће их на тим саборима донети, а Његово Величанство потврдити“⁶⁶³.

Ова „црквена скупштина“, јер су само за њу државне власти хтеле да знају, била је од стране Срба претворена у „народно претставништво“, које је имало претензије да се бави и *политичким питањима*, која су интересовала наш народ у Монархији. Те тежње су се испољиле и на *Благовештенском* сабору, за који је Јован Ђорђевић рекао да је био „први појав нашега *парламентарног* живота на овој страни“⁶⁶⁴. У усхићењу родољубља и у бризи за национално и културно очување народни представници су испуштали из вида да владе, ни у Бечу ни у Пешти, нису хтеле овим „црквеним скупштинама“ признати карактер парламента.

Почеле су се, у ово време, код Срба у Карловачкој митрополији организовати политичке странке, које, све јасније, испољавају жељу да замене цркву у националном вођењу народа. До овога времена, вели Васа Стајић, „црквена организација била је једини терен на ком се наш народ могао организовати и иживљавати као нација. Као народ једино је на том терену могао стварати своју народну историју. Изван те организације он је дуго времена био више или мање случајни сапутник туђе историје – како на политичком, привредном, социјалном, тако добрим делом и на културном пољу.“⁶⁶⁵

Сада се време мењало. Стизале су нове генерације и „Срби су у XIX. веку имали необично велики број школованих људи, т. з. хонорациора, ватрених патриота, који су се zaloжили свим снагама да осигурају српску народност“⁶⁶⁶. Њима насупрот стајала је црквена јерархија, која је, „такође, била родољубива, али у исто време прожета старим тенденцијама да једино клиру припада право да управља судбином својих верних, због чега је у току српског покрета долазила у сукоб с Рајачићем“⁶⁶⁷.

Благовештенски сабор је почео да ради у атмосфери разочарења, које је настало после укидања Војводине (27. децембра 1860). Ово укидање је, по речима Никанора Грујића, „срушило све оно, што нам је донела 1848 година“⁶⁶⁸. Отуда је, вероватно, и на овоме сабору цркви посвећена велика пажња: тражено је, поред осталог, да се проглашена патријаршија више не може укидати, да патријарх има глас у „горњој табли

---

⁶⁶² Жарко Миладиновић, *Тумач повластица, закона, уредаба и других наређења српске народне црквене аутономије...*, стр. 85.

⁶⁶³ *На истом месту*, стр. 96.

⁶⁶⁴ Јован Ђорђевић, *Радња Благовештенског сабора...*, стр. I.

⁶⁶⁵ Васа Стајић, *Српска православна велика гимназија у Н. Саду*, Нови Сад 1949, стр. 33.

⁶⁶⁶ Јован Радонић, *Аутобиографија патријарха Ј. Рајачића*, стр. 27.

⁶⁶⁷ *На истом месту*, стр. 28.

⁶⁶⁸ *Аутобиографија Никанора Грујића* (Богосл. гласник, год. IV, књ. VII, 1905, стр. 266-267).

Дијете угарске после примаса, а епископи православне цркве међу дијецезалним епископима католичким по реду освештенија⁶⁶⁹.

За патрона Војводине, које више није било, проглашен је Свети Сава. Сабор је тражио: „Патрон Војводине српске јесте Свети Сава. О том српском празнику имају се иновјерни житељи Војводине српске од свију они послова уздржавати, од којих се Срби православно-источне вере о празновању Св. Стефана краља угарског уздржавати имају.“⁶⁷⁰

Тражено је још и то да се оснује Апелаторијална конзисторија, а уређење епархијских конзисторија да се остави епархијским епископима. Требало је да се оснује и „народна типографија“ и у Сремским Карловцима семинарија за 120 богослова, а у епархијама „главне школе“. „Како се семинарија уведе, одма нека се нико више не прима у манастир и нека не добије парохију прве класе, ко се није учио у семинарији, а ни мању парохију, ако није изучио главну школу.“⁶⁷¹

Благовештенски сабор је, и поред ове испољене бриге о цркви, јасно истакао жељу да „народу“ у будуће тражи више власти него што је имао до тада. У 15 тачци саборских закључака се вели: „Што се тиче дела црквено-народни, односећи се на цркву, манастире, клир, фондације, воспитање, школе и тиме подобна заведенија и установљења у кругу Војводине српске и изван ове народу српском припадајући, то да се остави потпуно право народу српском и његовим црквеним и световним органима, како у смотрењу устројства, тако и управљања и располагања и контролисања без утицаја државног управитељства и законодавства, осим једног врховног надзиратељства.“⁶⁷²

Ово су, међутим, остале само пуне жеље, јер влада није, ни по коју цену, хтела дозволити да се кроз цркву изражава политичка опозиција. То нису, исто тако, желели ни епископи, јер су у потчињавању цркве политичким партијама гледали нарушавање канонског поретка у цркви. „Ти закључци“, вели Никанор Грујић, „пресекли су на једанпут жицу, која се испредала овде из каноничких установа православне цркве у шпецијалном црквеном животу нашем; и начинили су од овдашње црквене прошлости наше, *табулам расам*, на којој су написали под именом црквених установа, *светске установе*, и развили у њима све оно, што мора да доведе црквени живот код верних до заборава, а саму цркву до распада и до пропасти.“⁶⁷³

Световњаци, који су учествовали у раду Благовештенског сабора, нису могли не бити разочарани, када су, у августу и октобру 1862, изашле одлуке Краљевског мађарског намесничког већа, „којима се главна управа и надзор над основним школама у епархији даје епископу и његовој конзисторији, у црквеном округу протопрезвитеру, а у црквеним општинама парохију“⁶⁷⁴. Ово је важило за провинцијал, а у „граници“ све је било под војничком влашћу.

Смрћу патријарха Рајачића не само да је црква у Карловачкој митрополији остала без старешине, него је антиклерикалним струјама био отворен пун замах. Међу епископима није било више ниједнога лица које је имало толико угледа и ауторитета, да би се успешно могло супротставити тражењу политичких првака да себи потчине цркву. Теодор Мандић вели да је прошло две године и седам месеци а да није Карловачка митрополија имала свога старешину. Да би се митрополитска столица могла попунити, сазван је, 14. јуна 1864, црквено-народни сабор, који је отворен 4.

⁶⁶⁹ Јован Ђорђевић, *Радња Благовештенског сабора...*, стр. 26, 137.

⁶⁷⁰ *На истом месту*, стр. 137.

⁶⁷¹ *На истом месту*, стр. 214.

⁶⁷² *На истом месту*, стр. 138.

⁶⁷³ *Автобиографија Никанора Грујића* (Богосл. гласник, IV, књ. VII, 1905, стр. 406)

⁶⁷⁴ Теодор Мандић, *Успомене...*, I, стр. 61.

августа (23. јула). Већ 5. августа изабран је нови митрополит-патријарх: то је био темишварски епископ *Самуило Маширевић*, који је био постављен за администратора после Рајачићеве смрти. На првом гласању Маширевић је добио све осим десет гласова. Пошто је избор требало да буде једногласан, бирање је поновљено следећег дана: само два посланика, један из будимске а други из бачке епархије, нису хтели гласати ни за једнога епископа. Тако се сматрало да је Маширевић добио све гласове⁶⁷⁵.

Сабору од 1864. следовао је брзо нови сабор, који је цар дозволио 24. децембра 1864, али је отворен тек 25. јануара 1865. године. Царски комесар, и на овоме сабору, био је барон Јосиф Филиповић. „На том сабору сукобили су се свом снагом претставници народа са јерархијом. Милетић је стајао на гледишту да се народу даде што више учешћа у управи црквено-школског живота, док је јерархија сву власт желела да задржи и даље за себе.“⁶⁷⁶

Нерасположење једнога дела сабора према свештенству манифестовало се и у томе што је сабор, већ 28. јануара 1865, решио да се свештеницима укину *бир* и *штола*. Било је предлога да се укину и сесије, „па да све иде у једну касу, из које би се свештеници целе митрополије плаћали“⁶⁷⁷. Парохије су биле подељене на класе. Тих је класа, изузимајући епархију горњокарловачку, било *шест*. Свештеничке награде су се кретале од 400 до 1.000 форинти годишње. У горњо-карловачкој епархији парохије су подељене на *три* класе. Награда је износила од 400 до 700 форинти годишње. Тамо, где није било сесија, одређен је еквивалент од 200 до 300 форинти годишње, а у горњо-карловачкој епархији од 107 до 200 форинти⁶⁷⁸. Пароси, чије су парохије имале од 2000 до 4000 душа, добијали су сталног помоћника. Број оваквих помоћника растао је према броју душа у парохији: парохије са 4000 до 6000 душа добијале су два помоћника, преко 6000 душа три, „а по особитој потреби службе четири помоћника“⁶⁷⁹.

На тражење *новосадске* црквене општине, којој се придружило још стотину других црквених општина, цар је одобрио да се држи *нови* сабор, који је требао да се бави организовањем црквене аутономије⁶⁸⁰. Митрополит-патријарх Маширевић није желео одржање овога сабора, али га је морао сазвати за 1. јуни 1869. године. Сабор није, међутим, тога дана могао бити отворен. Маширевић није припремио сабор како је требало, „а по несрећи нашој није био ни по природи ни по знању и вештини створен за то, да управља као претседник расправама саборским. Из тога су потекле све невоље, које су снашле на том конгресу и после њега цркву нашу.“⁶⁸¹ Сабор, држан 1869, био је „први аутономни сабор. Претседавао је патријарх, краљевског комесара није било.“⁶⁸²

Патријархово оклевање да отвори сабор објашњавао је Јован Суботић тиме „што је очекивао од конзисторија исказ изабраних посланика, а може бити да је патријарх очекивао да му се пријаве сви посланици, кад који у Карловце дође: на сваки пак начин није било од њега коректно, да није на уречено време седницу заказао, па би се онда видело, може ли се сабор отворити, и ваља ли што учинити или не.“⁶⁸³

Одмах, у самом почетку, избио је сукоб око тога: *ко* треба да председава сабору? Светозар Милетић је, у име „народне“ странке, тражио да се то право одузме од

⁶⁷⁵ Теодор Мандић, *Успомене...*, II, Нови Сад 1899, стр. 13.

⁶⁷⁶ Јован Радонић, *Иларион Руварац* (Летопис матице српске, књ. 331, 1932, стр. 63-64)

⁶⁷⁷ Теодор Мандић, *Успомене...*, II, стр. 32-33.

⁶⁷⁸ *На истом месту*, стр. 34.

⁶⁷⁹ *На истом месту*.

⁶⁸⁰ *Живот Јована Суботића (Аутобиографија)*, књ. V: Лето, стр. 3.

⁶⁸¹ *Аутобиографија Никанора Грујића* (Богословски гласник, год. IV, књ. VIII, 1905, стр. 5)

⁶⁸² Душан Ј. Поповић, *Војводина. Прилози проучавању наше земље и нашега на-рода*, Општи део: *Бачка*, Београд 1925, стр. 31.

⁶⁸³ *Живот Јована Суботића (Аутобиографија)*, V књига: Лето, стр. 11.

патријарха, који се устезао да дође на сабор. Депутацији, која је отишла да га позове на сабор, патријарх је рекао да нема још доста посланика да би се сабор могао отворити.

Патријарх је ипак отворио сабор једним говором. У самом почетку рада видело се да су посланици били подељени у *два фронта*: световњаци, који су се груписали око Светозара Милетића и Јована Суботића, и присталице патријарха и више јерархије, које су противници назвали *калуђерском* странком. „*Народна* странка *калуђерској* у очи изговори, да су у ње неке саможиве противнародне тежње, које иду на то, да на штету народа себи свештеничку касту осигурају па тиме превласт над народом придобију. Док народна странка поштено и отворено ради, не кријући свога мишљења него га на јавним зборовима исповедајући, калуђерска странка држи код патријарха своје особите зборове, па друго ради тамо, а друго на зборовима.“⁶⁸⁴

Никанор Грујић, познати „Срб-Милутин“, описао је прваке „народне странке“ као изразито и агресивно антицрквене људе, који су се борили против више јерархије само због тога да би узели власт у цркви у своје руке. „У тој жалосној распри“, вели он, „показало се, да су се скупили на тај конгрес понајвише јеретици или одпадници и безверници, којима није до вере ни до цркве, него им је до своје личне користи, коју траже за се на црквеном пољу, а да лакше могу доћи до ње, морају срушити власти црквене, и узети све господство у цркви у своје руке. Патријарх се изгубио у тој распри сасвим. А они кад виде: да ту нема никаквог ауторитета, отму моћ, па почну говорити против Христа, противу Матере Божије, противу светаца и противу свега онога, на чему се оснива вера и црква православна.“⁶⁸⁵

Разумљиво је да овакав сабор није могао радити. Патријарх га је распустио, али је пре тога, 10. јула 1869, написао свој тестаменат, јер се бојао да може бити убијен⁶⁸⁶. Разлоге, због којих је распустио сабор, патријарх Маширевић је изнео у једној посланици „православном народу српском“. Напао је оне који су почели „цепати на двоје оно, што би требало једно да остане и што се само као једно одржати може“⁶⁸⁷. Огорчен због свега шта се радило на сабору, а и због напада на њега лично, патријарх истиче да се боји да рад противне струје, ако се не прекрати, „може раскинути и растројити устројство наше цркве, а тим истерати из тела народног душу, т. ј. самоубиство учинити“⁶⁸⁸.

Противничку страну, коју су водили Светозар Милетић и Јован Суботић, патријарх је окарактерисао овако: „...Уопште људи су то слободни, које никаква присега не веже, који се ни на шта не обзиру, који никада не мисле на последак, који имајући непрестано на језику: народ, народну срећу, и напредак, своје личне себичне цели гоне, који не распитују и не разбирају много, шта и како управо народ мисли, шта народ жели и хоће, но који силом оћеју да им се верује, да су они једини прави представници народни, да они једини израза мислима и жељама народним дају, да је њихов глас глас народа, који свако уважавати мора. Људи ти знају шта оћеју, али то не казују свакоме и на свакоме месту, и та једина околност што они скривају задњи своји мисли, довољна је, да у сваком разборитом човеку породи сумњу, да ли је она цел, којој они спјеше, добра, да ли су средства, којима они у постизавању те своје цели послужују, увек поштена, и да ли ће цео њиов рад по цркву и народ спасоносан бити.“⁶⁸⁹ Патријарх, даље, указује на то да наша црква има „свој *Устав* и своје устројство, кога није створио народ србски и које и *сав* србски народ, а камо ли

⁶⁸⁴ Стеван Павловић, *Српски народни сабор у Сремским Карловцима године 1869*, Нови Сад 1870, стр. 73.

⁶⁸⁵ *Автобиографија Никанора Грујића* (Богословски гласник, год. IV, књ. VIII, 1905, стр. 6)

⁶⁸⁶ Стеван Павловић, *Српски народни сабор у Сремским Карловцима*, стр. 301.

⁶⁸⁷ *На истом месту*, стр. 303.

⁶⁸⁸ *На истом месту*, стр. 303-304.

⁶⁸⁹ *На истом месту*, стр. 305-306.

овострани део народа србског, не може и не сме мењати, ако је рад, да са осталом браћом својом по крви и православној вери у заједници остане⁶⁹⁰. Патријарх се осврће и на покушаје противничке групе да му се оспори председништво у сабору и вели да и по „*црквеном уставу* и по *повластицама* србском народу од земље господара даним припада мени право сазивати сабор црквено-народни, на истом сабору председавати и закључке његове извршавати⁶⁹¹.

Да би што боље оправдао свој став, патријарх указује на то да воће противне стране „исповедају начела духу цркве наше сасвим противна“ и да он, због тога, са њима не може радити. „И не само да то исповедам, но ево и најсвечаније изјављујем и објављујем (а у томе су са мном једне мисли и братија моја г. г. епископи), да ми са људима, који не исповедају *ону* веру, коју црква православна исповеда, који не почитују свете обреде православне цркве наше, који неће да знају за *устав* и корените установе православне цркве наше, који хоће да црквом и у цркви господаре, да ми с таквим људима и у обште са особама, које по младости својој никаква изкуства у црквеном животу немају и сами савета потребују, о црквенонародним стварима саветовати, се с њима саборисати не можемо.“⁶⁹²

Јован Радонић је тачно рекао да је ово расправљање око тога *ко* ће председавати сабору било кобно за рад овога сабора. Да није било тога, црква би „већ тада средила своја црквено-просветна питања, те народну снагу упутила другим правцем. Овако се конгрес од 1869 разишао не свршивши ништа, омраза између народне странке и јерархије само је још више порасла⁶⁹³ ... Противна странка уложила је 7. јула 1870, код мађарске владе протест, али није успела да се рад сабора продужи. После распуштања сабора епископи су одржали седницу Св. синода и изабрали за епископа бачког архимандрита Германа Анђелића.

Нешто касније, вели Никанор Грујић, мађарско министарство је известило патријарха да сабор од 1869. није коначно распуштен, „него је само одгођен на неизвесно време, да га дакле он опет сазове, да настави започети рад свој. Патријарх је пристао на то јер је видео, да нови избор заступника народних не би довео на конгрес ни толико верних синова цркве, колико их је било на овоме, па се изјасни да ће да настави на пролеће започету радњу са овим истим конгресом, који је распустио“⁶⁹⁴.

Патријарху Маширевићу није било суђено да овај конгрес настави: умро је 7. јануара 1870, сасвим изненада. „После цркве био је код мајора Рајачића, да му поздрави кућно крсно име, јер је и патријарх Рајачић тога свеца као крсно име славио. Вративши се са те посете кући, осетио је да му је зло, и за неколико, тако рећи, минута умре; говорило се да му је једна жила у срцу пукнула.“⁶⁹⁵

Патријарх Самуило Маширевић није био снажна личност. Један од његових главних противника, Јован Суботић, рекао је за њега да је био човек добронамеран, али поводљив. Никанор Грујић, који га је добро познавао из непосредног додира с њим, није га много ценио, јер је у њему гледао човека слабог и недораслог приликама. Димитрије Руварац је, исто тако, рекао да је патријарх Маширевић био „племенита душа у сваком погледу. Но као патријарх био је слаб и поводљив.“⁶⁹⁶

Стеван Павловић, који га је такође познавао, описао га је овако: „Замислите себи коштуњава и повисока старца од својих шездесет и шест година; очи су му усахнуле и

⁶⁹⁰ На истом месту, стр. 306.

⁶⁹¹ На истом месту, стр. 307.

⁶⁹² На истом месту, стр. 307-308.

⁶⁹³ *Живот Јована Суботића (Аутобиографија)*, Књ. V.: Лето, (предговор Јована Радонића, стр. IV)

⁶⁹⁴ *Аутобиографија Никанора Грујића* (Богосл. гласник, год. IV, књ. VIII, 1905, стр. 9)

⁶⁹⁵ *Живот Јована Суботића (Аутобиографија)*, књ. V.: Лето, стр. 35.

⁶⁹⁶ Димитрије Руварац, *Постанак и развитак српске црквено-народне аутономије*, стр. 196.

немају у себи никаквог живота, лице му је без особита израза, бледо и болешљиво. Сталноће у својој радњи нема, но слуша шта ће му други казати, па ако му добро каже, ни тога не зна схватити ни употребити. Нарави је жестоке, али не снажне и прегале. Кад га обузме његова обична жестина, обрва му душу као грч тело те му разум тако помрачи, да од њега изиђу најдетињастије речи и дјела, којих се после и сâм стиди.⁶⁹⁷

Изабран 1852. године за епископа темишварског, Маширевић је наследио Јосифа Рајачића у време када су цркву већ биле почеле раздирати унутрашње борбе. Никанор Грујић вели, да се за време Маширевићеве управе црквом свештенство деморалисало и да је „нестало дисциплине између свештенства и калуђера и мирјана у црквеном животу нашем“⁶⁹⁸.

За администратора митрополије постављен је будимски епископ *Арсеније Стојковић* (1870–1872). Њему није пошло за руком да стање у цркви среди. Пошло му је, међутим, за руком да успостави добре везе са народним првацима. У накнади за то, они су пристали да Стојковић буде председник сабора, који је био сазван за Ђурђевдан 1870. године. Радом сабора су, опет, доминирали Милетић и Суботић. „Њих двојица су поделили цркву на *две* власти, на конгрес и Синод. ОвOME су оставили веру, а себи су задржали администрацију цркве.“⁶⁹⁹

Своје схватање аутономије, и своје циљеве, изнео је Светозар Милетић у једноме своме говору, који је одржао на овоме сабору. Он је рекао: „Аутономија наша црквено-народна је *унутрашња* и *спољашња*. *Унутрашња* је она, која осигурава народу делокруг према јерархији својој, према ономе телу у цркви, која има по канонима *неку* јурисдикциону власт. Ту аутономију нам осигуравају стародревни обичаји и црквено-народне установе и привилегије у неком виду, особито онде где се каже, да имамо право митрополита бирати. Ми смо то морали навести (*vis a vis*) нашој јерархији ... Ми нисмо од *државе тражили аутономију*, јер нам аутономија припада уопште по начелу друштвеном, а особито по црквено-друштвеном покрету и тај се покрет све већма шири. Аутономија је нама дакле тим законом ујамчена и припозната, онда ће нам бити јача и ми ћемо на природна права апеловати, кад дође за то време.“⁷⁰⁰

На 225 седници Мађарског сабора, држаној 7. маја 1868, Милетић је, нешто друкчије, изнео своје схватање аутономије. „Аутономија“, рекао је он тада, „има *две стране*: једно је право на *организам*, а друго је право на самоуправу у смислу тога организма; закон од 1848 године осигурава само право на располагање (*intézkendési jog*), а не и право на властити организам, јер не само, да је одмах определио састав првога конгреса, него је задржао законодавству право даљег органисања, да ово пак уништава и административну страну аутономије, то је очевидно, јер у чијој је власти да прави организам, у тој је власти посредно и управа.“⁷⁰¹

Ђурђевдански сабор је, поред осталог, расправљао и о доношењу *Устројства сабора*. Један такав предлог био је поднео Сабору Светозар Милетић (имао је 26 чланова). У односу на цркву важна су била ова места: Сабор има два председника, једнога по *достојанству*, а другог по *избору*. Први отвара и затвара сабор, други руководи његовим радом (чл. 13). Сабор бира патријарха *тајним гласањем* (чл. 15, 16). Изабран је онај, који је добио натполовичну већину гласова. Ако два кандидата добију исти број гласова, онда одлучује председник, који има два гласа. Ако има више кандидата, онда се гласа све дотле док се гласови не поделе на два кандидата. Ако они

⁶⁹⁷ Стеван Павловић, *Српски народни сабор у Сремским Карловцима...*, стр. 32-33.

⁶⁹⁸ *Автобиографија Никанора Грујића* (Богосл. гласник, год. IV, књ. VIII, 1905, стр. 10)

⁶⁹⁹ *На истом месту*, стр. 11.

⁷⁰⁰ Димитрије Руварац, *Постанак и развитак српске црквено-народне аутономије*, стр. 57.

⁷⁰¹ Борђе Звекић, *Расправа Угарског сабора 1868. године о законском предлогу у ствари источно-православне цркве*, Будим 1868, стр. 80.

имају исти број гласова, онда одлучује председник (чл. 17). Сабор, на исти начин, бира и владике (чл. 18). Милетић је пристајао да световно свештенство бира 25 посланика, али није пристајао да *монаси* буду бирани у сабор, „јер с државне стране они су чрез владике заступљени, а и с материјалне такођер, почем ће манастири под српску саборску управу доћи“.⁷⁰²

Сабор је дискутовао о овоме предлогу од 11. до 28. маја и примио га у нешто измењеном облику. Према примљеном тексту Сабор одређује и број и опсег дијецеза, бира митрополита-патријарха и епископе (чл. 1). Сабор располаже приходима, прегледа рачуне и фондове. Чланови Сабора, како световног тако исто и свештеничког реда, бирају световни и свештенички бирачи заједно⁷⁰³. Владике, било их је тада само четворица, нису били сагласни са овим Устројством сабора, него су, 5. јуна 1870, поднели свој посебни вотум.

Светозар Милетић је саставио и предлог за *Основни народно-црквени закон*, који је имао 80 чланова. Овај предлог је, по много чему, био необичан: члан 8 предвиђа да и Далмација и Бока Которска „имају *право*, да се српској митрополији придруже, а ова има *право* и *дужност*, да их у свој обзег прими“.⁷⁰⁴ Сабор меће своју руку на манастире и монахе: води надзор над њиховим материјалним пословима; „број потребних монаха, као и начин њиного изражавања одређује српски народни сабор“; сабор ће манастире моћи „определити на школску или другу просветну цель“.⁷⁰⁵ *Црквени Синод* је двојак: „Српски архијерејски синод за духовну управу и српски *црквено-народни* синод за црквено-народно судство у највишој инстанци“ (чл. 52). У овај други синод, поред епископа, бирају се и световни свештеници и *световњаци*. Њихов број треба да износи онолико колико има епископа са патријархом или његовим замеником на челу – „ове изборне чланове бира сабор и *ван* средине своје“.⁷⁰⁶

Интересантно је и то *како* је Милетић замишљао избор патријарха-митрополита. Њега би, по чл. 57, требао да бира сабор, а члан 58 вели да за то достојанство може бити изабран „сваки Србин источно-православне цркве у патријаршији и митрополији српској, без обзира на чин и степен, који за то канонично прописана својства има“.⁷⁰⁷ У следећем, 59 члану, наводе се четири случаја *када цар не може ускратити потврду избора*: а) ако је изабрани већ епископ, б) ако се са избором сагласила већина епископа, в) ако су за изабраног гласале две трећине саборских посланика и г) ако нови сабор понови избор натполовинске већине пређашњег сабора истом већином гласова⁷⁰⁸. „Ако изабрани још не би био канонично испитан, то ће пред комисијом на то одређеном испит полагаати, и у случају доброг успеха, поднеће се избор Његовом Величанству на потврђење са горњим последицама“.⁷⁰⁹ Сабор би, према члану 61, бирао и епархијске епископе „док то право на епархије не пренесе“. Свети синод може Сабору предложити кандидате, а и Сабор може *пре* избора мишљење од Светог синода примити и „ако избор падне на једнога од Синода означени, то ће се избор као сагласан са Синодом сматрати“ (чл. 63).

„Комисија за каноничне испите“ требала је, према члану 64, да се састоји из чланова које у сразмери 1:1 постављају Свети синод и Сабор, а Сабор одређује број чланова. Комисији председава патријарх или његов заменик. Сабор, исто тако, одређује и број дијецеза и њихово седиште (чл. 67) и број парохија и свештеника (чл. 68). Сабор

⁷⁰² Димитрије Руварац, *Постанак и развитак српске црквено-народне аутономије*, стр. 20.

⁷⁰³ *На истом месту*, стр. 187-188.

⁷⁰⁴ *На истом месту*, стр. 215.

⁷⁰⁵ *На истом месту*, стр. 220, 221.

⁷⁰⁶ *На истом месту*, стр. 228.

⁷⁰⁷ *На истом месту*, стр. 231.

⁷⁰⁸ *На истом месту*.

⁷⁰⁹ *На истом месту*.

„успоставља начин, како се постављају архимандрити и остали за виши црквени чин одређени свештеномонаси“ (чл. 69). Предвиђено је (чл. 80) да оне одредбе Деклараторије од 1779, саборске уредбе од 1865. и царско-краљевске уредбе од 10. августа 1868. „овом основном закону противне губе важност своју“.⁷¹⁰

Милетић је, 30. јуна 1870, поднео Сабору предлог закона *О уређењу епархија*, који је имао 34 члана и *Предлог за уређење митрополитско-црквеног и народно-школског савета*, који је имао 31 члан⁷¹¹ ... Сви су ови предлози дубоко задирали у основна права епископата, који је био позван да чува и брани канонски поредак у цркви, коју су, у Карловачкој митрополији, све више претварали у трибину за политичке обрачуне са државом, која је била туђа, али која није хтела да политичке странке изједначи са црквом. Није претерао Никанор Грујић када је за овај Сабор рекао да је он узео „сву црквену власт у своје руке и употребио је на своју корист, на црквену пропаст, одмах одреди епархиске скупштине, да се одузме епископима црквена управа, одреди неке свештенике и богослове, да иду у Русију учити богословију, а неке учитеље, да иду у Немачку и једнима и другима одреди трошкове из народних фондова“⁷¹².

Знатно касније окривљавао је и Димитрије Руварац *народне вође* да, када су видели да „сваким даном све више губе изгледа на остварење својих политичких жеља и програма, почеше се то више одавати на црквено-народно поље. А данашњи, стерани сасвим са политичког поља, одадоше се само на црквено-народно поље“⁷¹³. Није ни Иларион Руварац одобравао ово мешање народа у црквене послове. У писму Јовану Вучковићу, од 23. априла 1890, Иларион вели да су „ови наши сабори пропаст наша у овој земљи“⁷¹⁴.

Сва ова, изразито антицрквена, активност „народњака“ дешавала се за време док је Арсеније Стојковић био администратор митрополије. Он је, судећи по свему, желео да буде биран за митрополита-патријарха па је пуштао пуни замах овој струји. Овакво његово држање учинило је Стојковића сумњивим у Бечу, који није могао да поднесе политичко-национални програм Светозара Милетића. За Стојковића се у Бечу заузимао код цара лично и Никанор Грујић. На једном пријему код цара Грујић је рекао да Стојковић жели да постане митрополит-патријарх, „а кад постане, он ће окренути други лист, и показаће да није слаб, и да ће остати увек лојалан према Вашем Величанству, као што је и сад, ја сам о том уверен“⁷¹⁵.

Средином 1872. Арсеније Стојковић је био уклоњен са положаја администратора Карловачке митрополије⁷¹⁶, а за новог администратора постављен је Никанор Грујић, иако је генерал Молинари за овај положај био предвидео Германа Анђелића. Грујић, коме је било нуђено да буде митрополит-патријарх, наименован је против његове воље, јер је био популаран у народу, а уживао је и поверење двора.

Била је велика потреба цркве да се што пре састане црквено-народни сабор, који би изабрао митрополита-патријарха, јер је црква била још без старешине. Никанор Грујић, који је добро знао расположење народних првака, рекао је мађарском министру Трефорту да ће Сабор изабрати Стојковића за митрополита-патријарха, „коме ћемо се поклонити и ми епископи врло радо као најстаријем нашем брату“⁷¹⁷. У *инструкцији*, коју је на Сабору прочитао царски комесар Хубер, стајало је „да конгрес *може*

⁷¹⁰ На истом месту, стр. 236.

⁷¹¹ На истом месту, стр. 238-242, 242-244.

⁷¹² *Автобиографија Никанора Грујића* (Богосл. гласник, год. IV, књ. VIII, 1905, стр. 12)

⁷¹³ Димитрије Руварац, *Постанак и развитак...*, стр. 284.

⁷¹⁴ Јован Радонић, *Иларион Руварац* (Летопис мат. српске, књ. 331, 1932, стр. 64)

⁷¹⁵ *Автобиографија Никанора Грујића* (Богосл. гласник, год. IV, књ. VIII, 1905, стр. 16)

⁷¹⁶ Радослав Грујић, *Арсеније Стојковић* (Народна енциклопедија СХС, IV, стр. 461)

⁷¹⁷ *Автобиографија Никанора Грујића* (Богосл. гласник, год. IV, књ. VIII, 1905, стр. 213)

изабрати патријарха из епископа, којих се дијецеза налази под угарском круном, дакле не мора бити патријарх по привилегијама *ex gente rasciana*, него може бити и Роман⁷¹⁸.

Сабор је 1874, како је било и очекивано, изабрао за патријарха будимског епископа Арсенија Стојковића, али га цар није хтео потврдити. После тога за митрополита-патријарха био је изабран *Прокопије Ивачковић*, који је био, видели смо, на румунској страни. Ивачковић се није дуго задржао на престолу, него је, 11. децембра 1879, поднео оставку и био пензионисан. Умро је у Белој Цркви 10. маја 1881. године. За администратора митрополије био је постављен *Герман Анђелић*.

Герман Анђелић је био персона грата бечког двора. У вези ових догађаја писао је Ј. Х. Швикер, који је будно пратио развој наших и црквених и националних ствари у Карловачкој митрополији, епископу Теофану Живковићу, 24. децембра 1879, да га је изненадила вест о томе да је Ивачковић поднео оставку. „Наименовање администратора“, вели Швикер, „доказује, да српској цркви у Бечу показују још увек ону пажњу, као што је то случај од времена цара Леополда I. Молим, да се ово не заборави: овај пут није разочарала Пешта него Беч.“⁷¹⁹ У једном другом писму, писаном 2. маја 1880, Швикер истиче епископу Живковићу да је постављање Анђелића за администратора митрополије учињено на личну жељу цареву. „Наша влада је“, вели он, „код овога акта више ову жељу извршила, него што је своје закључке донела.“⁷²⁰

Иако Швикер није имао добро мишљење о Иванчевићу, за кога вели, у једном писму Теофану Живковићу од 12. децембра 1879, да ни „пре пет година није био за овај положај, још мање данас јер је слаб. Али начин, како је он отишао, и одлука с тим у вези, нешто је што, отворено речено, у историји српске цркве и јерархије, као ни у римокатоличкој, до сада није било. То знате и ви тако исто добро као и ја.“⁷²¹

Вође антиепископске странке схватиле су сасвим тачно да двор жели да Герман Анђелић буде нови митрополит-патријарх, али се нису хтели помирити с тиме. Већ у случају избора Арсенија Стојковића цар им је, када није хтео да потврди избор, показао да је он изнад Сабора. На новом изборном Сабору, који је био сазван за 15. новембар 1881, Сабор је поново показао да није склон да уступи пред царем када се ради о његовим правима: на првом гласању Арсеније Стојковић је добио 53 гласа, а Герман Анђелић само 12 гласова. Пошто цар, који је овај избор могао схватити као демонстрацију против њега, није хтео да потврди Стојковића, одржано је друго бирање 19. децембра 1881. године. На овоме гласању био је кандидат народне странке горњокарловачки епископ Теофан Живковић, који је био изабран за епископа тек после избора Прокопија Ивачковића за патријарха. Никанор Грујић наводи да је двор хтео да Анђелић буде изабран. „Стојковић, кад виде, да је одбачен избор његов и овога пута, а он остави конгрес и Карловце па се врати кући, али при поласку своје код пароброда препоручи својим вотантима, да дају гласове своје Анђелићу. То му је донело још један орден од владе, а велико негодовање од вотаната његових, који кад се скупе у конгресу, место да даду гласове своје по препоруци Стојковићевој Анђелићу, сложе се сви на Теофана, епископа горњокарловачког, тако, да је имао Анђелић код другог избора за један глас мање, него што је имао код првога.“⁷²²

Теофан Живковић је добио 53 гласа, а Герман Анђелић само 11. „Али, упркос томе, што је и епископ Теофан био изабран апсолутном већином, то краљ није хтео да

⁷¹⁸ На истом месту.

⁷¹⁹ Миховил Томандл, *Преписка између Ј. Х. Швикера и епископа Теофана Живковића* (Гласник ист. друштва у Н. Саду, књ. VIII, 1935, стр. 432)

⁷²⁰ Миховил Томандл, *Преписка Ј. Х. Швикера са епископом Теофаном Живковићем* (Гласник ист. друштва у Н. Саду, књ. IX, 1936, стр. 65-66)

⁷²¹ Миховил Томандл, *Преписка...* (Гласник ист. др. у Н. Саду, књ. VIII, 1935, стр. 434)

⁷²² *Автобиографија Никанора Грујића* (Богословски гласник, год. IV, књ. VIII, 1905, стр. 321)

потврди ни његов избор, него је почетком 1882 године именовано Анђелића за патријарха српског.⁷²³ Анђелић је потврђен 6. јануара 1882. „с разлога што се нису сложили сви гласови у конгресу на једнога, а тај један био је овога пута Герман. Дакле, влада није створила процедуренска за то, да може именовати од сада патријарха с мањином гласова, него га је створила зато да конгрес не може изабрати другога патријарха, него онога кога она хоће.“⁷²⁴

После потврђивања Анђелићева за митрополита-патријарха састао се, 15. маја 1882, Свети синод у Сремским Карловцима: Синод је изабрао за бачког владуку Василијана Петровића, а за темишварског проту сомборског Ђорђа Бранковића (Георгија Бранковића) ... Тако је почела Анђелићева управа црквом у Карловачкој митрополији, која није дуго трајала: Анђелић је умро 26. новембра 1888. године⁷²⁵. Анђелић је, вели Радослав Грујић, због свога наименовања „имао врло тешких часова у животу и знатно спутаван у своме раду“⁷²⁶. Мојсије Стојков подвлачи да је Герман Анђелић послужио влади у њезиним настојањима да ограничи велики утицај лаика на живот и рад цркве⁷²⁷. Анђелић је, и поред тога, покушавао да нешто уради: спремио је предлог за *Устројство српске митрополије карловачке*, који је Свети синод примио. По овоме пројекту, који је имао 31 члан, „управа митрополитска је *средшине* целе црквене власти, а управе су органи: архијерејски Синод, црквени народни сабор, и Митрополитски савет“⁷²⁸.

За време своје кратке управе Карловачком митрополијом имао је Герман Анђелић да савлађује доста тешкоћа. Прва, и свакако најтежа, било је нерасположење политичких првака према њему. Ово нерасположење је ишло тако далеко да су Герман Анђелић и Светозар Милетић, „дотле интимни лични пријатељи, као претставници те две нове противне струје, постали најжешћи противници“⁷²⁹.

Окупација Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске монархије поставила је, поред осталих, и питање: коме ће бити потчињена српска православна црква у ове две области? Још је Прокопије Ивачковић имао намеру да тражи црквено потчињење ових области Карловачкој митрополији и о томе је, 9. децембра 1878, писао Никанору Грујићу⁷³⁰. Ово питање је постало још актуелније када је сарајевски митрополит *Антим* поднео оставку на свој положај. Од Анђелића је затражено да предложи наследника Антиму и он је, 1880, предложио Василијана Петровића, Мирона Николића и Саву Косановића. „Те исте године поднео је администратор патријаршије влади предлог, како би се имала уредити православна црква у Босни и Херцеговини према држави аустроугарској, и мени га је саопштио у препису пре, него што га је поднео, да га проучим. Ја сам му писао у једном приватном писму, да ће се уредити у Босни црква наша онако, као што је уређена у Далмацији, па ма шта предлагао он. Тако је и било.“⁷³¹

Герман Анђелић је, и по својој тадашњем положају и по везама које је имао у Бечу, био тако рећи одређен за то да црквеној политици напредњака у Србији да канонску санкцију. Када је, после оштрих борби, напредњачка влада у Србији „откријасала своју јерархију, поставило се питање: ко ће хиротонисати архимандрита Теодосија Мраовића за епископа и ко ће помоћи њему, да се хиротонишу друга лица,

⁷²³ Миховил Томандл, *Преписка...* (Гласник ист. друштва у Н. Саду, год. IX, 1936, стр. 76)

⁷²⁴ *Автобиографија Никанора Грујића* (Богословски гласник, год. IV, књ. VIII, 1905, стр. 322)

⁷²⁵ Радослав Грујић, *Браћа Анђелићи* (Народна енциклопедија СХС, I, стр. 61)

⁷²⁶ *На истом месту.*

⁷²⁷ Јев. Поповић – М. Стојков, *Она црквена историја...*, II, стр. 595.

⁷²⁸ *Автобиографија Никанора Грујића* (Богословски гласник, год. IV, књ. VIII, 1905, стр. 325)

⁷²⁹ Бранислав Станојевић, *Др. Светислав Касапиновић* (Гласник ист. друштва у Н. Саду, год. VI, 1933, стр. 312)

⁷³⁰ *Автобиографија Никанора Грујића* (Богословски гласник, год. IV, књ. VIII, 1905, стр. 318)

⁷³¹ *На истом месту*, стр. 320.

која су била одређена за епископе? Напредњачка влада се обратила Бечу и Анђелићу, који се није смео умешати у ову ствар без дозволе владе. Из једнога казивања Никанора Грујића дало би се закључити, да се Анђелић осећао нелагодно у овој ситуацији. Он је тражио мишљење Грујићево. „Ја сам“, вели Грујић, „казао патријарху у одговору моме, какве ће имати последице тај атентат владе српске на своју православну цркву, али да он, као патријарх српски, не може одбити од себе, ако би га понудили и замолили, да им посвети новог митрополита.“⁷³²

Анђелић није могао одбити молбу српске владе, јер је иза ње стајала бечка влада, која је, с правом, гледала у митрополиту Михаилу главни стуб панславистичке пропаганде на Балкану, а нарочито у Босни и Херцеговини; Беч је не само желео него и тражио смењивање митрополита Михаила. Ово су и у Карловачкој митрополији добро знали и свештенство и народ. Јован Суботић пише: „...Морам вам казати, да се уопште код нашег народа није одобравао поступак српске владе, којим је митрополита Михаила и све епископе са својих столица неканонички уклонила.“⁷³³

И поред начина на који је дошао на чело цркве, не може се за Германа Анђелића рећи да није био родољуб и да није марио за добро цркве. Оштре међусобице политичких првака и њихово држање према јерархији учинило је да су Срби у Карловачкој митрополији све више губили могућност да одлучују о томе ко ће бити на челу цркве, која је све више нападана од стране политичких људи без вере. Анђелић је, из својих средстава, саградио лепе зграде за гимназију и богословију у Сремским Карловцима; он је Свештеничко-удовичком фонду Карловачке митрополије оставио 40.000, а Професорском пензионском фонду Карловачке гимназије 60.000 круна. Његовим и његовог брата Стевана прилозима основан је у Сремским Карловцима Свештенички конвикт, „у коме деца српских свештеника из Митрополије карловачке, која уче Карловачку гимназију, добијају стан и издржавање по умереној цени“⁷³⁴.

Анђелићев наследник био је *Георгије Бранковић*, који је на положају митрополита-патријарха провео од почетка маја 1890. па до 30. јула 1907. године – нешто више од *седамнаест* година. Пре него што је постао монах, Бранковић је био парохијски свештеник. Са двадесет и девет година старости постао је окружни прота у Сомбору (рођен је 13. марта 1830. у Кулпину). Од 1861. почео је учествовати у политичко-црквеном животу Карловачке митрополије, а од 1875. и у раду саборских одбора. Када је био у 52-ој години живота изабран је за темишварског епископа. То је било у почетку Анђелићеве управе црквом. Односи између њих двојице нису били добри. Интимни Анђелићев пријатељ, Емилијан Радић, био је један од љутих Бранковићевих противника, јер овај није пристајао да Радић буде биран за епископа. За митрополита-патријарха Бранковић је изабран 24. априла 1890. године.

Пре свога избора за митрополита-патријарха, Бранковић је био више уз „народну“ странку. Када је био изабран и потврђен, почео је бивати подозрив својим ранијим једномишљеницима, који су почели „да мисле да је изневерио своја начела за која се дотле борио, с друге стране опет морао је и сâм неминовно доћи до уверења, да је са својим једномишљеницима код стварања аутономије у многим чему грешио. Но он је ипак у ствари остао све до смрти велики приврженик аутономије и тежио је затим, да се у њеним уредбама само понешто што се исказало као тако што не одговара циљу измени. Но то му нису веровали и већина је у њему гледала највећег противника аутономије.“⁷³⁵

⁷³² На истом месту, стр. 327.

⁷³³ *Живот Јована Суботића (Автобиографија)*, III део: лето, стр. 91.

⁷³⁴ Радослав Грујић, *Браћа Анђелићи* (Народна енциклопедија СХС, I, стр. 61)

⁷³⁵ *Богословски гласник*, год. VI, књ. XII, 1907, стр. 137-138.

Георгије Бранковић то није био. Лаза Секулић, дугогодишњи секретар Бранковићев, иако није са њим био ни у каквом личном пријатељству, приказао је одлично рад и држање Бранковићево према државним властима, које су се трудиле да, где год им се указивала прилика за то, сузе црквено-народну аутономију. Иако је Бранковић, у почетку свога патријарховања, постао царски и краљевски прави саветник, он је према Мађарима, са којима је имао да се носи, одлучно бранио и своја митрополитска и народна права⁷³⁶.

Своју одлучност Бранковић је показао и у борби против увођења „црквено-политичких реформи“ (увођења грађанског брака; државних матица рођених, венчаних и умрлих; питање о вери деце из мешовитих бракова). Заједно са епископатом Бранковић се одлучно одупирао овоме увођењу и жигосао га у једној својој *Посланици*, упућеној народу⁷³⁷. Када је, маја 1895, председник мађарске владе барон Банфија, протестант по вероисповести, хтео да протури Емилијана Радића за будимског епископа, израдио је био код цара сазив Св. архијерејског синода иако то Бранковић није тражио. По правима, које је наша црква имала у Монархији, цар је одобравао сазив Св. архијерејског синода само на тражење митрополита-патријарха. Бранковић се одлучно супроставио мешању барона Банфија у његова права и успео да добије задовољење⁷³⁸.

Патријархови непријатељи, нарочито домаћи достављачи (др Јован Грујић Јота, уредник „Српског народа“, Стеван Јовић Крунислав, уредник „Страже“ и, нарочито, др Емилијан Радић) нису презали ни од чега: подносили су лажне оптужбе о проневерима, сумњичили га да одржава везе са митрополитом Михаилом у Србији и да, због страха, намерава да поднесе оставку. Секулић сведочи: „Од патријарха никад нисам чуо да би имао такву намеру, никада ни знака за такву намеру нисам приметио.“⁷³⁹

Барон Банфије је, свакако, покушавао да онемогући патријарха Бранковића. Године 1896. држао је једну конференцију са тим циљем. Ђорђе Ђурковић извештава, 2. марта 1896, Нику Максимовића о тој конференцији и вели: „...Незгодан је он њима због црквене пулитике; и још више зато што је лане патријар 2-3 пута био да тужи и Банфија и Влашића краљу ... Разуме се, да сам ја патријарха на све то упозорио, па му рекао: „Да попушта док може, да се не да навести на танак лед опозиције и труца, него да лавира док Банфи падне, што неће дуго трајати.“⁷⁴⁰

Борбе између схватања црквено-школске аутономије које је имала виша црквена јерархија, и схватања које су имали политичари, нису се смиравале ни за време Бранковићеве управе митрополијом. У своме писму епископу Никодиму Милашу, писаном 17. јануара 1901, Бранковић истиче да је штета што се Милаш, као признати стручњак за црквено право, није умешао у расправљање питања о црквеној аутономији. „Ваша реч“, вели патријарх, „као познатог и признатог ауторитета на пољу црквеног права, требало је да се чула, па и данас треба да се чује, о нашим приликама, а ја сам уверен, да би она од велике користи и меродавног правца била, пошто су се противници нашег јерархијског становишта много позивали на вас, и ваше *Црквено право*, у тој ствари; па зато и држим, кад би ви та њихова позивања коригирали, да би се без сумње и они тргли са странпутице, којом пођоше у неповрат.“⁷⁴¹

⁷³⁶ Лаза Секулић, *Патријарх Бранковић и барон Банфија. Из борбе наше црквене јерархије и државне власти* (Гласник историског друштва у Новом Саду, књ. IV, 1931, стр. 83-102)

⁷³⁷ *На истом месту*, стр. 85.

⁷³⁸ *На истом месту*, стр. 88-89.

⁷³⁹ *На истом месту*, стр. 101, белешка 25.

⁷⁴⁰ Димитрије Кириловић, *Три писма о Банфијевој конференцији из 1896.* (Гласник ист. друштва у Новом Саду, год. XII, 1939, стр. 239)

⁷⁴¹ Димитрије Руварац, *Патријарх Георгије Бранковић и владика Милаш* (Гласник ист. друштва у Новом Саду, књ. IV, 1931, стр. 146-149)

Милаш је, у своме одговору од 27. јануара 1901, објаснио патријарху због чега се није мешао у унутрашње ствари Карловачке митрополије. Он вели, да је „радикализам тамо завладао духовима и гдје он влада ту се слабо слуша озбиљна ријеч науке ... Кад страсти нестане и када хладни расудак почне радити, тада тек може наука да говори и њена је ријеч тада плодносна“⁷⁴². Милаш истиче, да веома добро разуме тешки положај патријарха Бранковића „услед тамошњих данашњих неприлика“ и вели да би он, да је члан карловачког Синода, „знао отворено и енергично ријеч своју казати. Али кад овако ствари стоје, као што су данас, мени су руке везане и уста затворена. У згодном часу и на згодном мјесту казаћу ипак, ма и са свим могућим резервама своју ријеч.“⁷⁴³

Никодим Милаш је био написао једну *Монографију о карловачкој и румунској аутономији*, али није хтео да је уступи да би је патријарх објавио, јер, вели, „иста Монографија није за штампу сређена и ја бих морао над њом бар мјесец дана радити, да је потпуно средим.“⁷⁴⁴

Иако је имао да се носи и са државним властима и са њеним агентима међу својим сународницима, Бранковић није престајао радити на уређењу црквеног живота. И као световни свештеник, и као управитељ Српске учитељске школе у Сомбору, и као дугогодишњи члан Сабора, он је добро познавао потребе цркве и свештенства. Године 1893. основана је, његовим настојањем, *Монашка школа* у манастиру Хопову, која је требала да образује монашки подмладак како у световним и економским тако исто и у богословским наукама. Када је, 1899, ова школа прекинула свој рад, отворен је у Сремским Карловцима *Манастирски семинар*, чији је крајњи циљ био „исти који је имала пред очима монашка школа“⁷⁴⁵. За Бранковићеве управе Карловачком митрополијом било је знатно поправљено стање и у Карловачкој богословији⁷⁴⁶. О Бранковићевом трошку подигнут је и Богословски семинар у Сремским Карловцима⁷⁴⁷.

Георгије Бранковић је био велики задужбинар. О своме трошку подигнуо је зграду за Учитељску школу у Сомбору, школе у Кулпину, Даљу, Белом Брду, а у Сантову школу за Шокце, који су прешли у православље. За његово време саграђен је и Народни дом у Сремским Карловцима. Основао је *Фонд Светога Саве* са капиталом од 20.000 круна. Основао је и *Проповеднички фонд*. „У свему је из својих сретстава издао преко 1.000.000 круна за народне просветне и уопште културне циљеве. У црквеној управи завео је ред и дигао углед цркви и њеним претставницима.“⁷⁴⁸

Георгије Бранковић је умро изненада 30. јула 1907. године. Боловао је само десет дана. Само седамдесет дана пред смрт прославио је 25 година своје епископске службе и био – „суште здравље“, како се вели у *огласу о његовој смрти*⁷⁴⁹. Тешко време, које је носио у приликама доста тешким, сломило је и њега. Нападан и сумњичен, он се није дао поколебати на своме путу. „Носио је свој крст са стрпљењем. Али изгледа да га није никад остављала вера, да ће удешавање бусија, подметање ногу, ровења, све тешкоће, савладати, па ће до краја живота одржати у својим рукама крму брода Карловачке митрополије.“⁷⁵⁰

⁷⁴² На истом месту, стр. 148-149.

⁷⁴³ На истом месту стр. 149.

⁷⁴⁴ На истом месту.

⁷⁴⁵ Владан Максимовић, *Патријарх српски Георгије Бранковић* (Богословски гласник, год. IV, књ. VIII, 1905, стр. 297)

⁷⁴⁶ На истом месту стр. 297 и даље.

⁷⁴⁷ Радослав Грујић, *Георгије Бранковић* (Народна енциклопедија СХС, 2, стр. 259.)

⁷⁴⁸ На истом месту.

⁷⁴⁹ *Богословски гласник*, год. VI, књ. XI, 1907, стр.

⁷⁵⁰ Лаза Секулић, *Патријарх Бранковић и барон Банфија* (Гласник истор. друштва у Новом Саду, књ. IV, 1931, стр. 101)

Георгија Бранковића наследио је *Лукијан Богдановић*, који је био последњи митрополит-патријарх Карловачке митрополије. Он није дошао вољом Сабора, него, мање-више, стицајем околности. Сабор за избор митрополита-патријарха био је сазван за 28. јули 1908. године. На гласању добио је вршачки епископ Георгије Змајевић 40, епископ пакрачки Мирон Николић 30 гласова. Пошто цар није хтео да потврди овај избор, одржан је, 19. септембра 1908, други изборни Сабор. Био је изабран бачки епископ Митрофан Шевић, али је он обавестио комесара „да не може примити избор за патријарха, који је на њега пао“.⁷⁵¹ После ове Шевићеве изјаве комесар је наредио нови избор, који је одржан 22. септембра 1908. године. На овоме избору добио је будимски епископ Лукијан Богдановић, који је 3. априла 1908. био постављен за администратора Митрополије, 39 гласова, а пакрачки епископ Мирон Николић само 25 гласова. Цар је потврдио Лукијана Богдановића, који је инсталиран 25. септембра 1908.

Примајући управу цркве Богдановић је затекао још теже стање од онога које је затекао Георгије Бранковић. У своме говору, одржаном приликом инсталације, Богдановић је рекао и ово: „...На пучини овој бесни, на велику жалост и грдну штету нашу већ годинама непрекидно силна бура, усковитлана неповољним приликама, али признајмо искрено и нашим ниским страстима, злбом, завишћу, мржњом, те отуда и неслогом.“⁷⁵²

Сутрадан, 26. септембра, Богдановић се појавио пред Сабором. Уверавајући Сабор да нема намеру да се меша у било чију надлежност, он је, свестан тежине положаја у коме се налази, вапио: „...Брод наше цркве и црквено-народне аутономије наше лута ево скоро већ четрдесет година по пучини нашега неспоразума и неслоге. Да је тај брод био тврђи и од најтврђег челика, па би се и онда бијући се о толико стење и камење, оштетио и повредио ... Сав свет око нас иде напред, не чека нас Србе, док се ми договоримо о томе како ћемо и ми свестрано напредовати. Просудите и сами, како су пре четрдесет година биле повољне прилике за уређење наше црквено-народне аутономије па ми нећете замерити, што сам се ја тешком бригом и великом зебњом у срцу одазвао вашем позиву.“⁷⁵³

За време Богдановићеве управе Карловачком митрополијом издала је мађарска влада, 11. јула 1872, једну *наредбу*, којом се ставља *ван снаге* цео низ законских прописа који су регулисали живот и рад црквено-народне аутономије у Карловачкој митрополији. Стављени су ван снаге: 1) Уредба од 29. маја 1871. о привременом устројству епархија; 2) *Уредба* од 29. маја 1871. о привременом устројству православног митрополитско-црквеног и народно-школског савета; 3) *Уредба* од 29. маја 1871. о изборном раду саборских заступника; 4) *Уредба* од 14. маја 1875. о устројству српског црквено-народног сабора; 5) *Уредбе* и одредбе, које су касније постале у погледу на тумачење, модификовање и допуњу тих уредаба и 6) *Статут* о управи, контроли, и употребљавању манастирских, као и народно-црквених добара и о дотацији манастирског братства у опсегу православне српске Карловачке митрополије, потврђени највишом одлуком од 28. марта 1908. године⁷⁵⁴.

Успостављају се одредбе IV и V поглавља највише краљевске наредбе од 10. августа 1868. као и стари изборни ред, који одговара духу Законског чланка IX од 1868. године наређујући да се сазове српски православни црквени сабор⁷⁵⁵. Министар

⁷⁵¹ *Богословски гласник*, год. VII, књ. XIV, 1908, стр. 113.

⁷⁵² *На истом месту*, стр. 242.

⁷⁵³ *На истом месту*, стр. 246.

⁷⁵⁴ *Богословски гласник*, год. XI, књ. XII, 1912, стр. 66.

⁷⁵⁵ *На истом месту*.

просвете Лукач спровео је ову одредбу патријарху Лукијану Богдановићу 17. јула 1912. и дао уз њу потребна објашњења и упутства шта треба урадити⁷⁵⁶.

Већ 26. јула исте године патријарх је упутио свима епископима Карловачке митрополије посланицу и изнео им садржај царске наредбе од 11. јула, тражећи од њих да поступе по њој. Ова наредба није значила ништа друго, него разрешење од функција свих досадашњих и митрополитских и епархијских органа. „Како је“, вели патријарх, „престао Саборски одбор, Митрополитски црквени савет и Школски савет, то ће од сада као митрополијска власт постојати и радити: Митрополијски црквени и школски савет, односно у погледу на руковођење имутка Управа фондова. Што се тиче манастирских добара, то ће имати епархијска конзисторија очекивати даље саопштење од потписанога.“⁷⁵⁷ За извршење ове наредбе послала је влада посебног изасланика, који је требало да ради споразумно са патријархом.

Царска наредба од 11. јула 1912. схваћена је као тежак ударац црквено-народној аутономији, али нико није имао снаге да јој се супротстави. Др Живко Богдан, члан Мађарског сабора, поднео је, 27. новембра 1912, председнику мађарске владе *интерпелацију* о овој царској наредби. Интерпелант је тврдио: „Овај краљевски рескрипт је на тај начин српску народну црквену аутономију из садашњег стања вратио назад у праксу од пре 1868 године, а делом у стање краљевског рескрипта од 18. августа 1868. године. Тако је једним потезом пера уништио рад *изабраних* црквених автономних власти и на место њихово повратио у црквеној спољној управи поред поготову потпуног *световног елемента, епископску* власт, која је била до 1869 године.“⁷⁵⁸

Одговарајући на ову интерпелацију председник мађарске владе, Ладислав Лукач, је тврдио: „Црквена аутономија није *суспендована*, него је само то урађено, да су нека правила, која су у оквиру аутономије донесена, али о којима се доказало, да она нити цели цркве и државе служе, него су са њима у супротности – баш зато стављени ван крепости да се тим путем непомућени живот и развој аутономије обезбеди.“⁷⁵⁹

Лукач окривљује *Митрополитски црквени савет*, да је он одбио публикување *Синодалног статута*, који је цар био одобрио, и да је „различите власти на непослушност држао ... Митрополитски црквени савет овим својим поступком огрешιο се о саму аутономију уколико је спречио влади и највишем форуму рад на проширењу аутономије.“⁷⁶⁰ Аутономија, вели Лукач, почива на Законском чланку XX од 1848. године и на Законском чланку IX од 1868 године, и додаје „да се овде не може говорити о суспендовању аутономије грчко-источне цркве, него о стављању ван снаге ова три статута, које сам споменуо, и то у интересу осигурања аутономије. На место тих установљена је стара пракса на основу статута, који су непосредно пре били у снази, који су такође били донесени автономним путем и спојени су с духом и одредбама Законског чланка IX. од 1868 године.“⁷⁶¹ За сазив једног црквено-народног сабора Лукач је био само онда ако би добио гаранцију да на њему неће доћи до речи *политичке странке*, „него честите угледне личности Српства без обзира на њихову страначку припадност и ако добијем гаранцију, да ће резултат рада Сабора бити стварање таквих норми, које ће с једне стране остати у границама закона, а с друге стране у пуној мери респектовати врховну контролу.“⁷⁶²

---

⁷⁵⁶ На истом месту, стр. 68-69.

⁷⁵⁷ На истом месту, стр. 72.

⁷⁵⁸ На истом месту, стр. 301.

⁷⁵⁹ На истом месту, стр. 302.

⁷⁶⁰ На истом месту, стр. 304.

⁷⁶¹ На истом месту, стр. 307.

⁷⁶² На истом месту, стр. 308.

Сасвим је разумљиво да је царска наредба од 11. јула 1912. изазвала велико негодовање код српских политичара, који су изгубили једну важну бусију за политичку борбу коју су водили. Владан Максимовић је доказивао да ова промена „није настала изненада, случајно, по нечијој самовољи, него је природна конзеквенција ранијих догађаја, који сачињавају развитак нашега живота од пресељења до наших дана“⁷⁶³.

Суштину тих догађаја чинила је борба, понекада веома оштра, између више јерархије и вођа политичких странака. Правац, који је бранила јерархија, називали су њезини противници *карловачким клерикалним конзерватизмом*, „са својим типичним неповерењем, па чак и отпором према свима савременим културним потребама народним ... За карловачки клерикализам аутономија је била чисто верска институција, упорно су се дакле борили против утицаја световног елемента на живот наше аутономије, уживајући при томе, из разумљивих разлога, пуну подршку Беча и Будимпеште.“⁷⁶⁴

Много пре него што је дошло до царске наредбе од 11. јула 1912. истицано је, са црквене стране, да се и овде мора стајати на *канонским* основама. „Епископат већ као такав“, писао је 1903. Валеријан Прибићевић, „без обзира на овај или онај карактер аутономије морао се, мора се и мораће се опирати таквим струјама за аутономију, које се противе учењу цркве и њеном божанском и канонском праву. Не може се црква прилагодити аутономији, него се аутономија мора довести у склад са црквом. Епископат је дакле у свима случајевима у којима се дирнуло у принципе цркве морао протестовати.“⁷⁶⁵

Прибићевић је, сасвим умесно, предлагао да, ако се хоће да се изађе из хаоса у коме се налазило питање црквено-народне аутономије, мора се „престати са сумњичењем епископа као противника цркве и народа и тражити контакт са њим. Да до тога дође потребно је да интелигенција народна проучи принципе на којима почива устројство православне цркве.“⁷⁶⁶

Интелигенција, окупљена око својих политичких вођа и међусобно завађена, баш ово није радила – није ни знала, нити се трудила да упозна основе учења цркве, у чије је име хтела да говори и да својој вољи потчини епископат. То *незнање* о цркви и духовно стајање *изван* цркве назвали су *духом времена*, претварали га у непогрешивог суверена и истицали да говоре у *име* народа, који их уопште није био овластио за то. Осврћући се на царску наредбу од 11. јула 1912, истицао је Владан Максимовић да „у цркви не одлучује *већина* гласова, него једнодушни глас пастира и верних, али *верних* не само записаних у Матице крштених ... У цркви се не пита *колико* њих говори, него *ко* говори, не решава *квантитет* него *квалитет*, не одлучује *множина* него вредност, помазање оних који имају да говоре – у крајњој линији Свети Дух.“⁷⁶⁷

Из времена Светозара Милетића, несумњиво пламеног родољуба и неустрашивог националног борца, потиче протурање теорије „да је *народ* црква, којом се каже, да је народ извор, суверен, господар цркве коме припада право већином гласова решавати о судбини те цркве и шта више о основним темељима њеним, док је јасна као сунце, истина, да сваки народ ... стоји *не* у суверено-супериорном положају над црквом, него као *део* организма према целом организму у положају добровољне оданости, послушности (у најбољем смислу ове речи) и пуног љубави поштовања према

⁷⁶³ Владан Максимовић, *Промене у народно-црквеном животу српског народа у Митрополији карловачкој* (Богословски гласник, год. XI, књ. XXII, 1912, стр. 146)

⁷⁶⁴ Васа Стајић, *Српска православна велика гимназија у Новом Саду*, стр. 33, 35.

⁷⁶⁵ Валеријан Прибићевић, *Православна црква у Карловачкој митрополији* (Богословски гласник, год II, књ. IV, 1903, стр. 431)

⁷⁶⁶ *На истом месту*, стр. 431.

⁷⁶⁷ Владан Максимовић, *Промене у народно-црквеном животу...*, стр. 153.

темељима цркве као вечним и свето интактним, положеним од самога Господа, нашега Исуса Христа ... Народ сачињава, 'тело цркве', али не народ као *политичка личност* у име својих национално-политичких идеала и тежњи, него народ као *верска личност* и у име својих религиозно-моралних идеала и тежњи.⁷⁶⁸

Исту мисао изнео је и вршачки епископ Гаврило Змејановић у својој *посланици* за Усековање 1912. године. „Православну цркву“, вели он, „чине *две* заједнице: заједница свештенства и заједница верних у народу. Обе ове заједнице стоје у корелативном односу као отац и деца, као учитељ и ученици, као пастир и стадо. Начелник свештенства и старешина верних то је епископ.“⁷⁶⁹

Политичке вође нису хтеле, а вероватно нису ни могле, ово да схвате, јер су у цркви гледали само *националну установу*, коју је сада требало искористити за *политичку борбу*, која је била више *партијска*, него што је могла бити *принципијелно национална*. А баш таква борба поткопавала је црквено-народну аутономију, која је како је рекао Валеријан Прибићевић, 24. јануара 1907, на XIV редовној седници црквено-народног сабора, била „огарантована ... државним законима. Изашао је рескрипт. Од тог доба ево већ 40 година, ми се опет трошимо, боримо између себе, и ломимо копља у тој борби у уверењу, да све то чинимо за народно-црквену аутономију, а у ствари је, – и то је моје лично уверење, – да смо се у овој прилици *ми* и *народ* борили и да се боримо и опет просто за једну фикцију, за једну обману. Јер та аутономија, онаква каква је нама дата, није аутономија. Она је у самом свом почетку већ била укљештена тако, да је широм отворила врата мешању државне власти и у такве више послове, који би ми требали и морали да свршавамо без икакве њене интервенције.“⁷⁷⁰

О чему се, у вези српске црквено-народне аутономије у Карловачкој митрополији, стварно радило? Политичко-националне повластице, које су Срби били добили од цара Леополда I постепено су, али доследно, сужаване док их није, потчињавањем Срба мађарској влади, стварно нестало. Проглас и Војводине и Патријаршије, извршен 1848, био је само један тактички потез, који је Беч учинио да би одобровољио Србе у борби против Мађара, који су угрожавали власт Беча.

И Војводина и војвода су се показали као национална илузија. Остале су црква и титула патријарха као *лични дар царев*, који је, као и сваки дар, обавезивао. За државну власт биле су и Карловачка митрополија и новооснована Румунска митрополија у црквено-школским и закладним стварима аутономне и стајале су под врховним надзором владара⁷⁷¹. У дебати око законског предлога из 1868. године заступао је Ђорђе Стратимировић мишљење да је до тада црквено-народна аутономија постојала само на папиру, „поверена и остављена на дишкрецију апсолутне силе“, а од сада „стараће се одговорна влада да се закони савесно држе и поштују; и ја с моје стране држим, да измене нашој користи служе“⁷⁷². Запажено је, сасвим тачно, да се и у Рескрипту од 1868. године наши сабори називају само „црквено-народним“, а изборни ред од 1871. године одобрен је „с директним додатком, да се место наименовања ‚српски народни сабор‘ има употребљавати име ‚српски народни црквени сабор‘“⁷⁷³.

У овоме је била суштина спора: политичке вође су *овакве* саборе и *овакву* аутономију сматрали друкчије, него што их је сматрала влада. Они су, упорно, остајали на гледишту, „да наши сабори нису *само* црквени него, и не само по имену, него и

⁷⁶⁸ На истом месту, стр. 154.

⁷⁶⁹ Богословски гласник, год. XI, књ. XII, стр. 117.

⁷⁷⁰ Богословски гласник, год. VI, књ. XI, 1907, стр. 95.

⁷⁷¹ Ђорђе Звечић, *Расправа угарског сабора...*, стр. 6.

⁷⁷² На истом месту, стр. 27.

⁷⁷³ На истом месту, стр. 27.

фактично, да јесу и треба да буду „народни“, дајући овоме имену политичку боју⁷⁷⁴. За „народну странку“, или како је Бранислав Станојевић назвао „народну струју“, аутономија је била „највиша национална организација, иако на црквеној основи, она је преко цркве служила и крајњим циљевима: народу и народној идеји. И тако је аутономија у суштини својој гарантовала војвођанском Српству еманципацију у црквеном погледу од Карловаца, а тиме еманципацију у политичкоме од Беча и Пеште.“⁷⁷⁵

Не напуштајући националне интересе, чак и не помишљајући да их напусти, виша црквена јерархија, која је била излагана оштрим и недоличним нападима, није могла примити гледиште народних вођа. За њу је, сасвим оправдано, „еманципација“ од Сремских Карловаца означавала напуштање и цркве као такве па чак и вере православне. Више и непосредније у сталном контакту са државном влашћу, и под њезиним притиском, виша јерархија је тачно схватила да, после укидања Војводине, и црквену и националну ствар треба опет бранити у цркви и кроз цркву. Она није била савезник државне власти, али ту власт она није могла ни обилазити нити јој пркосити. Дешавало се, напротив, да су баш политичке вође, у борби против више јерархије, тражиле помоћ од државе и радиле у договору са њом⁷⁷⁶.

Становиште више јерархије, у целоме овом спору, изнео је тачно епископ Гаврило Змејановић у поменутој посланици: „И епископи и свештенство, цела дакле српска јерархија, јесте за аутономију, али та аутономија би морала бити подигнута на канонској основи православне цркве, а не на начелима протестантизма.“⁷⁷⁷

Иако ограничена и без неких нарочитих изгледа да се може развити у српско представничко тело, била је српска црквено-народна аутономија трн у очима Мађара, који су неуморно појачавали акцију помађаривања. Њима су сметале и политичке и духовне везе Сремских Карловаца са Београдом и Србијом, која се спремала за ослобођење својих сународника испод турског ропства. Милутин Јакшић је, у своме делу *О српској народно-црквеној аутономији у Угарској* (1690 до 1903), указао на то да се мађарска влада спремала да седиште Карловачке митрополије-патријаршије пренесе из Сремских Карловаца у Будимпешту. „Ствар је“, вели он, „била вероватна, а опасност од таквог чина врло велика. Патријарх у Будимпешти који не би морао, имајући у Карловцима суфрагана, у средину свога народа уопште долазити, могао би седнице свих средишних власти па и самог народног Сабора у Будимпешти сазвати, и могао би починити дела на која се не би усудио резидирајући у средини свога народа.“⁷⁷⁸

Георгије Видицки, настојатељ манастира Ковиља, који је био поверљива личност грофа Стефана Тисе (Graf István Tisza) наводи да му је, 1913. године, „један мађарски гроф, иначе министар на расположењу“, говорио у смислу тежњи владе да седиште Карловачке митрополије пренесе у Будимпешту. „Влада је дошла до уверења“, рекао је овај гроф, „да она мора овдашњим Србима дати један центар, око кога би се сви искупљали, да им ни на памет не падне кокетирање и гравитирање према Србији. Ми држимо, да би такав центар могао бити један нов патријарх, способан, обљубљен у народу, и човек гвоздене руке.“⁷⁷⁹

Царска наредба од 11. јула 1912. могла је бити рођена из ових идеја и тежњи. Да је она задала ударац нашем народу у Монархији у то се не може сумњати. „Наш народ је

⁷⁷⁴ Владан Максимовић, *Промене у црквено-народном животу...*, стр. 148.

⁷⁷⁵ Бранислав Станојевић, *Др. Светислав Касапиновић...*, стр. 312.

⁷⁷⁶ Владан Максимовић, *Промене у црквено-народном животу...*, стр. 151.

⁷⁷⁷ *Богословски гласник*, год. XI, књ. XII, 1912, стр. 122.

⁷⁷⁸ Димитрије Руварац, *О српској народно-црквеној аутономији у Угарској од 1690–1903. Приказ на књигу Милутина Јакшића под горњим насловом*. (Гласник ист. друштва у Н. Саду, књ. I, 1928, стр. 144)

⁷⁷⁹ Георгије Видицки, *Зашто је и како умро патријарх Лукијан Богдановић* (Гласник српске православне патријаршије, 1922, стр. 341)

укидање аутономије схватио као угрожавање народне егзистенције, а томе схватању су приступиле и тадање српске политичке странке, па чак и оне које нису полагале велику важност на народну црквену аутономију и тражили веће гаранције на политичком пољу. Огорчење народа било је велико и преко својих црквених општина народ је протествовао.⁷⁸⁰

У царској наредби, од 11. јула 1912, виша јерархија није гледала *уништење* аутономије, него само суспендовање једне *Уредбе*, „која се близу 40 година у привремености држала. Наша интелигенција на толиким народно-црквеним саборима и низом толиких деценија није била у стању, да коначно среди прилике у аутономији.“⁷⁸¹

У јеку незадовољства народа због промена које су настале, дошла је и трагична смрт патријарха Лукијана Богдановића. Све што се дешавало око њега и у цркви није могло не утицати на његово расположење. Забележено је да он, пре своје трагичне смрти, није могао да спава и да је из Јоакимове бање близу Карлсбада дошао у Бад Гаштајн, у Аустрију, да тражи мира. Ту је настрадао, почетком септембра 1913, под околностима које нису могле бити сасвим расветљене. Тек у октобру нађено је, сасвим унакажено, његово тело око 30 км далеко од места где се десила несрећа⁷⁸².

Лукијан Богдановић је био последњи митрополит-патријарх Карловачке митрополије. Био је, према ономе што се зна о њему, човек лепо образован, хуман и родољубив и, као и његови претходници, добар задужбинар: основао је 1909. године, Синодални фонд, у који је годишње улагао 50.000 круна за синодске и црквено-просветне циљеве; Свештеничком удовичком фонду је прилагао 20 посто чистог прихода и преуредио је Стратимировићево Благодјејање у модерно уређени гимназијски интернат, Стефанеум, где је око 40 гимназиста имало бесплатан стан и храну⁷⁸³. Богдановић је, 1911. године, донео *уредбу* за дворско *монашко* свештенство у православној Митрополији карловачкој: те исте године донето је и *Устројство* светог архијерејског синода православне српске Митрополије карловачке.

После Богдановићеве смрти дужност администратора Митрополије преузео је, према члану 5 Устројства Светог архијерејског сабора, од 25. маја 1911, пакрачки епископ Мирон Николић као најстарији епископ по посвећењу. Већ 13. октобра 1913. цар је поставио за администратора Митрополије горњо-карловачког епископа *Михаила Грујића*, који је умро 20. фебруара 1914. године. Поново је настала иста ситуација као иза смрти Богдановићеве: 23. фебруара 1914. епископ Мирон се, поново, нашао на челу Митрополије. Цар га је, 13. марта 1914, поставио за администратора Митрополије. На томе положају остао је све до 26. априла 1919. када је управу Митрополије предао др Георгију Летићу, епископу темишварском⁷⁸⁴. За епископа Мирона је речено, да је „својим тактом према државним властима успевао да отклони или ублажи многе невоље од цркве и народа“⁷⁸⁵.

Има доказа да се гроф Тиса, после смрти Лукијана Богдановића, а пре почетка Првога светског рата, носио мишљу да се дозволи Сабор за избор новог митрополита-патријарха. Он се о томе саветовао са Григоријем Видицким, који му је, 21. јула 1914, поднео о томе један *Меморандум*. То је био одговор на Тисино питање од 6. јула 1914. о

⁷⁸⁰ Викентије Проданов, *Српска народна црквена аутономија у преписци грофа Стевана Тисе* (Гласник историског друштва у Н. Саду, год. III, 1930. стр. 132)

⁷⁸¹ *Богословски гласник*, год. XI, књ. XXII, 1912, стр. 123.

⁷⁸² *Богословски гласник*, год. XII, књ. XXIV, 1913, стр. 131, 227, 232-238.

⁷⁸³ Радослав Грујић, *Лукијан Богдановић* (Народна енциклопедија СХС, I, стр. 209); савни: Сава Вуковић, *Лукијан Богдановић, последњи архиепископ карловачки, митрополит и патријарх српски* (Гласник српске православне цркве, октобар 1963, стр. 372-377 и Лазар Мирковић, *Сећање на патријарха Лукијана* (Гласник српске православне цркве, октобар 1963, стр. 378-379)

⁷⁸⁴ Радослав Грујић, *Споменица о српском православном владици пакрачком*, стр. 277-291.

⁷⁸⁵ Радослав Грујић, *Мирон Николић* (Народна енциклопедија СХС, III, стр. 81)

томе „које би Уредбе требало модификовати, нарочито да ли је безусловно потребно обавити изборе за црквено-народни сабор по изборном реду од 1871 године“⁷⁸⁶. Садржај *Меморандума* Видицкога није познат, „али се неке ствари могу дознати из Тисина одговора од 5. октобра 1914 године“⁷⁸⁷. Тражено је да се „смањи утицај световног елемента у црквеној управи; да свештенике именује епископ, да се народни црквени сабори састају ради избора патријарха и то на основу изборног реда који би био измењен једним краљевским писмом. Овакви предлози могли су углавном одговарати интенцијама угарске владе.“⁷⁸⁸

8. ОБРАЗОВАЊЕ СВЕШТЕНСТВА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА

Положај нашега свештенства у Карловачкој митрополији од друге половине XIX века није био нимало лак. Уместо једнога господара, свога епископа коме је било потчињено, оно је сада добило и другога – црквено-народну власт, која је парохијанима дала широка права према свештенику. Борба између првака политичких странака и више црквене јерархије, која је била и оштра и штетна, ставила је наше свештенство, нарочито парохијско, у доста незгодан положај: оно се, по сили околности у којима се налазило, морало да одлучује за једну или другу страну. Само веома умешнима полазило је за руком да успешно лавирају између два фактора који су се борили око тога ко ће имати власт у цркви, и да одрже добре односе са обадве стране.

Политичке идеје, које су ширене у народу, и борба која се водила између политичких странака, увукле су биле и један део парохијског свештенства у политичку борбу, која је ишла на штету њиховог пастирског рада. Последице су биле веома тешке: замирање духовно-религијског живота код пастве, која није могла радо гледати како јој се пастири претварају у партијске борце и тиме и сами доприносе цепању народа. Још за један подужи период времена слабо образовано, наше свештенство у Карловачкој митрополији није могло да се енергично одупре нецрквеним, а често и изразито атеистичким, идејама које су проповедане и проглашаване за напредне. Више у служби националној идеји, и оковано дисциплином партија којима је припадало, наше свештенство у Карловачкој митрополији се претварало у *чиновнике*, чија је сталност зависила од тога да ли у парохији преовлађује она политичка партија којој свештеник припада.

Однос према епископату, који је био под притиском и владе и партијских вођа, био је регулисан канонима, али је послушност свештенства и поред тога попуштала. Када се нашло на туђем послу, наше свештенство у Карловачкој митрополији почело је да се бори за своју друштвену афирмацију: од душебрижника постајао је полако посебан сталеж, који се трудио да брани своје интересе и да се организује као и остала нецрквена удружења. За ово исто су се борили и монаси, које је аутономна црквено-народна власт, претежно световна и нецрквена, учинила неком врстом *намештеника* у њиховим властитим манастирима.

Како је све то било видеће се из следећег излагања.

1) Образовање парохијског свештенства

Проблем спремања и образовања парохијског свештенства био је у Карловачкој митрополији актуелан и кроз целу другу половину XIX века. Питањем образовања свештеничког подмлатка бавио се и Благовештенски сабор на својој седници, држаној

⁷⁸⁶ Викентије Продавов, *Српска народна црквена аутономија у преписци Стевана Тисе*, стр. 132.

⁷⁸⁷ *На истом месту*, стр. 132-133.

⁷⁸⁸ *На истом месту*, стр. 133.

8. априла 1861. године. Још увек се радило о томе *како* да се отвори једна Семинарија и Сабор је решавао о томе шта митрополит и епископи треба да плаћају за Семинарију. Била је предвиђена сума од 9.500 форинти⁷⁸⁹. Манастири прве класе требало је да дају 15 посто, манастири друге класе 12 посто од свога годишњег прихода⁷⁹⁰, а цркве да прилажу *Фонду за васпитање*. Сабор је одлучио да се у Сремским Карловцима оснује Семинарија за 120 ученика. У тој Семинарији ће се предавати само оно „што од највише власти прописано буде“. „Будући да ти 120 богослова још неће бити довољно, предлаже народ, да се *главне школе* код дијецезални епископа заведу. Такова би требала за сад само у Горњи Карловци, јер по другим местима већ их има, само би требало још свуда понамештати катихете. За ово се иште 2.980 форинти преко године.“⁷⁹¹ Решено је и то да, чим се Семинарија отвори, „одма нека се нико више не прима у манастир и нека не добије парохију прве *класе*, ко се није учио у Семинарији, а ни мању парохију, ако није изучио главну школу.“⁷⁹²

Јосиф Рајачић је био пријатељ Семинарије, која је била предвиђена још у одлукама Темишварског сабора (1790), али није била отворена. Мађарски министар културе, барон Етвеш, намеравао је да при Универзитету у Будимпешти отвори *православни богословски факултет* као саставни део тога Универзитета, с правом да додељује докторате из богословља. Уз овај факултет требало је да буде подигнута и Семинарија са интернатом за известан број питомаца⁷⁹³. Ово је било 1870. године, али није остварено. Због тога је министар Трефор настојао да се отвори Семинарија, али тако да буде издржавана „трошком Народног фонда и тражио од Мандића да направи експозе о томе шта је до сада рађено у ствари Семинарије“⁷⁹⁴. Када је, касније, дошао на чело цркве, Герман Анђелић се изјаснио против отварања Семинарије⁷⁹⁵.

Стратимировићева Карловачка богословија остала је и даље главна школа у којој се спремао свештенички подмладак Карловачке митрополије. Црквено-народни сабор, држан 1865. године, поново се бавио овим питањем и закључио да се уместо *четири* Клерикалне школе у епархијама подигне једна, свакако већа, *богословска школа* у Сремским Карловцима, с тим да се настава у њој подигне од три на четири године и да се уведу *грчки* језик и *Црквено право*. Српски језик је био наставни језик за све предмете осим за догматику, која је предавана на црквено-словенском језику. Ова Богословија би имала *пет* наставника са *пет* помоћника⁷⁹⁶.

Ни ова намера није била остварена. Јован Суботић вели да су се у Карловачкој богословији, која је била само нешто боља епархијска Клерикална школа, све до 1872. године, употребљавали уџбеници које су били саставили Лукијан Мушицки и Стојковић, „кад су нови професори из Кијева дошли, и своја предавања увели.“⁷⁹⁷ Када се Милан Костић, који је био магистар богословља, јавио патријарху Маширевићу и понудио се да буде наставник у богословији, ако му се допусти да предаје као световњак и онако како се предаје у Русији, патријарх га је одбио речима: „Све то има и у нашим богословским студијама само сокращчено.“⁷⁹⁸

Како је 1868. године изгледала Карловачка богословија, и то „сокращченије“ предмета, види се из критике коју је Јован Суботић дао на црквено-народном Сабору.

⁷⁸⁹ Јован Ђорђевић, *Радња Благоевештенског сабора...*, стр. 211.

⁷⁹⁰ *На истом месту*, стр. 212.

⁷⁹¹ *На истом месту*, стр. 213.

⁷⁹² *На истом месту*, стр. 214.

⁷⁹³ Годор Мандић, *Успомене из нашег црквено-народног живота*, књ. II, стр. 175.

⁷⁹⁴ *На истом месту*.

⁷⁹⁵ *На истом месту*.

⁷⁹⁶ *На истом месту*, стр. 76-77.

⁷⁹⁷ *Живот Јована Суботића (Автобиографија)*. Први део: Идила, стр. 73.

⁷⁹⁸ *На истом месту*.

Он вели да је „извесно, да се скоро сваке године штудије у богословији ‚сокращчују‘ тако, да се човек, који зна како се те науке на другим вишим школама предају, мора чудити и дивити, у каквом се стању исте у нашој богословији налазе“⁷⁹⁹ ... Метод наставе био је, још у то време, онај стари, убитачни.“ ... У нашој богословији не говори се, него се задају лекције за штудије одавде-донде, а ученик мора ту лекцију од речи до речи да научи, и да изговори, ако и када га запитају. Из овога се види, да се предавање у нашој богословији налази на најнижем ступњу. Шта је тому узрок то би било врло занимљиво испитати; и то ћемо на другом месту учинити предметом особитог разговора; овде нам је ваљало само констатовати, како ствар данас стоји, да се разуме, да су они пријатељи народа имали пуно разлога, који су искали, да се млађе и способне силе пошљу у оне стране заводе, у којима се богословска наука и теологијско учење у нашој цркви највише развијено находи“⁸⁰⁰.

И Ђурђевдански сабор, држан 1870. године, разматрао је питање богословије и, у члану 19 *Предлога за основни народно-црквени закон о црквено-народној управи Патријаршије*, стоји да ће се, при уређењу богословије, „имати обзир на предлог црквене духовне власти у погледу учевни предмета, и начин испита из богословски наука, као што ће иста власт и Катихизис за основне и друге школе прегледати и одобрити“⁸⁰¹.

Године 1872. била је Карловачка богословија затворена. Отворена је тек 1875. настојањем патријарха-митрополита Прокопија Ивачковића. Он је руковођење новоотворене богословије поверио Илариону Руварцу, који је међу наставне предмете увео и пчеларство. Био је отворен само *први* разред са 14 редовних и два ванредна ученика. Поступно су отворена још *три* разреда.

Од 1875. до 1890. године Карловачка богословија је пролазила кроз веома тешка времена. За пуних 15 година, вели Владан Максимовић, Карловачка богословија је била „једина школа на свету о главној сврси које се није водила брига, која није имала сталне организације, штатута и, с часним изузетком, спремних и сталних професора, ђака са задовољном предспремом, институт који није имао где главе своје склонити“⁸⁰².

Захваљујући старању патријарха Георгија Бранковића почело се поправљати стање Карловачке богословије од 1890. године. Поправља се квалитет и наставника и ученика. Године 1892. ученици оснивају књижевно-богословско друштво *Слога*, које је било узело за свога патрона Св. Три Јерарха. Школске године 1896/97. Свети синод је потврдио *Устав за богословско училиште*, али он није још те године ступио на снагу. Школске године 1897/98. Богословија је добила *Устав, дисциплинарна правила и испитни ред*, „чиме је ударен сигуран темељ даљем животу и развоју њеном“⁸⁰³. На Ђурђевдан 1900. осветио је патријарх Герман Бранковић темељ за *семениште*, које је подизано из његових сопствених средстава. Идеја за подизање једнога семеништа потекла је много раније. Свети синод је, 3. новембра 1893, затражио да му се поднесе један овакав предлог. Јован Вучковић је био одређен да такав предлог спреми. У томе циљу он је путовао у неколико земаља ради проучавања семеништа и његовог уређења. Свој предлог је поднео Светом синоду 22. маја 1895. године. Предлог садржи, углавном, практична упутства о уређењу семеништа.⁸⁰⁴

⁷⁹⁹ *Живот Јована Суботића (Автобиографија)*. Књига V: Лето, стр. 84-85.

⁸⁰⁰ *На истом месту*, стр. 85.

⁸⁰¹ Димитрије Руварац, *Постанак и развој црквено-народне аутономије*, стр. 219.

⁸⁰² Владан Максимовић, *Патријарх српски Георгије Бранковић и духовна просвета* (Богословски гласник, год. IV, књ. VIII, 1905, стр. 302)

⁸⁰³ *На истом месту*, стр. 308.

⁸⁰⁴ Јован Вучковић, *Предлог за оснивање интерната уз православно богословско училиште у Карловцима* (Богословски гласник, год III, књ. V, стр. 137-148, 230-245).

Статути о уређењу семеништа донети су 1905. године. „Отварање семеништа“, вели Владан Максимовић, „је без сумње од епохалног значаја за нашу богословију, у толико више што се је *сто година* ово желело, а последњих година најнепосредније очекивало. Најзад се дочекало. Но отварањем семеништа унесено је у живот богословије нешто сасвим ново и толико значајно, да је наша богословија постала нешто сасвим друго, него што је била пре две године.“⁸⁰⁵

Године 1900. појавила се идеја о претварању Карловачке богословије у *самостални богословски факултет*⁸⁰⁶. Прилике за ово биле су у многоме сазреле: стасао је већ био наставнички кадар са високом научном спремом, која је стицана на страни, а и потребе цркве биле су такве да је више образовање свештенства било неопходно. За школску годину Свети синод је био донео решење, „да се има учинити све што је потребно како би се данашње православно богословско училиште у Карловцима подигло на степен Духовне академије или самосталног православног богословског факултета са правом научног градирања“⁸⁰⁷.

До овога није дошло „због тога, што остварење ове значајне одлуке захтева више времена за предспремне радове, те догод се ови радови не сврше, не може се ни Штатут у смислу ове одлуке мењати нити се може о овој измени Штатута говорити“⁸⁰⁸. Свети синод је, наиме, 23. маја 1906, изменио Статут Богословије, „али само у оним тачкама, измена којих није се могла више одлагати и коју је категорички захтевало искуство прошлих десет година Богословије а и садање стање у њој“⁸⁰⁹.

Задатак Богословије је био „да одређеном *наставом* и сходним васпитањем спрема православној цркви достојне кандидате свештеничке за мирски и монашки чин“⁸¹⁰. У Богословију су примани младићи, који су завршили пуну гимназију и положили испит зрелости, „а у случају оскудице у кандидатима и такви младићи и из реалних гимназија и из реалке“. Услов за пријем у Богословију је био пријем у богословски Семинар. Настава је трајала четири године. За то време се предавао 21 предмет. Школска година је почињала 1. септембра, а свршавала се о Петровудану. Богословија је стајала под надзором Светог синода и патријарха-митрополита. Статут је ступио на снагу 1. септембра 1906. године⁸¹¹. Професоре Богословије именовано је патријарх са епископима. Једном одлуком Светог синода из 1902. године у Богословију се нису могли примати младићи који немају благослов својих надлежних епископа. Примано је сваке године по 25 ученика у сваки разред. О примању је одлучивала епископска конференција; она је одлучивала у којој ће епархији служити који богослов пет година као свештеник⁸¹².

Народно-црквени Сабор у својој седници од 2. фебруара 1907. одлучио је да је ступање у Богословију везано само за испит зрелости у гимназији, а не и за епископску дозволу. Решено је, исто тако, да број питомаца Богословије није ограничен и да се онај ко буде примљен у Богословију не мора обавезивати да станује у Семинару и да касније

⁸⁰⁵ *Богословски гласник*, год. V, књ. IX, 1906, стр. 369.

⁸⁰⁶ Владан Максимовић, *Патријарх српски Георгије Бранковић...*, стр. 310.

⁸⁰⁷ *На истом месту*, стр. 312.

⁸⁰⁸ Владан Максимовић, *Карловачка богословија и богословски семинар* (Богословски гласник, год. V, књ. IX, 1906, стр. 369.)

⁸⁰⁹ *На истом месту*, стр. 295-296.

⁸¹⁰ *Богословски гласник*, год. IX, књ. XVIII, 1910, стр. 59.

⁸¹¹ Статут о уређењу Карловачке богословије објављен је 1910. године у Богословском гласнику, год. IX, књ. XVIII, 1910, стр. 59-71.

⁸¹² Мита Клицин, *Уредба о уређењу црквених, школских, фондационалних дела грчко-источне српске митрополије...*, стр. 136.

врши свештеничку службу, „јер је Богословија јавна виша а не стручна школа за будуће свештенике“⁸¹³.

И патријарх-митрополит Лукијан Богдановић истицао је потребу „да се образовање нашега клира из темеља преустроји и да се стави на такву основу како би се наш клир уздигао на степен наших вољених, одушевљених и многострано спремних служитеља олтара Божјег и радника око подмиривања животних потреба свога народа“⁸¹⁴ ... И по стручним квалификацијама, које су тражене од наставника, и по научној материји, која је изучавана, Карловачка богословија је давала утисак факултета и била, свакако, школа са високим нивоом наставе. О научном нивоу наставника ове школе сведочи и њихов научни орган, *Богословски гласник*, који је покренут са задатком да његује богословску науку, која је код нас била тек у настајању.

Образовању нашега свештенства у Карловачкој митрополији, које је тада важило као најобразованије у целој нашој раскомаданој цркви, доприносила је и *црквена штампа*, која се почела развијати у другој половини XIX века. *Први* црквени часопис била је *Беседа*, „лист за школске, црквене и народне потребе“⁸¹⁵. Први број је изашао 1. јануара 1868. у Новом Саду. Основао га је и уређивао Андрија Монашевић, парох новосадски, али је покретач и издавач био Герман Анђелић, тада архимандрит. Од дванаестог броја уредник је био Јован Поповић. Изашла су свега 22 броја. *Беседа* је била важна и по томе што је објављивала изворе за историју Срба у Аустроугарској монархији⁸¹⁶. Уз *Беседу* је излазио и *Духовни зборник* у коме су објављиване најбоље проповеди црквених отаца у српском преводу⁸¹⁷.

Глас истине, „лист за духовне беседе, животописе и старине“⁸¹⁸, почео је излазити 1884. године. Покренуо га је Арса Пајевић, а уређивао учитељ Ђорђе Рајковић до броја 12, а од 12. броја Сава Петровић, свршени богослов и подсекретар Матице српске. Излазио је два пута месечно и одржао се до 1890. године⁸¹⁹.

Српски сион, званични орган Карловачке митрополије, појавио се 7. јануара 1891. године. Излазио је до 7. августа 1907. године. Први му је уредник био Сава Петровић, а последњи Димитрије Руварац. *Српски сион* је био драгоцен помоћник свештенству, а под уредништвом Димитрија Руварца постао је ризница драгоценог материјала за историју Карловачке митрополије ... Мирон Ђорђевић, игуман манастира Ковиља, тражио је 1893. године од патријарха Георгија Бранковића да издаје лист *Духовник*.

Од нарочитог значаја за развијање богословске науке и за унапређење образовања нашега свештенства у Карловачкој митрополији била је појава *Богословског гласника*. Покретање *БГ* било је дошло као одраз сазрелих прилика и стасалих, богословски темељито образованих, нових генерација у нашој цркви. Покретање *Богословског гласника* било је закључено на једном састанку наставника Карловачке богословије, одржаном 2. децембра 1901. а покренут је 1902. године. Задатак *Богословског гласника* је био „да обрађује научно те и објективно поједина богословска питања, да у научном облику износи учење наше цркве, те у првом реду храни наше свештенство чистом храном, да му пружи средства и начине, како да што достојније обавља своје свештеничко-пастирске дужности“⁸²⁰.

⁸¹³ На истом месту.

⁸¹⁴ *Богословски гласник*, год. VII. књ. XIV, 1908, стр. 247.

⁸¹⁵ *Народна енциклопедија СХС*, I, стр. 169.

⁸¹⁶ На истом месту.

⁸¹⁷ Димитрије Руварац, *Црквено-богословски листови у Карловачкој митрополији до 1915* (Гласник историског друштва у Новом Саду. год. III, 1930, стр. 68)

⁸¹⁸ *Народна енциклопедија СХС*, I, стр. 480.

⁸¹⁹ Димитрије Руварац, *Црквено-богословски листови...*, стр. 70.

⁸²⁰ *Богословски гласник*, год. I, књ. 1, 1902, стр. 4.

Објашњавајући *шта* ће све бити објављивано у *Богословском гласнику*, уредништво истиче да је „наша богословска научна књижевност тако сиромашна, да нема не само скоро никаквих систематских богословских дела, већ ни уџбеника“, па ће се трудити „да попуни донекле ту празнину штампањем појединих партија из појединих богословских система, као нечега што је од потребе не само слушаоцима богословских завода, већ и свештенству“⁸²¹.

Године 1905. покренуо је у Пакрацу протосинђел Митрофан Рајић, касније епископ пожаревачки, *Добри пастир*, „лист за свештено-просветну службу“. Лист је почео излазити 5. јула 1905. и излазио је два пута месечно. Престао је излазити у септембру 1907. године⁸²² ... Године 1910. покренуто је *Православље*, „лист намењен православном српском народу за поуку у светој православној вери и хришћанским врлинама“⁸²³. Лист је излазио у Срем. Митровици једанпут месечно. Покренули су га свештеници Јован Бута и Владимир Милутиновић. Престао је излазити августа 1914. године. Димитрије Руварац је, 1911. године, покренуо свој *Архив за историју српске православне Карловачке митрополије*, који је, углавном, он сам испуњавао прилозима за нашу историју.

2. Борба за свештеничко удружење

Тиме што је неко са успехом завршио богословију није се стицало право за добијање парохијског звања. Ово право је било условљено полагањем посебног испита. Како су се ови испити имали полагати прописано је било у правилнику *О стечајном испиту за получење парохијског звања*⁸²⁴, који је важио од 1. јануара 1869, али је касније допуњаван одлукама појединих црквено-народних Сабора. Од полагања овога испита били су ослобођени професори Богословије, „ако су три године одлично отправљали учитељско звање“ и наставници веронауке у средњим школама, „ако су службовали пет година на задовољство“ (чл. 2).

Првобитно је било дозвољено да овај испит полагају само свештеници, који су три године провели у духовном звању, али је црквено-народни Сабор, 5. јуна 1875, ово изменио и цар потврдио 30. септембра исте године, тако да су овај испит могли полагати и свршени богослови и свештеници „без обзира на број година њиховог службовања“ (чл. 3). Испит је полаган *усмено* и *писмено* из главних богословских предмета (догматика, тумачење Св. Писма, морално богословље, црквено право, пастирско богословље, катихетика и беседништво). Испит је полаган пред Комисијом, коју је постављао епископ и која је морала имати најмање три члана (чл. 7). На испиту се тражило „само да се зна оно, што је за отправљање душепопечитељства нужно и корисно“ (чл. 8). У случају неуспеха испит се морао поновити, ако је кандидат пао из више предмета, или се само полагао поправни испит, ако је кандидат пао само из једног предмета (чл. 11). О положеном испиту се издавала кандидату сведоџба: онај ко је стечајни испит положио са добрим успехом „не мора се више истоме ради получења парохије подвргавати“ (чл. 10, 11).

Наше свештенство у Карловачкој митрополији уживало је цео низ повластица. Ево неких од њих: било је ослобођено дужности *уконачавања* војника, изузев само војних свештеника ако су православне вере; свештеници су били *природни* чланови општинских школских одбора и старатељстава државних школа; свештеници су стицали *завичајно право* у општинама где буду постављени за парохе; у Хрватској и

⁸²¹ *На истом месту*, стр. 5.

⁸²² Димитрије Руварац, *Црквено-богословски листови...*, стр. 71.

⁸²³ *На истом месту*.

⁸²⁴ Мита Клицин, *Уредба...*, стр. 184-187.

Славонији парох је председник општинске закладе за убоге; новорукоположени свештеници, ако пристају, увршћују се у ред војних свештеника, а ако то не желе, онда се стављају у резерву за допуну; богослови, који нису још завршили школу, увршћују се, по својој молби, у резерву, да би школу могли довршити; свештеник не мора сведочити пред казним судом ако би тиме морао одати тајну која му је поверена⁸²⁵.

Уредбом од 1868. године и њезиним каснијим изменама и допунама био је регулисан како начин избора пароха и њихових помоћника тако исто и начин њиховог материјалног обезбеђења и њихов положај у друштву. У овоме погледу свештенство је било извучено испод непосредне власти епископа и било потчињено органима аутономне црквено-народне власти. Народно-црквени Сабор донео је, 1892. године, *Уредбу о фонду за свештеничке удовице и сирочад*, коју је цар потврдио 10. јуна 1895, а ступила је на снагу 1. јануара 1896.

Свештенство није било задовољно стањем у коме се налазило. Да би што боље могло бранити *своје интересе*, оно је осећало потребу да се организује као посебан сталеш. Идеја о оснивању *Свештеничког удружења* појавила се пре 1892. године. За октобар те године била је заказана свештеничка скупштина, али се није могла одржати због избијања колере. Одржана је тек 4. новембра 1893. године. Ова скупштина била је донела *Правила*, али она нису била потврђена „из разлога несаопштених и непознатих“⁸²⁶.

Када се већ једном појавила идеја да се оснује Свештеничко удружење, она више није замирала. Владимир Милутиновић, окружни протојереј сремско-митровачки, организовао је „црквено-просветно друштво“ с циљем да издаје књижице религиозно-моралног садржаја⁸²⁷. На скуповима овога друштва расправљало се и о оснивању општег Свештеничког удружења. *Богословски гласник* је прихватио ову идеју и залагао се за њезино остварење. У њему је изашао низ чланака о потреби оснивања Свештеничког удружења: „Тенор свих тих чланака и бележака био је тај, да нам је Удружење баш *сада* у овако мутним и дезолатним приликама, у којима се црква налази, потребно као кора хлеба“⁸²⁸.

Године 1904. тражено је да се оснује један *свештенички орган* „као неки центар око којег ће се свештенство окупљати, и тако спремати терен своје удружењу“⁸²⁹. *Богословски гласник* је, 1907. године, покренуо питање оснивања Свештеничког удружења, а 1908. изнео је прота Јован Јеремић у *Свештеничком календару* формулу „еманципација и организација“ ... У томе правцу је продужено да се ради међу свештенством, јер су се све више чули гласови о потреби удруживања. „Већ више од двадесет година амо избија на површину тежња православног српског свештенства у Митрополији карловачкој за удружењем ради међусобног усавршавања у своје свештеничком позиву, штићења и унапређења интереса свештеничког сталеша, стварање услова за успешнији рад у служби свештеничкој, учитељској и пастирској као и ширења и утврђивања хришћанске религиозно-моралне свести у народу, потпомагања културно-просветног и материјалног напретка народног, у колико то у задатак свештенички спада.“⁸³⁰

Правила српског православног Свештеничког удружења у Митрополији карловачкој била су донета 1909. године⁸³¹. Идуће, 1910. године, zaloжили су се за

⁸²⁵ *На истом месту*, стр. 40.

⁸²⁶ *Богословски гласник*, год. XIII, књ. XXV, 1914, стр. 284.

⁸²⁷ *На истом месту*, стр. 357.

⁸²⁸ *На истом месту*, стр. 358.

⁸²⁹ *На истом месту*, стр. 284-285.

⁸³⁰ *Богословски гласник*, год. IX, књ. XVIII, 1910, стр. 392.

⁸³¹ *На истом месту*, стр. 392-393.

оснивање Удружења прота Јован Живковић и свештеник В. Теофановић ... Од свега овога није било ништа: тек 9. јула 1913. била је у Сремској Митровици одржана оснивачка скупштина. Од 339 пријављених свештеника на скупштину је дошло само њих 71. Иако је већина свештеника желела своје удружење, било је нешто што их је спутавало да се активније ангажују. Вероватно неизвесност шта епископат мисли о свему овоме и како на то гледају вођства политичких партија. Ова скупштина је ипак изабрала управу: за председника Главног одбора био је изабран Сава Стојшић, окружни протојереј из Панчева, за потпредседника Владимир Милутиновић, окружни протојереј из Сремске Митровице, а за тајника Милан пл. Младеновић, парох у Лаћарку⁸³². Скупштина је била одлучила да издаје и орган удружења. Против оснивања Свештеничког удружења били су протојереји земунски и старобечејски.

Овако слаб одзив свештенства на оснивачку скупштину зачуђава утолико пре што је патријарх Лукијан Богдановић, 15. маја 1913, обавестио проту Владимира Милутиновића једним актом, да он одобрава организовање свештенства у Карловачкој митрополији, „па се у исти мах дозвољава и даје благослов, да се свештеници мирског реда ове митрополије састану на својем збору, установе *Правила* за Удружење и поднесу иста Светом арх. синоду ради одобрења, односно на даљу надлежну одлуку с тим да се том приликом има приказати амо и веран препис целога *записника* зборскога, у којем се нарочито имају навести и имена свих свештеника, који су присуствовали на збору, и исто се тако има поднети Светом арх. синоду и нов потпун попис свештеника, који су се изјавили за оснивање Удружења.“⁸³³

Слаб одзив свештенства показао је да оно није било јединствено. У пакрачкој епархији се био појавио покрет за оснивање *посебног* Свештеничког удружења, али ни од тога није било ништа⁸³⁴. Стало се било на гледиште да свештеници „могу бити чланови појединих странака, кад су код нас прилике такве или свештеници тога уверења, да треба да су у странци, али је ствар поштења сваког члана Удружења, који је потписавши *Правила* обавезао се радити на развијању о потребној свештеничкој самосталности и слободи рада и уверења у јавном и приватном животу, да у самом Удружењу не дела друкчије него независно и слободно, ничим споља неvezан и у првом реду у интересу самог Удружења, докле год се сматра и хоће да буде чланом његовим. А ако *Удружење* дође у сукоб са којом *странком*, ствар је савести сваког припадника те странке који је и члан Удружења да бира између странке и Удружења, у коме ће остати, а из кога ће иступити.“⁸³⁵

На озакоњење *Правила* Свештеничког удружења, а и на држање једнога дела свештенства према Удружењу, утицао је доста и став епископа према оним свештеницима који су били *активни у политичким странкама*. Било је епископа, који су забрањивали својим свештеницима да буду чланови било које политичке странке. Тако је вршачки епископ Гаврило Змејановић у својој посланици за Усековење 1912. наређивао подручном му свештенству „да ни један од вас *не сме* бити члан ниједне партије. Где се проповеда мржња, тамо није место за проповеднике љубави, међусобног поверења и поштовања, узајамне сношљивости и праштања; где се погрђује епископ тамо се не сме глас свештеника чути; кад се хоће да реформише православна црква, у том послу не сме српски свештеник удела имати.“⁸³⁶

Однос Свештеничког удружења према епископату, који је помало зазирао од стварања Удружења, обележио је Владимир Милутиновић, у говору којим је отворио

⁸³² *Богословски гласник*, год. XII, књ. XXIV, 1913, стр. 124.

⁸³³ *Богословски гласник*, год. XIII, књ. XXI, 1914, стр. 360.

⁸³⁴ *Богословски гласник*, год. XII, књ. XXIV, 1913, стр. 127.

⁸³⁵ *На истом месту*, стр. 130.

⁸³⁶ *Богословски гласник*, год. XIII, књ. XXV, 1914, стр. 123.

Оснивачку скупштину, овако: „...Тај одношај према нашем схваћању може бити онај исти, какав је одношај *појединих* свештеника према епископу, јер је Удружење скуп свештеника, одношај његов дакле може бити онакав, какав је обележен према прописима црквеним, дакле одношај *канонски*.“⁸³⁷

Са одобравањем *Правила* Свештеничког удружења ишло је доста тешко. Нацрт *Правила* је израђен био на првој седници Организационог одбора, која је одржана 22. новембра 1912. године. На својој седници, одржаној 30. априла 1913, Организациони одбор је усвојио *текст* представке Светом синоду. Приликом предаје ове представке чланови Организационог одбора су стекли утисак да и патријарх-митрополит и епископи прихватају ствар Удружења са „оном озбиљношћу, која и највишим достојанственицима цркве, а која и самој ствари приличи; а уз то показаше велику готовост, да ствар Удружења, чим се ствар проучи, пође што бржим темпом.“⁸³⁸

Ствари су се, међутим, развијале сасвим друкчије. После Оснивачке скупштине Свештеничког удружења, дошло је до трагичне смрти патријарха Лукијана Богдановића. Представницима Удружења је било речено да ће „евентуални пристанак на *Правила*, односно коначан одговор Светога синода, моћи добити тек после попуњења упражњене патријаршијске столице“⁸³⁹, која, због избијања Првог светског рата, није уопште попуњавана⁸⁴⁰.

На Оснивачкој скупштини Свештеничког удружења било је покренуто и питање издавања једнога листа који би био орган Удружења. Стало се било на гледиште да се, чим се створи Удружење, треба да покрене и лист као орган Удружења⁸⁴¹. Из дискусије, која је вођена око покретања листа, види се да су свештеници трезвено гледали на овај проблем. „Орган Свештеничког удружења ће се морати клонити профане и несолидне полемике, а кад ради опћег умирења устреба каквог разјашњења тада треба то да се изврши достојним начином. Увредљиво и недостојно писање и кавжење преко свештеничког органа не би било достојно ни нас самих а ни сврхе ради које смо прегли да оснујемо Свештеничко удружење и покренемо свој свештенички лист-орган Свештеничког удружења.“⁸⁴²

Предлагано је да се лист зове *Српски свештеник* (тако се звао и лист нашега свештенства у Босни и Херцеговини) и да излази два пута месечно. Лист је требао да уређује Главни одбор Свештеничког удружења до прве редовне скупштине Удружења. Појава једног оваквог листа била је утолико потребнија што је *Богословски гласник* престао да држи рубрику „Мисли и белешке“ у којој су третирана и свештеничка питања. Владан Максимовић је изразио наду „да ће Удружење у јесењем заседању Светог архијерејског синода добити благослов и онда би одмах лист ваљало покренути“⁸⁴³. Главни одбор Свештеничког удружења је био стекао уверење „да се лист Удружења неће, по свој прилици, моћи у тако брзом времену покренути, као што се у први мах претпостављало“⁸⁴⁴.

Нити су била потврђена *Правила* Свештеничког удружења нити је намеравани лист могао бити покренут: смрт Лукијана Богдановића и избијање рата су све то онемогућили.

⁸³⁷ *На истом месту*, стр. 286-287.

⁸³⁸ *На истом месту*, стр. 359.

⁸³⁹ *На истом месту*, стр. 281.

⁸⁴⁰ Текст *Правила* свештеничког удружења: *На истом месту*, стр. 362-369.

⁸⁴¹ *На истом месту*, стр. 429.

⁸⁴² *На истом месту*, стр. 430.

⁸⁴³ *На истом месту*, стр. 435.

⁸⁴⁴ *На истом месту*, стр. 281.

3. Стање монаштва и манастира

Током целе друге половине XIX века били су у Карловачкој митрополији и монаси и установа манастира предмет и честих и оштрих напада. Тај и непријатељски и ниподаштавајући однос према нашим монасима постао је, од времена Доситеја Обрадовића, манир наше нецрквене интелигенције. У току борбе између политичких вођа и више црквене јерархије, која се занављала из редова монаха, порасло је нерасположење према калуђерима још више. Сви црквено-народни сабори, мање више, бавили су се и њиховим проблемом. Знатним делом и због тога што су манастири представљали највећи део црквене имовине, којом су политичке вође желеле да загосподаре. Благовештенски сабор је закључио да се, када Семинарија буде уведена, нико „не прима у манастир ... ако није изучио *главну школу*“ (епархијске клерикалне школе⁸⁴⁵). Од 25 свештених лица, која су улазила у састав чланова црквено-народних сабора, *осам* је отпадало на монахе, а *седамнаест* на световне свештенике⁸⁴⁶. Црквено-народни сабор, држан 1864. године, поверио је Јовану Хацићу да изради предлог *О управљању манастирских добара и српских народних фондова*⁸⁴⁷. Ђурђевдански сабор потчињено је (1870) манастире српском црквено-народном Сабору, који је прописао и начин администрације, руковања и контроле и који „установљава потребне органе за то, и располаже приходима на одређене црквено-народне цели“⁸⁴⁸. Сабор је, исто тако, тражио, да он одређује потребни број монаха и начин њиховог издржавања⁸⁴⁹. „Народни Сабор моћи ће поједине манастире и здања њина или због неразумности дохотка и трошкова или због претежни просветни потреба Народни, одредити на школску или другу потребну цель.“⁸⁵⁰ У Предлогу за основни народно-црквени закон о црквено-народној патријаршији и митрополији, члан 69, предвиђено је, да Сабор „установљава начин како се постављају архимандрити и остали за виши црквени чин одређени свештеномонаси“⁸⁵¹.

Према *Уредби* о уређењу црквених, школских и фондиционих дела грчко-источне српске митрополије, одређене краљевским *Рескриптом* од 10. августа 1868, члан 28, патријарх са Синодом је одређивао подизање и спуштање нивоа манастира (игуманије на архимандрије и обратно) и број братства у манастирима, „а Главна управа Народних фондова одредиће привремено начин издржавања манастирских настојатеља и јеромонаха, и спремиће за коначно решење тих одношаја предлоге идућем Сабору“⁸⁵².

Ако није могао да сачува своју власт над манастирском имовином, епископат се трудио да бар сачува *духовну власт* над монасима: године 1899. издата су *Дисциплинска правила за монахе*, али ни она нису много помогла, јер су се и монаси све више осамостаљивали. Сведени на неку врсту *плаћених лица* у манастирима, где су могли обрађивати само оно парче земље које им је додељено као башча, монаси су могли да се баве пчеларством и да тиме подижу своје материјалне приходе.

Нападани са разних страна, монаси су били принуђени да се бране и зажелели су да се и они организују као посебан сталеж. Сабор је, 3. јула 1902, одлучио да „проглашује сва манастирска имања као једну имовну заједницу у погледу манипулације, те увађа за све манастире једноставност у управи иметка – и пошто су

⁸⁴⁵ Јован Ђорђевић, *Радња Благовештенског сабора у Ср. Карловцима 1861*, стр. 214.

⁸⁴⁶ *На истом месту*, стр. 253.

⁸⁴⁷ Годор Мандић, *Успомене из нашег црквено-народног живота*, II, стр. 25.

⁸⁴⁸ Димитрије Руварац, *Постанак и развитак црквено-народне аутономије*, стр. 220.

⁸⁴⁹ *На истом месту*, стр. 221.

⁸⁵⁰ *На истом месту*.

⁸⁵¹ *На истом месту*, стр. 233.

⁸⁵² *Богословски гласник*, год. II, књ. III, 1903, стр. 68.

манастирска братства показала, да су *неспремна* за управу манастирским иметком у својој режији, што се види и из извештаја Саборског одбора, то Сабор сматра за потребно, да се манастирска земља осим интервилана, винограда и воћњака, путем *јавне дражбе* издаје под закуп и упућује Саборски одбор, да у том погледу ради, остављајући му на слободно расуђивање, да ли код појединих манастира да изда манастирску земљу у парцелама или у целини, тим пре јер досадашњи рад код појединих манастира у том правцу показао је повољан успех⁸⁵³. Сабор је тражио да се преустроји *Привремено упутство за манастире* од 5. септембра 1875. и да се Сабору поднесе предлог за Статут о управи и контроли манастирских добара⁸⁵⁴.

Појмљиво је да су све манастирске управе биле против оваквог решења „манастирског питања“. Да би јасно одредили свој став, сазвали су збор манастирских настојатеља, који је одржан у манастиру Крушедолу 26. септембра 1902. године. На овоме збору покренуто је питање оснивања *Монашког удружења* и решено да се „што свестраније проучи, те према обрасцу других удружених братстава у православној цркви, а нарочито у погледу на прилике, у којима се налази монаштво Митрополије карловачке, исцрпан и образложен предлог састави и у своје време овоме настојатељском збору поднесе“⁸⁵⁵.

Идуће године, 14. априла, састао се у манастиру Крушедолу *други збор* манастирских настојатеља. Настојатељи су размотрили и нацрт *Статута* и, после „дебате од више часова, у којој су живо учествовали чланови збора“, примљен је *Статут српског православног монашког удружења* у Митрополији карловачкој⁸⁵⁶. У својих 40 чланова овај пројект *Статута* предвиђа и одређује како би требало да изгледа организација православних монаха у Карловачкој митрополији. Ови статuti су изграђени по узору на сличне статуте свештеничких удружења и показују до које је мере монаштво у Карловачкој митрополији било *посветовњачено*: када је у својим манастирима било сведено на неку врсту плаћених чиновника, чије плате нису биле једнаке, монаштво у Карловачкој митрополији је, нападано са разних страна, себе прогласило *посебним сталежом* и покушало да се као сталеж организује и брани.

Црквено-народни Сабор је, 1. фебруара 1907, коначно решио питање управе манастирских и народно-црквених добара као и питање о дотацији манастирском братству. Ово решење је потврдио цар 28. марта 1908. године⁸⁵⁷. Према овоме решењу плате монаха су се кретале од 500 до 3000 круна. Обичан монах је примао 500, ђакон 600, епископ 800, намесник 800, управитељ 1.200, настојатељ, ако је игуман, 1.800, настојатељ, ако је протосинђел, 2.400 и настојатељ, ако је архимандрит, 3.000 круна. Ако архимандрит, на позив духовне власти, врши дужност изван манастира, плата му је 6.000 круна. У томе случају управа манастира се предаје привременом управитељу⁸⁵⁸.

Статут српског православног монашког удружења, са изменама чланова 23 и 36, одобрио је Свети архијерејски Синод 19. маја 1906. године. *Први* монашки сабор одржан је 28. новембра 1906. године. На овоме Сабору монаси су донели измене у својим статутима. Тражили су: да се српском црквено-народном Сабору поднесе предлог о сврси *Монашког* фонда, да се *Сабор* умоли, да што пре донесе Статут о управљању манастира и да се од црквено-народног сабора тражи, да се осигура учешће

⁸⁵³ *Богословски гласник*, год. III, књ. V, 1904, стр. 256.

⁸⁵⁴ *На истом месту*, стр. 257.

⁸⁵⁵ *Богословски гласник*, год. II, књ. III, 1903, стр. 68.

⁸⁵⁶ *На истом месту*, стр. 315-321 (текст Статута)

⁸⁵⁷ Мита Клицин, *Уредба...*, стр. 170-171.

⁸⁵⁸ *На истом месту*, стр. 35.

монаха како у црквено-народном Сабору тако исто и у епархијским скупштинама и у епархијским властима⁸⁵⁹.

Црквено-народни Сабор је, 14. фебруара 1907, донео *Статут о управи, контроли и употребењу манастирских као народно-црквених добара и о дотацији монашког братства у опсегу српске православне Митрополије карловачке*, који је цар потврдио 28. марта 1908. године. На седницама Сабора, на којима је доминирала Радикална странка, чули су се, поново, оштри напади на монахе и на манастире. Устајући у њихову одбрану истакнуо је Валеријан Прибићевић, који је био члан Самосталне странке, да се, када је у питању *Манастирска уредба*, може поћи од два принципа: „Може да буде принцип *епископални и канонски*, по коме манастири спадају под власт епископа, и принцип *народни*, по коме имаде ту *одлучујуће* право народно представништво у свом законодавном телу, или органима тога законодавног тела. И да је та *Манастирска уредба* састављена била на основу принципа једнога или на основу принципа другог, ја бих казао да би се о њој дало дебатовати.“⁸⁶⁰ Овде су, по мишљењу Прибићевића, који је и сâм био монах, помешана обадва принципа. „Ми знамо“, рекао је он, „да је на Сабору 1902 године подигнута вика и та вика је и данас против калуђера и против рђаве управе у манастирима.“⁸⁶¹

Из *Меморандума*, који је, поводом доношења овога Статута, поднело Монашко удружење Митрополије карловачке, види се да је овај статут *протурен* у Сабору, јер је био сасвим друкчији од онога о коме су се биле 1905. године споразумеле све заинтересоване стране. Под председништвом вршачког епископа Гаврила били су представници монаштва и Сабора донели текст Статута, који се сасвим разликовао од онога који је узаконен⁸⁶². У *Меморандуму* је цео овај Статут, донет без сарадње монаштва, подвргнут врло оштрој критици. Ово је, вели се тамо, учињено стога да би они, који овај Меморандум прочитају, „могли увидети, у какве је несигурне руке данас положена наша црквена аутономија и са колико се незнања управља она. То тим више морамо учинити, јер при доношењу ове Уредбе нити смо помагали, нити смо ма у ком погледу запитани или у обзир узети, те би како необавештени кругови, тако и потомство могли помислити, да смо при стварању те Уредбе не само делотворно учествовали, но да смо исту можда чак и одобрили.“⁸⁶³

Монаси се, позивајући се на своју улогу у прошлости, жале, да су „из свих грана автономног законодавства“ сасвим искључени, „мада је у истом заступљен сваки *сталеж* нашег народа – као да нисмо и ми синови тога народа, или као да по спреми својој не би били достојни да седимо тамо где, као што и ова Уредба јасно показује, не седе само велеумни, но читав низ најобичнијих медиокритета“⁸⁶⁴. Са пуно појмљивог огорчења, и не без моралног и историјског права, жале се наши монаси због става према њима и због одузимања права на манастире, „на оне манастире, које смо ми вековима очували и сачували, онда, када су многи спахилуци и читаве домене за навек пропале и нестале са лица земље; не оне манастире, на које и пред Богом и пред законом имамо неоспорна права, која нам дароваше цареви, краљеви и деспоти.“⁸⁶⁵

Образовање монаха у Карловачкој митрополији било је, у другој половини XIX. века различито. Било их је који су се учили било у епархијским клерикалним школама било у Карловачкој богословији. Патријарх Георгије Бранковић био је, видели смо,

⁸⁵⁹ *Богословски гласник*, год. V, књ. X, 1906, стр. 349.

⁸⁶⁰ *Богословски гласник*, год. VI, књ. XI, 1907, стр. 99-100.

⁸⁶¹ *На истом месту*, стр. 101.

⁸⁶² *Богословски гласник*, год. VII, књ. XIII, 1908, стр. 376-400.

⁸⁶³ *На истом месту*, стр. 391.

⁸⁶⁴ *На истом месту*, стр. 391.

⁸⁶⁵ *На истом месту*.

основао у манастиру Хопову *Монашку школу*, али она није дуго трајала. У 37 члану *Статута* српског православног монашког удружења у Митрополији карловачкој помиње се и *Фонд Монашке школе*, „који се има од Светог синода основати“, а којим руководи патријарх-митрополит. Ово показује да је постојала намера да се опет отвори једна *Монашка школа*. Један део наших монаха из Карловачке митрополије школовао се и у страним земљама. „Ови су махом архимандрити, протосинђели и синђели, главни кандидати за епископе⁸⁶⁶. Патријарх Лукијан Богдановић се старао за што боље образовање придворног монашког свештенства: 6. јуна 1911. донео је *Уредбу за дворско монашко свештенство у православној српској Митрополији карловачкој*⁸⁶⁷.

Пред престанак постојања Карловачке митрополије било је у њој 27 манастира са просечно 4 калуђера у манастиру⁸⁶⁸.

9. ПОЈАВА СЕКТИ У КАРЛОВАЧКОЈ МИТРОПОЛИЈИ

Карловачка митрополија, коју су од Мајске скупштине 1848. потресале јаке унутрашње борбе, имала је ту судбину, да су се код њене пастве почеле јављати *секте*. Њихова појава, бар једним делом, била је последица слабљења верско-моралне ревности код православних Срба, које се повећавало појавом борбе између политичких вођа и више црквене јерархије. Те борбе, са својим неодмереним нападима на јерархију, откривале су народу не само неправославна него и изразито атеистичка схватања, која су му била туђа. Ако су православни Срби у Карловачкој митрополији кроз дуги низ деценија пружали одлучан отпор унијаћењу, понекад и са оружјем у руци, према *сектама* су били много мање отпорни. Умртвљавање религиозне ревности, које је дошло као последица нападања на цркву и свештенство, припремило је терен за рад секата.

Иако и сâм мало пријатељ цркве, Васа Стајић је осуђивао онакву борбу против цркве и јерархије, како су је водиле политичке вође. „Код нас, Срба у Угарској“, вели он, „било би опасно, да према становишту цркве, која је *национална*, заступамо и потпомажемо становиште световне власти, која иде за тим да нас *помаћари*. Утврђено је, да већина Срба у Угарској, који уче средње школе, не уче на српском језику ништа друго до веронаучне предмете.“⁸⁶⁹

Појави секти црква се, због околности у којима се налазила, није могла супротставити онако како је требало. „Виша пак црквена (јерархија) остала је скрштених, или боље речено везаних руку, јер руке нашега Архијерејског синода везане су у свему, па и у чувању *неповријеђености* учења црквеног међу вјернима. Док се Архијерејском синоду наше цркве слични органи осталих цркава и конфесија у држави могу слободно састајати кад им је воља, према томе и свагда кадгод искрсне потреба за то, Архијерејски синод наше Митрополије не може се састати док за то не добије дозволе.“⁸⁷⁰

Док је овако било са вишом јерархијом, *парохијско* свештенство је било без директива, „те и оно снаге са којом је оно располагало, или није ни употребљено, или је трошено у рад насумице и без плана, па није било у стању потпуно заштитити православље, кад се виши слојеви друштва црквенога држаху равнодушно, ако не

⁸⁶⁶ Радослав Грујић, *Карловачка митрополија* (Народна енциклопедија СХС, II, стр. 257)

⁸⁶⁷ *Богословски гласник*, год. XI, књ. XXII, 1912, стр. 221-227: текст Уредбе.

⁸⁶⁸ Радослав Грујић, *Карловачка митрополија* (Народна енциклопедија СХС, II, стр. 257; сравни: Радослав Грујић, *Историја српске православне цркве*, стр. 138).

⁸⁶⁹ Васа Стајић, *Клерикализам у нашој аутономији* (објављено први пут у „Слози“ број 10, 1910, прештампано у „Политички лик Васе Стајића“, Нови Сад, 1963, стр. 104).

⁸⁷⁰ Ј. В. (Јован Вучковић?), „Побожни људи“, „*богомолци*“ или „*евангелисти*“ (*Богословски гласник*, год. II, књ. III, 1903, стр. 25)

издајнички, а нижи бунтовнички⁸⁷¹. Не би се могло рећи, да свештенство, бар нешто касније, није увиђало опасност која је са ове стране претила цркви. У нацрту *Правила* српског православног Свештеничког удружења у Митрополији карловачкој, у члану трећем, међу задацима Удружења предвиђено је: „Сузбијање празноверице, раскола, и сектанства и иностраних утицаја штетних по морал и религиозни живот православног српског народа.“⁸⁷²

Три религиозна покрета појавила су се међу православним Србима у Карловачкој митрополији од почетка друге половине XIX века. Два од тих покрета, *назаренство* и *адвентизам*, били су страног порекла, а један је поникао као израз чежње народа за дубљим и интензивнијим верским животом. То је био покрет *побожних*, за које је Радослав Грујић рекао да је био „сељачки покрет међу Србима у Војводини и Срему“⁸⁷³. Покретац овога покрета био је хаџија Витомир Малетин, сељак из Српског Падаја у Банату. Због тога је Владимир Димитријевић имао право када је рекао да су „побожни“ поникли „на самом рођеном нашем земљишту“ и да је овај покрет „чист, искључив, специфичан изданак рођене наше крви, пород наших рођених прилика“⁸⁷⁴.

Када се овај покрет појавио био је предусрећен са неизвесношћу. Био је нешто ново и ревносни свештеници нису га могли обилазити. „Већ неколико година“, пише Ј. В. (Јован Вучковић?), „развија се у појединим крајевима наше митрополије међу сељачким слојем нашега народа *извјесни покрет*, који нам је изнео на површину нешто што је окрштено именом ‚побожни људи‘, ‚богомолци‘ и ‚евангелисти‘, те и ако се тај покрет шири, иако је дао повода и новинарству нашем да се њиме позабави ... ипак за цијело то вријеме Архијерејски синод није ниједном ријечи огласио, да нам рече, како *треба* о том покрету да судимо и како спрам њега да се држимо.“⁸⁷⁵

Чланови овога покрета, према ономе што се о њима зна, били су веома побожни људи. Један свештеник из Срема описао их је, 1902. године, овако: „Има већ скоро годину дана, да се *ти* људи и жене зими код нас редовно скупљају недељом после подне по нашим школама и тамо један од њих, који је највештији читању, чита *Јеванђеље* и *Житија светих*, читају *молитве* и поје поједине *тропаре* и *песме црквене*. Обично пред празник уче празнични тропар и у цркви се опажа да сви научени тропар, како мушки тако и женске, у глас поје.“⁸⁷⁶

Ови људи су били примерни и у личном животу: редовно су посећивали богослужење, исповедали се и причешћивали. Волели су да походе поједине манастире. Долазили су чак из Баната у Срем: пред једном таквом групом поклоника из Баната ишло је ђаче обучено у стихар и носило крст од рипида; идући певали су побожне песме. „Мени је“, пише овај исти свештеник надлежном протојереју, „врло годило друштво њихово, јер сам се осећао као прави пастир међу стадом својим.“⁸⁷⁷

Сличан покрет појавио се и код православних Срба у Чуругу. По опису њиховог пароха, В. Теофановића, они су сами, за време Првога светскога рата, тражили од црквењака, да их учи молитвама. Једнога дана дошли су и своје свештенику и молили га, да им сваке недеље и празника служи вечерње, а „ми ћемо сви све појати“⁸⁷⁸. За ове побожне људе вели Теофановић: „Своје друштво називају ‚друштво богомољско‘, живе

⁸⁷¹ На истом месту.

⁸⁷² Богословски гласник, год. XIII, књ. XXV, 1914, стр. 363.

⁸⁷³ Радослав Грујић, „Побожни“ (Народна енциклопедија СХС, III, стр. 412)

⁸⁷⁴ Владимир Димитријевић, У назаренској скупштини. Будимпешта 1903, стр. 246-247.

⁸⁷⁵ Ј. В., „Побожни људи“, „богомолци“, или „евангелисти“ (Богословски гласник, год. II, књ. III, 1903, стр. 26)

⁸⁷⁶ На истом месту, стр. 27-28.

⁸⁷⁷ На истом месту, стр. 29.

⁸⁷⁸ В. Теофановић, Чуругишки богомољци (Гласник срп. православне патријаршије, новембар 1921, стр. 352).

у дому, тако и ван дома примерно. Задаћа им је придржавати се најстрожијег хришћанског живота. Држе редовно све постове, среду и петак у недељи преко целе године. Уче молитве, заповести и читају Свето писмо.⁸⁷⁹

Назаренство се почело ширити међу Србима око 1865. године. „У Срему је ухватило корена прво у Карловцима, где се око нових проповедника убрзо скупило мало друштво. Састајали су се само ноћу, проводећи време у читању Св. Писма, мољењу и певању из тзв. Харфе Сионске.“⁸⁸⁰ „Назаренство се“, вели Ј. В., „увукло међу нас без хуке и буке, нашавши за се спремљено земљиште у оним редовима нашега народа, који су имали прилике да се што више и чешће спотакну о продукте наше просвјете, а душа им није била склона безбоштву па ни вјерском индиферентизму.“⁸⁸¹

Назаренству су, и код нас, прилазили највише сиромашни људи (радници, занатлије, земљорадници), јер су веровали да ће се, поред осталог, ослободити и разних дажбина, које им нису лако падале. Интересантно је да је назаренство продрло било и у Босни и саблазнило једнога православнога свештеника, Јована Поповића из Грачанице у Босни, који, како вели његова жена у једном писму митрополиту Михаилу, „обријавши браду и косе, погази одежду, крст и петраиљ с којим је себе и своју децу ранио“⁸⁸². Поповић је прешао у Нови Сад и ту радио заједно са назаренима.

Назаренство је било мало занело и Јована Јовановића-Змаја, који је, са Ђорђем Рајковићем, превео *Харфу Сионску*, збирку назаренских песама, од које је, до јуна 1899, било раздељено у српском народу око 12.000 комада. Када је увидео праву суштину назаренства, Змај се тргнуо. „Но и то признајем“, пише он у *Застави* од 16. јуна 1899, „да сам ја онда знао што више о назаренству и да сам предвиђао штете, које оно сада наноси православљу, ја их не би преводио, па ма како лепе биле. Ал’ мени то онда ни на крај памети није било, – нисам ни снивати могао да би те невине и право побожне песме могле пасти као нека кривица на мене.“⁸⁸³ Четврто издање *Харфе Сионске* изашло је 1912. године. Годину дана пре тога, превео је Чеда Мијатовић *Путовање поклониково од Јована Буњана*.

Назаренство се, код Срба у Карловачкој митрополији, ширило доста брзо. Према мађарској статистици од 1891. године било је у Угарској око 6.829 назарена. Од тога броја су 4.000 били Срби⁸⁸⁴ ... Да је узрок томе ширењу била замрлот и охлађеност мисионарске ревности нашега свештенства, поред општих поремећених прилика у Карловачкој митрополији, види се и из једног јадиковања свештеника Јована Ж. Буте. У својој *беседи против назарена* он се, отворено, жали на то, да његова паства није долазила на богослужење. Зачуђен због тога он је, једнога дана, запитао свога црквењака: где су верни? „И баш у том часу, послужитељ црквени рече: „Дошао владика назаренски“. Слегао се у скупштину силан свет – додаде јаче једно.“⁸⁸⁵

Назаренство је из Карловачке митрополије прешло у Србију. Пренео га је, колико се зна, Павле Росић, који се заразио назаренством у селу Погарима у Срему. Настанио се био у Обреновцу и почео да мисионари. У једном писму, које је обреновачки поштар Илија Марковић писао митрополиту Михаилу, 9. децембра 1872, вели се да је Росић „покупио иконе по кући па их побацао и закопао, и кад му је свештеник господин Маринко дошао да свети водицу он га је истерао говорећи му: ја нећу да знам ни за кога осим за десет заповеди Божи.“⁸⁸⁶ Прве Росићеве присталице биле су *жене*: „Има и

⁸⁷⁹ *На истом месту*.

⁸⁸⁰ Радослав Грујић, *Назаренство* (Народна енциклопедија СХС, III, стр. 4)

⁸⁸¹ Ј. В., „Побојни људи“..., стр. 24-25.

⁸⁸² Ђоко М. Слијепчевић, *Назарени у Србији до 1914 године*, Београд 1943, стр. 6.

⁸⁸³ *На истом месту*, стр. 6.

⁸⁸⁴ Радослав Грујић, *Назаренство* (Народна енциклопедија СХС, III, стр. 4).

⁸⁸⁵ Јован Ж. Бута, *Беседи против назарена* (Богословски гласник, год. IV, књ. VIII, 1905, стр. 177)

⁸⁸⁶ Ђоко М. Слијепчевић, *Назарени у Србији...*, стр. 13.

неколико жена што је овај несретни Павле за собом повукао да се вере православне одрекну и преко у Аустрију прелазе, те тамо се Богу моле“, стоји у поменутом писму.

Осим назаренства појавио се у Карловачкој митрополији и *адвентизам*. „По средњој Европи и код нас врше пропаганду њихови центри из Хамбурга и Лондона.“⁸⁸⁷ Код нас се адвентисти зову „суботари“. Врше два црквена обреда: крштење одраслих уроњавањем и вечеру Господњу (причест)⁸⁸⁸. Проповедник адвентизма код нас био је неки Петар Тодор⁸⁸⁹. Свештеник Јован Стајић истиче да су се адвентисти почели јављати „тамо где има назарена и „богомолца“⁸⁹⁰. Главно „спољашње обележје тога новог покрета је светковање суботе уместо недеље и неједење свињског меса. Суботом се састају код једнога или другог на молитву. Тај дан ништа не раде. Народ их зове суботари.“⁸⁹¹ И адвентисти су на својим састанцима читали Свето писмо и молитве „и певали песме. И код њих постоји и крштење. Крштавају се у слободној води“.⁸⁹² Стајић вели да је адвентизам донео код нас неки Јован Сурдовић, који је дошао из Ердеља. Сурдовић је био млад човек и говорио неколико језика. По занимању је био занатлија. Стајић се надао да ће адвентизам ослабити назаренство „и да је управо овај покрет *почетак* назаренског опадања, јер се међу њих прво уноси, као што потврђује овдашњи пример, где су од *десеторице* присталица тога новог покрета, њих *осморица* били дотле назарени“.⁸⁹³

Број припадника разних секата у предратној Југославији наводи се са 23.544 (баптисти, адвентисти, методисти, назарени). Највише их се налазило у Војводини и Славонији, затим у Србији⁸⁹⁴.

II. ГЛАВА: СПЦ У ЦРНОЈ ГОРИ

Живот и рад Српске православне цркве и њезиног свештенства у Црној Гори, крајем XVIII и у другој половини XIX века, не може се разумети без осврта на оно што је и како је било пре тога: од краја XV века, када се у Зети угасила световна власт, па до појаве владика из породице Петровића. Углед старе Зетске епископије, коју је 1219. године основао Свети Сава и која је 1346. подигнута на степен митрополије, био је велики. За *зетске*, а касније и за цетињске владике, било је карактеристично да су имали своје *помоћнике*, који су их наслеђивали после њихове смрти. У писму руском министру спољних послова, писаном 6. децембра 1785, пише митрополит Петар I и ово: „При митрополиту мора бити и један епископ, који мора бити митрополитовим прејемником.“⁸⁹⁵

И митрополите и њихове помоћнике рукополагао је пећки патријарх, јер се Српска православна црква у Црној Гори стално сматрала саставним делом Пећке патријаршије. За Василија Петровића, који је био помоћник владике Саве Петровића, зна се да га је Сава слао у Патријаршију Пећку да тамо учи и да се спреми за свој чин. Тамо је био и рукоположен и добио од Пећког патријарха звање „егзарх српскога

⁸⁸⁷ Радослав Грујић, *Адвентисти* (Народна енциклопедија СХС, I, 14)

⁸⁸⁸ Чланак „Adventisti“ у *Enciklopedija Jugoslavije*, I, (A-Bosk), 1955, стр. 10.

⁸⁸⁹ *На истом месту*.

⁸⁹⁰ Јован Стајић, *Нов верски покрет* (Богословски гласник, год. III, књ. VI, 1904, стр. 33)

⁸⁹¹ *На истом месту*.

⁸⁹² *На истом месту*.

⁸⁹³ *На истом месту*, стр. 35.

⁸⁹⁴ *Osteuropa-Handbuch: Jugoslawien* (поглавље „Kirchen und Glaubensgemeinschaften“), Köln-Graz, 1954, стр. 175.

⁸⁹⁵ Душан Лекић, *Спољна политика Петра I Петровића-Његоша (1784–1830)*. Цетиње 1950, стр. 64.

престола“.⁸⁹⁶ Два митрополита Црне Горе, Данило и Петар I Петровић, рукоположени су, због прилика које су тада владале, у Карловачкој митрополији.

Положај цетињских владика и њихов значај у историји наше цркве постао је, од времена митрополита Вавиле, који је 1485. године пренео седиште зетске митрополије у манастир Св. Богородице на Цетиње, сасвим изузетан. Повлачећи се из Црне Горе Иван Црнојевић је предао митрополиту Вавили и световну власт. „Како овај узме свјетску власт у руке, а он нареди главарима свога народа, да се добро чувају од Турака и њихова лукавства, али у исто вријеме да се клоне свега, што би могло Турке раздражити и њиову војску на себе навући.“⁸⁹⁷ И Вук Карацић вели да је Ђурађ Црнојевић пренео „на тадашњег цетињског митрополита и свјетовну власт, препоручи га главарима народнијем као поглавицу мјесто себе, и испраћен од свију до Котора напусти наслијеђену државу“.⁸⁹⁸ Павле Ровински је ово пренашање и световне власти на митрополита Вавилу схватио тако, да Иван Црнојевић „није на Цетињу створио световну државу, него цркву, која је требала да управља свима функцијама национално-религиозног живота“.⁸⁹⁹

1. ОСОБЕНОСТИ ТЕОКРАТИЈЕ У ЦРНОЈ ГОРИ

Уобичајено је код нас да се владавина владика у Црној Гори, од владике Вавиле па до смрти Петра II Петровића Његоша, назива *теократијом*. И Димитрије Милаковић и Павле Ровински поделили су време ове теократске управе на два периода; а) време владика из разних племена и б) управа владика из братства Петровић Његош⁹⁰⁰. Да ли је, и у којој мери, управа цетињских владика била теократија класичног типа, није о томе уједначено мишљење. Своје право управе у Црној Гори изводиле су црногорске владике из факта предаје власти митрополиту Вавили. У своме писму кнезу и Сенату дубровачком, од 25. јула 1775, вели владика Сава Петровић: „Пресвијетла и преузвишена и сваке части и стиме достојна господо, ви знате како је било от старине од посљедњег нашега принципа Ивана Чернојевича да је ови пук црногорски вођен митрополитима цетињскијема.“⁹⁰¹

Нико не оспорава *извесну власт* владика црногорских над народом и главарима у Црној Гори, али постоји размимоилажење у томе *колика* је била та власт. Глигор Станојевић вели да је, касније, „доказивање цетињских митрополита о предаји власти цетињским владикама од стране Ивана-бега покушај да се докаже легитимност њихове тадашње политичке власти и да истисну гувернадуре као традиционалне управљаче Црне Горе.“⁹⁰² Јагош Јовановић признаје да је митрополит Вавила „од самог почетка почео да стиче углед код племена у околини Цетињског манастира, али фактички није имао нити је могао имати никакве свјетовне власти“.⁹⁰³

У чему се, стварно, састојала *теократска управа* у Црној Гори и у колико су владике имале световне власти у својим рукама? Душан Лекић је тачно уочио да се, у случају теократије у Црној Гори, не ради о теократији у античком смислу речи по коме и световна власт потиче од Бога. Црногорска теократија била је, према Лекићу, „једна федеративна републичка организација чије прво политичко тијело – *Збор*, под

⁸⁹⁶ Василије Петровић, *Историја о Црној Гори*. Москва 1754, стр. 8.

⁸⁹⁷ Димитрије Милаковић, *Историја Црне Горе*, Панчево 1855, стр. 81-82.

⁸⁹⁸ Вук Стефановић-Карацић, *Црна Гора и Бока Которска*, Београд 1923, стр. 26.

⁸⁹⁹ Павле Ровински, *Черногорија в јеја прошлом и настојашчем*. Санктпетербург, 1888. Том I., стр. 472.

⁹⁰⁰ Димитрије Милаковић, На истом месту, стр. 81, 90; Павле Ровински, На истом месту, стр. 474.

⁹⁰¹ Јевто Миловић, *Зборник докумената из историје Црне Горе (1685–1782)*, Цетиње 1956, 331.

⁹⁰² Глигор Станојевић, *Црна Гора у доба владике Данила*. Цетиње 1955, стр. 197.

⁹⁰³ Јагош Јовановић, *Стварање црногорске државе и развој црногорске националности*. Цетиње 1948, стр. 69.

претседништвом владике, одлучује о свима важнијим народним пословима“.⁹⁰⁴ И Лаза Костић сматра, да режим владика у Црној Гори „није имао особине које се под теократијом разумеју ... Тешко је наћи неку аналогију са њим, али теократија то није била, нити је имала њене уобичајене карактеристике.“⁹⁰⁵ Радослав Вешовић, који је ово питање марљиво испитивао, држи да „теократизам онакав какав се јавио био у Црној Гори не носи обележје западног папизма. Није постао борбом за власт ни присвајањем ичијих права. Његова је појава условљена заступништвом и заштићавањем народа, који је у вјечитој борби с непријатељем навикао у својим горама да се брани оружјем. Настао је непримјетно, као неком променом управе иза Црнојевића или прилагођавањем ратничких племена новим политичким погодбама у времену, када је вођ и старјешина у лицу владике био најзгоднији, најмање примјећен за непријатеља, најмање опасан и стварно највише потребан. Народ је онда ту у заклону духовног вођства и племенских предања могао лакше да одолијева бурама и искушењима најмучнијег доба своје историје.“⁹⁰⁶

Зависност митрополита од *Збора црногорског*, који је представљао земаљску скупштину, била је велика. И сâм митрополит Петар I Петровић Његош у поменутом писму руском министру спољних послова од 6. децембра 1785. вели да у Црној Гори „и до сада управљају митрополити, које *бира* народ по општем соглашенију“.⁹⁰⁷ *Збор црногорски* имао је велики углед и значај.⁹⁰⁸ На њему изабран владика био је „носилац духовне власти, а у исто време и врховни шеф земље ... За спољне односе, владика је, нарочито, орган једне утврђене народне традиције, а његова духовна личност доприноси у знатној мери да се његова моћ повећа. Вршећи своју власт митрополит служи као оруђе Збора који ради под његовим претседништвом“.⁹⁰⁹ „Владика је сазивао Збор народних старешина и руководио његовим радом и утицао на његове одлуке“.⁹¹⁰ У каквом су односу били владика и Збор? „Обично се у нашој историографији подвлачи да је владика био изнад Збора и да је Збор радио и доносио одлуке под владичиним утицајем. Разумљиво је да је владика утицао на рад Збора, али тај утицај је могао бити само у оном правцу који је био прихватљив за Збор ... Утицај владике на Збор зависио је од личног ауторитета и умјешности.“⁹¹¹ Радослав Грујић је мислио да је непокорност црногорских племена Турцима имала за последицу, „да је и духовни старешина њихов све више добивао утицај а и у световним пословима, те постајаше и врховни световни старешина народа, са много јачом влашћу него у осталим крајевима нашим“.⁹¹²

Преимућство положаја цетињског митрополита било је у томе што је он био „једини перманентни орган централне власти ... Он је био символ јединства и вере, он је био интегрирајући фактор, он је споља манифестовао црногорску сагласност и посебност. Али никакве акте власти није могао сам да донесе“.⁹¹³ Није погрешно Нићифор Дучић када је писао да су митрополити у Црној Гори „само по имену имали свјетску власт, а племенски су главари владали по старинском племенском обичају

⁹⁰⁴ Душан Лекић, *Цитирано дело*, стр. 19-20.

⁹⁰⁵ Лаза М. Костић, *Религиозно-фолклорни став песника Његоша*. Минхен 1963, стр. 213, 221.

⁹⁰⁶ Радослав Вешовић, *Теократизам и његови одјеци у историји Црне Горе (У Цетиње и Црна Гора*, Београд 1927, стр. 121-122)

⁹⁰⁷ Душан Лекић, *Цитирано дело*, стр. 64.

⁹⁰⁸ Петар И. Поповић, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II*, Београд 1951, стр. 283.

⁹⁰⁹

⁹¹⁰ Душан Лекић, *Цитирано дело*, стр. 19-20.

⁹¹¹ Петар И. Поповић, *Цитирано дело*, стр. 284. „Глигор Станојевић, *Цитирано дело*, стр. 191.

⁹¹² Радослав Грујић, *Историја српске православне цркве*, стр. 139-140.

⁹¹³ Лаза М. Костић, *Из Његошевих дела*, стр. 25-26.

самовољно и један од другогa независно, покоравајући се владикама само као црквенијем поглавицама у колико су над њима имали религијозно-морални утицај“.⁹¹⁴

Имао је право Павле Ровински када је тврдио да су владике у Црној Гори „управљале народом не физичком силом, него чисто моралним утицајем и не самом силом него убеђивањем и молитвом. Код њих није било свога *ја*, него је у свему био ауторитет вере и цркве пред којим су се стапали уједно и пастир и стадо. То је било духовно братство своје врсте“.⁹¹⁵ Све ово показује да је теократизам у Црној Гори био теократизам особите врсте, „условљен првобитно особитим политичким приликама, а затим подржаван патријархалношћу средине. Интересантан по својој историјској развићу карактеристичан је и по својој нестајању. Као што је ненаметнуто и природно постао ради одржања једне народне целине тако је природно и по потреби престао ради даљегa државногa развића исте цјелине“.⁹¹⁶

Јачање власти цетињских владика почиње са владиком Данилом Петровићем, који се завладичио 1700. године. Пошто се у то време, после преласка патријарха Арсенија III Црнојевића у земље северно од Саве и Дунава, на престолу пећких патријараха налазио Калиник I, Данило није хтео, или није смео од Турака, ићи на завладичење у Пећ, него је отишао патријарху Арсенију III у Сечуј где је и завладичен⁹¹⁷. „По старом обичају пређашње зетске а сад цетињске митрополите посвећивао је Пећки патријарх који је обично у седам година једном долазио у канонске посјете у ову епархију.“⁹¹⁸

Скоро пуних стотину година пре владике Данила извојевали су Црногорци под вођством владике Рувима, у бици код Љешкопоља 1604. године, победу над Турцима. То је била „прва већа и значајнија битка коју су Црногорци водили са Турцима и прва побједа која је извојевана под вођством једног цетињског владике“.⁹¹⁹ Владика Данило био је и политички и борбено активнији него његови претходници. Владика Данило је организовао истрагу потурица у Црној Гори и тиме учинио један одлучан замах против продирања ислама у Црну Гору. Из једногa записа, који потиче од владике Данила, види се, да је и организовање и извођење истраге потурица било веома тежак посао, али је њезино извођење знатно подигло самосвест народа.⁹²⁰ На једном Јеванђељу, које је купио од Ивана Калуђеровића из Рисна, владика Данило се потписао „Данил, владика цетињски Његош, *војеводич српској земљи*“.⁹²¹ Види се да је и код њега порасла свест о његовом политичком значају.

Владика Данило дао је својим национално-политичким радом правац националној политици Црне Горе за дуг период времена. И тога правца држали су се сви његови наследници из братства Петровића. Данило је привукао на себе и на Црну Гору пажњу Русије, дописивао се са Петром Великим, одлазио у Русију и примао помоћ. У писму Петру Великом, од јануара 1712 године, вели владика Данило како им Млечани неће да помогну у борби са Турцима и како он одавно очекује помоћ од Цара „ради ослобођења и доласка под вашу преблагу царску заштиту“.⁹²²

С друге стране, владика Данило се морао да носи са самовољом главара и да савлађује њихове необуздане ђуди. Доста резигнирано пише он Зану Грбичићу, 30. априла 1700, и ово: „...Али шта ми да сатворимо? Учимо их и карамо по закону, но не

⁹¹⁴ Нићифор Дучић, *Црна Гора* (Гласник срп. учен. друштва, књ. XI., 1874, стр. 39-40)

⁹¹⁵ Павле Ровински, *Цитирано дело*, стр. 472.

⁹¹⁶ Радослав Вешовић, *Цитирана расправа*, стр. 139.

⁹¹⁷ Сравни: Јагош Јовановић, *Цитирано дело*, стр. 91 и Јован Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље*, Београд 1950, стр. 159.

⁹¹⁸ Вук Стефановић-Караџић, *Црна Гора и Бока Которска*, стр. 27.

⁹¹⁹ Јагош Јовановић, *Цитирано дело*, стр. 70.

⁹²⁰ Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. I, стр. 19-20, број 2180.

⁹²¹ *На истом месту*, књ. II, стр. 91, број 2606.

⁹²² Јевто Миловић, *Зборник докумената из историје Црне Горе...*, стр. 388.

хоће слушат, а нам није дато ни на кога дигнути оружје, нити имамо војску да их силом уставимо да зло не чине. Наше јест оружје по Апостолу глагол Божји, али кад људи не слушају, што да им сотворим?⁹²³ ... И десет година касније жалио се владика Данило Антонију Бемби, 13. октобра 1729, на велике унутрашње тешкоће и писар да је сва његова „служба“, сви напори које је чинио, „у вјетар и у маглу пошла от злијех и смућенијех људих, и тако смо били рекли, и отлучили и сад говорим и отлучујем да све ствари ове тјелесне службе оставим, пак да се пођем овако хром кудје одалит от овијех странах, или ако ми буде мирно поћ у пустињу Бога молит за своју душу, како ме света Писма уче онијех старијех пустињик који от метежа злијех и кичељивијех људих бљежаху у пустињу“.⁹²⁴

Данило је, „од половине живота“, како он сам вели, био оболео и није могао ићи. „Веће смо мучени“, пише он Антонију Бемби-у, 12. новембра 1727. године, „од наше болести ножне, гњијујући моје ноге од труда и зла које сам зло добио у моју младост, трпећи студове и мразе, трпећи стојање на васе ноштна бденија, молећи се г-ну Богу за ови стрптиви и безумни народ, трпећи узи, окови жељеза, тамнице, кошницу како и Апостол Павле за црков и вјеру, трпећи разоренија и разграбленија церковнаго.“⁹²⁵ И у овако тешком здравственом стању владика Данило је бринуо за одржање реда и мира у земљи. У продужењу истога писма вели: „...Ја се находим тешко мучан, јер сам хром; не могу по горах ни плѣши, ни на коња ходит, а не бих се лијенио, Бог зна, за умирит крајину, не бих гледа ластоћу, не бих гледа висичост и господство, него бих апостолски и пјешнице ходио, и учио и мирио, него како приђе више рекох, пристигоше нас труди и болезни. Не можемо се на канит уру хода поћи, а књиге без чловјека слабо слушају.“⁹²⁶

Најизразитији носилац тзв. теократске власти у Црној Гори, владика Данило, сâм сведочи да је та власт била без икаквих *средстава принуде* и да се темељила на моралном ауторитету Цркве и на личном угледу владика. И данас, историчари другог правца, признају историјски значај ове управе. „Она је“, вели Новак Ражнатовић, „својим вјерским ауторитетом, традицијама старе државе које је присвајала и организаторском способношћу најбоље могла да изврши улогу центра око кога су се груписали широки слојеви црногорског становништва, уједињени заједничким интересима ослободилачке борбе.“⁹²⁷

Црногорске владике су чувале оданост Пећкој патријаршији. Само стицајем околности, које су настале после укидања Патријаршије 1766. године, српска православна црква у Црној Гори почела је да живи сама за себе. Има доказа да је Цариградски патријарх полагао право и на територију која је била под влашћу цетињских митрополита. Пошто није имао могућности да и цетињског митрополита – Србина збаци и замени Грком, Цариградски патријарх је код Султана израдио берат и за митрополита Саву Петровића, којим се он потврђује „на ново у званију митрополита Црне Горе, која се зове Караца-Таги, са њеним окружјима, а која је, као и остале, присаједињена Цариградској грчкој патријаршији“⁹²⁸. Иван Јастребов, с правом, примећује да владика Сава овај берат није требао⁹²⁹.

Иако је владика Сава Петровић, принуђен трагичним стањем у коме се наша црква после укидања Пећке патријаршије, обраћао руском Св. синоду, он тиме

⁹²³ На истом месту, стр. 11.

⁹²⁴ На истом месту, стр. 98.

⁹²⁵ На истом месту, стр. 68.

⁹²⁶ На истом месту, стр. 69.

⁹²⁷ Новак Ражнатовић, Томица Никчевић: *Политичке струје у Црној Гори у процесу стварања државе, Приказ* (Историски записи, год. XII, књ. XVI, св. 3-4, 1959, стр. 262)

⁹²⁸ Иван Јастребов, *Подаци за историју цркве у Старој Србији* (Гласник срп. учен. друштва, XL, 1874, стр. 220-221)

⁹²⁹ На истом месту, стр. 221, белешка.

није признао његову власт, него је сам тражио подршку. Када је митрополит Петар I Петровић Његош, због интрига својих личних противника, пао у немилост код руског двора и када му је од стране руског Св. синода било забрањено да ће бити протеран у Сибир, он је, преко народних главара, подсетио руски Св. синод на то да Српска православна црква у Црној Гори, од укидања Пећке патријаршије, живи својим самосталним животом у очекивању да се поврати пређашње стање. У одговору се вели да се, одласком патријарха Василија Јовановића Бркића, последњег Србина на Пећком престолу, „пресјекла битност славено-српски патријараха, а столица Пећке Патријаршије и данас је упражњена: по томе дакле наш господин митрополит остао је *сам за себе* у овдашњој цркви, независан ни од какве власти.“⁹³⁰

И пре него што се ово десило, тражило је једно црногорско изасланство, које је, 22. априла 1779, предало царици Марији Терезији једну молбеницу и чији је члан био и Петар I Петровић Његош, тада још архимандрит, „да митрополит црногорски зависи од Пећког патријарха у Србији. Кад садашњи митрополит умре, пристајемо, за сад, да његов наследник буде рукоположен у Карловцима, али да увек буде изабран по старом обичају, тј. да га бирају: гувернадур, потчињени главари и цео народ црногорски, али само дотле, докле Турци буду владали Србијом, те не можемо да га слободно пошаљемо у Пећ.“⁹³¹

Није Нићифор Дучић имао право када је тврдио да је руски Св. синод признао „Српску православну цркву у Црној Гори за аутокефалну у вријеме славнога митрополита црногорскога Петра I Петровића Његоша“⁹³². Љубомир Дурковић-Јакшић је утврдио да ово Дучићево казивање није тачно и да Црногорска митрополија „није никада и ни од кога тражила аутокефалију, нико јој никад није исту давао, и она је ни од кога никад није ни тражила“⁹³³. Дурковић наводи да су Руси били први који су нашу цркву у Црној Гори убројили у ред аутокефалних цркава. Тако је означена и у *Синтагми* Ралиса и Потлиса. У Уставу Св. синода, који је издат 30. децембра 1903, у првом члану, означена је наша црква у Црној Гори као „аутокефална митрополија у књажевини Црној Гори“, која је „члан једне, свете, католичке и апостолске цркве, којој је пастиреначелник и глава Господ и Бог наш Исус Христос“⁹³⁴.

2. ТЕРИТОРИЈАЛНИ ОПСЕГ ЦЕТИЊСКЕ МИТРОПОЛИЈЕ

Територијални опсег Цетињске митрополије није стално био исти. У својој титулатури називају се митрополити ове епархије митрополитима зетским, скендеријским, црногорским и приморским⁹³⁵. Из једног *извештаја* Леонардија, који наводи Јован Радонић, излази да под црквену јурисдикцију цетињских владика спадају „сем Црне Горе, која се простире од Рисна до територије Скадра, 50 миља у дужини, још Паштровићи, Грбаљ, Луштице и Кртоле. У тим крајевима биће 50.000 душа па и више. У Зету спадају Подгорица, Васојевићи, Бјелопавлићи, Пипери, Микулићи, Крајина, део Спича (Spizza)“⁹³⁶. Све ове области спадале су под јурисдикцију владике Данила, који сам себе назива митрополитом цетињским, скендеријским, Црне Горе и

⁹³⁰ Димитрије Милаковић, *Историја Црне Горе*, стр. 183.

⁹³¹ Владан Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија у XVIII веку*, Београд 1912, стр. 9-10.

⁹³² Нићифор Дучић, *Историја српске православне цркве*, стр. 245.

⁹³³ Љубомир Дурковић-Јакшић, *Одређивање међуцрквеног положаја Црногорској митрополији* (Историски записи, год. VI, књ. IX, св. 1, 1953, стр. 88, 89).

⁹³⁴ *На истом месту*, стр. 86.

⁹³⁵ Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. I, стр. 273, број 969 и даље бројеви: 1320, 1374, 1708, 1788, 1790, 1901 и књ. II, стр. 176, број 3047.

⁹³⁶ Јован Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље*, стр. 140.

Приморја⁹³⁷. Владика Данило се, понекада, потписивао „Данило, Божјом милошћу, митрополит Скендерије и Приморја“⁹³⁸. Понекада, опет, као митрополит Скендерије, Црне Горе и Приморја⁹³⁹. У Москви се, 1715. године, потписао као митрополит Скендерије и Приморја, „отачаством Његош“⁹⁴⁰.

Владика Данило је добио од млетачких власти, 12. маја 1718, потврду права јурисдикције над Приморјем⁹⁴¹. То је, опет, потврђено једним дукалом од 4. јуна 1718. године.

„Овим дукалом је владици потврђена јурисдикција у крајевима где је већ имао, јер се радило о Грбљу, Маинама и Поборима, а условно је призната над једним делом православних у Боки Которској.“⁹⁴² Ово право јурисдикције цетињских митрополита над Приморјем било је често нарушавано од стране млетачких власти. По своме повратку из Русије писао је владика Данило Јовану Пушкару, 10. јануара 1717, да је „овамо велика мутња и рат на цркву и на закон, а не знамо *заповиједају* ли ово господа млетачка, али тко од себе чини“⁹⁴³. И касније, 24. марта 1730, протествовао је владика Данило код изванредног провидура Антонија Бембиа, што му се омета душебрижнички рад у Боки. „Зато бих рад, вели владика, да ми се у ове ствари други не мијеша, колико ни ја у чије друге ствари ... Преосвештени господин Которски нама је по Духу Светому брат, ма је боље да живимо у љубави и да не слушамо неке лажце који ову крајину муте.“⁹⁴⁴

Титулатура Данилових наследника је, мање више, иста. Само се владика Василије Петровић називао и „трона српског егзарх“⁹⁴⁵. Код митрополита Петра I Петровића налазимо да се назива само „митрополитом црногорским“⁹⁴⁶. Сава Петровић потписао се једном као „смирени митрополит скендеријски, приморски и *Црне Горе повелитпељ*“⁹⁴⁷, а код Петра I налазимо и овакав потпис: „Ја, смирени митрополит црногорски и скендеријски Петар Петровић-Његош“⁹⁴⁸. Интересантно је, а то је одговарало и насталим променама у земљи, да се владика Петар II Петровић Његош називао „архиепископ и господар црногорски и брдски“⁹⁴⁹. Године 1844. наименовао је руски Св. синод владика Петра II за митрополита, али он ту титулу није марио⁹⁵⁰.

Тешкоћа при вршењу јурисдикције у Боки Которској имао је и владика Сава Петровић, који се, 31. децембра 1738, жали изванредном провидуру Марку Тревизану, „како су неке новитаде изнова изљегле от вашијех фратарара који су на оток код Кртоле; чине једне неприлике што нијесу први чинили, вијеру нашу псују и не стимају ни зашто, муче християне и кршћане тудије теке се чудимо што чине“⁹⁵¹. Владика Сава извештава, 11. априла 1740, изванредног провидура Марка Кверину, да ће у тим крајевима вршити канонску визитацију „када нам преша буде; није нам забрањено од превернога Принципа било досад, ни ће посад ... и у здравље преведрога Принципа,

⁹³⁷ Љубомир Стојановић, *На истом месту*, књ. II, стр. 48, број 2347, стр. 96, број 2627, стр. 38, број 2291.

⁹³⁸ *На истом месту*, књ. II, стр. 15, број 2163.

⁹³⁹ *На истом месту*, стр. 85, број 2571.

⁹⁴⁰ *На истом месту*, књ. V, стр. 26, број 7441.

⁹⁴¹ Павле Ђупић, *Српска православна црква у Црној Гори од доба оснивања прве епископије у Зети до данас* (Гласник православне цркве, 1901, стр. 497)

⁹⁴² Глигор Станојевић, *Црна Гора у доба владике Данила*, стр. 214.

⁹⁴³ Јевто Миловић, *Зборник докумената...*, стр. 41.

⁹⁴⁴ *На истом месту*, стр. 103.

⁹⁴⁵ Љубомир Стојановић, *На истом месту*, књ. II, стр. 176, број 3042.

⁹⁴⁶ *На истом месту*, књ. III, стр. 105, број 5346.

⁹⁴⁷ Душан Вуксан, *Преписка митрополита Василија, митрополита Саве и црногорских главара...*, стр. 81.

⁹⁴⁸ Љубомир Стојановић, *Цитирано дело*, књ. V, стр. 97, број 7906.

⁹⁴⁹ *На истом месту*, књ. II, стр. 392, број 4140 и број 4101.

⁹⁵⁰ Љубомир Дурковић-Јакшић, *Цитирана расправа*, стр. 87.

⁹⁵¹ Јевто Миловић, *Зборник докумената...*, стр. 119.

имамо државу нашу што су наша прва браћа бискупи држали, и то и ми држимо и држаћемо⁹⁵².

Нешто се, касније, у овоме погледу било изменило и владика Сава обавештава, 2. септембра 1751, изванредног провидура Валерија Антелмија да су из Котора дошли у манастир Савину један протојереј и један игуман и „хоте да се постављају владикама на Далмацију и над Новијем, а да их посвете владике који су у турско, босански и херцеговачки, и да се стану на сабор и на вијеће у Требиње⁹⁵³. Владика Сава вели да би он био надлежан да их посвети и вели да се, ако друкчије буде, треба бојати „да ти се сва крајина не ребели⁹⁵⁴. У октобру исте године забранио је изванредни провидур Валерије Антелми владици Сави да освети цркву у Рисну. Владика протестује у писму од 20. октобра 1751. и вели да „досад није то нам нигдје забрањено било от предњијех властниках и заповједниках који су владали овом крајином⁹⁵⁵.

Цркву је, у име митрополита Саве, требао да освети владика Василије, који је био Савин помоћник. У писму, које је он упутио изванредном провидуру Антелмију 28. октобра 1751, Василије истиче да је владика Данило 1718. године добио право црквене јурисдикције над Боком Которском и додаје: „...Ема је сад изашла новина која је недобра ни самому Принципу а камо ли нама.⁹⁵⁶ Касније, у новембру 1764, владика Василије је желео да оде у Херцег Нови, али Новљани као да нису показивали воље да га приме и он им у писму од 30. новембра 1764. вели: „...И тако у толико до сутра вече ако ми дође ваше писмо, хоћу доћ, ако ли не дође, ано нећу тамо, а знам да су цркве и свештеници рукосади цетињског архијереја.⁹⁵⁷ Из Рисна је владика Василије хтео да оде у Котор да служи литургију у цркви Св. Луке и Которани су требали да траже од власти дозволу за његов долазак. У писму изванредном провидуру, од 30. новембра 1764, Василије вели: „...И ако је ваша воља да дођем, није за потребу да мислите за наш налог.⁹⁵⁸

За време владике Петра I Петровића Његоша проширивала се власт цетињских митрополита и на она племена, која нису раније била у саставу Цетињске митрополије. Није сасвим јасно какав је био црквено-јерархијски однос херцеговачких племена, Бањана, Пиве и Дробњака, која су била део захумско-херцеговачке епархије, према Цетињској митрополији, али изгледа да је, упоредо са проширењем политичке власти Цетиња на ове крајеве, ишло и проширење црквене власти црногорских митрополита. И пре него што се ово десило, био је духовни углед и морални утицај Цетињских митрополита на ове крајеве велики. Манастири Пива и Морача били су жива духовно-верска жаришта: њихови калуђери су и у ово време одржавали везе са Цетињем. Ово утолико више што су Захумско-херцеговачком епархијом управљали Грци, од којих су неки били оданији Турцима него народу.

Према Скадру и Албанији, где је, мање више, трајало стално ратно стање, црквену власт Цетињских владика није нико оспоравао. Према Боки Которској, видели смо, није било тако. На овој се страни стање погоршавало све више. То је зависило од промене политичке управе у овоме крају. Владика Петар I Петровић Његош, активнији много више него његови претходници, „трудио се да духовну власт над православним становништвом Боке задржи и, ако је могуће, прошири преко ранијих граница. С друге стране, генерал Бради је сматрао ту владичину духовну власт за врло незгодну. Марта

⁹⁵² На истом месту, стр. 135-136.

⁹⁵³ На истом месту, стр. 222.

⁹⁵⁴ На истом месту.

⁹⁵⁵ На истом месту, стр. 224.

⁹⁵⁶ На истом месту, стр. 225.

⁹⁵⁷ На истом месту, стр. 291.

⁹⁵⁸ На истом месту, стр. 290.

1798 године потсетио је своју владу да су Млечићи сматрали ту духовну јурисдикцију владину за незгодну у својој земљи и моли за упутство: како да се понаша према човеку с којим се, барем према изгледу, стара да сачува најбољу слогу и споразум, као и са свима његове вере.⁹⁵⁹

Изгледа да је генерал Бради био *први* који је дао *идеју* да се за Боку Которску постави посебан владика. У једном извештају од 13. јуна 1798. генерал вели да „када би се овде (у Боки) поставио други владика, онда би се спречиле све последице даљих инфамних интрига црногорског владике. Поменуто графства признала би духовну власт владике кога би Његово Величанство благовољело одредити.“⁹⁶⁰

Владици Петру I била су позната ова настојања генерала Брадија да га истисне из Боке Которске. У једном писму од 18. октобра 1798. владика пише Брадију да је њему јасно да генерал хоће „да отме од владике духовну власт коју су његови претходници вршили прошли 600 година, па зато хоће да отме цркве и манастире, иако ови нису само његови него и целог народа“⁹⁶¹. Генерал Рукавина, који је био послат да извиди стање у Боки Которској, захтевао је 1800. године да се владика не омета у вршењу црквене власти у овом крају⁹⁶². У инструкцији бечког министарства унутрашњих послова од 4. октобра 1800, издатој привременом гувернеру Боке Которске, стоји, у тачци 86, да је „владика црногорски уједно глава православне (грчке неуједињене) цркве у Арбанији и, према најновијим највишим одлукама Његовог Величанства, он има потпуну слободу да врши своја права у Арбанији, која потичу из тога поглаварства, односно култа и религиозних обреда, без икакве сметње, јер је православним толико пута од стране Његовог Величанства ујамчена слобода вере, и свака сметња томе само би изазивала народ и буну међу становништвом.“⁹⁶³

Према Душану Вуксану, идеја за изузимање Боке Которске испод власти Цетињског митрополита родила се у непосредној вези с руским напорима да митрополита Петра I уклоне из Црне Горе. Ова мисија је била поверена грофу Марку Ивелићу, који је, да би ово могао остварити, био принуђен да тражи помоћ аустријских власти у Боки Которској. У једном извештају министара Колореда и Кобенцла Цару, од 27. јануара 1799, вели се да би, у случају да се упразни владичанска столица у Црној Гори „то свакако била најбоља прилика, да се изврши намеравано одвајање Бокелја, поданика Вашег Величанства, из духовне јурисдикције реченога митрополита, па да се за њих постави у Котору други православни митрополит, што би се од царског руског двора могло тражити као услуга за услугу“⁹⁶⁴.

Поводом овога извештаја Цар је упутио барону Розетију исцрпне инструкције како да се држи у случају митрополита Петра. У тачци *деветој* ових инструкција се вели: „...Ако би се митрополит на овај или други начин уклонио из своје епархије, Ви ћете одмах са потребном обазривошћу поставити духовног претстојника из православне вере за моје бокелске поданике, и то човјека који нема никакве везе са иностранством, или каквом туђом државом, а који је познат са своје привржености к нама. Он ће управљати духовним пословима дотле, док ја не поставим нарочитог владика за Боку.“⁹⁶⁵ Намера је била да седиште овога новог владике буде у манастиру Савини. Да би што пре остварио овај план, Цар је, на предлог своје владе, послао у

⁹⁵⁹ Петар И. Поповић, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II*, стр. 42.

⁹⁶⁰ Владан Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија у XVIII веку*, стр. 153.

⁹⁶¹ *На истом месту*, стр. 158.

⁹⁶² *На истом месту*, стр. 175.

⁹⁶³ *На истом месту*, стр. 179.

⁹⁶⁴ Душан Вуксан, *Петар I Петровић-Његош и његово доба*, Цетиње 1951, стр. 109.

⁹⁶⁵ *На истом месту*, стр. 111.

Боку генерала Брадија и ставио му у дужност „да се Бока ослободи владине духовне јурисдикције и постави привремени викар.“⁹⁶⁶

Ови планови, видели смо, нису се могли остварити: између рускога и бечкога двора поведена је дискусија о овоме, која је трајала доста дуго. Кнез Адам Чарториски није био, принципијелно, против тога да се Бока Которска изузме испод јурисдикције митрополита Петра I, али је налазио да није још наступио погодан моменат да се то оствари, „а нарочито што би тиме дошли у питање Стањевићи, који су на црногорском земљишту“⁹⁶⁷. Митрополит Петар I имао је, међутим, своје планове: надајући се да ће Русија ослободити Далмацију, он је писао руском Цару „да је жеља свега православног народа да се Црна Гора с Подгорицом и Спичем сједини у једну државу с Боком, Дубровником и Далмацијом. Овом државом би владао руски Цар са титулом славенско-српског цара. Престоница би била у Дубровнику. Под митрополијом Цетињском биле би *три* епархије: требињска за Херцеговину, которска за Боку и задарска за Далмацију. Владика мисли да би за далматинску епархију био најспособнији Симеон Ивковић.“⁹⁶⁸

Овај митрополитов предлог није примљен. Учињен је 1806. године у вези владине предлога Русима о оснивању једнога „славено-српског царства“... Када су заузели Далмацију Французи су понудили митрополиту Петру I духовну управу над целом Далмацијом са титулом „патријарх свега српскога народа или целог Иллирика“; понуђена му је плата од 20.000 франака под условом да престане сарађивати са Русијом, али је он све то одбио⁹⁶⁹. После тога почели су Французи да раде на осамостаљењу Српске православне цркве у Далмацији и Боки Которској. Герасим Зелић вели да се Венедикт Краљевић трудио код Француза да постане православни епископ Далмације и Боке Которске: 26. марта 1810. издао му је Наполеон декрет на ово звање⁹⁷⁰. Овом приликом постављен је Герасим Зелић за генералног викара у Боки Которској⁹⁷¹. Обавештавајући митрополита Петра о овоме делегат Паулић тражи од митрополита да од сада „има сасвијем престанути мјешатељство, које прије бијаше с каквом драго власти архијерејском од иностраних држава“⁹⁷². И народ и свештенство остали су, и поред овога, одани митрополиту Петру. Сâм Зелић, када се нашао на новој дужности, био је принуђен да моли Митрополита Петра I да му помогне да свештенство доведе у ред. „Иако ме је судбина“, пише Зелић митрополиту Петру I 5. фебруара 1811, „опредјелила и мимо моје воље присилила да дођем овдје, ипак сам дужан да се покоравам судбини и да будем одан и послушан својему господару.“⁹⁷³ У извештају генерала Бертрана Наполеону од 13. јула 1811. се истиче да су православни свештеници у Боки слепо одани митрополиту Петру и да за Боку треба поставити посебног владика⁹⁷⁴.

Када је Аустрија године 1814. поново заузела Боку Которску, остали су црквени односи какви су били под Французима. Српска православна црква у Далмацији дошла је 1828. године под духовни надзор Карловачке митрополије, а српски православни епископи далматински управљали су и црквом у Боки Которској. Године 1870. основана је посебна епархија за Боку Которску, која није до краја Првог светског рата више долазила под јурисдикцију Цетињских митрополита ... Границе Цетињске митрополије стабилизовале су се после Берлинског конгреса 1878. године: тада је била

⁹⁶⁶ На истом месту, стр. 113.

⁹⁶⁷ На истом месту, стр. 135.

⁹⁶⁸ На истом месту, стр. 159.

⁹⁶⁹ Љубомир Дурковић-Јакшић, *Цитирана расправа*, стр. 80.

⁹⁷⁰ *Житије Герасима Зелића*, књ. II, стр. 202.

⁹⁷¹ Душан Вуксан, *Петар I Петровић-Његош...*, стр. 189.

⁹⁷² На истом месту.

⁹⁷³ На истом месту, стр. 196.

⁹⁷⁴ На истом месту, стр. 195.

„основана и епархија захумско-рашка са седиштем у манастиру Острогу за сва источна племена од Никшића до Куча. А 1913. године, после Балканског рата, обновљена је Пећка епархија, за све крајеве од босанске до албанске границе, који су тада припадали Црној Гори.“⁹⁷⁵ Са таквом организацијом ушла је Српска православна црква у Црној Гори у састав обновљене Пећке патријаршије.

3. ЦЕТИЊСКИ МИТРОПОЛИТИ ЗА ПОСЛЕДЊИХ СТО ПЕДЕСЕТ ГОДИНА

Крај XVIII и почетак XIX века затекао је Петра I Петровића Његоша на престолу цетињских митрополита. Од тога времена, па до уједињења свих делова Српске православне цркве у српску патријаршију, измењало се на катедри Цетињске митрополије *шест* митрополита. Двојица од њих, Петар I и Петар II, највеће су знаменитости не само наше црквене него и наше националне историје свога времена. Као два горостаса израсли су они у једно бурно и мукотрпно време из црногорског крша и прилика са којима се није било лако носити. Обадвојица, један светац а други геније, чинили су напоре да Црну Гору, заосталу и сиромашну, укључе у процес узрастања европске цивилизације, која је заплускивала и њихов врлетни крш и да из племена, чији предводници нису увек могли да гледају изван оквира своје уже заједнице, створе солидну народну заједницу. По своме позиву и црквеном опредељењу владике и прочелници своје цркве, они су морали бити више државници и владоци, него што су могли бити само црквени људи предани само своме црквеном послу. Оно што је Владимир Ђоровић рекао за цео наш народ, да је он, за време ропства под Турцима, био црква а црква народ, важило је дуго у великој мери и за Црну Гору. Присилени нуждом и митрополити су војевали, пасали убојно оружје и предводили свој народ у жестоких и љутим биткама, али су и прости ратници, у неку руку, свештенковали: љубав за веру и преданост светињама отаца и страх да се ислам у њиховој земљи не размножи и не преовлада, покретали су црногорске ратнике у бојеве и надањавали их јунаштвом, које је било епско.

Није, због свега овога, ни мало чудно што се чисто црквена делатност и Петра I и Петра II најтешње испреплеће са њиховим националним и политичким радом. Продужујући традицију они су у својим личностима сједињавали достојанство владара и владике: измирити их сасвим и равномерно развијати нити је било могуће нити је то зависило од њих. Они су, и у злу и у добру, морали бити свима све. „Владалац је у Црној Гори“, вели Љубомир Ненадовић, „као *старешина* једне задруге, као *патријарх* једнога племена, као отац у некој великој породици. Сви га слушају и поштују, а он се брине за свакога и свашто. На њему је сва одговорност.“⁹⁷⁶

После доласка на престо кнеза Данила може се говорити и у Црној Гори о посебном оформљењу ова два, до тада сједињена, достојанства. Црна Гора постаје модерна држава у којој ће све вероисповести бити равноправне: црногорски муслимани, синови оних са којима су православни Црногорци водили љуте битке и делили јуначке мегдане, постају сада родољубиви Црногорци на које више нико не гледа као на „Турке“. Када су Црногорци заузели Подгорицу хтели су сиромашнији муслимани да се врате у православну веру надајући се да ће кроз то њихови изгледи за будућност постати бољи, али је црногорски командант то одбио речима: „Не чините то, јер ће вам бити врло тешко поново вршити обичаје ваших предака. Останите у вери у којој сте одрасли, служите вашем Богу, који је, такође, и наш Бог, као што сте то и до

⁹⁷⁵ Радослав Грујић, *Црногорска митрополија* (Народна енциклопедија СХС, IV, стр. 924).

⁹⁷⁶ *Књиге Љубомира II. Ненадовића*, четврта свеска, стр. 193.

сада чинили. Покоравајте се постојећим законима и ви ћете живети срећно и неузнемиравано као и до сада.⁹⁷⁷

Братство Петровића дало је *пет* владика (Данило, Сава, Василије, Петар I и Петар II), за чије је време Црна Гора постала чувена у свету. Мада је сваки од њих био по нечем нарочитом интересантан, владике Петар I и Петар II се нарочито истичу. Обадвојица су људи изузетне вредности од великог и духовног и националног значаја.

а) Петар I Петровић Његош (1784–1830)

Митрополит Петар I Петровић Његош је четврти владика из братства Петровића. Између митрополита Петра I и његовог претходника митрополита Саве Петровића, који је умро 26. фебруара 1781, дошао је за митрополита Арсеније Пламенац. Душан Вуксан је тврдио да је Арсенија хиротонисао патријарх Арсеније Бркић по жељи Шћепана Малого. „Шћепан је имао рачуна да то учини једно што је Пламенац био Црмничанин, где се Шћепан осјећао као код своје куће, а друго што се надао, да ће се поред Пламенца лакше докопати власти у читавој Црној Гори, него ли поред митрополита Саве, који је добро стајао у осталим нахијама.“⁹⁷⁸ Митрополит Сава је био противник Шћепанов, али се осећао немоћан да га одстрани из земље. „Ја овога Шћепана“, пише владика Сава Стијепу Стијеповићу 1. децембра 1767, „који је запа у земљу његову у Михине (на млетачку територију), довео га нијесам. Зва га нијесам. Оцарио га нијесам. Не знам ни сада тко је, тако ми тога свијета. Но се чудим што се свијет помамио. И турско и принципово, све трчи к њему.. А ја га не могу изгнат сад, господине, зашто ја немам те снаге. Сад се утврдио али з Богом али ђаволом. Ето сва Црна Гора с њим. И приморје све се помамило.“⁹⁷⁹

Од смрти митрополита Саве до 15. маја 1784, нешто више од три године, управљао је црквом у Црној Гори Арсеније Пламенац. За његовог наследника био је одређен архимандрит Петар. У своме писму Државној коледији иностраних дела, од 6. децембра 1785, Петар је писао: „...По смрти мога стрица митрополита Саве, 1781, постао је митрополит Арсеније Пламенац, а ја сам био изабран за пријемника.“⁹⁸⁰

Година рођења митрополита Петра I није тачно позната: једни узимају да је рођен 1747, а други 1748. године. Родио се на Његушима. Отац му се звао Марко (Дамјанов), а мајка Анђелија (била је родом од Мартиновића). Није нам познато његово световно име. Рано се закалуђерио и већ је у седамнаестој години био јерођакон. Као јерођакон отишао је 1765. године са митрополитом Василијем у Русију ради школовања. Када је Василије умро (10. марта 1766) Петар се вратио у Црну Гору. Од тада је највише живео уз митрополита Саву у манастиру Стањевићима. У чин архимандрита је произведен 1770. године. Митрополит Сава га назива својим *синовцем* у писму провидуру Дубровника од 25. јула 1775. године⁹⁸¹. Некоме од млетачких чиновника пише архимандрит Петар из Стањевића, 3. јуна 1780, да ће радити на одржању мира, али је то, вели, веома тешко. „Не могу друго“, вели он у писму, „нако молит Бога да пошље међу њима мирнога анђела који остајем с пуном стимом и бићу на вјеки вашег пресвијетлога господства покорни и умини слуга.“⁹⁸²

Архимандрит Петар изабран је за митрополита на Народној скупштини, којој је присуствовало око хиљаду људи из разних племена. За „добročинитељног старјешину“,

⁹⁷⁷ Theodor Ritter Stefanović von Vilovo, Цитирано дело, стр. 35.

⁹⁷⁸ Душан Вуксан, *Петар I Петровић-Његош и његово доба*, стр. 6.

⁹⁷⁹ Јевто Миловић, *Зборник докумената...*, стр. 312.

⁹⁸⁰ Душан Вуксан, *Петар I Петровић-Његош и његово доба...*, стр. 36.

⁹⁸¹ Јевто Миловић, *Зборник докумената...*, стр. 330.

⁹⁸² *На истом месту*, стр. 342.

на предлог бајичког сердара, изабран је архимандрит Петар⁹⁸³. И Петрова и народна жеља да он буде завладичен у Русији није се могла остварити: руски посланик у Бечу, кнез Голицин, није му хтео дати пасош за Русију па је он био принуђен да тражи посвећење од митрополита карловачког Мојсија Путника. Хиротонисан је у Сремским Карловцима 14. октобра 1784. године.

После посвећења отишао је код генерала Симеона Зорића и код њега остао неколико месеци. Одатле је отишао у Петроград. Из Петрограда је био, по наређењу кнеза Потемкина, протеран. „Тако сам ја“, вели митрополит у своме писму Државној колегији иностраних дјела од 6. децембра 1785, „насилничким путем кренуо из Петрограда гоњен и дан и ноћ без часа починка преко Полоцка, Могилјева и Толчина и био пребачен преко границе без пасоша. Као Христа од Ирода до Пилата, тако је и мене звијер звијеру предавала на трзање за већу моју увреду и поругање.“⁹⁸⁴

Када се вратио кући „употребио је читаву годину дана и више, да изнова пробуди слогу и јединство у свим земљацима; он је дневи и ноћи ишао редом кроз сва племена и братства и главаре скупљао, укоравајући их за неслогу, што су се без нужде, без боја и крви срамотно упустили и једноме бунтовном везиру, заклетом непријатељу вјере христијанске, подложили, учећи их у исто вријеме да одрекну данак и подложност Турцима, па да се сложе, задавши један другом вјеру, да се издати неће, и да се приготове на бој за слободу и независност свога отачаства, ако би опет на њи ударили Турци.“⁹⁸⁵

Митрополит Петар I остао је на столици цетињских митрополита више од 45 година. То је више од половине његовог века. Цркви је, у разним чиновима, служио, дуже од 65 година, јер је, као што смо видели, у седамнаестој години био рукоположен за ђакона ... За време митрополитовања Петра I била је драма српске историје веома потресна. Када се његов духовни лик почео тек да уобличава, била је укинута Пећка патријаршија; као младић, који се био тек привикнуо да служи цркви, имао је прилику да види прогнаног патријарха Василија Бркића, који се потуцао од немила до недрага. Када је почео да се опасава мушком снагом и истиче својом снажном личношћу, бануо је у Црну Гору Шћепан Мали (1767–1774) и изазвао смуте и незгоде, чији је очевидац био и Петар. Целим својим бићем везан за Русију, и поред свих интрига које су око њега плели, млади калуђер није радо гледао овога самозванца. Када је примио тешко бреме митрополитства, сав понет великом тежњом уједињења Српства, морао је да гледа и неуспех Кочине крајине и разочарење Срба из Београдског пашалука после закључења Свиштовског мира. Када је плануо Први српски устанак и заблистао Карађорђеви мач, затреперила је радост и у овоме витезу, који је летео из боја у бој, а у времену затишја живео код куће строгошћу испосника. Као и митрополиту Стевану Стратимировићу и архимандриту Арсенију Гаговићу, који су развијали план о обнављању српске државе, срце митрополита Петра I било је уз Карађорђа, али му притисак Русије није дао да удовољи жељи Црногораца и херцеговачких племена да сложено устану на Турке⁹⁸⁶.

За цело време свога владиковања Петар I је имао код куће пуне руке посла. Русија га, у почетку, није марила; Махмут-паша Бушатлија запалио му је, 1785. године, Цетињски манастир; крвна освета је цветала и односила бројне, за одбрану земље, драгоцене животе. Митрополит Петар I је осећао потребу и за увођењем школа и законитости у земљи. Он је, године 1805, преговарао са Доситејем Обрадовићем и тражио да дође на Цетиње, јер се „трудим, вели митрополит, да и овде буде заведена

⁹⁸³ Јагош Јовановић, *Цитирано дело*, стр. 152.

⁹⁸⁴ Душан Вуксан, *Петар I Петровић-Његош и његово доба*, стр. 36.

⁹⁸⁵ Димитрије Милаковић, *Историја Црне Горе*, стр. 145.

⁹⁸⁶ Сравни: Јово Б. Тошковић, *Односи између Босне и Србије...*, стр. 63-83.

мала школа (*Записи*, XIX, 290), а 13/25 маја 1817 године даје своме синовцу Станку Стијепоу пуномоћје шта има да тражи од цара и владе у Петрограду, па му на првом мјесту препоручује да се постара за добијање праха и олова за 15.000 војника, а одмах затим и за „једну грађанску штампарију и црковну”, јер би то „много полезно било овоме народу”.⁹⁸⁷

Много напора и труда морао је митрополит Петар I утрошити на сређивање унутрашњих односа у земљи и на мирење завађених племена. Ако је хтео да нешто уради, да очува лучу слободе у црногорским планинама и да њоме обасја и она племена која су плаћала данак Турцима, он их је морао измирити и искоренити крвну освету међу њима. „...Оскудна документа из тога доба кажу да је владика по неколико пута улазио у куће убијених, молио их „на крст и јеванђеље” да се измире, а кад је наилазио на упорност, онда се служио и клетвама, од којих је једна коју је „трештао” међу Бајичанима овако почињала: „Преклињем вас Богом великијем и мученичком крвљу палих за свету вјеру против проклетих Агарјана да опростите вашу крв, да је не светите крвљу невиних, која ће нам требати за спас вјере, части и слободе од клетих насилника. Ако ме нећете послушати и ко ме не послуша, Бог велики нека сколи на његову кућу тешку болест и проклетство и нека му се вазда снијева и у свако јело нека му капље крв коју је пролио да освети своју крв. Вазда му пред очи излазила и тешком клетвом нека га прати до гроба и њега и све његове док је трага и гласа од његове куће. Амин”. Ова проклињања и клетве владичине обично су успевале да умире закрвљена племена, али је било случајева када му то није полазило за руком. У Љешанској нахији није могао да измири два закрвљена братства, која су два сата пуцала једно на друго преко владике. Два таква случаја десила су се и на Цетињском Пољу и на крају борбе, док је владика „клечао и молио се у средини”, остало је око „двадесет носилах”.⁹⁸⁸

У своме *Тестаменту* владика Петар I је преклињао Црногорце да се међу њима не врши крвна освета, „да ме с миром у тишини у љубави опште народној кротко укупате и ожалите, да не би ни крвник крвнику тадер проговорио ни горке ријечи. Другу Вас молбу молим и страшнијем и свемогућим Богом заклињем, да на моје мртве прси вјеру задате и утврдите кроз сву нашу земљу и епархију, кроз све нахије, села и племена, да нико никога ни за што не тиче до Ђурђевог дана и дотадер надам се у Господа и Спаса нашега, да ће вам начин живљења знатно бити учињен и суд у сву земљу царски постављен, које сам ја у нашега садашњег покровитеља и бранитеља испросио и исплакао, и то сам и пријед говорио некијема, да ја за вас и за општеномодно получије и добро живљење и брижим и рабатам, како и Бог знаде, и како ћете и ви свиколици до мало времена знати и видјети.”⁹⁸⁹

Необично велики углед, који је митрополит Петар I уживао у народу, био је последица његових несебичних и самопрегорних дела за добро народа: цео свој живот, који је био обдарен обиљем дарова, посвећивао је он настојањима да сабере и прикупи разбијену народну снагу, да је организује и усмери у правцу борбе за ослобођење. Нигде тамо, где се могло погинути, није се он сакривао, нити је оно што је припадало њему лично и цркви штедео када је требало нешто набавити за народ и његове потребе. У борби код Височице (Бјелопавлићи), 11. јула 1796, био је рањен, „јер се и он као сваки други борац са јатаганом у руци стално борио у читавом току борбе”.⁹⁹⁰ Рањен је био и у борби код Љуботиња, 15. октобра 1812, „од једнога бега на кога је налијетао ножем да га посијече, али је бег био „вјештак у мачевању”, ударио сабљом владика по

⁹⁸⁷ Ристо Ј. Драгићевић, *Црногорске штампарије (1493–1918)* (Историски записи, год. IX, књ. XII, св. 1-2, 1956, стр. 27-28)

⁹⁸⁸ Јагош Јовановић, *Цитирано дело*, стр. 156, 157.

⁹⁸⁹ Душан Вуксан, *Петар I Петровић-Његош и његово доба*, стр. 367.

⁹⁹⁰ Јагош Јовановић, *Цитирано дело*, стр. 161.

десној руци и преломио му кост испод десног рамена⁹⁹¹. И против Француза се владика борио, али тамо није сам улетао у борбу, јер је војска, иако непријатељска, била хришћанска, а он није хтео да пролева хришћанску крв.

Побожан, истински везан за цркву и врло строгог личног живота, а за ондашње прилике и добро образован, био је владика Петар I склон и књижевном раду. Имао је и приличну библиотеку и доста читао. L. S. Vialla de Sommières каже за митрополита Петра I: „Он говори врло добро талијански, немачки и руски. Он нешто разуме енглески и врло мало француски. Његов матерњи језик је илирски. Он се опходи са свима са много пажљивости и увек са много обазривости. Његова спољашњост одаје човека оштроумног, вештог и, вероватно, чак и лукавог.“⁹⁹² Јеремија Гагић, руски консул у Дубровнику, писао је 25. јула 1829. Вуку Караџићу за митрополита Петра и ово: „...Црногорски владика може се, готово у свачему, испоредити по његовом знању са најбољим римским и протестантским прелатима у Европи, но не може Црногорце и њине калуђере да преобрази без школа.“⁹⁹³

Овако необичан духовник и молитвеник, био је митрополит Петар I и добар војсковођа. „Он је“, вели за њега руски официр Броњевски, „један међу архијерејима на овоме свијету, који је умео у себи саставити два достојанства, која се тако мало слажу, која су тако противна архијерејској штаци. У цркви, кад је сιο на престо, изгледао је као цар. У ђенераловом дому, у кафтану од црне кадифе, опасан богатим шалом, о коме је висила сабља, украшена драгим камењем и с лентом св. Александра преко рамена, више је изгледао као ђенерал, него као митрополит. И доиста он је пред фронтом на смотри, на утврђењима, љепше командовао него што је благосиљао официре, који су му прилазили.“⁹⁹⁴ „Манастирски испосник“, вели Трифун Ђукић, „обукао је војничко одело и са сабљом у руци командовао на Мартинићима и на Крусима. У таквом одијелу он је на челу параде која је приређена на Цетињу послје једне и друге побједи ишао, како тадашњи хроничар пише, на бијелом коњу, у војној опреми, са голим мачем у десној, а часним крстом у лијевој руци.“⁹⁹⁵ Да ли, и у колико, све ово може да значи да митрополит Петар I није био довољно црквен човек? Његови лични непријатељи у земљи, а он их је имао и поред свога светачког живота и неодморног бдења над народном слободом и судбином, тужили су га Русији и опадали да се посветовњачио и да за цркву слабо мари. Чак су му говорили и то да се изнајмио Французима и предао у руке цркви латинској „и да би имао успјеха у овоме предузећу настоји да у народу олабави приврженост православној вери, оставивши манастире без калуђера и цркве без најосновнијих потреба за службу, а сам цијеле године нити служи у цркви нити народ поучава слову Божијем“⁹⁹⁶. Цару Александру I тужили су митрополита Петра I да „не само што је занемарио сваку своју архијерејску дужност испуњавати, него још у договору са својим секретаром абатом Долчи намјерава предати Црну Гору за 25.000 дуката Французима“⁹⁹⁷.

Свети синод Руске православне цркве, тада веома моћан и у земљи и на страни, подлегао је интригама владичиних непријатеља па га и он тужи и позива на суд, „да бисте или оправдали све што се против Вас говори, или, ако знате да сте у чему

⁹⁹¹ На истом месту, стр. 187.

⁹⁹² L. S. Vialla de Sommières, *Voyage historique et politique au Montenegro*, Paris 1820, књ. I, стр. 368-369.

⁹⁹³ Вукова преписка, књ. III, Београд, 1909, стр. 30.

⁹⁹⁴ Душан Вуксан, *Петар I Петровић-Његош*, стр. 369.

⁹⁹⁵ Трифун Ђукић, *Преглед књижевног рада Црне Горе од владике Василија до 1918 године*, Цетиње 1951, стр. 8.

⁹⁹⁶ Душан Вуксан, *Петар I Петровић-Његош*, стр. 104.

⁹⁹⁷ Димитрије Милаковић, *Историја Црне Горе*, стр. 177.

погријешили, да се очистите правим кајањем, да би се у народу црногорском и брдском сачувала православна вјера, којој од старина припада.⁹⁹⁸

Оптужбе руског Св. синода против митрополита Петра I биле су, заиста, тешке. Њему се пребацује да су „милости и добра, учињена црногорским црквама и владикама, при вашој црквеној заповиједи и владању употребљена на зло, то јест да су драгоцене ствари и потребе црквене, дарови великих руских царева, предати у туђе руке, гдје се и сада налазе“. Даље му се још пребацује да се „дјеца при светој крштењу не помазују св. миром и да у цркви нема потребних црквених ствари за свршавање Божје службе, а манастири су опустјели без калуђера и народ не чује од вас ништа о вјери и закону, зашто сами на томе не радите да их научите, и што је још горе пропуштате цијеле године, а да не служите у цркви.“⁹⁹⁹

Свети синод, иако није имао и основног појма о томе шта се и како се ради и живи у Црној Гори и како сам народ мисли о митрополиту Петру I, који је био мученик свога положаја, са осионошћу која збуњује, прети митрополиту одлучењем од цркве, јер је он, тобоже, „поклизнуо у мислима и ступио у договор с непријатељем отаџбине своје и за све више речено, што се на Вас говори, због чега нијесте достојни свога чина, као ни да budete син цркве и као невјерника ваше отаџбине, Св. синод биће присиљен да вас одлучи од цркве и да позове православни црногорски и брдски народ, да изабере себи другог достојнијег пастира и да га пошаље у Петроград да га завладичимо“¹⁰⁰⁰.

Митрополиту Петру I морале су све ове оптужбе падати тешко. Ово утолико пре што је он, у самом почетку свога владиковања, био од стране Русије тешко увређен. У својем писму од 6. децембра 1785. владика је, поред осталог, писао руском министарству спољних послова и ово: „Чудновато је, такође, како се је могло од мене, као човјека слободног, *захтијевати* да ја не могу бити архијереј без допуштења руског Синода. Зар *они* не знају, да власт руског Синода не излази изван граница руске државе? Па и сами четворопрестони патријарси не могу тога од нас тражити, будући славено-илирски народи изодавно имају свога архијереја. При свему томе што сада, због турских насиља, немамо патријарха, али имамо доста благочестивих архијереја и слободу у црквеним правима.“¹⁰⁰¹

Све оптужбе против митрополита Петра I биле су нетачне. Тачно је, и то само донекле, да тада у Црној Гори није било доста калуђера, али ни због тога није митрополит могао бити крив. Видели смо да се владика озбиљно трудио да свештенство држи у цркви и на послу коме се оно посветило. „Према свештеним лицима владика Петар I је био строг и, ако би преступили, оштро их је кажњавао. Право кажњавања свештеника и калуђера задржао је за себе као искључиво своје право. Непослушне и самовољне свештенике одлучивао је од цркве, лишававо свештеничког чина и забрањивао им вршење свештеничких дужности. У свим случајевима владика се позивао на власт од Бога му дану. Давао је свештеницима лекције о православној цркви. Написао је концепт заклетве при ступању у калуђере, водио бригу о манастирима и одвраћао народ од врачага.“¹⁰⁰² За време митрополита Петра I заведени су *протоколи крштених* у Црној Гори. Неки од тих протокола су и данас сачувани.

Митрополит Петар I вршио је савесно све црквене дужности. Душан Вуксан, човек који је на основу изворне грађе проучавао и личност и време митрополита Петра I вели да „у свему, а нарочито у вршењу својих вјерских дужности, владика је био најригорознији. Он није пропуштао ниједан већи празник, а често ни недеље, да не би

⁹⁹⁸ Душан Вуксан, *Петар I Петровић-Његош*, стр. 106.

⁹⁹⁹ *На истом месту*.

¹⁰⁰⁰ *На истом месту*, стр. 107.

¹⁰⁰¹ Душан Лекић, *Цитирано дело*, стр. 66.

¹⁰⁰² Петар И. Поповић, *Цитирано дело*, стр. 290.

служио литургију, само када је био у Стањевићима или на Цетињу и када га у томе не би ометали народни послови, ради којих је највише био непрестано по нахијама.¹⁰⁰³ Митрополитов лични, најинтимнији, живот био је подвижнички. Иако стално у народу и са народом, изложен многим незгодама и неугодностима, он је стриктно одржавао црквено правило. Један његов савременик забележио је за њега да је „постио сриједу и петак и све четворо поста, а и у велике пости, понедељником, сриједом и петком није јео, ни кап зејтина узимао. Редовно сваког дана у својој ћелији читао је ујутро молитве јутрење, канон Богородици, акатист Христу и канон анђелу хранитељу, а у вече трисвету.“¹⁰⁰⁴

Вијала вели за митрополита Петра I, кога је добро лично познавао, да је био умерен и скроман у личном животу. „Његов стан, намештај у њему, његово свакодневно одело скромно је као и његово држање. Његов живот, његове речи, чисти су као и његова наука. Његови обеди су као код пустињака, што се њега тиче; а ако прима поклоне, које милосрђе верних намењује цркви, он то не чува за себе, већ дели – као што то чини добар отац породице – један део цркви а други несретним богаљима, који су свакодневно у њој; он, такође, помаже свуда својим мудрим и паметним саветима.“¹⁰⁰⁵

Црногорци, непосредни савременици владинци, познавали су добро и њега и његов живот: у њиховим очима он је већ за живота био светац, чије су се клетве бојали више него ишта. Отуда им није било тешко одговорити руском Цару, 18. маја 1804, да су све оптужбе, које су биле изнете против митрополита Петра I, биле лажне. „Ми“, веле они у писму Цару, „нијесмо никоме толико обавезни колико њему за његов неуморни труд и ми следујемо њега и цијело наше повјерење полагамо у њега и вјерујемо шта нам рече. Његова постојаност и непристрашће нама су добро познати и код њега није нико спазио никакво славољубље, влада се по дужности у чину архијерејском како треба и непрестано се труди о нашем благостању и преко својих сила. Сам Бог укрепљава његове силе, те није бремене цркве тако стављено на њега, које се сносити не може у таквом народу, гдје још благожељена уредба није приведена у постојани живот.“¹⁰⁰⁶

Смутљивом Марку Ивелићу написали су црногорски и брдски главари истога дана писмо, посведочивши, поново, своју приврженост владици, „јер је он нама од његове младости у части и доброј савјести довољно познат и да нема богатства на свијету на које би се он преварио да прода своју отаџбину и то још иновјерној сили, то, што не може бити никада.“¹⁰⁰⁷ Одговор главара руском Св. синоду изражава још присније њихову приврженост владици. Са пуно поноса и достојанства они одбијају све оптужбе против свога митрополита и веле да се он, што се тиче вере, „трудио о томе боље од свих својих претходника“. „Свети оци“, веле они, „оптужују нашега владика с лењости и мисле да наш владика има такво величије као и они у Русији, који се возају позлаћеним колима, па према томе имају и времена, да се у светим службама упражњавају. Тог нема код нас, наш владика обилази своју паству пешице по беспутним крајевима и с крвавим знојем, а црквеним пословима може се бавити онда када му то допуштају народни послови, а то бива веома ријетко ... Руси не разумију вјеру и закон боље од нас, мада тамошње свештенство има бољу науку и просвећење; нас закону и вјери учи наш архипастир, а не руски проповједници, а и то је криво достављено Св. синоду .. Ми достојнијега и брижљивијега за наше душе нијесмо имали

¹⁰⁰³ Душан Вуксан, *Петар I Петровић-Његош*, стр. 107.

¹⁰⁰⁴ *На истом месту*, стр. 108.

¹⁰⁰⁵ L. C. Vialla de Sommières, *Цитирано дело*, стр. 366.

¹⁰⁰⁶ Душан Вуксан, *Петар I Петровић-Његош*, стр. 120.

¹⁰⁰⁷ *На истом месту*, стр. 123.

као њега, и док је он жив не желимо другога имати, а Ви желите да на његово мјесто поставите Вучетића, клетвеника наше отаџбине, и да наш народ подвргнете својој власти.¹⁰⁰⁸

Само једно је у оптужби владичиних противника тачно: он је своју митру и панагију, и још неке црквене драгоцености, био заложиво да би могао набавити народу хлеба и праха и олова. „Владика је“, вели Јагош Јовановић, „продавао све своје драгоцености које је добијао од рускога двора да би купио жита, али је све то било мало, па и уколико је било новца, жито се могло у малим количинама добити само тајно код бокељских трговаца.“¹⁰⁰⁹ Увек скроман и штедљив митрополит Петар I је чувао сваку народну пару. У *Тестаменту* он заклиње Црногорце „да црквено добро и имуће, гдје год је какво, не тиче нико никада за ваших свих и за вашу сваку срећу и поштење, и да ми свако црквено чељаде, калуђере, као служитеље моје и ваше, пазите и држите, како сам их ја исти вазда пазио и држао“¹⁰¹⁰ ... Тако их исто уверава да је новац, добијен од Русије, употребљавао „на пољзу свога народа српскога“.

Ратник и подвижник, смирителј сирових ћуди својих саплеменика, вечито у бризи и због бујности њиховог темперамента, владика је био не само учитељ свога свештенства, него и законодавац својих поданика. Први корак у томе правцу било је доношење једне одлуке главара о међусобном помагању и одбрани од Турака од 20. јуна 1796, која је, 6. августа 1796, унета у *Стегу*, а има само шест чланова¹⁰¹¹. *Стега* је, касније, ушла у први *Законик општи црногорски и брдски*, донет 18. октобра 1798. године. „Црна Гора је овим Законом ступила у ред држава, у којима се суди и управља по закону.“¹⁰¹² Овај *Законик* је имао 16 чланова, а допуњен је 17. августа 1803. од стране Народне скупштине, која је држана у Цетињском манастиру. Други део чине чланови од 17 до 33¹⁰¹³. Овај *Законик* је „требао да буде израз најбољих правних обичаја који су вјековима стварани унутар племена, по којима се судило и пресуђивало за све главније преступе у оквиру једне племенске заједнице“¹⁰¹⁴ ... Више него овај *Законик* народ је слушао митрополита Петра I, јер га је „сматрао као судију и извршавао је његова наређења. Али никакав други суд, који би дошао са стране, народ није хтео да прими, нити да поштује његове пресуде.“¹⁰¹⁵ У овоме *Законику* има и неколико напомена о свештеницима и о њиховом раду: члан 12 предвиђа казне за свештенике, који би венчали преотету жену или отету девојку, а члан 32 обавезује свештенике, поред главара и кнезова, да Закон тумаче и објашњавају народу¹⁰¹⁶. Истога дана, када је донет *Законик*, образован је суд, назван кулук, јер су судије судиле бесплатно. Милаковић вели да је Цетињска скупштина „пређашње законе попунила и суд под именом кулука установила“¹⁰¹⁷. Седиште суда било је на Цетињу.

Цео свој дуги и веома мукотрпни живот владика Петар I је провео у раду за добро народа. Ти напори су га ломили и сушили му снагу. Стар и онемоћао, он је умро на Лучиндан, 18. октобра 1830. године. И као млад човек он се није бојао смрти. У писму Которанима, од 7. марта 1799, он вели: „Ја по привезаности благочестивој и светој вјери нашој, несумњиво јесам у том увјерен, што преселеније из сего сујетнаго и

¹⁰⁰⁸ На истом месту, стр. 126, 127.

¹⁰⁰⁹ Јагош Јовановић, *Цитирано дело*, стр. 196.

¹⁰¹⁰ Душан Вуксан, *Петар I Петровић-Његош*, стр. 367-368.

¹⁰¹¹ Радмила С. Петровић, *Законик Петра I, владике црногорског* (Годишњица Николе Чупића, књ. XXXIX, 1930, стр. 43)

¹⁰¹² Душан Вуксан, *Генеза „Општег имовинског закона“* („Записи“, год. VII, фебруар 1933, стр. 79)

¹⁰¹³ Петар И. Поповић, *Цитирано дело*, стр. 287.

¹⁰¹⁴ Јагош Јовановић, *Цитирано дело*, стр. 164.

¹⁰¹⁵ На истом месту, стр. 165.

¹⁰¹⁶ Душан Вуксан, *Петар I Петровић-Његош*, стр. 83.

¹⁰¹⁷ Димитрије Милаковић, *Историја Црне Горе*, стр. 176.

непостојаногa свијета онима добрим људима бивајет отрада (радост) и покојно будући души наши са слабостију тијела сдружени, то и безчувствитељној печали нам у живот оставшије бит на может.¹⁰¹⁸

Као што је то често случај код светих људи, и митрополит Петар I је све до непосредно пред своју смрт био узор: радио је, отаљавао¹⁰¹⁹ народне послове, разговарао са главарима који су се налазили окупљени око њега. Димитрије Милаковић нам је описао последње овоземаљске часове владине. „Он је“, вели Милаковић за владу, тога истога дана, када ће се преселити у вјечност, а било је то лицем на Лучиндан, сједио последије подне у кухињи, гдје се, не имајући у кући ниједне фуруне, покрај ватре гријао и разговарао с неким земаљским главарима, који су били к њему дошли, да им он своје писмо даде, па да иду кроз народ, не би ли могли ухватити вјеру између неких завађених и закрвављених племена. Осећајући се врло слаб, владика у разговору јави реченим главарима да му се приближио последњи час, и препоручује им, да гледају извршити онако како је он наредио у *Тестаменту*, који је тај дан по његовој заповиједи написао његов секретар Симеон Милутиновић, па онда пође у своју ћелију, у којој је као прави испосник проводио, те се спусти на постељу и разговарајући са околним стојећима, тихо, не осећајући ни болести, престаје се у осамдесет и првој години свога живота.¹⁰²⁰

У своме *Тестаменту* владика је сâм истакао своју дубоку старост и велику замореност. „Свако знаде“, стоји тамо, „и види да сам ја давнога времена оронуо и паднуо, те не могу већ никуђ нешто од старости, а највише од свакојакe муке и труда, које сам у вељи мој вијек за народ црногорски и брдски подносио и за слободу хришћанске вјере и нашега отачаства претрпио чувајући народ и сиротињу као своју душу.“¹⁰²¹

И по оцени неколико странаца, који су га познавали, био је митрополит Петар I редак и необичан човек. Један од њих, француски генерал Мармонт, помиње га на два места у својим *Мемоарима* и вели да је изванредног духа, чврстог карактера и лепих манира у опхођењу¹⁰²². Андри Делари, који је дуго времена био секретар и поверљива личност кнеза Данила, истиче да је митрополит Петар I био „највећи човек кога је дала Црна Гора. Поред његових владарских особина, његова побожност и крајња доброта учиниле су да га сматрају као свеца цијело грчко-српско становништво не само Црне Горе, него и из оближњих турских и аустријских крајева. Судске заклетве се обављају на моштима св. Петра.“¹⁰²³ Бернхард Шварц назвао је митрополита Петра I „једним од највећих црногорских владара, једном врстом поново васкрслог старог српског цара, који је још увек за сваког Црногорца предмет највећег поштовања“¹⁰²⁴.

Четири године после упокојења митрополит Петар I је проглашен за свеца. „Још жива народ га је сматрао и називао светитељем. Стога га је и црква признала за свеца, кад су после четири године његове мошти нађене целокупне.“¹⁰²⁵ Службу св. Петру Цетињском написао је митрополит Михаило и штампао је 1895. године ... О откривању мошти св. Петра Цетињског сачувано је неколико интересантних података од

¹⁰¹⁸ „Затписи“, год XIV, фебруар 1941, стр. 112.

¹⁰¹⁹ Реч *отаљавати* има двоструко значење: 1) с муком свршавати неки посао и 2) вршити неки посао *преко воље*. У овој реченици у питању је прво значење. /Прим. приређивача дигиталног издања/

¹⁰²⁰ Димитрије Милаковић, *Цитирано дело*, стр. 245.

¹⁰²¹ Душан Вуксан, *Петар I Петровић-Његош*, стр. 369.

¹⁰²² *Mémoires du maréchal Duc du Raguse de 1792 à 1832*, том II, Paris 1857, стр. 367 и том III, Paris 1857, стр. 59.

¹⁰²³ У *Три Француза о Црној Гори*, књ. I, Цетиње 1949, стр. 84 (Издање Историског института НР Црне Горе)

¹⁰²⁴ Bernhard Schwarz, *Цитирано дело*, стр. 81.

¹⁰²⁵ Радослав Грујић, *Петар I Петровић* (Народна енциклопедија СХС, III, стр. 348)

савременика. Вук Караџић, који се тих дана бавио на Цетињу, писао је о томе Јовану Стејићу 28. октобра 1834. године: ово се вели, десило четири године после светитељеве смрти. Хтели су, вели, да му „пренесу кости на друго мјесто, но на чудо и на особиту радост, мјесто костију, нађу му цијело тијело свето“¹⁰²⁶. Јеремија Гагић обавештава, 1. новембра 1834, кнеза Милоша о овоме догађају и вели „да је народ и духовенство било побуђено отворити гробницу ... и кад су је отворили да су тјело реченога митрополита нетљено (цело) нашли, и да су га из гробнице извадили и у цркву Цетињску пренијели, које је 17. октобра ове године догодило се уочи св. Јеванђелиста Луке“¹⁰²⁷.

Владика Петар II Петровић Његош, наследник Петра I, објавио је, 18. октобра 1834, „Црногорцима и Брђанима“, откривање мошти св. Петра једном *посланицом*. „На знање ви дајемо, благочестиви народе“, стоји у *посланици*, „како смо 18. овога мјесеца, на Лучиндан, отворили гроб блажено и светопочившега претка мојега и архипастира вашег Петра и, пошто смо отворили гроб нашли смо цјелокупно и свето тијело доброга и светога архипастира нашега. Зато, благочестиви народе, ми вама радосно и објављујемо о томе срећноме догађају, јербо знамо да ћете благодарити свемогућег Творца, који ви вашег доброга оца, крепкога пастира цркве и стада Христова, вашег бранитеља и избавитеља, посла међу вама у светој тијелу, да, како је био у смртном животу готов за вас дати душу и тијело, тако да му се молимо да он и сада, како светитељ и угодник Божји, буде молитвеник свемогућему Богу за нас како за своје синове. Ја мислим, благочестиви хришћани, да памтите ви ријечи светога Петра које је вама говорио „да живите у слози, миру и јединству“¹⁰²⁸.

Владика Петар II обавестио је о овоме догађају и Јеремију Гагића (25. октобра 1834), митрополита Серафима (8. новембра 1834), С. Д. Нечајева (8. новембра 1834) и Д. П. Татишчева (8. новембра 1834)¹⁰²⁹. У писму Татишчеву владика Петар II вели да је „растварање гроба било зато потребно што се иначе нијесу могле вршити поправке у храму, јер је овај гроб својом величином заузимао много мјеста ... а народ, како је чуо о цјелокупности моштију св. Петра, одмах је у гомилама стао долазити да се поклоним својој оци и избавитељу, који га воли, истинском архипастиру и стубу православне вјере своје отаџбине.“¹⁰³⁰

Свештеник Василије Поповић, који је дуго живео у Цетињском манастиру, вели да је владика Петар II наредио да се гроб св. Петра отвори, али и он сведочи да је тело св. Петра нађено цело. „Заповије (Петар II), да га свлачим, вели поп Василије. Свукох, када тијело цјелокупно, толико окрут струнут и врх носа сагњит. Нареди упут, да се обуче у нови окрут и пошто га обукосмо учини положити га на св. Трапези, доклен му је ковчег начинио. Приђе него смо га обукли чинио је *миром* га измазати и тако стоји у ковчегу без никаквог благоуханија, ни чудеса до сад створена. Послије даде прогласити га светим и дан да му торжествује 8. септембар.“¹⁰³¹

Скептичнији него поп Василије Поповић били су митрополит Стеван Стратимировић и владика Јосиф Рајачић. Њих је о овоме необичном догађају обавестио которски прота Јаков Поповић. У његовом писму владици Рајачићу, од 29. октобра 1834, изражава он своју сумњу у посвећење Петра I и вели: „...Када будете увиђели, ондар расудите је ли *политика философска* издјествовала *светињу*, или истина права ... Не говорим ово што бих наружио светињу, но прекословим идолопоклонству. Знам

¹⁰²⁶ Вукова преписка, књ. VI, Београд 1912, стр. 110.

¹⁰²⁷ Вукова преписка, књ. III, Београд 1909, стр. 748.

¹⁰²⁸ Мираш Кићовић, *Петар Петровић-Његош. Писма I*, Београд 1951, стр. 272.

¹⁰²⁹ *На истом месту*, стр. 275, 277, 278, 279, 280.

¹⁰³⁰ *На истом месту*, стр. 279.

¹⁰³¹ Душан Вуксан, *Проглашење митрополита Петра I за свеца* („Записи“, година IV, књ. VI, јануар 1930, стр. 27)

добро да покојни јест био муж совершен у сваком дјелу и много терпио од оног народа и хранио и заступао от агарјанскога или другог покровитељства, содржао га независима и слободна, но што би тако скоро појавио се светим јест удивително без каквог знака чудеса творити. Све от Бога јесте могуће.¹⁰³² И у својој представи Ординаријату, 6. септембра 1835, Јаков Поповић сумња у светост Петра I и критикује народ, који је врвио на поклоњење. „Слепота народа“, вели он, „воистину јесте велика; колико се могло до сада чути, нијесу ниједно чудество створиле оне мошти, мислим да и неће већ, но народи подпадају слијепо идолопоклонству, ово ми је жао, јербо се сосједи ругају.“¹⁰³³ Стратимировић је одао проти Јакову признање у своме писму од 12. новембра 1834. године. Митрополит вели да је добро „што тако умствујете, јакоже разумному человјеку и благопросвештеному свајшченику пристои се“¹⁰³⁴.

Народ није „умствовао“, него је поверовао у светитељство св. Петра и хрлио му на поклоњење. Вук Караџић пише, 28. октобра 1834, Јовану Стејићу: „...Сад народ, како из Црне Горе и Брда, тако и из (австријскога) Приморја врви овђе једнако те цјелује светог владика Петра (који је и за живота овуда за свеца држат). Овај је догађај за мене, како гођ да сам га наручио, јер ћу овом приликом виђети овђе све знатније људе од Црне Горе и од Брда и од Приморја.“¹⁰³⁵

Душан Вуксан вели да је народ Црне Горе „примио одушевљено новог свеца. Од тога дана постало је Цетиње ћаба, камо је побожни свијет долазио и долази још и данас, да се поклати светитељу. Па не само Црногорци, већ и околна племена, а нарочито Бока поштовала је светитеља и маса свијета хрлила је Цетињу на поклоњење свецу“ ...¹⁰³⁶ Вишем свештенству у Боки, а још више државним властима, није било пријатно ово одлажење народа на Цетиње. Државне власти руководиле су се политичким обзирима, а више свештенство својим личним интересима. Оно је „радило свим силама, да га (народ) од тога одврати, бојећи се, да ће народ све што има понијети на ћивот Светитељев, а њима да неће остати ништа. И у овом послу позивана је полиција у помоћ, али се она држала пасивно и колико знам, није издала ниједну забрану овоме ходочашћу.“¹⁰³⁷

б) Петар II Петровић Његош

Смрт митрополита Петра I изазвала је у целој Црној Гори и жалост и забринутост. Није претеривао владика Петар II када је, 22. октобра 1830, писао Матеју П. Вучићевићу: „У сву нашу државу није чока који не плаче за њим и сами су се злотвори његови до тога чувства горести уздигли, па можете знати, како је нама његовијем домаћијема.“¹⁰³⁸ Обавештавајући Јеремију Гагића, руског конзула у Дубровнику, о митрополитовој смрти, писао је млади Радивоје истога дана: „За њиме смо сви, мало и велико, чрезвичајно тужни, сјетни и печални, нит је и јавни му досле бивша злорад и противник удеражао се сад од сузах, а по томе знати можете како је његовијема домаћијема и сроднијема, наипаче мени, којег је тобожнијем и јаднијем намјесником и худијем насљедником одредио бити, – тек га је свакојако најтеже мени преуцвијељеноме, ни дозрелу, ни доспремну.“¹⁰³⁹

¹⁰³² На истом месту, стр. 25.

¹⁰³³ На истом месту, стр. 26.

¹⁰³⁴ На истом месту, стр. 25.

¹⁰³⁵ Вукова преписка, књ. VI, стр. 110.

¹⁰³⁶ Душан Вуксан, *Проглашење митрополита Петра I за свеца*, стр. 22.

¹⁰³⁷ Душан Вуксан, *Владика Раде у Котору 1836 године* („Записи“, год. IV, књ. VI, март 1930, стр. 129)

¹⁰³⁸ Миращ Кићовић, *Петар Петровић-Његош: Писма, књ. I (1830–1837)*, Београд 1951, стр. 7.

¹⁰³⁹ На истом месту, стр. 8-9.

За младога Радивоја, кршно и бујно момче, које се васпитавало уз гусле и пуцањ пушака, ово што ће настати са њим означавало је крупан и судбински прелом у животу. На Ловћену је и млади Радивоје провео, чувајући овце, „оне дане, што се у сваком животу броје међу сретне; ту је он, као цар Давид, пас’о овце свога оца. Пушка му је била прва забава, а гусле су му биле први учитељ; српска слава била му је прва љубав, а небо са својим звездама прва загонетка.“¹⁰⁴⁰ Више, дубље и лепше него ико други код нас, преузносио је владика Петар II величанственост српске славе. Као владар Црне Горе, за коју је он сâм рекао да је „урна у коју је силно име Душаново прибјегло, у коју се свештено храни витешко име Обилића и Скендербега“¹⁰⁴¹, Петар II је чинио све да разбуди и појача дух солидарности.

1.

Када је морао да на престолу замени свога стрица Петра I, млади Радивоје, син Тома брата Петра I, имао је свега 17 година. Рођен је 1. новембра 1813, оне исте трагичне године када је надмоћна турска сила сломила Први српски устанак и принудила Карађорђа да се повуче из Шумадије. Херојско у Карађорђу опчинио је и Петра II и он је, усхићен оним што се дешавало бурне 1848. године, писао кнезу Александру Карађорђевићу: „Нека се крв српска ријекама пролије, нека страданије буде које хоће, само силно и свето име Карађорђево нека буде непреклоно на одређеније судбе.“¹⁰⁴²

Пре него што је младога Радивоја одредио себи за наследника, митрополит Петар I је за то место био предвидео свога синовца Ђорђија Савова Петровића и послао га у Русију да се школује. Ђорђије је, међутим, показивао много више склоности за војничку службу и замолио је свога стрица да га ослободи дате му обавезе. Тек после овога митрополит Петар I се одлучио за младога Радивоја. Љубомир Ненадовић казује да је митрополит Петар I позвао једнога дана младога Радивоја себи и саопштио му да га је одредио себи за наследника. „Ја сам сада путник“, рекао је стари митрополит, „коме свакога минута може доћи заповијед да се кренем са ове земље, а хоћу без бриге да је оставим; зато, изабрао сам и намјенио тебе за мог насљедника. Треба да сједиш на Цетињу и да се књизи учиш. Нека Бог благослови и тебе и сваког Црногорца, и нека вам умножи сваку добру работу.“¹⁰⁴³

И у *Тестаменту* митрополита Петра I записано је: „...А ја на моје мјесто насљедником и управитељем и чуватељем од свега мојега, народскога и црквенога, чиним и остављам синовца мога Рада Томова, у којег се надам, да ће бити човјек од посла и од разума, колико је Отац небесни благоволео подарити, и којег Богу и Цару нашему и свему народу црногорском и брдском на вијеки препоручавамо свијем срцем и свом душом.“¹⁰⁴⁴ У писму Јеремији Гаговићу, од 30. октобра 1830, млади Радивоје описује свој последњи разговор са својим стрицем, који се односио на његов будући рад. „...Упитао га, пише Раде, „господару, виђу да ћете умријети, него што ћу ја сад?“ А он се усправи и сједне на постељу, па ми поче говорити: „Ја ти сад не могу помоћ ништа, но ти ево најпоследње ријечи од мене: моли се Богу и држи се Русије“. То изговори и у исту минуту предаде душу у руке Господње.“¹⁰⁴⁵

¹⁰⁴⁰ *Књиге Љубомира П. Ненадовића*, св. IV, стр. 55.

¹⁰⁴¹ Мираш Кићовић, *Петар II Петровић-Његош: Писма*, књ. III, Београд 1955, стр. 444.

¹⁰⁴² *На истом месту*, стр. 382.

¹⁰⁴³ *Књиге Љубомира П. Ненадовића*, стр. 57.

¹⁰⁴⁴ Душан Вуксан, *Петар I Петровић-Његош*, стр. 386.

¹⁰⁴⁵ Мираш Кићовић, *Петар II Петровић-Његош: Писма*, књ. I, стр. 11.

И у својем писму Микелу Мартинелију, аустријском окружном комесару у Котору, од 31. маја 1831, Петар II потврђује да га је покојни митрополит, још док је био жив, одредио за свога наследника. „Мене је“, вели он, „мој покојни стриц, митрополит Петар Петровић, јоште када ме је узео код себе воспитавати, нарекао ме је за свога наследника, пак и на његови конац оставио ме је у својему завјешчанију (тестаменту) да му ја будем законити наследник свега његовог и народњег. И тако по прочитанију завјешчанија пред народом, вас народ је потврдио завјешчаније његово с својима особитим писмима мени данијем на свеопштој скупштини, на којој су ме учинили својим предводителем, како што су и мојега стрица учинили били. И тако је писмо главарско истинито.“¹⁰⁴⁶

Иако је митрополит Петар I у својем *Тестаменту* јасно означио Радивоја Томова за свога наследника, морало је ово, као што се види и из Радивојева писма Мартинелију, бити потврђено и од „збора црногорског“, скупа главара из свих племена, који су се стекли на Цетиње поводом смрти Петра I. „Било је људи“, вели Милаковић, „који су на Цетињу по угловима тајно разговарали се и говорили, да је тај *Тестамент* подметнут; било их је, који су својски настојали, да се наследник владин не потврди одмах; али опет било их је, и то Станко Стијепов (отац садашњег кнеза црногорског), игуман Мојсије из Ђурђеви Ступова и Симеон Милутиновић, који су се својски заузели, да се по сваки начин и без икаквог одлагања прејемник владин призна.“¹⁰⁴⁷

Гувернадур Вуко Радонић, подстакнут и помогнут од стране Аустрије, хтео је да се овом приликом наметне за световног владара Црне Горе, а и Ђорђије Савов, иако се он одрекао да буде наследник св. Петра, имао је присталица, које су хтеле да њега завладиче. Ђорђијев отац, Саво Марков Петровић, рођени брат св. Петра, јавно је пред скупштином потврдио да се Ђорђије одрекао наследства и међу првима признао Радивоја за наследника св. Петра ... По предању, које је забележио Марко Вујачић, главну улогу при избору младога Радивоја играо је игуман манастира Острога Јосиф Павићевић. „У цркви пред шездесет попова, који су били обучени у црногорско одијело, и архимандритом Јосифом, на коме су биле калуђерске мантије, закалуђерен је Раде Томов. Онда га архимандрит Јосиф изведе из цркве и са поповима допрати до Мало Гувно гђе су чекали окупљени главари и Црногорци. Архимандрит Јосиф пред цијелим скупом повика: „Народе и главари Црне Горе и Брда. Нас шездесет свјештеника, калуђера и ђакона и синђела претстављамо данас духовну власт у Црној Гори и ми смо Рада Томова Петровића за владика црногорског и брдског изабрали па ве молим да га и ви примите за господара Црне Горе и Брда.“¹⁰⁴⁸

Када је архимандрит Јосиф завршио са овом изјавом, иступио је пред главаре и народ сердар Филип Ђурашковић и упитао да ли неко има ко је против овог избора. Против је био само Вуко Радоњић, али се нико на то није обазирао ... Нешто слично забележио је и Љубомир Ненадовић. И он казује да Радивоја, „који не беше још ни у свештени чин пострижен, уведу у цркву, и обуку му свечане архијерејске одежде. Узалуд се Раде томе противио и говорио: „Шта вам је људи? Не можете ви никога ни запопити, а камоли завладичити“. „Можемо“, одговоре главари: метну му епископску круну на главу, даду му у руку владинску сребрну штаку, а у десну крст, па га онда, у пратњи од шездесет обучених свештеника, свечано изведу пред народ. Хиљаде скупљених Црногораца скину капе и најпре главари, а после сви остали, целивају руку свога владике и свог новог господара. Звона зазвоне на весеље, а кроз сво Цетињско поље загректе пушке.“¹⁰⁴⁹

¹⁰⁴⁶ На истом месту, стр. 54.

¹⁰⁴⁷ Димитрије Милаковић, *Историја Црне Гора*, стр. 247.

¹⁰⁴⁸ Марко Вујачић, *Знаменити црногорски и херцеговачки јунаци*, књ. III, Београд 1953, стр. 433.

¹⁰⁴⁹ *Књиге Љубомира Ненадовића*, св. IV, стр. 72.

О своме калуђерењу и напредовању у црквеним чиновима Његош је сâм оставио неколико података. У писму Јеремију Гагићу од 4. фебруара 1831. млади Радивоје пише: „Ја сам прошлијех неколико данах стојао на рибник Олач, близу Жабљака, и ту вјерујте, *принужден сам био народом* да се састанем са владиком данас существујушчим в Скендерији за произвести ме архимандритом. Потому послао сам к везиру да ми пошаље владика и послао га је у Ком, ђе је Иванбег Чернојевић погребен, и ту ме је произвео архимандритом и преиначио ми име с (Радивоје) на Петар, ема то му је било јербо су то хтели главари који су са мном били на исто мјесто.“¹⁰⁵⁰ Само четири дана касније, 8. фебруара 1831, писао је млади архимандрит Матеју П. Вучићевићу да је „по принужденију главарах и народа“, 31. јануара 1831, био произведен за архимандрита „и предјели су ми име с Рада на Петар. Игуман наш Мојсеј (Зечевић) показао се оно што смо сви у његово благодатно срце мислили да је, који Ве с нетерпјељивостију чека како и ја исто“¹⁰⁵¹.

Из ових података, које Његош даје сâм о себи, види се да је он, само за неколико дана, и замонашен и рукоположен за јерођакон и јеромонаха и произведен за архимандрита. У свим писмима, које је он писао до овога датума, потписивао се са „Радивоје Петровић“, а од овога датума до хиротонисања за епископа као „архимандрит черногорски Петар Петровић“¹⁰⁵². Сва ова посвећења извршио је призренски владика хаџи-Захарије.

Стручна спрема младога архимандрита за високи црквени чин, који је требало да прими, била је веома скромна. Прво, почетно, образовање он је примио код свога стрица, који је, видели смо, окупљао око себе манастирске ђаке. Одатле је био послат у манастир Савину, где је остао само једну годину¹⁰⁵³. После је дат на учење калуђеру Јосифу Троповићу, који је држао своју школу. Код њега је млади Радивоје остао три године „учећи што и остали ученици ове школе“¹⁰⁵⁴. Овде је Радивоје научио талијански језик и добио оно што није могао добити у манастиру. Троповићева школа „није могла да се ограда од утицаја опће језичне и културне струје, а поготово од неопходне животне нужде, и узети је као сигурно да се у њој учио талијански језик“¹⁰⁵⁵.

И калуђер Троповић и његова школа уживали су леп углед у својој средини. Био је одан и митрополиту Петру I. У једном поверљивом извештају среског начелника из Котора Паитонија намеснику Далмације Томашевићу, од 4. јула 1822, стоји да Троповић „у погледу морала ужива добар глас ... Одан је владици црногорском, који га је рукоположио за свештеника“¹⁰⁵⁶. У сасвим новој средини чобанин и манастирски ђак је могао да научи оно што би му у манастиру било немогуће. „Ту, гдје се љепше него игде на свијету огледају земаљске и небесне висине у плавом огледалу мора, његова жива машта понирала је за тајнама природе и људске мисли ... Са овим упоредо, његову душу пунили су одједи народног епа, који су се под Орловим Кршем мијешали са молитвама и пјенијем Цетињског манастира, да јаче и чудније него игдје удруже смисао живота са духом слободе.“¹⁰⁵⁷

Када се Симо Милутиновић Сарајлија обрео на Цетињу и постао секретар митрополита Петра I, враћен је и млади Радивоје на Цетиње и постао Симин ђак. Стијепо Кастрепели мисли да је Радивоје са Милутиновићем читао и проучавао

¹⁰⁵⁰ Мираш Кићовић, *Петар Петровић-Његош: Писма*, књ. I, стр. 39.

¹⁰⁵¹ *На истом месту*, стр. 41-42.

¹⁰⁵² *На истом месту*, стр. 39.

¹⁰⁵³ Павле Поповић, *Враз према Његошу (Цетиње и Црна Гора*, стр. 184)

¹⁰⁵⁴ Сава Накићевић, *Јосиф Троповић, учитељ Његошев* (Прилози..., књ. II, 1922, стр. 28)

¹⁰⁵⁵ Стијепо Ј. Кастрепели, *Јесу ли Сима Милутиновић и Раде Томов заједно проучавали Дантеову „Комедију“* (Прилози..., књ. XXII, 1956, стр. 23)

¹⁰⁵⁶ Љубо Влачић, *Учитељ Његошев Јосиф Мршић-Троповић* (Прилози, књ. XVII, 1937, стр. 248)

¹⁰⁵⁷ Трифун Ђукић, *Преглед књижевног рада...*, стр. 39.

Дантеову *Божанску Комедију*¹⁰⁵⁸. Његов урођени дар и смисао за поезију оплодио је, несумњиво, и сусрет са Симом Милутиновићем, према коме је, и поред привременог размимоилажења, задржао осећање топлог пријатељства. Као и Сима Милутиновић и Његош је величао поезију и писао, 18. октобра 1851, аустријском књижевнику Аугусту Франкелу: „...Поета је клик смртнога с бурнога нашега бријега, поета је глас вапијућег у пустињи; он сања о бесмертију, довикују га и за њим се топи. Он види велики лист од књиге миробитија отворен, у њему чита чудества Створитељева; они су његово најслађе пиће, он се њима опија. Он силом воображенија изводи из блатне земље клицу небеснога живота, трулину боготвори, – његов се Едем (рај) шири на луковима тврди.“¹⁰⁵⁹

Код Симе Милутиновића, човека епски распеваног и прилично космополитски оријентисаног, није млади Радивоје могао много научити. Искру поезије, која је буктала у младоме Радивоју, распалио је Сима још више. Кроз љубав запоезију остали су, и поред касније насталих размимоилажења, њих двојица добри пријатељи. Када је Сима Милутиновић на своју руку напустио Цетиње и отишао у манастир Стањевиће, писао је Његош, 6. јануара 1831, Јеремији Гагићу: „Зашто ви знате ја нијесам имао часове ученија, нити сам нимало свијета видио, па мишљах да ће ми што помоћи у ову нашу жестоку муку, а он не стаде него два дана и пође без питања некуђ пут Боке Которске.“¹⁰⁶⁰

Ристо Драгићевић истиче да је Његош „био свјестан да је недовољно и слабо школован“,¹⁰⁶¹ али је трајно остао жив и радознао дух, који тражи да што више дозна и научи. У списима тајне архиве Далматинског намесништва речено је за Његоша и ово: „Владика има велику тежњу за науком (Wissbegierde) и настоји да допуни своје образовање. Он говори француски, учи немачки и цртање.“¹⁰⁶² Ради усавршавања у француском језику Његош је довео на Цетиње Француза Антид Жома, који је на Цетињу провео од 22. јануара 1838. до 10. јула 1839. године¹⁰⁶³. Са Жомом је Његош читао Свето писмо на француском језику. Његош је знао и руски и читао је све што му је до руку дошло. Нарочито је волео стару историју и класична дела, о чему има изразитог трага у ономе што је он створио.

Капетан Орешковић, у кога је Његош имао велико поверење, а који му је био додат да га шпијунира, забележио је о личним особинама Његошевим и ово: „...Бистар (лукав), ведар, проницаван као најпроницавији Црногорац, владика с друге стране показује својства каква поседују само племенити људи: није егоиста, дарезљив је, праведан, добар и љубазан према свакоме па и према ономе Црногорцу који му није ни најмање наклоњен. Начин којим је он поступио према неким својим непријатељима показује његову великодушност и племенитост.“¹⁰⁶⁴

2.

Његош је и о своме посвећењу за епископа оставио нешто података. У писму Јеремију Гагићу од 26. маја 1833. Његош пише да је Народна скупштина закључила 23.

¹⁰⁵⁸ Стијепо Ј. Кастрепели..., стр. 24.

¹⁰⁵⁹ Мираш Кићовић, *Петар II Петровић-Његош: Писма*, књ. III, стр. 469.

¹⁰⁶⁰ Мираш Кићовић, *Петар II Петровић-Његош: Писма*, књ. I, стр. 33.

¹⁰⁶¹ Ристо Драгићевић, *Црна Гора за вријеме првог Његошевог одласка у Русију* (Историски записи, год. VIII, 1952, књ. XI, св. 1-2, стр. 155)

¹⁰⁶² Љубо Влачић, *Владика Раде по списима тајне архиве намјесништва далматинског* (Прилози..., књ. VII, 1927, стр. 83)

¹⁰⁶³ Јевто Миловић, *О Његошевом учењу француског језика* (Историски записи, књ. VIII, 1952, св. 1-3, стр. 99-109)

¹⁰⁶⁴ Љубо Влачић, *Петар II Петровић-Његош* (Богословље 1937, стр. 172)

маја „послати мене августејшему двору всеросијскому с прошенијем да би всемилоетивјејше благоволио дозволити мене произвести архијерејом давно удове митрополије црногорске, а равним начином и неке народне нужде кољенопреклоњено претставити јего императорскому величеству“¹⁰⁶⁵.

Његош је хтео поћи на пут „од данас за осам дана“ и то из Котора преко Трста и Беча па моли Гагића да унапред обавести кога треба. Његош је кренуо из Котора за Трст. 7. јуна 1833. године. У писму Гагићу од 6. јуна он се извињава што неће „имати удовољствије посјетити вас ту“ (у Дубровнику)¹⁰⁶⁶ ... Када је стигао у Петроград млади архимандрит је смештен у манастир св. Александра Невског којим се, како је писао Вуку Караџићу средином августа 1833, био јако одушевио. „Наслађујем се“, пише Његош Вуку, „предивнијем погледом и прекраснијема зданијама Петробурга, равном искусном архитектуром дворова царскијех, храмовах Свемогућему уздигнутијех и величественима памјатницима воздигнутијема осниватељу ове столице и просвјетитељу Русије какогод и другим мудрима њему посљедоватељима.“¹⁰⁶⁷

Његош је хиротонисан за епископа 6. августа 1833. године. Руски Св. синод, решавајући о Његошевом завладичењу, донео је следећу одлуку; „Не гледајући на двадесетогодишњу младост архимандрита, а имајући у виду примере ранијих времена, Синод не оклева благословити га на виши јерархијски степен.“¹⁰⁶⁸ Његош јавља Вуку Караџићу, 23. августа 1833, да ће почетком септембра кренути из Петрограда.

Повратак младога владике дочекао је народ са радозналошћу и љубављу, и то како у Црној Гори тако исто и у Боки Которској. У Боки Которској дочекало га је свештенство веома хладно и скоро непријатељски. Владика се искрцао у Котору. 26. новембра 1833, али га није нико од свештеника дочекао. Протојереј Јаков Поповић извештава, 30. новембра 1833, владика Јосифа Рајачића о проласку Његошевом кроз Котор и истиче да га није нико сачекао „но неки Црногорци, сродници његови, а од грађана Лубардић, зет овога Матеј Нетовић и Николај Огњеновић и до куће га спроводили“¹⁰⁶⁹.

Владика је био обучен у „самој горњој хаљини од кадифе црвене, без доње, но панталоне дугачке од пана пепељаста, штивале, горњу хаљину поставом бијелом, крст окружен с камењем и рубини, па кољану златну, а на другој панађија (голфија), која му је испод креста висила, и ова обкољена с каменама, шешир с кваслама златними, испод капица церна, без штапа с пуштеним рукама“¹⁰⁷⁰.

У Котору је владика посетио државне власти и римокатоличког бискупа, који му је, сутрадан, вратио посету и послао дар¹⁰⁷¹ ... Када је Петар II, 27. новембра, посетио манастир Савину, био је бојкотован од архимандрита Макарија Грушића. Архимандрит Грушић извештава епископа Рајачића о томе и вели: „...Ја нити сам звонио, нити му лубардао, нити сам му цркву отворио. Пошто је видио, да сам тако оштро се показао посједио је у келији по уре тако; заиска да му отворе цркву, уљезе у цркву и цјелива и пође з Богом из цркве с истијем депутатом пут Котора.“¹⁰⁷² Пред Владикау је било дошло неколико стотина Црногораца, али су аустријске власти дозволиле само шесторици да могу ући у град¹⁰⁷³.

¹⁰⁶⁵ Мираш Кићовић, *Петар II Петровић-Његош: Писма*, књ. I, стр. 184.

¹⁰⁶⁶ Мираш Кићовић, *Петар II Петровић-Његош: Писма*, књ. I, стр. 158.

¹⁰⁶⁷ *На истом месту*, стр. 186.

¹⁰⁶⁸ Божо Ђ. Михаиловић, *Година Његошевог рођења* (Историски записи, год. VII, 1951, књ. VII, св. 7-9, стр. 380)

¹⁰⁶⁹ *Записи*, књ. XIX, март 1938, стр. 176.

¹⁰⁷⁰ *На истом месту*.

¹⁰⁷¹ *На истом месту*, стр. 176.

¹⁰⁷² *На истом месту*, стр. 175.

¹⁰⁷³ *На истом месту*, стр. 177.

Држање боко-каторског свештенства према младоме владици није дошло по његовој сопственој жељи да се тако понесе. Епископ Јосиф Рајачић послао је, 5. октобра 1833. године, свештенству једно *упутство* како треба да дочекају младога владику ако прође кроз Задар, Дубровник и Котор и ако се наврати у манастир Савину. У томе се *упутству* вели: „...Архијереју из друге власти (ерархије) не указују се обични знакови почаста, него једино на извесно наређење власти. Стога ни звонима, ни пушкама не смете га поздравити, нити му ма буд коју почаст која припада архијереју указати. Ако би ушао у цркву на молитву, у туђој власти, не могући благосиљати, ушавши у олтар на мала врата има у њему остати до свршетка божанске литургије. Ако би он изразио жељу, да би отслужио архијерејску литургију, то ви на мудар начин такву намјеру гледајте осујетити. Ако би он ипак остао при тој својој одлуци, реците му учтиво, да то не може бити без нарочитог одобрења месне власти.“¹⁰⁷⁴

Тешко је рећи због чега је епископ Рајачић издао овакво упутство свештенству. Политички моменат и страх да се не замери домаћој власти морали су, свакако, играти извесну улогу у овоме. А можда је то био и револт повређене Рајачићеве сујете. Још пре него што је Његош био посвећен, Рајачић је покушавао да се састане са њиме, а Његош је према Рајачићу показивао поверење: 12. септембра 1832. послао му је Станка Богдановића да га посвети за свештеника. Из Његошева писма Рајачићу, од 2. октобра 1832, видимо да је између њих постојао писмени контакт и да је Рајачић писао Његошу 27. септембра 1832. и изразио жељу да се састану. Његош му одговара да му је жао да се не могу састати, али га моли за помоћ у духовним стварима. „...Будући да нешто народна дјела“, вели Његош, „а нешто и слабо сада моје здравље томе границу полажу, нити ми дозвољавају за сада лично од Вашег Преосвјашченства благима совјетима, за којима моје срце жедни, напојити се; но имам упованије на Свемогућег да ће и та силна моја жеља испуњена бити и по времену да ћу имати удовољствије Вас гдјегод посјетити.“¹⁰⁷⁵ Своју жељу да се састану поновио је Рајачић и у своме писму Његошу од 7. октобра 1832. године. Његош му је одговорио 12. октобра исте године и поновио да се могу састати „због млого препјатствија односително моје дужности к овому народу. Ја сам доиста увјерен да та Ваша жеља, како год и моја, производи само из чистосрдачне љубави к овдашњег народа и цркве благостојанију, пак зато ми стоструко тешко пада што не могу срећан бити Ваше Преосвјашченство посјетити и ту ствар још боље с молбом препоручити Вам у будућност, но надам се да и овако неће тај жар љубави у Вашим прсима угасити.“¹⁰⁷⁶

3.

О Петру II Петровићу Његошу као владици и црквеном човеку уопште створило се било мишљење, које се само једним делом може означити као тачно. Тачно је и сасвим разумљиво да је једном оваквом човеку, опсењеном чарима поезије и узнемираваном неутољивом радозналешћу и сталном духовном глађу, свака овоземаљска дужност падала тешко. Па и епископска, којој се он није, због државних послова и општих народних брига, могао посветити потпуно. Да он није био тако небрижан архијереј, као што је приказан код нас, види се и из неколико података, који од њега потичу. Из грамате о производству Никодима Раичевића за игумана манастира Острога, од 21. августа 1835, види се да је Његош и као млад владику умео да заповеда. Његош наређује да игуман Никодим, у свему, ради споразумно са архимандритом и „да им је све уједно и заједно као браћи, и који би се овоме противио биће *одлучен* од свега

¹⁰⁷⁴ Љубо Влачић, *Петар II Петровић-Његош* (Богословље, 1936, стр. 181)

¹⁰⁷⁵ Мираш Кићовић, *Петар II Петровић-Његош: Писма*, књ. I, стр. 160.

¹⁰⁷⁶ *На истом месту*, стр. 161.

како противник *наше архијерејске власти* и правилах нашега закона¹⁰⁷⁷. Залажанима, који су се дуго спорили са попом Стеваном, наређује Његош, 18. маја 1838, да се имају покоравати своје свештенику „и по овој заповиједи да се имате држати“¹⁰⁷⁸. Истим Залажанима обраћао се Његош и 23. октобра 1844. по истој ствари, давању уобичајеног бира попу Стевану, и наређивао им да „од тога преко моје заповиједи да му нико не може ништа укинути, него свак потпуно да га биром подмирује“¹⁰⁷⁹.

Претерао је, а и огрешио се о Његоша, Павле Ћупић када је писао да Петру II „ни до ума долазило није да га (свештенство) реформише, и преко њега развије и појача морално-религиозно васпитање народа“ и да се „о његовој архијерејској управи не може много говорити. Њему није било стало да и радом на црквеном пољу остави онакав или сличан спомен, као што оставио својом владавином...“¹⁰⁸⁰ ...Још у првој години свога епископовања Петар II извештава Вука Караџића, 19. априла 1834: „Ја сам намјеран штампати овдје Букваре, Часловце и Псалтире, и то на малом колу.“¹⁰⁸¹ Прву основну школу на Цетињу основао је Петар II 1833. године, а штампарију 1835. Десет година после оснивања штампарије пише Његош, 12. априла 1845, Пауну Јанковићу да се „тудио, па се и сад непрестано трудим како бих мало помало распространио међу овим народом образованије, и на тај крај завео сам засад *мале*, а повремену настојаћу основати и *више школе*, јер сам увјерен да су оне најпоузданије средство којим један народ до образованија и просвјештенија сљедоватељно до праве среће доћи може“¹⁰⁸². Његош је слао даровитије младиће ради школовања и у Србију и у Русију. Неоправдана је била и бојазан Јеремије Гагића, који је и по званичној дужности пратио Његошев рад и писао, 7. октобра 1837, Вуку Караџићу: „...А о садашњем владици говори се, да није за владика створен, него за доброга гренадира и говори се како о младом дерзновеном, безаконим и читањем развратни књига изштећеном човеку, и зато опасном и за се и за Црногорце.“¹⁰⁸³ Неко је, изгледа, упозоравао и Илију Гарашанина на то да код Његоша има анархистичких идеја па му Његош пише, 11. новембра 1850, из Трста и уверава га у своју оданост: „Будите спокојни, поштени и драги Србине, и немојте никада помислити, а толи веровати, да ће владика црногорски бити сочлен којекаквих ветрењалах, а толи сочлен партије која противу мене и целога Српства светиње дејствује. Са стране црногорске будите сасвим мирни.“¹⁰⁸⁴

Прилике и околности под којима је морао Његош да живи и ради одвлачиле су га од црквено-пастирског рада. Крупне невоље и борба на све стране нису му давале спокојства. „Бог и ја“, пише он Вуку Караџићу 9. септембра 1847, „са свим знамо мој положај. Паклена се мржња разастире – стари су се ђаволи бојали крста, а данашњи се боје слободе – да је човјек постојан што би требало да је, ја бих јој најусрднији жрец био, али ми кад и кад крвава и тврда борба досади, те проклињем час у који је скочила ова искра у наше горе, из гомилах пепела величине Душанове, рашта и она није умрла гдје се огњиште српско угасило – но се припела на гору те блеска и довукује на себе громове злобе и зависти, како златна игла потресне стријеле облачне – не, Боже ме сачувај, ја сам највећи грешник на земљи када што противу ње помислим. Она једина нас издваја од проче животиње.“¹⁰⁸⁵ А Илији Гарашанину, кога је веома ценио, жалио

¹⁰⁷⁷ *На истом месту*, стр. 433.

¹⁰⁷⁸ *На истом месту*, стр. 54.

¹⁰⁷⁹ *На истом месту*, стр. 165-166.

¹⁰⁸⁰ Павле Ћупић, *Српска православна црква у Црној Гори...*, стр. 513, 514.

¹⁰⁸¹ Мираш Кићовић, *Петар II Петровић-Његош: Писма*, књ. I, стр. 226.

¹⁰⁸² Мираш Кићовић, *Петар II Петровић-Његош: Писма*, књ. III, стр. 215.

¹⁰⁸³ *Вукова преписка*, књ. III, Београд 1909, стр. 47.

¹⁰⁸⁴ Мираш Кићовић, *Петар II Петровић-Његош: Писма*, књ. III, стр. 445.

¹⁰⁸⁵ *Вукова преписка*, књ. VI, Београд 1912, стр. 367-368.

се Његош, 5. јула 1850, на слабо здравље и писао: „...Није чудо е ме је готово уморила ова *крвава* и бурна катедра на којој сам се попео ево двадесет година.“¹⁰⁸⁶

4.

Петар II Петровић Његош био је, у то нема никакве сумње, веома необичан епископ. Отуда је сасвим природна радозналост *ита* се, на основу Његошевог живота, његових дела и интимних сведочанстава, која је он оставио, да рећи о његовом *црквеном* лику. Неће, овде, бити говора о Његошевој религиозности, која је неоспорна, него само о његовој црквености и црквеној побожности. Од самога почетка Његоша је пратио глас рђавог владике, који на свој високи црквени чин гледа без некога нарочитог уважавања. Љубомир Ненадовић, који је лично познавао Његоша и волео га, забележио је да су „многи црквени људи у руском и српском народу“ замерали Његошу недовољну црквеност и пребацивали му „да мирјанствује, да говори и пише као светски људи. Замерали су му и на томе што нигде није хтео да носи калуђерске хаљине, и што је као архијереј само онда служио, кад замру свештеници, и кад се нужда покаже те их, и то много њих на један пут, запопи“¹⁰⁸⁷.

И два неправославна лица говорила су за Његоша исто. Филип Орешковић говорио је за Његоша да „он нема богзна какво мишљење о религији, ослања се више на оружје него на црквене церемоније, посећује цркву у години дана највише два пута и угледајући се на њега и његово свештенство сећа се исто тако ретко дужне молитве Богу“¹⁰⁸⁸. Цвито Фисковић наводи један извештај Иноценција Чулића, послат из Дубровника 23. рујна 1842. Карариу у Сплит о Његошевом боравку у Дубровнику, где се Његош састао са Али-пашом Ризванбеговићем. Чулић пише: „...Овдашњи православци га (Његоша) презиру и јер је тако одјеვენ и јер никад није био у њиховим црквама, а они кажу да га се никад не види да се моли Богу, нити да говори о светим стварима“¹⁰⁸⁹ ... И Павле Ђупић истиче да је Његош „био више свјетовњак него духовник, што се огледа и у сваком његовом раду, у цијелом животу, као и за све вријеме његовог владиковања“¹⁰⁹⁰. „Ја сам“, пише Ненадовић, „себи представљао владика црногорског као и друге владике: у дугој црној мантији, са камилавком на глави, са бројаницама у руци. Такво сам и портре једно из младих његових година виђао.“¹⁰⁹¹ Вук Караџић, који је био на Цетињу у јесен 1834, вели да се „садашњи владика одијева као калуђери у чији ред и он спада, само су му хаљине од боље свите“¹⁰⁹².

О Његошу као црквеном човеку могло би се навести разних мишљења, али ћемо издвојити само мишљења још четворице добрих познавалаца Његоша. Николај Велимировић, који је до сада најопширније писао о религији Његошевој, рекао је да је Његошева вера била „вера изузетна, своја, самостворена, самооснована, за разлику од вере комуналне, заједничке, акцептиране и предаване с колена на колена ... Но индивидуалност вере може да послужи и као најпоузданији пут ка најбољем хришћанству, али и као најпоузданији пут ка потпуном отуђењу од сваког

¹⁰⁸⁶ Миращ Кићовић, *Петар II Петровић-Његош: Писма*, књ. III, стр. 438.

¹⁰⁸⁷ *Књиге Љубомира Ненадовића*, св. IV, стр. 77.

¹⁰⁸⁸ Историски часопис, орган Историског друштва САН, књ. II, 1949–1950, стр. 262.

¹⁰⁸⁹ Цвито Фисковић, *Неколико биљежака о Његошу и о Црној Гори из прве половине XIX стољећа* (Историски записи, књ. II, 1952, св. 4-12, стр. 231)

¹⁰⁹⁰ Павле Ђупић, *Српска православна црква у Црној Гори...*, стр. 510.

¹⁰⁹¹ *Књиге Љубомира Ненадовића*, св. II, стр. 16-17.

¹⁰⁹² Вук Караџић, *Црна Гора и Бока Которска*, стр. 73.

хришћанства. Његош се у свом индивидуално верском самообразовању од почетка упутио једном нарочитом хришћанству¹⁰⁹³.

Према Велимировићу „верски појмови Његошеви јесу и верски појмови хришћански, само не тако разрађени и дефинисани као ови“¹⁰⁹⁴. Овакав човек, какав је био Његош, увек и у свему свој, није могао ни као епископ бити као други. „Да је овај епископ живео у време великих црквених сабора, он не би припадао ни једној верској партији, он би се уздигао над свима партијама; да је живео под Иноћентијем III, био би спаљен; да је био савременик Св. Саве био би овоме најнеуморнији сатрудник на делу народног просвећивања; да није умро 1851 године од туберкулозе, умро би 1870 од гњева, када је Кантова и Декартова отаџбина признала непогрешивост једног смртног човека.“¹⁰⁹⁵

Зачуђава прилично да се Николај Велимировић тако мало удубљивао у Његошев црквени лик. Када је писао своју *Религију Његошеву* Велимировић као да је и сâм био више у Свемиру него у Цркви, у коју је, касније, свецело духовно урастао ... Оцењујући Велимировићеву књигу о Његошу Јован Скерлић је, тачно, рекао да Његошев „случај није обичан и лак“. Скерлић није могао изаћи из самога себе и одвојити се од свога култа Доситеју Обрадовићу кога Његош није могао поднети. Отуда се ни Скерлић није удубљивао у Његошев случај, него је, углавном, поновио оно што је речено пре њега: да Његошева „скроз хетеродоксна религија тако мало личи на обичну и званичну религију. Његош је црквен човек на свој начин. Он се није закалуђерио зато што је осећао позив, зато што га је црква себи вукла, но из чисто политичких разлога, да као владика постане владар Црне Горе. И без икаквих богословских студија, без симпатија за свој свештенички позив, он се закалуђерио. Али то је било ради форме, само као једна политичка нужност. Тај чудни владика и не носи црквено одело, служи у цркви само с мене на уштап, што му се у биготној Русији није никад праштало“¹⁰⁹⁶.

У својим медитацијама о Његошу отишла је Исидора Секулић још један корак даље. Она вели за Његоша-владика: „...Црква, молитве, свеци, исповести, кајање, чак ни Свето Писмо са својим тамним и светлим текстовима, нису улазили у религиозно настројење Владичино ... Са Христом, као многи јаки људи, тешко је налазио конкретних додирних тачака.“¹⁰⁹⁷

Када је овако писала Исидора Секулић, је изгледа, била много ближа себи него Његошу. Иако се, како је то истакнуо и Вуко Павићевић, у својој *Лучи Микроkozма* веома удаљио од црквених догми, он није, као што ћемо видети, ни ту изгубио интимни додир са Христом. „Његош је“, вели Павићевић, „морао знати да је његова основна замисао у *Лучи*, па скоро и цијела његова теологија, врло мало црквена. Зато није неосновано претпоставити да ово враћање библиској причи и црквеној догми претставља један свјестан уступак званичном црквеном схватању, диктован вероватно практично-политичким разлозима.“¹⁰⁹⁸ Његош је *Лучу Микроkozма* написао прве недеље Часног поста. Шаљући је Сими Милутиновићу ради штампања, Његош му пише 24. јуна 1845: „Мрави, позвати на биће Творцем, састављају своја искуствена мравишта, и пчеле великољепне своје палате. И ја, како твар умна Створитеља, треба сагласију општем да подржавам.“¹⁰⁹⁹

¹⁰⁹³ Николај Велимировић, *Религија Његошева*, Београд 1911, стр. 160.

¹⁰⁹⁴ *На истом месту*, стр. 161.

¹⁰⁹⁵ *На истом месту*, стр. 186-187.

¹⁰⁹⁶ Јован Скерлић, *Николај Велимировић. У Писци и књиге*, VI, Београд 1923, стр.

¹⁰⁹⁷ Исидора Секулић, *Његошу – књига дубоке оданости*, Београд 1951, стр. 368.

¹⁰⁹⁸ Петар II Петровић-Његош, *Пјесме, Луча Микроkozма, проза, пријеводи*. Београд 1953, стр. 557.

¹⁰⁹⁹ Мираш Кићовић, *Петар II Петровић-Његош: Писма*, књ. III, стр. 234.

Имао је право Видо Латковић када је рекао да је Његошева религија „најшире схваћена, била нешто самосвојно и врло комплексно уосталом, до чега је дошао интензивним усамљеничким размишљањем, подстицан најразноврснијом лектиром; његова је религиозност високо надконфесионална, он није православац, па ни искључиви хришћанин ... Његош је религиозан на свој начин, али није православни калуђер-подвижник ни смирени архијереј.“¹¹⁰⁰

5.

Сви поменути истраживачи Његоша и његовог дела слажу се, мање-више, у томе, да је он био религиозан на *свој начин*, који се не подударе са православном црквеном религиозношћу. А он је, по своме високоме положају у Цркви, требало да буде више конфесионално него надконфесионално религиозан. Нама се чини да би се могло рећи да је Његош био ипак хришћански религиозан и то онако како је био религиозан народ коме је он стајао на челу. Тај облик наше народне религиозности, правилно постављен и свестрано анализиран, није, својом суштином, одступање од истинске црквене религиозности. Отуда није то била ни Његошева религиозност.

Његошева религиозност је плод околности под којима је он ступио на чело наше Цркве и народа у Црној Гори и под којима је морао да живи и ради. Његова духовна личност формирала се и под утицајем свих ових околности и *традиције*, чији је он морао бити чувар. У оквиру овога двога расло је и употпуњавало се оно што је он као изузетна личност носио у себи: геније, који је живео у *владици* Његошу, непоштедно је онеспокојавао прочелника Цркве, који је то постао по праву наслеђа.

Његошево духовно-интелектуално и религиозно-морално настајање личи у многоме на легенду: од чобанчета које је напасало овце на ћудљивом Ловћену, постао је манастирски ђак, који је, касније, послат у Приморје, у средину сасвим различиту од оне у којој је дотле живео. Природа и наш народни еп опсенили су рано ово чобанче, које је већ носило у себи необичан природни дар, и учинили га поклоником поезије. „Наше су народне пјесме историја јуначка, епопеја народна“, пише Његош 18. октобра 1851. Л. А. Франклу; „у њима може човјек видјети какав је народ који их пјева. Ја сам љубитељ поезије; она је мене много занимала. Ах, дивна поезија, искра тајанствена. Ја никад нијесам могао разабрати: али је она искра бесмртнога огња, али је клапња-чедо уског Поднебија нашег. Са земне је катедре сматрам вјетреним наступом; но када се човјек попне више самог себе, онда види бједност људску, и, када је поета, може рећи да је жрец олтара свесветија.“¹¹⁰¹

Када је био у најлепшем мушком расцвету, младом Радивоју су, силом околности, навукли калуђерску ризу: тиме је заувек била заробљена његова слобода и оцртан, у главним линијама, његов животни пут. И Матеју Вучићевићу и Јеремији Гагићу Његош се жалио, да су му, „по принуденију главарах и народа“, навукли калуђерску ризу. Са тим чином дошло је све остало. Ако је Његош рођен 1813. године, тада му је било тек 17 година, или 19, ако је рођен 1811. године. Већ овим првим кораком свога живота у Цркви Његош се, иако силом околности, огрешио о њезине прописе: у тим годинама може неко бити примљен у манастир само као *искушеник*, али калуђерске завете може положити тек када наврши 25 година¹¹⁰².

Његош је не само замонашен, а да претходно није био искушеник, него је произведен за архимандрита када му је било само 17, односно 19, година. Производство у звање архимандрита претпостављало је да дотични монах има посвећење за

¹¹⁰⁰ Видо Латковић, *Петар Петровић-Његош*, Београд 1963, стр. 51, 52.

¹¹⁰¹ Мираш Кићовић, *Петар II Петровић-Његош: Писма*, књ. III, стр. 469.

¹¹⁰² Никодим Милаш, *Православно црквено право*, Београд 1926, стр. 702.

јеромонаха, а зато се, у старо време, тражило 30 година старости. Ове су одредбе, касније, мењане: у Србији је, по чл. 37 Закона о црквеним властима од 1890. године, тражено да се за свештеника, односно јеромонаха, не може рукоположити лице млађе од 25 година, а Његош је посвећен за епископа са свега 21 годину. Све је то, разуме се, било против позитивних прописа Цркве, али је за све нађено оправдање у *изузетности* случаја о коме се радило. Пролазећи кроз Беч, на путу за Петроград, Његош је имао два сусрета са митрополитом Стеваном Стратимировићем, који се тада бавио у Бечу, али му ни овај строги црквени поглавар није ништа замерио због година.

Ушавши на овај начин у црквену службу и поставши епископом у двадесетој години живота, Његош је могао знати веома мало о учењу Цркве. Његова вера била је *она* вера, коју је веровао његов народ и коју је он сада, и као владика и као владар, био позван да чува и брани. У своме апелу Царском друштву за историју и старине при Московском универзитету, које је Његоша било изабрало за свога почасног члана, Његош је, 17. јануара 1847, писао да је његов народ „усуд осудио на искушење, на жртву за православље, и част имена“. Његош истиче да се његов народ успео да очува „само вјером и чашћу имена“ и додаје: „За владика, који поносно страда за част племена пажња Москве је спасоносна као родбинска утјеха за сироче.“¹¹⁰³

Опасност за ову своју и народну веру видео је Његош, тада још младић од 24 године, не само у насртајима ислама, него и у духу и учењу Доситеја Обрадовића. Зачуђен да је кнез Милош дозволио да се у његовој штампарији штампају Доситејева дела, Његош, 3. августа 1837, пише Милошу: „Ја волим просвећеност, али ону просвећеност која је корисна нашем народу и која одговара нашим садашњим околностима и чији је темељ благочешће; а развратну просвећеност, чији су зли основи положени на поругу светиње словенске, нити волим нити ће је волети иједан исправно мислећи Словен. Ја бих поштовао Доситеја да је он знао свој душевни дар употребити на корист нашега народа, али га употребити није умео и због тога га презирем као човека који није схватио у чему се састоји срећа народа и шта му може причинити несрећу; и као човека, који је био нечије подло оруђе за потсмех благочешћу.“¹¹⁰⁴

Самоук у свему Његош је, вели Николај Велимировић, био самоук и у теологији. Оно што он меће у уста игумана Теодосија Мркојевића, односи се на њега самога:

*Самоук сам, ако што год знадем;
По буквици учио сам књигу,
По људима учио сам свијет,
По звјездама и богословију*¹¹⁰⁵.

И овако самоук у богословљу Његош није био непобожан. Љубомир Ненадовић сведочи да је Његош „био побожан својом узвишеном побожношћу, много више него они што су га оговарали; био је добар христјанин и велики родољуб“¹¹⁰⁶ ... При повратку из Русије, иако тек на почетку своје епископске службе, Његош се старао да тачно и исправно врши све црквене обреде. Из једног његовог писма од 13. децембра 1833. види се да је он међу књигама, које је био понео из Русије, а које су му у Котору задржале аустријске власти, имао и *каноник*. Протествујући због тога, Његош, доста иронично, вели да су ово урадили „ваљда да не бих молитве чиновно свршавати

¹¹⁰³ Мираш Кићовић, *Петар II Петровић-Његош: Писма*, књ. III, стр. 644.

¹¹⁰⁴ Душан Д. Вуксан, *Писма Петра Петровића-Његоша*, књ. I, Београд 1940, стр. 244-245.

¹¹⁰⁵ Данило Вушовић, *Цјелокупна дјела Петра Петровића-Његоша*, Београд 1935, стр. 232-233.

¹¹⁰⁶ *Књиге Љубомира Ненадовића*, св. IV, стр. 77.

могао¹¹⁰⁷. Међу књигама, које је Његош овај пут био понео из Русије, налазиле су се и *Историја црквена* и дела св. Димитрија Ростовског¹¹⁰⁸.

Од свога стрица, митрополита Петра I, који је био веома образован човек, Његош је, још као младић, могао да научи да заволи књигу и да чита. У библиотеци Петра I било је, поред Светог писма Старог и Новог завета, и богословских дела. Тешко је веровати да их Његош није читао. Свето писмо Новог завета могао је читати и у преводу Атанасија Стојковића, а читао га је, видели смо, и на француском језику. Његошу је, зна се, био познат и Вуков превод Новог завета. Његош је, према Николи Банашевићу, дао Вуку Карацићу једну „свједоцбу“ 9. октобра 1833. у којој стоји, да је Вук Нови завет превео на чист српски језик и „да је наша воља и жеља да се поменути превод на свијет изда на пољзу и душевно спасеније народа србскога, на које с овим, својеручним потписом и обичним печатом потврђујем свједоцбом и наш архијерејски благослов дајем“¹¹⁰⁹. Када му се, касније, Вук обраћао по истој ствари, Његош му је одговорио, 1. новембра 1847, да би „веома рад био да се није ополчила српска јерархија на Ваш превод Новог Завјета. У томе послу нејма се рашта моје мјеније тражити, јербо други послови мени не допуштају да се оном науком како би требало занимам; стога и моје мјеније не би важило ништа као неопитно и неосновано.“¹¹¹⁰

Да је Његош добро познавао Свето писмо види се и из његових дела, а и из његових приватних бележака. У својој *Биљежници* он је забележио и ову реченицу: „Слово (Реч) је Божије зачело мирове (светове) у просторе.“¹¹¹¹ Ову исту мисао, само мало опширније, изрекао је Његош и у своме *Тестаменту*. „Твоје је Слово“, вели он тамо, „све из ништа створило, Твоме је закону све покорно, човјек је смртан и мора умријети.“¹¹¹²

Ово, што је овде речено, скраћени је садржај *пролога* Јовановог Јеванђеља (I, 1-4), где се вели да је у *почетку* била *Реч* и да је „све кроз Њу постало и без Ње ништа није постало што је постало“ ... Полазећи од овога, основног, уверења Његош је изградио цео свој поглед на свет, али је, понет снагом свога генија, пуштао пуни замах у својој машти и био подложен и другим, ванбиблијским, утицајима, који се не могу помирити са црквеним схватањима.

Његошеве савременике је бунило и то што један владика пева песме, што мало служи у цркви и, нарочито, што се одева као световњак. Али, и овако, спољашње посветовњачен, Његош је, где год је то било могуће, држао све црквене прописе. Нарочито је држао посте: веома је интересантно да је он своју *Лучу Микрокозма*, дело пуно хетеродоксије и крупних одступања од учења Цркве, написао прве недеље *Часног поста*. Едуард Грије забележио је у своме *Дневнику*, под 7. априлом 1842, да је Његош строго држао *Часни пост* и да тада није јео чак ни рибу. Грије, истина, вели да је Његош ово чинио по својој званичној дужности и да му је, када се и он понудио да пости, рекао: „Кад већ ја морам да чиним ту глупост, није потребно да и ви то исто радите.“¹¹¹³

За Христа и његову личност имао је Његош више него обично дивљење. Иако је тачно оно што је Николај Велимировић рекао, да, наиме, „никад ни један свештеник

¹¹⁰⁷ Душан Д. Вуксан, *Библиотека владике Рада (У Цетиње и Црна Гора*, стр. 207)

¹¹⁰⁸ Ристо Ј. Драгићевић, *Црна Гора за вријеме првог Његошевог одласка у Русију* (Историски записи, год. VIII, 1955, књ. XI, св. 1-2, стр. 171)

¹¹⁰⁹ Никола Банашевић, *Његошев однос према Вуку и његовом правопису* (Прилози..., књ. XX, 1954, св. 1-2, стр. 41-42)

¹¹¹⁰ Мираш Кићовић, *Петар II Петровић-Његош: Писма*, књ. III, стр. 360.

¹¹¹¹ Перо Шоћ, *Његошева Биљежница*, стр. 137.

¹¹¹² Мираш Кићовић, *Петар II Петровић-Његош: Писма*, књ. III, стр. 605.

¹¹¹³ Јевто Миловић, *Дневник Едуарда Грија од 7. априла 1842* (историски записи, год. 1951, књ. VII, св. 1-3, стр. 69)

хришћански није мање рекао о Христу, него овај цетињски првосвештеник¹¹¹⁴, ипак је доста необично да је Његош то рекао баш у *Лучи Микрокозма*, чије су последње две строфе посвећене Христу. Оне гласе:

*Син, достојни Оца превјечнога,
Обукá се у человјечество,
Наоружан оружијем правде,
И стр'јелама светог просвјештења,
Попирући злобу и тирјанство,
Добродјетељ у храм освештава.*

*О преблаги, тихи учитељу,
Слатка ли је света бистра вода,
С источника Твога бесмртнога.*

*Од Твога су св'јетлога погледа,
Уплашене зраке ишчезнуле;
Од твога су хода свеишенога
Богохулни срушени олтари;
Васкрсењем смрт си поразио,
Небо Твојом хвалом одјекује,
Земља слави свога Спаситеља¹¹¹⁵.*

У ових шеснаест стихова *Луче Микрокозма* Његош је исповедио своју веру у Христа: и за њега је Христос оваплоћени Син Божји, који је „наоружан оружјем правде“ и који уништава злобу и тиранство и освештава врлину у храму. Његош је веровао не само у оваплоћење Христово, него и у истину Његовог васкрсења: „Васкрсењем смрт си поразио, небо Твојом хвалом одјекује, земља слави свога Спаситеља“. Велимировић је тачно рекао, да се „у овој рудиментарној христологији могу наћи сви основи црквене христологије“¹¹¹⁶.

Нама се чини и још много више: дубоко дивљење и топла љубав за Христа. Ових шеснаест стихова о Христу употпунио је Његош оним што је о Њему написао и што је за Њ осетио када је, априла 1851, био у Риму. Љубомир Ненадовић сведочи да је Његош, у цркви Св. Петра у Риму, „сео на столицу и тридесет минута гледао је непрестано у божанствено лице Христово. У целој Историји ништа му слађе није било гледати од ове слике: „Заиста, рече владика на поласку, кад би ова Христова слика могла проговорити, прве би јој речи биле: не чините другима оно, што сами себи не желите. Вјера без добријех дјела мртва је“¹¹¹⁷.

Седећи на горњој галерији Колосеума и сређујући утиске из Рима, Његош је забележио о утиску, који је на њега учинило Рафаелово *Преображење Христово*, и ово: „Отпутоваћу, а нисам се сит нагледао тога Христовог лика: миран човјечји лик на којем пише: да је посао довршен. Пред тим платном сам се испуњавао миром, осетио шта је то мир у души. Чим окренем главу од слике, одмах нагргну неке бриге и жеље. Кад се опет вратим слици, осећам, или мислим, не знам тачно: да је и брига и жеља већ доста. Лак као облак, путујем далеко, далеко сам већ. Је ли, збиља, свега доста?“¹¹¹⁸

¹¹¹⁴ Николај Велимировић, *Религија Његошева*, стр. 162.

¹¹¹⁵ Данило Вушовић, *Целокупна дјела Петра Петровића-Његоша*, стр. 146.

¹¹¹⁶ Николај Велимировић, *Религија Његошева*, стр. 162.

¹¹¹⁷ Књиге Љубомира Ненадовића, св. II, стр. 104.

¹¹¹⁸ Код: Исидора Секулић, *Његошу – књига дубоке оданости*, стр. 387.

Ово *Вјерују* Његошево подудара се, у многоме, са *Вјерују* Достојевског, који је писао о Христу: „Покаткад ми Бог даје часове савршеног мира; у тим часовима ја волим и верујем да и мене воле; у тим часовима ја сам формулисао своје Вјерују, у коме је све јасно и свето за мене. Ово Вјерују је сасвим просто; ево њега: ја вјерујем да не постоји ништа дивније, дубље, симпатичније, разумније, људскије и савршеније од Христа. Са суревњивом љубављу ја говорим себи, да не само нема Њему слична, него и да не може бити. Штавише, ја изјављујем: када би ми неко могао доказати да је Христос ван Истине, и кад би Истина заиста искључивала Христа, ја бих претпоставио да останем са Христом а не са Истином.“

6.

Велики људи засведочавају своју веру и својим односом према смрти и начином умирања. И у нашем се народу верује да се по лепоти умирања може судити и о величини онога који умире и о његовој људској вредности. Само за безверника је физичко нестајање пресецање живота. Његош је и овде, када се душа дели од тела, био израз народног схватања. Иако је одавно знао да му нема лека, Његош није бунтовао против смрти. Захваљујући Богу што га је, и духом и телом, украсио „на земљи над милионима“, Његош је у своме *Тестаменту* смерно написао: „Ја на Твој позив смирено идем или под Твојим лоном да вјечни сан боравим или у хорове бесмртне да Те вјечно славим.“¹¹¹⁹

О постепеном нестајању у болести и о смрти, која му се све бржим корацима приближавала, Његош је, 10. августа 1850, исповедио своме пријатељу Петру Маринковићу: „...У мојој болести ја сам и о смрти помишљао, него ова мисао нимало мени шкодила није, но штавише зраке су ми душевне лакше кроз тијело проишале, како сунчане зраке кроз танке и раздробљене облаке што лакше проишчу. Моја је идеја међу небесима и гробницом смјело лећела, и ја сам смрт овако разумео: или је тихи вјечни сан који сам боравио пре рођења или лако путовање из свијета у свијет и прикључење бесмртном лику и вјечито блаженство. Ја се ада нимало бојао нијесам, јербо у мени адска душа није, и ја Бога не претстављам као Нерона или Мухамеда II, ја Га претпостављам по Његову Величанству, за духа превеличественога, премилостивог својим тварима. Ја сам душу човеческу претстављао за неки тајанствени фокус, која, како се раздвоји од тијела, сине хитром зрачицом и запали бесмртни план нашега живота и блаженства на небесима.“¹¹²⁰

Његош је умро 19. октобра 1851. у девет сати пре подне. Била је чудна игра судбине да је његов претходник, св. Петар Цетињски, умро уочи Лучиндана, а Његош на сам Лучиндан. Ако су му, за време његовог земаљског живота, пребацивали да је био и сувише мало владика, Његош се упокојио и као добар хришћанин и као побожан архијереј. Од Вука Поповића из Котора имамо сачуван опис последњих часова Његошевих. У своме писму Вуку Карацићу, од 22. новембра 1851, Поповић пише: „...Сутра дан осване још у тежој муци, али га бистра памет није никад издавала, и зато се мирно исповиједи и причести, па најпосле с раширеним рукама ове ријечи изговори: „Боже и Света Тројице помози ми. Боже и Света Госпођо предајем Ти на аманет сиротну Црну Гору. Свети Арханђеле Михаиле, прими моју гријешну душу“, и одмах простре се на страмац свога стрица светога Петра и испусти дух. Обучен је био у најљепшој одежди што му је руска царица поклонила била, и тако у дивном

¹¹¹⁹ Мираш Кићовић, *Петар II Петровић-Његош: Писма*, књ. III, стр. 605.

¹¹²⁰ *На истом месту*, стр. 439-440.

архијерејском одијелу накићен, пружен про све цркве у одијелу, с отвореним очима и засуканим брцима и изгледао је као жив, и мирисао као ружа, или као свет.¹¹²¹

И на самртничкој постељи Његош је тражио од браће и од народних старешина да га сахране на Ловћену код нове цркве. За Ловћен је Његош остао присно везан цео свој век; када се враћао са свога последњег пута и из Боке Которске видео Ловћен, рекао је гледајући га: „Нећемо се више никада раставити“ ... Његош није сахрањен на Ловћену, него је положен у гроб светога Петра. Сахрану је извршило преко стотину свештеника уз учешће око 4000 душа.

Као и у другим областима, где је делао, Његош је и у Цркви био изразито свој и необичан. Његова вера у Бога, творца и сведржитеља света, била је дубока иако не увек у складу са догматским учењем Цркве. Понет неутољивом жудњом за сазнањем, Његош је кршио обзире које му је, као епископу, Црква налагала, али он ни онда када је нецрквено мислио, није хтео да буде *против* Цркве. Знао је веома добро колико је народ, којим је управљао, био дубоко урастао у своје православље, па је чинио све што је могао да га брани и чува.

Његош није био само владика, него и владар, који је често морао да употребљава и круте мере и који је, када је то бивало неопходно, морао да се мири и са извршењем смртне казне. Песник целим својим бићем, он је био раздиран сплетовима потресних нескладâ у животу, а и онеспокојаван неслогом и непослушношћу главара, који су робовали својој самовољи. У огромном Свемиру, који је дело Божије, Његош је гледао храм Творца и себе сматрао свештеником у томе храму. Црква, којој је служио и стајао на челу, била је умањена слика тога храма: Оснивачу те Цркве, Христу, Његош је служио и са много љубави и са смерном кроткошћу.

4. ОДВАЈАЊЕ ЦРКВЕНЕ ОД СВЕТОВНЕ ВЛАСТИ

Смрћу Петра II Петровића Његоша угасила се владичанска лоза у породици Петровића Његоша и почела световна власт ове породице: завршила се *једна епоха* у историји Црне Горе и почела *друга*, на крају које ће се наша црква у Црној Гори ујединити са другим деловима раскомадане Пећке патријаршије. Није, сасвим, јасно да ли је Његош пре него што је написао свој *Тестамент* мислио на то да за свога наследника одреди световно лице. Неки држе да је то требао да буде Павле, син Његошевог стрица Петра, који је био председник Сената. У своме писму Д. П. Татишчеву Његош, 13. јуна 1840, моли да његов синовац, а можда и наследник, буде примљен у царски пажевски корпус, а један други млади Црногорац у неку другу војну академију¹¹²². Тек када је Павле Перов умро, Његош је, веле, променио мишљење и за свога наследника одредио Данила Станкова. У *Тестаменту*, који је написао на Прчњу 27. маја 1850. и послао га, истога дана, на чување Јеремију Гагићу с молбом да, ако он ускоро умре, копије *Тестамент*а пошаље у Русију и у Црну Гору, одређен је Данило за наследника. Тамо се вели: „Ако ли ја оздравим, а Ви ћете ми га изволити вратити када га заиштем овако запечаћена.“¹¹²³

У Тестаменту стоји: „Њему (Данилу) остављам *владичанство* како је од старине узаконено у Црној Гори. Истоме Данилу свеколико моје и движимо и недвижимо што имам у Црну Гору остављам, а препоручујем мојему брату Перу да Данила у свачему како својега сина наставља доклен се Данило учини способним народом управљати.“¹¹²⁴ Перо Томов, брат Његошев, јавља Гагићу, 14. новембра 1851, да су

¹¹²¹ Вукова претиска, књ. VII, Београд 1913, стр. 111.

¹¹²² Мираш Кићовић, *Петар II Петровић-Његош: Писма*, књ. II, стр. 235, 504.

¹¹²³ Мираш Кићовић, *Петар II Петровић-Његош: Писма*, књ. III, стр. 434.

¹¹²⁴ *На истом месту*, стр. 605.

народ и главари изабрали Данила за свога господара и моли, у духу Тестаментa, да Данило буде послат у Духовну академију у Петроград, где треба да се спреми за архијереја¹¹²⁵. И Љубица Кланчић вели да нема „ниједног директног податка да је Његош намјеравао да изврши или препоручи да се изврши промјена у врховној власти Црне Горе, тј. да се мјесто звања владике уведе звање кнеза. За такву промјену била је потребна сагласност руског цара, а Његош није ништа предузимао да је добије.“¹¹²⁶

Извршење Његошевог Тестаментa није било без тешкоћа, које замало нису добиле веома трагичан обрт. Већина сенатора и племенских главара била је за то да Његоша наследи његов брат Перо, који је у томе смеру активно радио. У време када је Његош умро, Данило се налазио у Бечу. Чим је чуо за Његошеву смрт јавио је Сенату, чији је председник био Перо Томов, да он долази у Црну Гору. У своме писму Сенату Данило је наговестио да жели да се прогласи за *кнеза*, а не да буде *владика*. „Владичанство се“, вели он у писму, „не слаже са сувременим идејама којима и ми у Црној Гори треба да дозволимо приступ.“¹¹²⁷ Руски цар је, у једном писму Данилу, саветовао да овај оде у Црну Гору и да изврши Његошев Тестамент па, када се то сврши, „да дође у Русију да поред кнежевства добије и владичанско звање“.¹¹²⁸

Од повратка Данилова на Цетиње до одржања Народне скупштине на Цетињу, на Нову годину 1852, водила се оштра борба између Данилових и Перових присталица. Народна скупштина је потврдила Његошев Тестамент и изабрала Данила за његовог наследника, али већина Сената као да није показивала воље да се томе покори. Када је, после одржаног богослужења у Цетињском манастиру, Данило дошао у Сенат, затекао је тамо све сенаторе са Пером Томовим на челу, који је седео на Његошевој столици. Нико од сенатора није устао када је Данило ушао, што је био знак да га ниподаштавају. „Данило је са својим оцем и стрицем пришао Перу и рекао му: „Мичи ми се, стрико, са моје столице. Ако ми се не макнеш са ње, задајем ти чисту Божију вјеру, од једнога ће од нас крв запливати“. Дохватио се руком за мач, дигао га са столице и он сио. Перо са својим присталицама дохватио је оружје, али у том моменту споља су ушле Данилове присталице, којих је било много више него главара око Пера и тада је Перо видео да Данило има већину. Умирили су се и он и његове присталице и редом прилазили Данилу да му љубе руку, што је био доказ да га признају за господара.“¹¹²⁹

Данило је био решио да се не владичи. Пре него што је пошао за Русију, Данило је удесио да је Народна скупштина, 21. марта 1852, прогласила Црну Гору *кнежевством*. У члану трећем Сенатског акта стоји: „Владика или митрополита, који ће имати ограничену власт у црквеним пословима, бираће и постављати влада из чланова славне породице Његоша, или других најодличнијих породица црногорских.“¹¹³⁰ Данило је приволео главаре да потпишу једну молбу руском цару у којој се тражи да Цар призна Данила за световног кнеза, „на основу једнодушне жеље и воље цијелог народа и народних главара“. Ову молбу нису хтели потписати ни Перо ни Ђорђије Петровићи ни сердар Мило Мартиновић. Када је био стигао у Беч, на путу за Русију, Данило је тражио да му се пошаље друга молба, која би била потписана од свих главара, али

¹¹²⁵ Ристо Драгићевић, *Црна Гора крајем 1851 године* (Историски записи, год. VI, 1953, књ. IX, св. 2, стр. 419)

¹¹²⁶ Љубица Кланчић, *На кога се односи Његошево писмо од 13. октобра 1851?* (Историски записи, год. XIII, 1960. књ. XVII, св. 4, стр. 810). Ово је Његошево писмо П. К. Мајендорфу од 13. октобра 1851. и односи се на Петра Перовића Цуцу (Мираш Кићовић, *Петар I Петровић-Његош: Писма*, књ. III, стр. 613)

¹¹²⁷ Јагош Јовановић, *Стварање црногорске државе...*, стр. 235.

¹¹²⁸ *На истом месту*, стр. 236.

¹¹²⁹ *На истом месту*, стр. 239.

¹¹³⁰ Петар И. Поповић, *Никанор Ивановић-Његуш* (Годишњак филозофског факултета у Новом Саду, књ. IV, 1959, стр. 61)

поменута тројица главара нису хтели потписати ни ову молбу¹¹³¹. И без њихових потписа Цар је, 18. јула 1852, признао Данила за световног кнеза.

Овим признањем је, и формално, била завршена управа владика у Црној Гори. Признањем Данила за световног кнеза поставило се, непосредно, питање: *ко ће сада бити први митрополит Црне Горе?* Из породице Петровића није било кандидата за то место, а тешко их је било наћи у целој Црној Гори. Русија је, међутим, била веома заинтересована *како ће се ово питање решити.* Гроф Сењавин, руски министар спољних послова, писао је, 18. јуна 1852, кнезу Данилу: „Власт епископа, који ће у своје доба бити изабран да управља црквеним пословима Црне Горе, треба ограничити искључиво и само на те црквене послове и да се ни у коме случају не протеже на политичке акте светског карактера, који ради одржавања потребне принципијелности морају припадати само вама, као владару Црне Горе.“¹¹³²

И без овога савета грофа Сењавина Данило, по својој одлучној природи, не би дозволио да му се неко меша у послове које је он сматрао само својим. За новог митрополита била су се појавила два кандидата: архимандрит манастира Острога Никодим Рајичевић и Никанор Ивановић Његуш. Архимандрита Никодима је Петар II Петровић Његош, 12. августа 1835, произвео за игумана манастира Острога, „јер нађосмо га заслужна тога степена и определијелисмо му манастир Острог да у њему живи и игуман да буде и да једнаку власт имаде у свему са архимандритом и да њих двојица као два брата међу собом у љубави христијанској живе и да манастирске приходе и дохотке заједно нагледају.“¹¹³³ Никодима је желела и Русија, али је Данило био против тога. Никодим је отишао у Русију и тамо умро 25. фебруара 1858.

Данилов избор је пао на Никанора Ивановића-Његуша, који је само пореклом са Његуша, али није био ни у каквом сродству са Петровићима Његошима. Он је рођен у Дрнишу, у Далмацији, богословију је учио у Шибенику и Задру, једно време боравио у манастирима Крки и Драговићу. Замонашен је, крајем децембра 1851, у манастиру Савини. За јерођакона и јеромонаха рукоположио га је владика Јеротије Мутибарић ... Почетком јуна 1852, на своју руку, обрео се на Цетињу. За архимандрита произвео га је, на тражење кнеза Данила, епископ Стеван Кнежевић 20. септембра 1853.

Кнез Данило је желео да Никанор постане црногорски митрополит: 15. априла 1855. питао је кнеза Горчакова да ли може послати једнога архимандрита у Русију ради посвећења за епископа. Цар је ово тражење кнеза Данила одобрио. Беч је, изгледа, желео да нови црногорски митрополит буде посвећен у Монархији. Један такав предлог учинио је кнезу Данилу Јосиф Рајачић, али је кнез одбио тај предлог. Ово је, изгледа, био главни узрок што је Беч, касније, прогонио Никанора Ивановића, који је био аустријски поданик и хтео је да буде посвећен за епископа једне друге државе у трећој. Када је, после целог низа тешкоћа, марта 1858, Никанор пошао за Русију да буде хиротонисан, задржале су га аустријске власти у Задру и он се морао вратити на Цетиње. Тек када је иступио из аустријског поданства, Никанор је, крајем септембра 1858, могао отићи у Русију, где је хиротонисан, децембра 1858.

Владиковање Никанора Ивановића Његуша није било ни дуго ни славно. Из једнога писма Вука Поповића из Котора Вуку Караџићу, од 14. маја 1860, могло би се закључити да владика Никанор није био популаран. „И владика црногорски“, пише Поповић, „спрема се на пут да прегледа и поучи своје стадо, али с јела и ложница мучно му је с Цетиња кренути. На овоме крају слабо га наши љубе и цијене, многи држе да и није до наше руке. Поп Шпадијер јављајући овђе његова нечиста дјела,

¹¹³¹ Јагош Јовановић, *Стварање црногорске државе...*, стр. 239.

¹¹³² Петар И. Поповић, *Никанор Ивановић-Његуш*, стр. 62.

¹¹³³ Миращ Кићовић, *Петар II Петровић-Његош: Писма*, књ. I, стр. 433.

говорио је да је прави расколник.¹¹³⁴ Ово је онај поп Јоко Шпадијер, који је на Нову годину 1852. служио литургију у Цетињском манастиру и после службе „благословио је Данила и поменуо га као господара Црне Горе“.¹¹³⁵

Крај владичанства Никанора Ивановића био је трагичан: када је, 31. јула 1860, кнез Данило био у Котору смртно рањен, сишао је и владика Никанор са осталим главарима са Цетиња у Котор, али Данило није желео да га види¹¹³⁶. Са поворком, која је носила мртвога кнеза на Цетиње, ишао је владика Никанор али само до границе одакле се вратио у Котор под изговором да нема са собом потребне му владичанске одежде.

Овакав поступак владике Никанора увредио је и војводу Мирка и кнеза Николу, који је проглашен за наследника Данилова. У писму, које је војвода Мирко, 5. августа 1860, упутио владици Никанору, критикује се владичино држање као недолично. „...Али ако нисте“, стоји у писму војводе Мирка, „имали нуждни окрут, ми би морали бити задовољни и онако, да сте га допратили без окрута, јербо нико Вас не би кривио што га нисте имали при себи. Да сте били и болестан опет, би требали да сте га допратили, Црногорци би Вас донели на својим рукама, ако не би могли јахати или ићи; боловати у Котору или путем до Цетиња то Вам је било свеједно, но Ви претпостависте остати у Котору; дакле, нема извиненија. Куд је полазио Ваш господар и благодјетел мртав, тамо сте и Ви поћи дужан били, ако и болестан. Припишите дакле само себи што Вас је снашло. Чуо сам да добар пастир полаже душу за овце а јесте ли Ви сходно овом поступили, молим да запитате своју савест. Мој брат умре и легне у гроб и Ви га не видосте, мој се син закњажио па га нисте виђели, ни нисте га по обичају благословили, ми смо овђе заједно у тугу и радост а Вас не бијаше с нама, признајте дакле да не можете ни будуће с нама бити. Невјерни сте Ви били своме књазу, неврјерни народу, неврјерни своме чину, неврјерни својој савјести.“¹¹³⁷

Владици Никанору упутио је и кнез Никола писмо, које гласи: „Част ми је, монсињеру, да Вас извијестим да *нијесте више владика на Цетињу*. Ваше одсуство на погребу покојног књаза, Вашег добротвора, узрок је Вашег отпуштања“¹¹³⁸ ... Никанор, као да није баш ништа значио, отпуштен је „са службе“ и није се, разуме се, могао више вратити на Цетиње: преко Задра и Беча отишао је у Русију, где је, на Криму, живео од руске помоћи. Нићифор Дучић вели да се вратио из Русије „у Горицу у Аустрији ради мекше климе и умро ту ове године“.¹¹³⁹

За новог митрополита Црне Горе дошао је *Иларион Рогановић*. Рогановић потиче из сиромашне породице. Читати и писати научио је код месног пароха. Једно време живео је у манастиру Врањини, а када су Турци заузели овај манастир прешао је у манастир Ждребаоник. Као већ одрастао човек ступио је у Цетињску петогодишњу школу. Затим је отишао у манастир Острог, где је постао старешина манастира. Из Острога је преведен на Цетиње где је произведен за архимандрита. Ово производство је значило да је предвиђен за новог црногорског владика.

Кнез Никола је, 14. октобра 1862, затражио од руске владе дозволу да може послати Илариона у Русију ради хиротонисања. Одговор из Русије дошао је 19. јануара 1863: Иларион је, после тога, отишао у Петроград и био хиротонисан за епископа у лаври св. Александра Невског. Умро је 1882. године.

¹¹³⁴ Вукова преписка, књ. VII, стр. 366.

¹¹³⁵ Јагош Јовановић, *Стварање црногорске државе ...*, стр. 238-239.

¹¹³⁶ Вукова преписка, књ. VII, стр. 372.

¹¹³⁷ Петар И. Поповић, *Никанор Ивановић-Његуш*, стр. 92-93.

¹¹³⁸ Новак Ражњатовић, *Положај и улога цркве у Црној гори 1852-1878* (Историски записи, год. XIV, 1961, кн. XVIII, св. 4, стр. 588).

¹¹³⁹ Нићифор Дучић, *Историја српске православне цркве*, стр. 259.

Митрополит Иларион управљао је црквом у Црној Гори 19 година. Теодор Стефановић Виловски познавао је лично митрополита Илариона и о њему оставио овакав опис: „Митрополит Иларион, кога смо потражили у његовој резиденцији, званој манастир, једна је од најпоштованијих личности на Цетињу. Иако није учен, владика се одликује природном мудрошћу, која је код њега везана са једном стварно ретком добротом срца, која га чини врло омиљеним и код великих и код малих.“¹¹⁴⁰ И Нићифор Дучић, који је митрополита Илариона лично познавао, вели за њега да је „био тихе нарави, некористољубив и омиљен у свештенству и народу“¹¹⁴¹.

Околности под којима је митрополит Иларион имао да ради нису биле лаке. Иако кнез Данило није хтео да буде владика, он се мешао у власт која је припадала цркви, тако да митрополит није имао да много шта каже. Нићифор Дучић, који је црквени живот овога доба у Црној Гори добро познавао, вели да „митрополит сâм управља епархијом, расправља свештеничке парнице административно и судски и изриче пресуде како зна и уме, јер јоште нема зато законских прописа; а дјеловођ му је протођакон. И велики се суд у то мијеша, по старинском обичају, док се законом не одреди круг рада црквеној власти.“¹¹⁴² „И брачне и друге црквене и духовне природе парнице расправљају и пресуђују кнез и Сенат; а митрополиту се усмено јави по перјанику само за распуст мужа и жене“¹¹⁴³.

За време митрополитовања Иларионова продужене су реформе које је био започео кнез Данило: године 1854. кнез Данило је воспоставио једну наредбу митрополита Петра I о наградама свештеника. „Ово је у ствари воспостављање једне наредбе Петра I о истоме. По томе свака кућа треба да преда своме попу по 30 литара жита годишње, што се звало бир. Осим тога, за поједине услуге плаћа се посебно, за погреб домаћина и домаћице два талира, дјетета један талир, за прекаду крсног имена двије ‚проскуре‘, за крштење дјетета објед.“¹¹⁴⁴ Митрополиту, архимандриту Цетињског манастира и протођакону била је одређена плата.

Прва реформа манастирског поседа и управа извршена је 1854. године. Те године извршен је попис свих манастирских добара и створен предрачун прихода свакога манастира. И калуђери су добили редовну плату, а вишак прихода одлазио је у народну касу у *Фонд за непредвиђене народне потребе*. Кнез Никола је, поново, наредио да се прегледа и попише сва манастирска земља, и тамо где је била слаба манастирска управа да се земља да сељацима под закуп. Нова реформа извршена је 1868. године.

Кнез Данило је хтео да црногорско свештенство врати цркви, па је издао наређење „да свештеници служе сваке неђеље у својим парохијским црквама, и да се свако чељаде, од 12-те године па унапријед, мора редовно исповиједати и причешћивати“¹¹⁴⁵. Митрополит Иларион је тражио од свештенства да сваки свештеник мора да пусти браду, али је било дозвољено да и даље носи народно одело. Године 1864. издата је наредба која је требало да уреди парохије: били су уведени *протопрезвитерати* и постављени протојереји, који су, такође, имали парохије. Оне су биле за 12 домова веће од обичних парохија ради веће материјалне помоћи протојерејима. Године 1866. извршена је нова расподела парохија према броју становника. По овој новој расподели остало је око 60 свештеника без парохија. „Како држава није имала финансијских средстава за њихово материјално збрињавање, одређено је да парохије које обухватају преко 120 кућа а од неких преко 150 кућа од сваке даље куће да се узима по један

¹¹⁴⁰ Theodor Ritter Stefanović von Vilovo, *На наведеном месту*, стр. 13.

¹¹⁴¹ Нићифор Дучић, *Историја српске православне цркве*, стр. 260.

¹¹⁴² *На истом месту*, стр. 261.

¹¹⁴³ Нићифор Дучић, *Црна Гора* (Гласник срп. учен. друштва, XL, 1874, стр. 55)

¹¹⁴⁴ Новак Ражњатовић, *Положај и улога цркве у Црној Гори...*, стр. 594.

¹¹⁴⁵ Павле Ћупић, *Српска православна црква у Црној Гори...*, стр. 597, бел. 1.

фиорин годишње да би се сакупљена сума дијелила отпуштеним свештеницима. Тако им се давало по 15-20 фиорина годишње, што је, каже Ровински, само по себи мало, али је за црногорске свештенике довољно, јер сваки је увијек имао „свој дом и своју земљу“.¹¹⁴⁶

За време митрополита Илариона отворена је *богословија* на Цетињу и створена нова, *рашко-захумска*, епархија. Седиште ове епархије било је у манастиру Острогу. Обухватала је „Брдска племена до ријеке Зете и новоприсаједињене крајеве око Никшића, Бањане, Пиву и друге“¹¹⁴⁷. Дучић је мислио да би било тачније да се ова епархија назвала брдска, „јер и захумска и рашка имају своје митрополите“. За првог епископа ове епархије био је изабран *Висарион Љубиша*, родом из Паштровића. Посветили су га за епископа, 8. септембра 1878, митрополит Иларион и боко-которски епископ Герасим Петрановић¹¹⁴⁸.

Митрополит Иларион је наредио да се уведу *регистри* рођених, венчаних и умрлих. Још за време митрополита Петра I постојали су протоколи крштених. Новоуведени протоколи одржали су се и касније.

Иларионов наследник је био *Висарион Љубиша* (1882–1884), рођен у Св. Стефану у Боки Которској 14. априла 1823. године. Био је народни учитељ, касније парохијски свештеник и учитељ у Перасту. Када је обудовио, прешао је у Црну Гору и постао старешина манастира Мораче: 22. марта 1868. произведен је за архимандрита. За епископа је посвећен 8. септембра 1878. године. Када је умро митрополит Иларион, кнез Никола је поставио Висариона Љубишу за митрополита Црне Горе. Као митрополит покушао је да Цркву у Црној Гори преуреди по узору Српске православне цркве у Далмацији, али му то није пошло за руком. Једно време био је и министар просвете Црне Горе. Умро је 14. априла 1884. на Цетињу. Ту је и сахрањен.

Љубишин наследник био је *Митрофан Бан*, који је, такође, рођен у Приморју: рођен је 1841. године у Грбљу. Ту је свршио основну школу, а приправну богословију у манастиру Савини. Замонашен је у истом манастиру 1866. године. Једно време управљао је манастиром Подлаством у Грбљу. Године 1869. прешао је у Црну Гору. Као архимандрит манастира Мораче учествовао је 1877. године у борби са Турцима и био одликован златном Обилића медаљом за храброст. Борио се у војсци која је била под командом војводе Миљана Вуковића и која је одбранила „да турска војска не пријеђе ријеку Морачу и манастир не опљачка и не запали“¹¹⁴⁹.

После смрти Висариона Љубише постао је администратор митрополије и затим, такође, и рашко-захумске епархије. За митрополита Црне Горе посвећен је 18. априла 1885. у Петрограду. И он је покушавао да појача ред и дисциплину у свештенству: издао је посебну наредбу о томе да свештеници треба да носе пристојно одело.

Митрополит Митрофан Бан се бавио и књижевним радом: штампао је *Беседе*, *Кратки црквени устав*, *Помоћно упутство при исповести* и *Седам тајни Новог Завета*. За време његове управе црквом у Црној Гори донет је *Закон о наставницима богословско-учитељске школе, реалне гимназије и других средњих школа*. Овај Закон је ступио на снагу 12. новембра 1890: у Богословско-учитељску школу уведено је учење новогрчког језика¹¹⁵⁰. Црквена књижевност почела се у Црној Гори тек зачињати. Од почетка 1889 године до краја 1901. године излазила је „Просвјета“, коју је издавало Министарство просвете и црквених послова као лист за цркву и школу. Први уредник

¹¹⁴⁶ Новак Ражњатовић, *На истом месту*, стр. 597.

¹¹⁴⁷ *На истом месту*, стр. 618.

¹¹⁴⁸ Нићифор Дучић, *Историја српске православне цркве*, стр. 260.

¹¹⁴⁹ *На истом месту*, стр. 261.

¹¹⁵⁰ Мирко М. Мијушковић, *Први министар просвете Црне Горе Јово Павловић (У Цетиње и Црна Гора*, стр. 255)

„Просвјете“ био је Јован Павловић. Претплату на лист примала је Цетињска конзисторија. У службеном делу објављивани су расписи митрополита и министра просвете, а у неслужбеном делу разни чланци. „На прво место долазе чланци верског карактера (преглед православља, стање црква, црквене беседе), а онда друго.“¹¹⁵¹ Од године 1865. до 1870. излазио је „Орлић“, који је издавао Јован Сундечић. „Грлица“ је покренута 1889. године. Имала је календарски део и шематизам. Уређивао је Лазо Томановић. Излазила је до 1895.

За време Митрофана Бана добила је наша црква у Црној Гори свој *Устав*, назван *Устав Св. синода*, који је издан 30. децембра 1903. године. У *првом* члану Устава дефинише се шта је, црквено-правно, наша црква у Црној Гори. Тамо се каже: „Автокефална православна митрополија у књажевини Црној Гори као члан једне, свете, католичке и апостолске цркве, којој је пастиреначалник и глава Господ и Бог наш Исус Христос, чува и одржава јединство у догматима и у каноничким установама са свима православним, автокефалним црквама, и ово ће јединство она чувати и одржавати до вијека.“¹¹⁵² По овоме Уставу била је уређена наша црква у Црној Гори до уједињења са осталим деловима наше Патријаршије: свака епархија имала је своју конзисторију чији је референт био протођакон. „До 1904 године сам је краљ именово митрополита и епископе, а од то доба учествује при томе и Синод, који је те године установљен.“¹¹⁵³ Синод су сачињавали епископи, два архимандрита, три протојереја и један синодски канцелар. Они су предлагали владару кандидате за епископе и митрополите¹¹⁵⁴.

Руси су били први који су црногорску митрополију уврстили, 1851. године, у ред автокефалних црква. Отуда су то преузели Ралис и Потлис у своју Синтагму (1855. године, том V, стр. 529): ту се она наводи на *деветом* месту као „автокефална митрополија црногорска“. Тамо је речено да су ови подаци узети из руског *каталога* и да се не наводи у *Зборнику* Цариградске патријаршије, који је објављен априла 1855. године. Све је ово, према истраживањима Љубомира Дурковића Јакшића, било без тражења наше цркве у Црној Гори. „Према томе“, вели он, „Црногорска митрополија сачувала је само права која је имала 1766 године као епархија Пећке патријаршије, тј. сачувала је свој status quo.“¹¹⁵⁵

После Балканског рата Пећ је потпала под Црну Гору. Када је основана нова Пећка епархија, Пећ је постала седиште ове епархије, која је дошла под јурисдикцију Црногорске митрополије. За *првога* епископа ове епархије био је изабран Гаврило Дожић¹¹⁵⁶. Дожић је дошао за епископа ове епархије 6. децембра 1913. и остао на томе положају до 17. новембра 1920, када је, после смрти Митрофана Бана, био изабран за митрополита црногорско-приморског¹¹⁵⁷.

5. РЕЛИГИОЗНОСТ ЦРНОГОРАЦА И ЛИК ЦРНОГОРСКОГ СВЕШТЕНИКА

Код нас се, нарочито између два Светска рата, било створило мишљење, да су Црногорци, од свих Срба, најмање религиозни и највише удаљени од црквене побожности. Овакво схватање настало је отуда што наш свет у овим крајевима, и не

¹¹⁵¹ Илија Зорић, *Књижевни листови и годишњаца у Црној Гори* (У Цетиње и Црна Гора, стр. 228)

¹¹⁵² Наведено код: Љубомир Дурковић-Јакшић, *Одређивање међународног положаја црногорској митрополији...*, стр. 86.

¹¹⁵³ Радослав Грујић, *Историја српске православне цркве*, стр. 144.

¹¹⁵⁴ *На истом месту*.

¹¹⁵⁵ Љубомир Дурковић-Јакшић, *Одређивање међународног положаја Црногорској митрополији...*, стр. 89.

¹¹⁵⁶ Радослав Грујић, *Пећка епархија* (Народна енциклопедија СХС, књ III, стр. 370)

¹¹⁵⁷ Драгослав Страњаковић, *Уједињење Српске православне цркве и обнова Пећке патријаршије 1918–1922. године* (Гласник српске православне цркве, год. XLIII, 1962, број 4, стр. 150)

само у њима, има, стварно, мало знања о својој вери и мало спољашње црквености. Милан Костић, Војвођанин, који је подуже живео у Црној Гори, вели да „највећи део народа црногорскога од православне вере зна само прекрстити се и рећи кад пада који већи празник, кад се почињу и кад престају постови. Осим тога не зна он од вере ништа – па ни Оченаша –, али од старина примио је он девизу: „мрети за крст часни и златну слободу“.¹¹⁵⁸

И Димитрије Милаковић је, још 1835. године, истицао да су Црногорци „доста побожни, но и јошт би могли више и боље бити, кад би свештенство мирско ученије било, јер, што вели неки славни списатељ, докле није свештенство довољно научено и воспитано, дотле морал народа не чини доиста успеха“.¹¹⁵⁹ Љубомир Ненадовић, који је, такође, живео међу Црногорцима и успео да схвати многе њихове особености, вели да су Црногорци побожни, „али нису нимало заглупљени вером, нису притворни фарисеји. Људи, што се непрестано боре за слободу свога тела, нису ни својом душом заробљени, нити сујеверни.“¹¹⁶⁰

Црногорци су, несумњиво, религиозни људи, али је начин на који се манифестује њихова религиозност нешто друкчији од онога код осталих Срба. Херојски тип човека, сав у заносу борбе за више идеале живота, који не рије по земљи, Црногорац је био целим бићем окренут Милошеву завету и његовој правди: кроз целу своју мукотрпну судбину Црногорац се осећао борцем за остварење најузвишенијих хришћанских идеала правде и слободе. Као сури орлови у тиморју и Црногорци су узлетали високо и целокупну своју епску борбу гледали кроз службу Крсту: свака њихова погибија, а њих је у прошлости било доста, била је драговољни прилог освети Косова. Дубоко уверени да целим својим постојањем служе одбрани хришћанства, а увређени због тога што се из тада православног Петрограда посегло на част и образ митрополита Петра I, писали су црногорски главари Руском Цару: „...Наши су прадедови и ми под руководством митрополита и наших главара под покровитељством Божијим не само православно вјеру и желајему човјештву слободу више од три стотине година својим оружјем и храброшћу бранили, него још и у случају рата са Турцима и другим хришћанским државама помагали, што је познато читавој Европи.“¹¹⁶¹

Из самосвести о своме борбеном призиву, који има неко више назначење, изградио се у Црној Гори посебан тип човека, који је и у обичном, свакодневном, животу био осенчен херојским. „У високој планини, где је живот био необично тежак, а са свих страна претила опасност од непријатеља, развио се тип човека са несаломивом енергијом, љубављу за слободу и пожртвованостју, који се ретко види.“¹¹⁶² Побожност оваквих људи, који су више живели за поколења и за част имена него за себе лично, морала је бити друкчија. Бернхард Шварц, који је пропутовао Црну Гору, стекао је утисак да побожност Црногораца „прожима кроз дах слободе. Црногорац је искрено богобојажљив човек, који строго испуњава прописе цркве. Он иде још и даље: у извесном смислу код њега се држава и црква сливају уједно. Иако је већ одавно у Црној Гори укинута хијерархијски облик владавине Црногорац се сматра, када се бори за своју вољену отаџбину, као борац за Божју ствар, као онај који се бори за ствар целога хришћанства против напада незнабоштва. У овим се људима скрива нешто од старих

¹¹⁵⁸ Милан Костић, *Школе у Црној Гори*, Панчево 1876, стр. 107.

¹¹⁵⁹ Димитрије Милаковић, *Кратки поглед на географическо-статистическо описаније Црне Горе* („Записи“, гласник Цетињског историског друштва, год. XIV, књ. XXV, фебруар 1941, стр. 100)

¹¹⁶⁰ Књиге Љубомира II Ненадовића, *Четврта свеска*, Београд 1882, стр. 173.

¹¹⁶¹ Душан Вуксан, *Петар I Петровић-Његош...*, стр. 120.

¹¹⁶² Јован Ђоновић, *Уставне и политичке борбе у Црној Гори 1905–1910*, Београд 1939, стр. 12.

витезова и темплара. Они су, истовремено, слободни и од сваке биготерије и пијетизма, они су живахан и трезвен мали народ.¹¹⁶³

„Вера црногорског Брђанина“, вели Јован Ђоновић, „није вера биготна човека. Он верује на свој начин. Можда у његовој вери има доста паганских примеса. Али, и поред тога, то је скоро најчистије православље на Балкану. Црногорац не тражи од свога хришћанскога Бога да му непосредно помогне чак и за сумњиве послове као Грк и Италијан. Он Га моли да му да снаге, маха, да га спасе да се не осрамоти, да не попусти у тешким часовима. Свештеника третира као друга и вођу, само ако има способности за то. Нема ли их, неће ни да чује за њега. Црквени шеф и његови органи морају бити морални, готови на подвиг и жртву. Треба да су бољи од просечних, ако хоће да буду уважавани. Нису ли такви, лако могу служити за поругу. Црногорац верује, привезан је за своју религију, али црквену јерархију цени ако је, по његовим појмовима, достојна, ако је патриотска, јуначка и пожртвована. Стога су попови доскора били најбољи људи у братству или племену, по правилу из најбољих кућа. Све до најновијих дана свештеник није могао бити „никоговић“. Зато су прве организоване власти били свештеници. Били су вођи и у миру и у рату.“¹¹⁶⁴ Спиридон Гопчевић истиче да се код Црногорца „религиозност и побожност не испољава као у неким другим крајевима, у посећивању цркава и механичком мумљању молитава, али је он, стварно, религиозан и поштује своје свештенике, који су за поштовање“¹¹⁶⁵.

Новија истраживања су утврдила да сва црногорска племена нису једнако побожна. За православне Куче утврдио је Стеван Дучић да су нешто мање одани цркви него суседни им римокатолици, али нису непобожни. „Цркве врло мало посећују, иконе не држе скоро никакве. Исповедају се и причешћују само по једном у години; пред смрт се свако радо исповеди и причести ... Раније се тачније постило. Поп Лека из Кривог Дола, који је ђаковао код св. Петра Цетињског, приповиједао је својим парохијанима, да је толики гријех омрсити сриједу као плунути на крв Христову, а омрсити петак је гријех као дирнути у ране Христове.“¹¹⁶⁶ Ипак су и у Кучима многа села имала своје цркве, које су биле мале и сиромашне да су у многима и иконостас градиле домаће дрводеље. „Већи дио цркава“, вели Дучић, „нема књига ни свештеничких обука, већ по потреби узимају из суседних цркава на зајам ... Цркве у Кучима су обухваћене „авлијама“, које сељаци заједнички саграде. Свака црква има своје „проконадаре“, тј. одбор, који се брине о црквеној имовини и чува је и стара се да умножи црквени новац. Неке цркве имају и по комадић земље, горе или ливаде.“¹¹⁶⁷

За Бјелопавлиће вели Петар Шобајић, да су пренели мошти св. Арсенија из манастира Косијерева (код Билеће у Херцеговини) у манастир Ждребаоник, „јер кажу да им је све слабије рађало за оно вријеме кад светац није био ту“¹¹⁶⁸. Сељаци око манастира Ћелија (у Пиперима), који имају земљу око манастира, давали су манастиру „по талијер воска или чега другог на годину, јер држе за гријех радити на црквеној земљи, а прилог не дати“¹¹⁶⁹. Као и по другим нашим крајевима, био је и у Црној Гори обичај да они који су остајали без порода завештавају своја имања манастирима. То су, понекад, радили и они који су се иселавали у друге крајеве изван Црне Горе.

Код Васојевића је, вели Радослав Вешовић, било „са вјером везано и достојанство човјека и поштовање Бога. Многи у Васојевићима кад се закуне „именом Божијим“ и

¹¹⁶³ Bernhard Schwarz, *Montenegro. Schilderung einer Reise durch das Innere nebst Entwurf einer Geographie des Landes*, Leipzig 1883, стр. 453.

¹¹⁶⁴ Јован Ђоновић, *Цитирано дело*, стр. 9-10.

¹¹⁶⁵ Spiridon Gopčević, *Montenegro und die Montenegriner*, Leipzig 1877, стр. 96.

¹¹⁶⁶ Стеван Дучић, *Живот и обичаји племена Куча*. Београд 1936, стр. 492.

¹¹⁶⁷ *На истом месту*, стр. 131.

¹¹⁶⁸ Петар Шобајић, *Бјелопавлићи и Пјешишци, племена у црногорским Брдима*, Београд 1923, стр. 221.

¹¹⁶⁹ *На истом месту*, стр. 224.

„својом вјером’ прије би главу изгубио него би задату ријеч или заклетву преврнуо. Народ у племену пази да што мање гријеши. Људи се боје гријеха. Огријешити душу то је најтеже осјећање које ломи и пече по срцу. Своју вјеру православну Васојевићи сматрају за најбољу. Крст спасава и чува и од физичке и од моралне нечистоће. „Србина брани крст, а Турчина вода’, каже народ. Све што није крштено или крстом освећено сматра се да нема потребне моралне чистоће.“¹¹⁷⁰

За Црмничане је тврдио Јован Вукмановић, да су „искрено, дубоко, свечано побожни ... Верују у Бога и загробни живот, плаше се светаца и обавезно иду у цркву. Одржавају постове и сматрају за прву и највећу задужбину дати прилог цркви.“¹¹⁷¹ На ово казивање Вукмановића осврнуо се Нико Роловић и оспоравао га. За горње Вукмановићево тврђење он вели: „Ово питање из основа не бих хтео да дирам, јер на њега би могли најбоље одговорити наши свештеници. Али ипак и ми смијемо да кажемо оно што се да лако опазити. Мало је окречених и лијепо уређених цркава, мало свештеника којима нијесу подеране одежде, мало пара на иконама за прилоге, неки стари зарђали метални новчићи, Бог зна откада, и још нешто: врло мало оних храмова који не могу примити број вјерних, чак и у најсвечанијим данима, када се врши служба Божија. Знам једнога свештеника, који је, чим је свршио богослужење у празној цркви, пошао око цркве и биљежио, у циљу да их оптужи, имена оних ‚вјерних’, који су читаво вријеме галамили и ометали службу.“¹¹⁷²

Овде би се могло много пре радити о немању довољне црквене дисциплине него о неуважавању богослужења. Прилике и околности, под којима се живело, доносиле су много чега необичнога у вршењу богослужења. „У неким црквама“, вели Љубомир Ненадовић, „где нема звона, они их пушкама замјењују. Кад се почне Јеванђеље читати, изађе један Црногорац пред цркву и избаци једну пушку; кад буде ‚достојно’ изађу двојица и у два пута опале кубуре. Доктор Милан Јовановић, учитељ насљедников, када је то први пут видео, заплакао се, а Црногорци кажу: ‚Богу је свеједно: или звоно или пушка, само нека чује да га и Црногорци призивљу.“¹¹⁷³

Има много доказа о практичној побожности Црногораца. И код њих су уписиване задушнице, тражено исцељење по манастирима, „држала се бденија“, „окретало коло Богородичино“. Култ неколицине светаца је нарочито развијен, а он су домаћи свец: свети Василије Острошки, свети Петар Цетињски, свети Арсеније, свети Стеван Пиперски ... Народ је, како је где имао прилике за то, вршио верске обреде и обичаје. Светозар Томић је утврдио за Пивљане, који су касније прикључени Црној Гори, да су побожни као и остали српски сељаци у Херцеговини и да се „моле Богу уочи празника и недеље, понека кућа има и ‚иконлук’ са кандилом и иконом крсног имена. Имају сада приличан број цркава, а до пре 80 година манастир им је замењивао сеоске цркве и он је општи.“¹¹⁷⁴ За Бањане је Томић утврдио, да су имали 14 цркава и три стара црквишта. „Народ је“, вели Томић, „доста побожан, иде у цркву и прилаже цркви. Народ пости часне (ускршње) и Госпођинске посте, пости и половину Божићнега (од Никољ-дана) и недељу дана Петрова поста. Пости петак и среду.“¹¹⁷⁵

Манастири и цркве су били од народа веома поштовани. Није било прописано колико ће који крај имати цркава. Вук Карацић вели да „свако племе има их по неколико, а свако село бар по једну. И манастира има у свакој нахији, али нема у

¹¹⁷⁰ Радослав Вешовић, *Племе Васојевићи у вези са историјом Црне Горе и племенским животом сусједних Брда*. Сарајево 1935, стр. 449-450.

¹¹⁷¹ Јован Вукмановић, *Психичке особине Црмничана* („Записи“, јули 1932, стр. 155)

¹¹⁷² *На истом месту*.

¹¹⁷³ Љубомир Ненадовић, *Цитирано дело*, стр. 14.

¹¹⁷⁴ Светозар Томић, *Пива и Пивљани*, Београд 1949, стр. 87.

¹¹⁷⁵ Светозар Томић, *Бањани*, Београд, 1949, стр. 61.

сваком калуђера, већ су или владинци или нахијски.¹¹⁷⁶ Крајем XIX века било је у Црној Гори око 350 цркава и 20 манастира, али у њима је било нешто око 20 монаха, „од којих су само два архимандрита (један на Цетињу, други у Морачи) и пет игумана, остали јеромонаси и монаси. У манастирима овим има 7-8 свештеника.“¹¹⁷⁷ Павле Ћупић вели да је међу појединим племенима постојала утакмица око подизања цркава. „Ако једно село или братство“, вели он, „подигне за се цркву, то је доста да покрене и друго, а ово треће итд. на грађење своје посебне цркве. Неће нико ни једно село, ни једно братство, да у томе буде најзадње.“¹¹⁷⁸

И у Црној Гори били су манастири верски и национално-политички центри, жаришта са којих се вековима подизала и крепила верска и национална свест народа. Монаси су били више уважавани него световни свештеници. Томе је допринело и то што су монаси носили своје калуђерско одело и чинили духовнији утисак. Медаковић је забележио да Црногорац „јачо уважава пустињачког богомољца ... Њихово је уважавање у нашем народу било тако велико, да су они својим ријечима стишавали и најгрознија крвопролића међу црногорским племенима.“¹¹⁷⁹

Нарочито поштовање уживали су они калуђери који су живели поред ћивота светитеља ... Особито су поштовани манастири Острог, Цетињски и Морачки. Као да је манастир Острог, једно време, имао већи религиозни углед од Цетињског манастира, чији се углед подиже тек после посвећења митрополита Петра I. „Једно време“, вели Петар Шобајић, „Острог је био центар покрета и рада против Турака. Неке старешине манастира истакле су се биле као највиђенији и најистакнутији људи у племену Бјелопавлићима, претседавали су скупштини племенској и предводили племе у борби против Турака ... У заједничком раду против Турака њима су долазили на договор и највиђенији претставници из околних племена. Помажући усташе манастир је о своме трошку набављао потајно оружје и муницију из Боке, јер су манастирски момци често тамо трговали.“¹¹⁸⁰ Манастир Острог био је ипак много привлачнији као духовни центар: на поклоњење светом Василију долазили су не само православни и католици, него и муслимани.

Старе наше задужбине сматране су за највише светиње и биле веома поштоване од народа. Такви су били и манастири Морача и Пива. За архимандрита морачког манастира Димитрија Радојевића забележено је да је био не само велики јунак него и велики богомољцац, који је снагом свога религиозног угледа отклањао многе покоље. Он је она личност из Мажуранићеве *Смрти Смаил-аге Ченгића*, који делом потврђује све оно што каже другоме („добар пастир јер што каже ином и сам својим потврђује чином“). Он је она „личност око које је сав рад, да се Смаил-ага убије, био концентрисан“¹¹⁸¹. За архимандрита Димитрија забележио је Љубомир Ненадовић да су њему „и Турци доносили своје болеснике, да им чита молитву. Свуда, где је требало у молитви казати: ‚Помјани, Господе, раба твојега Османа‘, он је говорио: ‚Помажи, Господе, створеније твоје Османа‘. Турци херцеговачки и данас долазе у Острог светом Василију ради исцељења; на светог Вартоломеја неће ништа да раде, боје га се. Они кажу: ‚То је неки манити ђаурски светац, што вратове ломи‘.“¹¹⁸²

Било је и мањих манастира који су били духовна жаришта у своме крају. Такав је био и манастир Дуга, који је практиковао право азила. „Раније је“, вели Дучић „дугим

¹¹⁷⁶ Вук Стефановић-Караџић, *Црна Гора и Бока Которска*, стр. 73.

¹¹⁷⁷ Павле Ћупић, *Цитирана расправа*, стр. 606.

¹¹⁷⁸ *На истом месту*.

¹¹⁷⁹ Цитирано код: Ристо Ковијанић, *Калуђер у Мажуранића „Ченгићу“* (Прилози..., књ. II, св. 1, 1922, стр. 175)

¹¹⁸⁰ Петар Шобајић, *Цитирано дело*, стр. 284.

¹¹⁸¹ Ристо Ковијанић, *Калуђер у Мажуранића „Ченгићу“* (Прилози..., књ. I, 1922, стр. 175.)

¹¹⁸² *Књиге Љубомира II. Ненадовића*, четврта свеска, стр. 171.

временом садањи кучки манастир Дуга бивао народно светилиште православних житеља овога краја, гђе су се до недавно спремали кучки, братоношки, а често и пиперски, свјештеници и калуђери, пошто се онда ријетко ко осим свјештеничког сталеза занимао науком. Некадањи ђаци манастира Дуге обично су бивали одрасли момци и већином свјештенички синови, који су током учења обрађивали манастирску земљу и послуживали калуђере, а хранили су се у манастиру¹¹⁸³ ... И манастир Ћелије у Пиперима играо је важну улогу у одржавању верског духа народа тога краја.

Друкчије него Павле Ћупић наводе број манастира и Гопчевић и Курт Хасерт. Гопчевић вели да је у Црној Гори било само *девет* манастира са 30 калуђера¹¹⁸⁴, а Курт Хасерт, који је пропутовао целу Црну Гору и утиске са овога путовања изнео у књизи *Путовање кроз Црну Гору са примедбама о земљи и људима* (књигу је завршио у Колашину 15. јула 1892), вели да је тада било у Црној Гори тринаест манастира, које наводи по имену¹¹⁸⁵. Манастире у Боки Которској није рачунао да више припадају Цетињској митрополији.

2.

Ушло је било, однекуда, у обичај да се на свештенство у Црној Гори гледа као на људе који су мало водили рачуна о своме црквеном лику и о црквеној дисциплини. Тако истиче Лаза Костић да „не само што не налазимо код тих свештених лица биготерије и лажне скрушености, већ ни нормалну дозу побожности коју сваки хришћанин мора да очекује“¹¹⁸⁶. Тачно је да је црногорско свештенство имало неке своје особености, произашле из времена и средине у којој су живели, али оно није било ни разуздано ни немарно према цркви. Произашли из народа, они су расли и живели са њим и скоро као једини писмени људи у народу они су постајали народни прваци и предводници у његовим борбама са Турцима, али су ретко, само када је то било неопходно, крварили руке: држали су се правила да свештеник, који убије некога, не може више литургисати. Број свештеника у Црној Гори није био ограничен. Вук Караџић је забележио да их је, када је он био тамо, било око 200, „а нема никаквих ограничења колико их може бити, јер никаквом Црногорцу нико не може забранити да не постане поп, ако само владика хоће да га рукоположи“¹¹⁸⁷.

Васпитавани у херојском духу црногорски свештеници су, да не би постали предмет презира у народу, морали бити и јунаци. „Нема ниједне јуначке народне пјесме у којој се не слави бар по један поп као вођа какве чете, или одличан јунак. Бити поп, а не бити јунак добар – није се дало негда ни замислити.“¹¹⁸⁸ Ово је било због тога што је вековна борба Црногораца била, у крајњој линији, борба за победу Крста над Некрстом и у тој борби није свештеник могао стојати по страни. И по гласу своје сопствене крви, и због тога да своје племе не осрамоте, свештеници су се трудили да буду јунаци. Јунаштво их је уздизало на водећа места: поп Илија Пламенац био је чак и министар војни код краља Николе. Попа Ђура Кусовца, који је био војвода и сенатор, поставио је био кнез Данило за шефа своје гарде и дао му нарочиту сабљу. „Још уз ову сабљу наредио је да се за попа Ђура, као шефа гарде, направи нарочита капа по којој су биле гране златне, а унаоколо гране златне мјесто деравије и у средини сенатски грб, у коме

¹¹⁸³ Стеван Дучић, *Цитирано дело*, стр. 498.

¹¹⁸⁴ Спиридон Гопчевић, *Цитирано дело*, стр. 136.

¹¹⁸⁵ Kurt Hassert, *Reise durch Montenegro nebst Bemerkungen über Land und Leute*, Wien-Leipzig 1893, стр. 77-78.

¹¹⁸⁶ Лаза М. Костић, *Религиозно-фолклорни став песника Његоша*, стр. 206.

¹¹⁸⁷ Вук Стефановић-Караџић, *Црна Гора и Бока Которска*, стр. 71.

¹¹⁸⁸ Павле Ћупић, *Цитирана расправа*, стр. 684.

је написано: шеф гарде црногорске.¹¹⁸⁹ Поп Ђуро је погинуо 1858. године на Граховцу где је предводио 500 гардиста. Нићифора Дучића био је поставио кнез Никола за командира херцеговачких устаника и дао му командирски грб¹¹⁹⁰.

Могао би се навести велики број примера да су од свештеника постајали сердари и војводе, који предводе, суде, управљају, заповедају. „Неки су попови и свјетовне старјешине, као сердари, војводе, кнежеви, али се сви, који немају нарочитог чина, рачунају у главаре ... Попови се ни иначе ни по чему не разликују од осталијех људи. Они не само што не носе браду, него као и други брију велики дио косе. Они носе оружје као и сваки, и иду у бој како на Турке тако и између себе; али како вјера забрањује вршење црквене службе ономе ко убије човјека, то се, колико је могуће, од тога чувају, већ као главари предводе војску, соколе је итд.“¹¹⁹¹

За ове свештенике рекао је Радослав Вешовић да су „били духом јаки и по природи најодабранији у својој средини. По негђе су јахали и бијесне коње, сами силни и бијесни, кретали су кроз парохије свршавајући лако, главарски, своје обреде. У вријеме народне борбе и подизања они су постајали вође и водили народ по завјетима народног предања и историје. То су били људи борбе. У вријеме муке и тлачења они су носили крст страдања, са пуном вјером у побједу правде.“¹¹⁹²

Калуђери су много строжије држали црквене прописе. „Калуђери носе браду као што је по правилима, али сам видео једнога калуђера испод Острога обријаног, и по спољашњости изгледао је као какав хришћански трговац из какве турске вароши.“¹¹⁹³ Међу калуђерима их је било и светитељског ревновања и дрзовите непокорности. Петар Шобајић наводи како је Ђорђије Ђурашев Вујадиновић, калуђер манастира Острога, напао једном и митрополита Петра I и тргнуо мач на њега¹¹⁹⁴. Овај калуђер се прославио у бици на Морачи. О њему пева народна песма:

*А какав је од Острога бане,
На раме му везена шешана,
А о бедрах дуга гадарија,
А на раме џида обливена,
А од по ње вуком опишвена,
На врх џиде од међеда глава,
Зинула је као да је жива,
А за баном друге поглавице*¹¹⁹⁵.

Било је, вероватно, у Црној Гори још оваквих калуђера. Митрополит Петар I настојао је да свештенство што више врати цркви и да га усклади са црквеним прописима. Године 1808. пише митрополит свештеницима да морају носити браду и свештеничко одело и вели: „...Ако ли се који свештеник међу вама нађе овоме моме објавленију непослушан, да не хоће оружје оставити и капицу од свите љубичастога цвијета (боје) носити, такође и браду пустити, такови нека остави епитрахил и свештенство, пак ето му оружје краљевско, нека га носи и нека иде на краљевску службу.“¹¹⁹⁶

¹¹⁸⁹ Нико Шкрњов Кусовац, *Поводом мемоара војводе Гавра Вуковића* („Записи“, год. VI, књ. XI, септембар 1932, стр. 181).

¹¹⁹⁰ *На истом месту*.

¹¹⁹¹ Вук Стефановић-Караџић, *Црна Гора и Бока Которска*, стр. 71.

¹¹⁹² Радослав Вешовић, *Теократизам и његови одјаци у историји Црне Горе*, стр. 140.

¹¹⁹³ Петар Шобајић, *Цитирано дело*, стр. 287.

¹¹⁹⁴ *На истом месту*, стр. 288.

¹¹⁹⁵ У песми „Бој на Морачи“, у „Огледалу српском“.

¹¹⁹⁶ Душан Вуксан, *Петар I Петровић-Његош*, стр. 175.

У настојању да уреди стање међу свештенством, митрополит Петар I наређује: „...Калуђери имају гледати своје црквене и манастирске после и не мијешати се у дјела мирских свјештеника, а мирски свјештеници остају у дужности вјенчавати и сваки своју инорију пазити, за коју има самоме Богу отвјет на страшни Суд втораго пришествија Христова дати. Свјештеници ваља да су свјетло и огледало народу, пастири и учитељи, вожди и наставници словеснога стада Христова, који воде и настављају христијане на пут спасења, дајући им изглед од својега доброга и благоугоднога живљења.“¹¹⁹⁷

Иако ова пастирска настојања митрополита Петра I нису могла уродити пуним плодом, нису свој циљ ни промашила сасвим. Међу црногорским свештеницима оба реда било је, осим војсковођа и витезова, и добрих и благочестивих духовника, чији је морални утицај на народ био велик. Један од таквих био је и игуман манастира Острога Јосиф Павићевић. „Када је ишао по племену“, вели Шобајић, народ га је љубио у руку, испраћали су га из Острога пуцајући у прангије, а звона су звонила на црквама.“ Не могући да сâм оде да мири Глуходољане с Паштровићима, митрополит Петар I пише Пламенцу: „Ето шаљем Јосифа к вама с *мојијем крстом*, што бисте закумили једну и другу страну да се умире и да прекрате своје зло и своју несрећу, која се међу њима може догодити унапријед.“¹¹⁹⁸

Марко Миљанов наводи случај попа Ђура Кусовца, који је био „капетан свога племена, а послѣје војвода и сенат и шеф гарде од Црне Горе“, како је опростио једном војнику, који му је разбио главу. Није дозволио да се војник казни¹¹⁹⁹. Скроман и повучен, као што су то увек прави јунаци, поп Ђуро је заједно са цеклинским попом Јоком, и са још неколико Цеклињана, дигнуо у ваздух џамију у Голубцима због освете што су Турци били запалили цркву у Зети. „Сад поп Ђуро не чињаше се народу малодушан, но великодушан, контајући како поп могаше гледати своју крв из главе, коју му слаби Љуботињанин разби, а немаше снаге да претрпи џамију у Зету Турци да у њу клањају, а Срби се немају ђе крстит, а сад им је поравњено да обојица стоје и под ведрим небом се Богу моле.“¹²⁰⁰ Миљанов наводи и калуђера Илију из манастира Дуге, „који је велико поштовање у народу имâ и сваки га је вјеровâ“; овај калуђер је пресуђивао између Куча и Братоножића¹²⁰¹.

Током XIX века пропутовало је неколико странаца Црну Гору, која је тада привлачила пажњу Европе. Неки од њих су оставили интересантна запажања о цркви и свештенству, која, иако увек нису тачна, остају трајно занимљива. Године 1841. објавио је Хајнрих Штиглиц своју књигу *Посета Црној Гори*. Он нам је оставио кратак опис изгледа попа Тома Пламенца. Желећи да га посети, а не знајући где му је кућа, Штиглиц је сусрео једнога чобана у беломе вуненом оделу са пушком преко рамена и са револвером и ханџаром за појасом. Чобанин је гонио неколико крава на пашу. Када га је Штиглиц упитао да ли би му могао показати где је кућа попа Тома, „чобанин“ је одговорио: „Ја сам тај, а одмах ту је близу моја кућа.“¹²⁰² Ципријан Роберт назвао је Црну Гору „логором побуњеника“, чији се живот састоји у рату, а радост у освети. „Код православних хришћана“, вели он за Црногорце, „важи овај с правом као слободан дух. Захваћени вихором политичког живота и заузети ратом и освајачким плановима, брину се републиканци Црне Горе веома мало о небу. Њихови су манастири много сиромашнији него они у другим земљама Турске: и док код других Срба онај који се

¹¹⁹⁷ *На истом месту*, стр. 179.

¹¹⁹⁸ *На истом месту*, стр. 29-34.

¹¹⁹⁹ Марко Миљанов, *Примјери чојства и јунаштва*, Београд, стр. 50.

¹²⁰⁰ *На истом месту*, стр. 51.

¹²⁰¹ *На истом месту*, стр. 277.

¹²⁰² Heinrich Stieglitz, *Ein Besuch auf Montenegro*, Stuttgart-Tübingen 1841, стр. 146.

никад не причести важи као безбожник, код Црногораца број оних који се никад нису причестили превазилази много број ревнских хришћана.¹²⁰³ Иако је овај податак само делимично тачан, то што Ципријан Роберт помиње последица је делом разбацаности становништва по беспутним насељима, а делом и недовољног броја свештеника у таквим насељима. Марко Миљанов наводи да је у време поменутог калуђера Илије било „мало свештеника у наше крајеве, који су народ исповиједали и причешћивали, но су Кучи, Пипери и Братоножићи, сва три племена, ’одили на Дугу, у намастир, калуђеру Илији на причешће“¹²⁰⁴ ... Још 1877. године уочио је Шарл Илијарт да су цркве у Црној Гори, осим неколико већих манастира, „већином веома једноставне и неукусне и да се само о највећим празницима у њима одржава свечано богослужење“¹²⁰⁵. Њему је пало у очи и то да његов пратилац никад не би прошао поред цркве а да не би скинуо капу и прекрстио се.

Касније је оскудица у свештенству била мања. Бернхард Шварц, који је много касније путовао по Црној Гори, запазио је да Црна Гора има доста свештеника, што раније није био случај. „Ниже свештенство“, вели он, „расподељено је у већем броју по целој земљи. Свештеници се одликују тиме што су прави народни људи, не само по томе што носе народно одело, него и због тога што стоје у најближем контакту са становништвом и најтоплије саучествују у његовом интересовању.“¹²⁰⁶ Баш негде у ово време био је поп Илија Пламенац црногорски министар војни. Теодор Стефановић Вилоски, који је тада обилазио Црну Гору, вели за њега: „Илија Пламенац је оседио у руковању оружјем иако је пре био свештеник. Због тога га и данас обично зову ’поп Илија’“¹²⁰⁷.

Када је Јохан Георг Кол, половином XIX века, посетио Цетиње, сусрео се са једним старим свештеником кога овако описује: „Његова пречасност имала је лепо украшене револвере и украшен ханџар за појасом, на глави црвен фес, а на раменима пурпурну доламу опшивену крзном, – сасвим као и други ту окупљени дворјани и јунаци, – личио је он више на некога старога јуначину, рецимо на некога пензионисаног пуковника, него на једног црквеног пастира. Црногорски свештеници облаче своје свештеничко одело само онда када чинодејствују у цркви; у свакодневном животу носе црногорску народну ношњу којој увек припада поменуто оружје, нарочито када они, као што је сада био случај, поред свештеничких дужности имају и световна звања па су истовремено и срдари, сенатори, или владичини перјаници.“¹²⁰⁸

Године 1864. пропутовао је кроз Црну Гору Фрајхер фон Рајнсберг-Дирингсфелд и забележио да свако село у Црној Гори има цркву и да је свештенство у Црној Гори ванредно бројно, јер сваки Црногорац може постати свештеник чим га владика (или епископ) посвети. Ипак се ови свештеници ничим спољним не разликују од осталих становника ... Пошто су њихови приходи мали да би од њих могли живети, они се, као и сви други, баве земљорадњом и сточарством; они тргују стоком, пршутом и разним другим производима. Један од њих држи на Цетињу чак и гостионицу и са револвером за појасом сипа својим гостима ракију и вино у чаше. Многи имају истовремено и световне дужности срдара или војвода. Многи од њих спремају своје синове за исту службу тако да је у неким породицама чак и поповство наследно.“¹²⁰⁹

¹²⁰³ Cyprian Robert, *Die Slaven der Türkei...*, Stuttgart 1844, стр. 93-94.

¹²⁰⁴ Марко Миљанов, *Цитирано дело*, стр. 277.

¹²⁰⁵ Charles Yriarte, *Montenegro* („Globus“, 1877, Bd. XXXII, стр. 214)

¹²⁰⁶ Bernhard Schwarz, *Цитирано дело*, стр. 458.

¹²⁰⁷ Theodor Ritter Stefanović von Vilovo, *Wanderungen durch Montenegro*, Wien 1880, стр. 40.

¹²⁰⁸ Johann Georg Kohl, *Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro*. Dresden 1851, Bd. I, стр. 345-346.

¹²⁰⁹ Freiherr von Reinsberg-Düringsfeld, *Bemerkungen über Montenegro und die Montenegriner* („Globus“, 1864, Bd. V, стр. 198)

У извештајима странаца о црногорским свештеницима има, понекада, доста претеривања. Заједно са оним што знамо из домаћих извора о нашем свештенству у Црној Гори, може се створити о њему доста јасна слика: то су били људи израсли из своје средине и срасли са њом, али, свакако, најбољи људи у своме крају. Њихово и богословско и опште образовање било је оскудно, али су они, и поред тога, били истински пастири народни, који су веровали у оно чему су народ учили и у светињу и спасоносну мисију цркве. Њихова вера је била и чиста и дубока и посведочавана, када је то требало, највећом овоземаљском драгоценешћу: жртвовањем сопственог живота.

Ново време, које је полако и Црну Гору захватало у своју матицу, тражило је и од нашега свештенства у Црној Гори боље стручно и шире опште образовање. Манастирско образовање није више задовољавало, јер је било оскудно, али и првих деценија XIX века једино које се могло стећи. Вук Караџић је писао да „они који хоће да постану попови морају ићи да се уче у манастир, или сваки поп обучава за то свога сина. Нема никаквијех књига ни згодног метода за наставу, и ко има среће и прилике да што учи, мора се годинама мучити да само читати и писати научи, и пресрећан је ако у томе успије, да се узалуд толико вријеме није мучио. Требник је једина књига коју сваки поп има, и мора имати. Ако уз то има још и Часловац и Псалтир, онда има цијелу библиотеку, која му је потребна.“¹²¹⁰

Нека врста манастирске школе постојала је и у Цетињском манастиру за време владике Петра I. Око њега је било неколико младића, „који су дуже времена сваки дан после *јутрење* и после *вечерње* долазили к њему и читали пред њим подуже одсеке из Часловца, Псалтира, Јеванђеља или из Требника. Ту би им он показивао како треба лепше читати, и рекао им и шта где-што значи на српски.“¹²¹¹

Владика Петар II Петровић Његош отворио је на Цетињу *прву* основну школу у Црној Гори, која је била смештена у Цетињски манастир. Касније је једна таква школа отворена у манастиру Ђелије. Године 1853. обучавао је у Цетињском манастиру Анте Мацура дванаесторо деце и у црквеном појању. Од године 1856. ова школа је била петоразредна, а учитељ јој је био Стеван Петрановић, свршени ђак Задарске богословије ... Све ово били су почеци, који нису могли задовољити потребе: још увек се морало учити по манастирима ако је неко хтео да постане свештеник. Стеван Дучић вели да су ђаци који су учили у манастиру Дуги били већ одрасли момци. „Зими и уз незгодна времена су обично учили на огњишту, а лети у хладовима, јер није било учионице. А није се знало ни за какав научни метод; довољно је било научити Часловац, Псалтир, Литургију и најважнија црквена правила, а било је и таквих који нијесу знали писати.“¹²¹²

Исто стање је затекао и Нићифор Дучић када је, 1862. године, дошао на Цетиње. Он је хтео да проведе неку врсту реформе у школама, али је оно што је он тамо затекао било све у зачетку. „Школе по манастирима“, вели он, „нису биле уређене. Ђаци су и књигу учили и калуђере послуживали. Часови учења нису били одређени, него су ђаци учили, кад год нијесу имали каква другога посла. Зими су учили око ватре у кухињи, а лети по вртима и шумама око манастира. За скамије и какви школски метод нијесу ни знали. Све се обављало на најпростији начин. Који би ђак знао Часловац, Псалтир, црквено правило и штампарско писање, тај је свршио све науке, и сматран је за научена. Он се могао одмах закалуђерити или запопити. У којему су манастиру калуђери мало боље знали, из тога су и ђаци излазили припремнији у словенском

¹²¹⁰ Вук Стефановић-Караџић, *Црна Гора и Бока Которска*, стр. 70-71.

¹²¹¹ Милан Костић, *Школе у Црној Гори*, Панчево 1876, стр. 12.

¹²¹² Стеван Дучић, *Цитирано дело*, стр. 498.

читању и црквеном правилу. Многи ђаци нијесу знали читати друге књиге, осим онијех, из којих су учили; па су се за невољу и таки попили и калуђерили.¹²¹³

Године 1863. основана је на Цетињу „привремена богословија“. Наставници су били Нићифор Дучић и Филип Јабучанин, који је богословију учио у Петрограду. Ова богословија се одржала само годину дана. Престала је да ради због материјалних тешкоћа. За годину дана, док је радила, предавани су у њој и „богословски и светски предмети. Међу последњим беше и велика и опширна физика, коју је предавао Филип Јабучанин“¹²¹⁴ ... Богословија је обновљена 1869. године, „Када је књаз Никола крајем 1868. године био у Русији, издејствовао је од Св. синода годишњу помоћ од 8.000 рубаља за отварање и рад средњешколског богословског завода на Цетињу.“¹²¹⁵

Нова богословија почела је да ради 18. септембра 1869. године. Њезин први управитељ био је Милан Костић, човек веома заслужан за школство у Црној Гори. Био је родом из Бачке¹²¹⁶ ... „У богословију је ступило на државни трошак 10 питомаца, који су били назначени, да, по свршетку својих наука, буду учитељи или свештеници, како где буде потреба.“¹²¹⁷ На крају треће године било је у богословији 37 ученика. Школа је била смештена у „биљарди“. Ту се налазила једна соба „посвећена за домаћу богословску цркву, у славу првог српског просветитеља Св. Саве. У њој се редовно служило преко целе године и сваки дан и у празнике.“¹²¹⁸ Школа је 1873/74. године била пренета у манастир Острог, али касније опет враћена на Цетиње. Године 1871. уведена је у богословију и војничка настава. Јован Сундечић, Милан Костић и руски прота из Беча Михаило Рајевски саставили су *Устав црногорског богословског сепеништа*, али га је Костић преудесио по своме нахођењу. „Он је изоставио из њега неке предмете сасвим, а неке је дометнуо. Једне је предмете опет сузио, а друге распрострао на више разреда.“¹²¹⁹

Цетињска богословија је била, стварно, *богословско-учитељска* школа. За ступање у ову школу тражила се, касније, предспрема од четири разреда гимназије. „И ова богословско-учитељска школа давала је пуних *тридесет* година све чиновништво Црне Горе. Изузевши више војне чиновне с овом школом постајали су највиши и сви функционери у Црној Гори почевши од учитеља и свештеника до великосудија, државних савјетника и министара.“¹²²⁰

III. ГЛАВА: СПЦ У СРБИЈИ

Када се говори о почецима настајања посебног живота наше цркве у Србији треба указати на то да је *нова српска држава* настала на подручју тадашњег Београдског пашалука где је избио Први српски устанак. Још је Вук Стефановић Караџић указао на то, да је Београдски пашалук и тада био само „мало више од пола Србије“¹²²¹. Појам Србије, како је он настао после Првог и Другог српског устанка, није се протезао на све српске земље. Владимир Карић је показао да име *Србија* није, у почетку борбе, било употребљавано ни од вођа Првог српског устанка. На почетку прве управе „око грбова

¹²¹³ Нићифор Дучић, *Црна Гора* (Гласник срп. учен. друштва, XL, 1874, стр. 72)

¹²¹⁴ Милан Костић, *Школе у Црној Гори*, стр. 41.

¹²¹⁵ Новак Ражњатовић, *Положај и улога цркве у Црној Гори 1852–1878* (Историски записи, год. XIV, књ. XVIII, св. 4, 1961, стр. 602)

¹²¹⁶ О Милану Костићу види: М. Шивић, *Костић Милан* (Народна енциклопедија СХС, књ. II, стр. 403)

¹²¹⁷ Милан Костић, *Школе у Црној Гори*, стр. 41.

¹²¹⁸ *На истом месту*, стр. 188.

¹²¹⁹ *На истом месту*, стр. 189.

¹²²⁰ Душан Вуксан, *Педесетогодишњица Цетињске гимназије* („Записи“, год. VI, књ. X, мај 1932, стр. 290–291)

¹²²¹ Вук Стефановић Караџић, *Први и Други српски устанак*, Београд 1947, стр. 23.

Србије и Трибалије стоји унаоколо записано „Правитаљствујушчи совјет србски“¹²²². И у преписци вођа Првог устанка помиње се само „српски народ“, а назив „Србија“ тек доцније. „Но и ово је дошло тек кроз Србе из Аустрије, који су већином били писари и Совјета и војвода, и код којих је раширенија употреба назива „Србија“, дошла свакојако у време аустријско-турских ратова, крајем XVII. и почетком XVIII. века, кад пада и буђење српске књижевности у аустријских Срба.“¹²²³ Ото фон Пирх вели да је овај простор био „постојбина великог српског царства“¹²²³, што је само делимично било тачно, јер је он био само *део* средњовековне српске државе. Тачније је рекао Феликс Каниц, да „кнежевина Србија сачињава један део некадашњег старог српског царства“¹²²⁴.

За кнеза Милоша појам Србије је, све до 1834. године, означавао само Карађорђеву Србију, али је он упорно настојавао на томе да је проширује, што му је и пошло за руком присаједињењем шест нахија.¹²²⁵ Од времена кнеза Милоша почело се име Србија „утврђивати у свим слојевима нашега народа, које кроз школу, које кроз књигу, администрацију и саобраћај, тако да су данас сва она предеона имена потиснута у други и трећи ред, а понека готово и сасвим заборављена“¹²²⁶.

И митрополит Стеван Стратимировић и, касније, Илија Гарашанин имали су ширу концепцију српске државе, коју је требало обновити, него што је имао кнез Милош. Илија Гарашанин је Србију свога времена сматрао само базом за обнављање српске државе у њезиним етничким границама. Он је препоручивао да треба радити у духу старих државних традиција српских, јер ћемо тако, вели он, „ми Срби пред свет изаћи као прави наследници великих наших отаца, који ништа ново не чине но своју дедовину понављају. Наша дакле садашњост неће бити без сојуза са прошлошћу, него ће ово чинити зависеће, саставно и устројено цело, и зато Српство, његова народност и његов државни живот стоји под заштитом светог права историског“¹²²⁷. За Србе је писао још 1878. године Г. Гершић, да су у средњем веку били „државно формирана нација у историско-политичком смислу“ и да су, у томе погледу, стајали упоредо са европским нацијама¹²²⁸.

Као што је модерна Србија, изникла из Првог и Другог устанка, постала центар Српства, тако ће, временом, и Српска православна црква на њезином подручју постати матица око које ће се окупити поједине *покрајинске* српске цркве: када су се ујединиле српске земље, ујединиле су се и покрајинске наше цркве у обновљеној српској Пећкој патријаршији.

а) Црквени живот до добијања аутономије

На подручју Београдског пашалука, уочи избијања Првог српског устанка, налазиле су се само *две* епархије, београдска и шабачка, које су биле потчињене Цариградској патријаршији. И на једној и на другој налазили су се Грци, о којима је остао рђав спомен у народу. „За владике“, пише Вук Караџић Лукијану Мушицком 19. априла 1832, „осим Београдског пашалука само сад толико могу казати, да међу

¹²²² Владимир Карић, *Србија, опис земље, народа и државе*. Београд 1887, стр. 481.

¹²²³ Otto von Pirch, *Reise in Serbien im Spätherbst 1829*, erster Teil, Berlin 1830, стр. 13-14.

¹²²⁴ Felix Kanitz, *Serbien, Historisch-ethnographische Reisesstudien aus den Jahren 1859-1868*, Bd. I, Leipzig 1886, стр. 47.

¹²²⁵ Драгослав Страњаковић, *Влада Уставобранитеља*, Београд 1932, стр. 265.

¹²²⁶ Владимир Карић, *На истом месту*, стр. 481-482.

¹²²⁷ Драгослав Страњаковић, *Како је постало Гарашаниново „Начертаније“* (Споменик СКА, ХСЦ, 1939, стр. 16)

¹²²⁸ Г. Гершић, *Територијалне промене, национална мисао у старо, средње и ново време и начало општега гласања* (Гласник СУД, XLVI, 1878, стр. 146-147)

народом нашим има још владика у Нишу, Зворнику, Сарајеву, у Мостару и у Новом Пазару; но је ли у коме од ових мјеста сад Србин или су сви Грци, то не знам.¹²²⁹

У време избијања Првог српског устанка на катедри ваљевско-шабачке епархије налазио се Грк *Антим*, који се добро држао с Турцима и побегао у Сремску Митровицу, а одатле касније у Турску. Антима је наследио Грк *Данило*, такође туркофил, који је побегао у Зворник када је избио Други српски устанак¹²³⁰ ... О Грцима-митрополитима на Београдској митрополитској катедри, после митрополита Јеремије, који се повукао и отишао у Свету Гору, знамо веома мало. Могу се, углавном, навести само њихова имена уз оскудне хронолошке податке о њима. Митрополита Јеремију је, изгледа, наследио *Дионисије*, који се помиње 1786. године: те године је обновљен манастир Јошаница „трудом и иждивенијем“ игумана Алексија Теодоровића и његове браће¹²³¹. Године 1787. Дионисије је рукоположио Георгија Ђурђевића, који је у монаштву добио име Герасим¹²³². „Овај Герасим је у народу добро познати хаџи-Ђера, питомац и сарадник на истоме послу хаџи-Рувима.“¹²³³

Митрополит Дионисије I потиче из околине Солуна. Родио се око 1750. године. Отац му је био Грк, свештеник по занимању. Свештеник је био и Дионисије, па се закалуђерио када је остао удовац. Закалуђерио се у Светој Гори. Ишао је у Букурешт, где је био учитељ деци влашкога кнеза. Са кнежевом препоруком отишао је у Цариград где је био завладичен. У Београд је послат 1785. године¹²³⁴. У последњем аустријско-турском рату (1788–1790) врло се активно ангажовао на страни Аустрије. Када су Аустријанци напустили Београд, отишао је и он са њима.¹²³⁵ Један савремени запис сведочи да су и митрополит Дионисије и фелдмаршал Валис покушавали да покрену народ на пресељавање у Аустрију, али без успеха. У запису се вели: „И народ би много зван од Немаца, али нико не оде бојећи се преваре од Немаца осим владика београдски, који је после постао епископ будимски.“¹²³⁶

У време када се Дионисије I налазио на Београдској столици, пада врло активан рад и неколицине црквених људи, који су радили независно од њега, али у заједници са народним главарима. Повезани са вишим представницима наше цркве у Карловачкој митрополији, они су били веома трудољубиви у раду на очувању и црквене и националне свести. На њих се, у великој мери, ослањала и аустријска пропаганда и пред последњи аустријско-турски рат и за време његова трајања. Писар капетана Коче Петровића био је калуђер манастира Каленића Исаија, који је, по народној песми, био и барјактар код Коче Петровића¹²³⁷.

Позната су имена и добар део рада неких од ових водећих црквених људи, који су, када се видело да ће Београдски пашалук поново доћи под Турке, веома живо радили на томе да се у одредбе Свиштовског мира унесу бар неке олакшице за Србе. Ове људе су предводили: Василије Радосављевић, архимандрит манастира Студенице¹²³⁸, Пајсије Јовановић, игуман манастира Каоне, јагодински прота Јован Миловић, архимандрит

¹²²⁹ Вукова преписка, књ. II, Београд, 1908, стр. 331.

¹²³⁰ Никанор Ружичић, *Критика закона о црквеним властима источно-православне цркве у краљевини Србији* (Весник српске цркве, 1891, стр. 65; срв. Љубомир Н. Митровић, *Мелентије Никшић, епископ шабачки*, Београд 1910, стр. 66)

¹²³¹ Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. II, стр. 274-275, број 3567.

¹²³² *На истом месту*, стр. 277-278, број 3586.

¹²³³ Лазар Мирковић, *Старине манастира Боговађе* (Споменик САН, XCIX, 1950, стр. 25)

¹²³⁴ *Српска црква у време Устанка* (Православље, год. I, 1871, св. VIII, стр. 350)

¹²³⁵ Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. II, стр. 292-3, број 3651.

¹²³⁶ *На истом месту*, стр. 293, број 3652.

¹²³⁷ Михаило И. Поповић, *Историјска улога срп. прав. цркве*, стр. 86.

¹²³⁸ Душан Пантелић, *Пред сеобу моштију Ст. Првовенчаного из Студенице*, (Прилози..., књ. XII, 1932, стр. 25-32)

манастира Каленића Самуило Јаковљевић и, нарочито, архимандрит манастира Трноше Стеван Јовановић, кога су Турци отровали у Зворнику 1799. године¹²³⁹.

После Дионисија I за београдског митрополита је дошао *Методије*, који се спомиње 1793. године као београдски митрополит¹²⁴⁰. За њега је речено да је волео сребро и злато као и сваки Грк, али није мрзео ни Србе¹²⁴¹. Као београдски митрополит Методије се помиње неколико пута: за време његове управе обновљена је црква Св. Богородице у селу Врбовцу, округ моравски; године 1799. митрополит је, заједно са кнезом Стеваном Војићем, продао манастир Рачу београдском везиру за 15.000 гроша¹²⁴². Митрополит Методије је трагично завршио: удављен је 26. јануара 1801. по наређењу београдског везира Мустафа-паше¹²⁴³. Већ 16. фебруара 1801. јањичари су удавили Мустафа-пашу¹²⁴⁴.

За време везировања Мустафа-паше и управе митрополита Методија наступило је нешто боље време за цркву и свештенство у Београдском пашалуку. По одредбама Свиштовског мира (1791) Срби у Београдском пашалуку добили су од Порте широку *амнестију*, којој је, 1793. године, следио *хатишериф*, а он је гарантовао хришћанима потпуну слободу вере. „Исто тако и обнављање порушених, опалих или погорелих цркава и манастира. Осим тога нико од Турака није смео закратити српском свештенику, калуђеру или епископу да врши своју службу, коју му прописују канони. Турчин се није смео ни мешати у послове српске цркве.“¹²⁴⁵

Овај *хатишериф* били су народни кнезови дали митрополиту Методију „као глави наше цркве и закона на аманет да га чува као највеће добро народно“¹²⁴⁶. Поред овога што сведочи прота Матеја Ненадовић, записао је и Хаџи Рувим да је Мустафа-паша дозволио „слободу црквама“ и да се „многе обновише и уздигоше, старе поправише и где нису ни биле начинише“¹²⁴⁷ ... Од 1793. до 1798. године обновљен је цео низ манастира и цркава¹²⁴⁸. Колико је овај хатишериф донео користи цркви и народу у Београдском пашалуку види се и из *српског програма* од 10. маја 1804, који је у Земуну предат генералу Ценејну и представницима београдских Турака: тамо је стајало да се тражи „слобода хришћанске вере по хатишерифу од 1793 године“¹²⁴⁹. Описујући ово време прота Матеја Ненадовић вели: „Трговина била је слободна: ко има шта, коме хоће и пошто може прода. Цркве и манастири стари почну се оправљати и изнова градити, давши само 500 гроша везиру на изун (дозволу), пак гради цркву где хоћеш и колику хоћеш.“¹²⁵⁰

Уморством митрополита Методија и Мустафа-паше нестало је свих ових повластица, које су произилазиле из хатишерифа од 1793. године. Повратком дахија васпостављено је пређашње стање, које се, у односу на цркву, погоршавало и тиме што је наследник митрополита Методија, *Леонтије Ламбровић* (1801–1813), био човек не само порочан него и веома превртљив. За њега се тврди да је на положај београдског

¹²³⁹ Вук Стефановић Караџић, *Први и Други српски устанак*, стр. 234-236; Драгослав Страњаковић, *Стеван Јовановић, архимандрит ман. Трноше*. У „Братство Друштва Св. Саве“, XXV, 1931, стр. 79-93.

¹²⁴⁰ Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. II, стр. 294, број 3656.

¹²⁴¹ Миленко Вукићевић, *Леонтије Ламбровић, београдски митрополит*, (Гласник православне цркве, 1901, стр. 130)

¹²⁴² Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, стр. 315, број 3760.

¹²⁴³ *На истом месту*, стр. 321, број 3776, 3780.

¹²⁴⁴ *На истом месту*, стр. 325, број 3796.

¹²⁴⁵ Миленко Вукићевић, *Карађорђе*, књ. I (1752–1801), Београд 1907, стр. 151.

¹²⁴⁶ *Мемоари прота Матеје Ненадовића*, Београд 1951, стр. 51.

¹²⁴⁷ Љубомир Стојановић, *Стари срп. записи и натписи*, књ. II, стр. 320, број 3775.

¹²⁴⁸ Миленко Вукићевић, *Карађорђе*, стр. 156.

¹²⁴⁹ Стојан Новаковић, *Турско царство пред српски устанак 1790–1804*, стр. 399.

¹²⁵⁰ *Мемоари прота Матеје Ненадовића*, стр. 37.

митрополита дошао тако што је помогао Мустафа-паши да удави митрополита Методија.

Леонтије је био родом из Једрена. Када је долутао у Београд био је безмало неписмен. Код митрополита Методија научио је да чита и пише. „Умиљат, жив, окретан и досетљив, мало по мало привуче Методијеву пажњу на себе ... Леонтије ускоро постаде душа целе митрополије, преко његових руку иђаше сваки посао. Он наређиваше, он упућиваше. Он спремаше одговор на свако питање“.¹²⁵¹

Леонтије је проказао дахијама Хаџи-Рувима, који је мученички погинуо на Калемегдану 29. јануара 1804. године. Вук Караџић је забележио, а то углавном потврђује и прота Матеја Ненадовић, да је Хаџи Рувим, после погибије Алексе Ненадовића и Илије Бирчанина, дошао у Београд у нади да ће га заштитити Кучук Алија код кога се налазио Петар Молер, синовац Хаџи-Рувимов. „Кад дође у Београд“, вели Караџић, „он одјаше код владике, који јави за њега Кучук Алији, а Кучук Алија каже момцима: „Не водите га мени, јер му је овде дијете, него га водите Аганлији, па шта му драго и с њиме. Турци га потом, по заповијести Аганлијиной, баце у кулу, а после неколико дана изведу га напоље те га страшно измуче (кажу да су му клештима секли и вукли сисе и месо испод пазуха), па га онда посеку“.¹²⁵²

Друкчије је о овоме забележио земунски прота М. Пејић, који казује да је „владика београдски по жељи дахија довео к себи Хаџи-Рувима, који дође 28. јануара 1804 године. Оданде је ноћу одведен Кучук Алији, где је питан о познатом писму Алексе Ненадовића. Рувим је одговорио: „Богу грешим сваки дан све више, али вама ништа грешан нисам““.¹²⁵³ Митрополит Стратимировић је забележио да је Алекса Ненадовић, чије је писмо мајору Mitesser-у пало у турске руке, порицао да је то писмо он писао и тврдио да је ово писмо писао Хаџи Рувим. „То је он учинио, јер је знао, да је архимандрит већ раније, да би избегао гоњење Турака, отишао дубље у земљу, дакле био је ван опасности, да од њега буде компромитован“.¹²⁵⁴

У својој песми *Почетак буне на дахије* Филип Вишњић је, поред Хаџи-Рувима, метнуо и Хаџи-Ђера и за обадвојицу рекао да „знаду злато растапати и са њиме ситне књиге писат“, нас дахије цару опадати око себе рају сјетовати“. Овде се, и по тумачењу Лазара Мирковића, радило о писању писама, посланица, жалби и тужби, које је Хаџи Рувим писао, а раја их „слала султану, у којима је оптуживала дахије због насиља, а ове тужбе писане су султану растопљеним златом“.¹²⁵⁵ Као и Хаџи Рувим и Хаџи Ђера је погубљен 1804. године. Народна песма вели да је то било код цркве у Моравцима¹²⁵⁶. Низу наших мученика за веру из редова нашега свештенства припада и ђакон Авакум, који је пострадао за време Хаџи-Проданове буне: одбивши поновљено наваљивање Турака да се потурчи, као и молбу своје мајке, којој је био јединац, ђакон Авакум је био набијен на колац. Са њим је пострадао и игуман манастира Благовештења Пајсије Ристовић код кога се био склонио Авакум када је, заједно са својим стрицем Ђенадијем, добегао тамо из Босне¹²⁵⁷. Наша црква је ђакон Авакума прогласила за свеца (Ђоко Слијепчевић, Свети ђакон Авакум у „Календар Свечаник“, 1965. г., стр. 50-53).

¹²⁵¹ Миленко Вукићевић, *Леонтије Ламбровић, београдски митрополит* (Гласник православне цркве у краљ. Србији, 1901, стр. 130, 131)

¹²⁵² Вук Стефановић-Караџић, *Први и Други српски устанак*, стр. 59-60.

¹²⁵³ Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, стр. 374; сравни: Милан Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитим људима у српском народу новијега доба*, Београд 1888, стр. 776-780.

¹²⁵⁴ Алекса Ивић, *Стиси из бечких архива*, књ. I, стр. 308.

¹²⁵⁵ Лазар Мирковић, *Старине манастира Боговађе...*, стр. 37.

¹²⁵⁶ Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија...*, стр. 376.

¹²⁵⁷ Милан Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи...*, стр. 6-7.

Митрополит Леонтије је остао трајно туђ народном осећању и стран средини у којој је живео. Када је плануо Први српски устанак и када су Турци видели да се он неће моћи тако лако смирити, „пошаљу београдског митрополита Леонтија не би ли он како помоћу закона увјерио о бољем животу у напредак и наговорио, да се умире и иду сваки својој кући. Но и он се врати не учинивши ништа колико ни Турци“.¹²⁵⁸ Карађорђе није хтео да Леонтија задржи код себе, па је он преко Влашке отишао у Цариград. Вратио се када су Срби већ били освојили Београд и продужио да врши своју дужност. У Београду је окупљано око себе Грке: долазио му је митрополит Авксентије, а једног дана појавио се у Београду и Венедикт Краљевић. Посредством Леонтија, Краљевић се повезао са Константином Константиновићем Родофиникином који није трпео Карађорђа. Родофиникин је био послат у Србију од стране руске владе „као нека врста руског представника у Управном савету“.¹²⁵⁹ Када се Леонтије, 1808. године, без знања Карађорђева и Совјета, био упустио у преговоре са видинским митрополитом, као турским емисаром, око преговора о миру и Карађорђе то сазнао, Леонтије је био, 11. децембра 1808, изведен пред Совјет. „Оптужбу је подигао сам Карађорђе. Она је, истина, остала без тежих последица, али је повећала јаз између једне и друге стране“.¹²⁶⁰ Везан за Родофиникина, Леонтије је 1809. године напустио Србију и склонио се у руски логор на доњем Дунаву. Све до 1811. године живео је у Влашкој. Када се вратио у Србију, Карађорђе му је наредио да и даље управља црквом и свештенством. Леонтије је остао у Србији све до слома Првог устанка: 21. септембра 1813. прешао је заједно са Карађорђем у Земун и до краја остао у избеглиштву. Умро је 1822. године.

Леонтијево држање према вођама Првог српског устанка и према нашем народу потицало је, пре свега, отуда што је био Грк и што као туђинац није могао да схвати саму идеју Устанка. Покушавајући да, бар донекле, ублажи народни суд о њему, писао је Милан Милићевић да „ласно може бити да Леонтије није веровао да сељаци у опанцима, с трешњевим ступама, могу, ма у чем, изменити облик силној Османској царевини, не помишљајући какву моћ имају идеје које крећу народе. Таквих неверника бива у сва времена, и у свих народа; и таквима, ма да не учине никаквих позитивних зала, народи за саму ту неверицу у народну моћ често плаћају осудама и проклетством“.¹²⁶¹ Из једнога писма Вука Караџића Александру Шишкову, од 14. јануара 1825, дознајемо да Леонтије није за цело време свога боравка у Србији био научио да честито српски говори¹²⁶².

б) Припреме за увођење националне јерархије

Одласком митрополита Леонтија из Србије, августа 1809, остала је Београдска митрополија без свога епископа. Нешто што се није знало да ли ће се он уопште вратити или не, а много више због жеље да грчку вишу јерархију замени својом, националном, подстакло је Карађорђа и народне старешине да покушају добити Србина за митрополита. Народна скупштина, одржана 2. октобра 1890. у Хасан Паланци, изабрала је за српског митрополита *Мелентија Стефановића*, архимандрита манастира Раче. То је онај Хаџи-Мелентије из Вишњићевог *Почетка буне на дахије*, угледни духовник који је 1794. године ишао на хаџилук у Јерусалим, па после постао војвода

¹²⁵⁸ Вук Стефановић Караџић, *Први и Други српски устанак*, стр. 64.

¹²⁵⁹ Владимир Ћоровић, *Живот и личност Карађорђа Петровића* (у „Карађорђе, живот и дело“, Београд 1924, стр. 23)

¹²⁶⁰ *На истом месту*, стр. 25.

¹²⁶¹ Милан Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи...*, стр. 297.

¹²⁶² Вукова преписка, књ. III, Београд 1909, стр. 508.

Соколски. На повратку из Јерусалима Мелентије је свратио у Цариград и добио ферман да може опоравити манастир Рачу. Вишњић пева о њему:

*Те је влашку ћабу походио,
Па се узгред у Стамбол свратио,
И од цара ферман излагао
За стотину жутијех дуката,
Да Власима богомољу гради...*

Из једног писма, које је Совјет 3. јула 1810. дао Мелентију, види се да је он био изабран за митрополитова намесника. „...При лишенију митрополита у Србији“, стоји у писму, „свештенство је без наставника, а народ без пастира црквеног, за то је врховни предводител српски Георгије, са Саветом, определио архимандрита хаџи Мелентија Рачанског, да је он митрополитски намесник, да управља свим чином свештеничким и монашким; да збира све приходе митрополитове, и од тих Савету рачун да даје“¹²⁶³. Овом приликом наређено је свештенству да „имају пописати све душе, и држати тефтер живих, умрлих, и венчаних, и о том ответ да дају намеснику митрополитском иже в Белградје“¹²⁶⁴.

Крајем 1810. године Мелентије је био послат у Русију као члан једне депутације са препоруком да тамо буде хиротонисан за епископа. За њим је, „у јануару 1811. године, утицајем митрополита Леонтија, отишао руској војној команди извештај руског конзула Недобе о томе, како партија руских привржника у Србији губи свој утицај, да је Карађорђе примио митрополита Леонтија врло рђаво и оставио му само београдску епархију, а сва остала Србија била је дата архимандриту Мелентију, који је овом приликом зато и отправљен био у Букурешт, да би био посвећен за архиепископа“¹²⁶⁵. Мелентије није могао бити посвећен за епископа, али је добио златан крст на златном ланцу¹²⁶⁶. Нико у Русији није био надлежан да архимандрита Мелентија посвети за епископа, а српска црква у ослобођеном делу Србије није још могла бити проглашена самосталном. „Засебна национална црква може бити само у признатој засебној држави, а Србија у оно време још то није била“¹²⁶⁷. Радослав Грујић је мислио да одлука Народне скупштине „није извршена, јер се у оно ратно доба није могло преговарати са Цариградском патријаршијом“¹²⁶⁸. Љубомир Н. Митровић је указао на то да је ово било „озбиљно црквено питање, које Руси нису хтели решавати без Цариградске патријаршије“¹²⁶⁹.

Мелентије је, касније, био изабран за *шабачког* епископа, али није посвећен. Он је, и поред тога „управљао епархијом и примао од свештеника оно исто, као што је примао и приходе из Митрополије београдске, кад је, после оног привременог бегства митрополита Леонтија из земље, изабран био за митрополитовог намесника“¹²⁷⁰. Карађорђе је, 4. априла 1812, писао проти Матеји Ненадовићу да намерава Хаџи-Мелентија о Цветима поставити за владику и да он треба да позове „војводе и по три

¹²⁶³ Милан Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи...*, стр. 763.

¹²⁶⁴ Милан Ђ. Милићевић, *на истом месту*.

¹²⁶⁵ Стеван М. Димитријевић, *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије, као православни јерарх, Србин, Словен и немар југословенства* (Сепарат, стр. 4)

¹²⁶⁶ Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, стр. 597.

¹²⁶⁷ Стеван М. Димитријевић, *Узајамне везе између Срба и Руса у прошлости* (Календар Црква 1948, стр. 76)

¹²⁶⁸ *Народна енциклопедија СХС*, књ. I, стр. 156. (?)

¹²⁶⁹ Љубомир Н. Митровић, *Мелентије Никшић*, стр. 66.

¹²⁷⁰ Стеван М. Димитријевић, *Митрополит Михаило...*, стр. 5.

кнеза из општина на то весеље¹²⁷¹. Ово, међутим, није учињено. После слома Првог српског устанка и Хаџи-Мелентије је прешао у Срем и склонио се у Фрушку Гору, али се 1815. године опет вратио у Србију у свој манастир Рачу. Ту се упокојио 27. марта 1824. године.

Покушај избора и посвећења Хаџи-Мелентија Стефановића показује јаку жељу и Карађорђа и вођа Устанка да добију своју јерархију, али и њихово непознавање црквених прописа. Тачно је рекао Љубомир Дурковић Јакшић да су овим „поступком погажени основни принципи Православне цркве, јер се зна да Вожд и Совјет нису имали право да бирају поглавара или његовог заменика“¹²⁷².

После слома Првог устанка вратило се оно исто стање које је било пре: за новог београдског митрополита дошао је Дионисије II (1813–1815), који је на митрополитској столици остао само две године. Овај Дионисије био је свештеник у Нишу и помагао је Хуршид-паши да умири Србију. Ово је познати поп Дина, који је, када је постао београдски митрополит, поставио Милосава Здравковића Ресавца за писара.¹²⁷³

Када је успео Други српски устанак, а Дионисије II умро, остала је Београдска митрополија поново упражњена. У исто време била је упражњена и ваљевско-шабачка епархија. Кнез Милош се био нашао пред дилемом: како да се дође до епископа у Србији, која се све више отимала испод турске власти. И њему је, као и Карађорђу пре њега, било много стало до тога да се земља ослободи грчких владика. Због тога је, 20. октобра 1815, затражио од Цариградске патријаршије да се за београдског митрополита постави архимандрит Мелентије Никшић, који се у то време бавио у Цариграду, а да се за шабачког епископа постави протосинђел Гаврило, о коме иначе не знамо ништа више¹²⁷⁴. Патријарх није овај предлог примио, али га није сасвим ни одбио: уместо да буде постављен за београдског митрополита, Мелентије Никшић је посвећен за шабачког епископа, а за београдског митрополита постављен је Грк *Агатангел*, који је дошао у Србију марта 1816. године¹²⁷⁵.

Мелентије Никшић, одгојен у братству манастира Студенице, рођен је 28. фебруара 1780, у селу Брезови близу манастира Студенице. Био је синовац чувеног студеничког архимандрита Василија Радосављевића. Иако тада још млад, Мелентије је, по наређењу Карађорђеу, у Старом Влаху и у Новопазарској нахији дизао народ на устанак, који није успео¹²⁷⁶. Као човек близак Карађорђу, Мелентије Никшић је био 1811. године слат у Русију, где је био примљен од цара Александра и успешно свршио једну за Карађорђа важну мисију: да Срби о свима народнима потребама могу непосредно општити са царем¹²⁷⁷.

Даровит и богат, Мелентије Никшић је био човек охол и немирна духа, са пуно политичких претензија и са теократским натрунама у глави. Мисли се да је кнез Милош, баш због тога, зазирао од њега и наредио Марку Штитарцу да га убије. Убијен је 1816. године¹²⁷⁸. Када је убијен, а то је било 16. јуна 1816, владика Мелентије је имао свега 36 година¹²⁷⁹. Павле Швабић вели да је Марко Штитарац заклао владику Мелентија ноћу, у новом конаку, по наређењу Милошеву „што је намеравао да убије

¹²⁷¹ Голубица, V, стр. 196.

¹²⁷² Љубомир Дурковић-Јакшић, *Развитак основног црквеног закона у Шумадији у првој половини XIX века (1804–1847)*, Београд 1947, стр. 8.

¹²⁷³ Радослав Перовић, *О Првом српском устанку*, Београд 1954, стр. 44.

¹²⁷⁴ Љубомир Н. Митровић, *Мелентије Никшић...*, стр. 60.

¹²⁷⁵ *На истом месту*, стр. 62.

¹²⁷⁶ Михаило И. Поповић, *Историјска улога српске цркве у чувању народности и стварању државе*, стр. 90.

¹²⁷⁷ Љубомир Н. Митровић, *Мелентије Никшић*, стр. 21-22.

¹²⁷⁸ Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, стр. 462.

¹²⁷⁹ Љубомир Н. Митровић, *Мелентије Никшић*, стр. 66.

или протера кнеза Милоша па да приграби у своје руке и световну и црквену власт, по угледу на црногорске митрополите¹²⁸⁰.

На место епископа Мелентија Никшића, за шабачког владуку је дошао Грк Герасим Домнин, који је наступио бахато, али га је кнез Милош брзо укротио. Лукијан Мушицки пише, 15. маја 1817, Вуку Караџићу, да су Шапчани добили новог владуку, „затуцаног Грка. Осим матерњег језика говори још турски. Дошао је уочи Богојављења прошле године“¹²⁸¹. Са својом паством могао је да се споразумева само преко тумача.

Митрополит Агатангел (1816–1826) остао је у Србији дуже од десет година. Он је, хтео то или не, морао да ради са кнезом Милошем, који није много марио за каноне црквене, али му је било много стало до тога да народ заштити од јагме грчких владика. По ономе што се о њему зна, Агатангел није био рђав човек. Вук Караџић га је лично добро познавао и забележио да је био научио и нешто српски. На њега је Вук мислио да му може дати благослов за његов превод Светог писма Новог завета¹²⁸². У нашу историју митрополит Агатангел је ушао и по томе што је био на Скупштини, која је, 6. новембра 1817, потврдила кнеза Милоша за наследног кнеза Србије¹²⁸³.

Прва мера, коју је кнез Милош подузео ради сређивања црквених прилика, било је увођење *Уредбе за свеиштенство* 18. фебруара 1816, коју су, поред кнеза Милоша, потписали и тадашњи епископ шабачки Мелентије Никшић и архимандрит манастира Враћевшнице Мелентије Павловић¹²⁸⁴. Овом *Уредбом* је одређено „колико ће узимати владике, колико ли попови“ од народа. Ово су биле само почетне мере: 20. јануара 1823. издата је нова *Уредба за владике*, која их је много теже погодила од прве. У писму, којим је владикама саопштено доношење ове Уредбе, стоји да је народ тражио од султана да се сви порези, које он има да плаћа, сведу уједно и да се плаћају из општенародне касе. „Овим поводом“, вели се у писму, „а особито зато, да би истребити издавна заведена злоупотребленија, о којима довољно свједоче и тужбе свјашченства нашега, у канцеларији мојој находеће се, за неопходно нужно судио сам, и за ваш архијерејски данак у собранију нашем 13-га и 14-га децембра прошасте године посвјетовати се с кнезовима, нахијским старјешинама и посланим од народа цијелога пашалука кметовима.“¹²⁸⁵

Решено је да се, уместо досадашњег купљења *димнице* и *других прихода*, одреди епископима *плата*. Плата им је износила 18.000 гроша годишње. Поред ове плате било им је дозвољено да узимају од сваког рукоположење у чин свештенички по 50 гроша, а још по 50 гроша када новорукоположеном уруче *синђелију*. За освећење *антиминса* могли су тражити 12 гроша, за освећење нове цркве по 100 гроша. За вршење појединих *треба*, на захтев верника, владике су могле да се са односним лицима непосредно споразумевају о висини таксе. Владике су биле дужне да из ових својих прихода издржавају протосинђела, архиђакон и секретара. Београдском митрополиту било је, због његових нешто већих издатака, одређено још 2000 гроша годишње¹²⁸⁶.

Влада је била узела на себе да прикупља *димницу* и *мирију*, „а давање парохија под кесим или аренду уништава оно (правитељство) сасвим“. Влада је предузела на себе да плати дуг који су епархије имале код Патријаршије у Цариграду. Овога дуга је, према једној белешци код Вука Караџића, било 137.433 гроша. На овај дуг владике су годишње морале да плаћају 20.000 гроша интереса Патријаршији.

¹²⁸⁰ Павле Швабић, *Герасим Домнин, митрополит шабачки* (Гласник православне цркве у краљевини Србији, 1906, стр. 63)

¹²⁸¹ *Вукова преписка*, књ. II, Београд 1908, стр. 181.

¹²⁸² *Вукова преписка*, књ. V, Београд 1910, стр. 542.

¹²⁸³ Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, стр. 18.

¹²⁸⁴ Вук Стефановић Караџић, *Први и Други српски устанак*, стр. 426.

¹²⁸⁵ *На истом месту*, стр. 427-428.

¹²⁸⁶ *На истом месту*, стр. 428-429.

Владике, које су само од *димнице* добијале 30.000 гроша годишње, нису биле задовољне овом *Уредбом* и жалиле су се у Цариграду. „Света Велика црква у Цариграду“, вели Вук Караџић, „изнајпре се покаже да пристаје на то, и у име дуга прими нешто новаца, но после и она удари натраг. Тако после повелике распре и свађе укине се ова *Уредба* 1825 године, а за попове одреди се поново (те исте године 2 јунија) с договором свештенства из обе епархије да узимају по одређеним таксама“.¹²⁸⁷

Из писама митрополита Кирила и Антима кнезу Милошу видимо да су они, као и раније, о Ђурђевдану и Митровдану ишли у народ и скупљали оно што им припада: 6. маја 1826. извештава митрополит Кирил кнеза да би ишао у епархију „но немам тефтера који би ми могао показати, колико које село или варош у себи домова садржи“ и тражи да се одреди један човек, који би ишао с њим по епархији¹²⁸⁸. Из једног писма кнеза Васа Поповића кнезу Милошу од 19. фебруара 1820. види се да је и владика Герасим тражио од власти помоћ при скупљању димнице, али се он није смео упустити у то „без знања и питања вашег, које мислим да су вас и други питали“¹²⁸⁹. У то време *димницу* су купили сеоски кнежеви. То је, често, био тежак посао, јер је било и таквих сељака који је нису могли платити. Васо Поповић пише кнезу Милошу, 17. фебруара 1822, да је обилазио села и да „имаће доста сирота, од којих се ништа узети не може, за које су досад попови плаћали владици, и тиме су они сами себи штету наносили, но и то од којих се не буде могло што узети таквих ће куће бити пописане“.¹²⁹⁰

Ако кнез Милош, на овоме плану, није овај пут сасвим успео да ограничи власт грчких владика, то му је пошло за руком оснивање *Конзисторије*. Народна Скупштина, одржана 13. и 14. децембра 1822, донела је одлуку да се у Србији установи Конзисторија са седиштем у Крагујевцу¹²⁹¹. За чланове Конзисторије, која је требало да суди по *Крмчији*, постављени су: архимандрит Мелентије Павловић и ваљевски кнез Рако Тешић, који су се у свему морали договарати са кнезом Милошем. Конзисторија је почела рад почетком 1823. године.

О оснивању Конзисторије кнез Милош није питао епископе, а и да их је питао они не би могли дати свој пристанак за њезино оснивање, јер она, како вели Никанор Ружичић, „није имала ни канонског ослоња“¹²⁹². Епископи су схватили „да ће та Конзисторија углавном бити њихова контрола и зато су свом снагом радили, да се то решење Народне Скупштине поништи, што су и од књаза тражили“¹²⁹³.

Кнез Милош није уважио жеље епископа, него се потрудио да новоствореној Конзисторији да што већи углед пред народом. Он је, 9. марта 1823, сазвао велики *црквени сабор*, на који је позвао све угледније црквене људе. Сабор је разматрао одлуке, донете на Скупштини од 13. и 14. децембра 1822, и одобрио их. Кнез је, 10. марта 1823, ту одлуку објавио народу ... Епископи нису примили ни ову одлуку и кнез Милош је, два месеца касније, сазвао други *црквени сабор* и на њега позвао и митрополита Агатангела и епископа Герасима као и све оне црквене људе који су били на првом црквеном сабору. Позвани су били још по један кнез из сваке нахије са 3-5 кметова. Ни на овај сабор, који је одржан у Крагујевцу 9. маја 1823, нису дошли ни Агатангел ни Герасим. Сабор је, међутим, и без њиховог присуства потврдио одлуку

¹²⁸⁷ *На истом месту*, стр. 428.

¹²⁸⁸ Павле Швабић, *Писма Кирила, митрополита београдског (1826–1827) кнезу Милошу Великому* (Гласник православне цркве у краљевини Србији, 1903, стр. 239; сравни: Павле Швабић, *Антим, митрополит београдски у својим писмима кнезу Милошу (1827–1831)* (Гласник срп. прав. цркве у кр. Србији, 1903).

¹²⁸⁹ Данило Вуловић, *Кнежева канцеларија*, књ. I: *Нахија Пожешка (1815–1839)*, Београд 1953, стр. 38.

¹²⁹⁰ *На истом месту*, стр. 83.

¹²⁹¹ Никанор Ружичић, *Критика закона о црквеним властима...*, стр. 61.

¹²⁹² *На истом месту*, стр. 63.

¹²⁹³ *На истом месту*.

претходног сабора. Конзисторија је продужила да ради: радила је, сигурно, до краја маја 1825 године. „Да ли је“, вели Никанор Ружичић, „и даље постојала, или је тада престала егзистирати, за сада нисмо о томе ништа позитивно дознали.“¹²⁹⁴

Не би било исправно тврдити да је став грчких владика према овој Конзисторији био проузрокован нетрпељивошћу било према кнезу Милошу лично било према српском народу. Озбиљни канонски разлози били су узрок оваквог њиховог држања према кнежевој Конзисторији, која је била само извршилац његове воље: кнез Милош је себе сматрао главним фактором и у Цркви па је разводио бракове како је нашао да је право, кажњавао свештенике и дозвољавао да се глобе. Милутин Савић, оборкнез Јасенички, шаље 17. јула 1822. кнезу Милошу једнога бившег учитеља „за извиденије је ли достојан свајшчеником бити“¹²⁹⁵. Са истом намером шаље и Васо Поповић, 16. јула 1823, кнезу Милошу два ђака да он види да ли су подобни за свештенике.¹²⁹⁶

Има доказа да су грчке владике, које нису могле не схватити да се време променило и да је њиховом апсолутизму дошао крај, јасно увиђале тешко стање у коме се налазила црква у Милошевој кнежевини. Шабачки епископ Герасим упутио је, 13. априла 1823, кнезу Милошу једно „начертаније“ о црквеним приликама у кнежевини Србији, које је имало 24 тачке. Павле Швабић је пронашао један део овога „начертанија“, од тачке 13 до 24, и вели да је то „важан докуменат за историју српске цркве и црквено право ондашњег времена“¹²⁹⁷.

У овоме *начертанију* се предлаже: да се два пута годишње, о Ђурђевдану и о Митровдану, скупља *митрополитски скупштина*, „где да се сакупе отменији архимандрити, протопрезвитери и јереји из епархије и да се расмотре црквене ствари, погрешке свештеника као што то Божји закон вели“¹²⁹⁸. Захтева се, даље, да се свештеници једне епархије не смеју мешати у другу, да једна парохија не сме имати два свештеника, да се сваке недеље и празника врши богослужење. Тражи се, исто тако, да се заведу *протоколи* крштених, венчаних и умрлих¹²⁹⁹.

Важно је, нарочито, да Герасим увиђа потребу спремања свештеничког подмлатка. Због оскудице у свештеницима остају парохије удове, деца некрштена, а људи непричешћени и неисповеђени умиру. „Због тога“, вели Герасим, „заповедамо, да сваки свештеник шаље у школу на науку или свога сина или рођака, коме је он намеран да при својој смрти завешта своју парохију“¹³⁰⁰ ... Од монаха се тражи да морају живети у своје манастиру и да не смеју вршити ни крштење ни венчање. Манастирске парохије се дају свештеницима на опслужење, а они су дужни плаћати манастиру годишњу суму која се одреди. Монаси морају све до своје смрти остати у манастиру у коме су пострижени и у свему се покоравати игуману¹³⁰¹.

Да је у ово време, на подручју Београдског пашалука, слабо стајало са монаштвом видимо и из писма београдског митрополита Кирила кнезу Милошу од 7. марта 1826 године. „Ја разумем“, пише митрополит кнезу, „да у данашњем времену ниједан младић нема воље („охоте“) за монаштво, а за старе удове свештенике, који су баш zgodни за такве манастире, дознајем да ни они неће добровољно да се приме манастира и монаштва. Првима, тј. младићима, насиље да се монаше, не доликује, али старим свештеницима, који су удови, њима треба наређење Ваше Светлости и славног Суда

¹²⁹⁴ *На истом месту*, стр. 69.

¹²⁹⁵ Радослав Марковић, *Кнежева канцеларија*, књ. I: *Крагујевачка нахија 1815—1839*, Београд 1954, стр. 199.

¹²⁹⁶ Данило Вуловић, *Књажева канцеларија*, књ. I: *Нахија Пожешка 1815—1839*, стр. 127.

¹²⁹⁷ Павле Швабић, *Герасим Домнин, митрополит шабачки...*, стр. 520.

¹²⁹⁸ *На истом месту*.

¹²⁹⁹ *На истом месту*, стр. 520-521.

¹³⁰⁰ *На истом месту*, стр. 522.

¹³⁰¹ *На истом месту*, стр. 522.

српског, јер ће иначе сви манастири бити временом упропашћени.¹³⁰² У писму од 4. августа 1826. жали се митрополит Кирил кнезу Милошу да црква у Београду прокишњава и ако се не оправи порушиће се, а неколико епитрахилја и одежда су овештали и упрљани, „да не на украшеније храма Божијег служи и част грађана, но напротив, на бешчашће и срамоту“¹³⁰³.

И кнез Милош је схватио да је потребно спремат и боље школоване и прикладније свештенике. Иако сâм човек без школе и до краја живота неписмен, кнез Милош је покушао да оснује неку врсту *Богословије*: обратио се за савет Лукијану Мушицком, који му је одговорио 12. јула 1822. и саветовао да отвори Богословију за спремање свештеника и *Учитељску школу* за спремање учитеља. „И за једну и за другу школу“, писао је Мушицки Милошу, „нужна су по два учитеља, дакле четири човека, способна и за такво дело, које се иште приуготовљена. Таке би сте људе с ове стране могли добити. Да се не чини бреме каси народној, могу трошкове за школу свештеничку носити цркве и манастири, а за школу учитељску сва села, по малом порезу, и помоћу кнезова.“¹³⁰⁴

На скупштини у Крагујевцу кнез је поставио и ово питање: упутио је распис на народ у коме се вели да је решио да народу дâ образованије свештенство од одабраних младића из обадве епархије. Цела ова ствар је била поверена архимандриту Мелентију Павловићу, који је тада био „попечитељ народног просвјешченија“, али до отварања Богословије није дошло.

Више него друге грчке владике старао се митрополит *Антим* (1827–1831) да унапреди црквени живот и среди стање међу свештенством. „Од како је кнез укинуо Конзисторију и тежиште црквене и архипастирске власти пренео на митрополита Антима, Антим је улагао све своје старачко старање да живот и рад свештенства упути доиста правилнијим путем.“¹³⁰⁵ Из једнога писма кнеза Милоша Антиму, које је без датума, видимо да су тада њих двојица били у завади: због потребе да се поправи стање у свештенству, кнез Милош предлаже да се измире и да се сложено потруде да се поправи стање међу свештенством. „Испитајте добро“, вели кнез Милош Антиму, „каких све имате међу вашим свештеницима, извидите њихова дела и доброга не оставите без похвале и одбране, и кривога без, према учињеном делу, заслужене казне ... Обратите се само мени и ја ћу бити спреман и речју и делом да вам укажем сваку помоћ и тамо где Ви по сили Вашој не би могли успети.“¹³⁰⁶

Сва три митрополита-Грка, која су управљала црквом за време кнеза Милоша, трудили су се да се саживе са новонасталим стањем у коме су се нашли. Митрополит Агатангел је био човек од вредности и брзо се снашао у новој средини, коју није заборавио и када је напустио Кнежевину и постао Васељенски патријарх. Он је, трајно, сачувао симпатије за Србе. Митрополит Кирило био је болешљив. Он се, 29. јуна 1826, жалио кнезу Милошу: „...Тело моје из дана у дан малаксава, јер је мучено болешћу, а и душевне силе губе своју снагу ... Ја овде не тражим прихода колико се старам да своју дужност извршим, на коју сам позван и коју сам заволео.“¹³⁰⁷ Кирило је умро почетком 1827. године и сахрањен је, 16. фебруара, у београдској цркви.

---

¹³⁰² Павле Швабић, *Писма Кирила, митрополита београдског (1826–1827) кнезу Милошу Великом...*, стр. 235.

¹³⁰³ *На истом месту*, стр. 247.

¹³⁰⁴ Павле Швабић, *О постанку београдске Богословије* (Гласник православне цркве у краљевини Србији, 1903, стр. 42).

¹³⁰⁵ Павле Швабић, *Антим, митрополит београдски у својим писмима кнезу Милошу (1827–1831)*. (У „Гласник православне цркве у краљевини Србији“, 1903, стр. 498).

¹³⁰⁶ *На истом месту*, стр. 617-618.

¹³⁰⁷ Павле Швабић, *Писма Кирила, митрополита београдског...*, стр. 244-245.

Митрополит Антим је био друкчијег кова него Кирил. Рођен на острву Андросу у другој половини XVIII века, он је пре доласка у Србију био епископ у Ловчу, у Бугарској, где је научио био нешто и словенски језик. Управу над београдском митрополијом примио је у августу 1827. године. Најпре се представио кнезу Милошу у Крагујевцу, који је наредио да га, од Крагујевца до Београда, народ срдечно дочекује. Прве године били су односи између кнеза Милоша и митрополита Антима добри, али су већ друге године почели да се муте, да би се, поново, поправили и до краја остали добри. Антим је, 1831. године, миропомазео кнеза Милоша за наследног кнеза Србије, а његова последња епископска радња у Србији била је хиротонисање *Герасима Ђорђевића* за епископа пожаревачког.

Кнез Милош је нудио и Антиму и шабачком епископу Герасиму да остану у Србији, али они нису хтели. У писму кнезу Милошу, од 9. октобра 1831, којим тражи пасош за одлазак из земље, Антим вели да жели отићи у свој манастир, „јер старост, која је сама по себи немоћ, не дозвољава ми више архијерејствовати“.¹³⁰⁸ Милош му је на ово одговорио, 9. октобра 1831, и уверавао га да, ако се реши да остане у Србији, неће у његовој земљи остати без епархије. „Ја сам се, вели кнез, о овоме предмету и са самом Великом Црквом објаснио и дао моју реч, да Вас, док сте живи, нећу уклонити из наше средине. Ову дату реч ја желим и самим делом сведочити.“¹³⁰⁹ Митрополит Антим није на ову понуду пристао, него је, преко Земуна, отпловио у отаџбину.

в) Добијање црквене аутономије

Рад кнеза Милоша на унутрашњем уздизању цркве у земљи и на сређивању прилика међу свештенством био је праћен његовим систематским и упорним радом на добијању *црквене аутономије* и националне више јерархије. Овај рад је био и дуг и напоран и скопчан са великим материјалним издацима, које кнез Милош није жалио. Проницљив и мудар, везан за веру и цркву на свој начин, кнез Милош је користио сваку прилику да би остварио свој циљ. Он је остварењу свога циља ишао поступно: у једном недовршеном *пројекту* „народног прошения“, без датума, које је требало бити упућено Порти, тражи се слобода вршења богослужења и да митрополит и епископи буду бирани из средине српског народа, а постављани од Васељенског патријарха¹³¹⁰.

Ово исто је, делимично, било поновљено и у молби од 25. маја 1820. коју је потписао кнез Милош. У овој молби кнез Милош тражи слободно вршење богослужења, несметано обнављање и подизање цркава и манастира и употребу звона на богослужењу (што су турске власти забрањивале)¹³¹¹. Један пројект српске молбе Порти саставио је кнез Строганов¹³¹². Једну овакву молбу народа српског, писану 20. септембра 1820, однели су у Цариград „пуномоћници народа српског“. Међу њима били су и архимандрит манастира Каленића Самуило Јаковљевић и јагодински прота Милоје Вукашиновић. Делегацију је предводио војвода Вујица Вулићевић¹³¹³ ... За време боравка ове делегације у Цариграду избио је Грчки устанак 1821, који је изазвао погроме Грка у Цариграду. Српска се делегација нашла у великој незгоди. Да би била сачувана, склоњена је била у Патријаршију, али ни то није значило пуну безбедност: васељенски патријарх Григорије био је ухваћен и обешен. Српска делегација имала је и

¹³⁰⁸ Павле Швабић, *Антим, митрополит београдски...*, стр. 629.

¹³⁰⁹ *На истом месту*, стр. 630.

¹³¹⁰ Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. I, Београд 1912, стр. 535.

¹³¹¹ *На истом месту*, стр. 540.

¹³¹² *На истом месту*, стр. 543.

¹³¹³ *На истом месту*, стр. 559.

ту незгоду да гледа „са својих прозора све детаље ужасне патријархове смрти“¹³¹⁴. Када се српска делегација налазила у највећој опасности, дошао је к њој доктор Ставродрамски, тајни агент руског посланства у Цариграду, „да их види, да се о њима обавести и да их охрабри: депутанти га, по српском обичају, побратиме“¹³¹⁵.

Ова српска делегација се дуго задржала у Цариграду. Увек активан и досетљив, кнез Милош је покушао да и ово задржавање делегације искористи и да приволи Патријаршију да архимандрита Самуила Јаковљевића посвети за шабачког владика. Кнез није успео у овоме тражењу: архимандрит Самуило је умро у Цариграду 19. августа 1825 ... У Цариград је морала ићи *друга делегација*. У њој се налазио игуман манастира Трнаве Неофит. То је онај Неофит који је био послат на разговор Марашли-паши, када је овај тражио да се покупи оружје од Срба¹³¹⁶. Неофит је, једном раније, са порукама Марашлијиним ишао у Цариград¹³¹⁷. У молби, која је потписана 17. јануара 1827. и коју је требало предати Порти, опет је тражено да за београдског митрополита буде постављен Србин¹³¹⁸. У *унутршњима*, која су дата делегацији за њезин рад у Цариграду, стоји да они треба тамо да укажу на раскошност грчких владика. Главно је, међутим, било ово: „По тому од тачке постављенија митрополита родом Србина, депутати народни ни черте да не одступе; у разграненију доказатељстава пак к испуненију прошенија овога не ограничавају се, нека ји разграњавају што више могу.“¹³¹⁹

Преговори у Цариграду су се, и овај пут, отегли. Порта је, 7. априла 1828, дала своје примедбе на српска тражења, које је, 16. маја 1828, донео у Крагујевац кнез Симић. Одговор кнеза Милоша на ове примедбе садржи, углавном, све оно што је раније речено. Кнез тражи да у *Хатишерифу* буде тачно означено *шта све* и *колико* треба да се плаћа Патријаршији за рукоположење митрополита. „...А не заступи ли нас“, вели се у Кнежевом одговору, „Царство противу њих (Грка), то ће Патријаршија имати власт узимати од нас колико јој воља и колико ју срце не боли“¹³²⁰. Руски посланик у Цариграду Александар Ивановић Рибопјер саветовао је делегацију да према Цариградском патријарху буде еластична и да му гарантује да неће изгубити своје приходе од епархија у Србији. Ако Патријарх буде ствар отезао и бунио се, онда му треба скренути пажњу на то, да овакво решење предлаже и руски посланик у Цариграду¹³²¹.

Иако ни ови преговори нису успели, цео проблем је све више сазревао за решење и све се јасније назирао дан када ће бити решен. У припремању *Хатишерифа*, који је издат 3. августа 1830. а проглашен у Београду 30. новембра, поново је претресано решење *Црквеног питања* у Србији. Још 30. јануара 1830. поднео је Димитрије Давидовић, у сагласности са кнезом Милошем, један *Мемоар* о решењу српског питања. Важно место у њему заузимало је и Црквено питање.

Руси су, принципијелно, подржавали српске интересе у црквеном питању, али су њихове примедбе, понегде, одударале од српских захтева. То одударење односило се „прво на начин наименовања српских епископа од стране народних поглавара, и на наследност кнежевског достојанства“¹³²². Док је Рибопјер био више за српске захтеве, руско министарство спољних послова „било је противно да се Патријарху у Србији

¹³¹⁴ Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. II, Београд 1909, стр. 42.

¹³¹⁵ *На истом месту*.

¹³¹⁶ Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, стр. 200.

¹³¹⁷ *На истом месту*, стр. 1130.

¹³¹⁸ Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. III, стр. 547.

¹³¹⁹ *На истом месту*, стр. 549.

¹³²⁰ *На истом месту*, стр. 552-553.

¹³²¹ *На истом месту*, стр. 585.

¹³²² *На истом месту*, стр. 196.

оставља само *номинална* супремација, оно је желело да се Патријаршији да веће учешће у избору епископа¹³²³.

Кнез Милош је остао при својим захтевима. Он је, 18. априла 1830, писао Давидовићу, у вези Рибопјерових примедба, и тражио да и митрополит и епископи буду бирани од кнеза и народа из средине српског свештенства. Док је митрополит, по сваку цену, морао бити Србин, кнез Милош је у погледу епископа допуштао могућност да буду, бар за прво време, бирани и између Грка, „ако“, вели он Давидовићу, „по случају не би било способног Србина за јепископа којег, да буде предпостављено кнезу и правитељству српском измолити од Патријарха освјашченије на ово достојанство лица из греческог духовенства“¹³²⁴.

Први српски митрополит требало је да буде послат у Цариград на посвећење, а епископи да буду посвећени у Србији, „тако да више не би нужде било ни једноме од архијереја српски освјашченија ради у Цариград ићи и излишне трошкове чинити“¹³²⁵ ... Када се Кнежевини присаједине отргнути крајеви, онда ће се број епископија морати увећати. При постављењу сваког српског епископа даваће се у „касу Патријархову по 100 дуката, а при постављању митрополита по 150 дуката. Влада ће давати Патријарху годишње 10.000 гроша за српске епархије. Осим преднаведеног давања нити је српско духовенство ни правитељство ни народ обавезан икаквих других сума Патријарху давати или Светој Великој Цркви. При том нити може Патријарх нити Света Велика Црква наслеђивати по смрти српске епископе и митрополите, нити ови могу наслеђивати проче српско духовенство, и имјенија како јепископа и архијепископа тако и духовних лица припадаће по њиховој смрти народној каси на употребленије богоданих заведенија“¹³²⁶.

Српски епископи неће се моћи задуживати на рачун њихових епархија, али неће моћи бити ни премештани без васељенског Патријарха, кнеза и владе ... У Хатишериф је требало да уђе и одредба о слободи вршења богослужења и да могу „на сваком месту отечества овога, где им год затреба, цркве подизати, не морајући к томе ничијег соизволенија искати, или што кому год за таква дозволенија и предпријатија плаћати“¹³²⁷. Тражи се, исто тако, да све цркве могу имати звона, да се могу проносити литије и вршити сва богослужења како то прописи налажу.

Две тачке *Хатишерифа* од 3. августа 1830. говоре о црквеним стварима. У *првој* тачки се вели да ће народ слободно моћи вршити богослужење, а у *четрнаестој*: „Митрополити и епископи, које ће изабрати речени народ, биће произведени од Патријарха грчког у Цариграду, и да не морају сами долазити у исти престони град.“¹³²⁸

Издавање *Хатишерифа* омогућило је замену више грчке јерархије српском. Када је примио Хатишериф, кнез Милош је отишао у цркву, „где буде доведен пред олтар, и ту митрополит, ставивши своју руку на његову главу, чита молитву, која се чита на освећењу *влашких* кнежева. Молитва је на грчком језику, али где је била реч о имену Милошеву или о његовом достојанству ту је српски читао. За овим је мирносао Милоша, скинуо му царску харванију, унео у олтар и мирносао је на Светој Трапези и после га опет њоме огрнуо.“¹³²⁹

Добијање Хатишерифа изменило је из основа положај кнеза Милоша према Васељенској Патријаршији. Од момента издавања Хатишерифа Србија је „престала

¹³²³ *На истом месту.*

¹³²⁴ *На истом месту*, стр. 587.

¹³²⁵ *На истом месту.*

¹³²⁶ *На истом месту*, стр. 588.

¹³²⁷ *На истом месту.*

¹³²⁸ *На истом месту*, стр. 605, 606.

¹³²⁹ *На истом месту*, стр. 295.

бити за међународне односе једна турска побуњена или привремено примирена покрајина са локалним и од Порте само трпљеним властима, него *аутономна кнежевина* под турским суверенитетом и руском заштитом. Већ је Хатишериф признао кнежево достојанство Милошу Обреновићу, а један посебан султанов берат, од исте године, објављен истога дана, утврђивао је поближе познато наследно право Милошеву потомству.¹³³⁰

О овоме новоствореном стању морала је и Васељенска Патријаршија водити рачуна. Иако је Хатишерифом „било решено у принципу само питање о слободи вере а никако питање о Србијиној црквеној аутономији“¹³³¹, био је тада отворен пут и за решење овога питања. Порта је решење овога питања сматрала *унутрашњим питањем* Патријаршије, које је она имала да реши са српском владом. „Аутономија православне цркве у Србији није била у интересу Порте, али, како је Хатишерифом зајамчена Србији политичка аутономија, како јој је тим актом специјално гарантована и слобода вере, Патријаршија се није могла одупирати успешно црквеној аутономији нове кнежевине, и она је без устезања ишла на сусрет захтевима Милошевим и Портиној препоруци у овоме смислу.“¹³³²

Кнез Милош је ступио са Патријаршијом у нове преговоре: 23. новембра 1830. он је од Патријаршије добио једно писмо и на њега одговорио 8. децембра исте године. Из, Милошевог одговора се види да је он, почетком децембра, изабрао кандидате за епископе: за првог српског митрополита био је изабран архимандрит манастира Враћевшнице *Мелентије Павловић*, за ужичког епископа архимандрит манастира Сртења *Нићифор*, а за шабачког епископа архимандрит манастира Благовештења *Герасим*, али тако да на посвећење у Цариград иду само Мелентије и Нићифор¹³³³. У своме писму Патријарху кнез Милош означава изабране кандидате као „најчасније, најспособније и најуваженије личности у нашем свештенству, који су и до сада пасли духовно стадо српско, по прописима наше вере и на задовољство српског народа“¹³³⁴.

Интересантно је да Милош, у своме писму Патријарху, истиче да их шаље у Цариград *само* због особитог поштовања које има за личност Патријархову и да „кад би други Патријарх место Вас тамо био, ја то не бих учинио...“ Патријарх је одговорио Милошу 9. јануара 1831. и изразио задовољство што кнез жели да их баш он посвети. Вели, да они треба да дођу „када се, између Србије и Турске, сврши питање о пределима и границама Србије“¹³³⁵.

И из Кнежева одговора Патријарху, од 26. јануара 1831, види се да је и он чекао да се уреди питање граница Србије па да пошаље изабране кандидате на посвећење. „Али сада, видећи да се то питање отеже од дана до дана, а помишљајући на то да ужичка епархија не може даље остати без пастира, ја ћу ускоро послати наше изабранике чим зимско време мало попусти и благе.“¹³³⁶

Архимандрити Мелентије и Нићифор отпутовали су за Цариград почетком јула 1831: 10. јула кнез Милош је о томе обавестио Патријарха, који, опет, извештава кнеза у писму од 25. августа 1831. да је Мелентије посвећен 18, а Нићифор 19. августа¹³³⁷. Тиме је била, после доста муке и труда, васпостављена виша српска јерархија у ослобођеној српској држави.

¹³³⁰ Владимир Ђоровић, *Историја Југославије*, стр. 457.

¹³³¹ Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. III, стр. 497.

¹³³² *На истом месту*.

¹³³³ Павле Швабић, *К питању о аутономији српске цркве* (Гласник прав. цркве у краљевини Србији, 1903, стр. 377)

¹³³⁴ *На истом месту*, стр. 378.

¹³³⁵ *На истом месту*, стр. 379.

¹³³⁶ *На истом месту*.

¹³³⁷ *На истом месту*, стр. 380.

Посвећење Мелентија и Нићифора није још значило да је српска православна црква у Кнежевини добила аутономију. Ово питање је решено *Конкордатом*, који је потписан у септембру 1831. године. Нићифор Дучић је тврдио да је овај Конкордат потписан у јануару 1832. године¹³³⁸. Ово исто је тврдио и Радослав Грујић¹³³⁹. Павле Швабић је оповргао Дучићево и Грујићево тврђење и доказао да је Конкордат потписан у септембру 1831, али да није био одмах послат у Србију. „Узрок томе био је тај што је патријарх тражио да му се најпре исплати сав дуг за све три епархије у Србији, на којима су сада седели као архијереји Срби, па тек после да се такав акт пошаље.“¹³⁴⁰

Садржај Конкордата, који је потписао патријарх Константин, одређује да се убудуће митрополит и епископи бирају у Србији и да београдски митрополит носи титулу „митрополит целе Србије“. Он ће на литургији помињати Васељенског патријарха, а епископи митрополита. Избор новог митрополита јављаће се Васељенском патријарху, који је дужан да га призна¹³⁴¹. За посвећење даје митрополит патријарху 300 ћесарских дуката, а за посвећење епископа не даје се ништа. Ових 300 ћесарских дуката не улазе у годишњу суму која се плаћа „Великој Цркви“, а која је, за две епархије износила 6.000 гроша. Када се и друге епархије „саставе са српском земљом, онда ће се одредити и утврдити једна само општа годишња сума за све у Србији епархије“¹³⁴². Даље је ушло у Конкордат све оно што је кнез Милош тражио у своме писму Димитрију Давидовићу од 18. априла 1830.

После присаједињења шест нахија кнежевине Србији издат је, 17. јула 1836, додаток Конкордату од септембра 1831: сума, коју је Србија плаћала „Великој Цркви“, подигнута је од 6.000 на 9.000 гроша. Конкордат од септембра 1831. остао је непромењен „све до октобра 1879 године, када је Цариградска патријаршија, силом сасвим нових прилика у Србији, огласила Српску цркву аутокефалном“¹³⁴³.

Конкордатом од септембра 1831. Српска црква у Србији добила је „унутрашњу аутономију са привидном зависношћу од Васељенске Патријаршије“¹³⁴⁴. Од Патријаршије је добијала и св. миро¹³⁴⁵.

г) Нова јерархија на послу

Од добијања *аутономије* Српске православне цркве у кнежевини Србији до добијања *аутокефалности*, 1879. године, измениле су се на челу митрополије три знамените личности: Мелентије Павловић, Петар Јовановић и Михаило Јовановић, који је, видећемо, успео да добије аутокефалност за Српску православну цркву у Србији. Тиме је она, још више, постала духовним центром и привлачном тачком за све наше покрајинске цркве.

Први митрополит аутономне цркве у кнежевини Србији, *Мелентије Павловић* (1831–1833), рођен је у селу Врбави, у Горњој Грузи, 1776. године, само 10 година после укидања Пећке патријаршије. Његов отац Павле и отац Вучића Перишића, Петар-Периша, били су рођена браћа¹³⁴⁶. Мелентије се млад закалуђерио, али се о њему зна нешто више тек од 1810. године. Када је избио Први српски устанак Мелентију је било двадесет и осам година. Он је могао запамтити ратовање Срба против дахија, мирне

¹³³⁸ Нићифор Дучић, *Историја српске православне цркве*, стр. 217.

¹³³⁹ Радослав Грујић, *Историја српске православне цркве*, стр. 149.

¹³⁴⁰ Павле Швабић, *К питању о аутономији српске цркве...*, стр. 381.

¹³⁴¹ *На истом месту*, стр. 383-384; сравни: Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. III, стр. 610-611.

¹³⁴² *На истом месту*.

¹³⁴³ Павле Швабић, *К питању о аутономији српске цркве...*, стр. 387.

¹³⁴⁴ Alois Hudal, *Die serbisch-orthodoxe Nationalkirche*, Graz-Leipzig 1922, стр. 29.

¹³⁴⁵ Радослав Грујић, *Београдска митрополија* (Народна енциклопедија СХС, књ. I, стр. 157)

¹³⁴⁶ Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија...*, стр. 273.

дане везировања Мустафа-паше, сечу кнежева и крваве борбе за време Првог устанка, у коме се он није ничим истакао.

Мелентије Павловић је био „високог раста, осушен, црномањаст, дугачка, малко покучена носа; лепе, црне, пуне браде, и невеликих, танких бркова“¹³⁴⁷. Матични манастир био му је манастир Враћевшница, за који је остао присно везан целога свога живота. „Регуларну богословску школованост заменила му је практична манастирска спрема, истинска побожност и чисте хришћанске врлине, разборитост, родољубље и храброст.“¹³⁴⁸

Пре него што је, 1810. године, постао игуман овога манастира, у њега су се доселили и калуђери манастира Студенице и ту остали од 1806. до 1813. године. На игуманском положају Мелентије је наследио игумана Јосифа. О постављању Мелентија за игумана манастира Враћевшнице сачувано је писмо, датирано 9. марта 1810. године. Тога дана умро је игуман Јосиф и нови игуман је био одмах постављен. У постављању новог игумана учествовали су „кметови, кнежеви и буљубаше“. У писму се вели: „...И опште ми кметови сви постављамо и потврђујемо да буде Мелентије игуман. Тако велимо и тако дајемо потврђено писмо.“ Писмо о постављању Мелентија за игумана потврдио је и војвода Антоније. На писмо је ударио свој печат студенички архимандрит Василије „ради бољег сложенија“¹³⁴⁹. У манастиру Враћевшници живели су студенички калуђери дуго као посебно *братство* и посебно водили своју касу и своје приходе, али су се касније обадва братства помешала.

Пошто се није истицао у Првом српском устанку, Мелентије је, после слома Устанка, остао у Србији. Када је почео Други устанак Мелентије се нашао уз кнеза Милоша и јако се истакао. У бици на Љубићу 1815. године, у једном веома критичном моменту, када су Срби, под притиском јаке турске силе, почели да беже, Мелентије је дохватио добош и почео да удара у њега. То је тргло поколебане војнике, који су се поново прибрали и однели сјајну победу. Мелентије се показао добро и у бици код Палежа.

Храброст и јунаштво које је Мелентије показао приближили су га кнезу Милошу, који га је позвао себи и, после смрти владике Дионисија II, па до доласка митрополита Агатангела, поверио му управу над Београдском митрополијом. Интересантно је, ми прави разлог томе не знамо, да је кнез Милош дао да се прво завладичи архимандрит Мелентије Никшић (можда због тога што се овај у томе моменту налазио у Цариграду), а не Мелентије Павловић. Можда је кнез Милош Мелентија Павловића држао у резерви за време које још није било дошло, али на које је он чекао и које је пожуривао.

Да би архимандрита Мелентија Павловића чвршће везао за себе кнез Милош га је, 1818. године, узео за духовника свога дома: и књегиња Љубица и кнез Милош и њихова деца звали су митрополита Мелентија „наш попа“ и тиме изражавали своју љубав према њему. У код других, који су се купили око Милоша, архимандрит Мелентије је уживао велико поштовање. Он је једини од свих лица око Милоша „ословљаван са ’господине’ у знак великога поштовања“¹³⁵⁰.

Мелентије Павловић био је саветник кнеза Милоша у свим црквеним пословима, али не само у њима. Када је, средином децембра 1822, основана Конзисторија, кнез је Мелентија поставио за њезиног председника. Од тада, па све до свога посвећења за епископа и уздизања за београдског митрополита, и поред присуства грчких владика у Србији, архимандрит Мелентије је био главна црквена личност у Србији. Он је, судећи

¹³⁴⁷ На истом месту, стр. 274.

¹³⁴⁸ Стеван М. Димитријевић, *Митрополит Михаило...*, стр. 7.

¹³⁴⁹ Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија...*, стр. 273.

¹³⁵⁰ Радослав Марковић, *Крагујевачка нахија 1815–1838*, св. I: 1815–1827, стр. 166.

по свему, био предодређен да буде први Србин београдски митрополит после уклањања Грка из Србије.

Априла 1821. кнез Милош је поверио Мелентију Павловићу тежак задатак: да у Пожеревачкој нахији, после угушења Абдулине буне, смирује народ и да утиче да народ бира за старешине оне људе који су одани кнезу Милошу. Касније, 10. марта 1823, поставио је кнез Милош архимандрита Мелентија за „попечитеља просвештенија народног“. Године 1825. Мелентије је морао да смирује Ђакову буну, а 1827. буде именован за члана кнежеве свите¹³⁵¹.

За епископа је посвећен и одређен за београдског митрополита 18. августа 1831. године. Иако већ обременен тешком болешћу (патио је од водене болести), Мелентије је, за ово време своје краткотрајне управе Српском православном црквом у кнежевини Србији, учинио неколико крупних потеза: он је, плански и смишљено, *утемељавао основе канонском поретку у цркви*, који су, стицајем разних околности, били нарушени. Почињући све изнова, у једној средини где није било лако радити човеку који је ударао нове основе црквеном животу, митрополит Мелентије је постигнуо оно што је било могуће: разграничио је епархије у својој митрополији, организовао митрополитску канцеларију и додао искусног секретара, установио Свети архијерејски сабор и ограничио самовољу епископа, који, иако су сада били Срби, нису се могли сасвим ослободити последица рђавог фанариотског утицаја. Саблазан самовоље, тако опасна за људе на власти, није поштедила ни њих. Њихово је родољубље било, сигурно, велико, али ни њих није било лако сљубити са новим стањем.

Пред своју смрт митрополит Мелентије је издао *Црквени устав* за своју митрополију. Сав у старој српској црквеној традицији, човек дубоко везан за народ и старо српско наслеђе у цркви, митрополит Мелентије се трудио да у богослужбену употребу уведе *србуље*. Због тога их је он марљиво прикупљао као и старе српске *повеље* и *писма*. Његова је идеја била да се у Крагујевцу оснује „школа православија“, која је била замишљена као продужење краткотрајне богословије коју је, 1810. године, био основао Вићентије Ракић у Београду¹³⁵².

Скромног богословског знања, израстао непосредно из народа, без икаквог оптерећења књишком ученошћу и страним утицајима, митрополит Мелентије је истински црквен човек: у његовој личности сједињавали су се молитвеник и јунак, испосник и национални осветник, који је носио народно одело и држао свој конак у Крагујевцу. Он је забранио да се у београдској цркви, на левој певници, пева грчки као што је то било пре њега. Настојао је и он да се у Београду оснује штампарија што је, још пре њега, желео да учини и Доситеј Обрадовић¹³⁵³.

Тешко оболео и истрошен у борбама и на народним пословима, митрополит Мелентије није дуго остао на митрополитској катедри и није, због тога, могао да уради више. Успео је, међутим, оно главно: да удари чврсте основе канонском поретку у цркви и да уреди односе између Српске православне цркве у кнежевини Србији и Васељенске патријаршије. Умро је 8. јуна 1833. и био искрено ожаљен и од кнеза Милоша и од народа.

Митрополит Мелентије Павловић почео је своју управу над Српском православном црквом у кнежевини Србији са још двојицом епископа. Један од њих, *Нићифор Максимовић*, посвећен је у Цариграду 19. августа 1831, а други, *Герасим Ђорђевић*, 11. октобра 1831. године. Са извесним омаловажавањем нових епископа пише Лукијан Мушицки Вуку Караџићу, 21. децембра 1831. да су два српска архимандрита посвећена за епископе у Цариграду, а трећи у Београду и додаје:

¹³⁵¹ Данило Вуловић, *Нахија Пожешка 1815–1839*, стр. 527.

¹³⁵² Миленко Вукићевић, *Школе и школовања за време Првог устанка (1804–1813)*, Београд 1893, стр. 21.

¹³⁵³ *На истом месту*, стр. 28.

„Мислим да вама није нужно казивати, да ни један од ове тројице не зна ништа, осим којекако читати, а писати – у правом смислу – не зна ниједан.“¹³⁵⁴

Нићифор је био одређен за епископа *ужичког*, а Герасим за епископа *шабачког*. Нићифор је рођен у селу Жежевици, Ужичка нахија, 12. јануара 1788. године. Књигу је учио у манастиру Св. Тројице и у манастиру Никољи. Закалуђерио се 12. јануара 1808. године. Као монах живео је касније у манастирима Преображењу и Сретењу, које је он сам обновио. Био је човек вредан и окретан. Знао је грчки језик. Био је „човек крупан, пун, под старост врло гломазан“¹³⁵⁵. Седиште му је било у Чачку.

Нићифор је био човек немирна духа и, прилично, својеглав. Из недовољно јасних разлога он је самовољно напустио био своју епархију и побегао у Црну Гору. Из писма Јована Стејића Вуку Караџићу, од 10. јануара 1833, дознајемо да Давидовић у своме *Забавнику* није био навео име владике Нићифора. „Ја сам“, вели Стејић, „распитивао шта то може бити и дознајем, ако је истина, да га нема на овој страни у земљи: дезертирао, веле, куд и како још не знам, но то је истина, да га нема; ваљда је опет архимандритом или игуманом постао.“¹³⁵⁶

О Нићифоровом доласку у Црну Гору известио је Његош, 14. децембра 1832, Јеремију Гагића: владика Нићифор је, из манастира Мораче, где је био добегао, писао Његошу да „из разних опстојатељства никако не може остати у Србији“¹³⁵⁷. Његош је, у првом моменту, имао намеру да владици Нићифору одреди један манастир у Црмници „за живљење и за обучавање клирика“¹³⁵⁸. Већ почетком јануара 1833, свакако да због тога не би долазио у сукоб са кнезом Милошем, Његош је обавестио кнеза да ће владика Нићифора послати у Србију заједно са Симом Милутиновићем¹³⁵⁹.

Поводом владике Нићифора обраћао се Његошу и митрополит Мелентије Павловић једним писмом које је Његошу донео Сима Милутиновић. На ово писмо Његош је одговорио митрополиту Мелентију 10. јануара 1833. године. Вели да се доласку Нићифоровом није обрадовао, „знајући да нам овде не може бити ни од какве ползе, нако од штете“¹³⁶⁰. Морао га је, вели, примити, „јер је то наш стари црногорски обичај и закон, да ко год нама добегне буде примљен и браћен боље него свој брат или отац или било ко му драго“¹³⁶¹. Потрудиће се да га наговори да се врати, „зашто ми полагамо и нама се чини тако: што је поштење тога народа (наше браће) то је и наше, а што би било срамота томе народу и његову господару, то би се и нама чинило као да је нама истијема, као што и јест, зашто смо једне вјере, једног језика и једне крви, пак сви купно једној цјељи гађамо“¹³⁶².

Истог дана, 10. јануара 1833, Његош је писао и кнезу Милошу и обавестио га да је Нићифор обећао да ће се вратити у Србију чим настане лепше време. Нада се да ће Сима Милутиновић доћи по њега да га одведе „ради слободнијега проласка кроз Турску земљу од црногорскијех граница до Србије“¹³⁶³. О свему овоме Његош је, 9. фебруара 1833, обавестио и Јеремију Гагића¹³⁶⁴. Из писма Јована Стејића Вуку Караџићу, од 8. јула 1833, видимо да се владика Нићифор био вратио у Србију и,

¹³⁵⁴ Вукова преписка, књ. II, стр. 336-337.

¹³⁵⁵ Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, стр. 602.

¹³⁵⁶ Вукова преписка, књ. VI, стр. 83.

¹³⁵⁷ Мираш Кићовић, *Петар II Петровић-Његош: Писма*, књ. I, стр. 164.

¹³⁵⁸ *На истом месту*, стр. 164.

¹³⁵⁹ *На истом месту*, стр. 171.

¹³⁶⁰ *На истом месту*, стр. 171-172.

¹³⁶¹ *На истом месту*, стр. 172.

¹³⁶² *На истом месту*, стр. 172.

¹³⁶³ *На истом месту*, стр. 173.

¹³⁶⁴ *На истом месту*, стр. 175.

поново, преузео своју епархију, којом је управљао до своје смрти: умро је 28. фебруара 1853. године¹³⁶⁵.

Владика *Герасим Ђорђевић* био је сасвим друкчији тип човека. Син је влашких родитеља: родио се у Видину 1779. године. Мајка му Ануца није знала никаквог другог језика осим влашког. Као младић Герасим је дошао у манастир Студеницу и ту се школовао и духовно оформио. Иако пореклом туђинац, Герасим се касније сасвим посрбио и духовно потпуно урастао у српску, Немањинску, традицију. У Студеници се закалуђерио 1799. године, а за јеромонаха је рукоположен 1800. године. Заједно са братством манастира Студенице дошао је и Герасим 1806. године у манастир Враћевшницу; после пропасти Првог српског устанка прешао је био у Срем, затим се поново вратио у Србију: године 1814. видимо га у манастиру Вољавчи.

Иако је имао само обично манастирско школовање, Герасим се живо интересовао за нашу, српску, прошлост: године 1838. штампао је у Београду књижицу под насловом *Знаменитији догађаји новије српске историје...* На епископском положају остао је до своје смрти: умро је 29. марта 1839. године. „Тихо, побожно, провео је Герасим у Шапцу, као владика осам година ... сахрањен је у озидану гробницу у Шабачкој цркви, до северних врата црквених.“¹³⁶⁶

Године 1834. основана је *Тимочка епархија* са седиштем у Зајечару, али је, касније, седиште ове епархије пренето у Неготин. За првога епископа ове епархије био је изабран *Доситеј Новаковић*, личност веома интересантна и хумана. Рођен је у селу Дабици, близу Прилепа, 1784. године. Ту је почео да учи књигу, а закалуђерио се у манастиру Зографу, у Светој Гори. Од турског зулума побегао је у Србију и настанио се у манастиру Горњаку. За епископа је посвећен 2. фебруара 1834. године¹³⁶⁷. Овом епархијом управљао је до своје смрти: умро је 2. априла 1854. године. Пред смрт је затражио да га упокоје у гробље а не у цркву. „С народом сам живео“, рекао је он, „с народом хоћу и у гробљу да боравим: травица да ми по гробљу расте“¹³⁶⁸.

Владика Доситеј је био хуман и дарезљив човек. Он је први добротвор Милоја Јовановића, каснијега митрополита Михаила. Он га је узео себи и омогућио му да сврши оне гимназијске разреде који су били потребни да се може ступити у Богословију. Иако и сâм без редовног школовања, владика Доситеј је био пријатељ школе и науке. У своме владичанском двору он је увек држао четири до шест питомаца, о којима се старао и када оду од њега. „Каже се за њега, да је, кад дође у Београд на седнице Архијерејског сабора, позивао све ђаке Богословије из Тимочке епархије, да их види, поучи и обдари. А и професорима Богословије дао би свакоме по неки дар, обично по дукат и свилену мараму с молбом, да му децу уче и пазе.“¹³⁶⁹

Добар и исправан монах, владика Доситеј је био и крепак и чио човек. Он је, забележено је за њега, могао „усести на хата, разиграти га, и своју камилавку бацити унапред, па је опет стићи и својом руком ухватити.“ Ово је, веле, често пута чинио¹³⁷⁰.

1. МИТРОПОЛИТ ПЕТАР ЈОВАНОВИЋ И ЊЕГОВО ДОБА (1833–1859)

Доласком *Петра Јовановића* за митрополита Србије настаје у животу Српске православне цркве у кнежевини Србији *нова епоха*. Он је у живот и рад цркве унео нов начин рада и средио стање у њој, које није успео да среди његов претходник. За нешто

¹³⁶⁵ Вукова преписка, књ. V, стр. 90.

¹³⁶⁶ Милан Ђ. Милићевић, *Поменик...*, стр. 155.

¹³⁶⁷ Митрополит Михаило, *Православна црква у краљевини Србији*, стр. 215.

¹³⁶⁸ Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија...*, стр. 970.

¹³⁶⁹ Стеван М. Димитријевић, *Митрополит Михаило*, стр. 9-10.

¹³⁷⁰ Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија...*, стр. 970.

више од четврт века митрополит Петар је управљао црквом у Србији: на основама које је положио митрополит Мелентије, он је подигао солидну зграду, коју ће, касније, још више учврстити његов наследник, чедо његове очинске бриге за цркву и његовог далековидог предвиђања. Митрополит Петар Јовановић, у световњаштву Павле, рођен је 18. фебруара 1800. у Илоку, у Срему. Школовао се, најпре, у Сремским Карловцима, где је завршио гимназију и богословију. Филозофију је студирао у Сегедину. Већ 1819. године постао је наставник гимназије у Сремским Карловцима. Ту је остао све до 1830. године: те године је прешао у Србију, био најпре постављен за секретара Вишег народног суда, а затим за секретара канцеларије кнеза Милоша. Истовремено је био секретар митрополита Мелентија.

Када је прешао у Србију Павле је убрзо остао удовац. Хтео је да се поново ожени и окући и није уопште имао намеру да ступа у црквену службу. Судбина је, међутим, одлучила друкчије. Према опису, који је сачуван, Павле је био леп човек. Због тога су га и звали „лепи Паја“. „Био је средњег стаса, живосних, црних, великих очију, лица црномањаста, бела, коса црна, цео облик љубазан, правилан и леп, сачињаваху сушту слику и прилику правилности и честитости душевне.“¹³⁷¹

Уз овако физички прикладан изглед, чинило је младога Павла и његово солидно образовање још привлачнијим. Дobar зналац језика, Павле је био солидно упућен и у богословље и у филозофију. Када је, 8. јуна 1833, умро митрополит Мелентије Павловић, поставило се питање: *ко ће му бити наследник?* У првом моменту било је и кнезу Милошу тешко да реши ово питање. Кнез је у почетку мислио на бившега шабачког епископа Герасима Домнина, који је тада био епископ Кесаријско-кападокијски. Са њим је кнез Милош повео преговоре, али је Герасим, изговарајући се старошћу и слабошћу, 23. септембра 1833. одбио кнежеву молбу¹³⁷².

Тешко је рећи да ли је кнез Милош, који је уложио толико труда и новаца да се ослободи грчких владика, мислио да за српског митрополита поново доведе Грка: још док није био примио одговор од Герасима, кнез Милош се, 19. августа 1833, био обратио митрополиту Стевану Стратимировићу и молио га да му он предложи једног кандидата за новог митрополита. И не чекајући одговор од митрополита Стратимировића, кнез Милош обавештава митрополита да је за то место предвидео свога секретара Павла Јовановића¹³⁷³. Са овим предлогом био је и митрополит Стратимировић сасвим задовољан.

Мање од кнеза Милоша и Стратимировића био је задовољан сâм Павле Јовановић. Покушао је да се не прими ове понуде, али се, на крају, покорио разлозима кнеза Милоша. Пре него што је дао свој пристанак, Павле је претходно изложио кнезу Милошу *како* он мисли управљати црквом. Будући митрополит је тражио од кнеза да *грађанске власти* не могу судити свештеницима, него само њихови надлежни епископи. Живећи у непосредној близини кнеза Милоша Павле је знао да кнез хоће да има последњу реч и у црквеним стварима. Пошто је кнез Милош, бар формално, усвојио жеље и предлоге будућега митрополита, послао га је у Чачак владици Нићифору да га замонаши. Замонашен је октобра 1833. и за само *петнаест дана* прошао је све монашке и свештене чинове до закључно архимандритског. При замонашењу Павле је изменио име у *Петар*. Већ 20. октобра 1833. нови архимандрит је био у Крагујевцу код кнеза. Млад, тек у тридесет и трећој години живота, архимандрит Петар је почео да увиђа сву озбиљност пута којим је пошао. Истога дана када је стигао у Крагујевац, Петар је писао своме пријатељу Григорију Лазићу, професору Карловачке

¹³⁷¹ Алекса Илић, *Петар Јовановић, митрополит београдски. Његов живот и рад (1833–1859)*. Београд 1911, стр. 14.

¹³⁷² Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. III, стр. 503.

¹³⁷³ *На истом месту*, стр. 503.

гимназије: Ступио сам на отлични, но трудни степен. Да ми Бог даде мудрости и снаге, да званије ово на ползу отечества, коме служим, могу отправљати ... Нужни ће ми бити временом можно и по гди који изображени у овој струци људи.¹³⁷⁴

Кнез Милош је, сасвим разумљиво, преузео на себе сву бригу око припремања Петровог одласка у Цариград и његовог посвећења. У то време се у Цариграду налазила и српска депутација на челу са Аврамом Петронијевићем, која је требало да се младоме архимандриту нађе при руци ... У Цариграду је све текло глатко: пре посвећења за епископа извршен је у Патријаршији формални избор Петров за Београдског митрополита. „Ставише самном“, вели он, „још два кандидата, и мене изабраше и достојним прогласише. Све ово би онда у цркви написано, њиховим потписима утврђено, секретару патријаршијском, који је такође ту присуствовао, предано, који је по том у архиву положио.“¹³⁷⁵

Петар је посвећен за епископа 6. децембра 1833. године. Посветио га је патријарх Константин. После посвећења митрополит Петар је добио од Цариградског патријарха уверење да је, по рангу, раван *Ефеском* митрополиту. „Београдски митрополит био је до сада у дванаестом, а сада у другом степену.“¹³⁷⁶ По овоме реду требало је да епископи, у случају одржавања званичних седница Синода, заузимају своја места.

Нови митрополит био је, и по својем високом образовању и по својим манирима, право откриће и за цариградског патријарха и за руског посланика у Цариграду Бутуњева, који је обећао да ће и о посвећењу и о самом митрополиту и његовим личним квалитетима, извести своју владу ... Иако је у Цариграду био добро примљен, нови митрополит није ту могао дуго да се задржи. Кнез Милош је желео да нови митрополит стигне у Пожаревац пре Божића и да са њим проведе Божићне празнике. У Пожаревцу је митрополит Петар остао иза Богојављења, а тада је прешао у Крагујевац, где му је, за прво време, била резиденција.

Долазак митрополита Петра у Пожаревац и његова прва архијерејска служба у Србији описани су у „Српским новинама“ (број 1 од 1834. године). Ту се, истовремено, износи и *програм рада* новог митрополита и вели да митрополит „обећава да ће *сазидати* српску цркву, *пасти* стадо Христово по достојању и по примеру предшественика свога, да ће *просветити* српско свештенство, које су бедна обстојатељстава, а особито немање митрополита од свога рода, на ниском степену изображења и просвјешченија оставила. Оснивање богословске школе и конзисторије, нурукополагање ни читати незнајућих лица за свештенике, одучавање до сада постављених свештеника од неких непоредака у нравствености, то је циљ коме ће нови наш митрополит, по препоруци кнеза Милоша, тежити.“

Прешавши у Београд митрополит Петар је почео све јасније да увиђа сву величину задатака који су стајали пред њим, а које ће морати да решава. У писму Григорију Лазићу, од 21. јануара 1834, митрополит, поред осталог, пише: „...Крепка је жеља моја, све силе моје благу матере Србије посветити, а молитва моја, да ми Свевишњи, који ме непостижимим промислом својим дивно кроз лавиринт овога живота проводи, дарује и крјепост к овом намјеренију.“¹³⁷⁷

И пријатељи митрополита Петра очекивали су од њега плодан рад. Земунски прота Аврам Живановић, честитајући му, 23. јануара 1834, посвећење за епископа, дочарава препород цркве и духовног живота у Србији. „Већ видим“, пише прота, „милу Српчад, гди се правленијем и руководством нашега високопреосвјашченства у српској

¹³⁷⁴ Алекса Илић, *Петар Јовановић...*, стр. 15.

¹³⁷⁵ *На истом месту*, стр. 27.

¹³⁷⁶ *На истом месту*, стр. 28.

¹³⁷⁷ *На истом месту*, стр. 24.

новој богословији радо и весело скупља, догматима православне наше источне вјере искрено обучава, у карловачком пјенију наставља, благоображава, просвјешчава.¹³⁷⁸

Растао и духовно стасао под окриљем митрополита Стратимировића, митрополит Петар се осећао обавезним да га обавести и о своме путу у Цариград и о посвећењу. „Нисам“, вели Петар у писму Стратимировићу од 5. јануара 1834, „пренебрегао тим поводом изјавити му (Цариградском патријарху Константину) велике заслуге ваше које за род српски и православну цркву нашу себје стјажасте, и с радостију сазнах, да су оне по већој части њему познате.“¹³⁷⁹

Митрополит Петар је, овом приликом, молио Стратимировића за савете и упутства како да ради на новоме положају на коме се нашао. Стратимировић му је одговорио 14. јануара 1834. и дао му, из пребогате ризнице свога искуства, драгоцене савете: како да се држи и ради, како да поступа при избору нових епископа а да се не огрешни ни о каноне нити да дође у сукоб с кнезом Милошем, који је и сâм одржавао доста присне везе са Стратимировићем. Немајући у томе моменту да му пошаље књигу *Чин изабранија и рукоположенија архијерејскога*, Стратимировић је наредио да се књига препише „од слова до слова“ и да му се пошаље¹³⁸⁰.

У писму Марка Лазаревића, секретара митрополита Стратимировића, од 22. јануара 1834, стоји *шта је све* Стратимировић препоручивао новоме митрополиту као најнеопходније у почетку његовог рада: отварање школа где год се то покаже могућим, да на сваком месту, где има црква, буде поред ње и школа као што је то, вели, раније било и у Срему. У тим школама треба да се деца поучавају пјевању црквеном и читању и разумевању богослужења. „Докле ово и тамо у вас тако воведено не будет, не знам, како вам возможно јест за клеричестку науку и за клерическија школи особи приуготовити.“¹³⁸¹ И о питањима из брачног права тражио је митрополит Петар савете и упутства од митрополита Стратимировића и, разуме се, добио их¹³⁸². Ови савети били су потребни новоме митрополиту, утолико пре што је кнез Милош, баш у овој области, самовољно радио.

1. Доношење закона о црквеним властима

Приступајући раду митрополит Петар се, у главним линијама, држао савета које му је дао Стратимировић. Важније од свега другог било је за цркву да се у њој још јаче учврсти *канонски поредак*, који је морао бити браћен и од кнеза Милоша. Да се то постигне било је потребно донети *Закон о црквеним властима* којим би се јасно разграничила црквена од световне власти. И сâм кнез Милош, видели смо, схватио је био рано да треба завести неки ред у цркви па је створио прву Конзисторију: уводећи у њу једног световњака, ваљевског кнеза Раку Тешића, кнез Милош је нарушио канонски поредак у цркви. Кнез Милош је и на свештенике примењивао своје законе. „Крив се свештеник“, вели Вук Караџић, „макар кога чина био, слабо на суду разликује од остали људи.“¹³⁸³

Сада је требало да се то све промени и да се унутрашњи живот цркве развија без притиска световне власти па макар она била и своја, национална. „Његова је главна брига била, да путем доношења основног закона спречи све оне злоупотребе државних

¹³⁷⁸ *На истом месту*, стр. 25.

¹³⁷⁹ *На истом месту*, стр. 28.

¹³⁸⁰ Ђоко Слијепчевић, *Стеван Стратимировић...*, стр. 204-205.

¹³⁸¹ Алекса Илић, *Петар Јовановић*, стр. 32.

¹³⁸² Ђоко Слијепчевић, *Стеван Стратимировић*, стр. 205-206.

¹³⁸³ Вук Стефановић Караџић, *Први и Други српски устанак*, стр. 425.

власти, које нису имале сталних прописа за свој рад, већ су радиле како су налазиле за потребно.¹³⁸⁴

Сакупљеним епископима поднео је митрополит Петар, 5. фебруара 1834, предлог о установљењу *Конзисторије*, које није опет било, и о оснивању клерикалних школа. „Овај предлог је *први пројекат* основног црквеног закона у правом смислу тога појма.¹³⁸⁵ Према овоме пројекту, који је поднет кнезу Милошу, требало је установити Виши духовни суд и црквени суд за сваку епархију. Епархијски црквени суд сачињавали би *председник*, то би био увек епископ, и четири члана, два из мирског а два из монашког свештенства. Виши духовни суд био би основан при митрополиту, а чланови би били епархијски епископи и по три члана из мирског и монашког свештенства.

Клерикалне школе требале су да буду основане у свакој епархији и да буду под надзором епископа. Ове су школе требале да задовоље потребе цркве док не буде створена могућност за отварање Богословије. При црквама је требало отворити мање школе у којима би се деца спремала за ове клерикалне школе.

Овај пројекат није могао бити тада остварен него је одгођен за касније. Идуће, 1835. године, донет је *Сретењски устав*, који у члану 93 одређује да „внутрење руководство цркве припада митрополиту и духовној власти која ће се указом одредити с набљудањем уговорâ, утврђени у Цариграду¹³⁸⁶. По Сретењском уставу основан је Државни савет и створена влада. Митрополит је, 23. фебруара 1835, послао свој *предлог* и кнезу Милошу и Савету и у спроводном писму истакао да је његов предлог заснован на Уставу и да је потреба доношења Црквеног закона јасна свакоме ко, макар и површно, проматра стање у цркви и свештенству¹³⁸⁷.

Према новом пројекту највиша црквена власт у Србији био би Синод „под височеством кнеза“. Председник би био митрополит, а чланови по једно лице из сваке епархије било монашког или мирског реда. Чланови, „који се способношћу и добронравијем одликују и препоручују“, били би референти за поједина питања. Рад Синода био је подељен на четири струке: а) духовна, б) спремање клира, в) економија и г) судство. И епископи и цело свештенство били би потчињени овоме Синоду, који би сваке године сазивао епископе једном или два пута. По овоме пројекту сва власт у цркви припадала би митрополиту и нижем свештенству, али би била контролисана од једног државног претставника-прокурора. „По овом пројекту виша јерархија је била запостављена, нижи клир био истакнут на врх црквене управе, а држави давана скоро неограничена контрола преко прокурора.¹³⁸⁸

Овај је пројект, срећом, пропао, па је митрополит, после Свето-Петровске скупштине 1835. године, спремио пројект *Закона о духовним властима* у Србији. Овим пројектом се предвиђају конзисторије за сваку епархију, архиконзисторија при митрополиту и Синод као највећа власт у цркви. Поред управе црквом Синод би вршио и функције позивног суда последњег степена. Чланови Синода су епископи, који имају и једног секретара. Према потреби може у Синод бити позвано и више свештеника, али њихов број не сме бити већи од броја епископа. Архиконзисторија има *пет* чланова – митрополит као председник и четири члана из редова нижега свештенства.

¹³⁸⁴ Љубомир Дурковић-Јакшић, *Развитак основног црквеног закона у Шумадији у првој половини XIX. века (1804–1847)*, Београд 1947, стр. 16.

¹³⁸⁵ *На истом месту*, стр. 16-17.

¹³⁸⁶ *Зборник закона и уредаба у књажевству Србији*, Београд 1877, књ. 30, стр. 15.

¹³⁸⁷ Љубомир Дурковић-Јакшић, *Развитак...*, стр. 17.

¹³⁸⁸ *На истом месту*, стр. 18.

Архиконзисторија има четири одељења: а) духовно, б) одељење за спремање свештенства, в) за економију и г) судско другог степена. Епархијске конзисторије би имале три члана: епископ као председник, два члана из редова нижега свештенства. Епархијске конзисторије преносе свештенству наредбе Синода и Архиконзисторије и „воде црквене послове у епархијама, где би вршиле и судску власт првог степена“¹³⁸⁹. Према овоме пројекту држава не би имала никакву контролу над радом и животом цркве.

Пројект *Закона о духовним властима у Србији* имао је 56 чланова и био је готов у јулу 1835, али није могао бити размотрен због одласка кнеза Милоша у Цариград. Када се кнез вратио, митрополит је овај пројект морао скратити на 30 чланова. Тако скраћеног послао га је, 31. јануара 1836, кнезу Милошу на преглед и одобрење. Према прерађеном пројекту епископи представљају највишу духовну власт, која решава питања о вери и цркви. Ова власт стоји под надзором кнеза, јер 97. члан Сретењског устава вели да све власти у земљи стоје под покровитељством кнеза.

Конзисторија би била *само* једна и то она при митрополиту. Она би требала да решава она дела која спадају у надлежност сабора епископа. Ова би Конзисторија имала *пет* чланова: митрополит као председник и још четири члана из редова мирског и монашког свештенства. Државне власти су дужне да помажу духовне, али је сваки Србин имао право жалити се државним властима на одлуке Конзисторије.

Совјет, коме је кнез Милош био послао овај измењени пројект на мишљење и оцену, одлучио је, 13. фебруара 1836, да се и овај пројект поново измени. Измене су ишле на штету власти и престижа цркве: тражило се чак и то да преписку са Цариградским патријархом не води митрополит него кнез. Конзисторија је требала да буде духовна власт за све епархије док се и у њима не оснују епархијске конзисторије.

Овај пројект с примедбама Совјета послао је кнез Милош 4. марта 1836. митрополиту Петру. Митрополит је на ове примедбе одговорио у мају исте године: „Његов став је био одлучан и јасан. Он је заступао своје тезе разрађене у пројекту, па их је опширним коментарима бранио.“¹³⁹⁰ Митрополит је тражио да црква, односно он, води преписку са Патријархом па макар то ишло и преко кнеза Милоша. Примедбе Совјета су биле одбачене, али се кнез држао више њих него примедба митрополитових. На Народној скупштини, одржаној о Духовима 21. маја 1836, обнародовано је *Начертаније о духовним властима* у Србији, а то је био *први* писани основни црквени закон у Србији¹³⁹¹.

Према члану трећем *Начертанија* требало је да се оснује само једна Конзисторија за све епархије у Србији. Тек када се буду основале конзисторије по епархијама биће ова Конзисторија проглашена за Духовни суд другог степена. Први чланови ове нове Конзисторије су били: Ликоген Михаиловић, бивши настојатељ манастира Јошанице, прота Марко Михаиловић, протођакон Гаврило Поповић и свештеник београдски Димитрије Јовановић. „Ова четворица“, пише митрополит Петар кнезу Милошу, 24. маја 1836. године, „виде нам се за ово званије најприличнији. Они се препоручују како својим благонравијем и својим пристојним поведенијем, тако и свом времену и потребама одговарајућој способношћу; а она два лица из јеромонашког чина имају и вишу спрему.“¹³⁹² У допунама и објашњењу *Начертанија* одређена су права и дужности епископа, који нису могли бити сасвим задовољни. „Када се узму у обзир све допуне, ипак је предвиђена нека врста духовних судова по епархијама, јер су епископи са

¹³⁸⁹ *На истом месту*, стр. 19.

¹³⁹⁰ *На истом месту*, стр. 21-22.

¹³⁹¹ Чедомир Митровић, *Први српски закон о црквеним властима* (Гласник правосл. цркве у краљ. Србији, 1909; срани: Jean Mousset, *La Serbie et son église (1830–1904)*. Paris 1938, стр. 98-103.

¹³⁹² Алекса Илић, *Петар Јовановић...*, стр. 55.

својим свештеницима били упућени да врше послове који спадају у круг Духовних судова.¹³⁹³

Потреба да се и у епархијама оснују Конзисторије није престајала: 2. новембра 1838. обратио се епископ Нићифор кнезу Милошу и тражио да се и у његовој епархији оснује Конзисторија. Своје тражење је владика Нићифор образлагао тиме „што су они људи, који брачне парнице имају, по већој части тако сиромашни, да немају с чим до у Београд ићи и суду предстати“¹³⁹⁴. Конзисторија би требала да се стара и о економији црквеној и све рачуне подносити вишој Конзисторији у Београду. „Када узмемо“, вели владика Нићифор, „дангубу и трошак, који се људима нуждавајућима се суда Конзисторијалног, сада причињава, види се јасно, колико би се благодјејаније народу учинило кад би Ваша Светлост милост имала, ако не одма у свима, а оно поне у овој епархији духовниј суд устројити, који би брачне парнице решавати, и остала дела црквена отпраљвати могао. Ја мислим, да би помоћу два члана, од којих би могао један бити монашког а други мирског реда, и једног писара у извршенији свију конзисторијални дужности кадар био задовољство Ваше Светлости задобити.“¹³⁹⁵

Кнез Милош је одговорио владици Нићифору 3. новембра 1838. године и дао свој пристанак да се и у његовој епархији отвори Конзисторија, „изабравши потребне вам к тому чланове, с којима ћете дела како најбоље наћете отпраљвати и објавити отвореније истога суда подручним вам духовним лицима, како ће ови парничаре, а тако и оне, који због сиротиње своје нису могли ићи Конзисторији ради окончања тербе, знати к вама упућивати“¹³⁹⁶ ... Као да митрополит Петар није био задовољан оваквим држањем кнеза Милоша. Он, 15. децембра 1838, пише владици Нићифору да му не може сачинити „устав или законик тог већ одобреног суда“, јер је то „дело синодално, и по томе принадежи расуђењу и сагласију свију архијереја оног предјела у коме се какво уређење предузима“. Овакав одговор дао је митрополит и Попечитељству просвештенија.

У наредним годинама, после објављивања Начертанија, постајало је све јасније да Начертаније од 1836. године треба ревидирати. Један пројекат о оснивању нових Конзисторија спремили су били епископи почетком 1839. године. У њему је било предвиђено да, осим Синода, буде основана Апелаторија у Београду а у свим другим епархијама Конзисторије. Совјет је пристао на ово и убрзо су основане епархијске Конзисторије.

Нови закон о црквеним властима донет је 1847. године. То је *Устројеније духовни власти књажества сербскога* од 23. августа 1847. године. „Овај нови закон изазвала је потреба умножавања Конзисторија у Србији, јер се почело појављивати више спорова и свештеничких и брачних, па је сувише народу било тешко долазити за такве потребе чак у Београд, пошто је по првом Закону од 1836 године постојала само једна Конзисторија за целу Србију.“¹³⁹⁷

Према овоме Закону постојали су следећи органи духовне власти у Србији: епархијске Конзисторије, Апелаторија и Свети архијерејски сабор. Љубомир Дурковић-Јакшић вели да је овај Закон „јасније разграничио црквену и државну власт. Црква је у многоме постала самосталнија и њено устројство је добило канонски карактер у пуном смислу. У њему се огледа организаторска способност митрополита Петра и

¹³⁹³ Љубомир Дурковић-Јакшић, *Развитак...*, стр. 23.

¹³⁹⁴ Алекса Илић, *Петар Јовановић*, стр. 60.

¹³⁹⁵ Данило Вуловић, *Нахија Пожешка 1815–1839*, стр. 515.

¹³⁹⁶ *На истом месту*, стр. 516.

¹³⁹⁷ Никанор Ружичић, *Критика закона о црквеним властима...*, стр. 564.

државотворство Уставобранитеља, који су гледали на народну ствар онако како је тај народ желео.¹³⁹⁸

Измену Закона од 1847. године није митрополит Петар сачекао у Србији.

2. Рад на појачању дисциплине и на увођењу бољег реда међу свештенством

Када је митрополит Петар почео да управља црквом у кнежевини Србији било је стање међу свештенством оба реда доста тешко. Да се ово стање измени набоље требало је уложити много напора и труда. О доста ниској свести код неких свештеника и о њиховој разуданости ево, између осталих, и једног драстичног податка: „А што се свештенства Крагујевачког тиче, извештава 19. априла 1835. крагујевачки прота Јосиф Стефановић митрополита Петра, то вам не могу описати, док се лично с Вашим Првосвештенством не састанем. Сваки се дан опијају, један другог, да опрости Ваша Свјатост, кромје чина, као коњи јашу; полупали су главе, одрли образе, – њина незаконија нигде у свијету видио нисам, – и то све у посте док сам ја у исповеди био, и од Воскресенија вамо до Светлог четвртка у цркву и не долазе; заигравају се као мала деца по Палилули. Једну ноћ код једног пију, другу код другог; кад је време у цркву они спавају. Да ми није било једног калуђера Јерусалимца за ког можно да сте од Његове Свјетлости у Пожаревцу и разумјели, он ми још и данас помаже у цркви, а они иду као сваке битанге.“¹³⁹⁹

Не би се, сасвим разумљиво, могло тврдити да је просечни тип нашега свештеника у то доба био такав, али је сигурно да ово нису били усамљени случајеви. Трагично је да је оваквих случајева уопште било и то баш тамо где је кнез Милош боравио. Тихомир Ђорђевић је сакупио доста материјала о моралном стању свештенства оба реда како за време Првог тако и за Другог српског устанка и касније. Слика коју он даје врло је тамна: међу свештеницима обадва реда било је преступника разне врсте, а било је, што је разумљивије, и великог незнања и грамзивости¹⁴⁰⁰. Ђорђевић овакво стање међу свештенством доводи у везу са приликама које су тада владале у Београдском пашалуку: „Потреси и зла које су преживљавале генерације из почетка XIX века били су само од негативних последица за морал. Бекство у масама преко Саве и Дунава за време аустро-турског рата, потуцање по збеговима, стално злопаћење и непрестано страховање, ужасна пустош и немаштина само су погоршали и иначе ослабљене моралне појмове. Устанак под Карађорђем, деветогодишњи рат, нова расељавања и нови збегови 1813 године, турска освета, нове буне и нереди, па онда нови устанак, нови напори и куга 1815 године, и, најпосле, страшна глад 1816 и 1817 године, учинили су да је народ у Србији био готово подивљао.“¹⁴⁰¹

За цело ово време на челу цркве у Београдском пашалуку стајали су туђинци – Грци, „и то ласкавци и они који су добро могли платити. Помоћу новца пели су се на епископска места чак бивши кувари, кафеџије и чибугџије. Такви првосвештеници не само што нису могли подићи опалу српску цркву и васпитати неуко српско свештенство, већ су још својим делима служили као рђав пример“¹⁴⁰² ... Рушење и запустошавање цркава и манастира по Београдском пашалуку почело је доносити свој горки плод. Године 1834. било је у Милошевој држави свега 24 манастира и око стотину калуђера¹⁴⁰³. Цркава је, просечно, било још мање: није их било свуда ни по

¹³⁹⁸ Љубомир Дурковић-Јакшић, *Развитак...*, стр. 25.

¹³⁹⁹ Алекса Илић, *Петар Јовановић*, стр. 138.

¹⁴⁰⁰ Тихомир Р. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша. Становништво-насеље*. Београд 1924, стр. 195-215.

¹⁴⁰¹ *На истом месту*, стр. 196.

¹⁴⁰² *На истом месту*, стр. 201.

¹⁴⁰³ *Споменик СКА XXIV*, стр. 22.

варошима. „Тек под кнезом Милошем начињено је нешто цркава, али и то је било врло мало да одговори правим потребама.“¹⁴⁰⁴

Пред оваквим стањем нашао се био митрополит Петар. Конзисторија кнеза Милоша од 1822. године требало је да „одликује добре а кажњава рђаве свештенике“. И од митрополита Мелентија Павловића захтевао је кнез Милош да примењује одлучније мере према рђавим свештеницима. Он, у једном писму, захтева од митрополита Мелентија: „Иштем од Вас и проту и друге свештенике; Ви сте нам их дужни дати, а куда ћете са овима то Ви сами мислите.“¹⁴⁰⁵

И овоме, нимало лаком, послу митрополит Петар је приступио плански. За протојереје и намеснике постављао је само најбоље свештенике. Према свим свештеницима се односио очински, са пуно бриге и пажње и са жељом да им помогне да се уздигну, да би и он, касније, могао имати шири избор лица за више црквене положаје. „Он се није обзирао ни на године, ни на чин, ни на епархије из које је (свештеник). Је ли само добар и спреман, он је њега и од ђакона одмах постављао за окружног протојереја. И он се ретко у избору варао.“¹⁴⁰⁶

Радећи и сâм врло много, митрополит Петар је тражио и од својих свештеника предан рад. Нарочито их је подстицао да буду уредни у своме свакодневном животу. Његов метод је био да у свакоме свештенику разбуди свест о одговорности, а када неки свештеник начини неки преступ он га је подстицао да размишља о ономе што је урадио и да схвати да ићи тим путем значи упропаштавати своје лично достојанство и себи наносити штету. Тражећи од својих свештеника исправност, он их је заштићавао где год је могао ... Од свештеника је митрополит Петар тражио да тачно и на време врше богослужење, да у недељне и празничне дане народу држе проповеди и да својим личним животом дају добар пример пастви, да се клоне свих рђавих навика и да његују духовну и моралну чистоту. Од окружних протојереја је тражио да пазе на одржање верске наставе у школама и да му о томе подносе извештај.

И од државних власти тражио је митрополит Петар да помажу остварење његових наређења. Као људи на положајима, требало је да чиновници у овоме предњаче народу. На митрополитово тражење издала је државна власт једну *Уредбу* о томе „како се чиновници и сав народ имају опходити када су у цркви и на богослужењу“. Издата је и *Уредба* о светковању недеље и празника, а у Војни закон је унет посебан одељак о томе какве дужности имају војници према својој вери. Године 1842. донета је *Уредба* према којој општинске и државне власти, само „у крајњој нужди“, у празничне дане могу нешто саопштити народу. Кметовима је забрањено да код цркве расправљају било какве кривице или да извршавају телесне казне. Исте године издата је *Уредба* којом се забрањује да уочи црквене славе и на саму славу, док траје богослужење, сме народ играти и свирати. Године 1848. наређено је да сваки државни чиновник мора, недељом и празником, ићи у цркву и уз часне poste се исповедити и причестити. Нико од њих није смео нарушити пост, а још мање псовањем саблажњавати народ. Све ово је обновљено 1854. године. И апсеници и осуђеници морали су се исповедати и причешћивати.

Где је требало и када је требало државна власт је кажњавала свештенике ако су учинили нешто што је прелазило надлежност црквене власти. Илија Гарашанин јавља, 20 априла 1844, Богдану Ђорђевићу да неко писмо достави неготинском епископу Доситеју Новаковићу, „у коме се њему налаже од стране његове духовне власти да она два свештеника, о којима се началничеству тамошњем пише од стране Попечитељства под данашњим“, у недељу рашчини, а пошто то епископ „на истима по закону сврши,

¹⁴⁰⁴ Тихомир Р. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, стр. 207.

¹⁴⁰⁵ Алекса Илић, *Петар Јовановић*, стр. 125.

¹⁴⁰⁶ *На истом месту*, стр. 127.

Ви ћете обадва попа браде обријати дати сасвим, пак с њима поступити онако како се од стране Попечитељства званично налаже¹⁴⁰⁷.

Добар део свештеничких кривица односио се на кршење прописа из брачног права. Да би се те кривице смањиле митрополит Петар се трудио да би, и у том погледу, упутио свештенство. Издао је *Правила* о томе са опширним упутствима како свештенство треба да поступа у случајевима малолетства брачних кандидата, случајевима њихове престарелости за брак и у разним другим изузетним случајевима. Прописао је и објаснио када се може тражити одобрење за четврти брак и објаснио црквене прописе о сродству, старајући се да све то буде у сагласности са канонима и учењем Цркве... Митрополит Петар је водио рачуна о стварности. „Он улази у живот самога народа, па изнесећи гледиште самога народа на сва питања, нарочито у погледу сродства и развођења бракова, да би Црква, у даним приликама, снисходећи слабостима људским, могла и до кога степена разрешавати сродства и ради којих узрока још и бракове раздвајати“.

И овде се митрополит Петар обраћао митрополиту Стратимировићу за савет и упутство: то је он урадио у своме писму од 26. новембра 1834, на које је Стратимировић одговорио 30. новембра. Митрополит Петар је тражио да му Стратимировић разјасни нека „затрудненија в смотренији тајни брака“. Ова „затрудненија“ састојала су се у овоме: неки су се узимали у забрањеним степенима сродства. Када им се, често, не дозволи закључење брака због тога, онда се жене преко своје воље и тиме стварају несолидне бракове. Неки, опет, желели су да се разводе без дозвољених разлога. Митрополит Петар пита Стратимировића, да ли се брак може развести из којих других разлога осим због прељубе као на пример када неко добије парализу, епилепсију или „ради скрофулоскрбутических проказа“, када настане опасност да и други супруг оболи¹⁴⁰⁸. На ово писмо Стратимировић је одговорио 14. децембра 1834. и послао митрополиту Петру потребна упутства.

У заједници са осталим епископима митрополит Петар је, 5. фебруара 1834, поднео кнезу Милошу *правила о разводу брака*, а 26. новембра 1834. издао је *Упутства о разрешењу сродства*. Касније, 16. марта 1837, митрополит је издао *Правила о склапању брака и о свршавању тајне брака*. Према овим Правилима момак испод 17 и девојка испод 14 година нису могли ступити у брак. Престареле, болесне и оне који су шенули није ниједан свештеник смео венчати. Без претходног *испита* и *оглашења* није се смело венчање извршити. Венчање се смело вршити само у цркви „и то изјутра до пола дана, а не увече или ноћу“. На венчању морају обадве стране изјавити свој слободни пристанак на брак. Без пристанка родитеља брак није могао бити закључен. Мушка лица од 50 а женска од 40 година, ако хоће да ступе у брак, морају тражити одобрење од надлежног епископа. Четврти се брак може дозволити само по одобрењу епископа.

3. Старање о побољшању материјалног стања свештенства

Питање материјалног обезбеђења свештенства било је, скоро стално, на дневном реду. И пре митрополита Петра, још за време Првог устанка, чињени су кораци да се нешто у овоме правцу уради и да се одреде таксе за вршење појединих верских обреда. Правитељствујушчи совјет био је овластио архимандрита Мелентија Стевановића да сакупља оне приходе, који су припадали београдском митрополиту¹⁴⁰⁹. Кнез Милош је, 18. фебруара 1816, издао *Уредбу за свештенство*, која је одређивала „колико ће

¹⁴⁰⁷ *Писма Илије Гарашићина*, књ. I (1839–1849), стр. 92.

¹⁴⁰⁸ Ђоко Слијепчевић, *Стеван Стратимировић...*, стр. 205-206.

¹⁴⁰⁹ Милан То. Милићевић, *Поменик...*, стр. 763.

узимати владике, колико ли попови¹⁴¹⁰. Године 1823. издата је за владике друга *Уредба*, којом им је била одређена плата уместо димнице и других прихода, које су купили од народа¹⁴¹¹. Ова је Уредба укинута „после велике распре и свађе“. Укинута је 1825. године, а за свештенство је, 2. јуна исте године, донета нова Уредба¹⁴¹².

Сретењски устав одредио је епископима плату: митрополиту годишње 2.000 талира и додатак од још 1.000 талира, а епископима по 1.200 талира и по 500 талира додатка за репрезентацију. Године 1844. ово је промењено и митрополит је добио 5.000 талира а епископи по 2.500. Ово је, опет, измењено 1856. године: митрополитов додатак је износио 800 талира, а епископски 400. Од године 1859. уведен је систем пореских гроша: по овоме систему митрополитова плата је износила 60.000 гроша, а плата епископа по 30.000 гроша¹⁴¹³.

Мање се рачуна водило о регулисању свештеничког материјалног стања, али не због немарности митрополита Петра. Он је, 31. маја 1837, поднео Народној скупштини и Државном савету захтев да се материјално стање свештенства поправи, али је тај његов захтев био одбијен. Заједно са другим епископима поднео је митрополит, 1. јуна 1837, предлог да се повиси плаћање венчања за два цванцика: један је требао да иде пароху а други окружном проти. Образложавачући овај свој предлог кнезу Милошу митрополит вели „да је справедљиво учинити тиме неко побољшање, а друго, што налазимо, да је ово приликом венчања најсходније, без да неку тјаготу осети“¹⁴¹⁴. Кнез је овај предлог одбио. У своме одговору митрополиту Петру, од 3. јуна 1837, кнез вели да свештеници могу, лепим начином, тражити да им се више плати – „па колико му која вјенчаница преко прописа донесе, то му је помоћ, а надам се да ће народ на лепа представленија и молбе учинити ово својем свјашченству“¹⁴¹⁵.

Нова Уредба о уређењу свештеничког стања донета је 21. маја 1842. године. Основне одредбе ове Уредбе јесу: парохије се не смеју ситнити; у свакој парохији, поред цркве, мора бити и *дом* и школа; уз *дом* свештеник добије и једно јутро земље за башчу. Општина је дужна да дом одржава у исправном стању и да свештенику *дâ* још *осам* јутара земље, а по могућности и више, обрадиве земље и сенокоса. И таксе су нешто побољшане.

Свештенство није било овим задовољно. Чак се, овде-онде почело бунити. Илија Гарашанин извештава, 27. децембра 1849, Ацику Ненадовића да му је началник Крагујевачког округа доставио „да два свештеника исте цркве (крагујевачке) једним циркуларом позивају сво свештенство Гружанско на скупштину код цркве у Каменцу, да се онде разговарају о свом худом стању и да тога ради господину митрополиту поднесу своје прошеније“¹⁴¹⁶. Када је началник позвао ова два свештеника, они су му изјавили да свештенство спрема сличну акцију и у окрузима Рудничком, Смедеревском и Београдском. „Ја сам“, вели Гарашанин, „наредио да се та скупштина онамо, а и у другим окружјима, ако би се појавити хтела, предупреди, а она два свештеника да се на одговор узму, и видећемо шта ће даље из овога сљедовати.“¹⁴¹⁷

Године 1850. израдила је Београдска конзисторија један *Пројект о свештеничким платама*. Једна посебна комисија проучавала је приходе са појединих парохија и дошла до закључка да „једна *сеоска* парохија од 150 до 170 домова даје прихода 1.790 гроша;

¹⁴¹⁰ Вук Стефановић Караџић, *Први и Други српски устанак...*, стр. 426.

¹⁴¹¹ *На истом месту*, стр. 427-431.

¹⁴¹² *На истом месту*, стр. 430-431.

¹⁴¹³ Чеда Марјановић, *Наша религиозност и питање о уређењу свештеничког стања*, Београд 1928, стр. 45.

¹⁴¹⁴ Алекса Илић, *Петар Јовановић...*, стр. 203.

¹⁴¹⁵ *На истом месту*, стр. 205.

¹⁴¹⁶ *Преписка Илије Гарашанина*, књ. I: 1839–1849, стр. 450.

¹⁴¹⁷ *На истом месту*.

свака парохија од 200 до 220 домова даје прихода 2.334 гроша; варошка парохија од 150 до 170 домова доноси годишње 2.090 гроша а парохија од 200 до 220 домова свега 2.652 гроша¹⁴¹⁸. Утврђено је, међутим, да су приходи од обадве врсте парохија, стварно, много мањи. Свети архијерејски сабор је поднео влади предлог да се, што се материјалне стране тиче, свештенство подели на *три групе*: варошко са платом од 250 талира; сеоско на парохијама од 200 домова са платом од 200 талира; сеоско на мањим парохијама са платом од 150 талира. Протопрезвитери, њих осам, добијали би по 500 талира, а других девет по 400 талира¹⁴¹⁹. Такони који служе у окружним варошима добијали би по 150 талира, а остали по 100 талира. Свети архијерејски сабор је овај предлог поднео влади и Савету 31. маја 1851, али он није усвојен, него је 1853. године донета нова тарифа.

Пре него што је одступио са митрополитског положаја митрополит Петар је, 1. јула 1858, поднео влади нов предлог о поправци материјалног стања свештенства. Овај предлог је био у вези са повишењем плате државним чиновницима због поскупљења које је било настало. Свети архијерејски сабор је био нашао за потребно и праведно, „нарочито с обзиром, што је високо правитељство земаљско све мање плаћене чиновнике своје из призрења на владајућу скупшћу извесним повишењем плата привремено наградило“¹⁴²⁰.

Митрополит је тражио да се свештенству да годишња помоћ из државне касе, „која би била као додатак к обичним њиховим приходима: или ако се то, због особитих причина не би дало учинити, а оно да им се за сад уредбеним начином бир ту толико повећа, како би уместо 12 ока по 20 ока бира добијали; по варошима пак, где се бир новцем замењује, да се уместо 6 по 12 гроша уз порез наплаћује“¹⁴²¹.

Митрополит Петар је мислио и на обезбеђење свештеничких удовица и сирочади: једна седница Савета решавала је, 2. маја 1858, о оснивању Фонда за свештеничке и учитељске удовице са капиталом од 36.000 дуката. Решено је да се оснују 2 Фонда, један за свештеничке удовице и сирочад, а други за учитељске удовице и сирочад. На овим саветовањима се чуло како „сва окружја су највећу противност показала према поповима, а за учитеље је цео народ би склон дати и ону рану, а и више ако треба“¹⁴²². Новац је, наиме, био набављен од хране која је била уштеђена па продавана. Митрополит Петар је тражио да са оним што је одређено за свештеничке удовице рукује Конзисторија, али му то није било одобрено. Он је, такође, тражио да се тај новац подели по броју глава, јер свештеника има више: нешто преко 700 а учитеља око 400. „Ову је ствар Совјет устмено још пре решио као што попечитељ предлаже. Но свештенство се узруја, после депутације Вучићу, Гарашанину и свима великашима. С тога сад главно заседаније.“¹⁴²³ И Гарашанин и Вучић су били за то да се удовољи захтеву свештеника. Вучић је ово мотивисао тиме да „попови могу највише наудити правитељству код народа“¹⁴²⁴. Када је ствар дошла на гласање сви су били за то да се новац подели на два једнака дела, а само Гарашанин и Вучић да буде онако како је то митрополит тражио.

Монаштву и манастирима посвећивао је митрополит Петар велику пажњу. У своме предлогу кнезу Милошу о завођењу *клерикалних школа*, од 5. фебруара 1835, митрополит истиче потребу да се обрати већа пажња манастирима „сходно светости

¹⁴¹⁸ Чета Марјановић, *Наша религиозност...*, стр. 49.

¹⁴¹⁹ *На истом месту*.

¹⁴²⁰ Алекса Илић, *Петар Јовановић*, стр. 210.

¹⁴²¹ *На истом месту*.

¹⁴²² *Записи Јеврема Грујића*, књ. I (Пре Светоандрејске скупштине), Београд 1922, стр. 114.

¹⁴²³ *На истом месту*, стр. 122.

¹⁴²⁴ *На истом месту*.

њихове и садашњег времена и наши обстојатељстава¹⁴²⁵. Митрополит није хтео да се одмах, без претходног детаљног проучавања стања у коме су се налазили манастири и монаштво, упушта у завођење новог реда у њима. Он је штедио аутономију манастира, али је, исто тако, настојао да се она не злоупотребљава. Неке његове мере наилазиле су на отпор код калуђера.

Има доказа да је у ово време и међу калуђерима у Србији било посрнутих и разузданих типова. Било их је „лопова, разбојника, убојица, блудника, хомосексуалаца, пијаница, насилника, просјака, који просјаче без допушта и за свој рачун, и проклињу ако им се нешто не удели, и шарлатана који лече без икаква знања и узимају новац“¹⁴²⁶ ... И у домаћим архивама има података о недоличном животу појединих калуђера: суд нахије Пожешке јавља кнезу Милошу, 19. фебруара 1832, за неког калуђера Герасима, кога је једна жена тужила своје мужу како јој досађује¹⁴²⁷.

Било је калуђера који су харали своје манастире, а и таквих који су се били одвргли од манастира. За двојицу калуђера из манастира Каленића пише кнез Милош, 6. јула 1824, Павлу Штулу да, „ако их тамо где ухвати, обрије их; но не само да им браде обрије, но и бркове, косе, обрве, удари им по 150 штапова, а после свега овога да их отпусти“¹⁴²⁸. Било је, исто тако, и разузданих свештеника: становници Тополе жале се, 6. јуна 1817, кнезу Милошу на попа Милоја, „како им одвише квар чини у селу, дела неваљала, опија се и с људима бије се и никако покоран у селу никаквом кмету није, со неваљалим људма у свакоје беспослице и неваљалим делима“¹⁴²⁹.

Митрополит Петар је одредио који се манастири имају сматрати за царске лавре, а који за општежића, а који опет за метохе. Мањи и незнатнији манастири били су претворени у парохијске цркве. Прописано је било *правило* како се има руковати имањем и рачунима манастирским; одређена је била плата калуђерима; прописана правила за унутрашњи поредак у манастирима, јасно одређене дужности манастирских настојатеља и братства. Прописано је и то како се духовници, сходно своје чину, имају владати и међу собом опходити. Одређено је на што се смеју трошити манастирски приходи и од кога се има тражити одобрење за издавање већих сума¹⁴³⁰.

Дозвољено је било, где је зато постојала потреба, да калуђери могу купити милостињу за оправку својих манастира, али се много више полагало на то да манастири уреде своју економију и гаје и чувају манастирске шуме, које су тада представљале велико богатство. На предлог митрополита Петра, поднет 12. септембра 1839, а по пристанку кнеза Милоша, била је одређена Државна комисија „која је ограничила имања манастирска и манастирима издане тапије на њихова притјажања и тиме је за свагда пресечен извор разним немилим сукобима“¹⁴³¹.

4. Оснивање Београдске богословије

Као и све друго, што се тицало унапређења црквеног и верског живота у кнежевини Србији, на митрополита Петра је чекало и отварање школе за спремање свештеничког подмлатка. Видели смо да су сви ранији покушаји кнеза Милоша да се једна оваква школа створи остали без успеха. Чим се митрополит Петар вратио са рукоположења из Цариграда препоручио му је кнез Милош као главне ствари

¹⁴²⁵ Алекса Илић, *Петар Јовановић*, стр. 210.

¹⁴²⁶ Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. II, стр. 657.

¹⁴²⁷ Данило Вуловић, *Нахија Пожешка, 1815–1839*, стр. 377–378.

¹⁴²⁸ Тихомир Р. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, стр. 206.

¹⁴²⁹ Радослав Марковић, *Крагујевачка нахија 1815–1839*, стр. 10–11.

¹⁴³⁰ Алекса Илић, *Петар Јовановић*, стр. 212.

¹⁴³¹ *На истом месту*, стр. 213.

„заведеније богословске школе и конзисторије, нурукополагање ни читати незнајућих лица за свештенике, одлучивање до сад посвећених свештеника од неких непоредака у нравствености“¹⁴³².

Митрополит Петар се, и по сопственој жељи, трудио да се, што је могуће пре, отвори Богословија: на седници Светог архијерејског сабора, држаној у Крагујевцу од 30. јануара до 6. фебруара 1834, решено је да се отвори Богословија¹⁴³³. После проглашења Сретенског устава о овоме је требало да се стара новоосновано Попечитељство црквених дела и народног просвештења, али је то, и даље, остала главна брига митрополитова. Почетком 1835. године он извештава кнеза Милоша да је наумио у своме конаку отворити „школицу“, али је није отворио. Народна скупштина, која је била сазвата о Тројичину дне 1836. године у Крагујевцу решила је „да се при господину митрополиту подигне богословско училиште“, а 10. јуна исте године кнез је издао наређење да се више ниједан странац не сме у Србији произвести у свештенички чин. Богословија је требала да почне рад 1. септембра 1836. године.

После одлуке Народне скупштине митрополит Петар је прегао на посао да се Богословија што пре отвори: 23. јуна 1836. обратио се он епископима и изразио наду да ће се „сада с почетка веће число јуности у училиште ово стећи“ и да жели да дођу ученици из свих епархија¹⁴³⁴. Тражи од њих да у својим епархијама објаве да ће се ова школа ускоро отворити. Сваки младић, који жели да ступи у Богословију, мора донети писмену препоруку од свога надлежног епископа.

Истога дана митрополит Петар је послао један *распис* протојерејима своје епархије и обавестио их да се отвара Богословија и да рад у њој треба да почне 1. септембра. Примаће се младићи који имају најмање 18 година и који умеју читати и писати и доброг су владања. Сведочанство о владању треба да им изда надлежни им свештеник, а премапотпише и кмет. Предвиђено је да школа траје годину дана. За време школовања мораће се ђаци сами издржавати – сами се старати за одело, храну и стан. Ко не буде завршио ову школу тај неће, у границама епархије из које је, моћи бити рукоположен за свештеника¹⁴³⁵.

За упис у богословију јавило се 46 ученика. Међу њима није било ниједног из Тимочке епархије. Међу ученицима, који су се звали „клирици“, била су 24 ожењена. Павле Швабић наводи да се за упис јавило само 26 ученика¹⁴³⁶. Пошто је већина ученика била сиромашног стања заведено је за њих, за оне који су били добри ученици, благодјејаније: 16 ученика је смештено у митрополитов конак, да у њему станују, а војни комесар им је давао свакодневно „тајин у хлебу“¹⁴³⁷. Митрополит Петар, 8. октобра 1836, извештава кнеза Милоша да се „сабрало у училиште богословско преко надежде више младежи“. Има их ожењених, који су према томе порески обвезници и морају плаћати порез, „а при том и о свом сопственом трошку науку богословску за две године слушати“¹⁴³⁸. Моли кнеза да овакве ослободи од плаћања пореза.

На седници Конзисторије од 1. октобра 1836. решено је да настава у Богословији траје две године. „После две године, 1838, продужена је на три године, а исто тако да први разред буде „предуготовни“, а два последња чисто богословска. Тако је остало до

¹⁴³² *Новине Српске за 1834*, стр. 3.

¹⁴³³ Радослав Марковић, *Стогодишњица богословије Св. Саве* (Гласник југословенског професорског друштва, септембар 1936, стр. 6).

¹⁴³⁴ *Испис из архиве митрополита Михаила*.

¹⁴³⁵ *Испис из архиве митрополита Михаила*.

¹⁴³⁶ Павле Швабић, *О постанку београдске богословије* (Гласник српске прав. цркве у краљ. Србији, 1903, стр. 48).

¹⁴³⁷ Радослав Марковић, *Стогодишњица...*, стр. 9.

¹⁴³⁸ *Испис из архиве митрополита Михаила*.

1844 године, када је Богословија добила четири разреда: два прва ‚предуготовна‘, а два последња богословска.¹⁴³⁹

Митрополит је требало да нађе наставнике, а кнез да им одреди плату. Он је узео за наставнике протосинђела Ликогена Михаиловића, који је био родом из Далмације, и Гаврила Поповића, родом из Срема. Кнез Милош им је одредио плату: првим 350 а другом 300 талира годишње. У седници Конзисторије је решено, 23. јула 1836, да настава почне 1. септембра и да се до тога времена спреми наставни план и потребне учионице.

Први течај полагао је 43 ученика, а три су напустила школу. Други течај завршило је 39 ученика. Предмети, које су учили, били су: словенска граматика, догматика, пастирско богословље, тумачење Јеванђеља, читање Св. писма и црквено пјеније и правило. Ако се у првоме течају пређе све ово градиво, онда се у другоме течају додаје *метод* како би „после за званије учитељско способни били...“ Почетком октобра 1836. увидело се да се цео овај програм не може успешно свршити, па је он измењен према одлуци, да школовање у Богословији траје две године. Нови наставни план је изгледао овако: у *првом* разреду се предавало црквено беседништво, словенски језик, догматика, морално богословље и свештена историја Старога и Новог завета. У *другом* разреду су се предавали ови предмети: пастирско богословље, историја хришћанске цркве, тумачење Јеванђеља, реторика на Јеванђеља недељна, метод учитељски. У обадва разреда се учило црквено појање и правило.

Богословија је била смештена у кући Николе Христића, „у крају код данашње Саборне цркве. Уз њу је био и конач за ‚клирике‘. 1839 године она је била састављена из три зграде: ‚зданије у коме учитељи Богословије обитавају‘, ‚зданије у коме благодјејанци живе‘ и ‚зданије где богослови уче‘. Школа је била интернатски уређена...“¹⁴⁴⁰ И ово је митрополит Петар измолио од кнеза Милоша. Он се, 18. јануара 1838, обратио кнезу и писао му: „Но ова сиротиња не може се сама одржати, и што је из удаљенијих предела отачаства нашег, то јој је тежак трошак овде водити. Зато умољавамо Вашу Светлост, да би имали милост определити, да њих једно 25 ученика Богословије могу имати обиталиште и препитаније слободно, и да им се на тај конач цели овај дом до старе митрополије уступи, те би се сви удобно сместити могли, к томе да им се један кувар или каква старица умереном ценом нађе, која би им јела од получених тајина готовила.“¹⁴⁴¹ Кнез Милош је, 26. августа 1838, усвојио митрополитову молбу.

Када је, 10. октобра 1838, решено да се уведе још један разред, појавила се потреба да се нађе још један наставник. За наставника је био изабран Павле Поповић. Њему је кнез Милош одредио плату од 250 талира годишње. Од наставника Богословије кнез Милош је тражио да се и изван школе брину о њој. Он је одредио да се они, када нису у школи, имају бавити „предуготовљавањем за савршеније предавање учебни предмета, сочињавањем потребни у Богословији преподаваних наука и тим подобним“¹⁴⁴².

И сâм митрополит и епископи посвећивали су велику пажњу и квалитету наставе и наставног особља. 12. маја 1839. донето је саборско решење да наставници Богословије морају бити „свагда јеромонашког чина, способностију и благонравијем одликујући се, и да се у овом квалитету од митрополита постављају и под његовом управом свагда стоје.“ Они, као монаси, морају да „по пропису општежитељни манастира заједно у једном дому и обиталиште и препитаније имају“. Са њима заједно

¹⁴³⁹ Радослав Марковић, *Стогодишњица...*, стр. 7.

¹⁴⁴⁰ *На истом месту*, стр. 9.

¹⁴⁴¹ Алекса Илић, *Петар Јовановић*, стр. 358.

¹⁴⁴² *На истом месту*, стр. 365.

живели су и чланови Духовног суда, који су монаси ... Године 1850. дошла су у Србију два млада руска богослова, Васа Вардиш и Димитрије Рудински, послани из Русије да буду професори у Богословији. Плаћала их је Русија. Послати су на тражење Сима Милутиновића Сарајлије. Плата, коју су они добијали из Русије, била је мала па им је и српска влада морала давати по 200 талира годишње. У Србији су остали до почетка Кримског рата. Тада су отишли из Србије и нису се више вратили. Симо Милутиновић је ово радио по овлашћењу митрополита Петра¹⁴⁴³.

Водило се рачуна и о томе да се повиси предспрема ученика који ступају у Богословију. Министарство просвете захтевало је, 1839. године, да се у Богословију примају само они младићи који су завршили бар *три* разреда гимназије у нади да ће они „совершенији и бољи бити, нежели они, који су само нормалне или само прву класу нормални школа свршили“¹⁴⁴⁴. Од године 1840. кандидати за ступање у Богословију нису смели бити старији од 17 година. Свети архијерејски сабор је, 3. маја 1841, решавао какву школску предспрему морају имати кандидати за ступање у Богословију. Они су требали да, пре ступања у Богословију, „предваритељне науке које се у полугимназијама предају соверше и тим себе за слушатеље богословских наука колико толико предуготове, како по томе не би нужно било, као што сад бива, у самом их училишту приправљати и целу годину на њихово предуготовљеније потрошити, него би и ова година на пространије предавање богословскије наука употребљена била“. Због овога је тражено да се полугимназије отварају у оним местима где је седиште епископа. На тражење митрополита Петра подигнуто је школовање у Богословији на четири године. Ово је било 1844. године.

Ни по *Устројенију духовних власти* од 1847. године није влада имала право да поставља и отпушта наставнике Богословије. „За постављање професора Богословије“, вели Јеврем Грујић, „нема закона никаквог, но по обичају митрополит је поставља, па и отпушта.“¹⁴⁴⁵ Када је, 1858. године, Свети архијерејски сабор, заједно са Попечитељством просвештенија, тражио да се сви чиновници Конзисторија, и у чину и без чина, признају за државне чиновнике, онда је Совјет, 1. јула 1858, решио да се „сви професори Богословије били мирјани или духовници, на представљање митрополитово постављају указом књажеским“¹⁴⁴⁶.

Митрополит Петар је био човек школе и просвете. Он је увек гледао јасно у будућност и, иако још у пуној снази, старао се да спреми себи наследника и цркви добре и спремне раднике. Са овом намером он је, 1846. године, послао у Кијевску духовну академију Милоја Јовановића са још пет младића, који су спремани за водеће положаје у цркви. Милоја је одредио био себи за наследника због тога, вели Алекса Илић, „да изађе на сусрет жељи народној и да спреми себи наследника из средине самога народа“¹⁴⁴⁷.

Дуго времена, све док нису стасале нове генерације способне за то, митрополит Петар се старао и о увођењу световних школа и просвете. Отваране су школе поред цркава и у селима и градовима. Митрополит се старао о бирању и постављању учитеља, а сâм је, у прво време, писао уџбенике и то не само из веронауке за гимназије него и из осталих предмета. Он је прегледао и остале стручне књиге. Кнез Милош тражи од њега, 25. јула 1836, да састави Српску граматику за прву гимназију у Крагујевцу; 15. априла 1836. пише му Георгије Зорић да прегледа алгебру коју је написао инжињер Сава Вуковић; председник Београдске општине тражи му, 14. марта 1834, учитеље. Када је,

¹⁴⁴³ Стеван М. Димитријевић, *Митрополит Михаило*, стр. 8.

¹⁴⁴⁴ Радослав Марковић, *Стогодишњица...*, стр. 10.

¹⁴⁴⁵ *Записи Јеврема Грујића*, књ. I, стр. 144.

¹⁴⁴⁶ *На истом месту*.

¹⁴⁴⁷ Алекса Илић, *Петар Јовановић...*, стр. 324.

7. фебруара 1840, установљена Школска комисија, митрополит Петар је био постављен за њеног председника ... Митрополит Петар је, изгледа, био наклоњен Вуку Караџићу и његовим реформама. У једном писму Јовану Стејићу вели Вук за митрополита Петра: „Ја сам уверен, да ће он на сваком месту добру реч рећи и тако препоруку вашу помоћи.“¹⁴⁴⁸ И Вук је имао разумевања за тешкоће митрополита Петра. Он пише, 27. јануара 1848, Јустину Михаиловићу о своме преводу Светог писма Новог завета и вели: „...Мени је управо жао митрополита, једно што је добар човјек, а друго што је мени показивао доста пута знаке својега истинскога поштовања и пријатељства, али силом нијесам могао ништа чинити.“¹⁴⁴⁹

Митрополит Петар се старао и о штампању потребних богослужбених књига и уџбеника за Богословију. Најпре је дао да се штампа *Псалтир*, затим *Требник*, „као књига, која ће се нашем свештенству у већем количеству одма продати моћи“¹⁴⁵⁰. Штампане су још следеће књиге: *Свештена историја*, кратка и пространија, *Катихизис*, кратки и пространији, *Историја цркве*, *Догматско богословље*, *Часловац*, *Службеник*, *Молбано пјеније* и *Општи минеј*¹⁴⁵¹. Све су то биле неопходне књиге за цркву. Уз садејство митрополита Петра штампано је у Београду и *Правило* свјатаго Јована Рилског. Док се ово дело штампало бавио се у Београду јеромонах Рилски Јосиф. Њему је митрополит Петар, 9. јуна 1836, издао уверење о томе¹⁴⁵².

5. Одступање митрополита Петра

Митрополит Петар је управљао црквом у Србији у време њезиног бурног унутрашњополитичког развика. Кнезу Милошу имао је да захвали што је дошао на чело цркве и он то, сигурно, није заборављао. Промене на престолу и долазак Александра Карађорђевића морао је да прими и митрополит Петар: и под владом Карађорђевића митрополит је продужио свој црквени и културни рад. Догађаји у земљи, пуни борбене наелектрисаности, развијали су се тако да ни њега нису остављали на миру. Илија Гарашанин, човек у великој мери родољубив, пише, 11. септембра 1858, Јовану Мариновићу да је народ „раздражен у ползу Обреновића сад више него икад. Да би та партија данас имала једног иоле важног поглавара, она би за један час успела у својим намјерама; но овако остаће ствар на самим жељама док и ове не прођу.“¹⁴⁵³

Либерална странка, која је све више долазила до изражаја, огласила је и митрополита Петра за противника Обреновића што је он тешко могао бити: он је примио једно стање које је настало без његовог утицаја и примио би и друго да су га оставили на миру. Светоандрејска скупштина, која је вратила кнеза Милоша на престо, принудила је и митрополита Петра да се повуче¹⁴⁵⁴. Има доказа да је то рађено по жељи кнеза Милоша. „Митрополитово питање“ покренуо је Гаврило Милошевић, посланик Ужичког округа. Он је предлагао Скупштини *ко* све треба да буде протеран из земље и, између осталих поменуо и митрополита Петра. Ово је било 12. јануара 1859, „а изјутра, 13. јануара, дођу му из Скупштине три проте и јаве му да Скупштина намерава узети у претрес његове поступке“¹⁴⁵⁵.

¹⁴⁴⁸ Љубомир Стојановић, *Живот и рад Вука Стефановића Караџића*, Београд 1924, стр. 506.

¹⁴⁴⁹ *Вукова преписка*, књ. VI, стр. 335-336.

¹⁴⁵⁰ Алекса Илић, *Петар Јовановић*, стр. 233.

¹⁴⁵¹ Милан Ђ. Милићевић, *Поменик...*, стр. 211.

¹⁴⁵² Алекса Илић, *Петар Јовановић*, стр. 235.

¹⁴⁵³ *Писма Илије Гарашанина*, књ. I: од 29. марта 1848 до 31. децембра 1858, стр. 406.

¹⁴⁵⁴ Нил Попов, *Србија после Париског мира*, књ. I, стр. 154.

¹⁴⁵⁵ *На истом месту*, стр. 159.

Митрополит Петар је заједно са епископима присуствовао отварању Светоандрејске скупштине и није, вероватно, ни слутио да ће га она принудити да се повуче са свога положаја¹⁴⁵⁶. Од отварања Скупштине до покретања „митрополитовог питања“ распреле су се мреже интрига против митрополита: гомиле клевета и подметања бацане су на митрополита, али ни они који су знали да су то клевете, нису чинили ништа да их сузбију. Све велике заслуге митрополитове помрачила су лична обрачунавања и жеља да се додвори кнезу Милошу. „Наше друштво“, вели Јеврем Грујић, „било је управо равнодушно према његовој ствари ни подговарајући ни сметајући народ да каже шта о њему мисли.“¹⁴⁵⁷

О чему се радило? На терет митрополита Петра стављен је случај на Трешњи код Београда, где је он интервенисао код побуњених војника да се смире. Њега је, заједно са владиком Нићифором, био кнез Милош послао војницима, који су се били окупили да иду на Београд да бране кнеза за кога се било чуло да је у опасности (То је било 14. маја 1839). Митрополит је успео да умири војнике: повео је њих неколико да би могли видети да се кнезу није ништа десило¹⁴⁵⁸. Нил Попов вели да је митрополит Петар био против кнеза Михаила и да је био близак Карађорђевићу. Затим да је „слабо имао љубави и код самог свештенства свога. Већина прота српских била је са њим у свађи. По народу, нарочито у Београду, говорило се о томе, како он прима велику плату, а мало се стара о напретку цркве; како прима велико мито при постављању свештеника, разводу бракова и допуштењу брака међу својима.“¹⁴⁵⁹

Присталице Обреновића, које су доминирале радом Скупштине, знале су да све ове оптужбе нису тачне, али су се радовале збуњености, у којој се нашао митрополит. У првом моменту он није знао шта да ради. „Као год што су злоупотребљавања чиновника пала на главу Књажеву, тако и злоупотребљавања поповска, која се почеше у Скупштини претресати, товарилаху се на митрополита. Већ се чуло гласова, да је он свему крив, и да је он бољи да би и они бољи били.“¹⁴⁶⁰

Изнаенађен буром, која се дизала против њега, митрополит се колебао шта да ради. Филип Христић је забележио: „Ја сам код њега био, кад се колебао шта да ради. Ја сам му говорио, да не одлази из Србије, да би, истина, у почетку имао незгода и непријатности, али да би се кнез Милош, по природи својој, доцније повратио и одобровољио“¹⁴⁶¹ ... Митрополит се одлучио да оде у Кнежев двор, где је нашао Стевчу Михаиловића и Јеврема Грујића. Са њима се саветовао шта да ради. „Час је хтео да иде у Скупштину и тамо се правда, час одустајао од те намере; најзад обрати се Грујићу с молбом, да он иде у Скупштину и склони је, да тога дана ништа не говори о њему, а међутим он ће до мрака поднети оставку“¹⁴⁶².

Грујић је и сâм описао како је све ово текло: он је, после оклевања, пристао да испуни митрополитову молбу. Он је отишао у Скупштину и успео да је приволи да тога дана не говори о митрополиту¹⁴⁶³. Када се вратио у митрополију митрополит је, поново, почео да се колеба, али је ипак написао оставку и „хтео је већ да је однесе Стевчи, но силазећи низ лествице, њему полете сузе на очи, па се врати и затвори у своју собу, где је дуго плакао. Многи свештеници су долазили њему, но он их није могао примити. У тренутку своје туге, он је покушавао да иде у Скупштину, но ипак је одустао од те

¹⁴⁵⁶ *Записи Јеврема Грујића*, књ. II, Београд 1923, стр. 62.

¹⁴⁵⁷ *Записи Јеврема Грујића*, књ. II, стр. 262.

¹⁴⁵⁸ Алекса Илић, *Петар Јовановић*, стр. 380.

¹⁴⁵⁹ Нил Попов, *Србија после Париског мира...*, стр. 158.

¹⁴⁶⁰ *Записи Јеврема Грујића*, књ. II, стр. 262.

¹⁴⁶¹ Алекса Илић, *Петар Јовановић*, стр. 375.

¹⁴⁶² Нил Попов, *Србија после Париског мира...*, стр. 159.

¹⁴⁶³ *Записи Јеврема Грујића*, књ. II, стр. 263-264.

намере.¹⁴⁶⁴ Јеврем Грујић бележи: „После подне казао је да неда никако оставке. Но пре заранка науми опет да је да, прибере се, седне у кола и донесе је и преда Стевчи, потом се врати у свој двор, затвори се у собу и тужаше врло.“¹⁴⁶⁵

Стевча, у споразуму са Грујићем, уважи митрополитову оставку и за вршиоца дужности митрополита постави шабачког епископа *Михаила* „за кога се знало, да га народ воли и свештенство поштује, а и ми смо му *учевни либералци пријатељи*“¹⁴⁶⁶. Илија Гарашанин обавештава, 16. јануара 1859, Јована Мариновића да је митрополит Петар поднео оставку. „Ово се је догодило“, вели Гарашанин, „у сљедству једне претње Скупштине, која је наумна била читати један поругатељни акт противу њега.“¹⁴⁶⁷

Предајући оставку митрополит је тражио да му се „законом прописана пензија милостиво одреди, и да ми буде слободно живети, где то по обстојатељствима мога здравља за сходно нађем“¹⁴⁶⁸. Ово, међутим, није могло бити учињено без кнеза Милоша, који је, пре него што је стигао у Београд, 15. јануара 1859, послао депешу Стевчи Михаиловићу, у којој је тражио да се митрополит Петар уклони са свога положаја. Како је влада, свакако због страха од кнеза Милоша, оклевала да митрополиту одреди пензију, те је он поново, 16. јануара 1859, писао Попечитељству просвештенија и изјавио да без одређивања пензије „сама оставка не би важила, за то молим да се садејствијем хваљенога Попечитељства ускори удовлетворити и главном оном условију моје оставке, ради потребног мог даљег управљања“¹⁴⁶⁹. Слободан Јовановић истиче да је митрополит Петар, под притиском претњи, поднео оставку, „и то тако у преплашеној ужурбаности да није ништа углавио ни за своју пензију“¹⁴⁷⁰.

Митрополит Петар је, стварно, напустио Београд пре него што је од владе добио обећање да ће му пензија бити дата. Напуштање Београда, које је дубоко потресло митрополита, претворило се у изразе видљивог поштовања народа према своме дугогодишњем архипастиру. „Народ се тискао да пољуби руку митрополиту и прими благослов. И најзад је митрополит на узвик свега народа: збогом владико и благослови нас, из чамца поделио благослов свему народу и чамац се отиснуо са обале. Но сав народ остаде нем и непомичан док митрополит не стиже на другу обалу и не изиђе из чамца. На обали су чекала митрополита кола (фијакер) са четири коња генерала земунског.“¹⁴⁷¹

После одласка из Србије митрополит Петар се настанио у манастиру Крушедолу. Одатле је, 14. фебруара 1859, поново писао кнезу Милошу, јер му овај није био одговорио на ранија писма, која је писао 22. и 25. јануара. Ако кнез, вели се у писму, нема намеру да га врати на положај митрополита у Србију, онда нека му бар одреди пензију. Кнез Милош га није хтео вратити, али му је одредио пензију од 2.500 талира годишње и дозволио да је може уживати где хоће ... Митрополиту Петру се, међутим, није остајало изван Србије: поново је дошао у Београд и био примљен од кнеза Милоша, али је у Београду остао само један дан. Вратио се и, ускоро, био изабран за епископа горњокарловачког. То је био знак да од његовог повратка у Србију нема ништа ... Када је умро кнез Милош и на престо дошао Михаило, митрополит Петар је опет молио да му се дозволи да се врати у Србију и да му се повиси пензија, али од тога није било ништа. Умро је 24. септембра 1864. у Сремским Карловцима.

¹⁴⁶⁴ Нил Попов, *Србија после Париског мира*, стр. 160.

¹⁴⁶⁵ *Затписи Јеврема Грујића*, књ. II, стр. 264.

¹⁴⁶⁶ *На истом месту*.

¹⁴⁶⁷ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, књ. II, стр. 11.

¹⁴⁶⁸ Алекса Илић, *Петар Јовановић*, стр. 386.

¹⁴⁶⁹ *На истом месту*, стр. 389.

¹⁴⁷⁰ Слободан Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила (1858–1866)*, Београд 1923, стр. 13.

¹⁴⁷¹ Алекса Илић, *Петар Јовановић*, стр. 391.

Митрополит Петар је био трагична жртва политичког преокрета и промене династија у Србији. Налазећи се на положају митрополита он је био и под Александром Карађорђевићем међу првим људима у земљи. То му је омогућавао и положај који је имао, али и његова лична вредност. Опозиција режиму Карађорђевића, која је била јака и десет година пре Светоандрејске скупштине, викала је и на митрополита. У једном распису Окружним начелницима, од 25. јула 1848, Илија Гарашанин истиче да опозиција тврди да ће „народ пропасти, да му правитељство, Совјет, попечитељи, митрополит, владике, судије, начелници и све воопче власти нису на своме месту“¹⁴⁷².

И кнез Милош, из личних разлога, био се испизмио на митрополита Петра што је опозиција веома добро знала. И она и кнез су желели да Милош, када тријумфално уђе у Београд, тамо не затече митрополита. По програму који је био спремљен за ту прилику, Милош је стигао у Београд 25. јануара 1859. године. „У Саборној цркви чекали су кнежеве три српска архијереја: епископ шабачки Михаило, по свршетку благодарења, поздрави старога кнеза кратком беседом, у којој напомене, како је љубав према отечеству руководила верни Милошу народ на Скупштини, која је разумно изразила општу жељу свога народа, те га сјединила љубављу с кнезом и његовим племеном. „Иди, господару, с благословом св. Цркве, народу који те љуби и покажи му милост, љубав и правду“, тако заврши своју беседу епископ.“¹⁴⁷³

Нема никаквих доказа о томе да је тадашњи шабачки епископ Михаило имао било каквог учешћа у збацивању митрополита Петра. Зна се, међутим, да се и епископ Михаило трудио да се од Цркве отклони ова незгода. Епископу Ужичком Јањићију, који је био члан депутације која је ишла да дочека кнеза Милоша, послао је епископ Михаило телеграм у коме се вели да се митрополит налази „у великој скорби“ и да он затражи од кнеза Милоша да „удаљи ову опасност грозећу љагом и срамотом српској јерархији“¹⁴⁷⁴. Кнез Милош је остао упоран у својој одлуци да га митрополит Петар не чека у Београду.

Самим тим што је митрополит Петар напустио Србију није његова митрополитска столица била *канонски* упражњена, јер митрополит није био поднео оставку Светом архијерејском сабору него само влади. Он је *ову* оставку поднео тек када је био изгубио сваку наду да се може вратити на свој престо: када је био изабран за горњокарловачког епископа, митрополит Петар је, 19. јула 1859, послао своју оставку Сабору преко епископа Михаила, који је био администратор Митрополије. Свети архијерејски сабор је, 25. јула 1859, изабрао епископа Михаила за Београдског митрополита. Избор је потврдио Цариградски патријарх Кирило 9. августа 1859, а потврдио га је, разуме се, и кнез Милош. Овим је, поново, било воспостављено редовно стање у нашој цркви у кнежевини Србији¹⁴⁷⁵.

Приказ ове промене на челу наше цркве у кнежевини Србији дао је сâм митрополит Михаило. И он истиче да је кнез Милош тражио да га митрополит Петар не чека у Београду. „Но“, вели Михаило, „иако је напустио престо свој, на коме је био од 6. децембра 1833 године па до јануара 1859 године, ипак митрополитски престо није био попуњаван све дотле, док он није сам изјавио Сабору да је примио управу епархије Карлштатске, на коју је височајше од цара аустријског потврђен ... Тада Сабор српских архијереја и духовенства по одобрењу кнеза Милоша, приступи избору митрополита за Србију.“¹⁴⁷⁶

¹⁴⁷² *Преписка Илије Гарашанина*, књ. I. 1839–1849, стр. 242-243.

¹⁴⁷³ Нил Попов, *Србија после Париског мира*, стр. 189-190.

¹⁴⁷⁴ *Светковина 25-то годишњег рада митрополита Михаила*, стр. 10.

¹⁴⁷⁵ Стеван М. Димитријевић, *Михаило...*, стр. 17.

¹⁴⁷⁶ Митрополит Михаило, *Православна црква у краљевини Србији*, стр. 206.

Није лако ни једноставно оцртати људски и духовни лик митрополита Петра. Трагичан завршетак његовог митрополитства дошао је као последица клевета, које су биле ширене против њега. Изузимајући ове клевете, рођене из узаврелих политичких страсти, сви други одзиви о митрополиту Петру врло су позитивни за њега. И Нил Попов је истицао, да су либерали и увиђавнији Обреновићевци били равнодушни према ствари митрополита Петра. „Нико од чланова тога круга није пострекавао народ против митрополита, али нико од њих није ни сметао оним изјавама против њега.“¹⁴⁷⁷

Митрополит Петар је, по речима Илије Гарашанина, био „Србин који љуби Србе“¹⁴⁷⁸, али му ни то није помогло, већ је био присиљен да оде са свога положаја. Оцене његовог животног дела и његове личности, које су дали наши домаћи црквени историчари, показују да је Светоандрејска скупштина учинила неправду митрополиту Петру. Нићифор Дучић, човек који је добро познавао црквена збивања у Србији XIX века, вели да митрополит Петар „неоповржено има великих заслуга за Српску православну цркву, српско свештенство и богословску наставу у Србији. То му не може одрећи ни један непристрасан историк Српске цркве.“¹⁴⁷⁹ Радослав Грујић додаје: „Био је одлучан и строг црквени старешина, који је умео да одржи примеран ред у цркви и свештенству, те је знатно подигао углед својој митрополији.“¹⁴⁸⁰ Стеван Димитријевић подвлачи да је митрополит Петар „поред личне спреме и радљивости, неумитне строгости, али и према самом себи и животу своме, умео наћи и продуктивне сараднике, употребити поменуте погодне прилике, искористити онај ондашњи свенародни, девичански чист и светао осећај према заслужној цркви својој и њеним потребама“¹⁴⁸¹.

Награду и признање за ово није митрополит Петар добио за свога живота.

2. МИТРОПОЛИТ МИХАИЛО И ЊЕГОВО ДОБА

Кроз целу другу половину XIX века играо је митрополит Михаило, одабраник и васпитаник митрополита Петра, једну од најважнијих улога и у црквеној и у политичкој историји Србије. Свестрано заинтересована и активна личност, аскет и борац у једној личности, молитвеник и национални револуционар, прочелник цркве и научни радник, био је митрополит Михаило знаменитост не само нашега народа него и целога православног Балкана и неустрашиви лучоноша словенске мисли на њему. До сржи свога бића православног монаха руског типа, митрополит Михаило је био широкогруд и предусретљив када год је била у питању национална сарадња са неправославним Југословенима. Животни пут митрополита Михаила био је веома динамичан и пун преокрета. Човек јасног и одређеног животног става, он је био упорно истрајан на своме путу. Он је Цркву, у свој њезиној духовној огромности и дубини, доживљавао као највећу стварност и желео да живот свога народа, у једно време све незадржљивијега продирања антицрквених и антихришћанских вдеја, оцркови и утисне му печат православне духовности. Славенофил који је веровао у свемоћ и вечност *православне Русије*, митрополит Михаило је, и у својој земљи и на Балкану, био постао жариште отпора духовном западњаштву и политичком продирању Аустроугарске монархије. Иако највиши старешина Цркве у својој отаџбини, он се, често и више него

¹⁴⁷⁷ Нил Попов, *Србија после Париског мира*, стр. 159.

¹⁴⁷⁸ *Преписка Илије Гарашанина*, књ. I (1839–1849), стр. 6.

¹⁴⁷⁹ Нићифор Дучић, *Историја српске православне цркве*, стр. 228.

¹⁴⁸⁰ Радослав Грујић, *Историја српске православне цркве*, стр. 150.

¹⁴⁸¹ Стеван М. Димитријевић, *Михаило...*, стр. 8.

што би смео, мешао и у унутрашњу политику и носио се, силом околности, и са краљем Миланом, човеком великог обдарења и горко трагичне личне судбине.

Буран, веома плодан и богат разноврсношћу удеса који су га погађали, био је живот митрополита Михаила, који је био оличење радљивости и тачности. Само онај ко је имао прилике да прегледа његову приватну архиву, може схватити колико су биле велике његова лична вредноћа, тачност и исправност према људима и, нарочито, колико су разноврсне и разгранате биле његове личне везе и велик његов значај. Он оличава у себи целу једну епоху и наше Цркве и нашега народа, у којој су се, на његове очи, и *држава* и највећи део интелигенције окретали против Цркве: он је био осуђен да гледа како *нови дух*, који је продирао у Србију, одводи и свештенство из Цркве и са свога посла на политичку арену и у вртлог међусобних борби политичких партија, које су Цркву, неприпремљену за то, тешко погађале.

Овај изузетни човек, кога је једна царевина поштовала и помагала, а друга немилосрдно прогонила, извио се из једног скромног и богобојажљивог српског дома: рођен је 19. августа 1826. у Соко Бањи од оца Милована Јовановића († 1856) и мајке Марије († 1884), која је била кћерка свештеника Риста из села Трговице испод Ртња. Отац му је био занатлија¹⁴⁸² ... У школу је пошао када је навршио девет година. Три разреда је завршио у Соко Бањи, а четврти основне школе и први разред гимназије у Зајечару. Остала три разреда гимназије, потребна за ступање у богословију, завршио је 1842. године у Неготину, где је био питомац владике Доситеја Новаковића, познатог ђачког добротвора.

И у гимназији и у богословији био је Милоје Јовановић међу првим ђацима. Његове и интелектуалне и моралне особине запазио је рано митрополит Петар и наменио га себи за наследника. Ово тешко да је могло бити непознато и Милоју, који је растао и васпитавао се са свешћу о томе какав га крупан задатак чека ... Пријатељ школе и просвете, а уз то и далековид, митрополит Петар је био одлучио да неколико свршених богослова пошаље на продужење школовања у Русију. Међу првом петорицом, коју је послао, налазио се и Милоје Јовановић. О путовању за Русију оставио је Милоје свој ђачки *Путонис*, његово прво књижевно дело: у њему је бележио своје и својих другова путовање од Београда до Кијева. Под вођством Симе Милутиновића Сарајлије кренули су млади богослови из Београда 8. јула 1846, а у Кијево су стигли око средине јула¹⁴⁸³. По доласку у Кијев богослови су били смештени у Семинарију, где је Милоје остао три године, а после тога ступио је у Кијевску духовну академију, коју је завршио 1853. године.

Остало је забележено да се митрополит Петар, једно време премишљао кога да изабере себи за наследника: Јована Ристића или Милоја Јовановића. Пошто Јован Ристић није показивао никакве склоности за свештенички чин, изабран је био Милоје Јовановић на чијем је васпитању митрополит Петар бдио и пре тога. Митрополит Михаило и Јован Ристић остали су целога свога века блиски пријатељи и сарадници. Везивала их је оданост и вери и Цркви и заједнички рад у тада још неослобођеним нашим крајевима.

Када се нашао у православном Кијеву, у средини за њега сасвим новој и привлачној, млади Милоје је почео да се духовно расцветава и све изразитије

¹⁴⁸² Литература: Биографске податке о митрополиту Михаилу види код: Теодор Титов, *Високопреосвјетљени Михаил архиепископ бјелградскиј, митрополит сербскиј* (Труди Кијевској духовној академији, 1898); синђел Платон, *Српско подворје у Москви*, (Гласник православне цркве у краљ. Србији, 1902, стр. 19-20, 373); Алекса Илић, *Петар Јовановић, митрополит београдски*, стр. 323, 333, 337-339; Стеван Димитријевић, *Михаило, архијепископ београдски и митрополит Србије, као православни јерарх, Србије, Словен и немар Југословенства*, Београд 1933.

¹⁴⁸³ Васиљ Поповић, *Ђачки путонис митрополита Михаила* (Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XVIII, св. 1-2, 1938, стр. 449)

уобличава. И као семинарист и као студент Духовне академије Милоје је био марљив и радан и пун духовне ревности. Учио је добро, али је увек мислио на Србију и на дужности које тамо на њега чекају. Из мирног и скромног дечака, повученог у своју тишину, развијао се трудољубив студент, чије се интересовање није задржавало само на богословљу, него је изучавао и филозофске и педагошке науке. Учио је, поред руског језика, још и француски и пољски. Сима Милутиновић Сарајлија упознао га је са Јованом Ризнићем и његовом породицом: код Ризнића, тада богатог човека, који је волео наше омладинце, одлазио је за време распуста и Милоје Јовановић. Пошто је Ризнићева жена била Пољакиња, у кући се говорило пољски и Милоје је имао прилике да овај језик и практично учи. Заволео је Пољаке и са њима одржавао везе и касније¹⁴⁸⁴.

Као и Пољаци и Милоје је стално мислио на ослобођење и уједињење своје, још увек раскомадане, отаџбине. У свој *Дневник* Милоје је уписао ове речи: „Не заборављај никада ни једног тренутка зашто си оставио своје отачаство и дошао овде. Знај, да ниси дошао овде да уживаш, него да се и дању и ноћу трудиш, да што више прибавиш знања и науке, што је твојој домовини од преке потребе. Памти, да у домовини још има Турака, који сметају полету и развићу, да Швабе задржавају сваки напредак. О, да јадни народе српски, тешка ли ти је судбина, што си тужан грозно раскомадан. Пази, дакле, и знај, да је у Србији огањ, који треба да загрева просветом све српске крајеве. Старај се да с временом и ти можеш што привредити своје драгоме и љубљеноме народу“¹⁴⁸⁵.

Ове речи држао је Милоје на својем столу, да би се стално подсећао због чега је дошао у Русију, огромну земљу сјаја и славе. Кроз духовну атмосферу Кијева млади студент је у визији гледао себе на запарложеној црквеној и народној њиви, како пун радости и полета уткива своју снагу у процват своје Цркве и народа. Дух полетнога родољуба сливао се уједно са пламеном жудњом за богатством знања и жељом за духовним, монашким, савршенством. У сенци знамените Кијевско-Печерске лавре и у срцу окренутом увек Србији, узрастао је и стасао један борбен живот, сиљан вером коју је носио у себи и неустрашивошћу, коју није могла сломити ни сва оштрина безобзирних напредњачких напада на овога човека, који је непоколебиво био веран својем путу.

Пре него што је завршио Духовну академију Милоје се, 29. маја 1853, замонашио у Кијевско-Печерској лаври: од Милоја је постао *Михаило*. Ово је име добио у част кијевског митрополита Михаила, који је умро 992. године, а празнује се 13. октобра по новом календару ... Иако је митрополит Петар желео да се Милоје замонаши, а и он је сâм на то помишљао, није се он могао ни лако ни брзо одлучити да прими монашки чин. Озбиљан у свакоме послу, Милоје је и монаштво схватио онаквим какво је оно у ствари: великим подвигом самоодрицања и жртве, која нема ни краја ни граница. На писмо митрополита Петра, од 12. децембра 1851, у којем му митрополит саветује да се замонаши, Милоје је одговорио озбиљно и трезвено. Колебао се, али се у томе колебању видело да је већ био заволео монаштво. Он пише својем покровитељу: „Монаштво је сфера врло високог духа Христова, па се бојим да ће моћи бити равнотежа и согласност међу нама, а требају да смо тождествени. Када би ме Ваше Високопреосвештенство позивало у пустињу вести уједињени живот и од свију других брига удаљен осим бденија над собом, онда би се могао прије одговор дати. Но сад будући да ми назначавате место у миру (свету) с дужностима, особито кад је тјелотворни дух лажно мудрствујућег разума силно дигао се на разум Божији и кад је по несрећи пружио се и у нас где се требају сугуба дјелатност разума, воље и срца, ја нећу моћи удоволетворити требованију оних који су у чину, страшим се впечатљенија

¹⁴⁸⁴ Љубомир Дурковић-Јакшић, *Митрополит Михаило и Пољаци* (Гласник српске православне цркве, фебруар 1948, стр. 15)

¹⁴⁸⁵ Стеван М. Димитријевић, *Михаило...*, стр. 12.

мира (света). Дакле, решити се одавде при садашњем стању моме, значи ићи на вечну своју пагубу или на скору смрт ... Заиста, Ваше Високопреосвештенство, при саображењу свог мог положенија, главу ми пробијају и бистро пролазе разне мисли чрез душу: једно говори разум, друго срце, борба мучитељна производи се у души мојој и док се год не сврши не би требало решително одговарати, јер нисам у стању казати, шта ће победити¹⁴⁸⁶.

Победила је жеља да се замонаши. Из писма митрополита Петра, од 15. децембра 1852, видимо да су се и Милоје и Панта Срећковић, који се са Милојем такође школовао у Русији, решили да приме монашки чин. „Ја вам обадвојици“, пише митрополит, „од свега срца дајем моје к тому соизвољеније и благословеније, просећи уједно Свемогућега да вас Он благослови и с више дарује вам крепост и снагу у пожеленом чину достојно подвизати се, и тако Цркву своју добро послужити, па временом њом и предстатељствовати“¹⁴⁸⁷.

Милоја је, по одобрењу митрополита Петра, замонашио кијевски митрополит Филарет, човек веома знатан и угледан у целој православној свету. У јулу 1853. Михаило је завршио Духовну академију са научним степеном *магистра богословља*, који је добио за поднети рад *Поглед на историју српске цркве*. Овај рад је, касније, штампан у Београду 1856. године. То је био први штампани рад митрополита Михаила у Србији.

Иако је, у почетку, митрополит Петар желео да се млади монах до јесени 1853. врати у Србију, он се још задржао у Русији. Обишао је Москву и Петроград, посетио Оптину пустињу и у њој провео неко време: лепота правога монашког живота, како се он овде његовао, запленила је младога монаха и он се у домовину вратио пунога срца. У Србију је дошао тек јуна 1854. године. Имао је већ чин јеромонаха.

1. Успон монаха Михаила

И пре него што се, после осам година боравка у Русији, монах Михаило вратио у Србију, знало се да пред њим стоји отворен пут успону. Чим се вратио у отаџбину постављен је за професора Богословије: предавао је два, њему најмилија, предмета: догматско богословље и омилитику. Он је волео наставнички позив и да се дуже могао бавити њиме имале би и Црква и богословска наука велике користи од тога. И судбина и потребе Цркве одлучили су друкчије. Као да је митрополит Петар предосећао буру која је дошла, он је журио да младога монаха уведе што пре у вишу црквену јерархију: пошто је била упражњена шабачка епархија, јеромонах Михаило је био изабран за њезиног епископа. „Иако се он отимао разлозима, који су захтевали да бар коју годину проведе као наставник, иако се бранио немањем канонима за епископа прописаног броја година, јер је тек ушао у двадесет и девету, није се могло одолети потреби. На четири месеца после постављања за професора, 11. октобра, био је произведен за архимандрита Студеничког, као такав изабран и после три дана, 14. октобра 1854. године, хиротонисан за епископа шабачког.“¹⁴⁸⁸

На положају шабачког епископа Михаило је остао непуних пет година. За то време био је успео да се прочује и у народу, који је волео његово образовање и родољубље, које је, сваком приликом, долазило до израза. Шабац је, у то време, био прозор Србије према Босни, тужној и поробљеној земљи, у којој се кувала буна и снажило осећање југословенске солидарности: цело коло младих босанских фрањеваца, са Илијом Јукићем и Мартином Недићем на челу, било је окренуто према Београду.

¹⁴⁸⁶ Алекса Илић, *Петар Јовановић*, стр. 336-338.

¹⁴⁸⁷ *На истом месту*, стр. 338-339.

¹⁴⁸⁸ Стеван М. Димитријевић, *Михаило...*, стр. 15.

Један непознати дописник Павловићевог „Сербског народног листа“ жали се на тешко стање у Босни и вели: „...Па кад на Србију погледамо, као другу и сестру, коју видимо као феникс опет живјети, а од Босне скоро ни уфања не имамо да се икад више степен повратити може, да ће јој мило оно сунце опет кад год синутити.“¹⁴⁸⁹

Вапаји из Босне и Херцеговине таложили су се у срцу младога епископа, који ће, трајно, остати поборник југословенског братства, пријатељ југословенске омладине и борац за ослобођење Босне и Херцеговине.

Под околностима које смо већ истакли, изабран је, 25. јула 1859, шабачки епископ Михаило за митрополита кнежевине Србије. Млад и без црквено-управног искуства, налазио се млади митрополит тек у 33-ој години живота. Живот и унутрашњи политички развој Србије постављали су и њему све нове и нове проблеме, које је требало решавати. У време када је ступио на чело Цркве у кнежевини Србији, митрополит Михаило је имао подршку и од либерала и од кнеза Милоша, који није пропуштао да и млади митрополит осети његову вољу. Стар и болестан, кнез Милош није дуго остао на престолу: умро је 14. септембра 1860. године (у осам сати и 20 минута изјутра). Када му је, у мају те исте године, било веома рђаво, позван је био митрополит Михаило да га исповеди и причести. Јеврем Грујић је забележио да је кнез Милош, када га је митрополит причестио, рекао: „Као да ми се нешто опра, тако ми је сада.“¹⁴⁹⁰ И опоравио се изненада.

Не знамо какав би био однос између младога митрополита и старога кнеза, да је овај још дуже поживео: и један и други су били људи који су се држали своје линије и врло је вероватно да би се брзо сукобили. Иако убеђен присталица династије Обреновића, митрополит Михаило се сукобљавао и са кнезом Михаилом, који је био човек побожан и одан Цркви, и, нарочито, са Миланом Обреновићем. Са кнезом Михаилом митрополит се сукобљавао због његове жеље да се разведе од кнегиње Јулије и, још више, због кнежеве намере да се ожени са својом сестричином Катарином Константиновић¹⁴⁹¹. Брачне незгоде Обреновића задавале су митрополиту доста главобоље. Човек који је доследно ишао својим црквеним путем, није се могао не одупирати самовољи владоца у области над којом је Црква морала да бди.

И са новом државом, која је постепено мењала свој унутрашњи лик, и идејно се све више окретала против Цркве, морао се сукобљавати човек који је свецело живео у Цркви. За скоро пуне четири деценије, колико је он стајао на челу Цркве у Србији (јер он није признавао своје збацивање), митрополит Михаило је прошао кроз неколико тешких криза и имао да издржи неколико сукоба са државним властима, које су постепено, али доследно, потискивале Цркву у позадину. Али не само с њима: он је морао да брани право Цркве и на духовно-културном плану са кога ју је потискивао нови, антихришћански, дух времена, који је тежио пуном посветовњачењу наше националне културе.

Према важнијим, спољашњим, преокретима у његовом животу и раду, може се рад митрополита Михаила поделити на *три периода*: а) од ступања на престо архиепископије Београдске и митрополије Србије (25. јула 1859) до његовог збацивања са управе Митрополијом (18. октобра 1881); б) одлазак у изгнанство и живот и рад у њему и в) повратак на престо и рад до краја живота му. Сваки од ових периода, иако их је носила једна идеја и иста духовно-политичка оријентација, има ипак неке особености, које се неће моћи мимоићи.

¹⁴⁸⁹ Илија Кецмановић, *Иво Франо Јукић*, Београд 1963, стр. 75; сравни: Фра Растислав Дрљић, *Први Илир Босне фра Мартин Недић (1810–1959)*, Сарајево 1940.

¹⁴⁹⁰ *Записи Јеврема Грујића*, књ. III, Београд 1923, стр. 69.

¹⁴⁹¹ Драгослав Страњаковић, *Михаило и Јулија*. Београд 1940, стр. 101-109, 196.

а) Од ступања на митрополитски престо до свргнућа

Од избора епископа шабачког Михаила за архиепископа Београдског и митрополита Србије до његовог свргнућа прошли су 21 година, два месеца и 24 дана. За цело ово време могао је митрополит Михаило да управља Црквом у доста мирним околностима и да, после проглашења Србије за независну државу, добије од Цариградске патријаршије пуну *аутокефалност*. Када је митрополит Михаило дошао на чело Цркве у кнежевини Србији имала је она само четири епархије (шабачку, неготинску, ужичку и београдску), од којих је једна, шабачка, била упражњена. Митрополит се потрудио да ову епархију што пре попуни. Илија Гарашанин пише, 9. маја 1860, Јовану Мариновићу: „Сад је сабор владика овде, можда ће се овом приликом бирати владика за Шабац. Хоће ли бити Рус или Швабо? То се ништа још не зна. Ма и прави се Србин изабрао биће незадовољства, јер тако је већ ствар у томе дотерана.“¹⁴⁹²

Овај пут је за шабачког владика изабран Гаврило Поповић, Швабо, из Баје у Бачкој, који је, 9. маја 1834, прешао у Србију. То је био човек солидног богословског и филозофског образовања. Развијао се и радио уз митрополита Петра. Био је професор Богословије, коју је овај отворио. За епископа је посвећен 13. новембра 1860. године. На епархији је остао до 27. октобра 1866. када је пензионисан. Подозреван је због вршења симоније. Умро је 7. марта 1871. године¹⁴⁹³. Милан Ђ. Милићевић вели да је Гаврило умро 7. фебруара 1871. године¹⁴⁹⁴.

Када је преузео управу Цркве нашао је митрополит Михаило доста сређено стање. Према једној статистици из 1867. године било је тада у Србији четири епархије, 20 протопрезвитерата, 15 викаријата, 583 свештеника и 17 ђаконата. Богомоља је било 404: од тога 319 цркава, 28 капела и 44 манастира.¹⁴⁹⁵ Према подацима које је митрополит Михаило навео у својој књизи *Православна црква у књажевству Србији*, која се појавила 1874. године, било је тада у Србији: 691 парохија, 731 свештеник, 373 цркве, 25 капела, 41 манастир и 138 калуђера¹⁴⁹⁶. William Denton је, нешто раније, забележио да је тада било у Србији 656 свештеника, 43 манастира и 126 калуђера¹⁴⁹⁷. Према Феликсу Каницу Србија је 1866. године имала 1,222.000 становника према 668.822, колико је имала 1834. године¹⁴⁹⁸. Митрополит Михаило наводи да је 1874. године било у Србији само 1,211.676 становника¹⁴⁹⁹, а то је за око десет хиљада мање него 1866. године.

Из овога времена имамо сачуван и један опис изгледа митрополита Михаила. Вилиам Дентон, који је у ово време рутовао по Србији, описао је митрополита Михаила овако: „Он је стар једва четрдесет година, дакле млад за свој садашњи положај, али израз његовог лица сведочи о великој благонаклоности и интелигенцији. Његово је држање отмено и пријатно и достојанствен став одговара његовом положају старешине српске Цркве; ретко сам о коме, приликом једне краће посете, добио тако пријатан утисак као о њему.“¹⁵⁰⁰

1.

¹⁴⁹² Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, књ. II, стр. 70.

¹⁴⁹³ Митрополит Михаило, *Православна црква у Краљевини Србији*, стр. 224.

¹⁴⁹⁴ Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, стр. 36; сравни: М. Ђ. Милићевић, *Поменик...*, 557.

¹⁴⁹⁵ М. А. Ubicini, *Après l'économie et statistique sur la Principauté de Serbie*, Paris 1867, стр. 11.

¹⁴⁹⁶ Митрополит Михаило, *Православна црква у кнежевству Србији*, стр. 1-2.

¹⁴⁹⁷ William Denton, *Serben und die Serbien*, Berlin 1865, стр. 90.

¹⁴⁹⁸ Felix Kanitz, *Serbien Historisch-geographische Reisestudien aus den Jahren 1859–1868*. Bd. I, Leipzig 1886, стр. 517.

¹⁴⁹⁹ Митрополит Михаило. *На истом месту* стр. 1.

¹⁵⁰⁰ William Denton, *Serben und die Serbien*, стр. 90.

Први корак у правцу уређења унутрашњег стања у Цркви учинио је митрополит Михаило *Законом о црквеним властима*, који је донет 30. септембра 1862. године. Овим Законом је укинута *Устројство духовне власти у Србији* од 1847. године. Новим Законом, који није био добар, потврђено је оно што је већ било уведено у Цркву: преуређене су епархијске конзисторије и Велики духовни суд (Апелаторија), одвојена је црквена администрација од црквеног судства да би се тиме осигурало правичније суђење¹⁵⁰¹. У *Закону о црквеним властима* од 1862. године било је ограничења, која су „спречавала црквене власти у каноничнијем правима и дужностима, те су се могли догађати сукоби између државне и црквене власти“¹⁵⁰². Нићифор Дучић је овај Закон назвао непотпуним и рекао о њему: „Када га зналац прочита лако опази у њему те недостатке и мане, од којих је најглавнија ... што епархијски епископи нијесу председници Епархијских духовнијех судова.“¹⁵⁰³ Духовни судови су, поред председника, имали су по две до три судије, једног секретара и једног писара. Ови су судови судили преступе против црквене дисциплине, брачне спорове и разводили су бракове. Велики духовни суд у Београду имао је, поред председника, још четири судије, који су морали бити протојереји¹⁵⁰⁴.

Закон о црквеним властима од 1862. године чинио је да Црква на себи осећа вољу државе. И поред тога митрополит Михаило је чинио све што се могло да поредак у Цркви учврсти и да јој да добро свештенство. Ово је могао постићи само тако ако преуреди Богословију и оспособи је да даје добро припремљено свештенство. Иако је само кратко време био наставник Богословије, митрополит Михаило је могао да уочи недостатке од којих је она у то време патила. Један од њих је било немање потребних учбеника. До њега се у Богословији учило из *писаних* лекција. Он је почео да ствара учбеничку литературу: написао је *Црквено богословље* (1860) и *Херменевтику* (тумачење Св. писма), „а прегледао је и основно коригирао или прерадио и дао благослов за: Догматику, Морално богословље, Омилитику, све израђено према најбољим учбеницима руских духовних Семинарија“¹⁵⁰⁵. Ради подизања интелектуалног нивоа и општег образовања богослова митрополит Михаило је увео у богословску наставу филозофске и педагошке дисциплине. „Ове науке биле су врло нужне богословима, јер су многи од њих, по неколико година пре рукоположења, чекајући прописане 24 године, а неки и даље, проводили као учитељи и стекли лепе заслуге за просвећивање свога народа“¹⁵⁰⁶.

Закон о устројству Богословије донет је 27. септембра 1863, а мењан је 31. октобра 1886, у време када митрополит Михаило није био на челу Цркве у Србији. Када се он опет вратио на чело Цркве, донет је, 11. јануара 1896, нови Закон о Богословији ... Пре него што је донет *Закон о устројству Богословије* од 27. септембра 1863, поднео је министар просвете и црквених послова, 19. августа 1863, Министарском савету један предлог по коме „...Богословија да се подвргне управи државне власти, у колико се не мора по верозаконској страни црквеној власти или јаче учестије и искључениј утицај оставити и да се у исту неке полезне науке уведу“¹⁵⁰⁷. Да је ово подвргавање Богословије државној власти био притисак власти на професоре Богословије види се из предлога министра просвете и црквених послова, од 24. јуна 1864, да се протосињел

¹⁵⁰¹ Нићифор Дучић, *Историја српске православне цркве*, стр. 229.

¹⁵⁰² Нићифор Дучић, *Књижевни радови*, књ. V, Београд 1898, стр. 209.

¹⁵⁰³ Нићифор Дучић, *Историја српске православне цркве*, стр. 229.

¹⁵⁰⁴ М. А. Івсіні, *цитирано дело*, стр. 11.

¹⁵⁰⁵ Стеван М. Димитријевић, *Михаило...*, стр. 29-21; сравни: Ст. М. Димитријевић, *Узајамне везе Срба и Руса у прошлости* (Црква-календар, 1948, стр. 76).

¹⁵⁰⁶ Радослав Грујић, *Богословија* (Народна енциклопедија СХС, књ. I, стр. 216).

¹⁵⁰⁷ Никола П. Шкерковић, *Записници седница Министарског савета 1862–1898*, стр. 11.

Никанор, професор Богословије, и писар Конзисторије јеромонах Мојсије отпусте из службе „што својим држањем према влади и њеним противницима показује се *несходним* за државну службу, и да се првоне тромјесечна, а другоне једномјесечна плата једанпут за свагда у место пензије изда“.¹⁵⁰⁸ За Закон о Богословији од 31. октобра 1886. вели Владимир Карић да је главна „измена овим Законом учињена у томе што би место досадашња *четири* разреда имала *три*, али би ученике примала тек пошто би свршили гимназију, иако без испита зрелости“.¹⁵⁰⁹

Митрополиту Михаилу припада заслуга и за оснивање Другог одељења Богословије, познатог под именом *Страначка Богословија*. Ово је одељење отворено 1873. године. Идеја да се отвори Друго одељење Богословије припада Милошу С. Милојевићу. Он је „ово одељење и организовао и руководио све докле је год трајало, до Српско-турских ратова. Он је за њега пробрао и прибирао слушаоце. Њих је било из свих српских крајева под Турцима и готово из свих српских земаља“.¹⁵¹⁰ Задатак је овој школи био, да спреми одушевљене учитеље и свештенике као националне раднике, који су у ратовима за ослобођење 1876–78 учествовали, и много допринели ослобођењу једнога дела Српства, а они остали са неослобођеном браћом, да их просвећују, дижу дух и јачају наду на коначно ослобођење.“¹⁵¹¹ Друго одељење Богословије било је, како каже Стеван М. Димитријевић, „по преимућству мисионарски завод“, у коме су учили ђаци не само из неослобођених српских крајева него и из Бугарске. По свршетку школовања ови ђаци су остајали у вези са митрополитом Михаилом. „Преко Митрополије су отуда добијани извештаји, слата помоћ за отварање и издржавање школа, а и о свима осталим општенородним пословима вођена преписка.“¹⁵¹²

У првом одељењу радило је 13 наставника, а имало је 174 ученика. У другом одељењу било је девет наставника на 61 ученика. За школску годину 1873/74. издато је за плате професорима 29.319 динара.¹⁵¹³

Богословији се посветио митрополит Михаило и после свога повратка из емиграције. У њему је, целога његовог века, тињала љубав и према богословској науци и према Богословији. „Хтео је духовни расадник наш да преуреди према ономе, што му се по добрим резултатима допадало у Русији. Сјединио је у новом пројекту закона руско духовно училиште и руску шесторазредну семинарију у деветоразредну Богословију Св. Саве...“¹⁵¹⁴. Закон о Богословији од 11. јануара 1896. одменио је Закон о устројству Богословије од 27. септембра 1863. и допуне Закона о устројству Богословије од 31. октобра 1886. године.

Примедбе на пројект Закона о Богословији дао је, по жељи митрополита Михаила, Нићифор Дучић. Он је сматрао да ће, за прилике у Србији, још подуже бити довољна нижа Богословија. Дучић је предлагао да се у Богословију не примају ученици који нису завршили или *пуну* гимназију или бар *шест* разреда гимназије. „Такви би ученици“, вели он „долазили у Богословију спремни у опћој школској настави и готови за стручне науке, те би престала потреба да се у Богословији мијешају друге науке с богословским стручнијем, и изузимајући стари словенски језик и руски модерни језик и хигијену“.¹⁵¹⁵

Дучић је био против отварања *Духовне академије* код нас, јер за њу није још увек било потребних наставника. Уместо да се отвори таква Академија предлагао је да се

¹⁵⁰⁸ На истом месту, стр. 23.

¹⁵⁰⁹ Владимир Карић, *Србија, опис земље, народа и државе*, стр. 537.

¹⁵¹⁰ Јован Хаџи-Васиљевић, *Милош С. Милојевић*, (Братство друштва Св. Саве XXV, 1931, стр. 99, 100).

¹⁵¹¹ Михаило И. Поповић, *Историјска улога српске цркве...*, стр. 281-282.

¹⁵¹² Стеван М. Димитријевић, *Михаило...*, стр. 24.

¹⁵¹³ Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија...*, стр. 44-45.

¹⁵¹⁴ На истом месту..., стр. 41.

¹⁵¹⁵ Нићифор Дучић, *Књижевни радови*, V, стр. 83.

свршени богослови шаљу у Русију и да се, по повратку са школовања, или рукополажу за свештенике или монаше¹⁵¹⁶.

Нова Богословија је била *деветоразредна*. У први разред су примани ђаци, који су били завршили *четири* разреда основне школе, а који нису били старији од 12 година (чл. 20). Ђаци нису смели имати никаквих телесних мана. У *нижим* разредима Богословије стицало се опште гимназијско образовање, а у *вишим* богословско (чл. 4). Поред чисто богословских предмета учили су се и страни језици (руски, грчки, латински, немачки), филозофија и педагогика, природне науке, математика, географија, пољска привреда с применом и ручни рад и хигијена с домаћим лекарством (чл. 5). Наставни план и програм предавања прописивао је министар просвете и црквених послова у споразуму са Архијерејским сабором (чл. 6)¹⁵¹⁷.

Новим законом о Богословији претворена је пређашња Богословија у Семинарију, али је Закон почео да се примењује тек 1899. године¹⁵¹⁸. Нова Богословија је названа Богословијом Св. Саве и то је име задржала и касније када је, 1920. године, премештена у Сремске Карловце. Београдска Богословија била је изванредна школа. Она је, до почетка XIX века, дала велики број свештеника и учитеља. То су били људи који су пред собом имали као циљ висок народни идеал, јер само добар просветни и национални радник могао је бити и добар свештеник Српске цркве. Српска национална просвета великим делом њима дугује.¹⁵¹⁹

2.

Када је ступио на чело Цркве затекао је митрополит Михаило доста патријархално свештенство. Временом је оно почело да мења свој лик. Још је Леополд Ранке указивао на то да је српско свештенство било присно повезано са народом¹⁵²⁰. Ото фон Пирх је писао: „Ведрина нације својствена, је и свештенству ... Свештеници се нису издвојили од народа, него су тесно повезани са нацијом у чијим патњама и радостима, борбама и слављу узимају учешћа ... Служи на част српском духовенству да је оно врло толерантно. Близина Турака није дала да се овде развије дух хришћанске секте, него је увек истицао хришћанство као супротност исламу.“¹⁵²¹ Феликс Каниц је указивао на велико поштовање које су манастири и монаси уживали код Срба. „Сав религиозан живот Срба“, вели он, „гравитира према манастирима. У болу и радости, у свим необичним случајевима уопште, на њих се гледа као на места савета и помоћи.“¹⁵²² Дентон вели да „Српска црква није никада била тако уско оријентисана као што је то већи део велике Православне цркве Истока“.¹⁵²³ „Свештеници“, вели он даље, „које сам ја видео у Србији, изгледа ми да су у великом поштовању код народа. То што су они ожењени даје им могућност великог утицаја на њихово стадо и цео друштвени живот парохије. И поред њиховог начина одевања они се мешају слободно са народом и ни у ком случају не чине од народа одељењу касту.“¹⁵²⁴ Ово исто је пренео и Густав Раш у својој књизи „Кула светиља Истока – Србија и Срби.“¹⁵²⁵

¹⁵¹⁶ На истом месту, стр. 85.

¹⁵¹⁷ Зборник правила, уредаба и наредба Архијерејског сабора Православне цркве у краљевини Србији (1839-1900), Београд 1900, стр. 375-377.

¹⁵¹⁸ Радослав Грујић, *Богословија* (Народна енциклопедија СХС, књ. I, стр. 216-217).

¹⁵¹⁹ Радослав П. Марковић, *Стогодишњица Богословије се. Саве*, стр. 11.

¹⁵²⁰ Leopold Ranke, *Die serbische Revolution*, Hamburg 1829, стр. 25.

¹⁵²¹ Otto von Pirsch, *Reise in Serbien im Spätherbst 1829*, Berlin 1830, стр. 275-6.

¹⁵²² Felix Kanitz, цитирано дело, стр. 189.

¹⁵²³ Вилиам Дентон, цитирано дело, стр. 70.

¹⁵²⁴ На истом месту, стр. 99.

¹⁵²⁵ Gustav Rasch, *Der Leuchtturm des Ostens-Serbien und die Serben*, стр. 443-444.

Стари, патријархални, у много чему приснији и искренији однос народа према свештенству, почео се временом мењати. Државни Устав од 1869. године, у чијој је изради учествовао и митрополит Михаило, регулисао је односе између Цркве и државе тако да је било јасно да Црква све више долази у подређени однос према држави. Српска православна црква остала је и даље државна црква, али је Устав и свима другим вероисповестима био признао пуну слободу рада. Све су оне стајале под Кнежевом заштитом. Свештеници су, у свим њиховим грађанским односима и актима и у свим имовинским односима, били потчињени земаљским законима. Све школе и све друге васпитне установе налазиле су се под непосредном контролом државе.¹⁵²⁶

Идеја нове, модерне, српске државе била је у многостручној различитости од идеје и смерова средњовековне српске државе за које је била и остала везана Српска православна црква. Духовна струјања и страни утицаји у модерној Србији, који су били врло јаки у другој половини XIX века, нису погодовали настојањима митрополитовим да свештенство одржи на оној висини утицаја на народ које је оно имало раније. Нове србијанске генерације интелектуалаца, васпитане на Западу или потпале под утицај руских левичара тога времена, доносиле су у земљу делом хладни индиферентизам према вери отаца, а делом су и сами постајали пропагаторима атеизма, који је одбацивао хришћанство.

Оно што је, у своје време, радио Доситеј Обрадовић у односу на Цркву и свештенство, прихватио је и продубио у другој половини XIX века Светозар Марковић, који је у Србији посејао обилно семе безверства. У своме делу *Реални правац у науци и животу* Светозар Марковић полази од тврђења да су вера и сујеверје „постали из истога извора. Вера је исто што и сујеверје званично признато“¹⁵²⁷. Марковић је, даље, тврдио, да наука „удара само на црквену власт и безбројне црквене церемоније, што држе народ у сујеверју и глупости. А држава брани ову власт и ове церемоније као „хришћанску науку“, пошто је сама одбацила ту науку.“¹⁵²⁸

Ово је било, принципијелно, схватање Светозара Марковића о вери. О српском православљу он је имао нешто блаже схватање, јер је држао да се хришћанска вера код Срба „састојала готово из самих обичаја, који су већином имали народно порекло, па су само у неколико добили црквено-религиозни облик. Народ је држао све своје обичаје као и веру за светињу коју је он дужан да брани. Али нити је морал Христове вере усвојен у српском народу, нити су догмати фанатизовали свештенство и народ, нити је опет српска црквена јерархија била чврсто организована у борби против светске власти, као што је била јерархија католичке цркве на Западу.“¹⁵²⁹

Полазећи од оваквог, основног, гледања на српско православље Светозар Марковић је, сасвим погрешно, тврдио да постоји битна разлика између схватања вере *нижега* и *вишега* свештенства. За свештенство из народа он је тврдио да су „свештеници само по имену. Прост свештеник као цео прост народ има сасвим друго гледиште на своју веру, но прави претставници црквене јерархије“¹⁵³⁰.

Јован Скерлић вели да је Светозар Марковић убрајао *вишу* црквену јерархију у бирократију према којој он није имао милости¹⁵³¹. Разликујући ниже свештенство од *вишега*, Марковић ниже свештенство није сматрао неким посебним сталежом. „То су“, писао је он у „*Раду*“ за 1874. годину (стр. 46), „само људи који само у толико важе у колико припадају овој или оној *партији*, али сами за себе они не сачињавају никакву

¹⁵²⁶ На истом месту, стр. 431.

¹⁵²⁷ *Целокупна дела Светозара Марковића*, књ. II, свеска V, Београд 1892, стр. 7.

¹⁵²⁸ На истом месту, стр. 101.

¹⁵²⁹ На истом месту, свеска VI, стр. 38.

¹⁵³⁰ На истом месту, свеска V, стр. 91.

¹⁵³¹ Јован Скерлић, *Светозар Марковић. Његов живот, рад и идеје*. Београд 1910. стр. 234.

партију ... Стога кретати рат против свештенства не би имало код нас никаквог смисла. А јави ли се потреба да се удари на свештенство, то их треба ударити као *помоћнике* неког другог сталежа, без кога поповштина не би вредела ништа.¹⁵³²

Иако Светозар Марковић није био неки оштар бојовник против свештенства, његове идеје веома су негативно утицале не само на масе, за које се он борио, и на интелигенцију, него чак и на један део свештенства, које је одлазило у *Радикалну странку*. Већ 1871. године, 23. јула, жалио се митрополит Михаило министру просвете „на појаве које се опажају код много младих људи“. Митрополит је тражио да се заведу строжије мере против „хулитеља“ и да власти више пазе „на агенте, који распрострају по народу атеистичке мисли у циљу да произведу растројство“¹⁵³³.

Присталица идеја Светозара Марковића било је и међу свештенством. У друштву људи, који су помагали да се набави штампарија, у којој је штампано „Јединство“ под уредништвом Светозара Марковића, био је и прота Јован Јовановић, ректор Богословије. На листи радикалних одборника, који су изабрани у Крагујевцу 15. фебруара 1876, био је и свештеник Милоје Барјактаровић, који је био таст социјалисте Маша Којића¹⁵³⁴. Међу стрељаним радикалним првацима био је и свештеник Маринко Ивковић, који је примао на себе кривице млађих оптуженика само да би се они могли спасти од стрељања. У Параћину је, 1875. године, ђакон Зака Арсенијевић био скупљач претплатника на „Ослобођење“. Јован Скерлић вели да „из Београдске Богословије још за живота Марковићева, излазе читаве генерације младих попова, који ће с учитељима бити апостоли радикализма по селима, оснивачи будуће Радикалне странке у Србији“¹⁵³⁵.

Песничку душу Милице Стојадиновић-Српкиње веома су забрињавали ови таласи безбожја, који су се ширили Србијом. Налазећи се у Београду она је све ово непосредно посматрала и, 10. јануара 1876, писала Герману Анђелићу: „...Србију љубим и сад као земљу *царевине* наше, као мајку нашу; но по свему волела бих да нисам овде. Јер онако како ја за будућност србску, за веру и цркву осећам, није никаква срећа живети, где се вера оберучке руши и неће се земљи круна већ буди Бог с нама шта. Каже се: Ми рушимо све постојеће, ми нећемо цркву, нећемо владу, нећемо чиновнике, ми ово све рушимо и оћемо ново на тим развалинама да створимо“ (Алекса Ивић: Архивска грађа о југословенским књижевним и културним радницима, књ. IV, 1723-1887, Београд 1935, стр. 411-412).

Много радикалнији од Светозара Марковића, у односу на Цркву и на свештенство, био је Васо Пелагић. Овај чудни, често веома неуравнотежени човек, који је раније имао великих заслуга за Цркву, постао је временом оштар богоборац. Натруњен социјалистичким идејама, без образовања које је имао Светозар Марковић и без Марковићу урођене мекоте, Пелагић је био много више бунтовник него проповедник једнога погледа на свет и живот. Још у мају 1869. Пелагић је писао Антонију Хаџићу, да је готов да се жртвује за народне ствари. „Па тиме се“, вели он, „дичим, само да ми је виђети да моја драга Богословија напредује.“¹⁵³⁶

Када се извргнуо у социјалисту, Пелагић је јуришао на Цркву, насрнуо на њезино учење и јерархију, којој је једно време и сâм припадао и тражио да се од Цркве одузме све што је имала. Он захтева да награда свештеницима „буде она милостиња коју им

¹⁵³² На истом месту, стр. 236.

¹⁵³³ Драгослав Јанковић, *Прве радничке демонстрације у Србији (у Крагујевцу 1876 године)*. У „Историски часопис“, орган Историског друштва САН, књ. III, 1951-1952, стр. 158-159.

¹⁵³⁴ На истом месту, стр. 159, 174.

¹⁵³⁵ Јован Скерлић, *Светозар Марковић*, стр. 236.

¹⁵³⁶ Васо Пелагић, *Изабрани списи*, књ. I, Сарајево 1952, стр. 283.

буде сâм народ даровао¹⁵³⁷ и да се манастири укину, а „ако царство мрака и себичности хоће да одржава још за које време чин калуђерски“, онда он предлаже цео низ реформи, које нису значиле ништа друго него пуно уништење и манастира и калуђера¹⁵³⁸. Пелагић, који је и сâм створио и руководио једну Богословију, сада предлаже „да се богословске и учитељске школе споје уједно и пренесу на неко велико државно, манастирско или општинско имање, где ће сви ти приправници за народне учитеље и свештенике изучавати све оно што треба сеоском народу ... Садањи богословски и приправнички предмети већином опадају, па уместо те млатњаве долазе предмети и радови којим се подмиривати могу животне и стварне потребе народа и човека ... Богословска школа придружиће се Учитељској школи само донде док буде имало маније у свету за богословима и службом мантијашком.“¹⁵³⁹

Пелагић је, да би што теже погодио Цркву, тражио да се укину Духовни судови и расформира Архиепископски сабор „па тај посао да пређе у руке грађанских правосуђа, па макар по један свештеник учествовао при неком брачном и црквеном делу и спору, док буде у свету црквених спорова и попова“¹⁵⁴⁰.

Пуноћу свога одступања од Бога и Цркве изразио је Пелагић у својој *Посланици Богу или предлог побожним народима*. Разуздано и обесно Пелагић у *двадесет и три* тачке критикује све што му падне на памет и пише, 1892. године: „Ако ли ти баш, драги Боже, пошто пото хоћеш да имаш на земљи и богомоља и њихових мантијаша и украса, онда за такво парадирање и шаренило треба сâм да спустиш, готове и са целим утварима и шаренилом, богомоље одозго с неба у свако село и варошко насеље, и да редовно плаћаш и издржаваш све мантијаше и кирију на плацеве црквене и портине. Јер понижење је да сироти народ гради свемогућем Богу домове и богомоље, да у њих набавља некорисне и развратне шарене украсе, па још уз то да и слуге Божије, мантијаше издржава, који ти ласкају и парадирају.“¹⁵⁴¹ Вери и учењу Цркве Пелагић супротставља „ону узвишену веру која не кошта ништа и не тражи од нас ништа, а у којој нема ни богомоља ни мантијаша, ни религиозних секта и церемонија“¹⁵⁴².

Социјалисти су, и у Србији, тражили да се вера прогласи за приватну ствар свакога појединог човека, а сва црквена и манастирска имања да припадну народу. У чланку „Шта хоће нова наука?“ писао је Лаза Нанчић 1888. године да треба да се „одели Црква од школе и државе, тј. ко хоће да му се читају молитве и да чује литургију и ко хоће да му дете зна све црквене ствари, тај нека зато из свога цепа плаћа, а не да је сваки приморан да издржава попове“¹⁵⁴³. „Социјалдемократ“, у броју од 19. априла 1896, тражи да се „вера огласи као приватна ствар и да се ни виши ни нижи свештеници не издржавају о трошку државном“¹⁵⁴⁴.

3.

Иако је држава, званично, имала према Цркви и даље друкчији однос од овога какав је тражила не само социјалистичка него и религиозно индиферентна пропаганда, ово све што се ширило по народу није остајало без утицаја на положај нашега свештенства у друштву. Док је оно и даље, сасвим предано, служило националној

¹⁵³⁷ Васо Пелагић, *Спас Србије и њеног народа (У Социјалистичка штампа у Србији до XX века II, Београд 1954, стр. 289)*

¹⁵³⁸ *На истом месту*, стр. 296.

¹⁵³⁹ *На истом месту*, стр. 297.

¹⁵⁴⁰ *На истом месту*, стр. 289-290.

¹⁵⁴¹ *На истом месту*, стр. 308.

¹⁵⁴² *На истом месту*, стр. 316.

¹⁵⁴³ *На истом месту*, стр. 128.

¹⁵⁴⁴ *На истом месту*, стр. 12.

ствари, било је потискивано у позадину или врбовано од појединих политичких партија. У другој половини XIX века почело се дешавати нешто зашто раније нису знали ни наша Црква ни наш народ: и свештеници су се почели *опредељивати* за поједине *политичке партије*, које су водиле оштру борбу између себе и тиме делиле народ. Једина борба за коју су раније знали наши свештеници била је борба за очување *православља* и српске нације. Сада су и вера и нација, пред којом су стајали крупни задаци које је требало остварити, били угрожени оштром борбом унутар самога народа у које се почело да уплиће и свештенство. Учешће свештенства у међусобним обрачунима политичких партија само је погоршавало позиције свештенства и Цркве и слабило њихов утицај на живот нације.

Митрополит Михаило је јасно видео опасности које прете Цркви од активности антирелигиозне пропаганде и разбијања јединства међу свештенством. Није имао право Јован Скерлић, и сâм социјалиста, када је тврдио да су разматрања Архијерејског сабора од 1871. године о погоршавању друштвених позиција Цркве била више „празна страховања и подржавање руском Св. Синоду но што су имала стварног разлога“¹⁵⁴⁵.

На заседању Архијерејског сабора, одржаном октобра 1871, изнео је митрополит Михаило „како зао дух времена окужава и многе наше људе, нарочито младеж учећи се у средњим и већим школама, па отуда и младе званичнике, чиновнике, учитеље и трговце“¹⁵⁴⁶. Митрополит је дао врло туробну слику стања вере и побожности у народу и истакнуо насртљивост противних струја и схватања. „Многи налазе“, вели митрополит, „у томе славу да поколебају код простосрдачних верних срца уважање појединих истина вере и уопште веру исмевајући и спољашњу страну и унутрашњи значај њен. И овако рушећи оно на чему се оснива морал, па користећи се називом научника, заводе добре верне на странпутицу, производе растројство у фамилијама и општинама.“¹⁵⁴⁷

Митрополит с правом држи „да је дужност и Цркве и државе да најозбиљније пораде, те да се заустави бујица *атеизма* и *материјализма*, који је отпочео продирати у нашу земљу, да поруши све оно што може допринети ојачању патничког народа нашега“¹⁵⁴⁸. Митрополит, даље, с тугом, истиче да „код нас онај, који хоће да врши своје верозаконске дужности, бива исмејаван од оних, који иду у школе, или су свршили жалосну науку у школама, па многи и многи држе да су узвишенији ако руже веру и презиру дужности своје вере. То пак утиче јако на народ и вређа побожне људе, а лакоумне развраћа и саблажњава.“¹⁵⁴⁹

Неће бити без разлога да је Архијерејски сабор, овај пут, нашао за потребно да свештенству препоручи „да се опходи и понаша достојно чину и звању своје, и да сваком приликом поучава и утврђује стадо своје у вери православној...“¹⁵⁵⁰ Иако је, још 1854. године, Архијерејски сабор прописао *какво* одело треба да носе свештеници, а ово исто поновио и Архијерејски сабор 1863. године, било је свештеника који се ових наредба нису придржавали. Архијерејски сабор констатује, октобра 1884, да неки свештеници, „нарочито млађи, не само да су отступили од горњих наређења, него су се почели одевати сасвим противно горњим прописима. Неки свештеници иду без доње хаљине у панталонама и у капуту. Тако одевени они иду по парохији, долазе у варош и служе у цркви.“¹⁵⁵¹

¹⁵⁴⁵ Јован Скерлић, *Светозар Марковић*, стр. 235.

¹⁵⁴⁶ *Зборник правила...*, стр. 139.

¹⁵⁴⁷ *На истом месту*, стр. 139.

¹⁵⁴⁸ *На истом месту*, стр. 139.

¹⁵⁴⁹ *На истом месту*, стр. 140.

¹⁵⁵⁰ *На истом месту*, стр. 140.

¹⁵⁵¹ *На истом месту*, стр. 66.

Пошто се свештенство одупирало да извршава одлуке о облачењу, унето је касније у *Закон о црквеним властима источноправославне цркве* од 27. априла 1890. члан 19, тачка 19, да се „прописује одело свештенству оба реда, с обзиром на чинове и положеније“. Архијерејски сабор је, јуна 1890, утврдио да се „многи свештеници не носе *чино*, када долазе у варош или када предстоје власти, него да уместо горње свештеничке хаљине, носе капуте“¹⁵⁵². Исто питање расправљао је Архијерејски сабор и 1891. године, јер је утврдио „да се наше свештенство не држи ни прописа о ношењу свештеничког одела“, па је решио да поштри односне наредбе¹⁵⁵³.

Много важније од овога било је настојање врховне црквене управе да свештенство не учествује у *партијској политици*. Интересантно је да је ове мере предузимала *напредњачка* јерархија, а не митрополит Михаило док је био на челу Цркве. Митрополит се држао либерала и због тога је, бар једним делом, био напредњацима трн у оку. Архијерејски сабор, држан октобра 1883, утврдио је да су „од неког времена“ неки свештеници почели „занемаривати своју свету службу и лаћати се таквих радова, који наносе љагу свештеничком чину, а у Цркви и држави растројство и неред; ... они често ово занемарују и иду на неке *политичке зборове* и тамо поучавају своје верне штетним мислима ... И не разумевајући злобу Сатанину, многе своје верне воде странпутицом, убијају слогу и љубав међу њима и на убитачне радове и смерове навлаче“¹⁵⁵⁴. Због овога донео је Архијерејски сабор одлуку: „Да ни један отачаствени свештеник *не сме бити члан никакве политичке партије*, нити на зборове таквих партија ићи.“¹⁵⁵⁵

Пада овде у очи одлучност Архијерејског сабора у једној ствари која се, у тадашњој Србији, тешко могла изменити: национално-патриотски рад био је у традицији нашега свештенства. И у Првом и у Другом српском устанку учествовало је наше свештенство. Оно се, касније, појављивало и на Народним скупштинама¹⁵⁵⁶. У депутацији, која је ишла да доведе кнеза Милоша¹⁵⁵⁷, налазио се, према одлуци Светоандрејске скупштине, и ужички владика Јанићије. Митрополит Михаило је био члан Одбора за израду устава од 1869. године¹⁵⁵⁸. Према Уставу од 1869. године (чл. 45) међу *наименованим* посланицима Народне скупштине налазили су се *сви* епископи и *три* протојереја¹⁵⁵⁹.

Одлука Архијерејског сабора од октобра 1883. последица је колико трезвеног расуђивања о штетности уплитања свештенства у чисто партијску политику толико исто и учествовања свештеника у Радикалној странци. Радило се, овде, о оним свештеницима који су прихватили идеје Светозара Марковића и помагали акцију против утицаја Цркве у тадашњем нашем друштву. Ако је Илија Гарашанин био у праву када је тврдио да „правити партије међу чиновницима, то значи правити их међу народом“¹⁵⁶⁰, онда је много више био у праву Архијерејски сабор када је забранио свештеницима учествовање у партијској политици, јер свештеници-партијаши деле своју паству.

Позната су имена неких свештеника који су, у разним годинама, били чланови Народне скупштине, где су јавно иступали против Цркве. У народној скупштини, изабраној 6. августа 1871, свештеник Коста Поповић је тражио пуну слободу

---

¹⁵⁵² *На истом месту*, стр. 68.

¹⁵⁵³ *На истом месту*, стр. 68-69.

¹⁵⁵⁴ *На истом месту*, стр. 70-71.

¹⁵⁵⁵ *На истом месту*, стр. 71.

¹⁵⁵⁶ Нил Попов, *Србија и Русија од Кочине Крајине до Светоандрејске скупштине*, стр. 67.

¹⁵⁵⁷ Нил Попов, *Србија после Париског мира*, књ. I. стр. 120.

¹⁵⁵⁸ Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини XIX века*, књ. I. стр. 246.

¹⁵⁵⁹ *На истом месту*, књ. I, стр. 247.

¹⁵⁶⁰ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, II, стр. 232.

штампе¹⁵⁶¹. Васо Пелагић је био међу онима који су потписали *проглас* прве, социјалистичке, политичке групе, која се јавила 12. августа 1871. године. Један од потписника овога прогласа, Јеврем Марковић, брат Светозара Марковића, тражио је да се манастирска добра предају народу, а манастири претворе у цркве. На манастирском добру требало је подигнути земљорадничке и занатске школе, а оставити само шест манастира да у њима живе калуђери¹⁵⁶². Овај је предлог, касније, поновио Вељко Јаковљевић са 16 посланика. Јован Бошковић предлагао је, 19. децембра 1875, да се цркве прогласе за својину народа и црквене општине и да те општине располажу црквеним новцем и приходима¹⁵⁶³. Лист „Старо ослобођење“ нападао је веру и династију. И у аферу „црвеног барјака“ у Крагујевцу били су умешани свештеници, а међу стрељанима због „Тополске буне“ био је и свештеник Панта Поповић из Азање. Истакнути радикали-свештеници били су и Никола Крупежевић и Марко Богдановић. Свештеник Маринко Ивковић, који је стрељан на Краљевици због Тимочке буне, тражио је да се укину Духовни судови, а брачне спорове да суде Окружни судови под председништвом окружног проте или једног свештеника¹⁵⁶⁴. Вељко Јаковљевић и Марко Богдановић тражили су, 25. јануара 1881, да се калуђерски ред укине, да се манастири претворе у цркве и да се манастирске парохије предају свештеницима. Историјске манастире требало је да чува држава, а досадашњим калуђерима да се обезбеди издржавање до краја живота из манастирских прихода¹⁵⁶⁵. Калуђерски подмладак не би био дозвољен.

4.

Митрополит Михајло је веома волео монашки подвиг и било му је много стало до тога да Црква има припремљен монашки кадар. Не би се, међутим, могло рећи да му је ово пошло за руком. Кроз целу другу половину XIX века чули су се, у јавности Србије, повици против калуђера и манастира, који су били, делимично, оправдани, али највећим делом веома претерани. И митрополит Михаило и напредњачка јерархија су се трудили да се и манастири и живот монаха у њима одрже на висини. Ово није било лако, јер је *антицрквени дух*, који је радикализам унео у политички живот Србије, снажно запљускивао манастире. Оскудица у школованим монасима осећала се у Србији и за време митрополита Петра. Архијерејски сабор решио је, маја 1839, да се за придворне монахе узимају лица „одличне способности и примерног поведенија“¹⁵⁶⁶. Десет година касније, октобра 1849, Архијерејски сабор, по нужди, дозвољава да епархијски епископи, по претходном споразуму са митрополитом, могу производити за протосинђеле и оне монахе који немају више школске спреме¹⁵⁶⁷.

Из званичних аката овога времена дознајемо од каквих је све недостатака патило ондашње монаштво у Србији. Архијерејски сабор је, септембра 1867, расправљао о оскудици *дисциплине* у манастирима, јер у „неким манастирима у отачеству братство се не придржава прописног монашког правила и реда, као што међу неким у братству оскудева послушност према старешини и између братства нема међусобне љубави, слоге и согласја“¹⁵⁶⁸. Већ октобра 1871. могао је Архијерејски сабор да утврди, на основу извештаја које су поднеле старешине манастира 1870. године, да треба

¹⁵⁶¹ Јаша Продановић, *Историја политичких странака и струја у Србији*, I, стр. 339.

¹⁵⁶² Јаша Продановић, *на истом месту*, стр. 381.

¹⁵⁶³ *На истом месту*, стр. 384.

¹⁵⁶⁴ *На истом месту*, стр. 446-447.

¹⁵⁶⁵ *На истом месту*, стр. 451.

¹⁵⁶⁶ *Зборник правила...*, стр. 181.

¹⁵⁶⁷ *На истом месту*, стр. 182.

¹⁵⁶⁸ *На истом месту*, стр. 184-185.

предузети нове мере да се побољша и морално и материјално стање у манастирима. Сабор је нашао да се тамо, где то односна села хоће, могу манастирске парохије одузети од манастира и „за себе парохију образовати а у средини својој цркву саградити“, да би се појачала дисциплина у манастирима и да се, ако у вршењу своје власти греше, и настојатељи манастира могу позвати на одговорност. Од настојатеља се тражи, да „добро пазе на лица, која предлажу архијерејима да се приме у манастир“¹⁵⁶⁹.

Под напредњачком јерархијом, свакако и због насталих промена на челу Цркве, појављују се још веће негативне појаве у монаштву и упадљивије слабљење дисциплине. Народна скупштина, која је донела *Закон о таксама*, била је изразито нерасположена према калуђерима и ударила таксе на монашке чиновне. Архијерејски сабор, октобра 1884. одлучује да је потребно „да се стане најодсутније на пут самовољи и покварености појединих јеромонаха, који се због своје самовоље или због порока и страсти нису могли станити ни у једном манастиру, већ се одали скитњи из једнога места у друго и тако служе само на саблазан народу и на унижење чина монашкога“¹⁵⁷⁰. Сабор забрањује живљење монасима изван манастира „осим оних, који су у служби државној или црквеној“. О овоме, да монаси не смеју ноћивати изван манастира, постојало је једно решење Архијерејског сабора од маја 1842: „Изван манастира не сме се нико од чланова братства задржавати без нарочитог посла и заповести или знања свога настојатеља“¹⁵⁷¹.

Године 1886. забележено је бежање монаха из манастира. Тадашњи нишки епископ Димитрије Павловић реферисао је, 17. октобра 1886, да су учестали примери „да поједини монаси напуштају чин, збацују са себе монашке ризе и тумарају по народу, који их је у чину познавао“. Неки монаси траже да буду разрешени од „обавеза према монашком чину, који су добровољно примили“¹⁵⁷². Сабор је решио да се овакви монаси „одмах упућују у манастире и подвргавају казнама, које прописују правила за монашки живот. А да у монахе не би улазили људи, који не умеју ценити светињу тога чина, предлаже се, да се у чин не примају они који дуже времена нису били искушеници“¹⁵⁷³. Архијерејски сабор је, септембра 1891, донео одлуку да ни монаси који учине неку кривицу не смеју самовољно напуштати свој чин „како би избегли кривицу. Они се за то имају упућивати у манастир на покајање, а ако се не би наредби покорили, даваће се суду ради осуде“¹⁵⁷⁴. О овоме је било речи и на Архијерејском сабору, држаном октобра 1892. године. Тада је решено да се „забрани скитање монаха и избегава премештање њихово из манастира“¹⁵⁷⁵.

Живот монаха у манастирима није био лак. Они су, углавном, морали да живе од привређивања у своје манастиру, од прихода од манастирских парохија (док их је било) и од плата, које су имали. Ако је неки монах имао непокретну имовину, стечену пре замонашења, он ју је могао уживати и као монах, али као монах он није могао стицати непокретну имовину. Ово је било гледиште Цркве, које је усвојио и Совјет 9. маја 1849. године. Он је признао да овај предмет спада у делокруг духовне власти, јер „о њему постоји нарочити закон Цркве, који се законом мирске власти не може ни преиначити, ни оборити без повреде права духовне власти, и онога што се од Цркве за црквена дјела наређује и установљава“¹⁵⁷⁶.

Има доказа да се неки јеромонаси, старешине манастира, нису придржавали ових

¹⁵⁶⁹ *На истом месту*, стр. 186.

¹⁵⁷⁰ *На истом месту*, стр. 187.

¹⁵⁷¹ *На истом месту*, стр. 184.

¹⁵⁷² *На истом месту*, стр. 182.

¹⁵⁷³ *На истом месту*, стр. 183.

¹⁵⁷⁴ *На истом месту*, стр. 201.

¹⁵⁷⁵ *На истом месту*, стр. 207.

¹⁵⁷⁶ *На истом месту*, стр. 197.

одредаба, него су имали своје воденице, механе, подруме и винограде. Архијерејски сабор је, септембра 1864, донео одлуку да се ова имања прогласе за „неважећа и да она припадају и сматрају се имају као добро онога манастира, а не самог јеромонаха, и по томе да се такво непокретно имање, које за сада не постоји, опише у инвентаре манастирске и достави власти духовној ради знања¹⁵⁷⁷.

Одавно је нерадо гледано да калуђери опслужују парохије: они су, вршећи парохијске дужности, морали долазити у додир са светом више него што је то корисно за монахе. То их је посветовњачивало и одвлачило из манастира. Због тога је Архијерејски сабор решио, 4. априла 1884, да се свима манастирима, „док се друкчије не донесе решење“, одузму парохије. Овом мером нису монаси могли бити заштићени од мешања са светом, јер су манастири, док се не би подигле посебне цркве у бившим манастирским парохијама, морали служити и као парохијске цркве. Због тога се појавила потреба да се регулише однос између монаха у таквим манастирима и свештеника који су опслуживали парохије. И о овоме је, 4. априла 1884, Архијерејски сабор донео одлуку. Дефинитивно регулисање овога односа протезало се дуже времена: на предлог митрополита Михаила решио је Архијерејски сабор, 8. октобра 1892, да сви свештеници, који служе у манастирским црквама, „набаве себи одежду, крст и књиге, које су им потребне, а из манастира да ово не узимљу и не служе се њима ван цркве¹⁵⁷⁸. На ово се, због неизвршења раније одлуке, Сабор вратио поново и, 12. октобра 1895, донео нову одлуку да се „црквене утвари не износе из манастира у парохије, пошто су пароси дужни имати своје одежде, крстове и друге потребне предмете за вршење чинодејства по селима и да у манастиру не чине штете, насиља и увреде живућој у обитељи братији¹⁵⁷⁹.

Од монаха се тражило и да се брину о унапређењу манастирске економије. Архијерејски сабор тражи, 24. септембра 1897, „да се старешине труде да својим радом и економијом унапређују манастире и *зарађују* себи и братству плату, коју да братији уредно издају¹⁵⁸⁰. Неку, сасвим оскудну, плату имали су монаси и пре овога: она је, код обичних монаха, износила осам до девет динара месечно, али им је касније подигнута била на десет динара, а намесницима на четрдесет¹⁵⁸¹. Да би сачувао монахе од искушења да посежу за манастирском имовином решио је Архијерејски сабор, октобра 1884, да им подигне плату и то: архимандритима на 72, игуманима на 60, настојатељима (јеромонасима) на 50, јеромонасима на 30 а јерођаконима на 20 динара. Ово је учињено „да би се предохранили од сваког могућег искушења рукујући с имањем и приходима манастирским, и да би како они, тако и јеромонаси, добили могућности да се пристојно чину одевају и одржавају¹⁵⁸²“.

Предлог Главног одбора Удружења свештенства монашког реда да се оснује *Пензиони фонд* за старе и изнемогле монахе одбацио је Архијерејски сабор, септембра 1891, јер није било потребних материјалних средстава. Решено је да сваки манастир „лечи и надгледа болесне и старе јеромонахе, монахе и уопште све своје братство¹⁵⁸³.

Митрополит Михаило је водио рачуна и о школовању монашког подмлатка, али се у томе није могло стићи далеко. У јуну 1890. закључио је Архијерејски сабор да се у више духовне заводе шаљу младићи који буду дали обавезу да ће се или замонашити или бар примити свештенички чин, „ради чега увек од њих пре поласка да се узму

¹⁵⁷⁷ *На истом месту*, стр. 197.

¹⁵⁷⁸ *На истом месту*, стр. 206.

¹⁵⁷⁹ *На истом месту*, стр. 206.

¹⁵⁸⁰ *На истом месту*, стр. 194.

¹⁵⁸¹ *На истом месту*, стр. 194.

¹⁵⁸² *На истом месту*, стр. 192.

¹⁵⁸³ *На истом месту*, стр. 199.

обавезе, да ће ово испунити¹⁵⁸⁴. Годину дана касније, септембра 1891, Архијерејски сабор је решио да они манастири који имају средстава за то могу школовати своје монахе „у богословским и пољопривредним школама“¹⁵⁸⁵. Удружење свештенства монашког реда поднело је, октобра 1895, Архијерејском сабору један предлог о школовању монаха. Сабор је нашао да је овај предлог „врло уместан и користан по манастирско братство, јер им се даје прилика да се школују не само у богословским већ и у економским школама, па ће тако моћи више и боље послужити на корист и одржање манастира“¹⁵⁸⁶. Кандидате за школовање требала је да бира скупштина монашког братства, а старешина манастира, чији сабрат буде био изабран за школовање, требао је да тражи одобрење од епископа¹⁵⁸⁷. Из ових средстава могли су се школовати и богослови, који приме монашки чин и пристану да живе у манастиру. Тек априла 1906. била је основана *Монашка школа* у манастиру Раковици код Београда: у *први* се разред уписало 15 дечака, који нису били млађи од 14 ни старији од 18 година. Већина их је долазила из манастира, где су били искушеници¹⁵⁸⁸.

5.

И за време митрополита Михаила потезало се стално питање материјалног обезбеђења и свештенства и свештеничких удовица и сирочади. Атмосфера која је безмало све време владала у Народним скупштинама није била погодна да се ово питање реши. Митрополит Михаило је, 26. октобра 1861, поднео кнезу Михаилу један *предлог* о свештеничким платама и тиме продужио тамо где се било стало за време митрополита Петра. Овим су предлогом биле обухваћене и свештеничке удовице и сирочад и помоћ манастирима. Тражено је да се свакоме манастиру дâ годишње по 200 талира¹⁵⁸⁹. Кнез је упутио митрополита на министра просвете и црквених послова, али од свега овога није било ништа. Народна скупштина, одржана 1870. године, и сама је била дошла до уверења да је потребно да се поправи материјално стање свештенства па је, 8. децембра 1870, одређена једна комисија од пет чланова, која је требало да спреми свој предлог о томе. Комисија је поднела свој предлог 10. фебруара 1871. године.

Према овоме предлогу ниједна парохија није смела бити мања од 250 ни већа од 300 домова, а капеланије од 150 до 200 домова. И овај предлог предвиђа да се манастирске парохије одузму од манастира и предају световним свештеницима, а монаси да се више повуку у манастире. Бир у житију се укида и уместо тога даје се уз порез осам гроша. За ову награду свештеници су били дужни да врше службу у цркви, литије, водицу уз постове. Сав новац се прикупља у Фонд за издржавање свештеника одакле им се издаје годишња помоћ. Укидају се и таксе за протојерејске печате и уместо тога дају им се награде из поменутог фонда. Награде издаје Архијерејски сабор на предлог Духовних судова¹⁵⁹⁰.

Било је предвиђено и то да се манастирима за парохије, које су им одузете, „даје из Свештеничког фонда по 200-300 талира годишње помоћи, колико коме одреди Архијерејски сабор“¹⁵⁹¹. И ова би се помоћ месечно издавала ... Комисија која је израдила поменути предлог није могла да предложи систематске плате за свештенство. За ово су навођени следећи разлози: народ би, говорило се, тешко могао пристати на то,

¹⁵⁸⁴ *На истом месту*, стр. 123.

¹⁵⁸⁵ *На истом месту*, стр. 200.

¹⁵⁸⁶ *На истом месту*, стр. 123.

¹⁵⁸⁷ *На истом месту*, стр. 124.

¹⁵⁸⁸ *Гласник православне цркве у краљевини Србији*, 1906. стр. 285.

¹⁵⁸⁹ Чед. Марјановић, *Наша религиозност...*, стр. 53.

¹⁵⁹⁰ *На истом месту*, стр. 54.

¹⁵⁹¹ Чланак „Стање свештеничко у кнежевини Србији“. У „Православље“ св. VI, јуни 1871, стр. 279.

а и када би народ на то пристао било би тиме свештенство отргнуто од народа, а народ од свештенства. То би било од штете и за само свештенство, „јер би оно било са одређеном платом изложено већој сиротињи, него што је сада, а и већој несамосталности“¹⁵⁹².

Помоћ свештенству давала би се према класама, којих је било *четири*: свештеницима прве класе давало би се 300 талира годишње, друге класе 250 талира, треће 200 и четврте 150 талира. За вршење осталих свештенорадњи остала би на снази тарифа од 1853. године. За парохијске свештенике требало је уз цркве подигнути и парохијске домове и свештеницима доделити комад земље у величини од 5 до 10 дана орања¹⁵⁹³.

Овај предлог није био примљен. У септембру 1875 године бавила се Народна скупштина поново питањем свештеничких плата, али се ни тада није постигло ништа. Свештеник Никола Крупежевић, радикалски првак, тражио је „да сваки попује бадава“¹⁵⁹⁴, а други су предлагали да се смањи и бир и таксе. Пошто се у ово време Србија налазила уочи рата, председник владе Љубомир Каљевић предложио је да се „у случају рата укидају све свештеничке таксе“¹⁵⁹⁵, али је Панта Срећковић предложио да им се остави половина. На тајној седници решила је Народна скупштина 13. октобра 1875. да се, у случају рата, смање све чиновничке, владичанске, свештеничке и калуђерске плате, пензије и издржавања из државне касе и то тако „да за то време нико од плата не прима више од три стотине талира, а онима који имају мање од три стотине, да се одбије двадесет од стотине. Од овога се изузимају само лекари и официри у служби“¹⁵⁹⁶.

Напредњачкој јерархији је пошло за руком да се, 31. децембра 1882. донесе *Закон о уређењу свештеничког стања*. Према овоме Закону (чл. 1) парохије нису могле бити мање од 300 домова нити веће од 400 домова, а капеланије протојерејске од 200 до 250 домова. Манастирске парохије се дају свештеницима. Прописано је било и то које свештенорадње и дужности у парохији свештеници врше без награде (чл. 5), а за које опет могу наплаћивати (чл. 8). Оно што сâм свештеник не би могао наплатити „дужне“ су општинске власти на захтев свештеника у року од два месеца дана наплатити и предати му“ (чл. 9)¹⁵⁹⁷.

Када је 1890. године основано *Свештеничко удружење*, почело се и оно бавити овим питањем – и бавило се њиме све до пред Други светски рат. На својој скупштини, одржаној у Крагујевцу 1891. године, спремило је било *Пројекат* закона о уређењу свештеничког стања на бази систематских плата. Овај је пројект, касније, мењан и допуњаван. Изнет је пред Народну скупштину тек 15. јануара 1907, али није постао законом¹⁵⁹⁸.

И када је, поново, дошао на чело Цркве, митрополит Михаило се позабавио питањем збрињавања свештеничких и ђаконских удовица. Чист приход од својих *Проповедника* наменио је *Свештеничком фонду*. Тој је суми додао још нешто да би се добила сума од 500 дуката. Ту суму је уложио код *Управе фондова* „као основни почетак за обезбеђење породица умрлих свештеника, онда најболнијем месту у општем нерегулисаном стању парохијалног свештенства“¹⁵⁹⁹. Када је основано Свештеничко удружење, покренуто је било и питање о оснивању *Фонда* за издржавање удовица

¹⁵⁹² На истом месту, стр. 281.

¹⁵⁹³ Чед. Марјановић, *Наша религиозност...*, стр. 54.

¹⁵⁹⁴ *Записи Јеврема Грујића*, књ. III, стр. 139.

¹⁵⁹⁵ На истом месту.

¹⁵⁹⁶ На истом месту, стр. 153.

¹⁵⁹⁷ *Зборник правила...*, стр. 310-314.

¹⁵⁹⁸ Чед. Марјановић, *Наша религиозност...*, стр. 57.

¹⁵⁹⁹ Стеван М. Димитријевић, *Михаило...*, стр. 40.

умрлих свештеника и ђакона. У томе моменту код Управе фондова се налазило 200.000 динара за ову сврху. У *Закону о црквеним властима* од 27. априла 1890. године (чл. 27, тачка 14) одређује се да свештеник који буде постављен за заменика своје умрлом претходнику, ако иза умрлога није остала породица, сав бир даје Свештеничком удовичком фонду¹⁶⁰⁰.

Митрополиту Михаилу је пошло за руком да се, 11. марта 1891, донесе *Закон о фонду* за издржавање удовица и деце умрлих свештеника источно-православне цркве у краљевини Србији: у својих 39 чланова одређује овај Закон да овим Фондом рукује Управа фондова „по наређењима, која постоје у Закону о пензијоном фонду за удовице и децу умрлих чиновника“ (чл. 2)¹⁶⁰¹. У Фонд улажу сви свештеници и ђакони према класама парохија на којима се налазе. Тих је класа било пет (чл. 16-20). Поред ових улога Фонд је имао приходе и из других извора: таксе од синђелија, интереси од капитала Фонда, завештања и добровољни прилози оних „свештеника и ђакона, који после навршене тридесете године живота буду рукоположени, или ако су пре навршене тридесете године рукоположења, после ове постану парохијски свештеници и ђакони, а нису раније постали улагачи овога Фонда“ (чл. 6)¹⁶⁰².

6.

Крупан успех митрополита Михаила у првом периоду његове управе Црквом било је добијање *пуне автокефалности* Српске цркве у Србији. Оно је било омогућено променом међународног положаја Србије: године 1878. Србија је постала *независна држава* и прекинула је све везе са Турском, а то је омогућило и прекидање зависности наше цркве у Србији од Цариградске патријаршије, којој је Србија, још увек, плаћала по 9.000 гроша годишње. Разумљиво је да је српска влада желела да се овога плаћања ослободи. Јован Ристић пише, 8. новембра 1877, Филипу Христићу, српском дипломатском представнику у Цариграду, да ће те новце послати Патријаршији и додаје: „Ако Бод да, то ће јој бити последњи.“¹⁶⁰³

Србија је, 1. децембра 1877, објавила рат Турској, па је ствар око добијања пуне црквене независности била застала. Чим је рат завршен почели су преговори са Цариградском патријаршијом, која је сасвим исправно схватила ситуацију и показала готовост да Српској православној цркви у Србији да автокефалност. „Врло је појмљиво“, вели Нићифор Дучић, „што Српска црква у српској независној држави није могла остати зависна, ма и номинално, од друге црквене власти изван Србије.“¹⁶⁰⁴ У упутствима, које је 11. фебруара 1879. министар спољних послова послао српском представнику у Цариграду, стоји: „Србија је иступила из састава Отоманске царевине, и по сили једног међународног акта, ушла у ред независних држава. Са државом српском *повратила се у своју независност* и српска црква.“¹⁶⁰⁵

Повољна околност за брзо добијање црквене автокефалности била је у томе што се на Цариградском патријаршијском престолу налазио патријарх Јоаким III, познат као пријатељ Словена и наклоњен митрополиту Михаилу¹⁶⁰⁶. И краљ Милан и митрополит Михаило обратили су се, у мају 1879, патријарху Јоакиму III једним образложеним тражењем да се питање пуне црквене самосталности наше цркве у Србији повољно

¹⁶⁰⁰ *Зборник правила...*, стр. 256.

¹⁶⁰¹ *На истом месту*, стр. 315.

¹⁶⁰² *На истом месту*, стр. 316.

¹⁶⁰³ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, стр. 261.

¹⁶⁰⁴ Нићифор Дучић, *Историја српске православне цркве*, стр. 231.

¹⁶⁰⁵ Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини XIX века*, књ. II (1878–1889), стр.

40.

¹⁶⁰⁶ Стеван М. Димитријевић, *Михаило...*, стр. 33.

реши. Обазрив дипломата и добар познавалац односа и у Патријаршији и на Порти, пише Јован Ристић, 6. августа 1879. Христићу, да се веома радује што је Патријархов Синод решио „да призна независност српске цркве, не зато, што би јој то признање било потребно па да она заиста буде независна, но што остају добри одношаји с Патријаршијом, која нам је потребна, и нема клетве ни трвења“¹⁶⁰⁷.

Да не би, било чиме, био непријатно изненађен, Ристић тражи од Христића да му пошаље на увиђај *концепт* Патријарховог писма митрополиту Михаилу. „Ако Патријаршија“, вели Ристић, „сврши ово питање без икаквог лукавства, онда ћу се постарати, да јој се такође лојално одужимо једном округлом сумом, којом би све рачуне пречистили“¹⁶⁰⁸.

У међувремену као да је цела ова ствар била нешто заспала: Јован Ристић јавља, 19. септембра 1879, Филипу Христићу, да има намеру да успостави „патријархат српски, и то што пре то боље“¹⁶⁰⁹. Ако Цариградска патријаршија „не одговори нашој жељи, неће добити ни паре од нас, а иначе спремао сам се да јој израдим нешто“¹⁶¹⁰. Захтева да се цела ова ствар сврши до половине октобра „ма у коме облику. Не треба да прекидаш преговоре и сношења, но терај да се реши ствар.“¹⁶¹¹

Свети синод Цариградске патријаршије издао је 20. октобра 1879. *акт* о проглашењу пуне независности Српске православне цркве у Србији. У овоме се акту, поред осталог, вели да Српска православна црква у Србији „...од *сада* буде канонички самостална, независна и самоуправна, којој ће бити глава, као и свима православним саборним и апостолским црквама, сâм Богочовек, Господ и Спаситељ наш Исус Христос, а која ће у стварима црквеним имати и признавати за претставника свога, архиепископа Београдског и митрополита Србије, а овај ће заједно са Сабором састављеним сходно правилима од архијереја те црквене области, управљати црквеним стварима кнежевине, слободно и независно од сваког другог мешања у Духу Светоме, као што божанствена и свештена правила заповедају.“¹⁶¹² Митрополит Србије помињаће убудуће на св. литургији „свако епископство православно“ и, разуме се, Цариградског патријарха: узимаће се св. миро од Патријаршије, слаће уобичајена инсталациона писма свима православним патријарсима и другим православним црквама и са њима се саветовало о питањима од општега црквенога значаја.

За нашу цркву у Србији било је, у ово време, веома важно *како* да се држи према епископима, који су били потчињени Бугарској Егзархији па се, после присаједињења новоослобођених крајева, нашли у саставу Српске православне цркве у Србији. Објашњење о овоме тражио је митрополит Михаилу у своме писму од 4. маја 1879. године. О овоме питању се, у акту о проглашењу автокефалности наше цркве, вели да они који „показују жељу за повратком, – то о пријему њиховом у њедра саборне православне и апостолске цркве, нека буде решено и установљено онако, како одговара светим правилима и наређењима“¹⁶¹³.

Радило се, овде, једино о нишком епископу Виктору, који је, по тужби народа, као егзархијски владика, требало да буде уклоњен из Ниша 1872. године. И бугарски Егзарх је био спреман да Виктора уклони из Ниша и на његово место постави Хрисанта, који је учио у Београдској богословији, али је „пре годину дана дигнут са границе због

¹⁶⁰⁷ Писма Јована Ристића Филипу Христићу..., стр. 267.

¹⁶⁰⁸ На истом месту.

¹⁶⁰⁹ На истом месту, стр. 272.

¹⁶¹⁰ На истом месту.

¹⁶¹¹ На истом месту.

¹⁶¹² Митрополит Михаилу, *Православна црква у краљевини Србији*, стр. 8-9; савни: Нићифор Дучић, *Историја српске православне цркве*, стр. 233-234.

¹⁶¹³ Митрополит Михаилу, *Православна црква...*, стр. 10.

бугарске пропаганде, коју је правио¹⁶¹⁴. Владика Виктор је био васпитаник манастира Хиландара у коме су, у ово време, Бугари имали веома јак утицај. Када су новоослобођени крајеви присаједињени Србији, Виктор се определио за Србију и остао до краја живота веран митрополиту Михаилу.

У одговору патријарха Јоакима III, на писмо митрополита Михаила, од 4. маја 1879, истиче се да су Патријарх и Свети синод „једногласно и са радошћу у души прогласили (смо) православну цркву у Србији у границама као што се сада политички утврђене налази, за самосталну и независну“¹⁶¹⁵. Филип Христић, спроводећи завршну преписку око добијања црквене независности, истиче да се акт о независности Српске православне цркве у Србији „одликује од свију других аката исте природе, у колико се Велика Црква показала према нама далеко издашнија и попустљивија но према којој цркви у истој прилици“¹⁶¹⁶.

Две недеље пре издавања акта о самосталности Српске православне цркве, 14. октобра 1879, прослављена је у Београду двадесетпетогодишњица епископске службе митрополита Михаила, који је већ био постао знаменитост целог православног света. На прослави су се чуле жеље да се митрополит Михаило узвиси на престо Патријаршије Пећке, а Николај Дурнаво прориче време када ће митрополит Михаило постати „врховном главом уједињене српске јерархије, као и то да није далеко то време, кад ће не само Шумадија, већ и јерарси Босне, Старе Србије, Црне Горе, Херцеговине, Срема, Бачке и Баната и остале српске земље ујединити се у једну политичку и црквену целину“¹⁶¹⁷ ... Сличних жеља, дочаравања, прижељкивања и прорицања било је са разних страна. Мало ко од пријатеља митрополита Михаила, који су присуствовали прослави, могао је слутити да се над њим, и поред свих његових заслуга, надвија бура која ће га однети са положаја митрополита Србије.

б) Сукоб са напредњачком владом

1.

Било је у највећој мери трагично, и за Српску православну цркву у Србији и за митрополита Михаила лично, да је убрзо после добијања самосталности цркве дошло до сукоба између напредњачке владе и митрополита Михаила. У очима нације, и на чисто црквеном и на општем националном плану, била је личност митрополитова далеко надрасла целу владу. Заслуге митрополитове биле су и разноврсне и велике, а влада напредњачка остала је, иако не својом кривицом, запамћена и по *Тајној конвенцији*, коју је иза њезиних леђа потписао Чедомиљ Мијатовић са бароном Хербертом 28. јуна 1881. године. Тајна конвенција је била дело краља Милана, који се био бацио у загрљај Аустро-Угарске.

Од када је дошао на чело Цркве у Србији митрополит Михаило је, и по своме положају и по личној вредности и националном интересовању, све више постајао централна личност целокупне и наше и панславистичке пропаганде на Балкану. Митрополитове везе са нашим неослобођеним крајевима биле су веома живе и бројне. „Он је имао везе са свештенством и другим угледним Србима из разних крајева, па су се они на шега обраћали, молећи да им пошаље учитеље или књиге за школе.“¹⁶¹⁸ Из Босне и Херцеговине, Јужне и Старе Србије и, чак и из Скадра, тражи се помоћ од

¹⁶¹⁴ *Писма Јована Ристића...*, стр. 190.

¹⁶¹⁵ Митрополит Михаило, *Православна црква...*, стр. 13.

¹⁶¹⁶ *Независност Српске цркве*, Београд 1880, стр. 35.

¹⁶¹⁷ Стеван М. Димитријевић, *Михаило...*, стр. 33.

¹⁶¹⁸ Михаило И. Поповић, *Историјска улога Српске цркве*, стр. 235.

митрополита. Српска црквена општина у Скадру тражи му, 28. новембра 1872, „да имате доброту, добавити нам једнога доброга учитеља за наше православно училиште у Скадру“¹⁶¹⁹. Митрополит им је, 10. фебруара 1873, послао Илију Вучетића.

Име и реч митрополита Михаила значиле су веома много у тадашњој Русији на коју је Србија, и поред свих погрешака руске политике на Балкану, била упућена. Када је српска влада требала да осигура и политичку подршку руске владе и симпатије руског јавног мишљења уочи рата са Турском, решио је Министарски савет, 19. маја 1876, да се у Русију пошаље митрополит Михаило и да код руске владе или код руских финансијских кругова тражи зајам „за цјел рата за ослобођење српског народа од турског јарма“¹⁶²⁰. Када се, овај пут, због држања руске владе није могао остварити митрополитов одлазак у Русију, вратио се Министарски савет на ово питање поново 14. и 15. јуна 1876. и решио да се митрополит Михаило од стране кнеза Милана и са његовим личним писмом руском цару пошаље у Русију ради задобијања руске јавности, тражења зајма од руске владе и дозволе за долазак потребног броја руских официра „без да им се одузима плата, да увећа симпатије руског народа и склони његову владу на добровољну помоћ народу српском против Турака“¹⁶²¹. Није била кривица митрополита Михаила што није могао, ни овај пут, отићи у Русију. На седници Министарског савета, одржаној 4. августа 1876, објављено је „како руска влада не налази за потребно, да се митрополит шаље у Русију, јер се она сама стара за Србију, а то би само учинило утисак у Европи“¹⁶²².

Када је, решењем Министарског савета од 6. септембра 1876, основан *Одбор* за купљење прилога и снабдевање најпречим потребама народа из неких округа Србије, Старе Србије, Босне и Херцеговине и Бугарске изабран му је митрополит Михаило за председника. Пре него што је овај Одбор био основан, основан је, 1. августа 1875, у Београду *Главни одбор за помагање устанка у Босни*. „Душа свему раду био је претседник Одбора, митрополит Михаило. Он је много радио са Босном још као Шабачки владика. Касније, као митрополит Србије, не престаје се занимати за њену судбину. У његовим рукама скупљали су се сви конци покрета 1875–1878. Њега усташи питају за савет; од њега траже често пута упутства за поједине поступке, моле помоћ и туже му се један на другога.“¹⁶²³

Када је букнуо устанак у Босни и Херцеговини појачане су и личне везе између митрополита Михаила и Јосифа Јурја Штросмајера. Иако су били представници две хришћанске цркве, чији су међусобни односи на нашем простору бивали често веома рђави, имали су митрополит Михаило и Штросмајер доста додирних тачака у решењу југословенског националног питања. Стеван М. Димитријевић је истицао да „митрополит Михаило никад није двоумио о томе да су Срби и Хрвати један народ, који се не сме делити, нити је то управо могуће учинити“¹⁶²⁴. Када је отворена *Југословенска академија знаности и умјетности* пише митрополит Михаило Штросмајеру, 12. јула 1867, да се он моли Богу да „Он благослови наш народ бољом срећом, да склони срца силних, да му признају право на обстанак, што је он јуначки и поштено заслужио, да помогне својом богатом милошћу, умно уједињену браћу Хрвате и Србе, за даљи напредак, коме свесно они теже“¹⁶²⁵. Штросмајер је, 30. јула 1867, одговорио митрополиту Михаилу и захвалио му на љубави и жељама „према народу

¹⁶¹⁹ *На истом месту*, стр. 237.

¹⁶²⁰ *Записи Јеврема Грујића*, књ. III, стр. 167.

¹⁶²¹ Николо П. Шкерковић, *Записници седница Министарског савета Србије...*, стр. 223.

¹⁶²² *Записи Јеврема Грујића*, књ. III, стр. 206.

¹⁶²³ Васо Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, Београд 1930. стр. 390.

¹⁶²⁴ Стеван М. Димитријевић, *Михаило...*, стр. 27.

¹⁶²⁵ Михаило И. Поповић, *Историјска улога Српске цркве*, стр. 202.

нашему, и према мени ... Ово, и посјет браће из Србије почестише нашу свечаност, потврдило је за вазда у срцих наших ону свету љубав и братимство, које нам је залог љепше будућности.¹⁶²⁶

Митрополит Михаило јавља, 20. октобра 1875, Штросмајеру да је основан *Међународни комитет* за помоћ избеглицама из Босне и Херцеговине и да је он, митрополит, изабран за председника комитета, али је он одговорио „да желим да и Ви заједно са мном равноправни будете претседник“¹⁶²⁷. Штросмајер јавља, 25. новембра 1875, митрополиту Михаилу да прима понуђену му част и да ће све учинити да се пострадалом народу помогне. Бискуп истиче да је и грешно и срамотно што Европа трпи ропство хришћанских народа, и додаје да је „по наше срце утјешљиво мотрит, како најизображенији народи без разлике осуђују љуто сужањство нашега народа под нечовечним јармом османлијским, благосиљају јунаштво његово, тер муке и нужде његове сваковрсними приноси олахокођују, које то обћенито сачуство, које свети циљ, што мученике наше на смртно страстиште води, залог су му, да ће крв ове браће наше, бити плодно сјеме боље им и срећније будућности“¹⁶²⁸.

Са свим побуњеничким центрима и у Босни и Херцеговини, Далмацији, Славонији и Хрватској био је митрополит Михаило у вези и слао им новчану помоћ. Све ово, тако важно за људе који су носили борбу, не би било могуће „да претходно за нашу општу ствар нису задобивене и симпатије хрватског јавног мњења, нарочито црквених претставника тамошњих, који су код маса, онако као и код свију других католичких народа, увек јаког утицаја имали“¹⁶²⁹.

Митрополит Михаило је био оснивач и председник *Српског црвеног крста*, а 1862. године, на предлог пољских емиграната, које је он помагао, био је изабран и за председника *Друштва за ослобођење афричких робова*. Митрополит Михаило је био први који је успоставио везе између наше и Англиканске цркве. Ове су везе, и тада и много касније, биле од велике користи за националну ствар Срба. Када је избио устанак у Херцеговини тражили су англикански пријатељи митрополитови да их он обавештава о догађајима на терену, како би они могли обавештавати енглеску јавност о томе. Овај посао је вршила *Лига за заштиту хришћана у Турској*. Ц. Луне Фарлеј, један од пријатеља митрополита Михаила, предлагао је да митрополит буде изабран за члана ове Лиге. И од стране Англиканске цркве стизала је, преко митрополита Михаила, новчана помоћ Српском црвеном крсту¹⁶³⁰.

Нарочито издашна била је помоћ из Русије, која је слата преко митрополита. „Главне суме митрополит је одмах предавао министру финансија, да их преко одређених одбора раздели бегунцима из Босне и Херцеговине и из Старе Србије, којих је било свуда поред границе, а у самом Ужицу и ужичком округу 15.450 душа.“¹⁶³¹

Овоме своме, широком, националном ставу остао је митрополит Михаило веран до краја живота. И када је био у емиграцији у Русији, у приликама доста тешким, он је прихватио југословенску омладину која је тамо долазила ради школовања и помагао је. Међу онима које је он помагао био је и Стјепан Радић. „Само Вашем пријазном дочеку“, писао је Радић митрополиту из Кијева 23. августа 1889. године, и очинској доброты има да захвалим што се одржах у Кијеву.“¹⁶³² Митрополит је „подједнако

¹⁶²⁶ На истом месту, стр. 203.

¹⁶²⁷ На истом месту, стр. 204.

¹⁶²⁸ На истом месту, стр. 206-207.

¹⁶²⁹ Стеван М. Димитријевић, *Михаило...*, стр. 27.

¹⁶³⁰ Љубомир Дурковић-Јакшић, *Почеци односа између Српске и Англиканске цркве у XIX веку*. У *Из историје српске православне цркве*, Београд 1951, стр. 375-391.

¹⁶³¹ Стеван М. Димитријевић, *Михаило...*, стр. 26.

¹⁶³² Драг. Страњаковић, *Светлик Ранковић и митрополит Михаило* (Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XXIII, св. 1-2, 1957, стр. 110)

волео православне и католике Словене, што је и примером показао јер се зна да је Хрватима омогућио, да њихов вођа Стјепан Радић оде у Русију“ где се напојио „љубављу за славјанство и за човјечанство“.¹⁶³³

Отуда није било нимало случајно да су се баш митрополиту Михаилу обратили представници универзитетске омладине Хрвата и Срба, да им он да своје мишљење о српско-хрватском спору. У своме писму митрополиту од 28. новембра 1896. они веле да је митрополит целога словенском свету познат „са словенског мишљења и осећања“ и да он осећа рану, „коју је народном тијелу Срба и Хрвата задао српско-хрватски спор, као и потребу, да се та рана залијечи и тако прокрчи пут народном јединству Срба и Хрвата“.¹⁶³⁴

Митрополит им је одговорио тек 24. фебруара 1897. године. Већ стар и изнемогао и осенчен тишином онога другог света, митрополит изражава радост што код српске и хрватске омладине „заузимају већу важност здраве и родољубиве, као и хришћанске мисли слоге и љубави ... Ова ваша слога, ваша братска љубав утешиће сву браћу и ван наше домовине. Утешиће и нас старце, који гледамо у вама узданицу народа својега, па нас обузима и милина што вас видимо срођене и збратимљене. А то нам даје поуздање, да ће народ сложан, очувати се вечно, и никаква га сила неће моћи однародити.“¹⁶³⁵

2.

Велики углед митрополитов, и у земљи и у иностранству, као и његов неуморни рад на националном пољу, као да нису били у вољи ни влади у земљи, ни кнезу Милану ни, нарочито, Аустро-Угарској монархији, која је упорно следила остварење својих циљева на Балкану. Кнез Милан, од свога ступања на престо, налазио се стално у положају да у важним моментима свога живота прима од митрополита Михаила и благослов и поуку: када је, после навршених 18 година, ступио на престо кнез Милан је положио пред митрополитом заклетву на Устав од 1869. године, у чијем је доношењу суделовао и митрополит Михаило. Овом приликом је митрополит младоме кнезу одржао поуку о томе *како* он треба да се односи према Уставу¹⁶³⁶. Митрополит је, 5. октобра 1875, венчао кнеза Милана у Београдској саборној цркви са Наталијом Кешко: ни владавина Миланова ни његов брак са Наталијом, женом веома ћудљивом, нису били сретни и митрополит ће, касније, имати доста непријатности око њиховог развода брака. Кнез Милан је, током времена, охладнео према либералима и довео напредњаке уверен да ће преко њих лакше спроводити своју вољу. Митрополита су били огласили за либерала па је он и по томе могао бити несимпатичан кнезу. Антицрквени став радикала у то време и аустрофилство кнеза Милана и напредњака чинили су да се митрополит Михаило морао ослањати на либерале, међу којима је имао доста својих личних пријатеља. Да ли је и сâм, као што се то тврдило, био и партијско-политички либерал, тешко је са сигурношћу рећи. Он је, пре свега, био човек Цркве и вере, целим бићем одан православној Русији и панславистичким идејама. И због тога се морао осећати ближим онима у Србији, који су били опредељени као он.

Сукоб између митрополита Михаила и напредњачке владе, који се извргнуо у *Црквено питање*, које је неколико година потресало и црквени живот и унутрашњополитичке односе у Србији, био је изазван и унутрашњополитичким и спољнополитичким разлозима. „Напредњаци су“, вели Слободан Јовановић, „мрзили митрополита Михаила као једнога од стубова либералне странке. Више још него

¹⁶³³ Љубомир Дурковић-Јакшић, *Митрополит Михаило и Пољаци...*, стр. 48.

¹⁶³⁴ Михаило И. Поповић, *Историјска улога Српске цркве...*, стр. 208.

¹⁶³⁵ *На истом месту*, стр. 208-209.

¹⁶³⁶ Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини XIX века*, књ. I, стр. 268.

напредњаци њега је мрзио кнез Милан ... Аустријанци су били извештени да митрополит агитује преко свештенства у Босни, и захтевали су од кнеза да ту агитацију пресече. Овај миг из Беча био је довољан, па да се кнез реши на збацивање митрополита. Њему се чинило да је митрополит главна сметња његовој аустрофилској политици, коју је он сматрао као једино добру и једину могућу. Још у лето 1881. збацивање митрополитово било је свршена ствар; тражио се само згодан повод.¹⁶³⁷

Овај је повод нађен у митрополитовом држању према *Закону о таксама*, који је потписан 3. априла 1881. године. Овај Закон је донет и без питања и без сагласности надлежних црквених фактора иако је, на веома необичан начин, погађао важне интересе Цркве. У овај Закон је била унета и „наплата таксе за уверења о рукоположењу, хиротонији, хиротесији, па чак и монашком потстригу“¹⁶³⁸, што митрополит Михаило није могао да прими. Он је, 12. маја 1881, обавестио о овоме Стојана Новаковића, који је тада био министар просвете и црквених послова. Митрополит је, без двоумљења, указао министру на то да је, при доношењу овога Закона, „неправилно поступљено, да се државна наређења, која се тичу Цркве и свештенства, узакоњују без знања и споразума са црквеном влашћу“¹⁶³⁹.

Овим контактом између митрополита Михаила и Стојана Новаковића отпочела је борба око Закона о црквеним властима, која је вођена са великом упорношћу и са једне и са друге стране. Иако је тешко претпоставити да митрополит није знао политичку позадину владиног става према њему, он се, у својим објашњењима са Новаковићем, држао доследно на чисто црквено-канонској линији. Он је сматрао да брани права Цркве, која су била повређена и на овој позицији је био јачи него да је прелазимо на политички терен. Митрополит је резонувао овако: ако би се пустило да се са Црквом поступа овако како је то напредњачка влада почела, онда би то створило „провалу, у којој би се сахранио правилан развитак и спокојство и цркве и државе, настало би штетно трвење, неповерење, подривање, неоправдана превласт једне и немоћ друге стране“¹⁶⁴⁰. Таксирање свештеничких чиновна значило је, према митрополитовом схватању, „излагати ове продаји, а тим држава улази у унутрашње уређење Цркве и обара оно, што је Црква дужна да чува. Црква је изнад промена временских и политичких, које су често бурне и недуготрајне, па кад би се она потчињавала свима новотаријама моменталним, онда би ње до сада нестало, она би се изасула, не би била саборна, апостолска, Христова, но некаква *модерна Црква*, склопљена из којеквих реформи, које би се данас уводиле, а сутра укидале.“¹⁶⁴¹

Рашчлањујући оне одредбе Закона о таксама, које су се односиле на Цркву, митрополит истиче да је и бесправно и необично наплаћивати таксе од оних који примају монашки чин (за монашење је требало платити 100, а за добијање јеромонашког чина 150 динара). „Нигде у свету није било нити сада има, да се плаћа за то, ако ко, по позиву свога побожног срца, даје завет Богу и Његовој Цркви, да ће цео век посветити у труду, лишавању, покајању, сиротовању и самотовању ... Није ли то посредно уништавање чина, који је Цркви и потребан и драг, према чему она и не сме да остане равнодушна.“¹⁶⁴² Исто тако су били таксиран и чиновници, које је добијало световно свештенство.

Уверен, да је потпуно у праву, а то је заиста и био, митрополит истиче да лица која су састављала Закон о таксама „нису била упозната са основима православне цркве

¹⁶³⁷ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. II, Београд 1934, стр. 408-409.

¹⁶³⁸ Стеван М. Димитријевић, *Михаило...*, стр. 34.

¹⁶³⁹ Епископ Мојсеј, *Црквено питање у Србији*, Београд 1895, стр. 4.

¹⁶⁴⁰ *На истом месту*, стр. 5.

¹⁶⁴¹ *На истом месту*, стр. 5.

¹⁶⁴² *На истом месту*, стр. 6.

и вере хришћанске, да их није руководило хришћанско срце и онај пијетет, који смо дужни имати према Цркви, у којој смо се родили, одрасли и однеговали и којој и данас припадамо ... Можда је ово дошло и од *реалистичне струје*, која на многим крајевима отима маха, а у новије време уноси се приметно и у наш народ.¹⁶⁴³

Стојан Новаковић, за кога се не може рећи да није добро познавао уређење православне Цркве, бранио је, и по положају на коме се налазио и по своје личној уверењу, *право владе да доноси законе* који се односе и на Цркву. Десило се, на штету и Цркве и народа, да су се, један према другоме, нашла два веома самоуверена и заслужна човека, од којих ниједан није хтео да попусти. А питање је да ли је Новаковић, и да је хтео, могао попустити ако је кнез Милан већ унапред био решио да уклони митрополита Михаила?

Стојан Новаковић је, 21. јула 1881, одговорио митрополиту Михаилу на његово писмо и на примедбе изнете у њему, а да није показао готовост да усвоји иједну од њих. Једино што је Новаковић признао јесте то да су таксе на црквене чиновне високе, али је истицао да он није крив због тога, него Народна скупштина. „Жалосан је“, истиче Новаковић, али истинит факт, да је узрок овоме очевидно у веома ослабелом, скоро упропашћеном ауторитету Цркве и њених служитеља у народу, у почестим сукобима свештенства с моралним осећањима народним, у видљивом недостатку крепке дисциплине, живе спреме и приговорљивости за свој позив. Ово је неприкривен одзив о црквеним пословима најбољих људи из народа, и овим је мислима и утицајима Народно претставништво дало јак израз, установивши скоро једногласно таксе, којима се несразмерност с осталима доиста не може одрећи“.¹⁶⁴⁴

Новаковић, на овај начин, баца и за доношење Закона о таксама индиректну кривицу на митрополита Михаила, који је стајао на челу Цркве више од две деценије: ако је, стварно, стање у свештенству било тако рђаво, као што то Новаковић истиче, онда је бар један део кривице за то морао сносити и митрополит. Без кривице, у овој погледу, нису могле бити ни владе, које су се доста често мењале. И министри просвете и црквених послова вршили су један део надзора над радом свештенства. Из записника седница Министарског савета Србије (од 1862. до 1881) дознајемо за неке кривице свештеника, али су то биле обичне, људске, кривице људи, који су живели у народу и били изложени разним утицајима средине. Радило се ту о венчању у непрописним годинама старости и запрећеним степенима сродства, о наплаћивању непрописане таксе за поједине свештенорадње и издавању крштеница са нетачним датумима рођења. Али су и ово били ретки случајеви¹⁶⁴⁵.

Превиђано је, сасвим, шта је све свештенство, баш за ово време, допринело на културном и националном плану. Отуда наводи неких посланика у Народној скупштини тешко да су могли бити прави узрок „из којег су таксе о свештенству одређене колике су“. Новаковић је не само одбио све разлоге митрополитове, него га још и укорио због тона којим је било написано његово писмо од 12. маја 1881. године. Као да је имао пред собом некога од себи потчињених органа, Новаковић опомиње митрополита „да бисте у преписци својој изволели према законодавству земаљском и према влади Његовог Височанства држати тон, који је сагласан са положајем највишега достојанственика отачаствене цркве“.¹⁶⁴⁶

Од 21. јула па до састанка Архијерејског сабора, 21. септембра, мировало је, бар за јавност, цело ово питање. Када се састао, Архијерејски сабор се позабавио и Законом о таксама и своју одлуку дао митрополиту да је он спроведе министру просвете и

¹⁶⁴³ На истом месту, стр. 7.

¹⁶⁴⁴ На истом месту, стр. 10.

¹⁶⁴⁵ Никола П. Шкерковић, *Записници седница...*, стр. 11-128.

¹⁶⁴⁶ Епископ Мојсеј, *Црквено питање у Србији*, стр. 10.

црквених послова, што је он и учинио већ 23. септембра ... Сабор је нашао да је Закон о таксама „у тачкама којима се наређује да се благослов архијерејски као и за свештеничке чиновне који се добијају благодаћу Св. Духа, плаћа противан канонима свете православне цркве, па за то тражи да се он поправи тако, како не би противречио свештеним канонима које смо обавезни невредимо очувати. А тако исто Сабор сматра да је учињена несаобразност, што је овај Закон издат без претходног споразума са Архијерејским сабором.“¹⁶⁴⁷

Живан Живановић вели да је држање Архијерејског сабора било исправно и додаје: „Шта се даље између митрополита као црквеног поглавара и осталих владика с једне, и министра просвете и црквених послова с друге стране, одиграло за први мах, отргло се широј јавности“¹⁶⁴⁸ ... У међувремену ступио је на сцену неготински епископ Мојсије кога је, како он сâм вели¹⁶⁴⁹, Архијерејски сабор одредио, да ступи у везу са министром просвете и црквених послова и да се обавести да ли је влада спремна да изврши измене у оним тачкама Закона о таксама, које су биле спорне. Према казивању епископа Мојсеја, Новаковић га је обавестио да он Архијерејском сабору у име и владе и министра просвете и црквених послова изјави да је влада спремна „примити сваку исправку коју буде учинио Архијерејски сабор на тачке које се односе на Цркву и њене органе, тим пре, што сам ја у Скупштини заступао то гледиште, да не треба узаконјавати таксе на духовне чиновне и звања“¹⁶⁵⁰. Архијерејски сабор је, после овога, како вели Мојсије, једногласно закључио „да извесне одредбе могу остати и даље са сразмерном таксом према законима, а остале да се изоставе“¹⁶⁵¹.

Ово мишљење Архијерејског сабора требао је митрополит Михаило да спроведе министру просвете и црквених послова. Он је, међутим, 10. октобра, послао одговор на Новаковићево писмо од 21. јула и, разуме се, поновио све што је раније рекао и одбио Закон о таксама. Митрополит је поново нагласио да овај Закон „задира у унутрашњу управу светиње црквене“. Митрополит вели: „Давање чиновна и благослова црквених јесу дејства, која бивају на основу закона црквених преко архијереја и Сабора, а све то што бива по црквеним канонима образује унутрашњу радњу Цркве, која је по члану 120 Устава за православну цркву остављена Архијерејском сабору, а никако државном правитељству.“¹⁶⁵² Митрополит је, даље, нагласио да је Архијерејски сабор, 22. септембра 1881, донео „закључење“ из кога се влада може уверити „да сви архијереји отачаствени не могу примити и у својим богохранимим им епархијама извршити Закон о таксама у садашњој његовој редакцији и да налазе да је учињена несаобразност што је овај Закон без претходног споразума са Архијерејским сабором издат“¹⁶⁵³.

После овога одговора митрополита Михаила влада је постала активнија. Циљ јој је био да се митрополит изолује у Архијерејском сабору и да се епископи принуде да се од њега дистанцирају. Стојан Новаковић је наредио да се посебно саслушају епископи, а то се први пут десило у нашој Цркви. Министар је тражио од епископа да се изјасне о томе „јесу ли они у Сабору решавали и решили да се Закон о таксама у садашњој његовој редакцији у њиховим богохранимим епархијама не прими и не изврши или нису“?¹⁶⁵⁴

Владике су саслушаване, и то појединачно, 15. октобра, пред министром

¹⁶⁴⁷ *На истом месту*, стр. 12; сравни: Ж. Живановић, *Политичка историја...*, књ. II, стр. 148: код Живановића стоји место речи „несаобразност“ реч „неспоразумност“.

¹⁶⁴⁸ Живан Живановић, *На истом месту*, стр. 184.

¹⁶⁴⁹ Епископ Мојсеј, *Црквено питање у Србији*, стр. 13.

¹⁶⁵⁰ *На истом месту*, стр. 13.

¹⁶⁵¹ *На истом месту*, стр. 15.

¹⁶⁵² *На истом месту*, стр. 15.

¹⁶⁵³ *На истом месту*, стр. 16.

¹⁶⁵⁴ *На истом месту*, стр. 16-17.

Новаковићем и пред секретаром министарства просвете и црквених послова Ст. Д. Поповићем. Новаковић је третирао епископе као своје чиновнике, који немају никаквих законских права. Искази епископа нису се слагали у свим појединостима. Епископ Виктор изјавио је „да није решено, да се закон не прими и не извршује“. Епископ Мојсеј, чије је држање постајало све проблематичније, рекао је да су епископи решили да се закон овај врши док се у њему не измене неке тачке, које су предложене влади на измену. По томе следује то, да би се закон вршио и даље, а није решавано и решено, да се не може примити и извршити. Епископ ужички Викентије казао је „да није решено нити је и говора о томе било да се закон не прими, него је шта више говорено: да се закон мора вршити, докле као закон постоји“¹⁶⁵⁵. Шабачки епископ Јероним, који је био најближи митрополиту Михаилу, рекао је да није говорено да се закон неће вршити, а говорено је да је закон у супротности и да је „вођеном дебатом у Сабору ишло се на то да влада земаљска у оним тачкама Закона о таксама измени које су противне канонима црквеним, а не и на то, да је после дебате и престао тај закон важити за Сабор“¹⁶⁵⁶.

Тешко се отети утиску да су епископи, у својим саслушањима, дезавуисали митрополита Михаила, који је јасно и недвосмислено рекао министру просвете и црквених послова да се Закон о таксама не *може* и *неће* вршити. Саслушање епископа и изјаве које су они дали погоршали су митрополитов положај: испало је сад тако као да је *једно* решавано на Сабору, а да је митрополит *друго* јављао. Сутрадан после саслушавања епископа, 16. октобра, митрополит се обратио председнику владе Милану Пироћанцу и код њега протествовао због саслушавања епископа. Они су саслушавани иако се ту налазио митрополит, који је био председник Сабора. Новаковић је, писао је митрополит Милану Пироћанцу, „по собама саслушавао засебно чланове Сабора архијерејског иако је у месту претседник Сабора“¹⁶⁵⁷. Митрополит је, и поред исказа епископа, поновио председнику владе да архијереји не могу примити Закон о таксама „у садашњој његовој редакцији, прво за то, што је Закон у означеним тачкама противан законима Цркве и друго за то, што извршење његово чини насиље архијерејској савести“¹⁶⁵⁸.

Митрополитово писмо Милану Пироћанцу оптужба је против министра Новаковића, који је, вели митрополит, „осудио пређе митрополита ове земље и не саслушана. И сада се хвата за речи и вади реченице из писма одвојене од контекста, да би само и опет несаслушана оптеретио митрополита на срамоту и Цркве и државе“¹⁶⁵⁹. Митрополит моли председника владе да „нађете начина достојног и за Цркву и за државу, а то је по нашем мишљењу онај, који је *саборно решење* нагласило, те да се и овај предмет оконча мудро, непристрасно и правично“¹⁶⁶⁰.

Влада није уопште узела у обзир предлог митрополита Михаила, јер је, види се по свему, била решена да држање митрополитово искористи да би га могла уклонити. У представци коју је Стојан Новаковић, 18. октобра 1881, поднео кнезу Милану, приказан је митрополит Михаило као *бунтовник*, „који неће да се покорава државним законима“. Митрополит, „који је данас на челу Српске цркве, делима одриче и не признаје овај Уставом и законима опредељени положај“¹⁶⁶¹. Новаковић истиче да он има доказа о томе „да власт архијерејска Закон доиста не само сама не врши, него и конзисторију спречава да га врши“. Због невршења Закона о таксама Новаковић је наредио да се од

---

¹⁶⁵⁵ *На истом месту*, стр. 17.

¹⁶⁵⁶ *На истом месту*, стр. 18.

¹⁶⁵⁷ *На истом месту*, стр. 19.

¹⁶⁵⁸ *На истом месту*, стр. 19.

¹⁶⁵⁹ *На истом месту*, стр. 20.

¹⁶⁶⁰ *На истом месту*, стр. 20.

¹⁶⁶¹ *На истом месту*, стр. 21.

митрополита наплати шестоструки износ ненаплаћене таксе, а када је митрополит одбио да ову казну плати, онда је она наплаћена егзекутивним путем¹⁶⁶².

Истичући да „архијерејска власт хоће да буде *трећи* чинилац законодавства земаљскога“, Новаковић скреће пажњу кнезу Милану да влада, у овој ствари, има пред очима двојаку дужност: „...да Цркви, којој смо сви синови, очува поштовање у правима, која су јој предања народна и закони земаљски освештали, али с толиком истом брижљивошћу да настојава да се законима земаљским све власти и сви без разлике покорвају“¹⁶⁶³.

Новаковић, у улози браниоца ауторитета државе, подсећа кнеза Милана на то да на „врху црквене управе не може остати човек, који отворено нарушава закон, присвајајући себи власт законом другим властима одређену, који у име својих другова службено влади саопштава оно, *што они нису закључили*, и који одриче покорност законима“. Због свега овога нашла се влада принуђена на то да замоли кнеза Милана да потпише указ којим се митрополит Михаило разрешава од администрације архиепископије Београдске и митрополије Србије¹⁶⁶⁴ ... Кнез Милан је, истога дана, потписао *два указа*, један којим се митрополит Михаило уклања, а други, којим се за вршиоца дужности митрополита Србије поставља неготински епископ Мојсеј¹⁶⁶⁵.

Епископ Мојсеј наводи, да су, и после указа од 18. октобра, сви епископи тражили од митрополита Михаила да он и даље остане у архијерејском сабору „и да са њима продужи рад на спорној страни, све дотле, док се она не испита свестрано и коначно не реши од стране Цркве“¹⁶⁶⁶. Митрополит није пристао на ово, него се повукао у своју приватну кућу на Врачару. „Без пензије, без издржавања, без икакве потпоре, после времена од двадесет и пет година часне службе, често пута у тешким приликама, кроз које је пролазио живот Србије, удаљен је са свога високог положаја митрополит Михаило, *први* поглавар автокефалне Српске цркве.“¹⁶⁶⁷

У борби између митрополита Михаила, који је бранио права и углед Цркве, којој је био на челу, и министра просвете и црквених послова, који је, у име владе, бранио углед државе, подлегао је митрополит Михаило, јер се није могао ослонити ни на какву физичку силу. „Мали и ситан, са слабачким покретима и умирућим гласом, Михаило је изгледао богомолац и испосник, а био је у ствари национални револуционар и партијски борац.“¹⁶⁶⁸ ... Епископ Мојсеј „препреден калуђер и ћосави сељачки шерет“, како га назива Слободан Јовановић¹⁶⁶⁹, окривљује митрополита Михаила да је он хтео, користећи се погрешкама у Закону о таксама, „да учини државној влади што озбиљније неприлике“¹⁶⁷⁰. Отуда је, према епископу Мојсеју, уклањање митрополита Михаила „само неизбежна последица таквог рада његовог, јер је веома тешко замислити владу, која би могла и смела не дићи тако дрско бачену јој рукавицу“¹⁶⁷¹. Врдалама, какав је био целом својом личношћу, епископ Мојсеј сматра да је, с једне стране, уклањање митрополита Михаила било „акт државне потребе“ а с друге стране, да је начином, како је учињено, „влада прешла границе легалне моћи своје и закорачила у насиље“¹⁶⁷².

Митрополит Михаило је био уверен да је, са црквено-канонске тачке гледишта,

---

¹⁶⁶² На истом месту, стр. 22.

¹⁶⁶³ На истом месту, стр. 25.

¹⁶⁶⁴ На истом месту, стр. 26.

¹⁶⁶⁵ На истом месту, стр. 27.

¹⁶⁶⁶ На истом месту, стр. 28.

¹⁶⁶⁷ Живан Живановић, *Политичка историја Србије...*, књ. II, стр. 185-186.

¹⁶⁶⁸ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. II, стр. 418.

¹⁶⁶⁹ На истом месту, стр. 420-421.

¹⁶⁷⁰ Епископ Мојсеј, *Црквено питање у Србији...*, стр. 97.

¹⁶⁷¹ На истом месту, стр. 98.

¹⁶⁷² На истом месту, стр. 98.

био на исправном путу. Он је сâм за себе написао да је пао „као жртва, што није хтео примити закон, који је донесен за Цркву, а без сагласја црквене власти и којим се хтела унети симонија у цркву српску. Насилно, противу закона и неканонски, уклоњен је са управе српске цркве 18. октобра 1881. године“¹⁶⁷³ ... Пада у очи да митрополит не истиче *политички* моменат, који је одиграо пресудну улогу у целом његовом случају, него остаје на чисто канонским основама. Слободан Јовановић је имао право када је тврдио да је митрополит Михаило, исто као и Јован Ристић, „био жртва свога национализма. Његово држање у питању црквених такса било је само *изговор*. По мигу из Беча, кнез Милан се решио да га збаци још пре његовог отпора црквеним таксама“¹⁶⁷⁴.

Овај моменат није могао не утицати и на држање Стојана Новаковића у целој овој ствари. Он је знао да митрополит Михаило, због преоријентације кнеза Милана, мора бити уклоњен са свога положаја. „Министар Новаковић“, вели Јаша Продановић, „није ни покушао доћи у непосредни додир с митрополитом ради мирне расправе тога питања. Он је знао да кнез жели да уклони митрополита као руског приврженика и Ристићевог пријатеља и као личност која није уживала симпатије Аустро-Угарске.“¹⁶⁷⁵

Збацивањем митрополита Михаила ступио је на сцену, као представник Цркве према влади, епископ Мојсеј. И пре улоге коју ће овде одиграти, овај је човек оставио иза себе рђав траг. Када је, 14. септембра 1868, био изабран за шабачког епископа, писао је, само два дана касније, Илија Гарашанин Јовану Мариновићу да је за владика изабран „духовник без браде“, па се чуди томе и вели: „Та и сама се природа противила да он буде и само поп а он и владика поста. Помислиће Шабчани да је он католички бискуп кад га без браде и бркова виде.“¹⁶⁷⁶

Пре избора за епископа Мојсеј је био игуман манастира Драче. Главна контрола открила је, касније, злоупотребе финансијске природе, и он је, 19. октобра 1874, био пензионисан. Био је почео и процес против њега. „Сабор да би га очувао у чину и да не дође до страшне осуде на срамоту и штету Цркве, осуде, која би га упропастила, нађе за најсходније, да га разреши од управе, што и учини, а то задовољи владу и друге његове противнике, изради му се издржавање и митрополит га прими у своју кућу на Врачару, где је спокојно живео, а после кад се раздраженост против њега стишала пређе и у Митрополију, где је становао док му Сабор не изради да добије епархију неготинску која беше остала удова.“¹⁶⁷⁷

Када се, макар само привремено, нашао на челу Цркве и дошао у положај да он преговара са владом, епископ Мојсеј се није могао осећати лагодно. И он и остали епископи су видели како је влада поступила са митрополитом Михаилом, просто га бацила на улицу, па их је ухватио страх да се и са њима не догоди то исто. Да би видели на чему су, епископи су, 21. октобра, упутили министру просвете и црквених послова један акт у коме, поред осталог, стоји и ово: „Кад се архијереј разрешава од дужности и уклања са управе *без пресуде* надлежног суда, и *без пензије* и *признања* године службе, онда се тиме положај архијереја доводи у неправно стање. Сабор архијерејски са дубоким сажаљењем увиђа да тиме положаји архијереја постају илузорни и неправни и да отачаствени архијереји, налазећи се на тако пониженим и неправним положајима, не могу са достојанством вршити своје тешке дужности, које имају и према Цркви и према држави. Услед тога да им *није могуће и даље остати на управи*

¹⁶⁷³ Митрополит Михаило, *Православна црква...*, стр. 208.

¹⁶⁷⁴ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. II, стр. 419.

¹⁶⁷⁵ Јаша Продановић, *Историја политичких странка и струја у Србији*, стр. 465-466.

¹⁶⁷⁶ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, стр. 228.

¹⁶⁷⁷ Митрополит Михаило, *Православна црква у краљевини Србији*, стр. 224.

поверених им епархија, као положајима, који су сада оглашени као бесправни.¹⁶⁷⁸

У своме спроводном писму, којим је Новаковићу доставио овај акт епископа, Мојсеј је, са своје стране, указао министру „на тешке околности у којима се сада налази управа црквена, тако исто на мучан и веома тежак положај отачаствених архијереја“¹⁶⁷⁹. Мојсеј истиче да се он нада да ће министар „наћи пута и начина да се оваквом стању ствари даде срећан и правиан излазак, а само собом и прекрате тешке и недогледне штетне последице“¹⁶⁸⁰.

Министар просвете и црквених послова је озбиљно схватио сав значај горње изјаве епископа, да им је немогуће остати и даље на челу њихових епархија. Оно што су желели и кнез Милан и његова влада било је постигнуто: митрополит Михаило је већ био уклоњен са чела Цркве. Сада се оцртавало оно што нису желели ни кнез Милан ни влада: да се митрополитово питање изокрене у *црквено питање*. Да би умирио уплашене епископе, који су се осећали угрожени, Новаковић је, 22. октобра, одговорио епископу Мојсеју и покушао да увери и њега и епископе да се немају чега плашити. Што се тиче владичанских пензија Новаковић пише да је оно схваћено „онако како је уређено садашњим законодавством“, које влада може изменити. Са митрополитом Михаилом је поступљено онако како је поступљено, јер његове кривице нису улазиле у надлежност Сабора, који је позват да суди архијереја само у његовим архијерејским дужностима. Влада обећава да ће „у овој ствари радити оно што највише може, а то су Уставом прописани кораци код законодавног тела“. Од епископа Новаковић тражи да ураде оно што се од њих захтевало у његовом писму од 20. октобра 1881. и да га о томе одмах обавесте¹⁶⁸¹.

Већ сутрадан, 23. октобра, одговорили су епископи Новаковићу да остају при своме ставу, јер сматрају да су права и Архијерејског сабора и архијереја повређена и „да би према томе сваки даљи рад Сабора, као и појединих епископа немајући нужне сталности и сигурности био *противан позиву*, који им је Црква у лицу Исуса Христа и св. апостола, и установама Васељенских сабора прописала и на то их заклетвом обавезала, као што се такав рад и у таквим околностима ни са намером и духом дотичних државних закона не би слагао, те потом ни Цркви ни држави српској не би од користи био“¹⁶⁸². Епископи обавештавају Новаковића о томе да „престају од сваког даљег дејствовања како у Сабору, тако и у својим епархијама, о чему се овим актом и влада Његовог Височанства извештава“¹⁶⁸³.

Ако су нашли у себи смелости да учине један одлучан гест према влади, епископи нису имали снаге да одоле њезином притиску. Суочени и са владом и са кнезом Миланом епископи су опозвали свој акт од 23. октобра и променили своје држање: чим је примио одговор епископа и видео куда он смера, Новаковић их је позвао на седницу владе, којој је присуствовао и кнез Милан. Епископи су, разуме се, дошли на седницу владе и, суочени лицем у лице са кнезом, попустили су. Разговори су трајали три сата и, на крају, обратио се кнез Милан епископима и рекао им: „Ја вас молим, да овај акт узмете натраг и да продужите ваш рад у цркви, а што се тиче поремећеног стања у цркви нашој, ја и моја влада, ускоро ћемо све то поправити.“¹⁶⁸⁴ На питање кнеза Милана: „Верујете ли ви Обреновићу IV?“, епископи су морали одговорити да верују и – повукли су свој акт од 23. октобра. Епископ Мојсеј, тачно, вели да је оваквим

¹⁶⁷⁸ *Епископ Мојсеј, Црквено питање у Србији*, стр. 30.

¹⁶⁷⁹ *На истом месту*.

¹⁶⁸⁰ *На истом месту*.

¹⁶⁸¹ *На истом месту*, стр. 30.

¹⁶⁸² *На истом месту*, стр. 32.

¹⁶⁸³ *На истом месту*, стр. 33.

¹⁶⁸⁴ *На истом месту*, стр. 34.

држањем епископа „призната и од стране Цркве важност издатих највиших наређења државне власти: о разрешењу митрополита са управе отачаствене Цркве и о моме постављању за администратора њеног, и то је све унесено у ниже следеће протоколе саборске“¹⁶⁸⁵. Све је ово потврђено на заседању крњег Архијерејског сабора од 24. октобра 1881. године.

в) Стварање нове јерархије

Успех владе у борби са епископима био је само привремен. Стојан Новаковић, главна личност у овој борби од стране владе, као да је био већ поверовао у то да је он остао победник у овој борби и брзо је да што пре спроведе свој план о коме епископи нису ништа знали. „Он је заборавио да се цркви не може заповедати, него се мора с њоме погађати. Он је разговарао са епископима као што министар унутрашњих дела разговара са окружним начелницима: то су били његови ’потчињени органи’, који су имали да врше без поговора његове наредбе.“¹⁶⁸⁶

Крајем новембра 1881. Новаковић је известио епископа Мојсеја да Архијерејском сабору шаље на разматрање „израђене законске предлоге, за које се Архијерејски сабор већ изјаснио био, два месеца пре тога, да су ненужни и непотребни“¹⁶⁸⁷. Радило се, овде, о решењу Народне скупштине из 1880. године о томе да се епархијске конзисторије укину, да се претресе питање о реформи црквеног законодавства о чему је, 25. септембра 1881, био поднет предлог Архијерејском сабору и тражено да се он изјасни „о начину, којим би се суђење брачних парница могло предати *грађанским* судовима, затим да да своје мишљење о управи манастирског и црквеног имања и основима, на којима би се могао склопити закон о дисциплини над свештеницима“¹⁶⁸⁸. Иако Архијерејски сабор на ово није одговорио, једна *владина комисија* израдила је следеће законске предлоге: 1) предлог закона о црквеним властима православне вере, 2) предлог закона о црквеним општинама, 3) предлог закона о управи црквеног и манастирског имања, 4) предлог закона о Црквеном фонду и 5) предлог закона о поступку у брачним парницама, којим ће се постојеће конзисторије укинути и њихови послови пренети на редовне судове¹⁶⁸⁹. Влада је имала намеру да све ове законске предлоге поднесе Народној скупштини, која је била сазвата за 7. јануар 1882.

На позив епископа Мојсеја састали су се епископи 17. јануара 1882. године и после подужега већања послали, 27. јануара, једно писмо министру просвете и црквених послова, којим га обавештавају да се Архијерејски сабор не може држати и да он не може радити *без* митрополита. Овај свој, опет промењени став, они објашњавају црквеним канонима и својом епископском заклетвом, датој митрополиту, којом су се они обавезали да ће га слушати „докле он буде жив“. У епископској заклетви се налази и ово место: „...Ако преступим ово и постанем непослушан, тада нек будем лишен свог чина и власти.“¹⁶⁹⁰

Веома изненађен овим новим држањем епископа, који као да раније нису знали на што су се били заклели, министар просвете и црквених послова им је одговорио 31. јануара: одбија да прими њихове разлоге и вели да је влада у њиховој изјави нашла „недоследности и једностраности“ и да не може да прими њихове разлоге¹⁶⁹¹. Епископи

¹⁶⁸⁵ *На истом месту*, стр. 34.

¹⁶⁸⁶ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. II, стр. 420.

¹⁶⁸⁷ Епископ Мојсеј, *Црквено питање у Србији*, стр. 37.

¹⁶⁸⁸ *На истом месту*, стр. 38.

¹⁶⁸⁹ *На истом месту*, стр. 38-39.

¹⁶⁹⁰ *На истом месту*, стр. 41.

¹⁶⁹¹ *На истом месту*, стр. 43.

су 5. фебруара, одговорили министру, али свој став нису променили. У својој одбрани они, сада, наводе *два* разлога због којих не могу радити као сабор: а) „...да смисао земаљских закона не може бити такав, да архијереје принуђавају, да не поштују *црквене* законе и да газе заклетву, коју су свечано у цркви положили“ и б) да епископи „сматрају за свету дужност да стално остану при ономе закључку, који су вам имали част саопштити 27. јануара ове године, о чему имамо част извести вас, господине министре, с повраћајем прилога“¹⁶⁹².

Ако су, сада, епископи остали упорни у своме новом ставу, остала је то и влада: 31. децембра 1882. донет је *Закон о изменама и допунама у закону о црквеним властима православне вере од 30. септембра 1862. године*. Битна особеност овога новог Закона у томе је, што је он „давао већу претежност државној световној власти но до сада и што је за овај мах важно и од практичне вредности било: измењен је начин бирања митрополита, стварањем новог Изборног тела са већином световних елемената“¹⁶⁹³. Закон од 31. децембра 1882. решио је и питање епископских пензија. „Право на пензију признато је епископима, али у исто време влади је дана власт да над свештеним лицима, која се не би покоравала државним законима и законским наредбама, изриче новчане казне: први пут 500 до 1.000 динара, други пут 2.000 динара.“¹⁶⁹⁴

Најважније измене у Закону од 30. септембра 1862. су ове: састав Архијерејског сабора изгледа друкчије него пре. Њега сачињавају: а) сви епархијски архијерији, б) два архимандрита, в) по један протојереј из сваке епархије. Председник Архијерејског сабора је митрополит или онај *ко* њега замењује. Епархијске епископе ће и даље бирати Архијерејски сабор, али епископи при избору немају већину. Најважнија измена је стварање новог *Изборног* тела, које треба да бира митрополита. Ово изборно тело су сачињавали: сви чланови Архијерејског сабора, председник Министарског савета, министар просвете и црквених послова, председник Државног савета, председник Касационог суда и пет чланова народне скупштине. председавао му је онај епископ који је најстарији по посвећењу. Избор се подносио краљу на одобрење. Црквени се обред могао вршити тек пошто се добије краљево одобрење.¹⁶⁹⁵

Новим Законом од 31. децембра 1882. добио је министар просвете и црквених послова велико право надзора над радом Архијерејског сабора и епископа: решења Сабора се достављају на увид министру просвете и црквених послова и „моћи ће се извршавати пошто исти министар изјави да од његове стране нема никакве сметње извршењу њиховом“¹⁶⁹⁶. На старешинске и административне положаје у Цркви могу епископи одређивати односна лица само по претходном споразуму са министром просвете и црквених послова¹⁶⁹⁷. Епископи имају права државних чиновника према систематској плати од 10.000 динара. Епископи, који су се затекли на епархијама, добијају ово право нарочитим краљевим указом, а они, који буду бирани, краљевим одобрењем њиховог избора¹⁶⁹⁸.

Закон од 31. децембра 1882. *обесправио* је епископе и сасвим их потчинио влади. Ово је постало јасно и епископу Мојсеју и он је, пред овом чињеницом, показао извесну храброст. Он пита Новаковића: „... Какви се појмови имају, како о културним задаћама отачествене Цркве, тако и о значају утицаја њеног на моралну страну власти, нарочито тако колебљиве и променљиве као што је то код нас.“¹⁶⁹⁹ Овим Законом, којим је влада

¹⁶⁹² *На истом месту*, стр. 45.

¹⁶⁹³ Живан Живановић, *Политичка историја Србије...*, књ. II, стр. 186.

¹⁶⁹⁴ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. II, стр. 414.

¹⁶⁹⁵ Епископ Мојсеј, *Црквено питање...*, стр. 47-49.

¹⁶⁹⁶ *На истом месту*, стр. 48.

¹⁶⁹⁷ *На истом месту*, стр. 49.

¹⁶⁹⁸ *На истом месту*.

¹⁶⁹⁹ *На истом месту*, стр. 50.

себи потчинила Цркву, престала је, вели епископ Мојсеј, „могућност заједничке договорне радње свију чланова дотле постојећег Сабора архијерејског. Стога су они, сваки посебице, чинили што су могли, те да, по могућству, скрену владу с пута којим је у овој ствари пошла, јавно неправедног и непријатељског према Цркви отачаственој, и стога, озбиљно штетног за државу.“¹⁷⁰⁰

Између епископа Мојсеја, као администратора Митрополије, и министра Новаковића развила се, поново, преписка, која није довела ни до каквог приближавања гледишта. Епископ Мојсеј пише, 20. јануара 1883, Новаковићу да извршене измене и допуне у Закону од 30. септембра 1862. „уопште нису удешене према духу и прописима наше Цркве“¹⁷⁰¹. У другом писму, од 29. јануара, епископ Мојсеј вели да је влада увредила и Цркву и свештенство и да им онемогућава да одржавају „у духовној заједници и оне делове српског народа, који још нису срећни да стоје у државној заједници са Мајком Србијом, као што стоје у црквеној, па за то потребна је Цркви и државна потпора и религиозни ауторитет, а овим се узаконењем једно одриче а друго слаби“¹⁷⁰². Изјављује, на крају, да као епископ не може вршити владина наређења „која протуслове сталним и вечним одредбама свете Цркве“. Моли, због тога, да буде разрешен од дужности администратора Митрополије, „јер не могу даље носити одговорност за дела, која од годину и више дана чекају саборског решења, и противити се сили државне власти“¹⁷⁰³.

Новаковић је, на Мојсијева писма, одговорио 10. фебруара; истиче потребу да се Архијерејски сабор сазове јер, вели, „сваки корак којим би се у данашње време спречавао скори састанак Архијерејског сабора просто је убитачан како за поредак у самој Цркви, тако исто и за добре одношаје међу Црквом и државом“¹⁷⁰⁴. Новаковић апелује на Мојсеја да продужи своја настојања око изглађивања сукоба, али само „у слози са државом и једино путевима, које су закони земаљски прописали“¹⁷⁰⁵.

У дискусију се умешао и шабачки епископ Јероним, који је, 15. јануара, писао Новаковићу да је нови Закон „противан, и по форми и по садржини, Цркви“¹⁷⁰⁶. Владика Јероним указује на то да се све ово дешава баш у моменту „кад је католичка пропаганда преплављивала српске земље и Бугарску у циљу да однорођује и шири католицизам и господство папско на пропаст ова два словенска племена, а тиме да се папство регресира на Југу за оно што је изгубило на Западу“¹⁷⁰⁷. И владика Јероним изјављује да епископи не могу радити по новом Закону, „јер желимо остати у православљу православни архијереји“. Јероним је, 29. јануара 1883, упутио једну посланицу свештенству своје епархије и нагласио да Црква, по новом Закону, „постаје државна, а не Божја установа“. Своју конзисторију је обавестио „да по новом Закону нити можемо, нити смемо што радити у повереној нам епархији“ ... Исти став је заузео и епископ Мојсеј и, поново, 28. фебруара, писао Новаковићу да остаје при ономе што му је писао 29. јануара¹⁷⁰⁸. Ово исто урадио је и епископ нишки Виктор.

Закон од 31. децембра 1882. ступио је на снагу 1. фебруара 1883. године. Пошто епископи нису хтели да раде по њему него се повукли, Црква је остала не само без митрополита него и без епископа. Поновљени Новаковићеве напори да их приволи да врше своје дужности остали су без успеха.

---

¹⁷⁰⁰ *На истом месту.*

¹⁷⁰¹ *На истом месту*, стр. 51.

¹⁷⁰² *На истом месту*, стр. 53.

¹⁷⁰³ *На истом месту*, стр. 54.

¹⁷⁰⁴ *На истом месту*, стр. 56.

¹⁷⁰⁵ *На истом месту.*

¹⁷⁰⁶ *На истом месту*, стр. 58.

¹⁷⁰⁷ *На истом месту*, стр. 59.

¹⁷⁰⁸ *На истом месту*, стр. 57.

2.

Иако је, држањем епископа, који нису попуштали, био доведен у веома тежак положај, Новаковић није одлагао оружје и није, и поред упорности епископа, сматрао да су они разрешени од дужности. Покушао је, поново, да их принуди да остану на својим положајима и да узму учешћа у избору новог митрополита што су они хтели избећи. Шаљући, 4. марта, позиве члановима Изборног тела, које је требало да, 20. марта, изабере новог митрополита, Новаковић је послао позиве и епископима. Од епископа Мојсеја, као да овај није одбио да врши дужност администратора Митрополије, тражио је „да изволите наредити, у коме ће се локалу то тело састати и избор митрополита извршити“¹⁷⁰⁹. Мојсеј је, 4. марта, одговорио да му је „из свију разлога до сада наведених, немогуће распослати позиве за састанак Изборног тела, нити председавати истом“¹⁷¹⁰.

Оштрији, у својим одговорима, били су епископи Јероним и Виктор. Јероним је, 15. марта, одговорио да не може учествовати у „антиканоничком“ сабору, а Виктор, дан раније, моли Новаковића да га убудуће поштеди „од оваквих антиканоничких захтева и тиме нашу старост сачувате од душевних потреса, које нисмо у стању издржати“¹⁷¹¹.

Новаковић је, поново, 18. а затим и 19. марта, послао епископима позиве да дођу на Сабор, али су они одбили да позиве приме. Мојсеј је, 20. марта, покушао још једном да Новаковићу укаже на незаконитост његових поступака и да, избором новог митрополита, престаје даље „радити административне послове у све три епархије“¹⁷¹².

Изборно тело, у коме није било ниједнога епископа, састало се 20. марта 1883. године. У овоме телу већину су чинили световњаци (9:7) и они су, према овлашћењима које им је давао државни закон, могли бирати за новог митрополита кога год су хтели: за новог митрополита био је изабран архимандрит Теодосије Мраовић, који је тада имао 67 година. Ако је ово Изборно тело, које је радило по инструкцијама владе, могло изабрати за митрополита кога је хтело, оно га није могло посветити за епископа, а без тога посвећења сваки избор је био несвршен посао. Самим тим што су одбили да узму учешћа у бирању новог митрополита, јер је онај коме су се они заклели био још жив и налазио се у Београду, епископи се нису могли приволети да посвете архимандрита Теодосија. То је значило да назначени митрополит неће моћи бити рукоположен на територији Цркве којој је требао да дође на чело.

Ово је, и за владу и за архимандрита Теодосија, била велика незгода. Влади није било остало ништа друго него да се за посвећење обрати на неку другу страну: 22. марта Новаковић се обратио Герману Анђелићу, митрополиту Карловачком, и изнео му све разлоге због којих је влада била принуђена на овај корак. У своме писму Новаковић моли Анђелића да овај посвети Теодосија за епископа „те да тиме православној цркви у краљевини Србији помогне, да из бесплодних и неоправданих сукоба до свога сталнога поглавара дође и тако на правилан пут изађе“¹⁷¹³.

Одговор Германа Анђелића морао је зависити од тога какво ће држање према тражењу српске владе заузети бечка влада. „Аустријска влада допустила је учешће карловачке патријаршије само због тога да би нашу владу извукла из неприлике; иначе није јој било право што се тако јавно меша у наша црквена питања.“¹⁷¹⁴ Тек када је

¹⁷⁰⁹ На истом месту, стр. 69.

¹⁷¹⁰ На истом месту, стр. 70.

¹⁷¹¹ На истом месту, стр. 72, 73.

¹⁷¹² На истом месту, стр. 77.

¹⁷¹³ На истом месту, стр. 80.

¹⁷¹⁴ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. II, стр. 419.

добило пристанак из Беча, одговорио је патријарх Герман, 27. марта 1883, Новаковићу и дао свој пристанак „у превеликој жељи, да по могућству помогне повратку нормалног стања у тамошњој јерархији“¹⁷¹⁵. Већ истога дана био је архимандрит Теодосије посвећен за епископа. Посвећење је извршено у Сремским Карловцима.

Два дана после свога посвећења, 29. марта 1883, Теодосије је упутио епископу Мојсеју писмо којим га обавештава да ће 31. марта, у десет сати пре подне, почети заседање Архијерејског сабора па га обавештава да дође на седницу. Мојсеј је, 30. марта, одговорио да му није могуће доћи на седницу, али му је Теодосије послао и други позив 31. марта. Посебним писмом, писаним истога дана, тражио је Теодосије од Мојсеја да му наведе разлоге због којих не може доћи на седницу. На то је Мојсеј одговорио 1. априла и изјавио да у Србији нема Архијерејског сабора „иако пуноправно постоје правилни канонски епископи њени“¹⁷¹⁶. Истичући да је влада применила силу према епископима, епископ Мојсеј вели да је избор новог митрополита извршен „на начин, који је противан духу и смислу канона“ и он протествује против оваквог избора „и ни у коме случају не може се сагласити са оваквим стањем ствари; прво, што је избор неканонски извршен, и друго: што је лице посвећено у другој и ван земаљској црквеној области, без овлашћења независне Српске цркве“¹⁷¹⁷.

Пошто је, 28. марта 1883, био већ кажњен сумом од 500 динара, сада га је влада, својом одлуком од 1. априла, казнила поново са 2.000 динара због непокорности закону. Истога дана када је епископу Мојсеју изречена ова казна „решени су дужности“ епископи Јероним и Виктор, а 6. априла и Мојсеј. На овај начин је, формално, Српска црква у Србији остала без епископа; имала је само митрополита, који је посвећен на другој територији и који сâм није могао ни бирати ни посвећивати епископе. Појавила се, сама по себи, потреба да се бирају нови епископи и то је учињено: за нишкога епископа изабран је архимандрит Нестор, за шабачког Самуило, а за жичког Корнелије. „Због тога што су, поред Теодосија, и Самуило и Корнелије били из Војводине сматрали су нову јерархију више војвођанском него шумедијском и она није била по укусу овдашњег света. Начин на који је установљена, јако је критикован.“¹⁷¹⁸

Митрополит Михаило је ову Мраовићеву јерархију назвао *неканонском и незаконитом*, „јер је *прво* избор епископа био од световњака без епископа, *друго* што је одпочела свој постанак у туђој области и *треће* што је постала *без учешћа црквене власти* и трајала вољом световне власти од 1883. до 1889. године супротно канонима свете Цркве“¹⁷¹⁹ ...

Иако је Мраовићева јерархија створена нередовним и неубичајеним путем и била призната од Цариградске патријаршије тек у новембру 1884, не може се рећи да су њезини представници били људи без вредности. Теодосије Мраовић, прочелник ове јерархије, световно име било му је Тодор, рођен је 30. јануара 1816. у Баји. У Србију је прешао 1840. године (како наводи митрополит Михаило) или 1843. године (како вели Радослав Грујић)¹⁷²⁰. Пре него што је прешао у Србију Теодосије је био завршио филозофију, право и богословију у Сремским Карловцима. Када је прешао у Србију закалуђерио се и био професор Богословије. Био се прочуо нарочито због свога лепога гласа и изванредног црквеног појања. Пензионисан је после 31 године службе. Бура, која је настала у нашој Цркви без икаквог његовог учешћа, извукла га је из његовог мирног пензионерског живота и довела на чело Цркве иако он сâм то није нарочито

¹⁷¹⁵ Епископ Мојсеј, *Црквено питање...*, стр. 82.

¹⁷¹⁶ *На истом месту*, стр. 86.

¹⁷¹⁷ *На истом месту*, стр. 87.

¹⁷¹⁸ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. II, стр. 418.

¹⁷¹⁹ Митрополит Михаило, *Православна црква...*, стр. 231.

¹⁷²⁰ Радослав Грујић, *Теодосије Мраовић* (Народна енциклопедија СХС, књ. II, стр. 894)

желео. На челу Цркве остао је од 27. марта 1883. до 28. маја 1889. године. Када се митрополит Михаило вратио у земљу, Теодосије је поднео оставку и поново отишао у пензију. Умро је 27. фебруара 1892. године. Основао је Фонд од 50.000 динара за неговање црквеног појања и одредио да овим Фондом рукује певачко друштво „Корнелије Станковић“.

И митрополит Теодосије осетио је вољу краља Милана: он је, 12. октобра 1888, развео брак краља Милана и краљице Наталије, који је био закључен 5. октобра 1875. у Београду. Слободан Јовановић је дао, нимало симпатичан, портрет Теодосијеве личности. „Нови митрополит Теодосије“, вели он, „носио је на малом телу велику дугачку главу с јаким, дугачким носом прзнице и самовољника; корачао је у цркви с театралним достојанством, и задржао је и у старим годинама нешто од онога лепог појања којим се у младости одликовао. Али, ван црквених свечаности, то је био безначајан човек, који је свој положај сматрао као синекуру; „жене, песме и вино“, а у то и карте, били су главна ствар његовог живота.“¹⁷²¹ Сасвим друкчије описао је Мраовића Emil de Laveleye који га је, баш негде у то време, посетио. Он вели: „Нови митрополит, монсињор Мраовић, је један мали старчић, чија се дуга коса спушта до рамена и чије плаве очи нису без извесне оштрине.“¹⁷²²

Други по важности члан Мраовићеве јерархије био је нишки епископ Нестор. Рођен је 17. фебруара 1833. у селу Шумама, Крагујевачка Лепеница. Световно име му је било Никола Поповић. Основну школу и два разреда гимназије свршио је у Крагујевцу, а Богословију у Београду. После завршене Богословије био је учитељ, а касније свештеник. Када му је умрла жена и, годину дана касније, дете, био је послат у Кијев, где је свршио руску Семинарију и Духовну академију. Из Русије се вратио 1863. године. После повратка био је писар у Београдској конзисторији, наставник полугимназије, професор Велике гимназије. За професора Богословије постављен је 20. септембра 1868, а већ у новембру исте године за њезиног ректора. Једно време је био и вероучитељ краља Милана. Закалуђерио се на Св. Саву 1873. године. На калуђерењу је добио име Нестор. После месец дана био је произведен за архимандрита¹⁷²³.

Нестор је био врло активан човек. Године 1868. покренуо је црквени лист „Пастир“, који је уређивао четири године. После је променио име листу и назвао га „Сион“. И „Сион“ је излазио четири године¹⁷²⁴. „Човек висок, стасит, смеђа и симетрична лица, беседе увек одрешене, с познавањем живота и говора народног до најмањих особина – Нестор је увек, у друштвима, био радо слушан и задовољно гледан.“¹⁷²⁵ На епископској катедри остао је до 19. марта 1884; умро је за време обиласка неготинске епархије, којом је такође управљао. За његовог наследника био је изабран, 30. октобра 1884, Димитрије Павловић, који је посвећен 8. новембра 1884.

Ни друга двојица епископа, Самуило и Корнелије, нису остали дуго на својим катедрама: Самуило је посвећен за епископа 6. маја 1884, а већ 25. марта 1886. је умро; после његове смрти била је Шабачка епархија укинута. Корнелије је посвећен за епископа 19. априла 1883, али је већ 4. маја 1886. умро. На његово место био је изабран Никанор Ружичић, који је пензионисан после повратка митрополита Михаила.

г) Митрополит Михаило у емиграцији

После збацивања са врховног црквеног положаја, митрополит Михаило је живео у

¹⁷²¹ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. II, стр. 417-418.

¹⁷²² Emil de Laveleye, *La péninsule des Balkans*, tome I., Paris 1886, стр. 298.

¹⁷²³ Милан Ђ. Милићевић, *Поменик...*, стр. 417-418.

¹⁷²⁴ *На истом месту*, стр. 418.

¹⁷²⁵ *На истом месту*, стр. 418.

својој кући на Врачару. Иако се, бар јавно, није више мешао ни у црквене ни у државне послове, власти су га излагале разним незгодама и прогонима. Када му је тога свега било доста и када је влада, силом своје власти, створила нову јерархију, митрополит Михаило је решио да оде из земље: 11. априла 1883. кренуо је из Београда бродом до Рушчука, где је био митрополит Григорије, ученик и васпитаник Београдске богословије, који је митрополита Михаила лепо дочекао. Из Рушчука је митрополит отишао за Варну, а одатле у Цариград. Ту су га пријатељски дочекали и патријарх Јоаким III и Свети синод Васељенске патријаршије. Васкршње празнике провео је митрополит Михаило у Цариграду, топло примљен од тамошње српске колоније, која га је, још 1874. године, изабрала за почасног члана Друштва српске школе. После Васкршњих празника митрополит је, 21. априла, кренуо за Јерусалим: у Светој Земљи је провео два месеца. Када се отуда вратио отишао је, преко Цариграда, за Свету гору: настанио се био у манастиру Хиландару, где је остао два месеца ... На овоме, двоструком, хаџилуку митрополит Михаило је био будан посматрач и места која је посетио, и људи са којима је долазио у додир. То што је видео и дознао изнео је у књигама *Хришћанске светиње на Истоку*, *Животопис Пресвете Богородице* и *Света Атонска Гора*, које су штампане у Новом Саду 1886. године. „То су они духовни дарови његови из светих земаља и данас од поучне вредности, што је из изгнанства послао својој цркви и народу.“¹⁷²⁶

По повратку из Свете Горе митрополит Михаило је имао намеру да се стално настани у Цариграду, али му је, на тражење српске владе, било забрањено да ту остане. Када није могао остати у Цариграду, митрополит Михаило је отишао у Варну, али му ни ту нису дали мира, па се морао склонити у Рушчук. Ни у Рушчуку га напредњачка влада није остављала на миру, него је тражила од бугарске владе да га одатле уклони, али ова то није хтела. У Рушчуку се митрополит Михаило био настанио у хотелу „Балкан“, који је држао Херцеговац Васо Николајевић. Овде се митрополит Михаило сусрео са Николом Пашићем, са којим ће, касније, склопити пријатељске везе¹⁷²⁷.

У Рушчуку се, у ово време, купила радикалска емиграција, коју је, без обзира на њезин идеолошки став према цркви, приближавала митрополиту заједничка им мржња на краља Милана и на напредњачку владу. У Рушчуку је, према истраживањима Алексе Ивића, Пашић предложио митрополиту „да заједнички пораде на насилном уклањању краља Милана са престола и да доведу за краља или кнеза Николу или његовог зета Петра Карађорђевића. Михаило је пристао да Милана од стране жива или мртва са престола, али није пристао да се династија Обреновића лиши круне, него је тражио да се за краља прогласи Александар, син Миланов, и да се до његовог пунолетства изабере намесништво, које ће управљати земљом. Пашић најзад попусти под условом да, ако се покаже намесништво неопортуним, онда да доведу Петра или кнеза Николу за краља.“¹⁷²⁸

Када је дознао да бугарска влада има тешкоћа због тога што се он настанио на њезиној територији, митрополит је покушао да се пресели у Букурешт, али му румунска влада то није дозволила. принуђен да и даље остане у Рушчуку, а изнурен од странствовања и слабог здравља, митрополит Михаило је покушао да оде на лечење у неку бању у Аустро-Угарској што ова, због мржње према њему, није дозволила.

Године 1884. славио је Кијевски универзитет свој педесетогодишњи јубилеј на чију је прославу био позван и митрополит Михаило. Он је овај позив примио и да би

¹⁷²⁶ Стеван М. Димитријевић, *Михаило...*, стр. 36.

¹⁷²⁷ Јосиф Цвијовић, *Митрополит Михаило (1826–1898)*. У „Гласник Српске православне цркве“, фебруар 1948, стр. 11.

¹⁷²⁸ Алекса Ивић, *Никола Пашић у емиграцији 1884. године* (Споменица Николе Пашића 1845–1925, Београд 1926, стр. 78).

нашао бар мало мира отишао у Кијев. Када је тамо стигао настанио се био у Кијевско-Печерској лаври за коју је био духовно везан још из своје младости. Из Кијева је митрополит отишао у Српско Подворје у Москви, које је било дошло у финансијске незгоде: ту је он живео од 25. августа 1885. до 5. маја 1889. године. Одавде је митрополит одлазио и у Петроград и у друге крајеве Русије. Ишао је, „обично по позиву“, да служи по разним градовима. „Оној ранијој љубави руског народа према њему, сада је додат и страдалачки за правду и истину ореол. Зато он свуда бива жељен и примљен у истину као светило вере и Цркве, а свечане службе његове били су догађаји за околинду дотичног храма, мали триумфи православља и словенског полета душа руских људи и страдалника митрополита.“¹⁷²⁹

Иако је живео и кретао се у пријатељској средини, која га је поштовала и ценила, живот митрополита Михаила није био лак ни у Русији. Он је целим својим бићем остао везан за Отаџбину, коју су раздирале унутрашње међусобице и политичке борбе, које су јој умањивале углед у страном свету. Колико су му то прилике и околности дозвољавале митрополит је, и у избеглиштву, предано служио националној ствари. „У Русији митрополит Михаило постаје центар око којег се окупљају сви Срби, припадници свих странака сем напредњачке. Са њима он одржава присне везе, као и са емигрантима, како из Србије тако и из других српских крајева, а нарочито са Николом Пашићем. Али, што је нарочито важно, око њега се окупљају сви тадашњи српски студенти у Русији. Он им даје разне препоруке, ради да добију стипендије од руске владе и лично их помаже у материјалном погледу. Не прави разлике међу студентима ко је и одакле је. Не упушта се ни у то које је вероисповести, само ако припада једном од југословенских народа.“¹⁷³⁰

У Русији су обновљене и појачане везе између митрополита Михаила и Николе Пашића. „Може се с разлогом тврдити“, вели Стеван Димитријевић, „да се Пашић, који је прве политичке лекције добио у Женеву од Бакуњина, не би до краја израдио у онаквог Србина и доследног православца, да му оно бављење у Русији, као и дружење и преписка с митрополитом Михаилом, нису коригирали уверења и вратили га љубави и пуном уважавању вере, која му је у патријархалној кући родитеља његових усађена, а коју су утицаји Бакуњиновог nihilизма помутити могли.“¹⁷³¹

д) Повратак у Србију и на чело цркве

Митрополит Михаило је провео ван вршења своје црквене дужности седам година и седам месеци (од 18. октобра 1881. до 28. маја 1889). Као што су га унутрашњополитичке прилике однеле са чела цркве у Србији, тако су га новонастале промене у земљи поново вратиле на његово место. Главни противник митрополита Михаила, краљ Милан, абдицирао је 22. фебруара 1889. и своју краљевску власт, пошто је престолонаследник Александар био још малолетан, пренео на намесништво, које су сачињавали: Јован Ристић, генерал Коста С. Протић и генерал Јован Бели-Марковић. Намесништво је 24. фебруара 1889. именovalo нову владу са генералом Савом Грујићем на челу. Ова влада је, на предлог краља Милана, 27. фебруара 1889, амнестирала Николу Пашића, који је 1883. године био осуђен на смрт.

И Јован Ристић и Сава Грујић били су присни пријатељи митрополита Михаила. То је, сада, био и Никола Пашић, чији је утицај, после повратка у земљу, почињао све више да расте. Политика смиривања у земљи, коју је нова влада спроводила, захтевала

¹⁷²⁹ Стеван М. Димитријевић, *Михаило...*, стр. 38.

¹⁷³⁰ Драгослав Страњковић, *Светолик Ранковић и митрополит Михаило* (Прилози за књиж., језик, историју и фолклор, књ. XXIII, св. 1-2, 1957, стр. 109.

¹⁷³¹ Стеван М. Димитријевић, *Михаило...*, стр. 39.

је и смиривање у Цркви. „Нова је влада одмах почела преговоре у два правца: са митрополитом Мрашом и његовим владикама, да одступе, а са митрополитски Михаилом и владиком Јеронимом, да се врате на своја места.“¹⁷³² Напредњачка јерархија је и сама схватила да је дошло време да она одступи: 27. маја 1889. митрополит Теодосије и владике Никанор и Димитрије понудили су министру просвете и црквених послова *изјаву* у којој се каже да они *добровољно* одступају са својих епископских катедри и траже да стара јерархија што пре дође на своје место¹⁷³³.

Користећи се овим, свакако и разумним и родољубивим гестом напредњачке јерархије, намесници су, 28. маја 1889, издали указ којим се митрополит Михаило враћа на своје место, а владика Јероним поставља за епископа Нишког. „Доцније је избором Дечанског архимандрита Саве за епископа жичког и Мелентија за епископа тимочког Архијерејски сабор био попуњен. Шабачка је епархија остала и даље додата београдској.“¹⁷³⁴ Сâм митрополит Михаило записао је о своме повратку на чело цркве да је „на позив земаљске српске владе дошао у Србију из Русије и свечано, 28. маја 1889. године, лицем на први дан Св. Тројице враћен на управу Српске цркве, која је тада била окрњена са две епархије: неготинском и шабачком, које су укинуте 1886. године“¹⁷³⁵.

Митрополит Михаило је, стварно, стигао у Београд већ 18. маја 1889. године. На пристаништу на Сави дочекало га је много народа, а Нићифор Дучић му је одржао поздравни говор, који је почео речима: „Српска црква ликује, српско свештенство се радује, српски народ се весели Твојему повратку, велики јерарше, у своју милу Отаџбину, у наручје своје Цркве, коју си дуго служио, служио побожно и неуморно по примјеру Св. Саве српскога на њезину славу, а српском свештенству и народу на корист и дику.“¹⁷³⁶

Дучић је, у своме поздравном говору, нагласио да „повратак пређашње каноничне јерархије ... прекида и завршује црквено питање у краљевини Србији“¹⁷³⁷. Прва и најпреча брига митрополита Михаила била је, после његовог повратка, да се у цркви васпостави редован канонски поредак, који је био нарушен. Ово је било могуће само тако ако се укину измене и допуне Закона о црквеним властима од 31. децембра 1882, којима је влада и омогућила и легализовала нередовно стање у цркви. Пошто је напредњачка јерархија добровољно одступила, није са те стране било тешкоћа. И влада је, нешто због унутрашњополитичких, а много више због спољнополитичких, разлога и обзира према јавном мњењу у Русији, била склона да се Закон од 31. децембра 1882. укине.

Пројект новог *Закона о црквеним властима источно-православне цркве*, који је донет 27. априла 1890, рађен је под надзором митрополита Михаила, али само *озаконење* већ готовог нацрта није прошло без тешкоћа и трвења између митрополита и владе. Пројект овога Закона дао је митрополит Михаило на оцену Нићифору Дучићу. У својим *примедбама* Дучић вели да је доношење једног новог Закона о црквеним властима велика потреба и додаје: „Какав буде тај нови Закон о црквеним властима такве ће и пошљедице од њега бити за Српску цркву, њезину управу и српско свештенство у краљевини Србији.“¹⁷³⁸ Дучић је предлагао да Српска православна црква у Србији буде подигнута на степен патријаршије, јер она „има на то историјско и

¹⁷³² Живан Живановић, *Политичка историја Србије*, књ. III, Београд 1924, стр. 30.

¹⁷³³ *На истом месту*, стр. 30, белешка 1.

¹⁷³⁴ *На истом месту*, стр. 30.

¹⁷³⁵ Митрополит Михаило, *Православна црква...*, стр. 208.

¹⁷³⁶ Нићифор Дучић, *Књижевни радови*, књ. V, Београд 1898, стр. 341.

¹⁷³⁷ *На истом месту*, стр. 343.

¹⁷³⁸ *На истом месту*, стр. 88.

канонско право, а пречега ни достојнијега јерарха за српског патријарха нема од данашњега архијереја-митрополита Србије Михаила¹⁷³⁹. За ово проглашење, мислио је Дучић, потребно је да се тражи од Порте пристанак, да тај патријарх буде признат на целој српској територији, која се још налази под турском влашћу, јер „без тога не би много вриједило само име патријарха у садашњим границама краљевине Србије, а егзарха никако“¹⁷⁴⁰.

У новом Закону о црквеним властима остале су неке, иако нешто измењене, одредбе из Закона о црквеним властима од 31. децембра 1882. године (нпр. одредбе о избору митрополита). Спор између владе и митрополита појавио се око питања: *како* да се постављају чланови Духовник судова и *ко* ће бити председник Великога духовног суда? Митрополит је тражио да се сва власт у Цркви врати епископима, а радикална странка, која је имала у својим редовима доста нижега свештенства, желела је да се власт епископа обузда¹⁷⁴¹.

Према пројекту Закона о црквеним властима од 27. априла 1890. требало је да председник Великог духовног суда буде митрополит, а да чланство овога суда поставља влада на предлог Архијерејског сабора. Чланове Епархијских духовних судова постављала би влада на предлог епархијских епископа. „Овакво и оволико мешање епископа у духовно-судске послове значило је спајање духовно-црквене и духовно-судске власти у истим рукама и, с тим у вези, претерано појачавање епископске моћи. Народна скупштина није хтела на то пристати: избор чланова Духовних судова она је пренела с Архијерејског сабора и епископа на збор епархијског свештенства. Архијерејском сабору остављено је само право да од пет чланова Великог духовног суда бира једног; председник тога суда није био митрополит, него један од епископа, такође изабран од Архијерејског сабора.“¹⁷⁴²

Митрополит Михаило није хтео да пристане на ово па је дошло до сукоба између њега и владе. Сукоб је био изглађен интервенцијом руског посланика. Направљен је један компромис: Скупштинска одлука остаје, „али је донето једно прелазно наређење, да ће се приликом прве примене новог црквеног Закона постављати по споразуму између владе и дотичних епархијских епископа, а чланови Великог духовног суда по споразуму између владе и митрополита. Ако ништа друго, а оно бар за свога живота, митрополит Михаило је задржао духовне судове и зависност према себи и епископима.“¹⁷⁴³ Слободан Јовановић вели да се утицају Русије има да захвали што је Народна скупштина пристала да попусти: тако је Закон од 1890. године „био делом по њеном, а делом по његовом укусу“¹⁷⁴⁴.

Закон о црквеним властима од 27. априла 1890. бранио је пред Народном скупштином Нићифор Дучић. Он је давао посланицима објашњења на сваки члан Закона. Није много успео да обеснажи захтеве посланика, али му је пошло за руком да их приволи да се обнови неготинска епархија. Скупштина је усвојила Закон 16. априла, а краљ га је потписао 27. априла. „Тијем су укинуте антиканоничке допуне и скинут Дамоклов мач изнад главе отачаствених архијереја и отачаственог свештенства, који им бјеше стављен чланом 8 тијех допуна“¹⁷⁴⁵.

Закон о црквеним властима источно-православне цркве од 27. априла 1890, са изменама и допунама од 26. априла 1895. као и изменама и допунама од 29. јула 1898. и

¹⁷³⁹ *На истом месту*, стр. 91.

¹⁷⁴⁰ *На истом месту*, стр. 92-93.

¹⁷⁴¹ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. I, Београд 1929, стр. 39.

¹⁷⁴² *На истом месту*, стр. 38.

¹⁷⁴³ *На истом месту*, стр. 39.

¹⁷⁴⁴ *На истом месту*.

¹⁷⁴⁵ Нићифор Дучић. *Књижевни радови*, књ. V, стр. 139.

изменама и допунама у члану 228 од 11. јануара 1899. и 29. јануара 1900. остао је на снази у Србији све до краја Првог светског рата. Важно у овоме Закону, а то је остало и после свих измена и допуна, јесте то да је *појачан утицај државне власти* како на избор митрополита тако и на рад Духовних судова, чије су судије добиле сва права судија грађанских првостепених судова, а секретари и писари епархијских духовних судова постали су државни чиновници и имали су сва права државних чиновника (чл. 106)¹⁷⁴⁶.

У изборно тело, које бира архиепископа Београдског и митрополита Србије, улазило је око девет световних лица, али су већину чинила ипак духовна лица (чл. 127)¹⁷⁴⁷. Знак јакога утицаја световне власти био је и то, што Изборно тело сазива министар просвете и црквених послова, а не духовна власт (чл. 131). Избор је био пуноважан тек онда када га потврди владар, о чему министар просвете и црквених послова извештава и министре и епископе, а ови остале црквене власти (чл. 140, 141).

Закон о измени и допуни у Закону о црквеним властима од 27. априла 1890. донет је 29. јула 1898. године. Ово је било потребно ради измирења обадве јерархије, а и ради побољшања материјалног положаја епископа: Закон од 27. априла 1890. године био је смањио плату митрополиту од 21.000 на 12.000 динара, а епископима од 12.500 динара на 8.500 динара. Нови Закон је одредио митрополиту 21.500, а епископима 11.000 динара. По новом Закону била је обновљена шабачка епархија.

ђ) Последње године живота митрополита Михаила

Последње године своје управе црквом провео је митрополит Михаило у великој активности. Растом ситан и мали био је он активна природа, свестрано радознала и заинтересована не само црквеним него и општенационалним проблемима. Владама, које су се често смењивале на управи земље, било би много пријатније да се митрополит мање интересовао и њиховим радом и питањима спољне политике. Сам повратак митрополита Михаила на чело цркве онерасположило је, поново, Аустро-Угарску, која се плашила, и то не без разлога, да ће митрополит поново почети акцију у Босни и Херцеговини. Краљ Милан се био обавезао *Тајном конвенцијом*, која је продужена у фебруару 1889. године¹⁷⁴⁸, „да нећемо трпети политичке, верске, нити какве друге мутње које би са нашега земљишта ишле противу Аустро-Угарске монархије, подразумевајући ту Босну, Херцеговину и Новопазарски санџак“¹⁷⁴⁹. У повратку митрополита Михаила Аустро-Угарска је гледала непријатељски акт па је била поручила српској влади да је митрополит Михаило њезин политички противник и да ће се он „направити центром свих сплетака противу Монархије, а нарочито против Босне и Херцеговине“¹⁷⁵⁰.

Аустро-Угарска се није у овоме преварила. Митрополит Михаило није престао да се интересује за судбину нашега народа у Босни и Херцеговини. Да би што боље и тачније био обавештен о свему шта се тамо ради и о невољама са којима народ има да се бори, послао је митрополит Михаило, у тајној мисији, Мила Павловића-Крпу у Босну. Павловић је ишао прерушен у занатлију и обишао све веће градове и многа села. Резултате тих својих запажања изнео је касније у књизи *Православље у Босни и Херцеговини*, која се појавила 1898. године у Београду. Као писац фунгирао је „П. М.

¹⁷⁴⁶ *Зборник правила...*, стр. 279-280.

¹⁷⁴⁷ *На истом месту*, стр. 284.

¹⁷⁴⁸ Стојан Протић, *Тајна конвенција између Србије и Аустро-Угарске (У Одломци из уставне и народне борбе у Србији)*, Београд 1911, стр. 140).

¹⁷⁴⁹ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. I (1889–1897), стр. 76.

¹⁷⁵⁰ *На истом месту*.

Томић¹⁷⁵¹: Књига је била штампана тајно, али је за њу ипак дознало аустро-угарско посланство у Београду и издејствовало да се књига заплени и сви заплењени примерци спале. Спасено је само неколико књига¹⁷⁵¹.

Павловић је нашао да је наш народ у Босни и Херцеговини живео под јаким и политичким и верским притиском. „Народ се“, вели он, „очајно бори, подноси невероватне жртве иако зна и осећа да му је борба узалудна докле год буде под управом, која је отворени непријатељ православља и српске народности. С тим је начисто сваки честит човек у Босни, да ће народ вазда бити гоњен, докле буде био под окупацијом, и да религиозни проблем, који је од животне вредности, као и аграрно питање, неће моћи никако бити решен.“¹⁷⁵²

И на унутрашњополитичком плану имале су владе незгоде са митрополитом Михаилом. Митрополит Теодосије је, видели смо, 12. октобра 1888, развео брак краља Милана и краљице Наталије. Правоваљаност овога развода није признавао митрополит Михаило. Он је, 16 јуна 1890, поништио одлуку митрополита Теодосија и о томе издао краљици Наталији *писмено* решење¹⁷⁵³. Повод за ово била је једна представка, коју је краљица Наталија била поднела Архијерејском сабору. Архијерејски сабор је, 11. јуна 1890, стао на гледиште да је „ондашњи митрополит као ненадлежан примио краљев захтев, и сам, без саборског споразума, једнолично издао разводно писмо и не саслушав краљицу, погазио и закон и Устав, по коме „нико не може бити осуђен док не буде саслушан“¹⁷⁵⁴...Када је краљица добила овај акт она је „тражила да јој се признају права која су јој припадала као чланица краљевског дома. У томе циљу она је упутила и један меморандум Народној скупштини“¹⁷⁵⁵.

Овакво држање митрополита Михаила и Архијерејског сабора било је довело у незгодан положај Намесништво, које је затражило од митрополита да и он и Архијерејски сабор узму поново у разматрање своју одлуку са којом је сада краљица Наталија почела да уцењује. Ово је и учињено: 5. јула 1890. донео је Архијерејски сабор одлуку „да је пређе свршено питање односно напоменути брачни спор, решава: да се поново неће упуштати у расправу *свршенога чина*“¹⁷⁵⁶.

Овај други акт митрополит Михаило „није завео у протокол нити је ударио печат на њ. Те пропуштене формалности митрополит је исправио тек онда када се у Митрополији појавио сâм краљ Милан са својим адвокатом“¹⁷⁵⁷ ... Цела ова ствар, непријатна и Намесништву и влади и митрополиту, није тако брзо легла. На митрополита Михаила су били љути и Намесници и влада. Због тога он, 22. септембра 1890, пише Јовану Ристићу једно писмо у коме га моли да „без гњева расудите предмет који је Вама неповољан“¹⁷⁵⁸. „Нико од људи беспристрасних“, вели митрополит, „не може нас осудити у овој ствари, када проучи све што се збило. И ми смо готови претрпети све што људи хоће да нам учине, пазећи само да не сагрешимо Богу. Нека буде воља Божја с нама.“¹⁷⁵⁹

Пред крај свога живота морао је митрополит Михаило, стицајем околности, да ради заједно и са владом на чијем је челу био Стојан Новаковић. Стојан Новаковић,

¹⁷⁵¹ Приватно саопштење Миле Павловића писцу.

¹⁷⁵² П. М. Томић, *Православље у Босни и Херцеговини*, Минхен 1954, стр. 89-90.

¹⁷⁵³ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. I, стр. 152; сравни: Живан Живановић, *Политичка историја Србије...*, књ. III, стр. 65.

¹⁷⁵⁴ Живан Живановић, *Политичка историја Србије...*, књ. III, стр. 65.

¹⁷⁵⁵ Гргур Јакшић, *Из новије српске историје, Абдикација краља Милана и друге расправе*. Београд 1953, стр. 224.

¹⁷⁵⁶ Живан Живановић, *Политичка историја Србије...*, књ. III, стр. 65.

¹⁷⁵⁷ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. I, стр. 153.

¹⁷⁵⁸ Живан Живановић, *Политичка историја Србије...*, књ. III, стр. 66.

¹⁷⁵⁹ *На истом месту*.

главна личност у прогоњењу митрополита Михаила, дошао је на власт 23. јуна 1895. и остао на власти само годину и по ... Обадва, на свој начин, изузетно велике и значајне личности, били су митрополит Михаило и Стојан Новаковић, по много чему, веома различити. Када су се нашли на највишем положају у Цркви и држави, митрополит Михаило и Стојан Новаковић, без обзира на своје раније личне односе, морали су да раде заједно и да, бар пред јавношћу, одржавају коректне односе. Слободану Јовановићу, који је био очевидац првог сусрета између Новаковића и митрополита, имамо да захвалимо за опис овога сусрета. „Када је митрополит дошао, први пут, у министарство иностраних дела, у званичну посету код Новаковића, ја сам имао да га уведем. Новаковић је изашао пред митрополита још погуренији него обично, јер је као имао намеру да се поклони. Митрополит, у свечаној свиленој хаљини, примицао се ситним срамежљивим корацима, и својом старачком руком оцртавао један слабачки благослов. Супротност између ова два човека била је велика: колико год је један био висок и крупан, толико је други био ситан и мали, – и када се Новаковић нагао према митрополиту, изгледало је да га може узети свега у наручје. Они се поздравеше с једном застиђеном усрдношћу. Затим се, доста пометено, спустише на једно превећ мало канабе, на коме су морали седети стешњени један уз другог као у трамвају. Цео је приказ био тужно смешан. Та су се два човека мрзела и борила један с другим годинама, а сва та мржња и борба свршила се тиме, да се једнога дана нађу на истом канабету, принуђени да се један на другог љубазно смеше.“¹⁷⁶⁰

Митрополит Михаило је живео, после пада Новаковићеве владе, још нешто око тринаест месеци: умро је 5. фебруара 1898, у четвртак, у 12 сати и 10 минута. Умро је од запаљења плућа, које је настало због нахладе коју је добио на погребу једнога вишег официра. Још 30. јануара он је председавао главној скупштини Друштва за подизање храма Св. Саве¹⁷⁶¹. Символична су, у вишој мери, ова два момента са краја митрополитова живота: као и Свети Сава, и митрополит Михаило умире од запаљења плућа, а последњи његов наступ у јавности је залагање за подизање храма Светог Саве.

Митрополит Михаило је био сахрањен о државном трошку: влада је за ту сврху одобрила 6.000 динара¹⁷⁶². Сахрањен је у Београдској саборној цркви. Српско свештенство подигло му је леп споменик ... Од посвећења за епископа (14. октобра 1854) па до своје смрти, 5. фебруара 1898, провео је митрополит Михаило у епископском чину 43 године, три месеца и 20 дана – половину људског живота¹⁷⁶³.

Смрћу митрополита Михаила угасио се један дуг, радан, плодан и родољубив живот, пут трпљења, јавних и тајних прогона и ометања у раду, који је био рад за Цркву и нацију. У очима својих сарадника, који су га ближе познавали и знали о његовом раду и оно што није било за ширу јавност, изгледао је митрополит Михаило као горостас, који надвисује и најбоље међу својим савременицима. Нићифор Дучић, близак сарадник митрополитов, рекао је, после митрополитове смрти, да наша Црква „послије Св. Саве није имала просвећенијега, достојнијега, и заслужнијега архипастира“¹⁷⁶⁴.

И када би се овај Дучићев суд нешто сузио, остало би и онда солидно језгро једне велике и необичне личности, која је и неуморно радила и много урадила. Митрополит Михаило имао је увек пред очима *целину* и Цркве и нације. Владе, које су се у Србији смењивале чешће него што је то било корисно, и разни утицаји који су струјали Србијом, слабили су и утицај Цркве и разбијали јединство нације. Духовник и у личном животу и у својим сагледањима видео је митрополит Михаило јасно какве све

¹⁷⁶⁰ Слободан Јовановић, *Моји савременици: Стојан Новаковић, Љубомир Недић*, Виндзор 1961, стр. 17.

¹⁷⁶¹ Живан Живановић, *Политичка историја Србије...*, књ. IV, Београд 1925. стр. 31.

¹⁷⁶² Никола П. Шкерковић, *Записници седница Министарског савета...*, стр. 486.

¹⁷⁶³ Живан Живановић, *Политичка историја Србије...*, књ. IV, стр. 31.

¹⁷⁶⁴ Нићифор Дучић, *Књижевни радови*, књ. V, стр. 317.

опасности за душу народа носе у себи антирелигиозни утицаји који су се разливали Србијом. И сâм добро образован и пријатељ учености, умео је да дели корисно у модерној просвећености од онога безбожног и разорног у њој. Антицрквене струје са Запада доприносиле су однорођавању државе и материјализовању друштва, које је постајало све неосетљивије за идеје и идеале Цркве. Национално револуционарство коме је митрополит Михаило био предан до сржи свога бића није, у своме остварењу, доносило оно чему се он надао: процват вере у националној држави. У једноме Мемоару, писаном у доба Намесништва, стоји да су често људи „из Турске“ долазили митрополиту и он им је увек говорио „да је за њих такве јунаке срамота да трпе хрђе и поган за господаре“¹⁷⁶⁵. Милица Стојадиновић-Српкиња писала је 10. јануара 1876. Герману Анђелићу из Београда да је велика повика на митрополита Михаила: „Како било“, вели она, „тек мени је њега жао, ако он падне, православије у Турској изгубило је у њему много, изгубило је све ... Он неуморно ради. Новци, што из Русије за Херцеговину долазе преко њега иду, он сâм пише, он експедира“ (Алекса Ивић, *Архивска грађа о југословенским књижевницима и културним радницима*, књ. IV, 1723–1887, Београд 1935, стр. 414).

Ласкавци око кнеза Михаила нападали су митрополита Михаила и због овога. Много више, упорније, нескрупулосније и неуморније нападали су митрополита они који су зазирали од његовог утицаја на двору бојећи се за своја места и своје планове, храњене увек личним интересом. По свему друкчији од својих противника, без икакве жеље да утиче на владање, али одлучан када је требало бранити права која је он имао у Цркви, сметао је митрополит Михаило овим људима који су плели мреже сплетака и интрига око њега и покушавали да га оцрне на двору. Ожалошћен због овога и уморан, иако на почетку своје управе Црквом, писао је митрополит 10. априла 1860. кнезу Михаилу, да он није тражио митрополитски положај, „него сам морално принуђен ово примити и радио сам као што сам разумео свој позив трудећи се да свештенство и народ има више побожности и моралности христијанске“¹⁷⁶⁶.

Остварењу овога задатка био је, углавном, посвећен и цео књижевни и научни рад митрополита Михаила, који је био врло плодан. Поред свих својих, и црквених и националних, послова он „даном дано седи за писаћим столом и неуморно пише и издаје списе, у којима обрађује како практична питања из црквеног живота и даје упутства за правилну примену ових, тако исто пише књиге опште богословско-верског значаја за ширу и научну публику. Преко педесет списа исковало је и Цркви дало његово неуморно перо. Његов дух је стално био напрегнут и бодар, воља активна, ум бистар и радљив. Он даје *нове* основе и правац црквеној књижевности и пракси“¹⁷⁶⁷. И Радослав Грујић вели да је митрополит Михаило био „први и до данас најодличнији богословски писац у Србији, који је иза себе оставио око педесет штампаних радова, од којих су неки обимна и опсежна дела“¹⁷⁶⁸.

И у своме књижевном раду био је митрополит Михаило изразит представник српског архипастира, који не може да одваја *православно* од *српскога* и који, не без разлога, у гушењу православне верске свести види и слабљење српске националне свести. У своме књижевном раду митрополит Михаило је учитељ и свога свештенства и своје пастве. Од *Архијерејског поучења новорукоположеном свештенику* (1860) преко *Мудрог игумана* (1863), *Ручне свештеничке књиге* (1876), *О монаштву* (1863) и *Духовника* (1872) протеже се свуда пастирско-инструктивна тежња: да и монашко и

¹⁷⁶⁵ Васиљ Поповић, *Сукоби између митрополита Михаила и владе* (Летопис Матице српске, књ. 342, 1935, стр. 180).

¹⁷⁶⁶ *На истом месту*, стр. 173.

¹⁷⁶⁷ Јосиф Цвијовић, *Митрополит Михаило* (Гласник Српске православне цркве, фебруар 1948, стр. 9)

¹⁷⁶⁸ Радослав Грујић, *Историја српске православне цркве*, стр. 153.

парохијско свештенство поучи и да му објасни пут којим треба да иде.

Као врховни архипастир, свестан одговорности за духовни напредак свога стада, митрополит Михаило је ревностно поучавао верне и био изванредан беседник. Као млад митрополит, пун пастирске ревности, умео је он да и старога кнеза Милоша троне до суза. Из пастирско-поучне области остала су следећа митрополитова дела: *Пастирске поуке православним хришћанима* (1860), *Пастирске беседе војницима* (1865), *Поучење матере о васпитању мале деце* (1870), *Девојачко пунолетство* (1871), и *Пријатељ младежи* (1874).

За свештенство су значајна дела: *Црквени учитељ* (1861), *Православни проповедник* (четири тома са скоро две хиљаде страница), *Душевни дневник* (1859), *Природа и разум* (1870) и, нарочито, *Црквено богословље* (1860) и *Херменевтика...* Уређењу и штампању богослужбених књига посвећивао је митрополит Михаило велику пажњу. Он је „састављао и тиме уједначио чинове за специјално српске обичајне обреде: резање славског колача (1862), чин крсног хода, ношење литије (1872), правила над кољивом које се на вечерње доноси и над оним, што се на парастосу и на литургији благосиља¹⁷⁶⁹”.

Митрополит Михаило је издао треће издање *Србљака* (1861). У ово издање унео је *службе* оних Срба-светитеља, којих није било у ранијим Србљацима (Римнички 1761, Московски 1765)¹⁷⁷⁰. Већини Срба-светитеља написао је митрополит Михаило синаксаре¹⁷⁷¹. Митрополит Михаило је поправио и допунио службу светим *Кирилу и Методију*, коју је био саставио казански архиепископ Антоније. Прерадио је и службу светог *Прохора Пчињског* (1879) и саставио службу светом *Петру Цетињском*, која је штампана у Москви 1895. године. Овом службом „попуњена је једна осјетна празнина међу црквеним службама српских светаца¹⁷⁷²”.

Ни историјски радови митрополита Михаила нису без значаја. То су: *Поглед на историју српске цркве* (1856), његов магистарски рад, *Православна црква у кнежевини Србији* (1874), *Православна црква у краљевини Србији* (1895), *Хришћанске светиње на Истоку* (1886) и *Света Гора Атонска* (1886). И ови су радови пуни корисног материјала.

2. Измирење јерархије

Смрћу митрополита Михаила и, још пре тога, смрћу владике Јеронима (1894), нестало је оних епископа које је била уклонила напредњачка влада. Владика Мојсеј је добио положај државног саветника и епархија га није више интересовала. Нови епископи, изабрани после повратка митрополита Михаила, иако су били његове присталице, нису ометали измирење са представницима напредњачке јерархије. Од ове јерархије била су остала само два епископа, Димитрије и Никанор, обадва људи од рада и књиге. Избором нишког епископа *Инокентија Павловића* за наследника митрополита Михаила остала је ова епархија упражњена и њу је требало попунити. „Али у исти мах с том потребом појави се и мисао: да се ‚канонска јерархија‘, коју су сада представљали новоизабрани митрополит Инокентије, и владике Сава и Мелентије, измири са ‚неканонском‘, коју су, бар по имену, представљали смењене владике Димитрије и Никанор ... Мисао о измирењу није се јавила међу архијерејима, који су бар дотле држали гледишта митрополита Михаила ... Мисао та изнесена је новом митрополиту и владикама од стране владе, а преко министра просвете. Она је означена као нарочита

¹⁷⁶⁹ Стеван М. Димитријевић, *Михаило...*, стр. 21.

¹⁷⁷⁰ Радослав Грујић, *Србљак* (Народна енциклопедија СХС, књ. IV, стр. 330)

¹⁷⁷¹ Радослав Грујић, *На истом месту*.

¹⁷⁷² Нићифор Дучић, *Књижевни радови*, књ. V, стр. 315-316.

жеља краљева, који је, заузимајући краљевску власт, 1. априла 1893 године, застао митрополита Михаила на управи црквеној.¹⁷⁷³

До измирења је дошло после 15. фебруара 1898. када је за новог митрополита изабран Инокентије: истог дана влада је одликовала све епископе, а месец дана касније, 17. марта, изабран је био за нишког владуку Никанор Ружичић. Влада је, 29. јула 1898, донела Закон о изменама и допунама Закона о црквеним властима од 27. априла 1890: овим новим Законом обновљена је шабачка епархија и повећана плата епископима. За епископа шабачкога био је изабран Димитрије Павловић, који је, после повратка митрополита Михаила, био постављен за државног саветника.

Измену Закона о црквеним властима од 27. априла 1890. донела је влада Владана Ђорђевића, који је, како вели Слободан Јовановић, „водила епископску политику“¹⁷⁷⁴. Ова је влада довела на митрополитски положај владуку *Инокентија*. Сâм Владан Ђорђевић истиче да је његова влада журила да се што пре попуни упражњена митрополитска столица, да би се тиме онемогућило да опозиција и страни утицаји користе новонастало стање за своје политичке циљеве: избор је извршен 15. фебруара 1898. и већ тога истог дана краљ је потврдио овај избор¹⁷⁷⁵.

Инокентије Павловић, световно име му је било Јаков, рођен је у Шапцу 31. јула 1840. године. Син је познатог протојереја Јована Павловића, који је био посланик на Светоандрејској скупштини. Основну школу и четири разреда гимназије свршио је у Шапцу, а два разреда богословије у Београду. После је био послат у Кијев, где је завршио Семинарију и Духовну академију. У отаџбину се вратио 1863. године и био већ 31. јула 1863. рукоположен за свештеника. Био је суплент гимназије у Крагујевцу, затим професор. Од 1864. до 1870. године био је војни свештеник и свештеник Казненог завода у Крагујевцу. Од почетка 1870. године налазио се на дужности професора богословије, а 2. јануара 1871. постављен је за ректора богословије. Године 1877. био је постављен за вероучитеља Више женске школе. Дуго година је био дворски свештеник, а 5. марта 1880. био је постављен за начелника Црквеног одељења у министарству просвете и црквених дела. На овој дужности је остао све до 1. новембра 1886. када је, поново, враћен у богословију. Пензионисан је 15. августа 1893. године. Годину дана пре пензионисања остао је удовац. Закалуђерио се 24. новембра 1892. и добио име Инокентије. За епископа нишкога изабран је 1. августа 1894, и завладичен дан касније¹⁷⁷⁶.

За митрополита је дошао вољом двора и владе. Чињеница да је и он био руски ђак и штићеник митрополита Михаила олакшала је, пред Русијом, његов избор. Био је, у свему, просечан човек, који иза себе није оставио никакво значајно дело. Бавио се књижевним радом: по разним часописима објављивао је своје чланке са богословско-педагошком садржином. Написао је око 250 проповеди, али све нису штампане¹⁷⁷⁷.

Наследник митрополита Инокентија био је *Димитрије Павловић* (1905–1930), личност много интересантнија, даровитија и за цркву заслужнија. Рођен је 15. октобра 1846. у Пожаревцу у занатлијској породици. Основну школу и гимназију учио је у Пожаревцу, Великом селу и Београду. У богословију је ступио после завршенога петог разреда гимназије и завршио је 1868. године. После завршене богословије био је две године учитељ, а 1870. године се рукоположио и постао капелан код свога таста, Луке Радовановића, у Лапову. Рано је остао удовац: као удовац уписао се на филолошки

¹⁷⁷³ Живан Живановић, *Политичка историја Србије...*, књ. IV, стр. 33-34.

¹⁷⁷⁴ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. II (1897–1903), Београд 1931, стр. 24.

¹⁷⁷⁵ Vladan Georgevitch, *Das Ende der Obrenovich*, стр. 104.

¹⁷⁷⁶ Митрополит Михаило, *Православна црква...*, стр. 230; срани: Гласник православне цркве у краљевини Србији, 1903, стр. 425.

¹⁷⁷⁷ Радослав Грујић, *Инокентије Павловић*, (Народна енциклопедија СХС, књ. III, стр. 264).

одсек Велике школе у Београду. После завршених студија био је наставник у богословији.

Када је уклоњен митрополит Михаило и успостављена нова, напредњачка, јерархија, Димитрије је био изабран за нишког владика: посвећен је 5. новембра 1884. године. На овој катедри остао је до повратка митрополита Михаила. Тада се повукао и отишао у Париз, где је три године студирао словенску филологију и књижевност. Провео је две године на Националном агрономском институту у Монпељеу. У Србију се вратио 1894. године. По повратку влада му је поверила да оде у Хиландар и у њему среди односе. Бавећи се у Хиландару владика Димитрије је проучавао *Тупик Св. Саве* па га је касније и објавио. Када се вратио из Хиландара био је постављен за државног саветника, а после измирења јерархије за епископа шабачког. На томе положају остао је до 11. августа 1905. када је био изабран за митрополита. На положају митрополита остао је до 12. новембра 1920. нешто више од 15 година, када је био изабран за патријарха обновљене и уједињене Српске патријаршије¹⁷⁷⁸.

Време Димитријевог митрополитовања било је веома бурно за цео српски народ: из херојских подвига Србије, беспримерних по лепоти и величини њезиних замаха, узрасло је српско и национално и црквено уједињење. У овим данима, пуним полета и вере, митрополит Димитрије, и сâм ношен делотворним родољубљем, био је стално у првим редовима прегалаца за остварење народних идеала. У време грозничаве анексионе кризе 1908. године, која је дубоко ујела за срце сваког Србина, митрополит Димитрије је написао један документован меморандум руском Св. Синоду, који је био читан по свима руским црквама. После Балканских ратова митрополит Димитрије је извео присаједињење наших области на Југу српској Митрополији.

Када је Србија, за време Првог светског рата, била привремено савладана, повукао се, преко Албаније, и митрополит Димитрије. У емиграцији је био врло активан и учинио и Цркви и народу много користи. Један очевидац описао је митрополитов изглед у Албанији овако: „Чинио је симпатичан утисак својим благим лицем и својом као снег белом брадом. Личио је на оне свеце, како их виђамо насликане по нашим црквама из доба када модернизам још није био ушао у црквену сликарску уметност...“¹⁷⁷⁹

По повратку у отаџбину он ће још дуго остати на челу цркве.

3. СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА У ЈУЖНОЈ И СТАРОЈ СРБИЈИ

1.

Епархије Пећке патријаршије, укинуте 1766. године, које су се почетком XIX века налазиле на подручју изван Црне Горе и Београдског пашалука, остале су и даље под управом грчких владика. Њихова управа била је народу разноврсно тешка: као и свуда, грчке владике су и овде биле грабљиве, али, мање-више, формално, чврсте у вери и одане цркви. Као органи Васељенске патријаршије они су имали *султанске берате* и уживали заштиту закона. Својој словенској пастви били су *национално* туђи, јер је ретко који од њих знао словенски језик. Богослужење су, скоро искључиво, вршили на своме језику, али је парохиско свештенство, нарочито по селима, служило на словенском језику. Центри црквеног и духовног живота и у овим крајевима били су наши манастири, који су чували и црквену и националну традицију нашу. У Старој

¹⁷⁷⁸ Радослав Грујић, *Димитрије Павловић* (Народна енциклопедија СХС, књ. III, стр. 262); сравни: Драг. Страњаковић, *Уједињење Српске православне цркве и обнова Пећке патријаршије* (Гласник Срп. прав. цркве, април 1962, стр. 146-147)

¹⁷⁷⁹ Милан Стојадиновић, *Ни рат ни пакт*, Буенос Аирес 1963, стр. 112.

Србији: Патријаршија, Дечани и Грачаница, а у Јужној, поред осталих, манастири у Скопској Црној гори, затим св. Наум, Прохор Пчињски и Лесновски манастир. Године 1884. писао је Иван Јастребов, да се тада у Скопском округу налазило око тридесетак манастира, „од којих неки још у целости постоје као жива сведочанства српског живља, које се до пре неколико година као такво и сматрало, док се није почело живо на томе радити, да се *поблгари*, благодарећи најпре равнодушности, а доцније и неумешности српских родољуба, а садашњим приликама згодним за Блгаре и њиховој енергичности“¹⁷⁸⁰. Важну улогу у животу цркве играле су по већим градовима *црквене општине*, које се, постепено, почињу све више истицати у националној борби.

Као и у другим нашим крајевима, пре него што су били ослобођени од Турака, и у Јужној и Старој Србији, било је парохијско свештенство главни носилац и националног и црквено-верског живота. И овде се свештенство спремало или у манастирима или код појединих свештеника. У манастиру Св. Прохора Пчињског постојала је у XIX веку, поред једне *зографске*, и школа за спремање свештеника. „Та је школа била старовременска и учило се из црквено-словенских књига. У манастирску школу примана су деца која су остајала без родитеља.“¹⁷⁸¹ Свештеничко звање било је обично наследно и „остајало од оца сину, или од брата брату, по целој овој области у првим деценијама XIX века свештенике су давале само три породице.“¹⁷⁸² У Кумановској области „до појаве Егзархије, а донекле и после, само је село бирало себи и пароха и опредељивало се у народним пословима како је хтело.“¹⁷⁸³ „Ако село нема свештеника па ко хоће да буде парох тога села понуди му се и добије *мухуре* (потписе) од сељака да га хоће и с тиме отиде владици и тражи да га овај рукоположи за дотично село. Или само село учини владици представку и тражи да му овај за свештеника рукоположи дотичнога“¹⁷⁸⁴. „Народ је, исто тако, бирао и црквену и манастирску управу. „То се вршило сваке године о годовном дану дотичнога манастира или цркве, кад се купи сабор. Онда први људи из свих села којима припада манастир, окупе по могућству и митрополита или његовог епископа и игумана и бирају нову управу. Обично су једни исти људи остајали у управи манастирској или црквеној по неколико година.“¹⁷⁸⁵

Стање и нашега народа и цркве у Јужној и Старој Србији било је много лакше у *првој* него у *другој* половини XIX века. У првој половини овога века цео наш елеменат чинио је јединствену националну целину и био оријентисан према кнежевини Србији, која је помагала и манастире, и цркве, и школе колико је могла. Нарочито од 1868. године: у то време било је на подручју Јужне и Старе Србије 67 наших школа, а могло их је бити толико колико је српска влада могла да издржава¹⁷⁸⁶. Школске књиге слате су и из Србије и из Бугарске. Бугарске књиге допирале су, првенствено, у градове. „Деца су се жалила да им је тешко учити из ових књига, али су родитељи ту тешкоћу објашњавали тиме што се у то време све више учило рачунање, писање, писмени састави и други школски предмети“¹⁷⁸⁷. „Тек се касније и у Србији схватило да се убацивањем и бугарских школских књига и учитеља иде за *побугаривањем* нашега живља. „Не сме се наине превидети, да је различност језика велика препрека за

¹⁷⁸⁰ Иван Јастребов. *Наставак бељежака из мога путовања по Старој Србији* (Гласник српског ученог друштва, књ. 57, 1884, стр. 42-43).

¹⁷⁸¹ Јован Хаџи-Васиљевић, *Јужна Стара Србија. Историјска, етнографска и политичка истраживања*. Књ. II. *Прешевска област*, Београд 1913, стр. 387.

¹⁷⁸² *На истом месту*, стр. 410.

¹⁷⁸³ Јован Хаџи-Васиљевић, *Јужна Стара Србија. Историјска, етнографска и политичка истраживања*, Књ. I. *Кумановска област*, Београд 1909, стр. 157.

¹⁷⁸⁴ *На истом месту*, стр. 491.

¹⁷⁸⁵ *На истом месту*, стр. 490.

¹⁷⁸⁶ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. I, стр. 89.

¹⁷⁸⁷ Јован Хаџи-Васиљевић, *Јужна Стара Србија*, књ. I, стр. 89.

бугарску пропаганду. У народним школама не разумеју ученици своје учитеље с почетка баш никако. Они морају, дакле, предавати деци основну науку на македонском наречју. При томе добијају деца букваре и школске књиге, које се састоје из два ступца: лево је текст на македонском наречју, десно на бугарском језику. Тек кад дете научи садржину на *своје* наречју, онда учи, шта то исто значи на бугарски.¹⁷⁸⁸ Много касније, тек 1889. године, штампан је у Цариграду један *Маћедонски буквар* у 7.000 примерака са намером да се потисне бугарски утицај у школама. „Такав *Буквар*“, мислио је Стојан Новаковић, „положивши основе складније српске писмености у Маћедонији, омилио би тамо српску књигу и Србе као људе који су му ближе и који су вештији да га задовоље.“¹⁷⁸⁹

У плановима Илије Гарашанина играле су Јужна и Стара Србија веома велику улогу: његова идеја *васпостављања* старе српске државе није се могла остварити без ослобођења и присаједињења ових наших крајева, што опет, мислио је Гарашанин, Русија није желела и због тога је сву своју пажњу поклањала Бугарима ... Да би паралисао овај руски утицај и да би, са своје стране, помогао бугарско национално буђење, на коме је Србија радила још од времена кнеза Милоша Обреновића, Гарашанин је предлагао да Србија помаже отварање школа у Бугарској и да младим Бугарима даје стипендије. „Бугарско свештенство“, вели Гарашанин, „понајвише је грчко, а не народно бугарско; за то би врло пожелателно и полезно било да би неко число (број) млади Бугара Богословију у Србији свршило, па као свештеници у њихово отечество међу свој род се вратило ... Ваљало би штампати бугарске молитвене и друге црквене књиге и бугарска дјела у Србији; ово важно средство Русија већ одавно употребљава, и Србија мора гледати да Русију у томе претече.“¹⁷⁹⁰

Бугарска емиграција, која се бавила у Србији и Румунији, унела је у свој *програм политичких односа* Србо-Бугара (или Бугаро-Срба) од 14. јануара 1867. године и једну тачку о *црквеним* односима: члан десети предвиђа успостављање једне *српско-бугарске* патријаршије чији би патријарх био „независан по праву од старине добивеном. Следствено и хијерархија независна народна, али ће Синод бити свагда мешовит. Епископије и управе административне и судске требају одговарати надмоћној популацији, имајући призрења на дијалекат. Синод предлага кандидате за епископе *политичкој* власти, која решава избор с обзиром на сваки начин на надмоћност дијалекта епархије.“¹⁷⁹¹

Скупштина изасланика из разних крајева Бугарске, одржана априла месеца 1867. у Букурешту, примила је овај програм и допунила га 5. априла исте године. У овој допуни, тачка осма, се вели: „Религиозне ствари се управљају од независног Синода, састављенога од оба народа. Тај Синод, који претставља митрополит, примат, и епископи по епархијама према наречју народног насељења, да потврђује владатељ.“¹⁷⁹²

Друкчије су, међутим, мислили они Бугари, који су се школовали у Русији и били под јаким утицајем руских славнофила: већ 1843. године састало се њих четрдесет са намером да процене стање и положај бугарског народа и одреде правац свога деловања. „Они доносе одлуку да је основица за сваки рад у будућности њиховог народа ослобођење од Грка.“¹⁷⁹³ Буктиња, у овом правцу, запаљена је у Цариграду, где је

¹⁷⁸⁸ Спиридон Гопчевић, *Стара Србија и Македонија*, Београд 1890, стр. 306.

¹⁷⁸⁹ Јован М. Јовановић, *О првом Буквару за Србе у Турској* (Прилози за књиж., језик, историју и фолклор, књ. XVIII, 1938, стр. 157).

¹⁷⁹⁰ Драгослав Страњаковић, *Како је постало Гарашаниново „Начертаније“* (Споменик СКА, ХС, 1939, стр. 24).

¹⁷⁹¹ Јован М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд, стр. 63; сравни: Алекса Јовановић, *Постанак Егзархије и Турска, Русија и Србија*, Скопље 1936, стр. 75.

¹⁷⁹² *На истом месту*, стр. 63-64; Ал. Јовановић, стр. 76.

¹⁷⁹³ Алекса Јовановић, *Постанак...*, стр. 82-83.

архимандрит Неофит, васпитаник манастира Хиландара, отворио 1849. године цркву у којој се служило на црквенословенском језику ... Овде се, организационо, и зачело бугарско црквено питање, које ће, касније, тако јако угрозити српске националне интересе у Јужној Србији. Бугарска емиграција у Цариграду тражила је још 1845 године Бугарина за епископа: пошто није било погодног кандидата за то звање на бугарској страни, постављен им је за првог епископа Србин Стефан Ковачевић, „за чији су избор били сагласни Бугари, Патријаршија и руска влада. Из овога параклиса (црква коју је отворио архимандрит Неофит) искочила је прва искра 1860 године, када је бугарски владика на Ускрс изоставио да помене име Васељенског патријарха. Отада настаје борба за одвајање бугарске цркве од Патријаршије.“¹⁷⁹⁴ Бугарски патријарх Кирил Марков мисли да се покрет за самосталност бугарске Цркве, организационо, појавио 1863. године и то у Водену: Воденски митрополит Никодим, иако Грк, био је дозволио да се васкрсна Јеванђеља читају на народном језику¹⁷⁹⁵.

2.

Бугарски покрет за добијање самосталне националне Цркве развијао се брзо и био помаган са неколико страна. Његово напредовање ишло је у рачун и Русији и Турској: и једна и друга су биле руковођене својим политичким циљевима. У име руске владе, а знатним делом и због личних симпатија, бугарски покрет је помагао генерал Игњатијев, тада руски посланик у Цариграду. Од њега потиче и идеја да се због решења бугарско-грчког спора сазове Васељенски сабор. Цариградски патријарх Григорије, да би дознао гледиште других православних Цркава, обратио им се био 1869. године једним писмом, које је примио и митрополит Михаило.

Српска влада, која је имала пуно разумевања за бугарске жеље, није била за сазив Васељенског сабора. Према једном писму Јована Ристића Филипу Христићу, тада српском представнику у Цариграду, од 10. децембра 1870, Ристићу се био обратио Шишкин, руски генерални конзул у Београду, и обавестио га о предлогу Игњатијева. Ристић није видео користи од сазива Васељенског сабора, јер он „не би имао изгледа да ствар расправи, но све самосталне Цркве могле би послати по једног црквеног достојанственика, који би у Патријаршији у помирујућем духу радили.“¹⁷⁹⁶

У овоме духу, упадљиво наклоњен Бугарима, радио је и митрополит Михаило. Њему замера Гопчевић да је „простодушном изразио своје мишљење у корист Бугара, док је чак и руски Синод дао неизвестан одговор.“¹⁷⁹⁷ Митрополит Михаило писао је, 10. маја 1869, патријарху Григорију: „Ми смо за то, да се очува снага православне цркве, што ће бити, ако се одржи љубав међу православним народима и јединство догмата. А што се тиче административне стране Цркве, држимо, да се ова према потреби може развијати, па допустити народу, који хоће да има своје архијереје, који би, као рођени синови тога народа, јаче покретали просвету у његову језику. А јединство догмата увек ће све православне архијереје везивати за Велику цркву, што ће пак одржавати Васељенског патријарха на висини његова положаја, да бди над свом Црквом по канонима саборским, који су означили границе области Цариградског патријарха.“¹⁷⁹⁸

¹⁷⁹⁴ Јован М. Јовановић, *Јужна Србија...*, стр. 65.

¹⁷⁹⁵ Кирил Марков, *Принос към Българския църковен въпрос. Документи от австрийското консулство в Солун*, София 1961, стр. 7

¹⁷⁹⁶ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, стр. 17.

¹⁷⁹⁷ Спиридон Гопчевић, *Стара Србија и Македонија*, стр. 245.

¹⁷⁹⁸ *Православље*, духовни часопис, март 1871, стр. 138.

Митрополит Михаило је радио у споразуму са Јованом Ристићем, који је бринуо и о томе да се, у подржавању бугарских жеља, не оштете српски интереси. У поменутом писму Христићу Ристић вели да би, ако би се неко и слао у Цариград, „ми ради били, да он не врши само послове грчко-бугарске већ и српске, а на име, да се постара, како би наш народ српски у Турској добио за владике Србе, који би према њему више осећања имали, пошто он више страда од владика својих но и од самих паша“¹⁷⁹⁹. Ову мисао, вели Ристић, унеће и митрополит Михаило у свој одговор патријарху.

До сазива Васељенског сабора није дошло: 28. фебруара 1870. Порта је издала *ферман* о прогласу *бугарске Егзархије*. Овај је ферман представљао пуну победу бугарских екстремиста и тежак пораз за нашу националну ствар на Југу. У члану десетом овога фермана наведене су биле епархије које улазе у састав Егзархије: *нет* од њих *десет* биле су српске и улазиле су у састав Пећке патријаршије, али о томе нису ни Русија ни Порта водиле рачуна. „У том ставу је концентрисана сва тенденција и политичка потреба ондашње Турске: сломити моћ Патријаршије и у српске земље увести Бугаре који, немајући споља никаквог државног ослонаца, све што могу као народ имати, могу само од Турака очекивати“¹⁸⁰⁰.

Српска влада, која је, исто као и митрополит Михаило, желела да се задовоље оправдане тежње Бугара, није могла бити неразочарана оним што је ферман од 28. фебруара 1870. дао Бугарима. Ово тим пре што је Србија стално показивала пуно разумевање за бугарске тежње али није могла затварати очи пред насртљивошћу бугарске пропаганде, која је постајала све безобзирнија. Још 1866. поднео је био Милош Милојевић кнезу Михаилу један *Меморандум* о бугарској пропаганди у Турској и објавио једну брошуру под насловом *Пропаганда у Турској*. Милојевић је јасно уочио смерове бугарске пропаганде у Турској и указивао на потребу да се, са српске стране, предузму противмере. Када је проглашена бугарска Егзархија видело се да њезини представници неће водити рачуна о српским интересима. „Србија није могла пристати да се напусте наша народна права, и зато је намеравала у почетку да и она тражи одвојену српску цркву (обнову Пећке патријаршије и Охридске архиепископије). Русија је енергично тражила да Срби одустану од ових захтева.“¹⁸⁰¹ Са руске стране је истицано да не треба заплетати ствари, јер је ствар Бугара ствар словенска и њезин успех је успех Срба, који треба да причекају и да с Бугарима мирно расправе своје ствари. Србија је примила ове предлоге Руса и није Порти поднела своје захтеве. Уместо тога тражило је Намесништво од Порте да она шаље у српске области духовне пастире који су пореклом Срби, како би „задруга српске Цркве са патријаршијом била мирна“.

Очекујући шта ће се даље десити, обавестио је Јован Ристић, 9. јуна 1872, Филипа Христића: „Што се тиче бугарског црквеног питања, ми смо се договорили са митрополитом, да не одговарамо за сада ништа, но да ћутимо, па ћемо видети, може ли се што доцније одговорити егзарху и патријарху, који је такође писао митрополиту. Ствар може доћи до *црквене шизме*, а у то не треба газити.“¹⁸⁰² Крајем 1872. године, 14. децембра, одговорио је митрополит Михаило Весељенском патријарху на писмо, којим га је овај био обавестио о прогласу бугарске шизме. Пријатељ Бугара, митрополит Михаило је указао на то да Срби, „повезани са Бугарима сродством, вером и суседством не могу кидати с њима везе“¹⁸⁰³. Митрополит је предлагао Патријарху да се

¹⁷⁹⁹ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, стр. 17.

¹⁸⁰⁰ Алекса Јовановић, *Постанак Егзархије...*, стр. 133.

¹⁸⁰¹ Јован М. Јовановић, *Лужна Србија...*, стр. 67.

¹⁸⁰² *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, стр. 132.

¹⁸⁰³ Алекса Јовановић, *Постанак Егзархије...*, стр. 145.

на епархије у Јужној и Старој Србији постављају Срби за епископе и, ако Патријаршија на то пристане, обећао јој је новчану помоћ.

Опет је руска влада, у спору између Бугара и Патријаршије, тражила да се српска влада држи неутрално и да ништа не предузима у Јужној и Старој Србији: у овоме смислу интервенисала је руска влада у Београду, а генерал Игњатијев је изнео српском посланику у Цариграду „сву опасност и кратковидост политике кнежевске владе која жели за себе задобити стварно безначајне користи и да у Старој Србији подржи свој утицај по цену новог раздора са Бугарима“¹⁸⁰⁴.

Проглашење бугарске Егзархије није остало без снажног утицаја на наш живаљ у Јужној и Старој Србији. Сви су желели да се ослободе терора грчких владика и да се, поново, врши богослуженије на словенском језику. То је био разлог да је један део нашега живља у овим областима „пришао и прелазео Егзархији, јер му је она у први мах давала јемство за чување вере, словенског богослужења и штитила га од Грка. Други део остао је веран Цариградској патријаршији ... Иако је имала сав рачун да помаже Србе у Турској, она је њих одбијала као и раније, ако не још упорније и јаче.“¹⁸⁰⁵

Прогласивши своју Егзархију, Бугари су се свом жестином бацили на отимање нашега живља у Јужној и Старој Србији; сабласт бугаризма, издашно помаганог од Русије, разливала се сада кроз наше најкласичније крајеве и намигивала чак и на Босну и Херцеговину, које су биле још под турском влашћу. Развој, у даљој перспективи, гледао је Иван Јастребов овако: „Ови прави Старо-Срби хоће ли се поблгарити, зависиће од тога, да ли ће они припасти Блгарској или Србији. У првом случају наравно да ће се поблгарити, кад се и за сад за то спремају.“¹⁸⁰⁶

Има доста доказа да је становништво Јужне и Старе Србије желело да се, после српско-турских ратова 1876–78, присаједини Србији, јер се осећало српским. Оно се обраћало и кнезу Милану Обреновићу и Берлинском конгресу и тражило да се присаједини Србији. У једној молби, упућеној кнезу Милану Обреновићу, 2. јуна 1878, стоји и ово: „...С тога коленапреклоно молимо Вашу Светлост ... да нас присајединиш нашој Србији, јер смо ми Срби у нахијама: Кумановској, Скопљашкој, Битољској, Радомирској, Мелничкој, Неврокопској, Кочанској, Струмничкој, Велешкој и другим околним и најчистији и најбољи Стари Срби, а земља је наша најчистија српска и само срце Србије, из које поникоше не само наши свети Немањићи, него и држава и књижевност и слава и моћ, и величина и све и сва, што је српско било и што је још и данас“¹⁸⁰⁷ ... Десет година касније, 29. децембра 1887, писао је Петар Манојловић, српски вицеkonzул у Скопљу, председнику Друштва Св. Саве, о приликама у Велесу и тражио књиге. „...Књиге су нам, вели он, „потребне; дајте новаца па да вам сад – и ако није време – за месец дана отворимо 30 до 50 школа; народ волије наше књиге него бугарске и учитеље; учитељи, којима ми понудимо годишње 30 дуката, одбијају бугарску понуду са 50 лира годишње ... Сваки успех, који Бугари код овога народа могу да постигну са 3 лире, постизавамо ми са 1 лиром, али је и крајње време да се и нама 1/3 од онога пошаље, што Бугари овде троше.“¹⁸⁰⁸

Егзархијске владике, које су послате у наше крајеве, објавиле су рат свему што је српско. Они су „забрањивали слављење *крсне славе* и Срба светитеља, а српске књиге су избацивали из школа и цркава, па чак и спаљивали“¹⁸⁰⁹. По манастирима и црквама

¹⁸⁰⁴ *На истом месту*, стр. 145.

¹⁸⁰⁵ Јован Јовановић, *Јужна Србија...*, стр. 92.

¹⁸⁰⁶ Иван Јастребов, *Наставак бележака...*, стр. 43.

¹⁸⁰⁷ Спиридон Гоцчевић, *Стара Србија и Македонија...*, стр. 321.

¹⁸⁰⁸ *Споменица Друштва Св. Сава*, стр. 36.

¹⁸⁰⁹ Радослав Грујић, *Егзархијска управа у Јужној Србији* (Народна енциклопедија СХС, књ. I, стр. 705).

безобзирно су уништавани сви трагови српске прошлости. Панти Срећковићу су казивали 1873. године Сухоречани и хаџи Јордан Константиновић како је неки егзархијски калуђер Дионисије, који је био дошао из Цариграда, „старинским књигама читав месец дана ложио пећ“¹⁸¹⁰. Овај калуђер Дионисије премазао је малтером *све* светитеље из Немањића лозе „па је узео да исквари онога Краљевића Марка у војничком оделу и већ му покварио груди и главу. Ми њега прогнамо, узмемо воде и од његовог малераја оперемо цара Уроша и Св. Саву.“¹⁸¹¹ Ово исто је рађено и у Марковом манастиру код Скопља – и не само у њему. Ова бугарска акција и пропаганда, издржавана из Русије, „добила је манију за нечим крупним, да обухвати Балкан између три мора; друго, што су пробуђени наши крајеви око Јужне Мораве и Вардара, поред видних споменика из прошлости српске још живели везама са Србијом били примамљивији за идеју слободе, док су њихове масе између Дунава, Црног и Белог мора биле национално инертне“¹⁸¹².

Егзархијска пропаганда разбила је јединство нашега народа у Јужној Србији, који је збуњено гледао шта се ради: и присталице Егзархије и присталице Патријаршије једнако су потискивале српско име и гушиле српску свест становништва, које је прелазило час на једну час на другу страну. „Колико мало има у присталица нове струје, Егзархије, националних појмова види се по томе што су по целој области најближи крвни сродници у мушкој линији поцепани у две групе, како они кажу у две *парте*. У томе погледу има интересантних појава, где *рођена браћа*, од једнога оца и једне матере, припадају једни Патријаршији а други Егзархији, или где отац припада једној а син другој партији.“¹⁸¹³

Непријатељско држање бугарске Егзархије с једне и одбијање да помаже шизму с друге стране учинило је да се српска влада решила да нашем живљу у Јужној и Старој Србији саветује да се не дели од Патријаршије. „Што се тиче непријатељског положаја“, писао је, 15. новембра 1872. Јован Ристић Филипу Христићу, „који почињу заузимати Бугари према нама у нашим пределима под Турском, ми смо већ одавно решени и радимо, да се Срби нигде не цепају од Патријаршије. Ових дана предузеће се у томе обзиру и енергичније мере.“¹⁸¹⁴ Ристић саветује Христића да би било добро да он дојави егзарху „да ћемо се ми јавно изразити за Патријаршију ако се они не повуку из Старе Србије, а после такве изјаве ми би ишли и даље докле год буде потребно“¹⁸¹⁵. Под Старом Србијом Ристић, овде, разуме и Јужну и Стару Србију.

Ни Бугари, ни Патријаршија, ни Порта нису се обазирали на српске интересе, него су упорно ишли за оним што су желели да постигну. Пошто је било све мање наде да ће се са егзархистима моћи доћи до споразума, Ристић се трудио да убеди Патријаршију у потребу да она респектује српске интересе на подручју које је још било под њезином црквеном влашћу. Он пише, 6. децембра 1872, Христићу да, ако Патријаршија „буде слала владике свуда, где се терен спреми, може се јединство Цркве спасти у многим пределима“¹⁸¹⁶.

Седам дана касније, 13. децембра 1872, Ристић налаже Христићу да се труди да са Патријархом одржава што боље везе и да покуша да га увери у то да је у интересу Патријаршије да не уважава предлоге који јој буду долазили са српске стране. „Не жали труда“, пише Ристић, „но иди чешће Патријарху и настојавај да се по Старој Србији

¹⁸¹⁰ Панга Срећковић, *Путничке слике* (Глас СУД, 1878, стр. 221).

¹⁸¹¹ *На истом месту*.

¹⁸¹² Стеван М. Димитријевић, *Богословско-учитељска школа у Призрену* (Братство Друштва Св. Саве. XVII, 1923, стр. 206)

¹⁸¹³ Јован Хаџи-Васиљевић, *Јужна Стара Србија*, књ. I, стр. 518.

¹⁸¹⁴ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, стр. 161.

¹⁸¹⁵ *На истом месту*, стр. 161.

¹⁸¹⁶ *На истом месту*, стр. 168.

заједничка радња комбинира и затвори улазак бугарским владикама. Ми с наше стране чинимо све, но грчке су владике и тамо непопуларне па зато нека гледа Патријарх да завладичи неколико вредних Срба, које би Бугарима насупрот ставио, а ми му јемчимо, да ће у тим крајевима његов ауторитет сачуван остати. Та кад ми сами пак ауторитет признајемо, може ли се сумњати, да ћемо и ми тамо свуда такве савете распростирати.¹⁸¹⁷

Пошто се Бугари нису хтели да уразуме и ограниче у својим тежњама, Ристић је, 19. децембра 1872, поручио генералу Игњатовићу преко секретара руског заступништва у Београду, кнеза Церетелова, да је потребно „да он употреби свој уплив код Бугара (ако каквога има) да егзарх позове владике бугарске из Старе Србије“¹⁸¹⁸. Српска влада је, још увек, била решена да чека какав крајњи став да заузме: 2. јануара 1873. пише Ристић Христићу: „Нећемо се ни за кога изјашњавати, а бранићемо своју народност где год буде угрожена и од свакога.“¹⁸¹⁹

Средином јануара 1873. посетио је бугарски егзарх Филипа Христића и поднео му један предлог за регулисање спора између Бугара и Срба у Јужној Србији. У Ристићевим упутствима Христићу, од 17. јануара 1873, стоји да га вест о егзарховој посети обрадовала, „претпостављајући да је свети отац искрен био“. Ристић излаже услове под којима би могло доћи до споразума и вели: „Ми би могли примити за основ споразумевања: да се у Старој Србији (Јужној Србији) постављају владике, које ми предложимо, па онда са овима да се споразумевамо за учитеље; но сада би било преухитрено што дефинитивно утврђивати докле нам не би Бугари дали доказа о својој искрености, а то би били en attendant, да поставе кога од оне тројице: Ставрића, игумана или проигумана Пећког за владикау нишког.“¹⁸²⁰ Илију Ставрића, који је био родом из Грачаца у Босни, помагао је Симо Игуманов, да у Кијеву сврши Духовну академију у намери да га, згодном приликом, протури за владикау у Призрену, али је Ставрић умро већ 1879. године.¹⁸²¹

Убрзо се показало, да је посета бугарског егзарха Филипу Христићу била само акт куртоазije. Бугари су продужили да и даље иду својим путем без обзира на све што им је предлагано. Све што су они били спремни да ураде било је то да на место владике Виктора у Нишу поставе за владикау Хрисанта, који је био васпитаник Београдске богословије, али је, нешто раније, био уклоњен из Србије због ширења бугарске пропаганде у пограничним крајевима. „То“, писао је Ристић, „није за нас никаква концесија. Кад нам признају нека права, онда зашто бирају Бугаре и за оне пределе у којима су Срби?“¹⁸²²

Ристић је, сасвим тачно, оценио српски положај у грчко-бугарском спору као врло тежак. „И једна и друга страна“, пише он Христићу 18. јануара 1873, „имају власт над појединим деловима нашега народа, па нам и једна и друга могу штету починити, са чега смо обавезни ни са једном не прекидати. Грци нису до сада ништа учинили за нас, они су нас и увредили збацивши призренског владикау ... Ако Грци нису ништа урадили доброг за нас, Бугари једнако зло раде, а егзархова уверавања треба да се у дело претворе па постану доказ бугарске искрености. Тада тек могли бисмо ми веровати и сагласно тој вери радити.“¹⁸²³

¹⁸¹⁷ *На истом месту*, стр. 170.

¹⁸¹⁸ *На истом месту*, стр. 173.

¹⁸¹⁹ *На истом месту*, стр. 178.

¹⁸²⁰ *На истом месту*, стр. 185.

¹⁸²¹ Стеван М. Димитријевић, *Богословско-учитељска школа у Призрену...*, стр. 205.

¹⁸²² *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, стр. 190-191.

¹⁸²³ *На истом месту*, стр. 190.

Од жељене искрености са стране егзархиста није било ништа: српска влада је била спремна да и даље преговара и да прими бугарске питомце на школовање. Јован Ристић пита Христића „колико питомаца мисли (егзарх) послати, који су поименце (ако им се сада не зна имена нека то изостави за сад), за коју су школу спремни и хоће ли још какве помоћи имати од куда осим овдашњег благодејања“¹⁸²⁴. У Београду се већ налазио на школовању и рођак бугарског егзарха Антима.

3.

Српско-турски ратови 1876. до 1878. и руско-турски рат, који се завршио руском победом и миром у Сан-Стефану, погоршао је још више српске изгледе у Јужној и Старој Србији. Увек и раније неповерљива према Србији, Турска им је сада забранила сваки културно-национални рад у неослобођеним крајевима. „У тим мучним годинама само је Призренска богословија остала на попришту мучне борбе и онда се тек видело, колико је разумно било њено оснивање и колико је корисно што се она могла снаћи и одржати у оном тешком времену, па макар како таворила.“¹⁸²⁵

Веома огорчене бациле су се турске власти свом жестином на Србе. „Од године 1876 име Србин добија у Отоманској царевини значај бунтовника; турске власти прогањају српске учитеље; српске школе задржавају се само северно од Шар-планине; јужно нестају сасвим. У то време, земља северно од Шара називана је у нас Стара Србија, а јужно Македонија – према тим називима, могло би се рећи да су после турских ратова, наше школе ишчезле из Македоније.“¹⁸²⁶ Име Србин у Турској значило је хајдука, одметника од власти, којег треба истребљивати.¹⁸²⁷

Мир између Русије и Турске, склопљен у Сан-Стефану, још више је распирио тежње Бугара и њихов апетит на српске области. Берлински конгрес је, међутим, знатно подстригао ове тежње Бугара и помрсио рачуне Русије на Балкану. Србија је, иако не много, била проширена према Југу: добила је Ниш, Пирот и Врање. Егзархијски владика у Нишу, стари Виктор, пришао је Србима и био остављен на своме месту. Према једној одлуци Архијерејског сабора Српске православне цркве, од септембра 1871, они епископи и ђакони „који су се после канонског посвећења придружили шизматицима, кад изјаве жељу да се врате у свету Цркву, принесу покајање за своје одступање, да се могу примити у крило свете Цркве“¹⁸²⁸.

Наш живаљ се нашао у још тежем положају. Уништавали су га и Арнаути, и Турци, и Грци и Бугари, јер су само кроз уништавање Срба могли бити остварени њихови циљеви. Једино што је, у ово време, српска влада могла да покуша било је да врши притисак на Цариградску патријаршију: у пролеће 1885. она је затражила од Патријаршије да, по сили својих привилегија које је имала у Турској, заштити православне Србе у Повардарју од утицаја разних туђинских пропаганди, међу којима се била појавила и римокатоличка пропаганда, која је имала извесног успеха међу Бугарима¹⁸²⁹. У пројекту, који је српска влада 18. фебруара 1885. предала Патријаршији, тражено је да се у Призрену, Скопљу, Велесу, Дебру и Битољу поставе Срби за владике, а у Охриду споразумно између Патријаршије и српске владе. Српска влада би, ако се споразуме, давала Патријаршији новчану помоћ према броју

¹⁸²⁴ На истом месту, стр. 230.

¹⁸²⁵ Стеван М. Димитријевић, *Богословско-учитељска школа у Призрену...*, Стр. 209.

¹⁸²⁶ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. I, стр. 89.

¹⁸²⁷ Јован М. Јовановић, *Седам предлога за обнову Пећке патријаршије (1894-1897)* (Прилози за књиж, језик, историју и фолклор, књ. XVIII, св 1-2, стр. 450).

¹⁸²⁸ *Зборник правила...*, стр. 141.

¹⁸²⁹ Јован М. Јовановић, *Седам предлога...*, стр. 451.

епископских места која се добију. За нове владике, на горе означене епархије, требало је рукополагати оне Србе, који су се већ налазили у служби Патријаршије¹⁸³⁰.

Бојећи се да се српска влада и Патријаршија не споразуме, поднео је бугарски егзарх српској влади један предлог о подели утицајних сфера. За основ тога предлога егзарх је узео „чак и Стару Србију и, још као начело одредбе Сан-Стефанског уговора, а не начело народности. Његов предлог је обухватао чак и територију Пећке патријаршије.“¹⁸³¹ Спор око постављања епископа на Југу био је, у ово време, заталасао јавно мишљење и у Србији и у Бугарској. Српска омладина тражила је на својим митинзима од бугарске омладине да се питање народности у Повардарју „оцени и определи о језику српском и бугарском с применом на говор у Македонији“¹⁸³².

Односи на терену погоршали су се после избијања српско-бугарског рата (2. новембра 1885). Дошло је до појачане међусобне борбе између наших сународника, који су се били определили за Егзархију и за Патријаршију. До овога момента бугарској пропаганди је било главно да побуни вернике против грчких владика, а сада се поштрио чисто бугарски моменат. Сада се Бугари „нису више устручавали да одгурну и црквенословенски језик и у цркву уведу бугарски језик у најизразитијем тракијском наречју. На њему је вршена цела служба, не изузимајући чак ни Јеванђеље, само да би у српски идиом дотичног места убацили неки бугаризам.“¹⁸³³

Рат са Бугарима, несрећно завршен за Србију, отрезнио је све кругове у земљи и скренуо им пажњу на опасност од масовног однорођавања на Југу. „Ту су остала наша браћа, да чувају кости Немањића, да чувају њихове задужбине, наше светиње; ко год покуша на њих да насрне, нек зна напред, да ће имати с нама да рачуна, а ми нећемо бити усамљени. Или неће бити нових освајача на Балкану, или неће бити нас самих. То је глас данашње Србије“¹⁸³⁴ ... Овако је, у једном говору од 3. септембра 1895, Јован Ристић изнео став и српске владе и српске јавности. Колико се овај став био променио од краја 1878. године види се најбоље из говора Јована Ристића у Народној скупштини од 16. децембра 1878. „Ако се“, рекао је тада Ристић, „између Бугара налази таквих људи, који нас вређају, не треба том појаву велику важност да поклањамо. Младе су државе као и млади људи. Ми смо старија држава према Бугарској, ми имамо више искуства и за то треба да им дамо пример умерености и да радимо тако како ћемо имати међусобног поверења. Ми од Бугара немамо никаквог ближњег и сроднијег народа.“¹⁸³⁵

Егзархисти су све учинили да тога поверења нестане. Српска јавност у Србији све више се и будила и бунила против недовољне активности владе. Израз тога бунта и забринутости било је и оснивање *Друштва Св. Саве* у Београду 1886. године. Ово друштво ће, у борби за нашу националну ствар у Јужној и Старој Србији, одиграти веома важну улогу: при њему је, 1890. године, основано *Оделење за одјејања и црквене књиге*, којим је руководио архимандрит Фирмилијан¹⁸³⁶. Крајем 1890. године основана је била и *Друштвена богословско-учитељска школа*, која је морала бити укинута у августу 1891. на тражење турског посланика у Београду¹⁸³⁷.

Српски изгледи у Јужној и Старој Србији побољшали су се од пролећа 1887. када су отворени српски конзулати у Скопљу, Битољу, Солуну и Приштини. Пренула се била сада и Патријаршија, којој је српска влада одредила помоћ од 200 наполеона годишње: наредила је својим владикама по Јужној и Старој Србији да помажу отварање

¹⁸³⁰ Јован М. Јовановић, *Јужна Србија...*, стр. 94.

¹⁸³¹ *На истом месту*, стр. 94.

¹⁸³² *На истом месту*.

¹⁸³³ Алекса Јовановић, *Постанак егзархије...*, стр. 158.

¹⁸³⁴ Живан Живановић, *Политичка историја Србије...*, књ. III, стр. 318.

¹⁸³⁵ Живан Живановић, *Политичка историја Србије...*, књ. II, стр. 98.

¹⁸³⁶ *Споменица Друштва Св. Саве...*, стр. 41.

¹⁸³⁷ *На истом месту*, стр. 83.

српских школа, али није хтела да се енергичније ангажује јер је штитила грчке интересе и управљала се према држању Атине. Она је предлагала непосредни споразум између српске и грчке владе. У пролеће 1890. године почели су разговори између Београда и Атине на које је Порта одговорила тиме што је Бугарима дала берате за владике у Скопљу и Охриду. Чим је дошао у Охрид организовао је бугарски владика Синесије убиство свештеника Стојана Крстића, који је био истакнути српски првак у охридском крају ... Ове исте године интервенисала је и руска влада, која је била променила своје држање према Србији, и тражила и на Порти и у Патријаршији да се за владике у Скопљу и Охриду поставе Срби, „али није примила разлоге Србије да Егзархија нема шта да тражи у Охриду, као ни Србија у Пловдиву“¹⁸³⁸.

Године 1891. покренула је српска влада поново код Порте *црквено питање*: и Срби са терена појачали су своја тражења и код Порте и код Патријаршије да им се дају националне владике. Средином лета 1891. године било је начелно решено да Срби добију своје епископе у Скопљу и Призрену. Кандидати су били: Дионисије Петровић, Србин из Босне, кога је српска влада школовала у Богословији на Халки, и Сава Косановић, бивши митрополит сарајевски. Дионисије Петровић је требало да замени митрополита Пајсија у Скопљу, који је, иако по оцу Грк, био пријатељ српских школа и српског културног рада у својој епархији¹⁸³⁹. Ово се није остварило, јер је за Пајсијевог наследника дошао опет Грк Методије, који је нешто мало натучао српски.

Питање постављања Срба за епископе у Јужној и Старој Србији покренуто је, поново, када је краљ Александар Обреновић, у лето 1894, посетио султана Абдул Хамида. Тадашњи Цариградски патријарх Неофит признао је краљу да су српски захтеви оправдани и ставио му у изглед да ће у Скопљу и Призрену бити постављени Срби за епископе. Убрзо је Неофита VIII заменио Антим VII који је „наставио започете разговоре и изгледало је да ће унети у програм свога рада успоставу српских владичанских столица у оквиру подручја Патријаршије на Балкану“¹⁸⁴⁰.

У међувремену је дошло до отвореног незадовољства Срба Рашко-призренске епархије са митрополитом Мелентијем, који је дошао у Призрен 1854. године. Одзиви о њему су противречни. Петар Костић, који је ово могао знати боље него ико други, вели да је Мелентије, који је био родом из Сереза, добро знао српски језик и „рекао бих, био словенске крви“¹⁸⁴¹. „Мелентије није био фанатичан Грк, није настојавао да се у црквама пева више грчки као што су то чинили његови претходници. Штавише, Мелентије, који је врло правилно читао словенски, ретко је у цркви читао и певао грчки“¹⁸⁴². Нерасположење Призренаца према Мелентију долазило је, изгледа, од његовог неодличног живота: за њега веле да је волео да банчи и да се забавља са Циганкама¹⁸⁴³. Када се чуло да Мелентије треба да буде смењен, а бојећи се да Бугари не добију берат и на Рашко-призренску епархију, писао је Јован Ристић Филипу Христићу да настоји у Патријаршији да се Мелентије задржи у Призрену. „Грци ће се“, вели Ристић, „кајати. Они ће упразнити место за каквог Бугарина, па и ту тачку за себе изгубити.“¹⁸⁴⁴

Мелентије је помагао и српске школе и, нарочито, штитио рад Призренске богословије, која је почела да ради 1871. године. Ова задужбина Симе Андрејевића Игуманова, јединствен пример и родољубља и радљивости у то доба, окупљала је

¹⁸³⁸ Јован М. Јовановић, *Јужна Србија...*, стр. 97.

¹⁸³⁹ Јован Хаџи-Васиљевић, *Скопски митрополит Пајсије (1868–1891)*, Сремски Карловци, стр. 26-32.

¹⁸⁴⁰ Јован М. Јовановић, *Јужна Србија...*, стр. 103.

¹⁸⁴¹ Петар Костић, *Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку*. Београд 1928, стр. 19.

¹⁸⁴² *На истом месту*.

¹⁸⁴³ Панта Срећковић, *Владике фанариоти...*, стр. 43-45.

¹⁸⁴⁴ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу*, стр. 190.

омладину из свих наших, тада још неослобођених, крајева и спремила их за свештенике и учитеље. „Од Плеваља до Кратова и Малеша, од Скадра до Охрида и Битоља, од Куманова до Солуна, брзо су се укрестили пионири српске просвете, освајали срца мештана и сливали се с њима у један дух и снагу“¹⁸⁴⁵ ... Када је, 27. августа 1895, Мелентије умро, Патријаршија је поставила за Рашко-призренског митрополита дотадашњег Драчког митрополита Висариона који је био дошао у Призрен, али га Срби нису хтели примити. Крајем 1895. Патријаршија је поставила за Рашко-призренског митрополита Србина Дионисија.

Дионисије је рођен 1858. године у Босанској Градишци. Завршио је друго, „страначко оделење“, Београдске богословије. Закалуђерио се на Срећење 1878. године. Једно време био је парох у Босанској Градишци, али се опет вратио у Београд и одатле отишао на Халку, где је завршио грчку Богословију и ступио у службу Цариградске патријаршије. Када је био произведен за архимандрита, послат је у Скопље за намесника Скопског митрополита. За рашко-призренског митрополита хиротонисао га је патријарх Антим VII, 25. јануара 1896 ... Када се нашао у Призрену митрополит Дионисије је имао доста тешкоћа: по Косову и Метохији су харали Арнаути, а српски живаљ је био веома осиромашао. И Турци, и Арнаути и грчке владике, сви су на њ наметали намете и односили што се више могло. Да би, колико толико, олакшала Дионисију положај, српска влада је, 19. октобра 1897, решила да му позајми 26.000 гроша, „те да овај средством турских заптија не наплаћује свој приход од ондашњег српског народа“¹⁸⁴⁶.

Дионисије је умро 7. децембра 1900. у Скопљу. За његовог наследника дошао је Нићифор, који је посвећен за епископа 21. јануара 1901. године. За време Првог светског рата био је интерниран у Софији, где је и умро 1. фебруара 1918.

Много теже ишло је са постављањем Србина за епископа *скопске епархије*, која је била за нас веома важна. „Владичанско питање“ у Скопљу отворила је изненадна смрт митрополита Методија, који је умро 16. новембра 1896. Иако је Патријаршија имала велики број српских молби да се за епископа у Скопљу постави Србин, она је, не обзирући се на све те молбе, поставила Грка Амвросија за новог епископа-митрополита у Скопљу. Када је Амвросије дошао у Скопље, Срби су му пружили отпор: на Ваведење, 1896. године, они одрже у цркви Светог Спаса богослужење на словенском језику. Народ је, на силу, продро у цркву и причестио се, али су у цркву били доведени и турски војници и народ истерали из цркве и цркву закључали.

Срби из скопске епархије су се организовали и створили *Епархијски савет*, који је управљао епархијом и заступао народ и пред турским властима и пред Патријаршијом. Одлучено је било да се, ни у коме случају, не прими Грк Амвросије, кога су штитиле и турске власти и егзархисти, који су покушали да освоје цркве у Куманову, Гостивару и Тетову. Амвросије је, 15. новембра 1897, полицијски испраћен из Скопља¹⁸⁴⁷. Срби су тражили да се за скопску епископију постави Србин и предлагали су Патријаршији три кандидата: протосинђела Никифора, ректора Призренске богословије, Иларијона Весића и Саву Косановића.

Захтеви и жеље Срба, који у тадашњој Турској нису били признати као посебна народност, него су убрајани у „рум милети“, у грчку народност, остајали су и даље неиспуњени. Патријаршија, превиђајући и своје сопствене интересе, није хтела да Србима изађе у сусрет. Због тога је из Београда саветовано да се од Порте тражи признавање *српске народности* и да им се омогући културно-просветни рад. Када је један Србин запитао Солунског валију због чега он омета отварање српских школа по

¹⁸⁴⁵ Стеван М. Димитријевић, *Богословско-учитељска школа у Призрену...*, стр. 210.

¹⁸⁴⁶ Никола Шкерковић, *Записници седница...*, стр. 470.

¹⁸⁴⁷ Радослав Грујић, *Скопска митрополија...*, стр. 250-251.

унутрашњости, валија му је, у поверењу, рекао, да све то зависи од Цариграда. „Отуда све зависи“, рекао је он. „Ако хоћете да имате стално стање и права, гледајте да то остварите преко Цариграда ... Казаћу вам отворено, али то не смете нигде употребити, противни су из Цариграда. Кад бих ја био противан, нигде људи не би слободно смели називати се Србима ... Ја бих дозволио драге воље ваше школе где су Бугари јаки, али ми не дају из Цариграда.“¹⁸⁴⁸

Овај је разговор вођен 4. јануара 1895: постепено, иако нерадо, почели су и на Порти схватати да ће, бар донекле, морати да испуне тражење Срба, који су били поданици Порте. Ови су захтеви, временом, добили сасвим конкретну форму: тражено је да се, на територији која је била под Турцима, *обнови Пећка патријаршија*. Учињено је било, са српске стране, *седам* оваквих предлога, али ниједан од њих није потпуно задовољавао српске интересе. За Србе је, несумњиво, било важно, да њихова црква у Турској добије своје старо национално обележје, јер би им тиме била призната и националност и они престали бити гоњени зато што су Срби. Када би Пећка патријаршија била обновљена тада би, мислило се, она могла „извести редом свих осталих епархија, које су на територији европске Турске, чим би један део народа из тих епархија изјавио пред влашћу своју жељу да пређе под српску цркву. Пећка патријаршија не би, истина, могла постављати владике у тим епархијама, али би свештеници и калуђери могли прелазити на српску страну и тиме би признавали духовну власт пећког патријарха.“¹⁸⁴⁹ Било је предлога да се обнови Охридска архиепископија у границама пре 1219. године, која би окупила све епархије око којих су се спорили Срби и Бугари. Затим се јавио предлог да се, у границама ове архиепископије, обнови Пећка патријаршија. Охридска архиепископија је могла бити обележена као српска, јер је Пећка патријаршија из ње произашла, а, по првом свом укидању, њој опет и присаједињена била, а обухватала је и сав српски живаљ у Маћедонији¹⁸⁵⁰.

По јавио се био и предлог да се створи *Егзархат српски* који би обухватио све Србе који живе у Турској. Против стварања оваквог егзархата за Србе у Јужној и Старој Србији иступио је био Нићифор Дучић, јер је држао да би ова егзархија била „непотребна и сувишна“. Оваква егзархија би „била нова установа у Српској цркви, и једно више цјепање српске црквене администрације, која је и без тога у *пет* засебних управа подељена, и што је нижа од Патријаршије, коју је српска Црква давно стекла, и цио српски народ обухватила“¹⁸⁵¹. Дучић је, сасвим трезвено, истицао да Срби у Јужној и Старој Србији, који су се определили за Патријаршију, „не би се прикупили ни око Српске Егзархије, ако би била и по форми оглашена за шизматичку; остала би дакле без стада празна, и непризната од православнијех независнијех цркава“¹⁸⁵².

Један предлог за обнављање Пећке патријаршије дошао је, под руским утицајем, од владе др Стојилова, која је предлагала да се Пећка патријаршија обнови у границама тадашње бугарске Егзархије. „Та српско-бугарска црква спајала би у себи добре стране Пећке патријаршије и Егзархата, јер докле с једне стране би имала границе самога Егзархата дотле се с друге стране опет не би могла сматрати као шизматичка црква.“¹⁸⁵³

Седми, последњи, предлог о обнављању Пећке патријаршије дошао је са руске стране. Он потиче од тадашњег руског амбасадора у Цариграду Нелидова. „По његовом

¹⁸⁴⁸ Алекса Јовановић, *Српске школе и четнички покрет у Јужној Србији под Турцима*, Скопље 1937, стр. 268.

¹⁸⁴⁹ Јован Јовановић, *Седам предлога...*, стр. 455.

¹⁸⁵⁰ *На истом месту*, стр. 455-456.

¹⁸⁵¹ Нићифор Дучић, *Васељенска патријаршија и српско црквено питање*, Београд 1897, стр. 35-36.

¹⁸⁵² *На истом месту*, стр. 36.

¹⁸⁵³ Јован Јовановић, *Седам предлога...*, стр. 456.

схватању Пећка патријаршија требала је да буде васпостављена у њезиним историјским границама уколико се тиче епархија које су се тада налазиле под непосредном влашћу Турске¹⁸⁵⁴ ... Интересантно је напоменути да се Црна Гора, према целој овој акцији српске владе, држала доста пасивно, али је, касније, помагала други план Србије, истичући да рашко-призренску епархију сматра сфером својих интереса. Кнез Никола је био против обнављања Пећке патријаршије и тражио да српска влада укине новчану помоћ Цариградској патријаршији и да, истовремено, преговара са султаном па „ако ово не помогне, онда од овога тражити обнову Пећке патријаршије и присаједињење епархија Охридске архиепископије“¹⁸⁵⁵.

4.

Све ове комбинације, у суштини чисто теоретске, нису донеле никакве користи. Главна препрека решењу питања о постављању Срба за епископе била је Васељенска патријаршија, која није могла да се уздигне изнад уских националних интереса и да Србима да епископе њихове народности. Ово је, доследно, било српско тражење. Њега је поновио, 26. новембра 1896, и митрополит Михаило у своме писму патријарху Антиму VII. Митрополит је тражио да у Скопљу буде постављен Србин. Не знамо да ли би патријарх Антим изашао овоме тражењу у сусрет. Он је убрзо умро, а његов наследник, патријарх Константин V, није се показао спремним да задовољи српске жеље. Он је одговорио на писмо митрополита Михаила 25. априла 1897. године. Патријархов одговор је доста осيون и необјективан. Патријарх пребацује митрополиту Михаилу да се меша у ствари друге цркве иако је митрополит, и када се залагао да Бугари добију своју националну Цркву, скретао пажњу тадашњем Васељенском патријарху „на српске епархије у подручју Цариградске патријаршије“¹⁸⁵⁶.

Непопустљиво држање патријарха Константина V довело је дотле да су, априла 1897, посланици Србије и Црне Горе у Цариграду прекинули везу са њим. Русија је, у ово време, помагала српске захтеве и на Порти и у Патријаршији, па је, после уклањања митрополита Амвросија из Скопља, за администратора скопске епархије постављен Фирмилијан. Он је већ 4. октобра 1897. године преузео управу епархијом.

Пре избора за администратора скопске епархије имао је архимандрит Фирмилијан иза себе веома интересантан пређени пут. Рођен је у Шапцу септембра 1851. године. Ту је завршио основну школу и полугимназију. После тога провео је четири године у трговини. Касније се повукао у манастир и закалуђерио се 1869. године. Као монах отишао је у Праг, где је, годину дана, студирао филозофију. Када се вратио у Србију послала га је српска влада, 1874. године, као свога питомца на Халку, где је завршио грчку богословију. После завршене богословије отишао је на Богословски факултет у Атину, који је завршио са степеном *магистра богословља*¹⁸⁵⁷ ... Када је, 1878. године, Србији припојено Врање, Фирмилијан је постављен за администратора Врањске епархије. Са ове дужности отишао је, поново, у Атину. Када је митрополит Михаило био уклоњен са свога положаја, напредњачка влада понудила је Фирмилијану митрополитски положај, али је он ту понуду одбио, јер је сматрао да је уклањање митрополита Михаила било незаконито.

Иако је, у случају митрополита Михаила, имао овакво држање, Фирмилијан је био цењен и од напредњачке јерархије: Теодосије Мраовић га је произвео најпре за протосинђела а затим за архимандрита. Био је више година ректор Богословије и

¹⁸⁵⁴ *На истом месту*, стр. 457.

¹⁸⁵⁵ Јован М. Јовановић, *Јужна Србија...*, стр. 108.

¹⁸⁵⁶ Нићифор Дучић, *Васељенска патријаршија...*, стр. 6.

¹⁸⁵⁷ *Гласник православне цркве у краљевини Србији*, 1903, стр. 737.

вероучитељ Александра Обреновића. Фирмилијан је био један од десеторице оснивача Друштва Светога Саве и члан првога Главнога одбора овога друштва¹⁸⁵⁸. Био је и уредник *Весника српске цркве* и председник Свештеничког удружења ... Фирмилијан је био и добар богослов и вредан књижевни радник. Од њега су остали *Књижевни радови* (у девет књига), *Парохијалник*, *Разне поуке за децу и домаћине*, *О души*; са грчког језика превео је *Хришћански дом*. На грчком језику остала су му дела: *Црквени радови митрополита Михаила* и *Српска црквена књижевност од времена Св. Саве*¹⁸⁵⁹. Митрополит Михаило је слао Фирмилијана у Америку да покуша организовати црквени живот иселјених Срба.

У настојањима српске владе да се за епископа у Скопљу постави Србин био је архимандрит Фирмилијан најпогоднија личност. Добро образован и велики родољуб, познавао је архимандрит и начин рада и живота у грчкој цркви. Он је доста дуго радио и у Цариградској патријаршији па је и тако могао да сазна и научи оно што други нису могли. Његов избор за администратора скопске митрополије био је јасан знак да је он тиме предодређен да буде скопски митрополит. Иако је држање патријарха Константина V према српским захтевима било непопустљиво, влада Ђорђа Симића је била мишљења да „треба путем компромиса олакшати одступницу Патријаршији, ако она озбиљно на тај пут наиђе“¹⁸⁶⁰.

Године 1897. наговарао је Јован Ристић краља Александра Обреновића да он од султана тражи побољшање положаја наше цркве у Јужној Србији. У томе смислу Ристић је направио један мемоар за краља Александра о томе шта треба да се тражи. „Захтев би се састојао у установљењу Српског Егзархата у турском царству са седиштем у Цариграду; а начин да се тај захтев изнесе био би тај, да се краљу Милану повери, да он, у ванредној мисији, лично оде у Цариград и захтеве Србије султану пренесе“¹⁸⁶¹. Ристићу се идеја о Егзархији свиђала па је исту изнео и у *Српској застави* од 3. марта 1897. године. По Ристићевим сугестијама написао је Живан Живановић у поменутом броју *Српске заставе* чланак под насловом „Српски егзархат“. Ову исту идеју пласирали су и на Главном збору Либералне странке, који је одржан у Београду 17. априла 1897. године¹⁸⁶².

Влада Владана Ђорђевића, која је дошла на власт 24. октобра 1897, развила је живу активност у решењу црквеног питања у Јужној Србији. Када је, после постављања за председника владе, Ђорђевић ишао у Цариград да султану преда *опозивно писмо*, предлагао је краљу Александру да се од султана тражи: признање српске народности, постављање Срба за епископе у Битољу и Серу и свуда тамо где су грчки епископи слабији од бугарских, постављање једнога Србина за адлатуса код Косовског валије, обнављање службеног листа за Косовски вилајет (излазио је на српском и турском језику) и, на крају, дозволу да се у Цариграду отвори српска штампарија¹⁸⁶³. Ђорђевић је, овом приликом, предлагао, да се обнови Пећка патријаршија, али да остане под духовним надзором Цариградске патријаршије. „Српски патријарх би“, вели Ђорђевић, „резидирао у Пећи, али би у Фанару имао свога претставника, који би издавао све документе за део Србије, који се налази у турском царству. Оваква српска патријаршија била би и према Порти у истом односу у каквом је до пре три године била Сирска патријаршија у Мосулу према православној јерменској патријаршији у Јерусалиму.“¹⁸⁶⁴

¹⁸⁵⁸ *Споменица Друштва Светога Саве (1886–1936)*, Београд 1936, стр. 22.

¹⁸⁵⁹ *Гласник православне цркве у краљевини Србији*, 1903, стр. 738.

¹⁸⁶⁰ Никола П. Шкеровић, *Записници седница...*, стр. 459.

¹⁸⁶¹ Живан Живановић, *Политичка историја Србије...*, књ. III, стр. 379.

¹⁸⁶² *На истом месту*.

¹⁸⁶³ Vladan Georgevitch, *Das Ende der Obrenovich*, стр. 56.

¹⁸⁶⁴ *На истом месту*, стр. 57.

Иако су, овом приликом, и султан и Патријарх показали извесну готовост да испуне један део српских захтева, није се много добило. На седници Министарског савета, одржаној 26. новембра 1897, Ђорђевић је реферисао да је, поред осталог, од султана тражио да се Бугарима не издају берати за владике у Јужној Србији и да се архимандрит Фирмилијан потврди за митрополита у Скопљу¹⁸⁶⁵. Према извештају српског посланика у Цариграду, Патријаршија се, још увек, устезала да потврди избор Фирмилијанов, па је, поново, ово питање претресано на седници Министарског савета, одржаној 24. децембра 1897, „да ли да се ради код Порте на одобрењу да се обнови Пећка патријаршија или на одвајању управе Српске православне цркве у Турској од Патријаршије у Цариграду“¹⁸⁶⁶.

Ствари су кренуле са мртве тачке тек онда када је, у марту 1899, митрополија у Скопљу остала удова: 19. октобра 1899. Свети синод Васељенске патријаршије изабрао је архимандрита Фирмилијана за скопског митрополита. Избор Фирмилијанов изазвао је незадовољство и у Софији и у Атини. „Због овога су настале одмах тешкоће за посвећење Фирмилијаново. Најпре су Грци у Цариграду учинили корак код Патријарха да ни по коју цену не посвећује Фирмилијана. После Грка дошли су Бугари. Бугарски дипломатски агент у Цариграду и егзарх Јосиф тражили су од султана и Порте да поништи избор Фирмилијанов. Турска је правила сметње, иако је султан показивао извесну чврстину у овој ствари. Патријаршијски Свети синод одлучио је да се посвећење не одржи у патријаршијској цркви уз асистенцију Патријарха, него у Солуну. Султан је, опет, поверљиво наређивао да се „не жури са посвећењем“. Док су Срби у Србији и у Скопљу смишљали у коме би се месту и како могло извршити посвећење Фирмилијаново, дотле су у Јилдизу били решили да не издају царски берат Фирмилијану док се не смири у Софији, Атини и Цариграду хајка дигнута на Србе.“¹⁸⁶⁷

Питање Фирмилијановог посвећења компликовало се све више. Првобитно је у султанову берату, издатом Фирмилијану, стајало да се он потврђује за заступника митрополита Амвросија и за доживотног администратора скопске митрополије. У званичном акту, који је Porta упутила руској амбасади у Цариграду, стајало је да је Фирмилијан *титуларни* владика скопски, а не доживотни заступник скопског митрополита. Крајем маја 1902. Патријаршија је покренула и нека финансијска питања, али се умирила када је добила 2.000 наполеона. После овога Патријаршија је тражила од Порте да берат за Фирмилијана доведе у склад са султановом ирадом¹⁸⁶⁸.

Султан је, 7. јуна 1902, издао нови берат за Фирмилијана, али ни после тога није са његовим посвећењем ишло лако. И Патријаршија и грчки епископи одбијали су да се Фирмилијаново посвећење изврши свечано. Грци и у Цариграду и у Солуну одупирали су се да се код њих изврши посвећење. На крају је решено да се посвећење изврши у манастиру Скилоти код Дедеагача: 27. јуна 1902. извршено је посвећење Фирмилијаново за епископа „на брзу руку и са грчком злом вољом“¹⁸⁶⁹.

Фирмилијан је управљао скопском епархијом шест година. Најпре као администратор (1897. до 1899), затим као изабрани али непосвећени митрополит (1899. до 27. јуна 1902) и, најзад, као посвећени митрополит до своје смрти. Умро је 7. децембра 1903 ... Осетивши да је болестан, Фирмилијан је био кренуо за Беч да се лечи, али тамо није стигао; болест га је задржала у Београду где је и умро. Сахрањен је свечано у Скопљу. „Егзархијски владика стајао је на балкону своје куће докле спровод

¹⁸⁶⁵ Никола Шкерковић, *Записници седница...*, стр. 476.

¹⁸⁶⁶ *На истом месту*, стр. 481.

¹⁸⁶⁷ Јован М. Јовановић, *Јужна Србија...*, стр. 109.

¹⁸⁶⁸ *На истом месту*, стр. 113.

¹⁸⁶⁹ *На истом месту*, стр. 115.

није прошао. При проласку сандука прекрстио се, али његовим вернима није дозволио да узму учешћа при погребу.¹⁸⁷⁰

Рад владике Фирмилијана оцењен је позитивно. Он је био добро организовао и црквени и просветни рад што је „утицало много и на овај део нашег народа, који је силом прилика ушао у састав Бугарске егзархије, ту су сада живе традиције и на све стране око њега разасути сведоци старе славе и величине српске још јасније говорили где му је место. Стога су убрзо не само појединци него и читава села и крајеви почели иступати из бугарске црквене организације и прилазити српској цркви, која је ускоро сасвим потисла грчки утицај и на све стране провела словенско богослужење“¹⁸⁷¹.

После смрти Фирмилијанове изабран је за скопског митрополита *Севастијан Дебелковић* (1904–1905), родом са Косова. За епископа је посвећен 25. марта 1904, али је умро већ 1905, године „не успевши да прими скопске митрополије“¹⁸⁷². Севастијана је наследио *Вићентије Кршић*, родом Студеничанин, посвећен за епископа 1905. године. На скопској катедри је остао до доласка Бугара 1915. године: Бугари су га, после заузимања Јужне Србије, убили и спалили у Качаничкој Клисури¹⁸⁷³.

5.

Трећа епархија, која је била тада под турском влашћу и касније добијена, била је Велешко-дебарска. Постанак ове епархије је веома стар. Када је проглашена бугарска Егзархија успело јој је да добије свога епископа и у Велесу, али се он није ту могао дуго задржати. Пред руско-турски рат он је морао напустити Велес и вратио се тек 1890. године¹⁸⁷⁴. Велешко-дебарска епархија створена је 1910. године од делова Велешке и Дебарске епархије са седиштем у Кичеву. Постојала је до 1920. године када је подељена на суседне епархије: Велес је потпао под скопску, а Дебар под охридску епархију¹⁸⁷⁵.

Питање ове епархије појавило се после оставке дебарског митрополита Поликарпа, поднете Патријаршији половином 1907. године. Наследник Поликарпов, дотадашњи дојрански владика Партеније, примљен је био рђаво од домаћег становништва, а од српске владе са великим незадовољством. Околности су, међутим, биле такве да се у Цариграду није ништа могло предузети. Тек када је, 1910. године, краљ Петар I посетио Цариград, пристала је Патријаршија да за хоро-епископа изабере *Варнаву Росића*, који се у то време налазио у Цариграду и био тумач краљу Петру I. Варнава је хиротонисан у патријаршијској капели у Цариграду на Лазареву суботу, 10. априла 1910. године¹⁸⁷⁶. „Давши владици титулу ‚епископ главински‘, Патријаршија је признала право на охридску владичанску столицу. Епископија Главинска улазила је у састав средњовековне Охридске епископије. Србима је недостајала још ова охридска епископија па да обнове номинално и стварно област своје старе аутономне цркве, која је била уз помоћ Цариградске патријаршије, у XVIII веку распарчана.“¹⁸⁷⁷

Балкански ратови 1912. и 1913. године били су крунисани српском победом и у Старој и у Јужној Србији. Ову победу дочекао је Велешко-дебарски епископ Варнава у својој епархији. У прво време, до избијања српско-бугарског рата 1913. године, српска влада је била оставила егзархијске епископе на њиховим местима. „Они су уклоњени са

¹⁸⁷⁰ Радослав Грујић, *Скопска митрополија*, стр. 252.

¹⁸⁷¹ *На истом месту*, стр. 252.

¹⁸⁷² *На истом месту*, стр. 253.

¹⁸⁷³ Михаило И. Поповић, *Историјска улога Српске цркве...*, стр. 131-132.

¹⁸⁷⁴ Радослав Грујић, *Велешка епархија* (Народна енциклопедија СХС, књ I, стр. 326)

¹⁸⁷⁵ Радослав Грујић, *Велешко-дебарска епархија* (Народна енциклопедија СХС, књ. I, стр. 326)

¹⁸⁷⁶ Драгослав Страњаковић, *Уједињење Српске православне цркве...*, стр. 148.

¹⁸⁷⁷ Јован М. Јовановић, *Јужна Србија...*, стр. 119.

својих места тек 1913 године, када је дошло до сукоба са Бугарима ради њихових територијалних и црквено-политичких претензија. Тада је управа над свим упражњеним егзархијским и патријаршијским епархијама, јужно од Скопља (над Битољском, Охридском и делом Струмничке епархије) поверена била Велешко-дебарском епископу Варнави.¹⁸⁷⁸ За време Првог светског рата отишао је и епископ Варнава у емиграцију: када се, после завршетка рата, вратио, продужио је да организује црквени живот на подручју Јужне Србије. Године 1920. изабран је за скопског митрополита.

IV. ГЛАВА: СПЦ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

За разлику од Херцеговине, где је прошлост српског православља позната и пре обнављања Пећке патријаршије 1557. године, о православљу у Босни до тога времена зна се веома мало. Иако није место да се овде говори о томе шта је била „босанска црква“ средњег века, указаћемо само на то да ово питање, и поред досадашњег проучавања, није још задовољавајуће решено. Има доста елемената који показују да она није била ортодоксно *богомилска* и да се, поред многих сличности, разликовала и од *православне* и од *римокатоличке* цркве¹⁸⁷⁹. „Што се Босне тиче једно је непобитно: да се у домаћим изворима (на босанском територију) нигдје не спомиње име *богомил*, па ипак су средњовековну цркву босанску многи наши писци називали богомилском, поистовјетујући је с босанским богомилима. Учинили су то примјењујући опће карактеристике средњевјековних херетика и на босанске „крстјане“ без темељитог изучавања и анализе извора, који се односе првенствено на Босну.“¹⁸⁸⁰

Да је, и пре извођења шире црквене организације на подручју целе Босне после 1557. године, српско православље продирало у Босну има зато доста домаћих доказа. Оно је могло продирати у Босну и са подручја старе хумске епархије и са подручја старе дабарске епархије. Када је краљ Драгутин добио на управу Мачву и Срем и делове Источне Босне појачано је тамо ширење православља. У своме *Животу краља Драгутина* вели архиепископ Данило II, који је ово могао знати, и ово: „Многе од јеретика *босанске земље* обрати у хришћанску веру и крсти их у име Оца и Сина и Св. Духа, и присаједини их својој светој саборној и апостолској цркви.“¹⁸⁸¹

Од потпадања Босне под турску власт 1463. године појачао се тамо прилив православних Срба. Сеобе и кретања православног становништва пратили су и свештеници и калуђери, који су „одмах умјели наћи згодна мјеста“ где су подизали цркве и манастире. „Сваки наш манастир био је у оно време тврди град православне вјере и српске народности, а црни калуђери по тијем манастирима били су снажне посаде тијех градова, били су побожни војници наоружани часним крстом и ситнијем бројаницама па Турци не могоше ни наслутити какво је то јако и опасно оружје.“¹⁸⁸²

Најдаље на западу Босне налазио се манастир Рмањ (или Хрмањ), „на ушћу Унца у Уну“, који се помиње још 1515. године. Манастир Моштаница, који „лежи у прекрасном и плодном приједелу, у планини Козари“, постао је, или је био обновљен, у XVI веку. Најстарији, данас сачувани, помен о њему је из 1579. године: те године је у

¹⁸⁷⁸ Радослав Грујић, *Скопска Митрополија...*, стр. 253.

¹⁸⁷⁹ О „босанској цркви“ види опширније код Владимира Ћоровића, *Историја Босне*, књ. I, Београд 1940, стр. 178-189.

¹⁸⁸⁰ Сеид М. Траљић, *Да ли су Босанци у XVII вијеку знали за богомиле?* (Историјски зборник, год. V, број 3-4, 1952, стр. 410)

¹⁸⁸¹ Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских* (превод др Лазе Мирковића, Београд 1935, стр. 34)

¹⁸⁸² Манојло Грбић, *Карловачко владичанство, Прилог Историји српске православне цркве*, књ. I, Карловац 1891, стр. 169-170.

манастиру Моштаница, за време игумана Григорија, преписана књига *Отечник*¹⁸⁸³. Манастир Гомионица, који су подигли монаси из манастира Милешева, помиње се већ крајем XVI века¹⁸⁸⁴. По једном народном предању манастир Гомионицу подигла је султанија Мара, кћи Ђурђа Бранковића; по једном другом предању подигнуо га је Змијањски кнез Обрад. Биће да је од милешевских калуђера остао тамо култ „Немањића свете лозе“¹⁸⁸⁵.

Старији су још манастири Источне Босне: Ломница, Озрен, Папраћа, који се помињу још пре обнављања Пећке патријаршије 1557. године. Према традицији, манастир Ломница (или Ловница) подигнут је још у време краља Драгутина. У њему је, 1576. године, преписан један Типик за јеромонаха Арсенија¹⁸⁸⁶. Године 1592. преписао је јеромонах Григорије у манастиру Ломници једно *Јеванђеље*¹⁸⁸⁷. Крајем XV века помиње се манастир *Озрен*, у близини Маглаја, али се не зна ко му је био оснивач. Од године 1592. помиње се све чешће: те године је јеромонах Тимотеј, који је био дванаест година глув, преписао књигу *Метафраст*¹⁸⁸⁸. Миленко Филиповић је утврдио да су Срби у XVI веку били и у овоме крају „бројни и напредни и они у другој половини XVI века подижу манастир Озрен, а у даљој околини и манастире *Возућу* и *Гостовић* или Удрим. У напису о грађењу манастира Озрена 1587 године сачувано је име попа Јована који је био од „племена“ (рода) Марића, од којих иначе нема никаквог другог трага“¹⁸⁸⁹.

Најактивнији је био, изгледа, манастир *Папраћа*, у области Зворника, који, према предању, потиче из времена краља Драгутина. Вели се да га је он и подигао¹⁸⁹⁰. Године 1551. био је Григорије, игуман овога манастира, у Москви и тражио тамо помоћ за свој манастир¹⁸⁹¹. Тамо је био, 1585. године, и игуман Захарија¹⁸⁹². Касније је оваквих одлазака калуђера манастира Папраће у Русију било више.

Две године после обнављања Пећке патријаршије манастир Папраћа је имао доста бројно и активно братство: 12. маја 1559. решено је да граде једну цркву „на старом црквишту на Тронуши“. Ова црква је остала у вези са манастиром Папраћом у коме је игуман Пајсије завео општежиће. У једном запису се вели: „И игуман Пајсије са братством заведоше општежиће. И ко од њих има што да предају Богу и цркви и нико од њих ништа посебно да не држи, него да им је све заједничко: и молитва и душа и имање. Само ризе (одело) дају се свакоме за одевање тела. А ако што друго присвоје себи од општежића да је проклет од Господа Бога.“¹⁸⁹³ За манастир Папраћу се знало у то време и изван наших граница: у Волдави је, од 16. маја до 16. јула 1561, на тражење „пана Николе Србина“ преписан *Псалтир*, који је он послао „до српске земље до манастира Благовештења Пречисте званом Папраћа“¹⁸⁹⁴. Вероватно је и манастир *Возућа*, који лежи „на реци Укрини, под планином Љубићем“, с краја XVI века.

Засведочено је постојање православне српске црквене општине у Сарајеву још 1516. године. Те године преписао је поп Вук *Псалтир* и на крају додао: „А тада, у те

¹⁸⁸³ Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. I, стр. 228, бр. 750.

¹⁸⁸⁴ Ср. Владимир Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, стр. 67.

¹⁸⁸⁵ Тодор Крушевац, *Петар Кочић*, Београд 1951, стр. 14-15.

¹⁸⁸⁶ Љубомир Стојановић, *На истом месту*, књ. I, стр. 225, број 740.

¹⁸⁸⁷ *На истом месту*, књ. I, стр. 242, број 821.

¹⁸⁸⁸ *На истом месту*, књ. I, стр. 243, број 822.

¹⁸⁸⁹ Милинко С. Филиповић, *Озрењаци или Маглајци, Етнолошки приказ*. (Гласник земаљског музеја у Сарајеву. Нова серија, свеска VII, 1952, стр. 342)

¹⁸⁹⁰ Владимир Петковић, *Преглед црквених споменика...*, стр. 241.

¹⁸⁹¹ Љубомир Стојановић, *На истом месту*, књ. III, стр. 157, број 5605.

¹⁸⁹² Стеван Димитријевић, *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека* (Споменик СКА, LIII, 1922, стр. 187).

¹⁸⁹³ Љубомир Стојановић, *На истом месту*, књ. I, стр. 189, број 602.

¹⁸⁹⁴ *На истом месту*, књ. I, стр. 195, број 622.

дане, беше у тој земљи велико умножавање агарјанских чеда, а православне вере хришћанске у тој земљи велико умањење каквога није било никада.¹⁸⁹⁵ Седам година после обнављања Пећке патријаршије забележио је дијак Дмитар да је у Сарајеву, у дому Михаила Десисалића, кујунџије, преписао Патерик. Дијак Дмитар додаје да је тада Босном управљао Мустафа-паша, „сродник благочестивог и христољубивог патријарха пећког кир Макарија, који одржава српско началство и бугарско и поморских земаља“¹⁸⁹⁶.

Један турски извор сведочи да православни Срби у Сарајеву нису до 1533. године имали своје цркве. Те године су замолили Гази Хусрев-бега да им дозволи да подигну цркву. „Поменути Гази Хусрев-бег дао им је дозволу, да је направе у близини његове џамије, коју је био довршио прије седам година. И тако је настала прва хришћанска црква у Сарајеву, скромна зграда, начињена од плота (шепера), која је постојала до 1140 (1727).“¹⁸⁹⁷ На месту ове цркве православни Срби су, исте године, подигли камену цркву, али без звоника.

И пре обнављања Пећке патријаршије 1557. године на територији Босне и Херцеговине налазиле су се *две* српско-православне епархије: *захумско-херцеговачка* за Херцеговину и *зворничка* за један део подручја Источне Босне. Уочи обнављања Пећке патријаршије био је зворнички епископ Теофан, активни присталица смедеревског митрополита Павла, који је чинио напор да обнови Патријаршију ... После обнављања Патријаршије основао је патријарх Макарије нову епархију за средњу и западну Босну. Ова епархија се звала *дабробосанска*, али јој је седиште поставио у манастир Рмањ. Под јурисдикцију ове епархије потпала је и српска-православна црква у Далмацији и санџаци Лички и Клишки. „Нигдје није“, вели Никодим Милаш, „изрично споменуто, или је бар нама непознато, да је гдје што написано о томе, да је Пећки српски патријарх предао сву власт дабробосанском митрополиту над далматинском српском црквом, и да га је поставио за свога егзарха Далмације, али ми ово изводимо из домаћих извора из тога доба, и из података, који су се у рукописима сачували о дотичним дабробосанским митрополитима од друге половине XVI. вијека па даље, и о њиховој дјелатности у далматинској цркви.“¹⁸⁹⁸

Од обнављања Пећке патријаршије 1557. па до њезиног укидања 1766. године српска православна црква у Босни и Херцеговини била је саставни део Пећке патријаршије. Њезин живот и рад за ових нешто више од два века не улазе у опсег нашега разматрања у овој књизи: од укидања Патријаршије па све до после окупације Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске на челу српских православних епархија у Босни и Херцеговини налазили су се Грци-епископи.

1. ВЛАДИКЕ-ФАНАРИОТИ

Владике Грци, у нашим крајевима познати под општим именом *фанариоти*, јер су постављани у Фанару, делу Цариграда у коме се налазило седиште Патријаршије, нису ни били, нити су могли бити, бољи него у другим нашим крајевима, где су управљали црквом. Они су нашом црквом у Босни и Херцеговини управљали нешто више од једнога века. О себи су оставили доста рђав спомен. За херцеговачког митрополита

¹⁸⁹⁵ *На истом месту*, књ. I, стр. 131, број 427.

¹⁸⁹⁶ *На истом месту*, књ. I, стр. 200, број 645.

¹⁸⁹⁷ Шејх Сејфудин Кемура, *Стара хришћанска црква у Сарајеву* (Гласник земаљског музеја за БХ-а, XXIII, 1911, стр. 297)

¹⁸⁹⁸ Никодим Милаш, *Православна Далмација*, Историјски преглед, Нови Сад, 1901, стр. 174; сравни код Бошко Стрика, *Далматинско-истарска епархија*. У *Далматински манастири*, Загреб 1930, стр. 35.

Јосифа рекао је Томо Ковачевић да је био „велики непријатељ народности српске и цркве хришћанске, гори од сваког Турчина“¹⁸⁹⁹.

Овакво мишљење о владикама Грцима настало је, највише, због њихове велике грамзивости за новцем, која је понекада, стварно, прелазила сваку меру. А и због тога што су се, као бератлије, више држали уз турске власти, него уз народ. Деметар Атанацковић, аустроугарски конзул у Сарајеву, извештава, 30. јула 1851, кнеза Феликса Шварценберга да дабробосански митрополит има годишње 60.000 фиорина прихода, што је, можда, мало претерано, али је сигурно да су грчке владике нештедимице глобиле народ¹⁹⁰⁰.

Тако је било све док 1862. године није донет *Статут о црквеним и школским пословима*. До тога времена владике су наплаћивале неколико врста прихода. „Једна је врста узимана од народа у име данка, што је свака епархија морала давати држави. Овај данак је средином XIX века износио годишње по 3-4 гроша од сваке куће, а звао се *мирија*. Њу је епископ предао држави. Остале данке је епископ узимао за себе. Свака му је кућа морала давати годишње по један грош и четири паре под именом *батик* или *димарина*. Обје врсте данка скупљао је свештеник и предавао их епископу човјеку, који је ишао по епархији да скупља данке. Свештеници су наполе плаћали друге данке. Сваки је морао дати епископу по 25 дуката када буде произведен за свештеника, а када добије парохију морао је дати за сваку кућу у парохији по један талир. Осим тога сваке је године свештеник давао по 50 гроша за водицу и неке таксе за вјенчанице. Када би се свештала нова црква, народ је морао дати епископу 5.000 гроша.“¹⁹⁰¹

Остало је доста забележених података о начину на који су се богатали владике Грци у Босни и Херцеговини. Густав Темел је, на својим обилазцима Босне и Херцеговине, забележио да је оно лице које се хтело запопити, морало платити владици од 20 до 200 дуката за парохију¹⁹⁰². Парохије су таксирани према томе колико се са њих може убрати прихода. За владика Дионисија се вели да је 1869. године рукополагао за свештенике чобане по Босанској Крајини само да би дошао до новаца. То исто је радио и у Босанској Градишци, где је одбијао да рукополаже богослове који су завршили Пелагићеву богословију у Бањој Луци, иако се на то био обавезао једним уговором са бањалучком општином¹⁹⁰³. Исто је радио и митрополит Пајсије, „десни докољеник валијин“, који је запопљавао за 60 до 70 дуката „не гледајући да ли је што учио или није, него само дај дукате, па кад све то учини он му још каже: штета је да ти млад идеш 3-4 године учити, кад ја свакако намјеравам са валијом овдашњим Бањалучку богословију срушити, дакле боље ти је кад те ја запопим на време и дам ти нурију, па да зато време стечеш и себи и мени“¹⁹⁰⁴.

Понекада су и свештеници, притиснути од владика, морали да гуле народ, да би могли платити владикама оно што су тражили. Све се то веома тешко одражавало на народ, који је и иначе био притиснут дажбинама. Густав Темел вели да је, обилазећи Босну, налазио одраслу децу која још нису била крштена јер родитељи нису могли да плате таксе¹⁹⁰⁵. Франц Маурер, који је неколико година пре окупације обилазио Босну,

¹⁸⁹⁹ Томо Ковачевић, *Опис Босне и Херцеговине*. Београд 1878, друго издање, стр. 85.

¹⁹⁰⁰ Фердо Шишић, *Босна и Херцеговина за везировања Омер-паше Латаса (1850–1852)*, Суботица 1938, стр. 357.

¹⁹⁰¹ Владислав Скарић, *Из прошлости Босне и Херцеговине XIX вијека* (Годишњак историског друштва БХ-е год. I, 1949, стр. 34).

¹⁹⁰² Gustav Thoemel, *Geschichtliche, politische und topographisch-statistische Beschreibung des Vilajet Bosnien, das ist die eigentliche Bosnien, nebst türkisch Croatien, der Hercegovina und Raszien*, Wien 1867, стр. 105.

¹⁹⁰³ „Застава“ о Босни и Херцеговини, књ. I, стр. 267 и даље.

¹⁹⁰⁴ „Застава“ о Босни и Херцеговини, књ. II, стр. 327-328.

¹⁹⁰⁵ Thoemel, *на истом месту*, стр. 106.

вели: „Има случајева да одрасла лица још нису била крштена због тога што њихови родитељи нису могли да унапред плате таксе за крштење. У случајевима када умре домаћин куће поп узима најбољег вола или неко друго живинче, а кад умре домаћица узима краву. Веле, да сарајевски митрополит има годишње 12.000 гулдена прихода, а друге владике по 7.000, али они изнуде пет до осам пута већу суму.“¹⁹⁰⁶

Није, због свега овога, никакво чудо, да су владике Грци били врло омрзнути код народа. У представци, коју је, у име хришћана Босне и Херцеговине, фра Иван Јукић, 1. маја 1850 године, поднео султану Абдул Мециду, наводи се, у 15 тачки, у име православних Срба, и ово: „...Да је слободно крстијанима грчког обреда *себи по себи* архиепископа и епископе изабрати, који језик и обичаје земаљске знају, а ове за одобрење вашему величанству приказати“¹⁹⁰⁷ ... У објашњењу уз ову тачку молбе речено је за грчке владике да они „не брину за одхрањењем свештеника, њима је свеједно поп зна ли читати ол не читати, само ако има платити, одмах га запопе, касније опет га уциене и ако не има више одклен платити то га на крволочни начин излупа и распопи. Каноне и свете наше цркве уредбе својевољно тлачећи и за новце продајући као чаробник Симеон. Једна од највећи за нас милости царских та би била, кад би нас ових незваних пастира ослободио.“¹⁹⁰⁸

Сличну оптужбу изнео је и Сава Косановић у писму генералу Јовановићу од 10. марта 1879. године. Косановић вели: „...Оморзнути грчки митрополити нити имају знања нити појма о томе како би црквом требало управљати према духу времена ... Осим малих изузетака свештенство ради по својој вољи. Заклучује и разводи бракове и искључиво ради у свом личном интересу. Пошто се грчке црквене поглавице нису никада трудиле да свештенство интелектуално уздигну, него само да се обогате, остало је грчко-источно свештенство, на штету становништва земље, на најнижем ступњу образовања.“¹⁹⁰⁹

Незадовољство са владикама Грцима порасло је још више од када се у Бугарској појавио покрет за добијањем народних владика. Још у мају 1866. године дељени су у Сарајеву леци против владике Игњатија и тражено да он установи конзисторију¹⁹¹⁰. Три године касније тражено је да се Срби у Босни и Херцеговини придруже Бугарима у тражењу црквене слободе. У једном напису из 1869. године вели се да Срби у Босни и Херцеговини „данас немају друге тежње, већ покренути црквено питање као и Бугари: да добију народне владике из сопственог народа“¹⁹¹¹. Вероватно по руским сугестијама обратио се Лука Вукаловић, 17. септембра 1869, Херцеговцима и Босанцима једним *прогласом* у коме тражи да се они побуне против Цариградске патријаршије и прикључе Бугарима. „Сетите се“, стоји у *прогласу*, „шта нам урадише фанариоти, спомените се ви, браћо Бошњаци, шта уради сарајевски митрополит у ствари Бањалучкој, Шта ли онај штоно пре неколико година се у Мостару потурчи и као потурчењак умрије, пак ћете се добро упознати са питањем овим, са питањем, које је од толике ползе као свагдашњи хљеб.“¹⁹¹²

Седам дана пре овога Вукаловићевог прогласа упутили су и Бугари из Цариграда, 10. септембра 1869, једно писмо Босанцима и Херцеговцима у коме, поред осталог, стоји и ово: „...Обратите се, браћо, на Србију у Црну Гору, погледајте како је тамо свештенство из народа, са народом и за народ, видите како тамо почиње цветати наука,

¹⁹⁰⁶ Franz Maurer, *Eine Reise durch Bosnien, die Savaländer und Ungarn*, Berlin 1870, стр. 365.

¹⁹⁰⁷ Slavoljub Bošnjak (fra Ivan Jukić,) *Zemljopis i poviestnica Bosne*, Zagreb 1851, стр. 158.

¹⁹⁰⁸ *На истом месту*, стр. 162.

¹⁹⁰⁹ Thomas Herkalović, *Vorgeschichte der Occupation Bosniens und der Herzegovina*, Zagreb 1906, стр. 59.

¹⁹¹⁰ „Застава“ *о Босни и Херцеговини*, књ. I, стр. 23.

¹⁹¹¹ *На истом месту*, стр. 177.

¹⁹¹² *На истом месту*, стр. 254.

а погледајте како се тамо напредује док ми и ви у ропству, тами и глупости остајемо. А ко је томе свему крив? Фанариотска чета.¹⁹¹³

Владике Грци били су омрзнути и због тога што су се држали турских власти, а били или отворено против народног покрета или према њему индиферентни. За неке од њих се може рећи да су покушавали да наше градове јелинизирају. „Код млађих било је енергичног протеста против натурања грчког језика и у цркви и у школи. У Сарајеву још се памтио неки грчки учитељ зван Јејина, који је у школи учио децу грчки, а избацио био српски језик и који је ту учитељовао од 1836 до 1838 године. Обичај да се у цркви пева с једне певнице грчки, а с друге словенски трајао је још дуже. Омладина је тражила безусловну национализацију школе, а у цркви више словенског и националног духа.“¹⁹¹⁴

Васо Пелагић је имао право када је писао за грчке владике да они „не само што устанике нису помагали, него су јавне окружнице писали и свуд по мирним крајевима народу шиљали, а и сами у судницама, зборовима и црквама читали: да свако мирно, у царском здрављу, своје послове врши и да нигђе не помаже нити ступа у коло усташа, који су, веле свети оци, отпали од Бога и народа, који су погазили народ и цареву част и власт, који су устали против престола и династије“¹⁹¹⁵.

Васо Пелагић је забележио и то да „све до 1850 године хришћани у Босни и Херцеговини, исто као и по цијелој Турској царевини дотадашњој, нису смјели јавно називати се ни *Срби* ни *хришћани*, већ, ‚Власи‘ и ‚раја‘. То је тако било, мада су и сами такозвани босански Турци од оног племена од кога и ‚раја‘. То јест од српскога, и ма да сви они језиком тога племена говоре“¹⁹¹⁶ ... Овакво држање званичних турских власти биће, вероватно, разлог да је и Тома Херкаловић, који је то иначе морао знати, тврдио да су се православни у Босни почели тек од 1862. године звати Србима¹⁹¹⁷. Иако ово, видећемо, није могло бити тачно, тврдио је и фра Грга Мартић, сасвим погрешно (*Запамћења*, стр. 10), да се до године 1848. није знало за *српско* име у Босни и да се тек после Осман-пашине управе у Босни „српство на сав мах размахало по Босни и Херцеговини“.

Ово се односи на Осман-пашу Топала, који је 1860. године био постављен за везира у Босни. Он није био пријатељ Срба. Ово сведочи и Игнат Шопрон, кога је Осман-паша позвао из Земуна да му уређује *службени* лист у Сарајеву. Шопрон је забележио ово: „Кад сам изнео програм о издавању *Босанског вјесника* и кад је било наведено да ће лист излазити на српском језику и српским писмом, брисали су му реч ‚српски‘ и заменили са, ‚босанском‘“¹⁹¹⁸.

Своју власт у цркви и над народом заснивали су епископи Грци „на канонима православне цркве и на бератима, што су их митрополити добијали од Султана. Берати су издавани на молбу Цариградског синода и патријарха. По берату митрополиту и његовим заступницима није могао нико судити у провинцији, него се свака тужба на њих морала слати у Цариград, да је у Дивану расправе везири и кадиаскери. У митрополитов двор не смије се слати на коначење војска и званичници. Митрополит претставља духовна лица, а ова му се морају покоравати и тражити у њега савјета. Он их кажњава, а оптужене не смије нико заштићивати.“¹⁹¹⁹

¹⁹¹³ На истом месту, стр. 257-258.

¹⁹¹⁴ Владимир Ћоровић, *Из Сарајевске прошлости: омладински покрет у Сарајеву шездесетих година XIX века* (Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XVI, св. 1, 1936, стр. 19)

¹⁹¹⁵ Васо Пелагић, *Изабрани списи*, књ. I, стр. 152-153.

¹⁹¹⁶ Васо Пелагић, *Историја босанско-херцеговачке буне*, Сарајево 1953. стр. 67.

¹⁹¹⁷ Т. Херкаловић, *На истом месту*, стр. 17-19.

¹⁹¹⁸ Владимир Ћоровић, *Из Сарајевске прошлости...*, стр. 10.

¹⁹¹⁹ Владислав Скарић, *Из прошлости Босне и Херцеговине...*, стр. 32.

2. ХРОНОЛОШКИ ПРЕГЛЕД ЕПИСКОПА ГРКА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Није нимало лако сасвим тачно утврдити *време* које су поједини епископи Грци, од укидања Пећке патријаршије 1766. године па до њиховог одстрањења из ових наших земаља, проводили на својим катедрама. Подаци о томе су врло оскудни. Изнећемо шта се о томе зна.

Није сасвим јасно *ко* је био последњи Србин митрополит на дабробосанској митрополитској столици. Узимало се да је то био *Дионисије*, који је изабран за митрополита 24. новембра 1762. у Пећи¹⁹²⁰. Код Сејфудина еф. Кемура и Владимира Ћоровића се помиње да је Дионисије био изабран 1763. године и да је био родом од „Ншаићког племена“ и да је, пре избора, био игуман манастира Пећке патријаршије¹⁹²¹. Светозар Душанић је доказивао да је митрополит Серафим, који је са неколико грчких архијереја потписао молбеницу, упућену пећком патријарху Калинику II Грку да се Пећка патријаршија укине и потчини Цариградској, био Србин и да је за дабробосанског митрополита дошао 1766. године (свакако пре септембра те године)¹⁹²². Нићифор Дучић не помиње ни Дионисија ни Серафима¹⁹²³. Серафима не помиње ни Радослав Грујић, него одмах после Дионисија наводи Данила с ознаком да је био дабробосански митрополит 1769. године¹⁹²⁴.

Према неколико сачуваних берата, које су султани издавали дабробосанским митрополитима, може се, бар делимично, установити ред постављања дабробосанских митрополита од укидања Пећке патријаршије 1766. године па до средине XIX века. У овим подацима не помиње се Данило, него се вели да је *Кирило* добио берат 24. маја 1776. и да му „драговољно због своје старости отступи мјесто владика Серафим“¹⁹²⁵. Овај берат је важан и због тога што се у њему наводе *места* која су улазила у састав тадашње дабробосанске епархије. То су: Високо, Травник, Јајце, Скопље, Језеро, Лијевно, Гламоч, Вакуф, Стари Мајдан, Каменград, Козарац, Нови, Бања Лука, Дервента, Тешањ, Маглај, Сребреница, Вишеград, Нова Варош „са свима селима и међама“¹⁹²⁶.

И за владика Кирила се вели да је своме наследнику *Пајсију*, који је 29. марта 1780. добио берат, његов претходник добровољно уступио своје место. Ни код Дучића ни код Грујића се не помиње Пајсије: код Дучића се, после Кирила, помиње Калиник (1809–1817)¹⁹²⁷, а код Грујића, сасвим погрешно, Венедикт Краљевић (1805–1808)¹⁹²⁸. У берату, који је султан издао Пајсију, има интересантних података како о *условима* за постављање неког лица за митрополита, тако исто и о *правном положају* цркве у Босни и Херцеговини под турском влашћу. За Пајсија се вели да је „врло вриједан“ и да „добро познаје вјерске обреде и народне обичаје и који је послен и вјешт, да чува рају и обавља њене послове и који је изабран од патријарха са епископским збором“¹⁹²⁹.

Да се добије положај дабробосанског митрополита требало је платити царској каси 6000 акчи, али је берат, бар формално, гарантовао митрополиту слободу кретања и

¹⁹²⁰ Сава Косановић, *Преглед биљежака или извора о дабарским епископима и митрополитима* („Источник“, 1898. стр. 70)

¹⁹²¹ Сејфудин еф. Кемура и Вл. Ћоровић, *Прилози за историју православне цркве у Босни и Херцеговини* (Гласник зем. музеја БХ-а XXIV, 1912, стр. 412).

¹⁹²² Светозар Душанић, *Серафим, дабробосански митрополит* („Богословље“, 1939, стр. 53-63)

¹⁹²³ Нићифор Дучић, *Историја српске православне цркве*, Београд 1894, стр. 323.

¹⁹²⁴ Радослав Грујић, *Дабробосанска епархија* (Народна енциклопедија СХС, I, стр. 540).

¹⁹²⁵ Сејфудин еф. Кемура и Вл. Ћоровић, *На истом месту*, стр. 416.

¹⁹²⁶ *На истом месту*.

¹⁹²⁷ Сравни: Нићифор Дучић, *На истом месту*, стр. 323.

¹⁹²⁸ Сравни: Рад. Грујић, *На истом месту*.

¹⁹²⁹ Сејфудин еф. Кемура и Вл. Ћоровић, *На истом месту*, стр. 422.

рада. У берату је наведено све на шта митрополит има право. Интересантно је и ово место: „Никаква хришћанина не смије нико на силу, преко његове воље, турчити.“¹⁹³⁰

Пајсија је заменио *Калиник*. Њему је издат берат 13. новембра 1802. године.¹⁹³¹ За време Калиниковог владиковања избио је и Први српски устанак који је, то се зна, дубоко одјекнуо и међу Србима у Босни. Васо Чубриловић је, сасвим тачно, указао на то да „где год је био српски свештеник било је и агитације у корист устанка; куд год је пролазио калуђер луталица, ишла је и револуционарна пропаганда, па исто и тајни канали завере“¹⁹³² ... Ово нису турске власти у Босни и Херцеговини могле не знати. Због тога је био појачан притисак на православно свештенство. Као да митрополит Калиник није, овде, био на истој линији са својим свештенством: на његову молбу издао је султан, 20. маја 1804, један ферман упућен сарајевском кадији из кога се види да се Калиник жалио у Цариграду „да му многи званичници сметају у купљењу даћа, које му припадају и да је *народ непослушан*, те му ускраћује плаћање посмртнине, вјенчаница, крштења и других прихода“¹⁹³³.

Због струјања у народу, а да би се избегле буне, султан је, крајем фебруара 1805, издао један ферман у коме наређује валији и надкадији да се потруде да се митрополиту и свештенству не чине неправде. У ферману се вели да је султан дознао да се „напада на мирни живот сиротиње раје, која се свакако мора узимати у заштиту. Разне неправде чине се митрополитима и владикама при наплаћивању њихових пристојби и даћа, које они прикупљају од хришћанског народа; неправедним глобама пљачкају народ и траже од њега новаца и присвајају његов непокретни иметак. Ти поступци доводе до пропасти биједне раје.“¹⁹³⁴ Нарочито се наређује да се „лијепо поступа са хришћанским владикама, а особито са оним митрополитом, који станује стално у Сарајеву, у Босни, и да се не чине никакви зулуми њима и њиховом сиромашном народу“¹⁹³⁵.

Радило се, овде, о мерама локалних турских власти, које су се и саме, због насталих догађаја, осетиле угроженим. Француски конзул у Травнику, Пјер Давид (Pierre David), извештава, 12. априла 1807, своје министарство спољних послова да је ухваћено једно писмо црногорског владике из кога се види да су православни Срби у Босни спремни да помогну устанак у Србији. „Од тога часа“, вели Давид, „паша будно пази на овај народ, спрам којег он има велико неповерење.“¹⁹³⁶ Нешто касније, 29. маја 1807, извештава Давид министарство спољних послова да је откривена завера „што су је сковали Србијанци и босански грчко-источњаци. Грчко-источне владике јављали су, да је разоружање тек привидно, да они имају доста добро скривенога оружја: те нетом се Србијанци приближе Тузли, да ће се сви грчко-источњаци у Босни листом дићи против Турака.“¹⁹³⁷

Не види се јасно да ли је, и у колико, био умешан у све ово и митрополит Калиник. Из једнога фермана, упућеног сарајевском кадији 5. фебруара 1808, видимо да је Калиник, „ради неких послова“, био дошао у Цариград и да му је, на молбу патријарха и св. Синода, за наследника био одређен зворнички владика *Евгеније*¹⁹³⁸.

¹⁹³⁰ *На истом месту*, стр. 423, 424.

¹⁹³¹ *На истом месту*, стр. 426.

¹⁹³² Васо Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби*, Београд 1939, стр. 18.

¹⁹³³ Сејфудин еф. Кемура и Влад. Ћоровић, *На истом месту*, стр. 427.

¹⁹³⁴ *На истом месту*, стр. 430.

¹⁹³⁵ *На истом месту*, стр. 430.

¹⁹³⁶ Вјекослав Јелавић, *Из преписке француског генералног консула у Травнику у годинама 1807–1814* (Глас. зем. музеја за БХ-ну, XVI, 1904, стр. 272)

¹⁹³⁷ *На истом месту*, стр. 274.

¹⁹³⁸ Сејфудин еф. Кемура и Вл. Ћоровић, *На наведеном месту*, стр. 431.

Нићифор Дучић је, погрешно, метнуо Калиника у време од 1809. до 1817. године¹⁹³⁹, а Радослав Грујић меће Венедикта Краљевића у време од 1805. до 1808. године¹⁹⁴⁰. Зна се да се Венедикт Краљевић појавио у Босни за време митрополита Калиника. Никодим Милаш даје исцрпне податке о Краљевићу, који је био дошао у Босну да купи милостињу за Синајски манастир. У договору са секретаром митрополита Калиника, Киријаком, који је фалсификовао једну патријархову грамату, пошло је Краљевићу за руком да приволи митрополита Калиника да га, заједно са митрополитима призренским и херцеговачким, посвети за епископа године 1806. и да му да титулу епископа *кратовског*; када је све ово свршено Калиник му је уступио управу Дабробосанском митрополијом, с тим да му Краљевић плаћа годишње 4.500 дуката. После овога Калиник се повукао у Цариград¹⁹⁴¹.

Венедикт Краљевић је био чудан епископ. Човек веома сумњивог порекла, он је био и човек веома немирног духа. Када се нашао у Босни, почео се интересовати и за национално-политичке тежње своје пастве. Тада се говорило да је он био у тајној вези и с Карађорђем, због чега га је био ухапсио босански везир, али га је пустио за добар откуп. „У лето 1807 године пошао је Краљевић да купи мирију по Босанској Крајини. Главни посао, међутим, није му била мирија, него рад на спремању устанка у тим пределима. Ходајући и спремајући буну Краљевић је обишао добар део северозападне Босне.“¹⁹⁴² У септембру 1807. Краљевић је пребеглао у Славонију: од аустријских власти је тражио оружје да би дигнуо устанак у Босни, али га није добио. Дозвољен му је био само привремени боравак у манастиру Бешенову. Касније, не желећи да остане у Бешенову, Краљевић је прешао у Београд и придружио се београдском митрополиту Леонтију Ламбровићу. Преко Ламбровића он се повезао и са Родофиникином, који му је дао руски пасош са којим је прешао у Земун, 17. априла 1808, и одатле отишао у Далмацију са намером да се опет врати у Босну. Герасим Зелић је забележио да је Краљевић, када је стигао у Далмацију, тражио од генерала Мармонта „хиљади солдата и једног генерала“, да би подигао устанак у Босни. „Ја ћу са њима“, говорио је Краљевић Мармонту, „поћи и узбунити сав народ христијански и освојити сву Босну и Мацедонију, и подложити великом Наполеону, а Србија једва то чека.“¹⁹⁴³

Краљевић се није више вратио у Сарајево. Од његовог одласка из Босне па све до 25. октобра 1816. дабробосанска катедра је била без митрополита: тога дана издао је султан берат новом митрополиту *Венијамину*, који је, пре тога, био управник патријарховог двора у Цариграду¹⁹⁴⁴. На дабробосанској катедри остао је Венијамин све до своје смрти. Већ 10. октобра 1834. султан је издао берат новоме дабробосанском митрополиту *Амвросију*¹⁹⁴⁵.

У турским изворима се вели да је Амвросије био свргнут „ради неких неугодних ствари“¹⁹⁴⁶. О чему се радило? Султан Абдул Мецид био је почео да уводи реформе, које су требале да изједначе хришћане са муслиманима. Султанове реформе и све оно што је било у вези са њима биле су непријатељски дочекане од домаћих муслимана. „Штогод је у Босни било спахија назријевало је у реформама, што их Абдул Мецид обећаје, своју пропаст, јер ако се уведе опћа војна дужност и редовита војска, отпада потреба спахија, правни наслов за разне привилегије и побирање спахијских хакова и

¹⁹³⁹ Нићифор Дучић, *На наведеном месту*, стр. 323.

¹⁹⁴⁰ Радослав Грујић, *На наведеном месту*, стр. 540.

¹⁹⁴¹ Сравни: Никодим Милаш, *Православна Далмација*, стр. 487-488.

¹⁹⁴² Васо Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби*, стр. 78.

¹⁹⁴³ *Житије Герасима Зелића*, књ. Ш, Београд 1900, стр. 96; сравни код Н. Милаша, *Православна Далмација*, стр. 488-491.

¹⁹⁴⁴ Сејфудин еф. Кемура и Влад. Ћоровић, *На наведеном месту*, стр. 433.

¹⁹⁴⁵ *На истом месту*, стр. 434.

¹⁹⁴⁶ *На истом месту*.

ресмова нестaje а високи социјални положај многих спахија, који га не бише могли издржати великим приватним иметком, спадао би на ништа.¹⁹⁴⁷

Жртва оваквог држања босанских муслимана према завођењу реформи био је и митрополит Амвросије. Нил Попов наводи да је, принуђен на то, и митрополит Амвросије потписао једну тужбу против Веџи-паше, који је штитио хришћане. Нови везир, који је заменио Веџи-пашу, окувао је двадесет хришћанских првака и тако оковане их послао у Цариград. На заузимање цариградског патријарха била им је смртна казна замењена доживотном робијом¹⁹⁴⁸. И митрополит Амвросије, када је видео шта се догодило, покушавао је да заштити своју паству па је због тога и он пао у немилост. „По заповести великог везира, цариградски патријарх му наложи да остави своју паству и уклони се у Енос и да тамо живи.“¹⁹⁴⁹ Амвросије одбије да то уради, него пређе у Србију, где му би речено, да „може слободно остати у Београду, само ако турска влада не буде захтевала да се он одатле уклони, јер у том случају српска влада је обавезна да изврши Портину заповест“¹⁹⁵⁰.

Крајем септембра 1841. издао је султан берат митрополиту *Игњатију*, који је пре тога био самоковски епископ¹⁹⁵¹. После Игњатија дошао је за дабробосанског митрополита *Прокопије* (1852. до 1855). Од Прокопија до *Антима*, последњег Грка на дабробосанској катедри, изменила су се још *четири* лица на положају дабробосанских митрополита. То су, и према Дучићу и према Грујићу, били: *Дионисије I* (1856–1860), *Игњатије II* (1861–1868), *Дионисије II Илић* (1868–1871) и *Пајсије* (1871–1874)¹⁹⁵².

За време митрополитовања *Антимова* извршила је Аустро-Угарска, према одлукама Берлинског конгреса (1878), окупацију Босне и Херцеговине. Тим чином био је и митрополит Антим доведен у сасвим нову ситуацију. Утолико пре што се, уочи саме окупације, био јавно ставио на страну њезиних противника. Када је у Сарајеву била организована „Хришћанска легија“, састављена од православних и само од „врло мало католика“, која је требало да се, заједно са домаћим муслиманима, одупре окупацији, митрополит Антим је благословио заставу Легије и „ишао је на челу ове светине све до врата градских“¹⁹⁵³.

Нова власт му ово, изгледа, није узела за зло. Чим се утврдила, она је пристала да у саставу делегације, која је ишла на поклоњење цару у Беч, буде и митрополит Антим. На путу за Беч делегација је преноћила у Загребу: кардинал Михаљевић позвао је митрополита Антима на част и на конак и том приликом му понудио 80.000 форинти да са целом својом паством пређе на унију. Иако грамзив на новац као и сваки Грк, Антим се, овај пут, није дао саблазнити: уплашен од овога предлога Антим, како је забележио Сава Косановић, није „те ноћи ни ока склопити могао, акамоли заспати и одморити се, него је при том првом искушењу у тешкој борби био са самим собом целе ноћи“¹⁹⁵⁴. Рано изјутра, док су још кардиналове слуге спавале, митрополит Антим је напустио кардиналове дворе, и отишао у једну гостионицу „где му отворе врата, те се смјести док се расвануло да је дружину могао наћи“¹⁹⁵⁵.

¹⁹⁴⁷ Ђиро Трухелка, *Хисторичка подлога аграрног питања у Босни* (Гласник зем. музеја у БХ-ни, XXVII, 1915, стр. 180-181).

¹⁹⁴⁸ Нил Попов, *Србија и Русија од Кочине Крајине до Св. Андрејске скупштине*, Београд 1870, стр. 109, 131.

¹⁹⁴⁹ *На истом месту*, стр. 130.

¹⁹⁵⁰ *На истом месту*, стр. 130-131.

¹⁹⁵¹ Нићифор Дучић, *На наведеном месту*, стр. 323-324; Рад. Грујић, *На наведеном месту*, стр. 540.

¹⁹⁵² *На истом месту*.

¹⁹⁵³ Josef Koetschet, *Alts Bosniens letzter Türkenzeit*. Wien-Leipzig 1905, стр. 96.

¹⁹⁵⁴ Алекса Илић, *О римској пропаганди у Босни и Херцеговини*, Београд 1903, стр. 25.

¹⁹⁵⁵ *На истом месту*.

Митрополит Антим, видевши да дуго не може остати на своме дотадашњем положају, обратио се преко карловачког митрополита Бечу и тражио пензију. Молба је датирана 28. августа 1878. године. Антим је пензионисан тек 4. септембра 1880. године. Са њиме се завршава ред митрополита Грка на катедри Дабробосанске митрополије.

Више се зна о *захумско-херцеговачким* митрополитима од укидања Пећке патријаршије 1766. године па до окупације Босне и Херцеговине. Већ у време укидања Патријаршије Мостар је био седиште захумско-херцеговачких митрополита: митрополит Арсеније Јовановић Паликућа, који је постао херцеговачки митрополит 26. јула 1751, пренео је своје седиште у Мостар¹⁹⁵⁶. Од тада до данас остао је Мостар седиште захумско-херцеговачке епархије. . .

Први Грк митрополит у Херцеговини био је *Антим*, ефимер патријаршијски, изабран и постављен за херцеговачког митрополита у време укидања Патријаршије, иако се не зна да ли је исте године дошао у Херцеговину. Јоаникије Памучина узима да је Антим дошао у Херцеговину тек 1776. године и напустио је исте године. Исто се наводи и у Шематизму Херцеговачке митрополије од 1890. године¹⁹⁵⁷. Нићифор Дучић ставља почетак Антимове управе Херцеговачком митрополијом у 1768. годину¹⁹⁵⁸. Исте године Антим се, у једном запису, помиње као митрополит херцеговачки. Те године Антим је покушао да отрује јеромонаха Никодима. Запис је писао сâм Никодим. Он вели да га је писао „смућен од своје болести коју проклети Грци проузроковаше код многог човека у оно време“¹⁹⁵⁹. Један други податак, не без извесне контрадикције у себи, помиње 1767. године Антима као херцеговачког митрополита. Јеромонах манастира Житомислића Теофило посвећен је, по личном саопштењу, за игумана истог манастира 1767. године „после удаљења онога митрополита Јевстратија“ (то је рашки митрополит Јевстатије, који га је 1750. замонашио, а 1756. рукоположио за јеромонаха), а митрополита епархије херцеговачке Анфимона¹⁹⁶⁰. Може се, дакле, са доста вероватноће претпоставити да је Антим дошао 1767. године у Херцеговину. Година Антимова доласка у Херцеговину, коју даје Ј. Памучина, не може бити тачна ни зато што се већ 1772. године помиње Ананије као херцеговачки митрополит. Један запис бележи да се 1772. године завладичио „Ананије херцеговачки“¹⁹⁶¹. Свакако пре ове године Антим је морао напустити Херцеговину, а на његово место је дошао поменути Ананије.

Ни о *Ананију* немамо исцрпнијих података. Завладичио се 1772. године, а Ј. Памучина вели да је био „жесток, с напрасним грчким духом“. Због овога је долазило до сукоба, нарочито са свештенством. Главни отпор пружало му је братство манастира Житомислића. „Казују за њ (Ј. Памучина), чак, да је лично отишао у Травник и тамо оклеветао житомислићке калуђере да су не само непокорни, него да су у везама с неким „каурским краљем“ и да се спремају на устанак.“¹⁹⁶² Ово је изазвало велику пометњу и страх. Калуђери су се разбегли. „Отишли су два јеромонаха, један јерођакон и један ђак.“ Владимир Ђоровић је мислио да у свему томе казивању Памучинином може бити и субјективних елемената. Шездесетих година XVIII века стање у манастиру није било добро. „Пред турским судовима водиле су се парнице између калуђера; од 1755 до 1768 године сменило се у манастиру шест игумана и то петорица од 1763 до 1768 године.

¹⁹⁵⁶ Ђоко Слијепчевић, *Хумско-херцеговачка епархија и епископи-митрополити од 1219 до краја XIX века*, Београд 1940, стр. 57-58 (сепарат)

¹⁹⁵⁷ *Шематизам српско-православне митрополије и архидијецезе херцеговачко-захумске за 1890*, Сарајево 1890, стр. 8.

¹⁹⁵⁸ Нићифор Дучић, *Књижевни радови*, књ. II, стр. 288.

¹⁹⁵⁹ Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. II, стр. 230, бр. 3320.

¹⁹⁶⁰ Стеван Димитријевић, *Грађа...*, стр. 259.

¹⁹⁶¹ Љубомир Стојановић, *На истом месту*, књ. II, стр. 240, број 3375.

¹⁹⁶² Владимир Ђоровић, *Мостар и његова српска православна општина*, Београд 1933, стр. 42.

Можда је владика хтео да уведе какав озбиљнији ред и надзор и да учини крај нередима, па је с тога дошао с њима у сукоб.¹⁹⁶³ Забележено је за владикау Ананија да се старао и о православној пастви која је живела у Дубровнику и морала тајно свршавати богослужење и обреде. Године 1801. осветио је тајно покретни гвоздени св. престо у Дубровнику; свети престо се склапао и пружао на багламе и на њему је тајно служио по један калуђер из манастира Дужи. Увек је морао доћи кријући се и умотавајући браду, да се не примети његов долазак¹⁹⁶⁴. Један запис вели за Ананија да је 1799. године био у Гацку, „те покупи патријархове аспре по Гацку и узе и оде“¹⁹⁶⁵. Помиње се, без ближих података, у једном запису у цркви Св. Василија у Пријепољу¹⁹⁶⁶. Исте године је прекривен манастир Довоља и то с царским ферманом за време кир Ананија. Један запис без датума бележи његову смрт. „Престави се владика Ананије у Мостару.“¹⁹⁶⁷ Умро је на Богојављење 1802. и сахрањен поред старе мостарске цркве.

Јоаникије Памучина вели да је Ананије био грабљив. Сачувала су се два његова писма писана Дубровачкој републици од 8. и 13. фебруара 1784. у којима тражи у зајам 1000 цекина¹⁹⁶⁸. То значи да је имао новчаних неприлика што, с обзиром на начин на који се долазило на епархије, није никакво чудо. Један од мотива грабљивости владика Грка у нашим крајевима лежи свакако и у томе.

Ананија је наследио *Јеремија*, који је био цариградски Грк. Немамо тачних података када је дошао у Херцеговину. Памучина узима да је то било 1803. године. Ако је то тачно, онда је Јеремија морао доћи пре новембра те године, а можда и много раније: из саопштења, које је архимандрит Арсеније Гаговић дао Д. Татишчеву у Петрограду о узроку свога доласка тамо, видимо да је тада, 22. новембра 1803, Јеремија био херцеговачки митрополит и да му је он издао одобрење за путовање¹⁹⁶⁹. Гаговић је саопштио да је народ у Херцеговини занет мишљу о ослобођењу и да је херцеговачки митрополит одан руском престолу и да се стара о добру своје пастве¹⁹⁷⁰ ... Овај митрополит морао је бити Јеремија, иако се овај податак тешко може довести у склад са оним што је Арсеније Гаговић, тражећи средства за отварање школе у манастиру Пиви, изјавио о Грцима владикама у Херцеговини. У петој тачци молбе, поднете 28. новембра 1803. Светом синоду, стоји да народ нема просвећености, „ни школа ни могућности да их тамо заведе ... Иако имају епископе, који су Грци, али они не знајући словенскога језика не могу поучавати народ, а будући, највећим делом, стари, не старају се ни о просвећивању духовног чина.“¹⁹⁷¹

Несумњиво је да је Гаговић овде имао у виду и Јеремију, иако се овоме митрополиту не може одрећи национална трпељивост и старање за добро православља. Имао је Јеремија чак и личних веза са руским конзулом у Дубровнику што је изазивало подозрење код Турака. Једно писмо Јеремијино, писано Гаговићу 11. новембра 1804, показује колико се он држао Турака и настојао да наш народ у тим крајевима остане миран и да се, по жељи вођа Првог устанка, не дижу на Турке. „И знано вама буди“, стоји у писму, „како смо чули, да си отишао на Дромјак (Дробњак) и нама врло се чудимо на твога велико памети, да идеш међу лажни и лупежа, да с њима договор учинили сте и сва Ерцеговина резумела. Тога ради пишемо вашеја преподобнаго и

¹⁹⁶³ *На истом месту*, стр. 43.

¹⁹⁶⁴ Сравни Шематизам за 1890, стр. 9.

¹⁹⁶⁵ Љубомир Стојановић, *На истом месту*, књ. II, стр. 263, број 3499.

¹⁹⁶⁶ *На истом месту*, стр. 314, број 3754.

¹⁹⁶⁷ *На истом месту*, књ. III, стр. 126, број 5500.

¹⁹⁶⁸ Владимир Ћоровић, *Мостар...*, стр. 43.

¹⁹⁶⁹ Миленко Вукичевић, *Карађорђе*, књ. I, стр. 397.

¹⁹⁷⁰ *На истом месту*, стр. 397.

¹⁹⁷¹ Стеван Димитријевић, *Грађа...*, стр. 90.

благороднаго вам, да ти имаш проћ ти послова и кога твога дружина поштено роднаго, него отворита очи и сједите на вас рајалики, како сте до данас били да ви не будете се да Турцима права раја у робство предават се, јера имати чевати дати господара Богу о нашега честитога цара, а гријех на ваша душу, јера ви радите да пропане и манастир Пива и Гатика (ваљда Гацко) и вса права раја. Прођете се ви од тога послова, немојте да вам лупажи Црногорци и Морачани и Дромјаци преварет, него држите се као и до сада, а вама боље биће и од Бога и од људима.¹⁹⁷²

Као херцеговачки митрополит помиње се Јеремија и 1808. године у једној тужби коју је цариградски патријарх поднео султану против неких спахија, који су хтели да одузму имања манастира Св. Тројице код Пљеваља. Патријарх је навео да се у његовом патријархату налази област Херцеговина и у њој митрополит Јеремија¹⁹⁷³ ... И за Јеремију је забележено да је био грабљив. Један требињски хришћанин писао је, 1. септембра 1811, Ибрахим-бегу Ресулбеговићу како је „ови јадни вилајет пропануо“ и „како учинише да ору по два села с једним воловима“. Манастир Дужи платио је у Требињу 16 кеса пореза, а владика је тврдио да је он у Травнику платио 14 кеса за манастир, па је сада хтео да их наплати. „Чујемо, стоји тамо, да је све плаћено у Требињу везирско, а то у Травнику што је владика давао може бити за своје после да је давао, пака хоће да наплати од манастира.“¹⁹⁷⁴

Јеремија се разболео од куге и умро у манастиру Житомислићу 1815. године. Јеромонах Пахомије је забележио да је то било о празнику Петра и Павла¹⁹⁷⁵.

Јеремију је наследио *Јосиф*, који је био сестрић босанског владике Калиника и титуларни кратовски епископ. Према Памучини, Јосиф је дошао у Мостар 1817. године и „није заиста ништа изостао иза његовог претшественика у владању, ако није што раширио удаље и у дубље“. Иначе, о њему не знамо скоро ништа. Априла месеца 1835. позвао га је био патријарх Григорије натраг у Цариград. Један запис бележи: „1834 владика Јосиф оде, позван у Стамбол, мишљаше да дође, али не дође због његове гордости“¹⁹⁷⁶. Година записа није тачна. Јосиф је пошао из Мостара 20. априла 1835, а новембра месеца помиње се као синодални митрополит уз патријарха Григорија VI¹⁹⁷⁷. Све до 27. јула 1836. Јосиф је био херцеговачки митрополит. Тада је премештен на Димитриадску епархију. Сачувано је једно Јосифово писмо хришћанима села Грабовице од 25. октобра 1834. године. Наређује им да приме попа Михаила Кујунџића за свога свештеника, јер су они то одбијали. „И који неће“, вели се у писму, „кабулити како ми наређујемо да је проклет и триклет и ти попе Митре да немаш власти више поповати на ово село.“ На Јосифовом печату стоји 1815. година, што значи да је те године изабран за херцеговачког митрополита. Ово писмо се чувало код Новице Шаулића, који нам га је, раније, био уступио на послугу.

На Јосифово место је дошао *Прокопије*, Грк из Цариграда, тада созоагатополски митрополит. Запис бележи о њему ово: „Дође Прокопије, владика, горди и злонаравни, 1837, и њега Бог порази, диже га патријарх.“¹⁹⁷⁸ Други, непотпун, запис вели: „...Због његове неблагодарности диже га патријаршки Синод и из Херцеговине *прије* године, и дође господин Авксентије.“¹⁹⁷⁹ Дигнут је, веле, са епархије због тога што је још са пет митрополита био склопио неку заверу против патријарха. Сви су били послати на епитимију у Кесарију Кападокијску. Прокопије је дошао у Мостар 11. фебруара 1837, а

¹⁹⁷² „Записи“, гласник Цетињског историјског друштва, год. XII, књ. XXII, децембар 1939, стр. 354.

¹⁹⁷³ *Споменик СКА*, XXXI, стр. 106.

¹⁹⁷⁴ Владимир Ћоровић *Мостар...*, стр. 46.

¹⁹⁷⁵ Љубомир Стојановић, *На наведеном месту*, књ. II, стр. 352, број 3942.

¹⁹⁷⁶ *На истом месту*, стр. 386, број 4115.

¹⁹⁷⁷ *Богословље*, 1933, стр. 117.

¹⁹⁷⁸ Љубомир Стојановић, *На наведеном месту*, књ. II, стр. 386, број 4116.

¹⁹⁷⁹ *На истом месту*, стр. 386, број 4119.

опозван је 13. децембра исте године. Пахомије, јеромонах манастира Довоље и „светога Арсенија служитељ“, забележио је да је Прокопије дошао у Херцеговину 29. јануара¹⁹⁸⁰. Јово Каљачић из Фоче записао је само годину Прокопијевог доласка: „И пре дође бивши митрополит херцеговачки, господин Прокопије, 1837 у Херцеговину, многа му љета.“¹⁹⁸¹

О Прокопијевом наследнику, Бугарину *Авксентију*, има нешто више података. Био је родом из Самокова, а у Мостару је примио дужност 1. априла 1838. године. Један запис бележи: „Дође владика Авксентије 1838 и много трошка поднесе Херцеговина.“¹⁹⁸² Други један запис додаје: „Нека се зна када дође владика свето-херцеговачки кир Аксентије године од рођења Христова 1839.“¹⁹⁸³ Јово Јовићевић из Фоче бележи, такође, да је Аксентије дошао 1839. године¹⁹⁸⁴. Обадва погрешно.

Серафим Шолаја прича да се Авксентије издавао за веома побожног човека, а у ствари да је био „вук у овчијој кожи“. Незаситљиво лаком, горд и безобзиран. У многочему гори од правих Грка. „Он је увео нове и прилично тешке таксе за разне црквене обреде и нове намете у целој епархији. За потврду игумана узимао је 6 до 10 хиљада гроша, а за освећење цркве по 100 дуката.“¹⁹⁸⁵ Свештенике је мучио и кињио и све радио за новац. Серафим Шолаја пише: „Попи некакве просте чобане и пропале трговце неучене и недостојне и узимље им за рукоположење од 60 до 80 дуката, а за толико исто продаје им и парохije ... Свака погрешка може се новцем изгладити. Кад владика на једнога христijанина проклетство баци онда ни један свештеник не смије му кући отићи, нити му смије рођено дијете крстити, ни мртваца опојати. Тако траје док се год с владиком не помири, а помирити се може и његов благослов изнова добити с новцем“¹⁹⁸⁶ ... „Знано буди на сваком и суду и правди како ја исти Стефан војвода, стоји у једној белешци, остајем дужан господину Аксентију митрополиту свјато-херцеговачком владици чисто гроша 774 и словом велим седам стотина и седамдесет и четири.“ (Оригинал се чувао код Новице Шаулића.)

Митрополит Авксентије је кршио уредбе, мењао свештенике по својој вољи и постао веома непопуларан. Једно време био је потпуно у рукама писара херцеговачког везира Али-паше, Грка Јована Анђелопула, зета бившега владике Јосифа. Анђелопул му је најпосле дошао главе радећи на томе да поново доведе свога таста. Интервенцијом Али-паше Авксентије је био смењен. Био се привремено склонио у манастир Житомислић док није, после Васкрса 1848. године, премештен у Велес, а на његово место опет дошао Јосиф. Један запис из 1847. године вели да је за време Авксентијеве управе обновљен манастир у Сељашници, „који је био порушен од Косовске погибије.“¹⁹⁸⁷

У Велесу се Авксентије истакао као велики егзархиста. Зато је био смењен и гоњен. Тиме је постао бугарски национални херој: био је у заточењу из кога је ослобођен тек када су Бугари прогласили Егзархију. Умро је у Цариграду. Када је Авксентије отишао из Херцеговине однео је, поред другог новца, у злату 12.000 дуката.

Јосиф, по други пут херцеговачки митрополит, остао је у Херцеговини од 1848. до 1854. године. Искуство и оскудица, коју је претуррио преко главе за време заточења у Светој гори, учинили су га обазривијим и доста сервилним према турским властима. Он

¹⁹⁸⁰ *На истом месту*, стр. 388, број 4113.

¹⁹⁸¹ *На истом месту*, стр. 387, број 4123.

¹⁹⁸² *На истом месту*, стр. 387, број 4117.

¹⁹⁸³ *На истом месту*, стр. 387, број 4122.

¹⁹⁸⁴ *На истом месту*, стр. 388, број 4124.

¹⁹⁸⁵ Владимир Ћоровић, *Мостар...*, стр. 52.

¹⁹⁸⁶ Српско-далматински магацин, 1851, стр. 28.

¹⁹⁸⁷ Љубомир Стојановић, *На наведеном месту*, књ. II, стр. 391, број 4138.

је писао турским властодршцима у Пријепољу, 14. јануара 1849, да долази „свенизно и слушки вам се поклонити и пољубити ваш свијетли skut и руку“¹⁹⁸⁸ ... Прилике у целој Херцеговини, а нарочито у Мостару, биле су, за време другог Јосифовог митрополитовања, веома тешке. Јосиф је, по сили свога положаја, играо у њима извесну улогу. Нарочито у борби између Омер-паше Латаса и Али-паше Ризванбеговића. У априлу 1851. бавио се у Мостару и муфтија цариградски. Он је, 12. априла 1851, дошао са Хајрудин-пашом у владин конак па су онда одатле отишли у цркву и кроз часне двери ушли у олтар где су превртали по књигама. Владика им се жалио да је црква мала, али су они одговорили да је доста велика¹⁹⁸⁹. Деметар Атанацковић вели да је митрополит Јосиф, у фебруару 1851, био, заједно са мостарским муфтијом, код Омер-паше у Сарајеву, али да нису били добро примљени¹⁹⁹⁰. Прокопије Чокорило је забележио у своме *Дневнику* да је Јосиф, 10. маја 1851, отишао код Омер-паше у Травник и вратио се тек 6. јуна 1851. године¹⁹⁹¹. Лавирање између Омер-паше и Али-паше Ризванбеговића било је веома тешко: да би поново могао доћи у Мостар, Јосиф се код Али-паше задужио 50.000 гроша. Осим тога остао је био још дужан и у Цариграду, али није успео да се одужи. У дубокој старости је дигнут са епархије и послат у манастир у коме је живео доста бедно. Тамо је и умро.

По једном прегледу херцеговачких митрополита од 1766. године, објављеном у *Босанско-херцеговачком Источнику* за 1892, стр. 258-9, а рађеном према грчким изворима, Јосифа је наследио *Партеније* 1854. године, који је исте године премештен у Јањину, а на његово је место дошао *Герасим* (од 1854. до 1863). Владимир Ћоровић је мислио да су ови подаци нетачни и да је директни наследник Јосифов био Григорије¹⁹⁹².

Григорије је дошао у Мостар 21. новембра 1854. и остао у Херцеговини до 19. априла 1860. године. За време његове управе овом епархијом издат је Хатихумајум, као доказ готовости султана да изврши реформе. У Мостару је објављен 28. фебруара 1856. године. Чокорило бележи у своме *Дневнику*: „На 1856, фебруара 28, проучи се царски ферман да су сви народи слободни како и Турци и да иду у низан (у војску), у све говорећи, да су равни с Турцима. И да се патрикама и владикама плаћа из азне султанове.“¹⁹⁹³ Од свега овога није било ништа: стање је, мање више, остало исто. Порасла је и лична несигурност: забележено је да су ускоци хтели опљачкати митрополита Григорија у Бишини, али га је спасила бројна турска пратња, која је била са њим.

После Григорија, и то три године касније, дошао је за херцеговачког митрополита Бугарин *Прокопије*. У Мостар је стигао 6. априла 1864. године. Вук Врчевић је забележио за њега да је био бољи од свих својих претходника. Није пљачкао народ, обилазио је сваке године епархију о своме трошку, помагао школе и учитеље и штитио свештенство од зулума¹⁹⁹⁴. Кажу и да је лепо служио и проповедао. Када је предосетио избијање турско-црногорског рата премештен је по својој молби у Мелник (у Македонију) 7. јуна 1875. године. Однео је око 6.000 наполеона.

Наследио га је Игњатије, последњи Грк на захумско-херцеговачкој катедри. Игњатије је рођен 1828. године на острву Лезбосу. Завршио је богословију на Халки. Видински митрополит Пајсије рукоположио га је 1852. године у Видину за јерођакона,

¹⁹⁸⁸ Гласник земаљског музеја у БХ-у, XXIV, 1912, стр. 434.

¹⁹⁸⁹ Владимир Ћоровић, *Из дневника Прокопија Чокорила* (Гласник зем. музеја БХ-е XXV, 1913, стр. 100).

¹⁹⁹⁰ Фердо Шишић, *Босна и Херцеговина за време Омер-паше Латаса*, стр. 200.

¹⁹⁹¹ Владимир Ћоровић, *Из дневника Прокопија Чокорила...*, стр. 112.

¹⁹⁹² Владимир Ћоровић, *Мостар...*, стр. 55-58.

¹⁹⁹³ Владимир Ћоровић, *Из дневника Прокопија Чокорила...*, стр. 196.

¹⁹⁹⁴ *Летопис Матице српске*, књ. 270, 1910, стр. 46-47.

а у чин јеромонаха рукоположен је у Цариграду 1866. године. Исте године произвео га је цариградски патријарх Софроније за архимандрита. За епископа га је хиротонисао патријарх Григорије 1868. године. За херцеговачкога митрополита је изабран 14. маја 1875, а у Мостар је дошао 29. јула.

Политичке прилике, које су и у Херцеговини настале после окупације Босне и Херцеговине, отежале су положај митрополиту Игњатију. Разграничење између Аустро-Угарске и Турске требало је да одвоји Новопазарски санџак од Херцеговачке митрополије. Ово је учинило Игњатија незадовољним па је уложио протест. Тиме је навукао на себе мржњу новог режима. Иако је ово разграничење коначно извршено тек 1894. године и из састава Захумско-херцеговачке митрополије су били издвојени Пљевље и Пријепоље, узет је био Игњатијев протест као довољан разлог да се изрази незадовољство са њим. После преговора између Цариградске патријаршије и бечке владе Игњатије је био пензионисан пошто се претходно, формално, захвалио на епархији. Пензионисан је 15. фебруара 1888, а већ 16. фебруара исте године изабрао је Свети синод *Леонтија Радуловића*, Србина, за Игњатијевог наследника.

О *зворничко-тузланским* епископима знамо веома мало. Ова епархија се одржала и после 1766. године Од тога времена се и на овој епископској катедри налазе епископи Грци, али о њима знамо мало. Све до 1852. године седиште ове епархије је било у Зворнику, а тада је пренето у Тузлу. После стабилизовања прилика у Србији, после Другог српског устанка, у састав ове епархије улазили су само они крајеви који су остали, западно од Дрине, под турском влашћу. Године 1816. помиње се зворнички епископ Гаврило¹⁹⁹⁵. Он се помиње 1819. године на истом положају¹⁹⁹⁶. У Зворнику је, у то време, постојала школа чији је учитељ био Живко Марковић. Из неколико записа од 1814. до 1825. године дознајемо да је у Зворнику био добро уређен и црквени живот¹⁹⁹⁷. Године 1823. подигнута је у Зворнику црква¹⁹⁹⁸. Томо Ковачевић не наводи колико је у његово време, било Срба у Зворнику, него само вели да православних и муслимана има *осам* хиљада и да је ту седиште православног владике¹⁹⁹⁹. Ковачевић вели да је тада у зворничкој епархији било 14.100 православних домова²⁰⁰⁰. Од године 1847. до 1861. помиње се зворнички епископ Агтангел. Иако је био Грк, држао се са народом и бранио је чивчије „па је због тога оптужен и Синод га је позвао у Цариград да се правда. О њему су остала најбоља сјећања код свештенства и народа.“²⁰⁰¹ Агтангел је знао словенски језик и „увек на њему служио литургију и имао пуно љубави према својој пастви, коју је бранио код турских власти од насиља и зулума“²⁰⁰². Од 1865. до 1868. године био је *Дионисије Илић* епископ ове епархије. На истом се положају налазио поново од 1872. до 1891. године. Дионисије је био Србин, али о њему има супротних мишљења. И њега је однела промена стања и нове прилике. Дионисије је рођен 1838. године у Берковици, у Бугарској. Богословију је завршио на Халки код Цариграда.

3. НАРОД И СВЕШТЕНСТВО

¹⁹⁹⁵ Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. III, стр. 221, број 5922.

¹⁹⁹⁶ *На истом месту*, стр. 221, број 5921.

¹⁹⁹⁷ *На истом месту*, стр. 222, број 5925-5932.

¹⁹⁹⁸ *На истом месту*, стр. 223, број 5930.

¹⁹⁹⁹ Томо Ковачевић, *Опис Босне и Херцеговине...*, стр. 61.

²⁰⁰⁰ *На истом месту*, стр. 21.

²⁰⁰¹ Влад. Скорић, *Из прошлости Босне и Херцеговине...*, стр. 33.

²⁰⁰² Лонгин Томић, *Улога српско-православног свештенства. зворничко-тузланске епархије у прошлости* (Споменици поводом Осамдесетогодишњице окупације Босне и Херцеговине, Гласник српске православне цркве, март-април 1959, стр. 67)

И у XIX веку били су православни Срби у Босни и Херцеговини присно повезани са својим свештенством. Повезивала их је и оданост вери и националној мисли. А њихова вера је била и дубока и строга. Још је Француз Pouillet забележио 1658. године на своме путу од Дубровника за Босну да је у Мостару видео диван и побожан народ. Он хвали вечну Мудрост, која је овај народ, и поред прогона којима је био изложен, очувала „у потпуној чистоћи њезиних наредаба, остави јој ревност у молењу, љубав према ближњему, скромност у црквама и покорност постовима, којих има повише у години“.²⁰⁰³

Повезани истом судбином, били су српски сељаци и њихово свештенство носиоци *српске државне мисли*, која је присно повезивала све Србе ма где да су били расути. Крајем XVIII и почетком XIX века прихватило је наше свештенство идеју уједињења свих Словена на Југу²⁰⁰⁴. „На темељима Неманићке државне традиције, сачуване у селу црквом и народном песмом, они му помажу да ствара јасније појмове о држави и њеној важности за живот једног народа.“²⁰⁰⁵ Артур Ј. Еванс тачно је рекао да је наша народна песма помагала народу „да окрене своје духовне очи од садашње подељености ка јединству у прошлости. Он (дух народне песме) храни њихове тежње успоменом на време када је изгледало да ће један од њихових владара узети дијадему Византије и ставити је на своју главу ... Босански Србин изгледа да је заборавио ближе предање о своме полутуђем краљевству и у овим славнијим предањима која су надмашивале географске и дипломатске супротности, почео да гледа у Србину из Црне Горе, из Старе Србије и из Кнежевине свога брата.“²⁰⁰⁶

Кад је плануо Први устанак у Шумадији, а нарочито после славне победе на Мишару 1806. године, и Србе у Босни је почела да обузима нада на ослобођење. Бенијамин фон Калај наводи како су се Срби сакупљали у шумама око Бос. Новог и „држећи један танак штап у руци заклињали се тешком клетвом, да се сасуше као овај штап ако наруше своју заклетву“²⁰⁰⁷. Један француски извештај из Босне, писан 28. маја 1805, „казује да тамо расте слава Карађорђева, како се о њему шире песме и како се он у њима слави као скори ослободитељ хришћана. И међу католицима осећало се чак извесно интересовање за њ.“²⁰⁰⁸ Године 1806. писао је један свештеник из Приједора: „Трпљиво сам подносио турски јарам, као и сви православни, надајући се да Карађорђе и нас ослободи и под своје покровитељство прими.“²⁰⁰⁹

Када се крајем марта 1811. појавило код Вишеграда око 3.000 Срба, захватила је паника турске власти и наше муслимане у Сарајеву, да су одржали велико већање. „Ово велико ратно вијеће закључило је ударити на православну сарајевску рају велики ратни намет, а неке мање бегове натјерао је страх одазвати се позиву па је у Травник стизало бар по мало војске“.²⁰¹⁰

Касније, после Другог српског устанка, када су се прилике у Кнежевини почеле сређивати, почињу по Босни и Херцеговини избијати устанци којима су стајали на челу српски православни свештеници. Године 1834. дигнуо је поп Јовица Илић устанак у

²⁰⁰³ Vjekoslav Jelavić, *Doživljaji Francuza Pouillet-a na putu kroz Dubrovnik i Bosnu* (Гласник зем. музеја у БХ-и, XX, 1908, стр. 47)

²⁰⁰⁴ Владимир Ћоровић, *Национални развој Босне и Херцеговине у прошлости до 1875 године. У Напори Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево 1929, стр. 35.

²⁰⁰⁵ Васо Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, Београд 1930, стр. 9.

²⁰⁰⁶ Arthur J. Evans, *Through Bosnia and the Hercegovina on foot during the insurrection, august and September 1875*, London 1876, стр. 139.

²⁰⁰⁷ В. v. Kallay, *Die Geschichte des serbischen Aufstandes*, стр. 161.

²⁰⁰⁸ Владимир Ћоровић, *Историја Југославије*, Београд, стр. 426.

²⁰⁰⁹ Наведено код: Јован Тошковић, *Односи између Босне и Србије 1805-6 и бој на Мишару*. Суботица 1927, стр. 72.

²⁰¹⁰ Ђиро Трухелка, *Бошњаци и први српски устанак* (Гласник зем. музеја БХ-е, XXIX, 1917, стр. 280)

крају око Дервенте и Градачца. „Када је сазнао да је његова завера откривена и да су бегови почели прикупљати војску, био је принуђен да дигне буну пре него што су припреме за њу биле довршене.“²⁰¹¹ Касније су и други свештеници дизали буне: поп хаци-Петко Јагодић 1851. године у околини Босанског Шамца и Требаве, прота Стеван Аврамовић 1858. године. Ту су још, поред других, и поп Марко Поповић, поп Васо Ковачевић, поп Гаћина, поп Миле Ћулибрк и, пред окупацију, поп Богдан Зимоњић.

Догађаји који су се одигравали у суседству Босне и Херцеговине и врење у њима самима одражавали су се непосредно и на расположење муслиманских маса, које је постајало све раздражљивије. Ако је некада могао Арсеније Бркић писати да хришћани у Босни велике слободе уживају и мали данак плаћају²⁰¹², сада се све то било изменило. Босна је постала све више збег прогоњених бегова и турских главара, који су и на домаће муслимане гледали са висине. „Сви Османлије“, вели фра Иван Јукић, „држе Бошњаке турске за полу-Влахе и с тим их напастују да они нијесу прави ћиспет (зарада) свеца Мухамеда.“²⁰¹³

Због буна и устанака, нарочито уочљивијега буђења хришћана, постао је владајући муслимански слој све нетрпељивији према православнима, који су понегде, иако поробљени кметови, материјално стајали боље од муслимана. „То је“, вели Васо Пелагић, „стога што православни нису као мухамедовци по ратовима гинули и дангубили, нису се дневно по неколико пута око богомоља врзли, нису женскиње из заједничког пословања од мушкиња одвајали као „Турци“.“²⁰¹⁴

Ови „Турци“ били су често чудан свет. „Консервативни, у сталној борби са хришћанима, осетљиви на сваки уступак, који се чинио као попуштање противнику; фанатизовани верским обележјем читаве борбе и живота; уско повезани за локално и наслеђено, босански муслимани су енергично устајали против свега, што је, по њиховом уверењу, доводило „дин“ у опасност.“²⁰¹⁵ Дописник новосадске *Заставе* из Босанске Крајине јавља, 28. априла 1870: „Највећа је несрећа што се нико постарао није, да занешене босанске Турке колико толико из заблуде и мрака изведе. Несрећници исто од Османлија пате, као што пате и хришћани, али их глупост Корана и страно потстрекавање још већма занијело, те они свога родног брата и сустрадалника православне вере, горе него свога угњетача мрзе. Има томе већ више година, од како се у Босни босанским Турцима доказује: да ће своја добра изгубити и пророкову вјеру напустити морати, чим Србију с Босном заваде, као што су и босански Турци све изгубили и Београд напустити морали. Турци томе вјерују и доиста држе да је тако.“²⁰¹⁶

Из оваквог става и расположења развијали су се не само мржња и нетрпељивост него и онај за ондашње прилике у Босни типичан однос према свему што је предузимано из Цариграда да се стање хришћана у Босни и Херцеговини поправи. У једној прокламацији Омер-паше Херцеговцима од 2. јуна 1861. издатој у Мостару стоји да хришћанима даје: „Сву и целу закониту слободу да можете градити цркве и метнути звона као и сви други честитога цара поданици ... Да унапредак вама се пошаљу владике од вашег народа који знају и говоре ваш језик, хоћу Патријарки припоручити.“²⁰¹⁷ Све је ово, међутим, било без значаја: у ове две наше области, које су, у својој тупој ураслости у верски конзервативизам, ишле и дотле да су Порту подозревали да напушта веру, самовоља је узростала у сурову обест локалних бегова и

²⁰¹¹ Фуад Слипићевић и сарадници, *Буне и устанци у Босни и Херцеговини у XIX веку*, Београд 1952, стр. 45.

²⁰¹² Ср. Јован Радонић, *Римска курија и Јужнословенске земље*, Београд, стр. 670.

²⁰¹³ Иван Франо Јукић, *Путописи и историско-етнографски радови*, Сарајево 1953, стр. 77.

²⁰¹⁴ Васо Пелагић, *Историја босанско-херцеговачке буне*, Сарајево 1953, стр. 62.

²⁰¹⁵ Владимир Ћоровић, *Босна и Херцеговина*, Београд 1925, стр. 69-70.

²⁰¹⁶ „Застава“ о Босни и Херцеговини, књ. II, стр. 111.

²⁰¹⁷ „Записи“, год. VII, књ. XII, јануара 1933, стр. 51.

државних власти, које су постајале све немоћније. „И мало говорећи“, вели фра Иван Јукић, „у Босни правога суда неима, а нит га може бити, јер почмавши од првога Турчина па до најпоследњег, његова је прва брига кесу напунити, друга рају тлачити и угњетавати, закони сви само на ћагету стоје, а за њихово обслуужење нитко се не брине. Ако си Турчин то ти је све просто; раја против Турчина ништа осведочити не може, супротно тако Турчин слагати не море, особито ако је биеле браде. По овим начелима издају се судбене одлуке.“²⁰¹⁸

И странци, који су у ово време пролазили кроз Босну и Херцеговину, учили су све ово. Густав Темел истиче да је положај православних Срба био нарочито тежак, много тежи од положаја римокатолика и да 21. фебруара 1859. издате олакшице нису се у Босни ни осетиле. Темел, изричито, вели да су турске власти православно становништво Босне и Херцеговине изједначавале са оним у Србији и Црној Гори и гледали на њега „с мржњом пуном подозрења, која узраста сразмерно порасту ратних компликација са ове две кнежевине.“²⁰¹⁹ Ђорђе Ђурковић (Georg von Gyurkovics), који је исто као и Темел познавао Босну и Херцеговину, истиче веома тешко стање православних у Херцеговини. „Ако би у ранија времена“, вели он, „неко село или неколико калуђера у Херцеговини без дозволе мостарског везира подигли цркву, овај је имао право да одабере или 12 сељака или исто толико калуђера и да их погуби по кратком поступку.“²⁰²⁰ Фердинанд Шмид вели; „Нетрпељивост мухамеданаца реаговала је често против подизања нових цркава, а нарочито су мрзели постављање звона. Против овога излива нетрпељивости мухамеданаца хришћанско становништво налазило је код отоманских власти мало или нимало заштите. Уосталом, и због необично великог сиромаштва оно је било вишеструко спречено да подиже одговарајуће црквене грађевине.“²⁰²¹

Два сведочанства показују још јасније како је било тешко хришћанима да помажу своје богомоље. Деметер Атанацковић, аустроугарски конзул у Сарајеву, извештава, 18. децембра 1851, кнеза Шварценберга о своме разговору са Омер-пашом, који му је саопштио да је из Цариграда добио овлашћење да може дозволити подизање цркава, али тако да се при овоме послу мора обазриво поступати и штетети осетљивоет домаћих муслимана. Омер-паша је рекао Атанацковићу да хришћанске богомоље „никаквом спољном формом не смеју падати у очи или имати било какво обележје, него тамо, где за то постоји стварна потреба, могу се подизати под именом зграда за становање духовништва“²⁰²².

Васо Пелагић вели: „Цркви хришћанских нигдје није смјело бити на видику, већ гдјегод у прикрајку и на пола у земљи укупаных, као што видимо и сада стару сарајевску цркву. О звонима није се смјело под Турцима ни говорити, а камоли звонити. Знак крста није могао бити нигдје куд Турчин пролази и оком својим допире. У цркву није било слободно ићи без допуштења дотичне власти. У њој се народ тек по који пут у години дана Богу моли као на прилику о Божићу, о Ускрсу, о Тројичин-дану, о Петрову-дану, о Великој Госпојини. Па и зато је требало да представници општине прије празника умоле надлежног старјешину: капетана, кадију или спахију, уз то му подаре или главу шећера, или коју оку каве, коју котарицу јаја, или штогод у новцу, да им допусти цркву отворити и збор одржати“²⁰²³.

²⁰¹⁸ Slavoljub Bošnjak (fra Ivan Jukić), *Zemljopis i povjesnica Bosne*, Загреб 1851, стр. 11.

²⁰¹⁹ Gustav Thoenel, *Цитирано дело*, стр. 111.

²⁰²⁰ Georg von Gyurkovics, *Bosnien und die Nebenländer, Schilderung von Land und Leute zwischen der Donau und der Adria*, Wien 1879, стр. 6.

²⁰²¹ Ferdinand Schmid, *Bosnien und die Herzegowina unter der Verwaltung Oesterreich-Ungarns*, Leipzig 1914, стр. 660.

²⁰²² Фердо Шишић, *Босна и Херцеговина...*, стр. 421.

²⁰²³ Васо Пелагић, *Историја босанско-херцеговачке буне*, стр. 67.

Стојан Унић извештава, 16. априла 1871, новосадску *Заставу* да муслимани у Босанској Градишци нису дали православнима да звоне на цркви и да „бањалучко звоно лежи у ђумруку староградишком, а мутесариф бањалучки не да да се пренесе у Бања Луку“²⁰²⁴. Тома Херкаловић сведочи, да су муслиманске масе хтеле да омету једну верску процесују православних приликом освећења православне цркве у Сарајеву: да би онемогућио напад разјарене масе, сâм паша је морао изаћи на лице места и старати се да се освећење цркве изврши неометано²⁰²⁵ ... За подизање нове цркве у Мостару, које је почело 15. марта 1863, као знак своје добре воље према хришћанима, дао је султан Абдул Азис 100.000 гроша прилога²⁰²⁶. Домаћи муслимани се нису угледали на његов пример. Пре ове цркве православни Срби у Мостару, њих око 684 кућа, имали су „једну народну школу и једну камениту цркву, која је као остале по Херцеговини без торња и звона“²⁰²⁷.

Потреба за подизањем цркава у Босни и Херцеговини била је велика, јер је било целих области без иједне цркве. Томо Ковачевић наводи да су у дабробосанској епархији била два манастира, у зворничкој један, а у херцеговачкој дванаест с пет калуђера. Сама Херцеговина имала је, пре аустро-угарске окупације, 135 цркава са осамдесет свештеника²⁰²⁸. Владисав Скарић указују на то да је у Босни било врло мало цркава, нарочито у средњој Босни. „Још у другој половини XVII века“, вели он, „осим цркве у Сарајеву, није било друге цркве на три дана хода унаоколо. Тако је остало кроз цио XVIII вијек и до средине XIX. вијека“²⁰²⁹. Александар Гилфердинг је тачно уочио да је било целих генерација православних Срба у Босни које за време целог свога живота нису имале прилике да одстоје литургију у цркви²⁰³⁰.

Тачан број православних цркава у Босни и Херцеговини уочи окупације није лако установити. Темел наводи, укључујући ту и Новопазарски санџак, да је у време када је он путовао по овим крајевима, било 14 манастира, 16 цркава (свакако већих), 437 парохија са 470 свештеника и 51 калуђером. Три су цркве, вели, биле у грађењу²⁰³¹. Фердинанд Шмид, међутим, наводи да је у Босни и Херцеговини, уочи окупације, било 235 православних цркава, а да је под окупацијом, до 1906. године, подигнуто још 201, а 83 цркве да су обновљене²⁰³². У Мостару је, видели смо, било боље, а Сарајево је, на нешто око 6000 православних, имало такође две цркве.

Подизање нових и оправљање старих цркава било је скопчано са великим тешкоћама. „У Босни“, вели Јукић, „крстјани цркву нову начинити, оли стару поправити, тко би само о томе споменуо наопако би му било; већ јадници голе обријане главе на двору по снијегу слушају молитву, доиста се човјеку гледајући кожа јежи“²⁰³³ ... Због оваквог стања народ је у својој представи султану Абдул Мециду и тражио да хришћани могу имати „слободно обслужење свога вјерозакон; услијед тога, да нам је слободно: старе цркве и манастире поправљати, разширивати и гдје је потребно изнова градити, звона и звонике имати и јавно наше обреде обдржавати“²⁰³⁴. Године 1875, 12. децембра, издао је Султан један ферман, који предвиђа олакшице при грађењу цркава и општинских зграда. И после овога фермана остало је, углавном, све по старом:

²⁰²⁴ „Застава“ о Босни и Херцеговини, књ. III, стр. 28-29.

²⁰²⁵ Thomas Herkalović, *Цитирано дело*, стр. 8.

²⁰²⁶ Владимир Ђоровић, *Мостар...*, стр. 70.

²⁰²⁷ Томо Ковачевић, *Опис Босне и Херцеговине*, стр. 82-85.

²⁰²⁸ *На истом месту*, стр. 21.

²⁰²⁹ Владислав Скарић, *Из прошлости Босне и Херцеговине...*, стр. 35.

²⁰³⁰ Al. von Hilferding, *Bosnien, Reiseskizzen aus dem Jahre 1857*, Bantzen 1858, стр. 48-49.

²⁰³¹ Gustav Thoemel, *Цитирано дело*, стр. 102.

²⁰³² Ferdinand Schmid, *Цитирано дело*, стр. 669.

²⁰³³ Фра Иван Јукић, *На истом месту*, стр. 153.

²⁰³⁴ *На истом месту*, стр. 158-159.

муслимани су се тешко мирили с тим да православни смеју слободно подизати цркве. У једном допису из Босне, од 19. марта 1872, вели се: „Срби мухамеданци не могу очима да гледају цркву, која је прошле године сазидана (у Брчком), не могу да слушају звонце на школи, нити могу без крви да допусте звона на цркви.“²⁰³⁵ У Сарајеву су, исте године, на заповест самога везира, Срби морали скинути звона са цркве, а у Бањој Луци је обешен поп Јован. Обесили су га цигани на једној крушци. „Православна општина бањалучка то чувши, изиђе сва на поље са свештеницима, скину га са вешала, лепо га обуку, и са крстом на врату и крстом на руци, однесу га у цркву, гдје га опојаше, и после у гробље свечано сахранише.“²⁰³⁶

У оваквим околностима морало је да живи и ради српско православно свештенство у Босни и Херцеговини. „Православни попови у Босни и Херцеговини сасвијем су тежаци: они раде у пољу једнако, носе се за вријеме рада као и остали ратари; кад је вријеме црквеној служби, метну на себе што поповског, па иду у цркву. Осим у варошима, они не сачињавају никакав господски ред, нити их сељаци тако сматрају, нити их иначе поштују. Наука учили нијесу никаквих ... Све им је што знају отслужити службу у цркви, прочитати молитву. Бивало их је, но у новије време ређе, који су знали напамет што им треба, а читати и писати никако нису ни знали. Римокатолички пак и мухамедански свештеници већином су свршавали богословије по Италији и Цариграду, Меци и Медини.“²⁰³⁷

Ово Пелагићево казивање потврђују и други. Јукић вели да су православни свештеници не само били непросвећени него да „нити сриједства икаква имају за просветити се зато ни стадо своје чему научити не могу“²⁰³⁸. Александар Гилфердинг каже да су „босански свештеници и монаси невероватно необразовани“²⁰³⁹, а Темел додаје: „Читање светих књига у нужди сума је знања већине ових попова, писати уме само мало њих, може се међутим, наћи таквих, који су обреде научили напамет а не би их знали прочитати“²⁰⁴⁰.

„Ниже свештенство“, забележио је Франц Маурер, „у највећој мери је непросвећено. Многи не знају чак ни читати, него су напамет научили старословенске текстове, који се употребљавају на богослужењу и тако их изговарају као да их читају.“²⁰⁴¹ И Мориц Хернес посведочава да је православно свештенство било непросвећено. „Православно свештенство“, вели он, „не одговара уопште слици коју ми на Западу имамо о сеоском свештенству. Душебрижник ‚староверне‘ општине ни спољашњошћу се, осим само дужином своје браде и косе, не разликује од својих верних. Он се бавио, а и данас се у много случајева бави, профаним занимањима својих земљака, одгајивача стоке и ситнопродаваца; са њима му је заједничко и незнање и празноверица људи ове врсте. Често му је било, а и сада је, туђе и читање и писање: сав његов духовни ‚прибор‘ чине неколико напамет научених молитава.“²⁰⁴²

И поред овако туробне слике нашега тадашњег свештенства у Босни и Херцеговини, било би веома погрешно веровати да је његов углед у народу био мали. Напротив, он је био веома велики. Много већи него што је био касније углед образованијих свештеника, који су се почели туђити од народа. Оно што је Алберт Фортис рекао за Србе у Далмацији, да они „имају најдубље поштовање према својим

²⁰³⁵ „Застава“ о Босни и Херцеговини, књ. II, стр. 103.

²⁰³⁶ На истом месту, стр. 110.

²⁰³⁷ Васо Пелагић, *Историја босанско-херцеговачке буне*, стр. 64.

²⁰³⁸ Сл. Бошњак, *На истом месту*, стр. 19.

²⁰³⁹ A. von Hilferding, *Цитирано дело*, стр. 16.

²⁰⁴⁰ Gustav Thomel, *Цитирано дело*, стр. 105.

²⁰⁴¹ Franz Maurer, *Цитирано дело*, стр. 365.

²⁰⁴² Mariz Hoernes, *Bosnien und die Hercegowina*, Wien 1889, стр. 113.

свештеницима, да од њих потпуно зависе и да у њих имају неограничено поверење²⁰⁴³, важи у пуној мери и за православне у Босни и Херцеговини. И Иван Јукић вели да православни Срби у Босни „свештеника мјесто Бога држе, њему свако вјерује и много држи до обећања; тако кад један другому ријеч зададе поштену, преварит га неће. Млађи старијега, особито кућног старјешину слуша, пред њиме сјести или запалити духан никада ол ријетко ће, особито до чистоће и брачне вијерности држе; ријечју, све лијепости својих стариј кано и керстјани (католици) наслијеђују, а и народне обичаје, кано и празновиерје сами су уздржали.“²⁰⁴⁴

Франц Маурер вели да Срби у Босни „са непоколебивом верношћу и пожртвованостју своје грчко (православно) вероисповедање држе и да су толерантнији од Хрвата што произилази од њихове вере“²⁰⁴⁵. За наш народ у Босни и Херцеговини тврдио је Хајнрих Ренер да је један снажан и добро развијен тип људи, који се држи са пуно самоуверења. „Код њих“, вели он, „нема ни трага од потчињености; код мушкараца се примећује да су стално спремни да се боре за слободу.“²⁰⁴⁶

Српској православној цркви и свештенству има да се захвали то да је национална свест код православних Срба у Босни и Херцеговини била много развијенија него код римокатолика и муслимана. Иако су се налазили под једнако тешким условима живота, називали су се православни и римокатолици и у Босни и Херцеговини различито: римокатолици су православне звали „Ришћани“, а православни римокатолике „Кршћани“. „Наименовање Кршћани дошло је отуда, што посљедоватељи Западне цркве у простом говору зову Исуса Христа Исукрст, које није правилно, дакле од посљедње сложене речи Крст сковано је Кршћани. Православни пак, као што и треба, место Исукрст кажу Исус Христос, само оно х у простом говору не чује се, дакле *Ристос* и од овога *Ришћани*.“²⁰⁴⁷

Свештенство је, посредством цркве, одржавало будном српску националну свест код Срба. „Велика заслуга православне цркве у српским земљама била је та што је она умела да се изједначи са народношћу, док су како католици тако исто и муслимани, сваки на свој начин, поткопавали народност. Тамо Србин означава православног хришћанина, а у простом народу православни хришћанин означава Србина“²⁰⁴⁸ ... За Словене под турском влашћу било је типично то да су се они опредељивали према вери, конфесији, а не према томе којим су језиком говорили. У Босни и Херцеговини православни су се увек звали Србима, римокатолици често и Латинима, а муслимани Турцима. „Он, (Словен у Турској) према томе да ли припада православној, католичкој или мухамедовској вери, опредељује се за православно, латинску или турску нацију; истоветност језика, порекло и обичаји немају никаквог значаја у поређењу са вероисповешћу.“²⁰⁴⁹ „Везу националности, која спаја највећи део аутохтоних становника Босне и Херцеговине и чини их у нашим очима делом српско-хрватске групе Јужних Словена, сами њезини становници не осећају ... На место језика као уједињавајуће везе дошла је вероисповест као разједињавајући фактор: ако их питате за њихово порекло они не одговарају као западни Европејац: ја сам Енглец, Француз или Немац, него: ја сам православни, или ја сам Латин (католик). Свој језик, иако се њиме говори далеко изван граница Босне, они називају *босанским* или просто „нашки језик“.“²⁰⁵⁰

²⁰⁴³ Alberto Fortis, *Reise in Dalmatien*, Bd. I, Bern 1776, стр. 98.

²⁰⁴⁴ Слав. Бошњак, *Цитирано дело*, стр. 19.

²⁰⁴⁵ Franz Maurer, *Цитирано дело*, стр. 69.

²⁰⁴⁶ Heinrich Renner, *Durch Bosnien und Herzegowina kreuz und quer*, Berlin 1897, стр. 309.

²⁰⁴⁷ Томо Ковачевић, *Опис Босне и Херцеговине*, стр. 22.

²⁰⁴⁸ Al. von Hilferding, *Цитирано дело*, стр. 54.

²⁰⁴⁹ *На истом месту*, стр. 53.

²⁰⁵⁰ Moriz Hoernes, *Цитирано дело*, стр. 106-107.

Треба нагласити да је идеја посебног *босанског* језика и босанске народности унета споља: први број *Босанског вјесника*, који је изашао 10. априла 1866, почео је да се служи изразима босански језик и босански народ. Уредник му је био Игњат Сопрон. Лист је излазио на српском језику, ћирилицом, недељно једанпут. Излазио је „негдје до ожујка 1867 године“²⁰⁵¹.

Босански вјесник се залагао за аутономију Босне у саставу турске царевине. Дописник новосадске *Заставе* јавља из Босне: „Турци нам одузеше све до кошуље, дошљаци хтели би нам сада одузети светињу имена српског, кога смо с материјним млеком посисали.“²⁰⁵² У вези са популарисањем босанства била је и забрана књига које су долазиле из Србије. Било је забрањено и предавање српске историје. У Босни се, тих дана, веровало да је то све рађено споразумно између Шериф Осман-паше и владике Игњатија. „Свештенство наше је просто“, вели се у једном извештају, „јербо владика за дукате попи и чобанина и сељака; и сами свештеници врачају и чарају. Но при свему томе наши сељаци су побожни и доста оштроумни. Шериф Осман-паша са Игњатијем владиком гледа да и саму народност српску сагре.“²⁰⁵³

Већ се почело назирати оно, што ће касније доћи за време управе Бењамина Калаја, који је од 1882. до 1903. године био одговорни министар за Босну и Херцеговину. Он је хтео да покатоличи муслимане и да денационализира босанско становништво увођењем „бошњаштва“. Није, међутим, тачно да је Калај забранио своју *Историју Срба* као што се то дуго тврдило: био је само забрањен превод ове *Историје* на српски језик, који је извршио Гаврило Витковић. Разлог ове забране је био, према једној званичној белешци, „што Његова Екселенција тврди да су становници Босне и Херцеговине Срби, макар они и припадали другим конфесијама, а то стоји у противности са ознаком ‚босански‘, како се у Босни назива земаљски језик“²⁰⁵⁴.

Српско-хрватске чарке око Босне почеле су већ у време пре окупације: године 1866. тражио је *Позор*, загребачки лист, да се Босна присаједини Тројединој краљевини. Како се започета полемика око Босне развијала показују и ова два става: године 1871. писао је дописник *Браника* да „када би браћа Хрвати слободни и сами били, то је сасвим природна ствар, да би им не само Босна него и Србија братску руку пружила и с њима у братску заједницу ступила, али као да и браћи Хрватима још велика задаћа за леђима стоји, и једва да се на икоју страну другу обзирати, још мање веће планове правити могу, док своју задаћу свршили нису“²⁰⁵⁵ ... Само две године касније, крајем августа 1873, пише дописник *Заставе* из Босне да је „баш Босна средиште целоме српском народу, та Босна, коју обсеже кнежевина Србија, Стара Србија, Херцеговина, српска граница Хрватске и Славоније; но баш ову језгру српства напунише разни утицаји средњег века таквим чудовишним предрасудама, да се око Србину засузити мора, кад загледа дубље у утробу понижено тужне Босне“²⁰⁵⁶.

Званично, Калајево, бошњаштво помагаће касније и Мехмедбег Капетановић, који је 1891. године покренуо политички лист *Бошњак*, чији је одговорни уредник био Хилми Мухибић. Лист је штампан латиницом и излазио је једанпут недељно. Капетановић је био „један од оних честих типова босанских муслимана, који су само Бошњаци и Муслимани, који осјећају само босански и који су сматрали за тежак гријех бити оним што су: или Срби или Хрвати“²⁰⁵⁷. Избегавајући да се определи и

²⁰⁵¹ Ђорђе Пејановић, *Библиографија штампе Босне и Херцеговине 1850–1941*, Сарајево 1961. стр. 14.

²⁰⁵² „Застава“ о Босни и Херцеговини, књ. I, стр. 24.

²⁰⁵³ *На истом месту*, стр. 22.

²⁰⁵⁴ Војислав Богвић, *Да ли је министар Калај забранио своју „Историју Срба“ на подручју Босне и Херцеговине?* (Годишњак историјског друштва Босне и Херцеговине, год. VII, 1956, стр. 208)

²⁰⁵⁵ „Застава“ о Босни и Херцеговини, књ. II, стр. 48.

²⁰⁵⁶ *На истом месту*, књ. II, стр. 284.

²⁰⁵⁷ Владимир Ђоровић, *Мехмед-бег Капетановић. Књижевна слика*, Сарајево 1911, стр. 1.

Капетановић, а и они који су мислили као и он, помагао је „званично босанство, створено само с тим циљем да развија један уски, сепаратистички, босански патриотизам“²⁰⁵⁸.

Иза пропагирања овога босанства налазио се кошмар страха од Срба. „Турци се Ришћанах“ (Срба), вели Јукић, „највише плаше поред освете, они бо цијене да је нашем закону (вери) управ заповијеђена освета“²⁰⁵⁹ ... Од Турака овај је страх прешао и на нову власт, која је, такође, била туђинска и која је, када је дошла, примила веома тешко наслеђе. „Царевина као да је пуцала целом својом осовином. Војни порази на све стране; јаничарске побуне у Стамболу које су се дохватиле и султанских глава; стална презања од Москова, који је био бацио око на Цариград; побуна раје у појединим пашалуцима – Србија се отцепила после бурних и крвавих устанака; па Грчка, Бугарска; на црногорским границама стална чаркања која се претварају у праве битке ... У Босни, опет, непрестани немири: раја дигла главу, неће више да кметује и служи, хоће своју земљу, хоће да је земља онога ко је обрађује својом крвљу, својим знојем и својим сузама. Некадашње појединачне хајдучије сливале су се сад у уједињене народне покрете који плану сад овде, сад онде. Све се ускомешало и ври као казан пун воде на распаљеној ватри.“²⁰⁶⁰

Градски свештеници, а они су представљали мањину, били су, свакако, образованији од сеоских, али ни њихово образовање није могло бити нарочито велико. Средина у којој су живели, а њу је сачињавао наш трговачки и занатски сталеж, више је осећала потребу за школом и просветом него наше село. Ова средина је створила градске црквено-школске општине, које су у животу нашега народа и цркве у Босни и Херцеговини одиграле значајну улогу. Ове су општине „имале једну врсту своје аутономије под турском влашћу. Управљајући саме собом оне су највећи део својих прихода трошиле, сем на цркву и изузетне верске и хумане потребе, углавном на издржавање својих школа“²⁰⁶¹. Ове црквено-школске општине налазиле су се у местима где је било седиште епископа, „очигледно из потребе, да се добије писмено свештенство“²⁰⁶².

И пре укидања Пећке патријаршије 1766. године постојале су црквено-школске општине и у Мостару и у Сарајеву. Мостар је, за време митрополита Аксентија Паликуће (1751–1763), постао седиште херцеговачких митрополита: он је из манастира Дужи пренео у Мостар своје седиште. Сарајевска црквено-школска општина помиње се често током XVIII века и показује, када је то требало, одлучан став према митрополитима ... И у Мостару и у Сарајеву, а нешто мање и у другим градовима Босне и Херцеговине, Срби-трговци почели су се економски снажити. То им је омогућило да помажу цркву и да се старају око подизања школа: већ у другој половини XVII века отворена је била школа у Сарајеву, чији је учитељ би калуђер Гаврило из манастира Завале, а зна се да је крајем XVIII века постојала школа и у Мостару. Учитељ је био калуђер Макарије Зуровац. У првој половини XIX века постојале су српске школе и у Бањој Луци, Лијевну, Стоцу, Бијељини. У молби босанско-херцеговачких хришћана султану Абдул-Мециду, од 1. маја 1850, тражи се да се у свакој општини могу школе слободно подизати, „учитеље потребне из друге земље зовнути, и ови да се из земаљске касе плаћају, да је слободно ученике ради већег напретка у друге државе слати“²⁰⁶³.

²⁰⁵⁸ *На истом месту*, стр. 24.

²⁰⁵⁹ Сл. Бошњак, *цитирано дело*, стр. 20.

²⁰⁶⁰ Боривоје Јевтић, *Пламени језици*, Сарајево 1952, стр. 26.

²⁰⁶¹ Владимир Ћоровић, *Босна и Херцеговина*, Београд 1925, стр. 183.

²⁰⁶² *На истом месту*, стр. 129.

²⁰⁶³ Фра Иван Јукић, *Путописи и историјско-етнографски радови*, стр. 319.

У Мостару је, 1. новембра 1875, отворена скромна школа за образовање херцеговачког свештенства. Наставници су били Нићифор Дучић и Серафим Перовић. Ова школа је, вели Прокопије Чокорило, трајала до 1860. године и „ови више речени учитељи оставе школу без икакве нужде, јоште оправдају себе у „Српском дневнику”, а на друге наведу кривицу²⁰⁶⁴ ... Идеју за оснивање једне школе за спремање свештеника дао је, према казивању Јоаникија Памучине, још 1848. године, Серафим Шолаја. Он је намеравао да такву школу отвори у манастиру Житомислићу, али то није дозволио митрополит Јосиф; није му дао да напусти Мостар.

Дучић и Перовић, „први нараштај наших калуђера из Херцеговине који се школовао ван манастирских зидова²⁰⁶⁵”, отворили су били у манастиру Дужима малу школу за свештенике. На позив сарајевске црквено-школске општине да дођу у Сарајево и да тамо буду учитељи, они су, на путу за Сарајево, свратили у Мостар где их је задржао митрополит Григорије и забранио им да напусте његову епархију. „Кад су већ остали у Мостару би им поверено да израде план за духовну школу и да спреме све за њен рад, а док се то све не изведе имали су да послуже као учитељи на Мостарској школи. Духовна школа није остала у Мостару, него је пренесена у манастир Житомислић. Њен управитељ постао је Нићифор Дучић, а Серафиму Перовићу је, као младом игуману, поверена управа самога манастира. Школа је имала трајати две године, а отпочела је свој рад 15. октобра 1858 године.²⁰⁶⁶

И у Босни се осећала велика потреба за отварањем једне школе за образовање српског православног свештенства. Васо Пелагић, у ово време једна од важних личности у православној Босни, прича како је он предложио тузланском владици Дионисију да се у Обудовцу оснује једна православна богословија, „која ће бити јака потпора православљу²⁰⁶⁷”. И Владимир Ћоровић вели да је идеја за отварање богословије у Босни потекла од Пелагића и да је сарајевски митрополит Игњатије дао за ту сврху 1.000 дуката²⁰⁶⁸.

Пелагић не казује како је владика Дионисије примио његов предлог, него истиче да је исти предлог поднео и бањалучкој црквено-школској општини, која је предлог прихватила. У писму Антонију Хаџићу, уреднику „Матице српске“, Пелагић вели да је бањалучка општина била „тронута велеважним и светим доказима, користи та предложена, одма на то пристане, и кроз три дана јаве му да су већ 35.000 гроша на ту цијел приуговорили, и за исту богословију купили дом који кошта 800 дуката цезарских, и одма ме изберу за професора и управитеља истог завода, на који предлог ја неимајући куд ни камо, по жељи општинској дам писмено да ћу ове 1866 првог августа доћи у Бању Луку за основатеља овог велеважног училишта, које ћу ја отачаствени син по праву мога знања, по изискивању околности, и по духу народа нашега основати и унаприједити²⁰⁶⁹”.

Предавања у Бањалучкој богословији почела су првога септембра 1866. године. Целу годину дана Пелагић је био једини наставник, чак и економ и лекар завода. „Нема их ко“, вели он за своје ђаке, „лијечити кад се који разболи, него ја, а о томе се нешто срећом разумијем.²⁰⁷⁰ Тек после годину дана Пелагић је добио једнога „помоћника у предавању“. Према наставном плану за прва два разреда предавало се 13 предмета. Од богословских предмета предавани су: пространа свештена историја, пространи

²⁰⁶⁴ Влад. Ћоровић, *Из дневника Прокопија Чокорила...*, стр. 202.

²⁰⁶⁵ Влад. Ћоровић, *Мостар...*, стр. 63.

²⁰⁶⁶ *На истом месту*, стр. 63; савни: Вл. Скарић, *Из прошлости Босне и Херцеговине*, стр. 39.

²⁰⁶⁷ Васо Пелагић, *Избрани списи*, стр. 266.

²⁰⁶⁸ Влад. Ћоровић, *Босна и Херцеговина*, стр. 183.

²⁰⁶⁹ Васо Пелагић, *Наведено дело*, стр. 266.

²⁰⁷⁰ Ристо Бесаровић, *Васо Пелагић*, стр. 31.

катихизис, практично читање Св. писма и превођење на српски и црквено певање „са озбиљним обучавањима у народним пјесмама што се народу јако допада, јер у њему успаљује срца уцвельена“²⁰⁷¹.

Много већа пажња била је посвећена предавању световних предмета, нарочито српске историје и географије. Пелагић је увео и гимнастику која се предавала са читањем и тумачењем народних песама, које подстичу живи огањ „у прсима српским“. „Један савременик, католички свештеник, са запрепашћењем констатује, да је Пелагић подучавао ђаке богословије, и у гимнастици са штаповима, бива у мачевању’ и то јавно пред школом. Аустроугарски конзул у Бањој Луци Драганчић говорио је паши, да су ђаци Бањалучке богословије више солдати за рат но ђаци.“²⁰⁷²

Већ године 1867. Пелагићева богословија је имала 30 ђака, 21 од њих је имало „благодјејање“. Идуће године школа је имала 60 ђака. Била је помагана из Београда²⁰⁷³. Ова богословија је била чудна школа: ђаци су били стари од 15 до 35 година, а „неки су били ожењени па имали и децу код куће“²⁰⁷⁴. Од свога оснивања па до затварања 1875. године изашао је из ње приличан број свештеника и учитеља. Типично за све њих је било да су били дубоко задахнути духом националног револуционарства, са извесним натрунама још неоформљеног социјалног бунта.

Због првога богословија је била помагана од српске владе из Београда; због другога, већ запливао матицом анархистичких смута, Пелагић је постајао турским властима све сумњивији, а тај његов правац није се могао свиђати ни Београду. Успеси које је постигао све су га више опијали, а урођена му разметљивост умањивала му је, ионако мало, осећање мере и смисао за стварност у којој је радио. Ова школа била је „предмет сталног интересовања турске управе и то утолико прије што је управитељ прве ‚рајине’ средње школе боравио и у Србији и у Русији, а његово раније дјеловање у Босни није јој могло бити непознато. Што се дуже одвијао рад богословије, то је интересовање турске управе све више прелазило у подозрење“²⁰⁷⁵.

Када је избио устанак у Босанској крајини, Бањалучка богословија је затворена, а Пелагић ухапшен и, после подужега тамновања у Сарајеву, послат на заточење у Азију. И пре него што ће бити затворена, богословија је имала материјалних тешкоћа. Пелагић пише, 30. маја 1869, Антонију Хаџићу: „Велика нам је сада нужда у средствима материјалним, јер ја не могу ове године у вријеме вангације трчати код родољубиве браће и богорадећи пабирчити за њено одржавање.“²⁰⁷⁶ Сâм Пелагић је писао да је ова богословија радила све до „босанскога устанка, а управа окупациона преместила је ту школу у Рељево код Сарајева да се тако заборави њен оснивач и његова ‚бунтовничка’ радња и борба у Бањалуци, да омладина која се у њој учи заборави ‚све бунтовне успомене бањалучке’“²⁰⁷⁷.

Пелагић је овде сасвим претерао: Српска православна богословија у Рељеву код Сарајева подигнута је из задужбине митрополита Саве Косановића 1883. године, али је била издржавана од владе и, разуме се, од ње контролисана. „Из почетка су у богословију примани ђаци са завршеном основном школом, разуме се одраслији, а касније се тражило све више: 4 па 6 разреда гимназије. Догађало се да свештеник, пошто сврши богословију, поново се врати у гимназију, да би матурирао, како би на тај

²⁰⁷¹ На истом месту.

²⁰⁷² На истом месту, стр. 37-38.

²⁰⁷³ Ристо Бесаровић, *О првом периоду дјеловања Васе Пелагића у Босни* (Годишњак истор. друштва у БХ-и, год. II, 1950, стр. 206)

²⁰⁷⁴ Ристо Бесаровић, *Васо Пелагић*, стр. 17.

²⁰⁷⁵ На истом месту, стр. 37.

²⁰⁷⁶ Васо Пелагић, *Наведено дело*, стр. 282.

²⁰⁷⁷ На истом месту, стр. 260-261.

начин постао потпуно квалификован.²⁰⁷⁸ Осим издржавања богословије, давала је Земаљска влада за Босну и Херцеговину и „један број стипендија по 40 круна месечно ученицима гимназије, који су се морали обавезати да ће иза шестог разреда гимназије прећи у богословију“²⁰⁷⁹ ... После Првог светског рата богословија је из Рељева пренесена у Сарајево, а све зграде, које су биле власништво Српске православне цркве, одузела је држава за свој Дечачки дом без икакве накнаде Цркви²⁰⁸⁰.

4. ПРОМЕНА ВИШЕ ЈЕРАРХИЈЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Окупација Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске имала је за последицу и замену *грчке* више јерархије *националном*. То је била стара жеља херцеговачко-босанских Срба. Још 25. априла 1846. пита Никола Димитријевић из Сплита Вука Караџића: „Зашто се не допусти народу србском у Босни и Херцеговини бирати себи владике србскога народа на мјесто што им се насилно намећу Грци, и такве шиљати за посвештеније патријарху, јер осим што ови народ никаквог духовног наставленија од грчких владика не има због што ови србскога језика не познају, то би се народ и ослободио својије највиши тирана и угњетитеља ко што су, барем до данас, били сви?“²⁰⁸¹ И Спасоје Бабић, један од српских првака из Западне Босне, тражио је 1877. године да се из Босне уклоне грчке владике, а „православни у Босни да потпадну или под митрополита Србије или да имају свог самосталног поглавара“²⁰⁸². Наслућујући шта се спрема, предлагао је Јосиф Јурај Штросмајер, у своме писму Гледстону од 1. октобра 1876, да се Босна и Херцеговина повере на управу Србији²⁰⁸³. „Од сада па надаље“, вели Штросмајер у своме писму Гледстону од 13. фебруара 1878, „треба да овај народ има епископа из своје сопствене средине, који познаје његов језик и обичаје и који ће са љубављу и боље него до сада старати се о његовим духовним интересима.“²⁰⁸⁴

Окупирајући Босну и Херцеговину као мандатор Великих сила, цар Фрањо Јосиф I је, 25. јула 1878, издао једну *прокламацију* у којој се вели да сви становници ових области „имају штићени бити гледе свога живота, гледе своје вјере и гледе добра и иметка свога“²⁰⁸⁵. У члану другом Конвенције, која је, 21. априла 1879, склопљена између Турске и Аустро-Угарске стоји и то да се целокупном живљу Босне и Херцеговине гарантују „слобода и спољни обреди свих постојећих вјера“²⁰⁸⁶.

Свима, који су били учесници у промени старога стања у Босни и Херцеговини, било јасно да је старо стање и у црквеним односима постало неодрживо. Постављало се питање *како* да се оно промени и *коме*, сада, да буде потчињена српска православна црква у Босни и Херцеговини. Беч, из сасвим разумљивих разлога, није хтео да султан и даље потврђује српске православне владике у Босни и Херцеговини, него је то право хтео да осигура за себе. Ово није, међутим, могло бити постигнуто без пристанка Цариградског патријарха.

²⁰⁷⁸ Шћепан Грђић, *Просветне борбе (У Напори Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, стр. 120)

²⁰⁷⁹ *На истом месту*.

²⁰⁸⁰ *На истом месту*.

²⁰⁸¹ *Вукова преписка*, књ. VII, Београд 1913, стр. 565.

²⁰⁸² Васо Чубриловић, *Босански устанак...*, стр. 264.

²⁰⁸³ R. W. Seton-Watson, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, Berlin 1913, стр. 595.

²⁰⁸⁴ *На истом месту*, стр. 618.

²⁰⁸⁵ Владислав Скарић, *Верско-просветна борба православних Срба (Босна и Херцеговина под аустро-угарском управом*, Београд, стр. 33)

²⁰⁸⁶ *На истом месту*, стр. 33-34.

Тај пристанак није било лако добити. На основу својих архивских истраживања расветлио је Војислав Богвићевић цео овај проблем. Он је утврдио да је сарајевски митрополит *Антим* био *први* који се, посредством митрополита карловачког, обратио Бечу једном молбом од 28. августа 1878. године. Антим је тражио да му се издејствује „достолетна пензија“ и да „будем уврштен у ред оних верних поданика који живе под крепким његовим скиптром и да будем у Христу сабрат архијереја у његовој царској држави“²⁰⁸⁷.

Ово место из молбе митрополита Антима схваћено је тако, као да он тражи да српска православна црква у Босни и Херцеговини буде потчињена Карловачкој митрополији. Ову могућност испитивао је и гроф Тиса, тада председник угарске владе, а бавила се њиме и „Босанска комисија“ у Бечу. На тражење грофа Андрашија, аустро-угарског министра спољних послова, о целој овој ствари реферисао је генерални конзул Васић, који је истакнуо да потчињавање српске православне цркве у Босни и Херцеговини Карловачкој митрополији није могуће без претходног споразума са Цариградском патријаршијом. Васићево мишљење је било усвојено.

Тома Херкаловић, који је ово могао знати, тврди да је Сава Косановић, човек „напрасите нарави и прека погледа“, био први „који је учинио предлог царско-краљевском фелдмаршалу Јовановићу, да босанско-херцеговачки Срби буду одвојени од Цариграда и присаједињени законитој Карловачкој патријаршији“²⁰⁸⁸ ... Да би ово постигнуо Косановић је, 10. марта 1879, пошто је већ био поднео оставку на председништво и на све положаје у црквено-школској општини, упутио фелдмаршалу Јовановићу једно писмо у коме је истакнуо да је свештанство било против припајања Карловачкој митрополији. Оно је стајало под упливом једног изасланика Цариградског патријарха, који се бавио у Сарајеву и настојао да се развој ствари не окрене сасвим против интереса Цариградске патријаршије. Да би се омогућило сређивање стања у цркви Косановић је, овом приликом, предложио: „а) Да висока царско-краљевска влада без оклевања учини припреме, да би један српски епископ из Карловаца са комплетним персоналом дошао у Сарајево; б) да што је могуће пре буде формирана православна конзисторија; ц) да у парохијама буде установљен канонски поредак; д) да буде наређено, колико је то у надлежности политичких власти, да од сада необразована лица не смеју бити посвећивана у свештенички чин; е) да се стриктно одржавају канонски прописи и да брачни спорови не смеју бити расправљани док конзисторија не буде организована; ф) да у Сарајеву буде отворена српско-православна богословија“²⁰⁸⁹.

За припајање Српске православне цркве у Босни и Херцеговини Карловачкој митрополији залагао се и Герман Анђелић, који је, фебруара 1879, посетио Беч. После његовог повратка из Беча појавио се у новосадском *Српском народу* један чланак у коме је истицано право Карловачке митрополије да управља црквом у Босни и Херцеговини. „Као што је право Порте на управљање и поседовање Босне и Херцеговине постало илузорно“, вели се у чланку, „исти је случај и са Цариградском патријаршијом уколико се то односи на Босну и Херцеговину.“²⁰⁹⁰

У *променији*, у којој доказује да Српска православна црква у Босни и Херцеговини треба да се прикључи Карловачкој митрополији, Анђелић је тврдио да је Карловачка митрополија наследница Пећке патријаршије ... Анђелићеви аргументи

²⁰⁸⁷ Војислав Богвићевић, *Стање српско-православне цркве у Босни и Херцеговини од окупације 1878 до почетка борбе за верско-просветну аутономију* (Споменица поводом осамдесетогодишњице окупације Босне и Херцеговине (1878–1958), педесетогодишњице анексије (1908–1958) и четрдесетогодишњице ослобођења и уједињења (1918–1958), Београд 1959, стр. 84)

²⁰⁸⁸ Th. Herkalović, *Цитирано дело*, стр. 58-59.

²⁰⁸⁹ *На истом месту*, стр. 60-61.

²⁰⁹⁰ Војислав Богвићевић, *На истом месту*, стр. 84.

нису били убедљиви, а и да су били, не би од ове целе ствари било ништа: ривалство између Мађарске и Аустрије око тога чији ће утицај у Босни и Херцеговини бити доминирајући, учинило је да је цела ова ствар била осуђена на неуспех.

Једно време Беч је показивао склоност да прихвати Анђелићев предлог. Било је наређено шефу Земаљске владе у Сарајеву генералу Виртенбергу да за ову ствар покуша задобити и сарајевску црквено-школску општину. Верујући да је у томе успео, Виртенберг је послао један телеграм у Беч у коме јавља да је сарајевска црквено-школска општина за прихватање Анђелићева предлога. Заједнички министар финансија, фон Хофман, известио је, после овога, генерала Виртенберга, децембра 1879, да од стране Цареве нема никаквих сметњи, да се прихвати „петиција тамошњих православаца ради прикључења Карловачкој патријаршији“²⁰⁹¹.

Пошто од свега овога није могло бити ништа, остало је да се цело ово питање реши преговорима са Цариградском патријаршијом. Када је, јануара 1879, за новог Цариградског патријарха дошао Јоаким III, јавио је аустро-угарски посланик у Цариграду гроф Зичи да нови патријарх жели да он лично обавести Цара о своме избору. „Ово је у Бечу протумачено да сâм патријарх жели да се верско питање у Босни и Херцеговини *споразумно* реши.“²⁰⁹²

Готовост патријарха Јоакима III да поведе разговоре са Бечом представљала је корак даље у решењу овога питања, али није још било јасно како ће се оно решити. Ово тим пре што су се за решење овога питања интересовале и Русија и Србија. Руски посланик у Београду, Персијани, заговарао је идеју о самосталној цркви у Босни и Херцеговини или, ако то није могуће, одржање везе са Цариградском патријаршијом. Пошто је и Србија у то време тражила од Цариградске патријаршије црквену самосталност, није могла Србима у Босни и Херцеговини препоручивати да остану потчињени Цариградској патријаршији.

Решење црквеног питања, из својих личних разлога, желели су и митрополит Антим и зворничко-тузлански Дионисије, јер су видели да ће их време однети па су се трудили да себи осигурају бар пензије. Нов моменат у решење овога питања унео је позив, који је Цариградска патријаршија упутила Сави Косановићу, да дође у Цариград ради посвећења за сарајевског митрополита. Када је, октобра 1879, примио овај позив, Косановић је посетио дворског саветника код Земаљске владе за Босну и Херцеговину, Бадовинца, и обавестио га о примљеном позиву. Бадовинац му је саветовао да, ако иде у Цариград, „не ступа у контакт са патријархом, него да се обрати на аустро-угарско посланство“²⁰⁹³.

И Беч је имао намеру да предложи Косановића за новог сарајевског митрополита иако га је, са национално-политичке тачке гледишта, подозревао. Позив који је Косановић добио из Патријаршије учинио је то да Беч убрза решење целог питања, Преко свога посланика у Цариграду, грофа Зичија, Беч је већ био гарантовао Патријарху 3.000 форинти годишње субвенције, под условом да Патријарх без пристанка бечке владе неће никога постављати за владика у Босни и Херцеговини²⁰⁹⁴.

Преговори између Цариградске патријаршије и аустро-угарске владе завршени су потписивањем *Конкордата* 28. марта 1880. године. Циљ овога Конкордата је био „избећи сваки неспоразум да су убудуће у окупираним земљама меродавне при именовану православних митрополита оне канонске одредбе, које опћенито важе у

---

²⁰⁹¹ *На истом месту*, стр. 85.

²⁰⁹² *На истом месту*.

²⁰⁹³ *На истом месту*.

²⁰⁹⁴ *На истом месту*.

Аустрији и Угарској, а ни у коме случају закони од године 1860 који су важили само за Турско царство²⁰⁹⁵.

Православни Срби у Босни и Херцеговини нису били задовољни оним што им је овај Конкордат донео. Још 30. октобра 1878. закључила је Сарајевска црквено-школска општина да тражи од Цара „слободан избор митрополита, да се могу подизати школе, да се у државну службу примају Срби према кључу, да се Србима шаљу списи ћирилицом и да се дозволи штампа српским језиком и ћирилицом“²⁰⁹⁶. Од свега овога није у Конкордату било ништа. „Ослобођени су од једне силе, заробила их друга; затражили онда од цара да им бар осигура црквено-просветну аутономију, а он их одбио; окренули се затим поново Цариграду, апеловали у питању слободног избора владика, на патријарха, као на своју врховну власт, а тај Грк своја права у Босни продаје окупатору за 50.000 гроша.“²⁰⁹⁷

Конкордатом од 28. марта 1880. Цар је добио право и у односу на српску православну цркву које је имао у римокатоличкој цркви своје државе: право да поставља епископе. У уговору између св. Столице и Аустро-Угарске, од јуна 1881, регулисао је питање хијерархијских односа римокатоличке цркве у Босни и Херцеговини: домаће римокатоличко свештенство било је потиснуто, а Цар је добио „привилегиј да именује надбискупе и бискупе“²⁰⁹⁸. Нови бискупи су полагали Цару заклетву верности, чији је текст објављен у једном владином декрету од септембра 1881. године. Сваки бискуп се клео „да неће стајати у никаквом одношају нити судјеловати при каквом било подухвату који шкоди јавном миру, нити унутар нити изван државе подржавати икакве сумњиве везе; а ако дознам да држави било каква погибао пријети да ћу све подузети да ју одвратим“²⁰⁹⁹.

Туђа државна власт, у настојању да осигура своје позиције, није могла тражити мање ни од српских православних епископа који су јој били туђи. Овим Конкордатом је „осигурана влади могућност да уништава привилегије православне цркве и школе, које су стечене под турском управом у старо и новије доба“²¹⁰⁰. Конкордат има *седам* тачака, али ниједна од њих није задовољавала жеље и очекивања православних Срба²¹⁰¹. Странци су, на пример Карл Ритер фон Закс, гледали у овоме конкордату добит за православне Србе у Босни и Херцеговини. „Да би се босанским Србима“, вели он, „могли дати национални епископи склопљен је преко аустро-угарског посланства у Цариграду и Васељенске патријаршије један споразум по коме ће православни епископи у Босни и Херцеговини бити десигнирани од његовог величанства Цара и краља и то пошто се од стране Патријарха утврде њихове канонске подобности биће од њега потврђени. За износ од 58.000 златних пијестра одрекао се патријарх субвенције коју је до тада имао од босанских митрополита.“²¹⁰²

И према Конкордату постојаће у Босни и Херцеговини и даље *три* епархије, а Патријарх је само могао да нешто приговори, ако би нашао да кандидат није подесан са моралне тачке гледишта. Православни епископи у Босни и Херцеговини помињаће на литургији и даље име Цариградског патријарха и добијати од њега св. миро. У будуће

²⁰⁹⁵ На истом месту, стр. 88.

²⁰⁹⁶ Мирко Максимовић, *Црквене борбе и покрети (У Напори БХ-е за ослобођење и уједињење)*, стр. 80

²⁰⁹⁷ Перо Слијепчевић, *Ристо Радуловић, Живот и рад (У „Расправе и чланци“)*, Београд 1940, стр. XIII

²⁰⁹⁸ Богомир Брајковић, *Ватиканска политика у прошлости према Босни и Херцеговини* („Преглед“, часопис за друштвена питања, април 1953, стр. 283)

²⁰⁹⁹ На истом месту, стр. 283-284.

²¹⁰⁰ Владислав Скарић, *Верско-просветне борбе православних Срба...*, стр. 34.

²¹⁰¹ Текст конкордата код Hans Schneller, *Die staatsrechtliche Stellung von Bosnien und Herzegowina*, Leipzig 1892, стр. 57-59.

²¹⁰² Carl Ritter von Sax, *Die Wahrheit über die serbische Frage und das Serbentum in Bosnien*, Wien, стр. 19.

неће епископи моћи од народа убирати никакве таксе него ће бити плаћени од државе. Већ 25 јуна 1880 године влада је забранила купити владикарину²¹⁰³.

Замена епископа на катедрaма вршена је постепено. Најпре је пензионисан сарајевски митрополит Антим, који је дочекао окупацију као активни митрополит. Пензионисан је 4. септембра 1880. године. На његово место је дошао архимандрит *Сава Косановић*, човек несумњиве вредности и великих црквених и националних заслуга. И као физичка личност Косановић је веома импоновао. Био је лепо развијен, „прави расни динарски тип: висока стаса, црномањаст, лица дугуљаста, крупна ведрa чела и прозирна орловска погледа .. Веселе нарави, волео је песму и, нарочито, гусле уз које је и сам пјевао. Шалу је радо заметао и њом у друштво уносио расположење, радост и весеље. Био је пун идеализма и јеванђелског оптимизма, задојен хришћанском љубављу и праштањем“²¹⁰⁴.

Сава Косановић је рођен на дан Св. Саве, 27. јануара 1839, у селу Миљанићима, Бањани, Херцеговина. Почео је учити у манастиру Житомислићу; у Мостару је завршио основну школу и пекарски занат. Касније је нешто учио и у Сарајеву: године 1856. кренуо је пешице из Сарајева за Београд, где се уписао у богословију и завршио је 1860. године са одличним успехом. Није му успело да оде ни у Духовну академију у Кијеву ни у Задарску богословију где је желео да учи и немачки и италијански језик.

У Мостару је био учитељ једну годину дана и ту се и оженио. Из Мостара је отишао у Сарајево, где је био учитељ, ђакон и свештеник. Када је остао удовац и када су му деца помрла замонашио се 19. јуна 1872. године. Замонашио га је сарајевски митрополит Пајсије исте године, на Илиндан, произвео га за архимандрита. Био је, касније, надзорник српских школа и вероучитељ у Сарајевској реалци (1874–1879).

Националним радом почео се бавити од младости: био је у вези са Београдом и, нарочито, са митрополитом Михаилом, који је руководио целокупном панславистичком пропагандом на Балкану. „У његовим рукама скупљали су се сви конци покрета 1875–1878. Њега усташи питају за савет; од њега траже често пута упутства за поједине поступке, моле помоћ и ту же му се један на другога.“²¹⁰⁵ Уочи окупације Босне и Херцеговине Косановић је стајао на челу српске омладине у Сарајеву. Од ове омладине састојала се, највећим делом, „хришћанска легија“, чију је заставу, пред улазак аустро-угарских трупа у Сарајево, благословио митрополит Антим. Јозеф Кечет описује сцену где су се, раздрагани што пропада Турско царство, Сава Косановић и поп Ристо Новаковић појавили обучени као хајдуци и ставили се на чело српске омладине, која се радовала слому Турског царства²¹⁰⁶.

За сарајевског митрополита Косановић је хиротонисан 10. априла 1881. у Сарајеву. Хиротонију су извршили митрополит рашко-призренски Мелентије, захумско-херцеговачки Игњатије и боко-каторски епископ Герасим Петрановић. На положају сарајевског митрополита остао је Сава Косановић до јуна 1885. године. Косановићева оставка изазвала је велику узбуну у Босни и Херцеговини и незадовољство у Бечу. Када је дознала за Косановићеву оставку, упутила је црквено-школска општина из Бања Луке, 25. септембра 1885, једно писмо Сарајевској црквено-школској општини „позивајући је да у Цариграду и код владе поради да се састане народ свих општина ради избора новог лица за митрополита, да на тај положај не би дошло непоћудно лице“²¹⁰⁷. Сарајевска црквено-школска општина молила је, 30.

²¹⁰³ Сравни: Ferd. Schmid, *Цитирано дело*, стр. 668.

²¹⁰⁴ Сава Љубибратић, *Архиепископ и митрополит Сава Косановић* („Споменица“, стр. 113)

²¹⁰⁵ Васо Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, стр. 390.

²¹⁰⁶ Josef Koetschet, *Aus Bosniens letzter Zeit*, стр. 90.

²¹⁰⁷ Сава Љубибратић, *На истом месту*, стр. 109.

септембра 1885, Цара да се Косановић врати на свој положај, али је Цар већ био дао Калају овлашћење да се Косановић пензионисе.

Сава Косановић је поднео оставку због сукоба са окупационом влашћу, која није хтела да га заштити од прозелитских насртаја надбискупа Штадлера који је унео у Босну дух верске нетрпељивости и мржње. До окупације живели су римокатолици и православни „у најлепшим односима и верска трпељивост ишла је чак тако далеко, да су до то доба православни Срби својој по крви браћи римокатоличке вере, који су од памтивијека били сиромашнији и незнатнији, подизали мјестимице богомоље и помагали да се материјално подижу“²¹⁰⁸.

Окупација је то све променила: на први план прогона били су стављени Срби, да би на томе месту остали све до краја Монархије. Нова власт је иступила и против православља. Почињу се забрањивати српске школе и употреба ћирилице, а покушавало се да се замене и богослужбене књиге, које су биле донете из Русије, онима које су биле штампане у Монархији. Нова власт је будно пазила и на то *ко* и у *којој* мери одржава везе с Русијом и Србијом. Међу онима који су погледали на Русију био је и Сава Косановић, који је 1872. године ишао у Русију ради прикупљања прилога за довршење саборне цркве у Сарајеву. Косановић је, уз то, био и поклоник митрополита београдског Михаила, личности која је Бечу мрсила конце не само у Босни и Херцеговини. Када је постао митрополит Косановић је био под сталном присмотром нове власти, која је пратила сваки његов корак и бележила сваку његову реч. „На његове жалбе против неправди и неправилности, које је износио и достављао, влада се није много обазирала, препуштајући својим агентима да и даље раде према утврђеном плану.“²¹⁰⁹

Изложен сталним подозрењима власти, Косановић је био пренеражен када се једнога дана појавио код њега гроф Христоф Мирошовски (Graf Christof von Mieroszowice), чиновник Земаљске владе у Сарајеву, и предложио му да заједно с целим српским православним народом пређе на Унију. У своме одговору надбискупу Штадлеру и мостарско-дувањском бискупу Паскалу Буцоњићу, од 10. септембра 1883, Косановић вели да „не прођоше ни три пуна мјесеца од мога посвећења, а већ се мени упути (баш у доба спреме за ходочашће у Рим) господин гроф Мирошовски са црним колачом и небратском понудом“²¹¹⁰.

У личности грофа Мирошовског није Косановић гледао само приватну личност па се пожалио Земаљској влади, која му је дала усмену сатисфакцију. Влада је грофа Мирошовског преместила у Травник одакле је касније отишао у Пољску. „Митрополит Косановић се није тиме задовољио. Он је, 23 јуна 1881 године, послао једну претставку секретару Царске канцеларије у Бечу фон Демелићу, где тражи заштиту од агресивног римокатолицизма.“²¹¹¹

У Бечу су били врло незадовољни испадом грофа Мирошовског, али се цела ствар није могла загладити. Да би се стање још више погоршало, донели су бечки листови (*Wiener Allgemeine Zeitung* и *Tagblatt*) вест да је у Бечу основано *Друштво за католичке Срба* у Босни и Херцеговини. Косановић је упутио својој пастви једну окружницу, коју је објавила и београдска *Српска независност* од 31. маја 1883. године. Косановић је позивао своју паству на опрезност.

Из београдских новина упознао се и Калај са Косановићевом окружницом. Штадлер и Буцоњић су, поводом Косановићеве окружнице, упутили Косановићу *Отворено писмо*, „у коме оспоравају постојање неке римокатоличке пропаганде и

²¹⁰⁸ Алекса Илић, *О римокатоличкој пропаганди у Босни и Херцеговини*, стр. 9.

²¹⁰⁹ Сава Љубибратић, *Архиепископ и митрополит Сава Косановић...*, стр. 188.

²¹¹⁰ *На истом месту*, стр. 110.

²¹¹¹ Војислав Божићевић, *Стање српске православне цркве...*, стр. 90.

полемишу о чисто верским и догматским стварима²¹¹². Калај је настојавао на томе да ова полемика престане и захтевао да се ова окружница даље не шири, као ни *Отворено писмо*. Барон Апел, поглавар Босне и Херцеговине, позвао је Косановића и пребацио му што је објавио своју *окужницу* пре него што је о томе обавестио владу. Од Косановића је тражено да не одговара на *Отворено писмо*, али је он тврдио да је био изазван и да је морао одговорити, јер ће га, у противном, „православни народ сматрати нулом и неспособним да заступа интересе своје цркве или можда да му је сама влада везала руке због повлашћивања католика²¹¹³.

Косановић је одговорио, 10. септембра 1883, што је Земаљској влади било веома непријатно. „При посвећењу моме“, вели Косановић у своме одговору, „ја сам дао свечану ријеч, од које ни сад не одступам, да ћу поучавати подручно ми свештенство и народ, да своју вјеру чува, а свачију да поштује; да са свима суграђанима, па ма они били које му драго вјере, и народности, живе у складу, слози и љубави. С тим сам желио и желим срећу свој Босни и свима њезиним житељима: дакле сијао сам мир, љубав и слогу, а с правом сам очекивао, да се том толеранцијом и мирољубним тактом руководе и други.²¹¹⁴

Косановић је, доста исцрпно, навео доказе о насртањима на православну веру, али одбија да са Штадлером и Буцоњићем полемише о догматским питањима. „О томе су“, вели он, „прије нас хиљадама обостраних научника писали, те је нама сада излишно то понављати ... Нагнала ме дакле јуначка невоља да упозорим моје многострадално стадо, те се за то нимало не кајем, не осврћући се на сву срцбу и пријетње ваше, које су, чини ми се, биле излишне.²¹¹⁵

Земаљска влада за Босну и Херцеговину се поново умешала у целу ствар. Барон Апел је упутио Сави Косановићу једно *лично* писмо, писано латиницом, којим га позива на разговор. На састанку му је барон Апел саопштио да има да обустави сваку даљу полемику са римокатоличким бискупима. „Сутрадан, 20. септембра (2. октобра), Земаљска влада је актом број 46, који је писан ћирилицом, званично саопштила митрополиту да има сматрати полемику довршеном и да му је забрањено оглашавање ма каквог одговора, писмено или усмено, што ће власт по сваку цијену спречити.²¹¹⁶

Косановић је одговорио влади одбијајући тврђење да је његова *окужница* изазвала полемику. „Он је уједно изјавио влади да му под овим приликама не преостаје ништа друго него да народу обзнани строги налог којим му влада забрањује одбрану вјере, било говором било писмено, као и распрострањање одговора на *Отворено писмо*, како би тиме избјегао сумње које би се могле појавити у народу.²¹¹⁷

Косановић је, 23. септембра (5. октобра), писао Цариградском патријарху и послао му сву преписку и *окужницу* истичући да се после његове *окужнице* појавило *Отворено писмо*, које је штампано у Загребу. Због тога што се обратио Патријарху, који је био његова претпостављена духовна власт, Косановића је Калај оштро укорио.

После овога почела је кампања против Косановића. У Задарском *Народном листу* појавила се вест да Косановић намерава да поднесе оставку јер, наводно, влада тражи од њега да се потчини Карловачком митрополиту. Када Косановић, на захтев Калаја, није хтео да ову вест демантује, изашао је у *Српском народу* од 3. маја 1884. оштар чланак против Косановића због противљења да се православна црква у Босни и

---

²¹¹² *На истом месту*.

²¹¹³ Војислав Божићевић, *Стање српске православне цркве...*, стр. 91.

²¹¹⁴ Саво Љубибратић, *Архиепископ и митрополит Сава Косановић...*, стр. 110.

²¹¹⁵ *На истом месту*, стр. 111.

²¹¹⁶ *На истом месту*, стр. 112.

²¹¹⁷ *На истом месту*, стр. 112.

Херцеговини потчини Карловачкој митрополији. У чланку се налази и ова реченица: „Сава је данас опасан агитатор који мора да се уклони.“²¹¹⁸

На сцени се, сада, појављује Никодим Милаш, да својим ауторитетом подржи тезу Беча: Милаш је доказивао право Карловачке митрополије да себи потчини Српску православну цркву у Босни и Херцеговини. Косановић је на ово одговорио једном брошуром која је била штампана у Панчеву. Он брани тезу да се српска православна црква у Босни и Херцеговини не може одвојити од Цариградске патријаршије без сагласности Васељенског сабора, „него може да се присаједини Србији или Црној Гори, или да постане аутономна“²¹¹⁹ ... После чланка *Католицизам у Босни и Херцеговини*, који се појавио у новосадској *Застави*, а који је написао Косановић, постао је његов положај још тежим: 14. (26.) јуна 1885. Косановић је обавестио Земаљску владу за Босну и Херцеговину да је „ових дана“ поднео оставку Цариградском патријарху Јоакиму. Радећи овако Косановић је хтео да истакне да не респектује ни Конкордат од 28. марта 1880. ни суверенитет аустро-угарског Цара над Босном и Херцеговином.

Косановић је обавестио и црквено-школску општину да је поднео оставку. Општина је, 16. јуна 1885, сазвала седницу на којој је решено да се брзојави Патријарху да не прими митрополитову оставку, али је влада осујетила ову акцију. Патријарх је, 12. јула 1885, обавестио Косановића да му не уважава оставку него тражи да он остане на своме положају. Косановић је пристао на ово и о садржају писма, које је упутио Патријарху, обавестио барона Апела и питао га да ли је влада вољна да он и даље остане на своме положају. У Апеловом одговору се вели да, према Конкордату од 28. марта 1880, Цар има право да намешта и смењује владике српске православне цркве у Босни и Херцеговини. Ако он жели да и даље остане митрополит, онда треба да Земаљској влади напише нову молбу, а она ће је послати Цару на решење. „На полеђини оригиналног писма барона Апела митрополит Сава је својеручно написао одговор у коме каже да у Конвенцији (Конкордату) не стоји изричито коме се има поднети оставка у случају незадовољства митрополитова.“²¹²⁰

Од Косановићевог враћања није могло бити ништа: 7. септембра 1885. Св. синод Цариградске патријаршије усвојио је Косановићеву оставку и наредио му да управу епархије преда архимандриту *Ђорђу Николајевићу*. Косановић је био пензионисан и морао је да напусти Босну. Пошто се, једном посебном посланицом, опростио од своје пастве, Косановић је, 21. октобра 1885, напустио Сарајево. Косановић је из Сарајева отишао у Цариград, одатле у Свету земљу. По повратку из Свете земље дошао је у Црну Гору и највише живео у Улцињу, где је и умро 13. фебруара 1903. године. „Сахрањен сасвим скромно, готово нечујно, у обичну, једноставну гробницу, па још ни до данас није му подигнут никакав видан споменик.“²¹²¹

Нешто друкчије писао је о свему овоме Ристо Шушљић. На основу архивске грађе Шушљић је утврдио да се Косановић вратио из Атине, јер се био разболео и да није ишао у Јерусалим. Бродом „Султан“ дошао је у Бар 29. децембра 1888. године. У бродску листу уписао се као Димитрије Николић, свештеник из Бара. Долазак Косановића у Црну Гору и пажња која му је указана узбунили су бечку дипломатију; сумњало се да и кнез Никола и Косановић имају неке закулисне планове, али се то показало као нетачно. „Црна Гора је дала за живота Косановићу мирно прибјежиште, пуно признање његовим заслугама, поштовање и уважавање од Престола до чобанске колибе, она му је дала и кутак вјечног боравка“ (Ристо Шушљић, *Долазак митрополита Саве Косановића у Црну Гору*, Цетиње 1939, стр. 14).

²¹¹⁸ Војислав Богичевић, *Стање српске православне цркве...*, стр. 92.

²¹¹⁹ Војислав Богичевић, *Стање српске православне цркве...*, стр. 92.

²¹²⁰ Јован Дајковић, *Оставка митрополита Хаџи-Саве Косановића* (Споменица..., стр. 115)

²¹²¹ Сава Љубибратић, *Архиепископ и митрополит Сава Косановић...*, стр. 113.

Неуморан национални трудбеник и ревнилац за православље, активан и увек у покрету, Косановић се бавио и књижевним радом. Библиографију његових радова дао је Ристо Шушљић поводом стогодишњице његовог рођења (*Преглед*, Сарајево, 1939)²¹²².

Херцеговачки митрополит *Игњатије* био је задржан на својој катедри пуних десет година после окупације. На томе положају га је заменио *Леонтије Радуловић*. Рођен је у селу Туљу код Требиња, које је близу села Мркоњића у коме се родио Стеван, последњи Србин владика ове епархије пре укидања Пећке патријаршије. Рођен је 1835. године. Леонтије је био сестрић Јоаникија Памучине; код њега се школовао у Мостару 1844/49. године. Из Мостара је отишао у манастир Дужи, а одатле у Београд где је требао да учи богословију. Због болести се морао вратити. Године 1856. се замонашио и одмах затим био произведен за јеромонаха. Идуће године избије устанак Луке Вукаловића и Леонтије му се придружи и постане писар. Када је дошло до сукоба између цетињског двора и Луке Вукаловића, Леонтије се повукао у Дубровник. С осталим херцеговачким емигрантима склониле су га аустријске власти, фебруара 1862, у Задар где је имао прилике да допуни своје богословско образовање. Када је склопљен мир вратио се у Дужи и убрзо био изабран за мостарског пароха уместо Прокопија Чокорила. Ту је остао све до 1870. године када је, почетком године, ухваћен и послан на заточење у Африку. Године 1876. био је помилован и враћен кући. Из Дубровника, по повратку кући, побегао је у Црну Гору и ту остао све до окупације. У Мостар се вратио 1879. године, добио чин архимандрита и постао секретар митрополита Игњатија. Године 1882. био је поново ухапшен и послан у Осиек да тамо издржи затвор. Због незадовољства са Игњатијем аустријска влада је хтела да га смени и да доведе Србина за херцеговачког владика. Леонтије је био народни кандидат. Иако нове власти нису биле задовољне том кандидацијом, пристале су на њу и Леонтије је изабран 16. фебруара 1888, а посвећен је 1. маја исте године. Скрхан тешком болешћу и животним незгодама, Леонтије је умро 12. октобра 1888. године. Умро је од сушице. На месту где је сахрањен подигнут је леп саркофаг, дело вајара Ивана Рендића²¹²³.

Леонтија Радуловића наследио је *Серафим Перовић*, Радуловићев ужи земљак. Рођен је 22. јуна 1827. у селу Горици, требињски срез. Као младић Перовић је дошао у манастир Дужи где је његов стриц Партеније био игуман. Замонашио се 1848. године, а за ђакона рукоположен 8. новембра те године. За јеромонаха је рукоположен 6. децембра. Заузимањем протe дубровачког Ђорђа Николајевића Серафим је заједно са Нићифором Дучићем био примљен у београдску богословију 1853. године. После завршетка богословије вратио се у Херцеговину, где је, заједно са Дучићем, почео свој просветни рад. Био је једно време игуман манастира Житомислића, а 6. јуна 1864. произведен је за архимандрита у Мостару. Све до 1870. године живео је у своме манастиру. Две године је провео у Русији и Србији где је прикупљао прилоге за свој манастир и за своју школу. Године 1870. био је послан на заточење у Фезан, у Африку. По повратку се бавио једно време у Црној Гори, а од 1878. до 1888. године опет је у манастиру Житомислићу. За херцеговачког митрополита био је постављен 14. фебруара 1889, а посвећен 16. априла исте године. Херцеговачком епархијом је управљао све до

²¹²² Косановић је описао своје путовање у „Источнику“, његова песма у десетерцу „На Јадрану“, штампана у „Босанској вили“ 1886, певала се уз гусле. Објавио је неколико прилога из историје сарајевске црквено-школске општине (Јавор 1882–1885), прилоге за историју Босне (Гласник српског ученог друштва, 29, 37, 38, 69). Издавао је и старе документе, али са недостацима (Влад. Ђоровић, *Саво Косановић*. У *Народна енциклопедија СХС II*, стр. 386)

²¹²³ Подаци о Леонтију Радуловићу код: Л. Пјешчић, *Митрополит Леонтије Радуловић* (Шематизам за 1890, стр. 109-121) и Влад. Ђоровић, *Мостар...*, стр. 94-95.

своје смрти: умро је 17. фебруара 1903. године. Сахрањен је у цркви манастира Житомислића.

Наследио га је *Петар Зимоњић*, син гатачког војводе попа Богдана Зимоњића. За време Серафимове управе, 25. маја 1897, отворена је прва конзисторија у Херцеговини²¹²⁴.

Најдуже је остао на својој катедри зворничко-тузлански епископ *Дионисије Илић*, који је пензионисан тек 1892. године и на његово место постављен исте године *Никола Мандић*. Мандић је родом из Лике, свршио је богословију у Карловцима. Бивао је и народни посланик на црквено-народном сабору у Срем. Карловцима и на хрватском земаљском сабору у Загребу.

Бањалучка епархија је основана тек 1900. године. „Оснивање четврте епархије у Бањој Луци показало се потребним због саобраћајног и економског развитка земље, а уз то је и сарајевска дијацеза била и сувише пространа и многи њезини свештеници били су неколико дана пута удаљени од митрополитова седишта.“²¹²⁵

Током замене више јерархије у Босни и Херцеговини извршено је и сређивање унутрашњих црквених односа: 16. марта 1882. основана је конзисторија у Сарајеву, а 25. маја 1897. у Мостару. Богословија у Рељеву је 1892. године претворена у вишу богословску школу у коју се примало са вишом матуром. Ово је, према Владимиру Ћоровићу, учињено „желећи да у њој образују питомце по своме нахођењу и да спрече долазак ђака из србијанских и руских завода“²¹²⁶. Владикарина је укинута још 1884. године, а 1886. укинута је убирање и других пореза. Године 1888. била је у Сарајеву образована комисија за исправљање и редакцију црквених књига, чиме се хтело предупредити да ове буду доношене из Србије и Русије. Од 1889. до 1892. године било је, са благословом Цариградског патријарха штампано неколико богослужбених књига за потребе православне цркве у Босни и Херцеговини. Године 1898. основан је *Фонд* за свештеничке удовице и сирочад²¹²⁷.

У новом стању, иако оно није у свему задовољавало, почиње се неговати и црквена књижевност и у Босни и Херцеговини. Књижевним послом бавили су се, иако у скромном облику, Јоаникије Памучина, Серафим Шолаја, Прокопије Чокорило, Сава Косановић, Нићифор Дучић и Томо Братић. Било је наших свештеника који су се почели бавити прикупљањем разне грађе и све то објављивати у црквеним часописима, који су се појавили. Прво се појавио *Дабро-босански Источник*. Власник и издавач била је конзисторија у Сарајеву. Уредник је био Ђорђе Петровић, а одговорни уредник Никола Г. Лалић. Часопис је почео да излази 1887. године. Излазио је, у почетку, једанпут месечно, а касније два пута месечно. Имао је службени додатак. Излазио је до краја јануара 1911. године²¹²⁸. Први је наслов био *Босанско-херцеговачки Источник*, други *Дабробосански Источник* до 1908. године, а од тада *Источник*. Часопис је мењао уредника²¹²⁹. *Вјесник*, званични орган српско-православних црквено-школских власти, појавио се 1909. године. Излазио је једанпут месечно, а уређивао га је одбор. Власник је био Црквено-просвјетни савјет. Престао је био излазити почетком Првог светског рата. Обновљен је јула 1917. и излазио је до 15. јуна 1921. године. Једно време главни и одговорни уредник био је Петар Кочић. Обустављен је када се Српска православна

²¹²⁴ Подаци о Перовићу код: Влад. Ћоровић, *Мостар...*, стр. 96. Шематизам срп. прав. Митрополије и архидијацезе херцеговачко-захумске, 1890, стр. 15-16, Патрикија Поповић, *Серафим Перовић*, Сарајево 1890.

²¹²⁵ Fer. Schmid, *Цитирано дело*, стр. 669.

²¹²⁶ Владимир Ћоровић, *Босна и Херцеговина*, стр. 184.

²¹²⁷ Сравни код: Carl Ritter von Sax, *Цитирано дело*, стр. 19-20 и Ferd. Schmid, *Цитирано дело*, стр. 668-669.

²¹²⁸ Ђорђе Пејановић, *Библиографија штампе Босне и Херцеговине 1850–1941*, Сарајево 1961, стр. 26-27.

²¹²⁹ *На истом месту*, стр. 27.

црква у краљевини Срба, Хрвата и Словенаца ујединила у Српску патријаршију²¹³⁰. Једно кратко време излазио је *Одјек српског православног свештенства из Босне и Херцеговине*. Почео је излазити 1901. године у Новом Саду²¹³¹. Године 1912. почео је излазити *Српски свјештеник*, орган удружења српског православног свештенства Босне и Херцеговине. Излазио је два пута месечно. Власник и одговорни уредник био је Коста Божић²¹³². Петар Маркичевић и Љубомир Шпирић почели су 1920. године издавати часопис *Српска црква*, који је излазио месечно²¹³³.

Нове генерације српског православног свештенства, које су почеле пристизати из школа, биле су везане за народ и одане његовој борби. Када је почела борба за црквено-школску аутономију већина нижега свештенства је стала на страну народа и његових првака и пружила отпор властима, које су хтеле да, и кроз школу и цркву, пригуше народни дух и његову православну свест. „Влада је и свештенство поделила у две групе: народне и владине људе. Ови последњи су се груписали око владике Николаја Мандића. Владини људи примали су редовно месечне и годишње субвенције, протежирани су свуда, а нарочито од стране црквених власти, док су националисти страдали.“²¹³⁴

Разлика између једних и других била је више у томе *како* и на *који начин* треба да се, у приликама које су биле настале, штите српски народни и црквени интереси: о некој националној издаји ни код епископа ни код свештеника, који су стали уз њих, није могло бити ни говора. У *Отвореном писму*, које је један свештеник из „владине“ групе упутио народним првацима стоји и ово: „Ви сте се подухватили, да примите вођство, не само у народним но и у *црквеним* пословима. Јесте ли измјерили: вријеме, посао, своју снагу? Ако сте, откуд одмах искрсну неспоразум са митрополитима. Ви то одбијате. Ваша дјела друкчије говоре. Ви нећете свога свештеника ни у кући, а овамо пишете, како ви с поповима немате баш ништа. Таква посредна борба не доноси ни вама угледа. Прича се и пише се, да су и митрополити и попови ‚све владини људи‘. Па за што нијесу и ваши, кад се бројите у озбиљне политичаре? Што вам није дотекло памети, па да попа не одгурнете од своје куће и да не дирнете свете обреде?“²¹³⁵

Ова размимоилажења, једно време врло оштра и веома штетна, изгладила су се. Када је, почетком Првог светског рата, настао моменат љуте и оштре борбе ударци су се најпре и најтеже сручили на наше свештенство. „Између школованих, највеће је патње поднео свештенички сталеж. Народне вође у селима, они су одмах искусили сав бес солдатеске, па убијани, мучени, затварани на све стране. Према тачном попису ‚*Српске цркве*‘ за 1919, број 3-6, ово је број поубијаних и помрлих свештеника до краја 1918: Дабробосанска епархија: 1 убијен, 9 умрло; захумско-херцеговачка: 4 убијена, 9 умрло; тузланска: 3 убијена, 14 умрло; бањалучко-бихаћка: 33 умрла. Дакле свега 8 убијених и 65 умрлих. Од ових су двојица полудела, а двојица умрла тек почетком 1919, од последица мучења.“²¹³⁶

5. БОРБА ЗА ЦРКВЕНО-ШКОЛСКУ АУТОНОМИЈУ

Решење црквеног питања, које је донео Конкордат од 28. марта 1880, није могло задовољити босанско-херцеговачке Србе. И поред тога што је нова управа помагала да

²¹³⁰ *На истом месту*, стр. 68.

²¹³¹ *На истом месту*, стр. 84.

²¹³² *На истом месту*, стр. 82.

²¹³³ *На истом месту*, стр. 113.

²¹³⁴ Мирко Максимовић, *Црквене борбе и покрети (У Напори Босне и Херцеговине..., стр. 84)*

²¹³⁵ *Свештеник босанско-херцеговачким народним првацима на размисљање (У „Весник српске цркве“, јуни 1900, стр. 552-553)*

²¹³⁶ Перо Слијепчевић, *Босна и Херцеговина у светском рату (У Напори Босне и Херцеговине..., стр. 229)*

се среде ствари у црквеној управи, ни народ ни свештенство нису били задовољни. Корени незадовољства лежали су у чињеници да су ове области, чију је већину становништва сачињавало српско православно становништво, дошле под управу једне туђе државе, а нису биле присаједињене ни Србији ни Црној Гори. Чим се учврстила на власти, нова управа је почела да спроводи своју политику, која је имала разне нијансе, али увек један и исти циљ: да и српско-православне и муслиманске масе извуче испод утицаја Србије и Црне Горе. „Владин повереник у Сарајеву, Заржицки, наређује да се по српским школама у Сарајеву конфискују ђачке теке, на којима су биле слике српских светаца, владара и књижевника, а наредбом од 16. марта 1896 заповеда да се све општинске седнице морају пријавити власти са означањем дневног реда.“²¹³⁷ У *Босанско-херцеговачкој споменици*, коју је 1886. године потписао Сава Косановић заједно са Васом Пелагићем и Пеком Павловићем, стоји: „Под Турцима била је забрањена само једна историска слика, слика Милоша Обилића ... А данас су забрањене све историске слике нашега народа које су нам драге, а тако је и са књигама и са новинама које нас потсећају на нашу дужност према прошлости и будућности.“²¹³⁸

стицај околности, које су имале и своју логику и своје историјско оправдање, учинио је да се национално незадовољство српских маса у обадве области изразило у покретању црквено-школског питања. Из више разлога, а највише због страха да се кроз школу не врши национално отуђивање народне омладине, повезано је питање цркве и школе. Поновила се, иако у нешто блажем облику, слика из времена пре окупације: владике са нешто најближега им свештенства и богатијих људи из градова били су прихватили решење црквеног питања као трајно. Ниже свештенство, које је било упориште и носилац наше националне пропаганде, и народ који је био под утицајем овога дела свештенства, нису били задовољни тим решењем јер су видели да власти иду за тим да српске масе и однароде и обезглаве. Бојали су се да епископи, које је постављао Цар, не дођу у искушење и под притиском власти почну издавати националне интересе, јер су као државни чиновници били везани за двор и својом заклетвом и платама које су примали.

Свештенство је било незадовољно и због тога што су нове власти почеле да одређују и обим парохија и висину парохијских прихода. Радећи промишљено нове власти су знале важност материјалног момента у подјармљивању људи. „Створене су биле и извесне свештеничке синекуре. То све, нажалост, делује и уноси наскоро раздор у народ. Срећом, већи и честитији део свештенства видео је добро о чему се ради и остао је уз своје људе.“²¹³⁹ Шта је све боло очи народу види се јасно из захтева, изнетих у првом *Меморандуму*, који је поднет Цару. Тамо се вели: да се народу ускраћује слобода избора пароха, да се свештеници растерују и премлаћују, да се отежава зидање српских православних храмова, да се, по варошима, они потискују са угледнијих на неугледнија места, да се омета оснивање црквених певачких друштава и да се појединим црквено-школским општинама намеће такав статус, „који се противи прописима православне цркве, и који сву власт црквене општине полаже у руке полицијских власти“²¹⁴⁰.

Борба за црквено-школску аутономију почела је, формално, подношењем *првог* Меморандума Цару. Овај Меморандум био је потписан 5. децембра 1896 (или 23. новембра по старом календару) и предан Дворској канцеларији. Међу потписницима били су и свештеници Стјепо Х. Трифковић и Тодор Илић ... Када нису били усвојени захтеви, који су били изнети у првом Меморандуму, онда је, 19. (31) марта 1897, предат

²¹³⁷ Владислав Скарић, *Верско-просветна борба православних Срба...*, стр. 37.

²¹³⁸ Васо Пелагић, *Изабрани списи...*, стр. 227.

²¹³⁹ Владимир Ћоровић, *Босна и Херцеговина...*, стр. 184.

²¹⁴⁰ Мирко Максимовић, *Црквене борбе и покрети...*, стр. 83.

Дворској канцеларији у Бечу други Меморандум. Цар је народне вође примио у аудијенцију, али „не као депутацију“. Захтеви, изнети у Меморандуму, нису били ни овај пут усвојени: 24. априла 1897. године саопштио је владин повереник у Сарајеву Глигорију Јефтановићу, „да Његово Величанство Цар није обнашао ништа одредити на поднесени му други Меморандум“²¹⁴¹.

Овакво држање Цара увредило је и ожалостило народ и подстакло га на још јачи отпор, који се изокренуо у бојкотовање оних свештеника који су се држали уз владике. „Цркве се не похађају, не примају се свете тајне, деца се не крштавају, народ се не причешћује, не венчава и мртви се сахрањују без црквеног обреда.“²¹⁴² Власти су, са своје стране, одговориле прогонима народних првака, конфисковањем њихове имовине и распуштањем црквено-школских општина, што све није могло заплашити ни народ ни његове представнике.

Народне вође су се, од Васкрса до Духова, бавиле израђивањем *Црквеног устава*, који је 7. јула (25. јуна) 1899. био поднет Калају на увид и сагласност. Изговарајући се да није стручан за овај посао, Калај је *Устав* послао на оцену јерархији и Земаљској влади за Босну и Херцеговину. Народне вође обратиле су се и Цариградском патријарху: њему су, 24. (13) јула 1899. предали нацрт Устава. Иако није имао шта да примети на овај нацрт Устава Патријарх је, ради својих личних интереса, стао уз бечку владу и није подржао народне захтеве. Тек касније, после интервенције са аустро-угарске стране, речено је у Патријаршији да нацрт Устава „није у складу са постојећим нашим црквеним редом“. Године 1899. обратило се 75 српских православних свештеника из Босне и Херцеговине Цариградском патријарху и тражило од њега да се уреди питање црквено-школске самоуправе. Народни прваци предали су, 24. јуна исте године, *Цариградску патријаршијску споменицу*, која је одговор на посланице које је Патријарх писао и слао сарајевском митрополиту Николају Мандићу. Ове године почела је *преписка* између народних вођа и српских православних епископа у Босни и Херцеговини. „Повод за ову преписку била је свакако обострана убеђеност да интересима српског народа одговара тражење споразума и обустављање мучне и штетне борбе, али нису биле без утицаја ни препоруке Цариградске патријаршије код које је предузела кораке, на заузимање српског посланика у Цариграду Стојана Новаковића, тадашња руска влада.“²¹⁴³

Трећи Меморандум, намењен Цару, потписан је 30. (17) маја 1900, био је предат Калају у Будимпешти пошто је он био обећао да ће захтевима изаћи у сусрет. Пошто није одржао реч успело је народним изасланицима да, 17. маја 1901, изађу опет пред Цара. Ни од тога сусрета није било неке користи, али се, у међувремену, ствар почела окретати набоље, јер се и руска влада, после једне посете београдског проте Алексе Илића, почела код Цариградског патријарха живље интересовати за целу ствар. На захтев Цариградског патријарха израдили су епископи „један нацрт Устава, који је био неки компромис између народних и владиних жеља“²¹⁴⁴.

Четврти Меморандум Цару предале су народне вође 5. маја 1902, али није, ни овај пут, било неких резултата. Једна делегација народних вођа отишла је у Цариград у септембру 1902, а у мају 1903. дошао је у Сарајево изасланик Цариградског патријарха, секретар Патријаршије поп Јона, који је конферисао са епископима. Епископи су, касније, конферисали са народним првацима и дошли до одлуке да се Патријарху препусти да он донесе одлуку о спорним тачкама.

²¹⁴¹ Владислав Скарић, *Верско-просветна борба православних Срба...*, стр. 42.

²¹⁴² Мирко Максимовић, *На истом месту*, стр. 85.

²¹⁴³ Ристо Грђић, *Борба за црквено-школску аутономију у Босни и Херцеговини* (Споменица..., стр. 126)

²¹⁴⁴ Владислав Скарић, *Верско-просветне борбе православних Срба...*, стр. 52.

Ствари су, полако, кретале напред: после смрти Калајеве, 13. јула 1903, за министра финансија био је постављен Стефан Буријан, који је показао више разумевања за целу ствар: од 15. децембра 1903. до 7. јануара 1904. преговарали су са Буријаном у Бечу митрополит Мандић и четворица народних првака. Споразум је био у изгледу. Између више јерархије и народних вођа нестало је огорчености и непријатељства: „Када је 11. јануара приспео у Сарајево митрополит Мандић дочекао га је на станици Јефтановић са 40 угледних људи, па су сви заједно отишли у Митрополију. Тако се измирио народ са својом јерархијом.“²¹⁴⁵

Уредба црквено-просветне управе српских архијереја у Босни и Херцеговини потписана је 3. јула (13. августа) 1905. и остала је на снази све до пропасти Аустро-Угарске. Фердинанд Шмид вели да су „главни циљеви овога покрета били усмерени прво на проширење и учвршћење црквене аутономије; друго, на појачање лаичког утицаја насупрот епископске власти“²¹⁴⁶. Алојз Худал је сматрао да цркву у Босни и Херцеговини није могуће сматрати аутокефалном, јер она то и није била, „него у најбољем случају као један део васељенског патријархата снабдевен аутономијом. Иначе би био неопходан један митрополитски синод.“²¹⁴⁷

Борба за црквено-школску аутономију била је много више борба за културно-просветну аутономију са јаким политичким примесима, него за шира права свештенства. Владимир Ћоровић је, с правом, подвлачио да је цео овај покрет наишао на велики одзив у народу, „јер се одмах осетило да се иза на очи доста уског програма крије дубљи значај. Из тога автономног покрета, доиста, развија се широка опозиција целом режиму и аустроугарској управи уопште.“²¹⁴⁸ И Фердинанд Шмид је веровао да су Срби овом новом Уредбом извојевали једну веома важну победу: пошто су велике верске заједнице ове земље представљале истовремено и снажне националне групације, то је ова Уредба послужила и за то да се Србима призна право на јаку посебну националну организацију, што је њима и био циљ.²¹⁴⁹

Као и у сваком компромисном решењу и овде су обадве стране биле принуђене да попусте нешто од својих захтева. Отуда није ниједна страна била потпуно задовољна новом Уредбом. Влада није „хтела пристати да се мења Конкордат од 28. марта 1880 године. Епархије су, по Уредби, могле самовласно управљати фондовима, завештајима и добрима уз врховни надзор владе. Народ је добио право бирања пароха и на тај начин је уклоњен утицај власти, али су ипак Митрополија, Црквени суд и Богословија остали у склопу државних надлештава. Цар је бирао митрополите, а то је његово право истакнуто другом тачком „основних одредаба Конкордата од 1880 године“.²¹⁵⁰ Владислав Скарић вели да је ипак у „не мање важним пословима дошло до срећености и законске сигурности, те су општина, црква и школа биле обезбеђене од насртаја иноверне власти, која је пре тога радила да то све уништи. Будућим нараштајима је остало да на политичком, економском и просветном пољу стварају бољу народну будућност.“²¹⁵¹

Млађа генерација, која је наступала на политичку позорницу, није била задовољна овом *Уредбом*. „Код млађе интелигенције у земљи нова Уредба је наишла на доста оштру критику нешто због њезине сложености, нешто због јаког утицаја а датог недовољно сигурној јерархији, а највише из страха, да иза добијања те самоуправе не

²¹⁴⁵ *На истом месту*, стр. 54.

²¹⁴⁶ Ferdinand Schmid, *Цитирано дело*, стр. 669.

²¹⁴⁷ Alois Hudal, *Die serbische orthodoxe Nationalkirche*, стр. 60.

²¹⁴⁸ Владимир Ћоровић, *Босна и Херцеговина*, стр. 184.

²¹⁴⁹ Ferdinand Schmid, *Цитирано дело*, стр. 672.

²¹⁵⁰ Мирко Максимовић, *Црквене борбе и покрети*, стр. 89-90.

²¹⁵¹ Владислав Скарић, *Верско-просветне борбе православних Срба...*, стр. 55.

малакше опозициони дух.²¹⁵² „Млади су“, вели Боривоје Јевтић, „наилазили смело, дрско и безобзирно, лактовима разгртали пут до највиших места да одозго, с висине, као богом изабрани посланици и месије, критикују све дотадашње, парче по парче отимано од странаца и поробљивача. Свему су замерали, све им поста шега и ругалица.“²¹⁵³

Још у два маха, 7. јула 1910. и 1911, осетила су се два трзаја бунта и отпора: 7. јула 1910. тражено је на Свештеничкој скупштини у Сарајеву да се Богословија подреди Врховном црквеном суду и митрополиту а не влади, да се владике слободно бирају и да Епархијски савет предлаже Патријарху и Цару три кандидата за владике. Године 1911. предложио је Врховни црквени савет Цару да се српска православна црква у Босни и Херцеговини сасвим одвоји од Цариградске патријаршије.

Уобичајено је код нас да се, са мало удубљивања у ствари, на српско-православне владике у Босни и Херцеговини, које су њихови противници називали „владином“ групом, гледа са извесним националним подозрењем. Оно, међутим, није оправдано: размимоилажења између њих и народних вођа била су чисто принципијелне природе. Радило се о томе на *који* начин да се обезбеде интереси српске православне цркве и школе од туђинског, и политичког и верског, притиска. Везани са више и обзира и обавеза епископи су били више за чување онога што се имало, а народне вође су, с правом, тражиле још више, да се не би изгубило и оно што се имало.

И прошлост и лична вредност наших епископа, који су носили, на супротној страни, целу ову борбу, били су такви да се није могло сумњати у њихову оданост националној ствари. То су били: сарајевски митрополит Никола Мандић, који је од 1892. до 1896. године био митрополит зворничко-тузлански, а од 1896. до 1907. митрополит сарајевски и, свакако, главна личност међу нашим тадашњим епископима у Босни и Херцеговини. За њега је, још пре него што је ушао у ову борбу, написао Нићифор Дучић да је стајао „уз оне који су бранили права српске православне цркве“²¹⁵⁴. И када се нашао на положају сарајевског митрополита Мандић се, иако је био на супротној страни, није грешио о народне интересе, него је, од самога почетка, био за компромисно решење²¹⁵⁵. Серафима Перовића, захумско-херцеговачког митрополита, красио је, и пре његовог избора, ореол националног мучеништва, а његов наследник, Петар Зимоњић, који је у наше дане мученички завршио свој живот, „средио је прилике у својој епархији, смирио духове и уклонио несугласице, које су пре њега биле оштре и озбиљне“²¹⁵⁶. Зворничко-тузлански митрополит, Григорије Живковић (1897–1909) стајао је уз Перовића и Мандића. Када је Евгеније Летица постао бањалучко-бихаћки митрополит, борба за црквено-школску аутономију приводила се већ крају²¹⁵⁷.

V. ГЛАВА: СПЦ У ДАЛМАЦИЈИ И БОКИ КОТОРСКОЈ

²¹⁵² Владимир Ћоровић, *Босна и Херцеговина...*, стр. 185.

²¹⁵³ Боривоје Јевтић, *Пометени језици*, стр. 194–195.

²¹⁵⁴ Нићифор Дучић, *Историја српске православне цркве*, стр. 339.

²¹⁵⁵ Владислав Скарић, *Верско-просветна борба православних Срба*, стр. 49.

²¹⁵⁶ Нектарије Круљ, *Сјећање на добробосанског митрополита Петра Зимоњића* (Споменица..., стр. 150)

²¹⁵⁷ Од промене више јерархије на српским православним епархијама у Босни и Херцеговини измењали су се следећи митрополити (по грчком обичају сви су они називани митрополитима): Сарајевска: Сава Косановић (1881–1885), Георгије Николајевић (1855–1896), Никола Мандић (1896–1907), Евгеније Летица (1907–1920), Петар Зимоњић (1921–1941). Захумско-херцеговачка: Леонтије Радуловић (од 1. V до 12. X 1888), Серафим Перовић (1889–1903), Петар Зимоњић (1903–1921). Зворничко-тузланска: Никола Мандић (1892–1896), Григорије Живковић (1897–1909), Иларијон Радоњић (1909–1921). Бањалучко-бихаћка: Евгеније Летица (1900–1907), Василије Поповић (од 1907 до смрти).

Крајем XVIII и почетком XIX века налазила се наша црква у Далмацији и Боки Которској у тешком положају. Док је Бока Которска била под јаким утицајем митрополита Петра I Петровића Његоша налазила се наша црква у Далмацији под врховном управом *филаделфијског* архиепископа, чије се седиште налазило у Млецима. *Филаделфијску архиепископију* установила је млетачка влада 1762. године и за њезиног архиепископа поставила Георгија Фадеја. Од обнављања Пећке патријаршије (1557) до Карловачког (1699) и Пожаревачког мира (1718) српском православном црквом у Далмацији управљали су *дабробосански митрополити*, који су били потчињени Пећкој патријаршији. Потчињеност наше цркве у Далмацији Пећкој патријаршији истакнуо је, 12. септембра 1860, и гроф Тун у своме реферату цару. Он вели да је у привилегији од 21. августа 1690, коју је цар Леополд I дао патријарху Арсенију III Црнојевићу, наведена и Далмација као област која ће му и даље припадати. Цар је, својим декретом од 15. децембра 1848, којим је установио Карловачку патријаршију, ово, поново, потврдио. „Далматински епископ је недавно писмено изразио жељу за ово уједињење. Истоме теже и Далматински верници.“²¹⁵⁸

После Пожаревачког мира (1718) српском православном црквом у Далмацији управљао је, једно време, владика *Стеван Љубибратић*, али га је, 1722. године, млетачка влада протерала из Далмације. Док се налазио у Далмацији владика Љубибратић је резидирао у манастиру Драговићу. Када је протеран из Далмације Љубибратић се настанио у Метку (Лика), одакле је, тајно, продужио да управља црквом у Далмацији. Све до 1727. године он је рукополагао свештенике за Далмацију. На предлог митрополита Мојсеја Петровића потврдио га је, 11. фебруара 1728, цар Карло VI за епископа костајничке и зринопольске епархије, којом је управљао до 1740. године. Те године је умро.

После протеривања епископа Стевана Љубибратића из Далмације појачао се притисак римокатоличке цркве на православне Србе који су се, на разне начине, одупирали томе притиску. Србима у Далмацији није било право што се њихова црква „не признаје званично и што се није давало да има свога поглавицу, епископа у земљи, него је подведена под власт једног епископа у Венецији, и осим тога у администрацији православне цркве у Далмацији узимали су удела, и то као у име законитог права, *католички бискупи*“²¹⁵⁹. Притисак римокатоличких бискупа на нашу цркву и свештенство долазио је до израза и у тражењу да православни пароси добију од римокатоличких бискупа дозволу за вршење своје свештеничке службе. „И држава их је сматрала као хришћане који имају само *обрете* различите од оних латинске цркве.“²¹⁶⁰ Овакво схватање настало је због тога што су и у Риму и у Млецима сматрали да је Флорентинска унија, проглашена 6. јула 1439, била још на снази. Према одлукама Флорентинског сабора, православни су могли задржати свој црквени обред, али су римокатолички бискупи тражили од њих да признају и *папски примат*²¹⁶¹, што ови нису хтели. „Свештеници православни одлучно су се опирали да признају ма у чему било над собом власт латинских бискупа.“²¹⁶²

Нашавши се, после протеривања владике Љубибратића, у тешком положају, српско православно свештенство и народни прваци се одлуче да покушају доћи до свога епископа. На Ваведење 1750. сакупе се код цркве Св. Илије на Косову у Далмацији. „Након озбиљна већања и саветовања одлуче, да за одбрану своје цркве изаберу сами себи епископа и да замоле српског патријарха, да им посвети тога

²¹⁵⁸ Архив за историју српске православне Карловачке митрополије, 1912, стр. 153.

²¹⁵⁹ Лујо Бакотић, *Срби у Далмацији од пада Млетачке републике до уједињења*, Београд 1938, стр. 17-18.

²¹⁶⁰ *На истом месту*, стр. 28-29.

²¹⁶¹ Георгије Острогорски, *Историја Византије*, Београд, 1959, стр. 521-522.

²¹⁶² Никодим Милаш, *Православна Далмација*, Нови Сад 1901, стр. 397.

епископа.²¹⁶³ За епископа је био изабран Бенковачки протопоп *Симеон Кончаревић*, који је био родом из Карине код Обровца. После избора за епископа Кончаревић је отишао у манастир Крупу и тамо се закалуђерио. На молбу народа и свештенства, упућену патријарху Атанасију II, Кончаревића је, 15. септембра 1750, хиротонисао у Требињу дабробосански митрополит Гаврило са још двојицом епископа. По повратку са посвећења Кончаревић се настанио код цркве Св. Јована Крститеља у Бенковцу²¹⁶⁴.

Кончаревићево посвећење за епископа било је извршено без пристанка млетачких власти и на територији коју су тада држали Турци. Скоро две године владика Симеон је радио на организовању православног црквеног живота²¹⁶⁵. Иако човек миран и скроман, без претензија да се истиче, Кончаревић је био трн у оку католичким бискупима и млетачким властима. И као епископ Симеон је остао бенковачки парох, „а у тадашњим својим синђелијама, што је свештеницима издавао, потписивао се само ‚епископ косовски‘. И у самој ствари његово је држање било тако смјерно и понизно, и само обраћено на добро своје цркве и народа, да му нико ништа није могао опазити.“²¹⁶⁶

Под јаким притиском римокатоличких бискупа на челу са архиепископом Караманом, млетачке власти у Далмацији саветовале су Кончаревићу да се, ради очувања живота, уклони из Далмације: на Велики четвртак 1753. он је прешао у Попину, у Лици, оставивши доста сређено стање у цркви. „Цркве су биле све у ред доведене и свака је сада добила свог свештеника; стално су били уређени протопопијати: котарски, буковачки, кнински, петровопољски и цетински и одређени дотични надзорници за сваки протопопијат; тако исто су и манастири били снабдевени нужним бројем калуђера за манастирску службу.“²¹⁶⁷

Ни када се нашао у Лици, Кончаревић није био остављен на миру: 5. августа 1759, млетачки провештор за Далмацију, Ал. Контарини, издао је наредбу да ће бити строго кажњен сваки онај који буде одржавао везе са Кончаревићем, који је, сада, био проглашен за издајника државе, „јер је бунио народ противу државе“²¹⁶⁸. Иако ово није било тачно, Кончаревић је схватио да се више неће моћи вратити у Далмацију. Док је био у Лици Кончаревић је управљао црквом у Далмацији преко свога намесника архимандрита Никанора Рајевића. Изгубивши наду на повратак у Далмацију, Кончаревић се одлучио да иде у Русију. „Дочују за то у Буковици, те неколико калуђера из Крупе подигну тридесет кућних старјешина из околине, који се заједно са својим породицама преселе у Лику к епископу Симеону, те заједно са њим крену у Русију. То је било послје Спасов-дана 1762 године.“²¹⁶⁹

И у Русији се Кончаревић трудио да помогне цркву у Далмацији и у Боки Которској: од руског цара је измолио много црквених књига и црквених одежда и то је све послао у Далмацију да се раздели сиромашним црквама²¹⁷⁰. Кончаревић је, и пре пресељења у Русију, молио за милостињу: јула 1761. молио је Св. синод руске православне цркве да се јеромонаху Симеону из манастира Савине дозволи да купи милостињу²¹⁷¹. Генерал Хорват, који је дуго времена био веома моћан код српских пресељеника у Јужној Русији и на царском руском двору, покушавао је да за Србе у

²¹⁶³ Бошко Стрика, *Далматинско-истарска епархија (у Далматински манастири, Загреб, 1930, стр. 44-45)*

²¹⁶⁴ Никодим Милаш, *Православна Далмација*, стр. 398-399.

²¹⁶⁵ Радослав Грујић, *Симеон Кончаревић (Народна енциклопедија СХС, II, стр. 373)*

²¹⁶⁶ Никодим Милаш, *Православна Далмација*, стр. 399.

²¹⁶⁷ *На истом месту*, стр. 400.

²¹⁶⁸ *На истом месту*, стр. 401.

²¹⁶⁹ *На истом месту*.

²¹⁷⁰ *На истом месту*, стр. 402.

²¹⁷¹ Стеван М. Димитријевић, *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека (Споменик СКА, LIII, Сарајево 1922, стр. 183)*

Јужној Русији добије посебну епархију и да за епископа те епархије постави Симеона Кончаревића, али у томе није успео. Кончаревић је, после преласка у Русију, највише живео у Петропавловском манастиру у Кијеву. Ту се и упокојио²¹⁷². Никодим Милаш, а по њему и Бошко Стрика, веле да се Кончаревић упокојио 12. фебруара 1770, године²¹⁷³, али је вероватније да је он умро 26. августа 1769, како се каже у једном извештају, који је навео Стеван М. Димитријевић²¹⁷⁴.

Одласком Симеона Кончаревића православни Срби у Далмацији су остали без епископа. Они се, 20. новембра 1754, обратe млетачкој влади да им се за епископа постави *Дионисије Новаковић*, тада епископ будимски, који је био родом са Книнског Поља, а замонашио се у манастиру Савини. Новаковић се школовао у Кијеву и био познат као добар и даровит црквени писац и проповедник²¹⁷⁵. Молба далматинских Срба да им Новаковић буде епископ остала је неиспуњена. Можда „и због тога, што је Новаковић био епископ у Аустрији, на коју је млетачка република вазда са подозрењем гледала“²¹⁷⁶. Верски обезглављени Срби у Далмацији су сада били изложени појачаном верском гоњењу: 29. новембра 1759, издао је проведитор Франческо Диједо наредбу по којој се „сви православни калуђери и свештеници, који нису млетачки поданици, имају селити из Далмације, исто тако и они свештеници који су рукоположени на страни изван млетачке територије и који немају прописане патенте римских бискупа, да су пред њима испитани“²¹⁷⁷.

У ово, за нашу цркву у Далмацији веома тешко време, на челу цркве се налазио архимандрит *Никанор Рајевић*. „Како је архимандрит Рајевић код млетачке владе уживао добар глас и поверење показивала се и ова за његово доба склона далматинској православној цркви.“²¹⁷⁸ Милаш наводи, да су православни Срби затражили заштиту Русије и да је руска влада интервенисала код млетачке владе у њихову корист²¹⁷⁹. Резултат је био да је млетачка влада, 25. септембра 1760, издала наредбу да „далматински Грци имају потпуну слободу у вршењу свога грчкога обреда, нити се латински прелати у то имају мијешати“; на крају Сенат наређује да се има обуставити односна проведиторска наредба, која је то мешање дозвољавала римокатоличким прелатима²¹⁸⁰.

Архимандрит Рајевић је одлучно бранио интересе православља. „Одлазио је више пута у Млетке, да и лично посредује у корист далматинске цркве и да се жали на насиље латинског свештенства. Био је у Русији још за живота епископа Кончаревића, и његовом настојању заједно са овим епископом има се захвалити на оном заузимању руског двора код млетачке владе о православној цркви у Далмацији, а ради чега је Караман назвао био Никанора руским емисаром.“²¹⁸¹ Рајевић је одржавао везе и са црногорским митрополитом и са суседним епископима, који су били потчињени Карловачкој митрополији. Трудио се да створи могућности за школовање свештеничког подмлатка, али му то власти нису дозволиле. Умро је 6. септембра 1770. године.

²¹⁷² *На истом месту*, стр. 260-261.

²¹⁷³ Никодим Милаш, *Православна Далмација*, стр. 402; Б. Стрика, *Далматински манастири*, стр. 45.

²¹⁷⁴ Стеван М. Димитријевић, *Грађа...*, стр. 260-261.

²¹⁷⁵ Никодим Милаш, *Православна Далмација*, стр. 408.

²¹⁷⁶ Радослав Грујић, *Дионисије Новаковић (Народна енциклопедија СХС, III, стр. 100)*

²¹⁷⁷ Бошко Стрика, *Далматински манастири*, стр. 46. Текст ове Диједове наредбе код: Н. Милаш, *Православна Далмација*, стр. 415-417.

²¹⁷⁸ Бошко Стрика, *На истом месту*, стр. 47.

²¹⁷⁹ Никодим Милаш, *Православна Далмација*, стр. 421-422.

²¹⁸⁰ *На истом месту*, стр. 422.

²¹⁸¹ *На истом месту*, стр. 430.

За време Рајевићеве управе нашом црквом у Далмацији појавио се тамо и Доситеј Обрадовић, који је побегао из манастира 7. новембра 1760. године. О нашој цркви у Далмацији забележио је, 1761. године, Доситеј и ово: „Греческе цркве народ у венецијанској Далмацији, не имајући епископа, они од мирских свештеника који су познати за своје часно владање, за добродјетелъ и за природни здрави разум, ту се не само у својим парохијама но и у целој провинцији како год патријарси и епископи ... Њима совершенно приличествује оно слово апостола Павла да ко год добро управља домом и фамилијом својом, тај ће и с церковију, то јест с церковним општеством благоразумно управљати. Без науке, јер је нису имали гди получити, али (то што је важно и велико у животу) не само без икакве злобе но и са сваким наравним часним својством украшени.“²¹⁸²

Доситеј је, са пуно топлине и љубави, оцртао лик два далматинска свештеника, „протопопа Јована Новаковића у Книнском Пољу и ону блажену аврамску душу, попа Аврама Симића у Косову.“²¹⁸³ У своме писму Серафиму Доситеј за њих вели: „Знаш како су они свој народ светковати учили. Како би се литургија свршила, ово би им била к народу реч: христјанину је најполезнија светковина када највише добра учини: гледајте који сиромашак у селу није кадар њиву своју узорати, посијати и пожњети, помозите слабој и немоћној браћи да им не остану њиве неурађене. И на ови начин би се међу оним братољубним и добродјетелъним народом већа част светковина празновала. Блажени и свети свештеници и добри, верни Христова стада пастири, много ли сте ви добра у животу вашем учинили.“²¹⁸⁴

Упечатљива је, а и веома интересантна и ова слика Доситејева, јер је лично доживљена, о попу Лази, који је „држао једну парохију дан хода дугу, гди кућа гди две, а гди пет поизмешате међу римске цркве људма. Он пође у велики пост своје људе исповедати и причешћивати. Млад свештеник као и ја, дакле заједно исповедамо. Но они доброте људи нити је где чути на свету ни видети. Дође са страхом да се исповеди, а никаква зла у животу није ни помислио; не има ти ништа казати развје да је кад у среду и петак јео (за хиљаду глава не би ко погодио да му се не каже) – рака. Или пасуља са зејтином, зашто у Приморју зејтина изобилије. Ако ли је ко на злу времену несташне јариће сатеривајући опсовао, тај ти је међу њима највећи грешник.“²¹⁸⁵

После Рајићеве смрти далматински Срби су од млетачке владе поново тражили да им се дозволи да имају свога епископа. Влада је, после дужега оклевања, одбила да то дозволи, јер су јој тако саветовали конзултори, којима је она дала молбу Срба на проучавање. И пре него што је дошло решење владе, далматинско српско православно свештенство је изабрало *Никанора Травицу*, игумана манастира Крке, за старешину. Овај игуман је био „добар и миран калуђер, али без нужне за оно време енергије“. У једном извештају провездитора Јакова Градениго, од 18. јуна 1775, предлаже се млетачкој влади да се постави један православно епископ за Србе у Далмацији. „Тај би епископ морао бити домородац, који познаје добро народ и његове обичаје. Резиденција тога епископа имала би бити у једноме од три манастира, а као најзгоднији био би манастир Крупа, јер је најближи аустријској граници, те би народ могао боље видети крутост, у којој су држани од аустријских војничких заповједника Личани и сравнити то са благошћу живота у земљама републике.“²¹⁸⁶ Овај епископ, ако би био постављен, не би смео имати никакве *спољашње* знаке епископског достојанства, а за његово издржавање морао би сваки парох давати по један дукат годишње, а манастири

²¹⁸² *Сабрана дела Доситеја Обрадовића*, књ. I, стр. 184.

²¹⁸³ *На истом месту*, стр. 335.

²¹⁸⁴ *На истом месту*.

²¹⁸⁵ *На истом месту*, стр. 188.

²¹⁸⁶ Никодим Милаш, *Православна Далмација*, стр. 437.

према својим могућностима, морали би давати одређену суму. Млетачка влада није усвојила ни овај предлог.

У мају 1778. изабран је за црквеног старешину православних Срба у Далмацији *Никанор Богуновић*, сабрат манастира Крке. Богуновићев избор био је потврђен 16. августа 1778, а 27. јануара 1779. био је произведен у чин архимандрита. Произвео га је горњокарловачки епископ Петар Петровић (1774–1784). Када је изабран за црквеног старешину Богуновић је имао 43 године и био је, како вели Милаш, за оно време доста образован. Пре него што се почео спремати за свештенички чин „прешао је све оно, што се данас у гимназијама учи, а по тадашњем хуманијора и филозофију“²¹⁸⁷.

Герасим Зелић, свакако пристрасно, даје о Богуновићу доста ружну слику. „Он је“, вели Зелић за Богуновића, „био поп мирски неженати и служио неколико година за пароха у граду Скрадину; а кад су га се христијани наситили, послали су га из парохије од куда је и дошао. Но фамилија га није ћела примити, зато је морао поћи у манастир Крку, ђе се и постригао у чин монашки. То је било при старешини и архимандриту Никифору Рајевићу, који је имао неку малу власт над свијем црквама и клером у Далмацији восточног вјероисповједања.“²¹⁸⁸ Зелић се, касније, љуто завадио са Богуновићем и то, судећи по Зелићевим казивањима, због његовог архимандритства и навике да Св. литургију служи са митром на глави и са архимандритским жезлом²¹⁸⁹.

За време Богуновићеве управе црквом у Далмацији побољшале су се нешто прилике православних Срба: 16. новембра 1780. издала је млетачка влада један закон, који је објављен у Далмацији исте године. По овоме закону сви се православни, који се налазе под млетачком влашћу, проглашавају независним од римскога папе и признаје се над њима власт Цариградског патријарха ... У то време био је Софроније Кутували постављен за млетачко-далматинског епископа. Он је дошао у Млетке у октобру 1781, а потврђен је од патријарха Гаврила 15. јануара 1782. године. Кутували је, 27. маја 1783, именовано Богуновића за свога викара у Далмацији²¹⁹⁰.

Никодим Милаш је, на основу архивске грађе која му је била доступна, позитивно оценио црквени рад Богуновићев. „Судећи по копијама тих извјештаја, који се данас чувају, архимандрит Никанор је врло савјесно свој посао радио и при посјетама обраћао пажњу на све оно, на што се обично и данас епископи осврћу при својим каноничким посјетама: стање цркве и богослужбених и црквених предмета, вјере и морала у народу, владање свјештеника у пастирском и друштвеном одношају, руковање црквеном имовином итд.“²¹⁹¹

Богуновић је умро 27. јуна 1792. године²¹⁹², а на сцену, више него раније, ступа *Герасим Зелић*. Он је изабран за викара 30. јула, а потврђен 22. октобра 1796. године. Покушај *Саватија Тртице Васиљевића*, кога је за архимандрита произвео митрополит Петар I Петровић Његош, да постане Богуновићев наследник, онемогућили су игумани три далматинска манастира подневши, 12. јуна 1795. године²¹⁹³, генералу Марину једну представку, коју је 7. јула 1795, поновио њихов адвокат Јосиф Пелечини²¹⁹⁴. Зелић вели да су „мене послуже за генерал-викарија изабрали, но ја се о том достојанству нигдје нијесам отимао, нити сам о њему у сну помислио, знајући како је тешко и трудно то

²¹⁸⁷ *На истом месту*, стр. 438.

²¹⁸⁸ *Житије Герасима Зелића*, књ. II Београд (издање СКЗ), стр. 74.

²¹⁸⁹ *Житије Герасима Зелића*, књ. I, Београд 1897 (издање СКЗ), стр. 156 и књ. II, стр. 49 и даље; сравни Глигор Станојевић, О спору између Герасима Зелића и Никанора Богуновића (Прилози..., књ. XXI, 1955, стр. 87-93).

²¹⁹⁰ Димитрије Руварац, *Автобиографија протосинђела Кирила Цвјетковића*, Београд 1898, стр. 1.

²¹⁹¹ Никодим Милаш, *Православна Далмација*, стр. 444.

²¹⁹² *На истом месту*, стр. 447.

²¹⁹³ *Житије Герасима Зелића*, књ. II..., стр. 103-105.

²¹⁹⁴ *На истом месту*, стр. 105-106.

бреме носити у оном ветрограду Христовом, који је од толико љета застарио и који је необрезан и некопан; а сувише, што сам имао намјереније и трећи пут видјети Русију и свом отечеству коју корист учинити.²¹⁹⁵

Зелић, доста опширно, пише о првој посети црквама и манастирима Далмације, коју је учинио као генерални викар. Кад је дошао у манастир Крку тражио је „прошћеније“ на гробу архимандрита Богуновића, „а Бог види и знаде срца и помишљенија человјеческа, и јесам ли му што био и у чему скривио, који ме хотио лишити мога љубезнога отечества и чести церковне и прочита.“²¹⁹⁶

Стање у свештенству и народу, какво је Зелић затекао обилазећи их, било је веома рђаво. „Путујући“, вели он, „овако од цркве до цркве, налазио сам по њекијем мирскијем парохијама така бешчинија, која је стидно и једном човјеку казати, а камо ли у књигу ставити; зато их ја овдје и премолчавам.“²¹⁹⁷ Не знамо шта је Зелић прећутао да каже, али и оно што је казао даје јасну слику жалосног стања у коме су се тада налазили црква и свештенство, које је било необразовано. „А не може им се“, вели Зелић, „ни за зло примити, зашто нити знаду шта је дужност свештеничка, нити шта је црква, штоли олтар, штоли сосуди црковни, проскомидија, света трапеза, одежде и друге утвари црковне; а ово не зна зато, зашто до данас у Далмацији школа није видио и да се у њима могао научити.“²¹⁹⁸

Зелић је, овом приликом, обишао 54 цркве и три манастира и само је у три манастира и у три градске цркве нашао пуни круг црквених књига. На овоме обиласку Зелић је установио да влада оскудица у парохијском свештенству и да и они, колико их има, не воде протоколе крштених, венчаних и умрлих, да свештеници не врше прописана трократна оглашавања пре венчања, него венчавају, понекада, и у забрањеним степенима сродства и то „не у црквама, него по кућама, и то при вечери пјани; и како су женици, ако их не би пароси из каквог важног узрока вјенчати хтјели, полазили другом пароху у Далмацију или ти у турску земљу, и ту би се вјенчавали“²¹⁹⁹. Зелић наводи да је у Далмацији вршена отмица дјевојака што је доводило до свађа и крвопролића. О свадбама и славама се трошило веома много. Да би ово спречио Зелић је израдио код аустријских власти један *декрет*, „да без три с олтара наповиједи и без полиције слободе от пароха не имају, како грчки тако и римски, пароси вјенчати Гркињу, која би пошла за Римљанина, и тако се уздржавало и опслуживало до године 1810.“²²⁰⁰

Када је постао генерални викар, Зелић је покушао да среди прилике међу свештенством, „да се монаси трију манастира и све мирско свештенство по парохијама узму држати свога свештеничког чина и карактера, и да не пјанствују по градовима и селима и у својијем парохијама, на подсмеј и поруганије, а сувише на саблазан народа“²²⁰¹. Зелић је, исто тако, тражио од свештенства да уредно води протоколе рођених, крштених, венчаних и умрлих и да врши оглашења пре венчања. Предузимао је нешто и да изврши разграничење између парохија, јер се није знало *ко којој* парохији припада²²⁰². Зелић вели да му је било пошло за руком да приволи скоро све свештенство „осим једнога архимандрита и једнога самозваног протопопа“, да врше

²¹⁹⁵ *На истом месту*, стр. 108.

²¹⁹⁶ *На истом месту*, стр. 110.

²¹⁹⁷ *На истом месту*, стр. 110.

²¹⁹⁸ *На истом месту*.

²¹⁹⁹ *На истом месту*, стр. 111-112.

²²⁰⁰ *На истом месту*, стр. 114-115.

²²⁰¹ *На истом месту*, стр. 115.

²²⁰² *На истом месту*, стр. 115-116.

оно што је он тражио од њих. Ова двојица су бунила свештенство „да не слушају моје заповиједи, но послѣје су била обојица кажњена“²²⁰³.

Године 1796. појавио се у Далмацији *Симеон Ивковић*, који је желео да буде постављен за епископа у Далмацији. О Ивковићу, који је био родом из Херцег Новог, оставио је Зелић доста, и то углавном неповољних, података: сусрели су се у Русији 1784. године и путовали заједно од Кијева до Херсона. Тада је Ивковић био сиромашан монах, а када се појавио у Далмацији имао је око 12.000 цекина. Овим новцем, који је, наводно, узео на превару, Ивковић је хтео да постане епископ²²⁰⁴. Ивковићу је успело да га за епископа предложи неколико богатијих Срба из далматинских градова. На молбу се био потписао и Зелић и игумани манастира Крке и Драговића. Са овом молбом Ивковић је, 1797. године, отишао у Млетке, који су, према одредбама мира у Кампоформију од 17. октобра 1797, потпали под Аустрију.

Потпадањем под Аустрију нису се измениле *црквене* прилике православних Срба у Далмацији. Зелић, који је још раније био ухватио везу са Аустријом, био је потврђен за генералног викара: 15. јула 1797. добио је од генерала Рукавине декрет²²⁰⁵. Када је добио признање своје старешинске власти од нове владе Зелић се постарао да то исто признање добије и од врховног старешине све православне цркве у Монархији, а то је био тада митрополит Стеван Стратимировић²²⁰⁶. Зелић се, 20. јуна 1797, обратио Стратимировићу и тиме успоставио везу са њим. Стратимировић је, 5. августа 1797, тражио од Зелића податке о стању српске православне цркве у Далмацији.

Неуспевши да добије потврду за епископа од млетачке владе, Ивковић је покушао да то добије у Бечу: 18. јуна 1797. он је отишао у Беч и тражио да буде потврђен за епископа и да буде наређено Стратимировићу да га посвети²²⁰⁷. Зелић вели да је Ивковић отишао у Беч са „молбеним писмом, на коме смо се били сви потписали, и претставио се императору; још к тому слаже (као што ће се даље видјети), да је он у Далмацији ђенерал-викариј и да су га Далматинци под републиком били изабрали за јепископа“²²⁰⁸.

Од мира у Кампоформију (17. октобра 1797) до Пожунског мира (16. децембра 1805) Далмација је била под влашћу Аустро-Угарске. Ни за ово време нису се црквене прилике могле средити: Зелић и Ивковић су радили један против другога, а покушај Стратимировића да се црква у Далмацији потчини²²⁰⁹ горњо-карловачком епископу Петру Јовановићу Видаку (1801–1806) није успео. Године 1799. Задарска влада је протерала Ивковића у Боку и било му је забрањено да се враћа у Далмацију²²¹⁰.

Четири године касније било је, поново, покренуто питање постављања Ивковића за епископа, али опет без успеха: 20. октобра 1804. из Беча је наређено да се ово питање скине са дневног реда, што је, 5. фебруара 1805, било саопштено Ивковићу ... Ни Зелићева жеља да он постане далматински епископ није се остварила: 25. фебруара 1799. он је био у Бечу и тражио да буде награђен, „просећи ја овде какво год награжденије или произведеније во јепископа далматкнског“²²¹¹. Зелић је, због своје строгости, имао доста непријатеља међу далматинским свештенством, које га је, у неколико махова, тужило митрополиту Стратимировићу. Претерано је ипак када

²²⁰³ *На истом месту*, стр. 116.

²²⁰⁴ *На истом месту*, стр. 116 и даље.

²²⁰⁵ Никодим Милаш, *Православна Далмација*, стр. 453.

²²⁰⁶ *На истом месту*, стр. 453-454.

²²⁰⁷ *На истом месту*, стр. 454.

²²⁰⁸ *Житије Герасима Зелића*, књ. II, стр. 128.

²²⁰⁹ Бошко Стрика, *Далматински манастири*, стр. 49.

²²¹⁰ Никодим Милаш, *Православна Далмација*, стр. 467.

²²¹¹ *Житије Герасима Зелића*, књ. II, стр. 136.

Никодим Милаш вели „да никаква добра није видјела далматинска црква за свих ових девет година што је он њом управљао“²²¹².

1. ЕПИСКОП ВЕНЕДИКТ КРАЉЕВИЋ И ПОКУШАЈ УНИЈЕ У ДАЛМАЦИЈИ

Французи су остали у Далмацији од 16. децембра 1805. до 12. фебруара 1814. године. Иако је оглашен био за аустријског човека и, једно време, био у подозрењу код Француза, Зелић је ипак био и од Француза, 25. јуна 1806, потврђен за генералног викара православне цркве у Далмацији²²¹³. Зелић казује да су се Французи пријатељски односили према православнима и да им је било обећано да ће опет добити сва она права која им је било одузело римокатоличко свештенство за време млетачке управе. Француска влада је, 4. априла 1807, издала један *декрет* по коме су православни свештеници могли слободно уживати сва права „и да се више неће смјети римски пароси пачати њихова дјела“²²¹⁴.

У јуну 1808. појавио се у Далмацији сарајевски епископ *Венедикт Краљевић*, човек авантуристичког духа, лабилног личног морала и веома умешне сналажљивости. Краљевић се, први пут, појавио у Далмацији у лето 1805. и представио се Зелићу као протосинђел са Синаја, који по Босни купи милостињу. То је желео да ради и у Далмацији али га је Зелић врло брзо вратио натраг²²¹⁵. Када се, поново, нашао у Босни, Краљевић је на недопустив начин постао епископ са титулом *кратовски* и погодио се са сарајевским митрополитом Калиником да он управља дабробосанском епархијом и да за то Калинику, који се повукао у Цариград, шаље годишње 45 кеса новаца²²¹⁶.

Краљевић је, према Зелићевом казивању, био родом из околине Солуна. Отац му је био Грк, по занимању кујунџија а мајка Бугарка. Презиме му је било Пичаура или Полизовић. У писму Вуку Караџићу, писаном 22. октобра 1816, Краљевић је писао за себе: „Јербо ја нисам Србин него Грк и на сербском језику самоук, но љубим га као и свог матерњег језика“²²¹⁷ ... Био је, најпре, манастирски ђак, после се закалуђерио, био рукоположен за ђакона, украо из манастира 6.000 гроша и побегао у Букурешт. Када су га ту открили, вратио се у Јањину, где је, код Али-паше, био три године субаша. „И ово ми је“, вели Зелић, „сâм он из уста казивао, кад је био осам дана у моме манастиру Крупи. Како се растао од Али-паше и ђе се учинио свештеником последије, – то ми није казао.“²²¹⁸

Краљевић је, видели смо раније, морао да бежи из Босне од турске освете. Једно време је био у Аустрији, затим је прешао у Београд, где се дружио са Грцима, који су били против Карађорђа. Морао је, међутим, да бежи и отуда и преко Земуна је отишао у Далмацију. Преко неких Грка у Далмацији успео је да се додвори маршалу Мармонту, коме је обећао да може побунити Босну и Херцеговину²²¹⁹. Зелић вели: „Знала је ова хитра лисица с лажи увући се Мармонту и Французима у њедра, да га узму у своју протекцију и прочита.“²²²⁰

Када се нашао у Далмацији и успео да се додвори Французима, Краљевић је почео да се меша и у црквене послове и у Зелићеву власт. Једном га је аустријски генерал Перица Кнежевић, који је јуна 1809. прошао кроз Далмацију, ухватио и под стражом

²²¹² Никодим Милаш, *Православна Далмација*, стр. 473.

²²¹³ Житије Герасима Зелића, књ. II, стр. 158 и даље.

²²¹⁴ *На истом месту*, стр. 174.

²²¹⁵ *На истом месту*, стр. 146-149.

²²¹⁶ *Житије Герасима Зелића*, III, стр. 202.

²²¹⁷ *Вукова преписка*, II, Београд 1908, стр. 527.

²²¹⁸ *Житије Герасима Зелића*, III, стр. 212.

²²¹⁹ *На истом месту*, стр. 96.

²²²⁰ *На истом месту*.

послао у Осек (Зелић вели у Варадин), где је остао док није закључио мир у Бечу (19. октобра 1809). Када се вратио у Далмацију, Краљевић је већ важио као француски човек. Пошто му је успело да за себе придобије неке истакнутије људе у Далмацији, који су га предложили за епископа, Краљевић буде, Наполеоновим декретом од 26. марта 1810, постављен за православног епископа Далмације и Боке Которске²²²¹.

Када је Краљевић постављен за епископа, Зелић је био постављен за генералног викара за Боку Которску. Кирило Цвјетковић, по свему сушта противност Зелићу, вели да Синод, који се био састао у Задру на захтев Француза, није Зелића предложио за епископа „за узрок његове суровости и строга поступања са свјашченством“²²²² ... О своме викаријатству у Боки Которској и о стању цркве и свештенства, које је тамо затекао, оставио је Зелић доста података²²²³. Према тим подацима ово стање је било скоро исто као и у Далмацији. Зелић је био зачуђен када је видео да у Боки свештеници иду обучени у народно одело и да носе оружје. „О Боже“, кличе Зелић, „колико сам остао удивљен, и почти изван себе од жалости, гледајући на што је стао чин свештенически, и у каквом се поруганију наоди од Римљана и од сваког, који зна шта је благочиније духовно и клер источне цркве у Боки Которској. Истина је да се њека част свештеника доста прилично држала, то најбоље у Новској комунитати, но већа част је била главе и браде обријане, и у бијелије аљине до кољена, послуже се црљеним пасом пасали, исто тако као и мирски.“²²²⁴ „Ниједан поп“, вели Зелић даље, „не излази из своје куће, ни у цркву, без дугачке пушке, и за појасом по двије мале и јатаган.“²²²⁵

И у Боки Которској било је свештенство, највећим делом, слабо, или никако, школовано. Нешто школованији су били монаси, нарочито они из манастира Савине, који је уживао велики углед. Слабо је вршило и неке од важнијих црквених прописа: венчавало је у забрањеним степенима сродства, није вршило оглашења, венчавало је отете девојке и склапало бракове међу малолетницима. Зелић је у Боки Которској покушао да ради онако како је радио у Далмацији, с намером да свештенство одучи од рђавих навика, али у томе није успео. „А воопште“, вели Зелић, „народ бокешки јест добар и не море бити бољи и благоговјенији у призренију цркве и духовенства, него је само у томе несрећан, што се уселио у њега неки стари и зли обичај.“²²²⁶

Зелић није дуго остао викар у Боки Которској. Иако је, према казивању Кирила Цвјетковића, и сам Зелић био импресиониран Краљевићевом личношћу, када га је први пут видео²²²⁷, није му било право што је Краљевић, а не он, био постављен за епископа. Осион по природи и строг према свештенству, Зелић није био вољен ни у Боки Которској. Са Краљевићем се, и формално, сукобио због цркве у Котору. На тражење народа, а без Краљевићеве дозволе, Зелић је, 19. децембра 1810, осветио цркву у Котору и о томе известио Краљевића 23. децембра исте године. Овом приликом поднео му је и извештај о стању цркве²²²⁸. Због овога поступка Краљевић је Зелића оштро укорио што се њега веома дојмило. „Ја“ вели Зелић, „учињено ми от господина јепископа изобличеније силно почуствујем, расуждајући да га заслужио нијесам. Хотећи му дакле ово доказати, писао сам му и натписивао се с њим подоста, и не без взаимног огорченија.“²²²⁹

²²²¹ *Житије Герасима Зелића*, II, стр. 202.

²²²² Димитрије Руварац, *Автобиографија Кирила Цвјетковића...*, стр. 32.

²²²³ *Житије Герасима Зелића*, III, стр. 5-52.

²²²⁴ *На истом месту*, стр. 23.

²²²⁵ *На истом месту*, стр. 27.

²²²⁶ *На истом месту*, стр. 37.

²²²⁷ Зелић је писао Исaiји Омчикусу, да „колико је свијета прошао, да благоговјенијег епископа као овога није видео, а особито јунака“ (*Автобиографија К. Цвјетковића*, стр. 31).

²²²⁸ *Житије Герасима Зелића*, III, стр. 40-45.

²²²⁹ *На истом месту*, стр. 44.

Нешто сукоб са Краљевићем, а нешто опет слаб пријем на који је наишао код свештенства у Боки Которској, учинили су то да је Зелић одлучио да се повуче са свога положаја. Обратио се генералу Мармону и у молби за разрешење од дужности викара приложио и лекарско уверење. Када је Мармонт пристао да се Зелићева молба повољно реши, он се обратио Краљевићу, који се тих дана налазио у Котору. Краљевић га је, 16. новембра 1811, разрешио дужности и дозволио му да се може вратити у манастир Крупу²²³⁰. Истога дана Краљевић је известио игумана манастира Крупе да Зелић „оставио јест сваку службу од викарства, поради његовог здравља, и за то мора у своме миру отпочивати, сада враћа се у свој манастир Крупу“²²³¹. За епископског викара у Боки Которској постављен је *Никанор Богетић*, архимандрит манастира Савине.

Зелић се вратио у свој манастир. Од француске владе добио је 1.000 франака пензије годишње. Разочаран у Французе, Зелић се ставио на страну Аустрије, али ни са те стране није био награђен. Због тога се он јада: „Но све ове горе речене услуге моје нијесу ни од кога признате, али зато ништа, јербо ји ја и тако нијесам из користољубија чинио, него из једне ко отечеству мојему љубави.“²²³² Немирна природа, склона сталном кретању, Зелић се ни после пензионисања није смирио: ишао је у бању Абано код Падове, био у Млецима и, најпосле, отишао у Беч. „Моје намјереније“, вели он, „за поћи у Беч није било друго, него да се јошт једном за живота нагледам царева и краљева и принципа од цијеле Европе, које сам у Абану у новинама (фојетије) читао, да ће доћи у Беч на конгрес, за утврдити међу собом постојани мир и пријатељство.“²²³³

Вероватно је да су Зелића интересовали и цареви и краљеви, али он само због њих не би ишао у Беч: 11. септембра 1814. поднео је цару једну *представку* о своме раду у прошлости и о стању у Далмацији. Очито је да је нешто тражио за себе. Наређено му је било да чека у Бечу док се не донесе одлука о његовој представци. Цар га је, поново, примио 8. децембра 1814. године. Овом приликом Зелић је цару предао једну молбу на коју је, 17. јануара 1815, добио одговор, који га није задовољио²²³⁴. Из Беча се Зелић, 3. маја 1815, врати у Далмацију: ту је добио одговор посредством гувернера у Задру на његове тужбе. У одговору се вели да се „ја унапредак сасвим другојачије владам за уздржати једно мирно поведеније церковно и непрекословно“²²³⁵.

У међувремену су се односи између Зелића и Краљевића још више заоштрили: јула 1820. Зелић је био позван у Беч, да у Далмацији не би могао ометати акцију Краљевићеву на припремању уније. Зелићу, свакако због ових планова Краљевићевих, није било дозвољено да се врати у Далмацију. Одређено му је да иде у Будим, где је живео. Умро је 25. марта 1826.

Када је Аустро-Угарска, поново, добила Далмацију и Боку Которску, Краљевић је успео да остане на своме положају. Једно време радио је доста добро и није било тужби против њега. Знано се само то, да се он и Зелић међусобно, и јавно и тајно, нападају и оптужују у Бечу. За ове оптужбе знао је и митрополит Стратимировић, који је био предложио цару да се Краљевић пензионисе, а Зелић да се скраси у своме манастиру²²³⁶. Краљевићу је, међутим, успело да задобије поверење у Бечу и тиме опет учврсти свој положај. Када је, почетком 1816. године, аустријски цар долазио у Трст, ишао је тамо и Краљевић да га поздрави и био два пута примљен од цара. Кирил Цвјетковић, који је Краљевића пратио на овоме путу, казује да је Краљевић тражио од

²²³⁰ *На истом месту*, стр. 50-51.

²²³¹ *На истом месту*, стр. 51.

²²³² *На истом месту*, стр. 60.

²²³³ *На истом месту*, стр. 64.

²²³⁴ *На истом месту*, стр. 68-71.

²²³⁵ *На истом месту*, стр. 78.

²²³⁶ Димитрије Руварац, *Автобиографија Кирила Цвјетковића*, стр. 87.

цара да у *догматским* стварима зависи од митрополита Стратимировића, али му је цар одговорио: „Шта ће вам митрополит? Ви сте у вашој епархији и митрополит и патријарх и све, зато вам није то нужно.“²²³⁷

Изгледа да се, за време Краљевићева боравка у Трсту и његових разговора са царем и Метернихом, код Краљевића *родила идеја о унији*. Цвјетковић пише да је он, сасвим случајно, ухватио поцепани концепт Краљевићевог писма његовом секретару Руђеру у Шибенику у коме му пише да се потруди, да стари парох у Шибенику остави своју парохију, „надодајући: да се с њим неће моћи ништа учинити. Ја кад сам ово видио, одмах сам се осјетио шта то значи, на које сам тврдо закључио, не бити учасник, него ако то буде, да ћу Шибеничанима тајно обзнанити, како ствари произилазе.“²²³⁸ Жалећи што Стратимировић није послао наставнике за отварање богословије у Далмацији, Павле Соларић пише, 26. јуна 1816, Стратимировићу да се неки, и то угледни, Краљевићеви пријатељи из Далмације туже и негодују, „што се он и више и љубазније опходи са људима из друге цркве, него из своје.“²²³⁹ У пролеће 1817. године Кирило Цвјетковић је постао парох шибенички и могао је, пошто је у то време Краљевић имао поверење у њега, изближе пратити Краљевићев рад.

Идеја о унији у Далмацији као да није напуштала ни цара Франца I. Када је цар, у лето 1818, посетио Загреб, питао је бискупа Шиндића: кога је вероисповедања Краљевић – „није ли он, т.ј. Краљевић, *унијатског закона?*“, на које му је он одговорио: да за то не зна“²²⁴⁰. Интересантно је да је цар ово питао после своје посете Далмацији, мада 1818, где је, опет, два пута примио Краљевића, који је више пута тражио од Беча помоћ да се отворе школе у Далмацији, „али никад одговора добио није“²²⁴¹.

У јесен 1818. Краљевић је, на позив, отишао у Беч, где је остао до пролећа 1819. године²²⁴². Кирилу Цвјетковићу је овај Краљевићев пут био сумњив, јер је веровао да је овај Краљевићев одлазак у Беч у вези са намераваним увођењем уније, па је о томе обавестио своје поверљиве пријатеље међу свештеницима и калуђерима²²⁴³. Иста сумња је била захватила и виђеније људе у Шибенику, иако је Краљевић објавио да иде у Беч да помоћу митрополита Стратимировића тражи од цара наставнике за отварање богословије „и зато он се препоручује свештенству, да моле Бога за његово благополучно путешествије“²²⁴⁴.

Шибеничани нису ни пред Краљевићем скривали своју сумњу. Стари Георгије Поповић му је рекао „да он зна да наш двор има неку потајну жељу и тежњу за унијатство, и настоји да га могу свуда увући“, па моли Краљевића да се чува тога. Ако се пак боји да ће остати без плате, шибенички Срби су спремни да се писмено обавежу да ће му давати годишње 6.000 форинти у сребру, колико је износила његова плата. „И опет сви почеше га за то молити и заклињати, на које он одговори: не бојте се љубезни моји, Боже сачувај да би ја о томе што и помислио, а камоли учинио, волио бих као најпростији калуђер живети, пак најкашње без икаква благодјејанија, него то учинити.“²²⁴⁵

Не успевши да са Краљевићем, при његову испраћају, сâм разговара, Зелић је замолио ђакон Андрију Личинића да му каже „кад уђе у брод (од Задра за Ријеку), ове ријечи: да ако господин епископ има чисту совјест и намјереније за просвјешченије

²²³⁷ *На истом месту*, стр. 91.

²²³⁸ *На истом месту*.

²²³⁹ *Вукова преписка*, III, Београд 1909, стр. 678.

²²⁴⁰ Димитрије Руварац, *Автобиографија Кирила Цвјетковића*, стр. 108.

²²⁴¹ *На истом месту*, стр. 110.

²²⁴² *Житије Герасима Зелића*, III, стр. 94.

²²⁴³ Димитрије Руварац, *Автобиографија К. Цвјетковића*, стр. 114-115.

²²⁴⁴ *Житије Герасима Зелића*, III, стр. 92, 122.

²²⁴⁵ Димитрије Руварац, *Автобиографија К. Цвјетковића*, стр. 113.

јуности и стада Христова благочестиве источне свете матере наше цркве, да му желим срећни и благословени пут и да га буде спроводити ангел хранитељ тамо и обратно; ако ли мисли другојачије, да Бог даде: не доша ни тамо ни амо²²⁴⁶.

Када је полазио у Беч Краљевић није имао ни чисте намере ни чисту савест. Из Беча је, ваљда да би затурио траг, „јављао да му цар нуди арадску епархију и, нешто касније, да му је цар повисио плату са 2.000 форинти у сребру и платио сав путни трошак.“²²⁴⁷ Када је дознао за повишицу Краљевићеве плате, Зелић је рекао неколицини својих пријатеља „да ово прибављеније плаће није всује и без великог неког узрока. Ово ми нијесу вјеровали, док нијесу сами послуже искусили.“²²⁴⁸

Убрзо после Краљевићевог повратка из Беча открило се *шта* је Краљевић тамо уговорио и на што се обавезао. Први *видљиви* знак да он нешто спрема било је увођење *тајног протокола*, који је водио Марко Руђери, поверљива личност Краљевићева. У овај протокол завођена је поверљива преписка о *унији* из које се открило да је Краљевић тражио унијатске учитеље и да је влада пристала да их пошаље²²⁴⁹.

Краљевић се вратио у Далмацију марта 1819, а већ 25. априла обавестио га је гувернер Далмације, барон Томашић, да му се шаљу четири наставника унијата из Галиције ... Кирил Цвјетковић и владичин ђакон Андрија Личинић успели су да препишу сва тајна акта из тајнога протокола и да о томе обавесте неколико угледних људи²²⁵⁰. Радило се, овај пут, о *десет* аката из којих се јасно видело на шта се Краљевић обавезао у Бечу и због чега се шаљу унијати наставници²²⁵¹.

Краљевић је, 27. октобра 1819, отишао у канонску посету Боки Которској, а у децембру су стигли у Задар свештеници унијати. Била су их четворица: каноник Алексије Ступцки, свештеници Василије и Јаков и ђакон Јаков Ћировски. „Сви, осим ђакона, с брадама, калуђерске хаљине на њима и камилавке на глави. Кад су у Задар дошли, они су ишли у нашу цркву, и казивали су да су православно-источни, и појали у пјевници, али служили нијесу“ ... Разоткрио их је Леонтије Павковић, парох Обровачки, коме су показали неке одежде и сасуде, који нису били као код православних. Када им је Павковић рекао да је то све „римско“, они су се извињавали да им је то дао њихов епископ, јер „није имао готовије како што треба по источном обичају, зато је ове купио, но то се може лако пречинити“²²⁵². Герасим Зелић је, 23. децембра 1819, писао Вуку Караџићу о томе да су, 6. децембра, дошли унијатски наставници у Задар и да нису знали наш језик. Донели су, вели Зелић, Краљевићу „од цара дарове, ствари за цркву, сасуде од сребра и позлаћене, неколико одежда и стихара и епитрахиљ, једно велико јеванђеље“²²⁵³.

Када су стигли унијатски свештеници било је сасвим јасно о чему се ради. Народ се узбунио, и „најпре Шибеничани и остали хришћани по градовије и по свој Далмацији почели су се бунити и јавно викати да га више не познају за свога пастира, тако и његове учитеље“²²⁵⁴. У кући Георгија Димитријевића у Шибенику одржан је један састанак народних првака на коме је расправљано *шта* да се ради. У априлу исте године Краљевић се вратио из Боке Которске, али га нико није дочекао. Сутрадан је отишло код њега 12 татора црквених, који су му рекли „да се он у Бечу поунијатио и да

²²⁴⁶ Житије Герасима Зелића, III, стр. 93.

²²⁴⁷ Димитрије Руварац, *Автобиографија К. Цвјетковића*, стр. 115, 117; сравни: *Житије Герасима Зелића*, III, стр. 93.

²²⁴⁸ *Житије Герасима Зелића*, III, стр. 94.

²²⁴⁹ Димитрије Руварац, *Автобиографија...*, стр. 127-128.

²²⁵⁰ *На истом месту*, стр. 130.

²²⁵¹ Садржај ових аката у *Житије Герасима Зелића*, III, стр. 118-121.

²²⁵² Димитрије Руварац, *Автобиографија...*, стр. 131.

²²⁵³ *Вукова преписка*, III, стр. 679.

²²⁵⁴ *Житије Герасима Зелића*, III, стр. 121.

га више никада неће познавати за свога пастира, нити ће оним унијатом давати своје дјеце на науке²²⁵⁵. Идући дан осванула су пред владичиним вратима *три* велика камена крста, донета из гробља, што је Краљевића веома уплашило.

Када је Краљевић долазио у Шибеник, отишао је Кирил Цвјетковић, по званичној дужности, да га сачека на пристаништу. Зачуђен да нема никога од народа Краљевић је питао Цвјетковића због чега је то, зашто се народ узбунио и због чега га није обавестио о скупштини, која је држана у Шибенику. „Ја не знам шта им је“, рекао је Цвјетковић, „они мени не кажу ништа, а што вам нијесам писао, друго не знам вама казати, него што сам вама када сте још у Котору били писао.“²²⁵⁶

Онога дана када су пред Краљевићевом кућом осванула три камена крста, Краљевић је отишао властима и тражио заштиту. Из Шибеника су обавестили Задар одакле је, бојећи се побуне, било послато 1.000 војника у Шибеник, да би се одржао мир. Буну нико није хтео дизати. У то се уверио и владин комесар коме су народни прваци објаснили да их је Краљевић преварио и да они неће ни унију ни наставнике унијате. Показали су му и препис извода из тајне Краљевићеве преписке. На то су народни прваци добили одобрење да иду у Задар и гувернеру поднесу своју жалбу.

У писменој жалби, коју су поднели гувернеру, народни прваци су изјавили „да они никада њега неће признати више за свога пастира, нити попове унијате за учитеље њиове дјеце“²²⁵⁷. Кирил Цвјетковић вели да је гувернер Томашић предлагао Краљевићу да се унијатски учитељи врате натраг „од куда су и дошли, али он с навожденијем Марка Рућера и његова оца: не, не. Ту нико не противи се, него само три-четири који клобук носе. И тако несмислено ову лијепу прилику пропусти, која би му његову љагу опрала, и многе от несреће, што их је због њега постигла, спасла.“²²⁵⁸

Митрополит Стеван Стратимировић био је обавештен о свему шта се дешавало у Далмацији. Павле Соларић пише, 1. фебруара 1820, Стратимировићу о кретању унијатских свештеника у Задру. Иду, вели Соларић, у цркву и врше богослужење, а кад се Краљевић врати из Боке Которске отићиће у Шибеник. „Но сви говоре“, вели Соларић, „да ће они отићи одкуда су и дошли, и да је у Далмацији, а још више у Боки, увођење уније овај пут немогуће.“²²⁵⁹

У недоумици шта да раде и како да отклоне опасност од унијаћења, обратило се 20. априла 1820. неколико народних првака, које је предводио Герасим Зелић, митрополиту Стевану Стратимировићу. Представку, коју шаљу Стратимировићу, требао је он спровести цару. Писац ове представке, добро и аргументовано написане, био је, несумњиво, сâм Зелић, који није могао а да се не радује што му се дала прилика да Краљевићу зада још један ударац. Представка је доста опширна. У њој је изнет цео Краљевићев случај и његов рад приказан као негативан, а лични живот његов као веома саблажњив. Износи и случај са доласком унијатских свештеника и веле: „Семинаријум има бити у њемачком језику, како наши људи неће ништа разумети; и, почем из њега изиђу нови богослови, непресековено утврдио је да тадај на степен дијаконства и свјашченства производи их, а не друге, ако би и равни им у науки били, будут. И онда топерв Краљевић намјерава Конзисториум устројити.“²²⁶⁰

Истичу, исто тако, да су Французи били обећали отворити *богословију* и да би то и бечка влада урадила да је Краљевић „чесно поступао“. Краљевић се залаже код локалних власти да нико не добије никакве службе ако није унијат. Ако је неко био

²²⁵⁵ На истом месту, стр. 121.

²²⁵⁶ Димитрије Руварац, *Автобиографија...*, стр. 134.

²²⁵⁷ *Житије Герасима Зелића*, III, стр. 123.

²²⁵⁸ Димитрије Руварац, *Автобиографија...*, стр. 148.

²²⁵⁹ *Вукова преписка*, III, стр. 681.

²²⁶⁰ *Житије Герасима Зелића*, III, стр. 127.

примио унију па се после покајао, тај је требао „од владјенија да буде казнен за примјер другима“. Краљевић ће, боје се они, покушати да прикупи сиромашну дјецу и да их у унијатску школу, јер други неће давати своје деце. „До данас нигдје между нама унијатског имена није било, а од данас пак нипошто нећемо ји между нама да се укорјењавају сносити.“²²⁶¹

Потписници представке Стратимировићу су се правили као да не верују у то да иза свега овога стоје цар и његова влада, али не пропуштају да нагласе да „наш народ тако јако пламти и хуче, аки земљотресенија јек, но преже неже ли глас свој избљује и огњен стане пламтити, предварите, милостивјејши архипастирју, тихим и радосним облаком монархове милости на нас послати, и руком слободе у све наше објављене пункте у име вјероисповједанија, огњ между нам горјашчим угаси“²²⁶². Зелић је, са доста туге, писао 23. децембра 1819, Вуку Караџићу: „Ево шта дочека јадна Далмација и Бока после 150 година и после гоњења од римских бискупа под Венецијанима. Данас дође Цинцар те нас продаде. Но, наши слепи Срби по градовима криви су томе; Бог им судио, које сада гризе савест, без користи.“²²⁶³

Стратимировићу су се обратили и архимандрит манастира Савине Никанор Богетић, један игуман и которски парох Јаков Поповић. Веле да су чули да Краљевић намерава поунијатити народ, али њима, када је долазио у Боку, није о томе ништа говорио. И народ и свештенство су се изјаснили да га неће више за епископа и моле Стратимировића да их прими под своју заштиту „и да нас ослободите од волка расхишчајушча стадо Христово“. Молбу му шаљу по народној жељи, јер државна власт не дозвољава држање народне скупштине, која би се, као целина, могла обратити Стратимировићу. Због тога се они обраћају њему „православном столпу и камену вјери восточнија“²²⁶⁴.

Стратимировић је жеље далматинских Срба спровео министру унутрашњих дела, грофу Саурау, а овај далматинском гувернеру Томашићу²²⁶⁵. Увек спреман да се жртвује за добро цркве, Стратимировић се 29. јула 1820. обратио једним писмом непосредно цару. У своме писму, „пуном мужества и проникнутом дубоком свијешћу о дужности једног православног архипастира“²²⁶⁶, Стратимировић пише цару да је он још израније чуо шта спрема Краљевић против православне вере у Далмацији. Сада се, вели, непосредно осведочио о томе из тужбе коју су поднели најугледнији представници народа и свештенства из Далмације. И Стратимировић се прави као да не зна да цар жели унију у Далмацији и вели да је потпуно уверен у то да цар не жели да ико буде због вере узнемираван. Немоћан да својом сопственом снагом измени ствари набоље митрополит моли цара „за све што има светог и драгог, да би по урођеној му доброты, милости и праводољубивости изволео пружити далматинском народу заштиту, коју вапије, како би исти народ могао слободно и без запријеке остати и живјети у вјери отаца својих“²²⁶⁷. Истога дана Стратимировић је писао и кнезу Метерниху и молио за заштиту православних у Далмацији. Метерних му није одговорио.

Стратимировић је, 30. августа 1820, писао и грофу Саурау устајући веома енергично у одбрану православља у Далмацији. Стратимировић пита у писму грофа Саурау, да ли је ико чуо да један епископ може вршити епископску службу у некој

²²⁶¹ *На истом месту*, стр. 129.

²²⁶² *На истом месту*, стр. 129-130.

²²⁶³ *Вукова преписка*, III, стр. 680.

²²⁶⁴ *Митрополитски архив (карловачки)*, број 265 из 1820.

²²⁶⁵ Љ. Влачић, *Бечки двор против уплива карловачког митрополита на православне у Далмацији* (Гласник ист. друштва у Н. Саду. књ. III, 1930, стр. 235).

²²⁶⁶ Никодим Милаш, *Православна Далмација*, 530.

²²⁶⁷ *Митрополитски архив (карловачки)*, број 262 из 1820. године.

области без пристанка више црквене власти и без канонског утврђења. Природна је, вели се даље у писму, бојазан православних у Далмацији од уније, јер сви Краљевићеви поступци сведоче да он хоће унију, а за то постоји и маса доказа. „У оба случаја“, вели Стратимировић, ја нећу ништа да говорим о мерама, које ће се са врховног места у овом погледу предузети, него ћу се ограничити само на молбу Вашој Екселенцији да употреби сав свој уплив на то, да далматински народ буде ослобођен од бојазни и страха, у коме се он данас после онако неразборитог поступања налази, и да у погледу своје вере буде остављен на миру и заштићен²²⁶⁸. Да би се то што пре постигло, потребно је уклонити из Далмације и Краљевића и унијатске свештенике, а нови епископ, који буде постављен место Краљевића, морао би одмах добити „нужно му канонско утврђење на службу, чим ће задобити опет поверење народа, а без чега ће га сав свет сматрати за незаконитог епископа“²²⁶⁹.

Гроф Саурау је одговорио Стратимировићу 11. новембра 1820, уверавајући га у то да ће најтачније испунити све што митрополит тражи²²⁷⁰. Све ово је, међутим, остало само обећање. Стратимировић је морао ићи у Пешту и лично од цара тражити заштиту православних у Далмацији. Када је Стратимировић био примљен у аудијенцију код цара, овај га је предусрео речима: „Ви сте ми писали због уније у Далмацији, а ја вам нисам одговорио, али што сам вам мислио писати то ћу вам сада усмено рећи; и почео овим речима: „Ја не правим прозелите. Ја нећу да правим прозелите, ја хоћу да свакако остане у својој религији.“ Стратимировић му је на то одговорио, да је он потпуно уверен у правичност цареву и његову очинску бригу за све народе његове државе. Али му је, ипак, додао и то да је „тужба ових људи тако основана, да се она за лажну никако држати не може. Ваше Величанство, ако је епископ Краљевић отступио од своје вере њега нико задржати не може, свако може за себе ступити у закон који хоће, само нека се народ не нагони и не присиљава. Ако се епископ није поунијатио, то би се он морао инсталирати, јер је он ирегуларан, то јест неправилан епископ, и такав ће остати дотле, док се он сходним начином, како то „чиноправленије“ не само грчке, него и латинске цркве изискује, у епархију не уведе.“²²⁷¹

Стратимировић је чинио тако да верује да цар не помаже унију, али је саветовао далматинским Србима да прекину сваку везу са Краљевићем и да га бојкотију: када он служи да нико не иде у цркву, нигде где се он налази са својим свештеницима да не иду него на њих треба да гледају као на туђе и стране људе. Можда ће се државне власти тада отрезнити. Стратимировић саветује да „сасвим оставе цркву где је епископ па да иду у наше цркве по оближњим местима“. Препоручује им даље да праве тужбе, али не само из њихова града, него и из других градова²²⁷².

Једно време, пре него што је загазио у унијатске воде, Краљевић је покушавао да уради и нешто корисно за цркву. Из једне његове посланице свештенству, од 8. јуна 1816, види се да је Краљевић одржавао везе и са Вуком Караџићем, чији *Рјечник* препоручује²²⁷³. У једном писму Вуку, писаном 22. октобра 1816, Краљевић износи како је покушао да оснује школе по Далмацији и Боки Которској. Французи су му били дали 6.000 франака да отвори богословију, али од тога није било ништа, јер у целој Далмацији није могао наћи потребне наставнике, а довести их из других крајева није смео. Због новог аустријско-француског рата није добио обећани новац. Краљевић се жали Вуку да је и од Стратимировића тражио свештеника, који би знао појање и

²²⁶⁸ На истом месту.

²²⁶⁹ На истом месту.

²²⁷⁰ Митрополитски архив (карловачки), број 236 из 1820. године.

²²⁷¹ Митрополитски архив (карловачки), број 264 из 1820. године.

²²⁷² Митрополитски архив (карловачки), број 265 из 1820. године.

²²⁷³ Вукова преписка, II, стр. 528-530.

црквена правила, али му митрополит није повољно одговорио. Када од свега овога није било ништа, онда, „распаљен бивши ја архијеријском љубављу“, покушао је да на свој трошак оснује „једно училиште за свјашчена лица“. Тражио је од Стратимировића наставнике и обећавао плату до осамдесет дуката, али је, вели, увидео, да Стратимировић „мало радо то има“²²⁷⁴. Позивао је Вука Караџића да он дође за наставника ако зна црквено појање и правило, а ако то не зна, него само „литературу“, онда нека му јави шта све зна. „И, ако всемилостивиј император наш склонио би се дати, от мене многократно висклаемоје училиште, ја ћу вас имати на памет и презваћу за једнога учитеља.“²²⁷⁵

Из писма Кирила Цвјетковића Павлу Соларићу, писаног 14. априла 1819, дознајемо да је Краљевић, када се вратио у Шибеник, избегавао да да тачан одговор о отварању богословије и довођењу наставника. Када га је Цвјетковић запитао за то, одговорио му је „да цар хоће учитеље послати, и министар да му је рекао, да су господину митрополиту писали, да нађе три учитеља искусна, за да их овде пошаљу“²²⁷⁶.

Ово није било тачно: влада није тражила од митрополита Стратимировића учитеље. Они су, видели смо, дошли у Задар. Одатле су, каноник Ступницки и ђакон Ћириовски, дошли у Шибеник 20. јуна, а друга двојица тек у јулу 1820. године. Шибенички комесар обавестио је Србе о њиховом доласку и тражио да их нико не сме узнемиравати. Кирило Цвјетковић пише: „Када су се били унијати смјестили, владика им преда на научење *четворо* дјце они сиромаша горе поменути, који су от њега по које благодјејаније имали, више их није било.“²²⁷⁷ Са отпочињањем рада Краљевићеве богословије ишло је тешко. Матеј Ђурић пише, 22. октобра 1820, Герасиму Зелићу: „Не чујемо кад ће тај семинарио почети, али мислим да неће брзо ни почети.“²²⁷⁸

Када је био тачно обавештен о доласку унијатских свештеника у Шибеник, Стратимировић је, два пута, писао грофу Саурау и протествовао против довођења унијатских свештеника, јер циљ њиховог доласка није брига о стварном просвећењу народа, него увођење уније. Стратимировић, у наставку писма, вели: „Али да се баш и нијесу могли одмах наћи дотични православни учитељи, зашто се није потражило и поставило бар за науку религије православно лице; па ако је баш требало поставити учитеље за свјетске науке, зашто се нису радије узели световњаци, којих није било тешко наћи у сусједној Хрватској и који би, познавајући земаљски језик, могли са више успјеха радити, него ли унијатски свештеници, који не познају језик.“²²⁷⁹

Да би нестало свих тих нереда и сваке сумње, Стратимировић препоручује да се проузроковачи свега тога, Краљевић и његови унијатски учитељи, уклоне из Далмације и мир ће бити повраћен. А ако се Краљевић, као што су Стратимировића уверавали, није поунијатио, „нека одмах прими од мене оно каноничко постављење, које сам ја одавно предложио, јер само тијем путем ће се моћи помирити са народом“. Постепено, али све јасније, откривале су се праве Краљевићеве намере да у Далмацији уведе унију. Унијатски свештеници у Шибенику долазили су у православну цркву и служили у њој, али скоро нико од православних Срба није хтео присуствовати тим богослужењима. Отпор народа у градовима, у селима се о томе мало знало, био је потпун. Осим месних свештеника, који су то чинили по званичној дужности, није нико од народних првака хтео да има везе са Краљевићем. И када је он служио народ је долазио на богослужење,

²²⁷⁴ На истом месту, стр. 527.

²²⁷⁵ На истом месту.

²²⁷⁶ Вукова преписка, III, стр. 696.

²²⁷⁷ Димитрије Руварац, *Автобиографија...*, стр. 175.

²²⁷⁸ *Житије Герасима Зелића*, III, стр. 145.

²²⁷⁹ *Митрополитски архив (карловачки)*, број 151 из године 1822.

али нико од верних није хтео да од њега прими нафору и да га поздрави. Свештеници су били у договору са народним првацима и радили споразумно с њима. Краљевић се све више предавао у руке власти и очајавао због бојкота народа. Матеј Ђурић пише Зелићу, 9. марта 1821, да је Краљевић, 8. јануара, дошао у Задар и ту остао двадесет дана. „Отиша је у Шибеник пун јада и жалости, што га Задрани нијесу походили ни примили његова благослова, нити у цркви од њега анафору узимали; дошао је у Шибеник, ни ондје није био дочекан, како је он желио.“²²⁸⁰

И далматински Срби и њихово свештенство трудили су се да цара обавесте о Краљевићевом раду, јер су истицали да они не верују да се све ово ради са царевим знањем и одобрењем. Када се, почетком 1821, састао конгрес у Љубљани, послате су цару *две* жалбе: једну је потписало српско православно свештенство које је предводио Кирило Цвјетковић (од 13. фебруара 1821), а другу је 17. марта 1821. у име народа, као његов опуномоћеник, потписао Стеван Вујиновић²²⁸¹. Вујиновић није могао добити пасош за Љубљану, него је отишао у Трст и замолио Михаила Бесаревића да он иде у Љубљану и цару Францу I преда народну жалбу против Краљевића²²⁸².

Предајући народну жалбу цару, Бесаревић је молио да се Краљевић уклони из Далмације. „Цар је одмах молбу прочитао, пак је рекао: ја не правим прозелите, а Бесаревић: а зашто Краљевић тако насилје чини, и нас прогони, чини људе затварати и мучити, а ми смо увјерени да Ваше Величанство за то не зна; цар онда: реците Краљевићу, да је он луд човјек, а за остало ја ћу учинити да се народ умири, и тако га отпусти.“²²⁸³

Бесаревић се није задовољио само тиме што је цару Францу I предао народну жалбу, него је и руском цару предао препис аката из *тајног протокола* и обавестио га о целој ствари. Руски цар је интервенисао код Франца I на што је овај рекао: „...Неки безумни су то учинили, али ја сам наредио да то престане, и сад је све на миру“²²⁸⁴ ... Цар Франц I није, на жалост, говорио истину. Краљевић је радио са његовим знањем и одобрењем и далматинско православно свештенство било је у заблуди када је истицало да оно верује да цар не зна ништа о ономе што се ради са њима у Далмацији. Оно је, међутим, било храбро када је истицало да „зло које породило се јест сваки дан повеће бива“²²⁸⁵ и да му од народа прети опасност (убијен је поп Петар Мацура, који је био почео заговарати унију).

Жалба народних првака је још јаснија: после кратког осврта на прошлост Срба у Далмацији казује се *како* је Краљевић дошао у Далмацију и постао њихов епископ, и касније, „промени начин верског живота који му доликоваше, и смисли своју намеру, да своме стаду тада да друге паше“²²⁸⁶. Молиоци истичу да „чврсти и постојани у нашој вјери, одлучили смо изгубити своје имање и живот пре, него што допустимо и најмању измјену у догматима наше вјероисповести“²²⁸⁷.

Истичући да народ зна за све што је Краљевић урадио и шта ради да би спровео унију, народни прваци траже да Краљевић буде уклоњен из Далмације, да из Далмације буду уклоњени унијатски свештеници, да се постави нови епископ који би био постављен у сагласности са митрополитом Стратимировићем и, на крају, да се у

²²⁸⁰ Житије Герасима Зелића, III, стр. 146.

²²⁸¹ На истом месту, стр. 176-186.

²²⁸² Димитрије Руварац, *Автобиографија...*, стр. 209-210.

²²⁸³ На истом месту, стр. 210.

²²⁸⁴ На истом месту, стр. 210.

²²⁸⁵ Житије Герасима Зелића, III, стр. 179.

²²⁸⁶ На истом месту, стр. 183.

²²⁸⁷ На истом месту, стр. 184.

Шибенику отвори богословија „с потребним наставницима нашега народа и вере, који би се набавили из семинара Карловачког у Срему“²²⁸⁸.

Стање је, и поред ових жалби, постајало све теже. Краљевић је постајао све осиионији: почео је прогонити своје противнике и све оне у које је сумњао да подстичу отпор против њега. Његов се гњев сручио на Кирила Цвјетковића, који је у Шибенику био главни Краљевићев противник, доследан, али вешт и мудар. Да би га одстранио из Шибеника Краљевић му је, 20. априла 1821, одузео парохију²²⁸⁹ и послао га за игумана манастира Крке – „и наложио ми, вели Кирил Цвјетковић, да одма имам онамо отићи, и будући да у манастиру има архимандрит, који носи крст, за то ја више не смијем крст носити“²²⁹⁰.

Не знајући шта да раде, а немајући помоћи ни са које стране, тројица народних првака, Стеван Вујиновић, Никола Кнежевић и Натал Поповић, обратe се 24. маја 1821. митрополиту Стратимировићу једном представком у којој су изнели најновија недела Краљевићева. Веле да су до сада упутили четири представке, две цару а две њему, али се, и поред тога, у Краљевићевом држању према њима није ништа променило. Завадио их је с њиховим суграђанима римокатоличке вере, а „ми смо без њега от првије како синови от родитеља снабђени, а с другим у пријатељству, кумству, љубави и свакој доброј слоги пребивали. Али се наруши злочинитељ и усија вражду и непријатељство међу нас.“

Не видећи излаз из овога тешког стања „ми у страх збијени, злом обременени, пали смо у крајње очајаније, зашто већ има више од године дана да ови народ свака строга искушенија, напасти и беде, које им непрестано Краљевић причињава, с таквом стерпеливостиију сноси, која се исказати не може, – јежедневно очекивајући благог царског рјешенија“²²⁹¹. Никакво царско решење није дошло, али је дошла освета народа: Шибеничани су склопили заверу против Краљевића с намером да га убију када буде излазио у шетњу. На први дан Духова, 10. маја 1821, завереници су пуцали на Краљевићеве кочије верујући да се он налази у њима, али њега ту није било. Убијен је каноник Алексеј Ступијцки, градски заповедник тешко рањен и после шест дана умро, а комесар Буровић и слуга су рањени²²⁹². Бошко Стрика наводи да „крчки калуђери засноваше у манастиру Крки завјеру и у манастирској цркви положише заклетву да ће православље одбранити крвљу. На челу тој завери били су бивши епископски протосинђел Кирил Цвјетковић и јеромонах Никанор Кнежевић, прозвани Вукобрат. Њих двојица наговоре тројицу тежака да убију епископа Краљевића.“²²⁹³ Двојица од убица, Катић и Клепо, умрли су у затвору, а трећи, Поповић Чоко, побегао је 1822. године из затвора и отишао у Босну²²⁹⁴.

После извршеног атентата настало је хапшење Срба у Шибенику и Скрадину. Ухапшен је био и Кирил Цвјетковић. После четири године, које је провео у истражном затвору, осуђен је на двадесет година робије, коју је издржао у Градишци. Пуштен је из затвора 1843. године, али му није дозвољено да се врати у Далмацију, него је морао да живи у манастиру Бездину, у Банату, где је и умро 28. септембра 1857. године. У својој *Автобиографији*, коју је издао Димитрије Руварац, Цвјетковић је описао цео случај са покушајем увођења уније у Далмацији. Суд није могао установити ко је организовао

²²⁸⁸ *На истом месту*, стр. 187-188.

²²⁸⁹ Димитрије Руварац, *Автобиографија...*, стр. 232.

²²⁹⁰ *На истом месту*.

²²⁹¹ *Житије Герасима Зелића*, III, стр. 189.

²²⁹² Димитрије Руварац, *Автобиографија...*, стр. 242; сравни; *Житије Герасима Зелића*, III, стр. 148.

²²⁹³ Бошко Стрика, *Далматински манастири*, стр. 58.

²²⁹⁴ *На истом месту*.

атентат на Краљевића, али је Краљевић теретио Цвјетковића и једног калуђера из манастира Крке²²⁹⁵.

Већ сутрадан после атентата, 11. маја 1820, Краљевић је побегао из Шибеника у Задар. Ту је остао до пролећа 1823. године, а 23. маја 1823. обавестио је задарског пароха Спиридона Алексијевића да, због слабог здравља, одлази у Италију и поверава му управу епархијом. Краљевић се једно време лечио у Падови, а 1824. године се трајно настанио у Млецима. Одатле је, до краја 1828. године, преко Алексијевића управљао епархијом.

Стратимировић није престајао да тражи у Бечу да се Краљевић пензионише, а на његово место постави други епископ. Он је већ био предложио и кандидате за то. Спиридону Алексијевићу Стратимировић је одговорио 8. октобра 1827. и препоручивао му да се далматинско свештенство и народ чешће обраћају у Беч молбама да им се, по нахођењу Стратимировићеву, постави законити епископ.

Краљевић је пензионисан 29. децембра 1828. са 3.000 форинти годишње пензије. Годину дана касније, 29. децембра 1829, изашла је царска наредба којом се „ради успостављања доброг реда“ православна црква у Далмацији потчињава карловачком митрополиту „у питањима вере и само ради удијељења дотичном епископу црквене јурисдикције и ради његове каноничке институције“, уз велика ограничења, која су искључивала могућност непосредног учешћа Стратимировићевог у управи и организовању далматинске епархије.

Краљевић је умро 1. фебруара 1862. у 97. години живота. Пред смрт је, својеручно, написао *опоруку* у којој је истакао да умире као православни епископ. „Ја нисам никада“, вели он у *опоруци*, „мислио, нити ми је икада пало на ум, да повредим или изменим пресвете догмате свете вере православне цркве, као што су то неки ради својих посебних смерова злобно хтели да износе (а којима сам ја опростио, као што им и данас од свега срца праштам). Намера моја је била само, да просветим своје духовно стадо и да уклоним мржњу међу православним и римокатолицима и да их сложим у братској љубави.“²²⁹⁶

Од Порфирија Успенскога остао је један опис Краљевићевог изгледа. Када је, 1842. године, пролазио кроз Млетке, Успенски је видео Краљевића и овако га описао: „Он је врло висока раста, и веома јака телесног састава, лице му је бело, све прожето најсвежијим и здравим руменилом; цела му је глава отмено лепа; брада дугачка, пуна, свилена и бела као бисер, дивна брада; руке су му жилаве и донекле по прстима покривене длакама; глас му је крупан бас. Говорили су ми у Венецији, да вајари и живописци држе његову главу најпогоднијим узором за вајарство и сликарство. И одиста је тај старац ванредно леп.“

Тешко је рећи да ли је ово Краљевићево тврђење тачно. И Никанора Грујића, када је једном приликом посетио Млетке, уверавао је Краљевић „да се није поунијатио и да је он и данас православан“²²⁹⁷. Могуће је да је Краљевић, касније, када је доживео потпуни слом својих планова, и сâм себе уверавао да није унијат. Сигурно је, међутим, да је он покушао да у Далмацији уведе унију и да му то није успело. То што је он био покушао отворило је пут и каснијим покушајима унијаћења, који, и поред свих мера власти, нису успели. У своме реферату цару, поднетом 12. септембра 1860, истакао је гроф Тун да је унија изазвала многе несреће и да је државу много коштала. „Сваки добар и богобојажљив хришћанин мора се ужаснути“, вели гроф Тун, „када види каква

²²⁹⁵ *Житије Герасима Зелића*, III, стр. 149.

²²⁹⁶ Бошко Стрика, *Далматински манастири*, стр. 60-61.

²²⁹⁷ *Автобиографија Никанора Грујића* (Богословски гласник, год. IV, књ. VII, 1905, стр. 184)

сретства при задобијању грчко-несједињених верника за унију употребљавају поборници прозелитизма.²²⁹⁸

2. СРБИ ЕПИСКОПИ У ДАЛМАЦИЈИ

Одласком Краљевићевим из Далмације поставило се опет питање постављања православног епископа у Далмацији. Према једном *извештају*, који је Краљевић, 12. маја 1822, поднео барону Томашићу, налазили су се тада у Далмацији и Боки Которској 122 свештеника, два ђакона и 58 калуђера, али ниједан није био способан да буде епископ²²⁹⁹. Државне су власти одмах помишљале на архимандрита манастира Гомирја Јосифа Рајачића. Томашић је, 14. маја 1822, тражио од грофа Саурау, да Рајачића предложи цару за викара далматинског епископа. Саурау је био спреман да то учини, али је мислио да то не би могло бити без Краљевићевог пристанка, који је потребан, јер „у противном случају карловачки митрополит, чији су уплив на православне у Далмацији настојали дотле увек да отклоне, – не би изостао, да подељењем јуристикције овоме архимандриту постави себе у посед једне супремације над далматинском православном црквом“²³⁰⁰.

Уместо Рајачића за Краљевићевог викара био је постављен Спиридон Алексијевић, парох задарски. Алексијевић је био родом Херцеговац, ученик Доситеја Обрадовића и за оно време доста образован²³⁰¹. На овоме положају Алексијевић је провео од 1823. до 1829. године. У Томашићевом извештају грофу Саурау, од 2. децембра 1823, за постављење Алексијевића стоји: „Овоме је поверена управа епархије не зато што би он био одлично узоран, него зато што нема другог способног лица; што је мање опасан противник Краљевића, и што Намесништво (*Landesstelle*) на тај начин има ближи надзор над пословима епархијским.“²³⁰²

Иако је био постављен викар Краљевићу није се престајало са тражењем погодне личности за далматинског епископа. Сам Стратимировић је стално покретао ово питање. Он је, 20. августа 1825, поново тражио постављање епископа за Далмацију. Цар је, 30. марта 1827, тражио од Томашића да му саопшти име најстаријега и најспособнијег свештеног лица, које би могло бити постављено за далматинског епископа. Томашић је, 4. априла 1827, одговорио да таквога лица у Далмацији нема. Цар је, после тога, доставио Јосифа Рајачића за далматинског епископа. У писму грофа Саурау Томашићу стоји: „...Има се будно пазити, да карловачки митрополит, било посредно или непосредно, не присвоји уплив друкчији од онога, који му је цар одредио. Особито треба пазити, да не буде припуштен у Далмацију ниједан свештеник из Карловаца, преко којег би митрополит могао радити за постигнуће већег уплива на православне Далматинце.“²³⁰³

Рајачић је хиротонисан за епископа у Сремским Карловцима 24. јуна 1829, а инсталиран је у Шибенику 6. октобра исте године. И по крају из кога је поникао и по своје школовању Рајачић је био подесна личност за далматинског епископа. Рајачићеви преци прешли су из околине Бања Луке за време Црнојевићеве сеобе и настанили се у крају између Велебита и Капеле. Родио се у Лучанима, у Огулинској

²²⁹⁸ Архив за историју српске православне Карловачке митрополије, 1912, стр. 174.

²²⁹⁹ Љубо Влачић, *Јосиф Рајачић као далматински епископ* (Гласник историског друштва у Новом Саду, књ. VII, 1934, стр. 164).

²³⁰⁰ Љубо Влачић, *Бечки двор против уплива карловачког митрополита у Далмацији* (Гласник историског друштва у Новом Саду, год. III, 1930, стр. 239).

²³⁰¹ *Сабрана дела Доситеја Обрадовића*, III, Београд 1961, стр. 512.

²³⁰² Љубо Влачић, *Јосиф Рајачић као далматински епископ*, стр. 165.

²³⁰³ Љубо Влачић, *Бечки двор против уплива карловачког митрополита на православне у Далмацији...*, стр. 241.

регименти, 20. јула 1785. године. Отац му је био свештеник и могао га је школовати. Основно образовање млади Илија је добио у немачким грађанским школама, где је добро научио немачки језик. По свршеној немачкој школи учио је у Загребу, Сремским Карловцима и Сегедину. У Сегедину се учио код пијариста од 1806. до 1808. године. Био је најбољи ђак. После школовања у Сегедину Рајачић је отишао у Беч и на тамошњем Универзитету студирао филозофију, али је није завршио. „Кад су се Французи, у рату са Аустријом 1809 године, приближили Бечу, Рајачић је те године ступио у ђачки батаљон, да би с оружјем у руци, како каже, бранио престоницу и престо.“²³⁰⁴

Рајачић је, прекинувши студије, ступио у монашки чин, и после две године, постао архимандрит манастира Гомирја. Нешто богословије учио је у Плашком. Стратимировићу се замерио због тога што је био пристао да преведе Катихизис на народни језик и да се тај превод штампа латиницом. Ово је тражила Горњокарловачка генерална команда, а на то тражење је пристао и горњокарловачки епископ Мојсеј Миоковић. Од свега овога, на крају, није било ништа²³⁰⁵, па су се односи између Стратимировића и Рајачића брзо поправили.

Далматинска епархија у ово време простирала се од Пероја у Истри па до Бара у јужној Далмацији²³⁰⁶. Иако је већ било прошло неколико година од одласка епископа Краљевића из Далмације, државне власти нису се одрекле намере да уведу унију у Далмацију. „Одговарало је то потпуно идејама конзервативног цара Франца I, који је, као и његова баба, царица Марија Терезија, био веома ревностан римокатолик.“²³⁰⁷ Ствар уније је прихватио нови гувернер Далмације, гроф Венцлав Лилиенберг, „који је био велик римокатолички фанатик и верски нетолерантан“²³⁰⁸. Он је продужио да помаже унију, јер је православље стално било државним властима трн у оку. Још док је Томашић био у Далмацији интересовао се гроф Саурау „на који би се најзгоднији начин, а да не упадне у очи и не проузрокује штетне последице, могле уклонити из далматинских православних цркава *руске* богослужбене књиге, којих има мноштво, и колико би књига требало прописати за богослужење од оних, које се штампају у Бечу и Пешти“²³⁰⁹. Цар је, 22. децембра 1830, наредио Рајачићу да пази да се у Далмацију не уносе руске књиге²³¹⁰.

Грофу Лилиенбергу је успело да за унију придобије два српска православна свештеника, Петра Кричку, пароха у Кричкама, и Марка Бусовића, пароха у Баљцима. Нешто митом, а нешто лукавством, успело је овој двојници свештеника да за унију задобију и неколико својих парохијана. „Одмах на почетку те работе, 8. марта 1832 године, јавила је политичка власт, да је до сада прешло на унију 46 православних душа из парохија кричанске, баљачке и дрнишке. У томе послу око унијаћења помагали су Крички и Бусовићу неки фратри и неки римокатолички свештеници.“²³¹¹

У грофу Лилиенбергу имао је Јосиф Рајачић веома упорног и жустрог противника, који је, где год је то било могуће, ометао Рајачићев рад. Његова мржња према Рајачићу ишла је тако далеко да му је забранио да прегледа архиву православних породица у Боки Которској. Када је Рајачић, у јесен 1832, вршио канонску визитацију у Боки Которској, хтео је да прегледа поменуте архиве. Пуковник Кабога је, 22. септембра 1832, предлагао грофу Лилиенбергу да се ово дозволи Рајачићу, јер је он према своме

²³⁰⁴ Јован Радонић, *Аутобиографија патријарха Јосифа Рајачића...*, стр. 8.

²³⁰⁵ *На истом месту*, стр. 9-10.

²³⁰⁶ *На истом месту*, стр. 10.

²³⁰⁷ Јован Радонић, *Патријарх Јосиф Рајачић* (У „Слике из ист. и књижевности,“ стр. 317).

²³⁰⁸ Бошко Стрика, *Далматински манастири*, стр. 60.

²³⁰⁹ Љубо Влачић, *Јосиф Рајачић као далматински епископ...*, стр. 166.

²³¹⁰ *На истом месту*, стр. 167.

²³¹¹ Бошко Стрика, *Далматински манастири*, стр. 62.

високом позиву потпуно вешт српском и старословенском језику, књижевности и азбуци и нико не може бити колико он способан да процени важност старих илирских пергамената. Овом ће последњем достојанственику уједно све породице његове вероисповести са поштовањем и поверењем изићи у сусрет, и он неће наићи ни на какву тешкоћу при својим истраживањима, која се тичу историје и литературе Славена као и саме Источне цркве.²³¹² Гроф Лилиенберг није ово дозволио.

Да би заштитио своју паству од унијаћења, Рајачић се, неколико пута, обраћао цару и тражио заштиту против насртаја грофа Лилиенберга али је, стварно, није могао наћи. Ревност око унијаћења само је делимично била ствар грофа Лилиенберга: она је, видели смо, била део државне политике бечког двора, који је једно наређивао својим потчињеним органима у Далмацији, а друго говорио Србима, који нису желели унију. Позивајући се на своје заслуге за бечки двор, Рајачић је био непоколебљив у своме отпору против унијаћења. Полемишући са грофом Лилиенбергом Рајачић га, 16. фебруара 1832, потсећа на то да је он цару положио заклетву верности, али да је, исто тако, положио заклетву верности и својој цркви и да је ову његову заклетву сâм цар потврдио. Од ове га заклетве, вели он, као ни од оне прве нико не може ослободити: „По сили прве заклетве дужан сам и спреман и моје имање и моју крв за мога владара жртвовати, али сам, по сили друге, исто тако дужан покоравати се заповести и примеру Спаситеља и жртвовати моју душу за стадо, које су ми поверили Бог и цар.“²³¹³

Неуспевши да оснује конзисторију, на чему је много радио, он није могао, због отпора грофа Лилиенберга, да добије ни једнога архимандрита за помоћника. Успело му је, међутим, да у Шибенику оснује *клерикалну школу*. Државне власти су ово допустиле највише због тога да се српски православни младићи из Далмације не би слали на школовање у Карловачку богословију. Рајачић је, вели Никодим Милаш, „за пет година свога епископовања у Далмацији много започео и много хтио да за добро цркве уради, али, осим *клерикалне школе*, у ничему није успео, а то све по кривизи тадашњег фанатичног далматинског гувернера Лилиенберга.“²³¹⁴

Клерикална школа у Шибенику основана је царском одлуком од 30. септембра 1832. године. Предлог за оснивање ове школе поднео је сâм Рајачић. Настава је требало да траје *пет* година, а ученика се имало примити прве године двадесет а после сваке године по пет²³¹⁵. Предвиђено је било и то да се ова школа, после осам до десет година, претвори „у правилни богословски завод, сличан ономе што постоји у Буковини“²³¹⁶. Први разред ове школе отворен је 27. децембра 1833, а први наставник ове школе био је јерођакон Атанасије Чурлић.

Када је, 1841. године, седиште далматинског епископа пренето из Шибеника у Задар, премештена је тамо и ова клерикална школа, која се, касније, развила у богословију „у рангу високе школе, која у свој гимназијски интернат прикупља децу из народа, даје им потпуно средњешколско образовање и пушта их да ‚беже‘ на факултете свију струка, а разне закладе и фондови прихваћају их до завршетка њихових студија“²³¹⁷. *Задарску богословију* назвао је Стеван Простран „наш Хилендар на крајњем западу“. Ова богословија и њезин семинар били су „онај савршени национални

²³¹² Љубо Влачић, *Противљење намесника Далмације грофа Лилиенберга да се епископу Рајачићу дозволи прегледање архива православних породица у Боки Которској* (Гласник истор. друштва у Новом Саду, год. IX, 1936, стр. 335)

²³¹³ Љубо Влачић, *Јосиф Рајачић као далматински епископ...*, стр. 168-169.

²³¹⁴ Никодим Милаш, *Православна Далмација*, стр. 575 (Опширније о Рајачићевом раду у Далмацији види на истом месту, стр. 551-576).

²³¹⁵ *На истом месту*, стр. 565.

²³¹⁶ *На истом месту*, стр. 566.

²³¹⁷ Стеван Простран, *Друштвени састав Северне Далмације као њен зао удес* (У Северна Далмација некад и сад, Београд 1939, стр. 117)

сепаратор, кроз чија сита и решета морало је да прође зрневље туђинског духа и знања које су наша деца доносила са гимназијских предавања и додиром са инородном средином. И то баш семинар, са својим унутрашњим животом, вршио је ту улогу пелцера против отрова туђинског духа и лажне културе.²³¹⁸

Срби у Далмацији били су створили читав низ *задужбина*. „У првим данима аустријске владавине појављују се ти добротвори и редом остављају своја скромна имања на опште народне потребе, а нарочито на школовање српске омладине. На прве угледају се и други, тако да је готово свака генерација до светског рата дала неколико добротвора.²³¹⁹

Декретом Дворске канцеларије од 5. јула 1833, Рајачић је премештен за Вршац, али је Далмацију напустио тек 8. маја 1834. године. Управу над далматинском епархијом примио је протосинђел *Симеон Тркуља*. Рајачићев наследник био је *Пантелејмон Живковић*, који је остао у Далмацији од 26. децембра 1834, када је инсталиран, до 20. октобра 1835, када је био премештен на будимску епархију (1836–1839), али је Далмацију напустио тек у марту 1836. године. За њега се каже да је „дошао против своје воље у Далмацију, и само с тога, што је морао послушати митрополита Стратимировића, који га је предложио за епископа далматинског.²³²⁰

За кратко време своје управе далматинском епархијом Живковић је имао да издржи оштру борбу са државним властима, које су продужиле да и даље помажу унију. Унија се почела ширити и у Врлици. Пошто је знао да се прелажење на унију дешава или под претњом или подмићивањем, Живковић је тражио да се образује *мешовита комисија* која би испитала ваљаност прелаза православних на унију. И ово, и сва друга његова тражења у вези са унијом државне власти су одбијале. Да би зауставио овакво ширење уније Живковић је, 30. јуна 1835, отишао у Беч. „Тада је у Бечу боравио и карловачки митрополит Стеван Стратимировић, који је епископу Живковићу саветовао, шта треба да ради, да би се православна вера у Далмацији очувала. Исходио је од самога цара, којему је лично изложио тегобе православних у Далмацији и предао претставку, *царску одлуку*, према којој се налаже губернијуму у Задру, да се имају све тужбе и жалбе о присилном унијаћењу тачно и непристрасно испитати и да се мора поступити по закону.²³²¹

Гроф Лилиенберг је умео да и ово све изигра и да, и поред царске наредбе, појача притисак за прелазак на унију: крајем новембра 1835, било је и у врличком и дрнишком крају 326 лица која су била прешла на унију, а Никанор Ковачевић, парох врлички, Глигорије Радуловић, парох кричански, били су ухапшени. У Кричкама и Баљцима биле су подигнуте унијатске цркве, а унијати у Врлици имали су само капелу. Цркве у Кричкама и у Баљцима коштале су државу 50.000 гулдена²³²². Нови унијати били су потчињени крижевачком унијатском епископу Гаврилу Смичикласу (1834–1856), који је 1836. године био дошао да обиђе своју нову паству.

После одласка Пантелејмона Живковића из Далмације остала је далматинска епархија осам година без епископа. Народу није било право што га је Живковић тако брзо оставио. „У народу се породило узбуђење против епископа што их оставља усред најжешће борбе, не знајући да је то уследило на непосредан налог царев²³²³ ... За администратора далматинске епархије био је опет постављен Симеон Тркуља, али се у

²³¹⁸ На истом месту, стр. 124.

²³¹⁹ Павле Зелић, *О просветним задужбинама у Далмацији (У Северна Далмација некад и сад*, Београд 1939, стр. 64).

²³²⁰ Никодим Милаш, *Православна Далмација*, стр. 578.

²³²¹ Бошко Стрика, *Далматински манастири*, стр. 64-65.

²³²² Franc Petter, *Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen*, Gotha 1857, стр. 159.

²³²³ Дим. Николајевић, *Прилози историји српске далматинске цркве* (Богословски гласник, год. VIII, књ. XVI, 1909, стр. 359)

народу појавила једна струја против њега и тражила да на његово место дође јеромонах Кнежевић. Митрополит Стратимировић, коме се противничка страна жалила, сматрао је Тркуљу за исправна човека и поручио Србима у Далмацији да се он стално труди да се у Далмацију пошаље нови епископ²³²⁴.

Када је Симеон Тркуља умро (19. маја 1841), за новог администратора епархије постављен је јеромонах и скрадински парох *Силвестар Вучковић*, који је управљао епархијом до 8. јуна 1842. године, када је за далматинског епископа био именован архимандрит манастира Ходоша *Стеван Крагујевић*, „али је замолио цара, да ту своју одлуку опозове“²³²⁵. Крагујевић је, касније, био постављен за пакрачког епископа²³²⁶.

До доласка новог далматинског епископа, *Јеротеја Мутибарића*, далматинском епархијом је управљао јеромонах Атанасије Чурлић. Мутибарић је рођен у Бечеју, у Бачкој, 1797. године. Имао је и он редовно школовање па је пре постављања за далматинског епископа био професор у Сремским Карловцима и у Вршцу и архимандрит манастира Гргетега. За далматинског епископа је посвећен 26. октобра 1843, а устоличен је у Задру 19. децембра исте године. Био је далматински епископ до 1853. године када се повукао. Умро је у Сремским Карловцима 1858. године.

Мутибарић је, у нашој цркви, остао познат нарочито по томе што је, по жељи митрополита Стевана Стратимировића, ударио темеље тзв. *карловачком појању*. За време митрополита Стратимировића предавао је црквено појање у Карловачкој богословији архимандрит Димитрије Крстић, који је ово појање изучио код неког грчког учитеља у Сремским Бановцима. Крстићево појање обрадио је музички Дионисије Чупић, игуман манастира Беочина. „Пошто је то појање било предуго, скратио га је, као професор богословије, Јеротеј Мутибарић“²³²⁷ ... Црквено појање се почело неговати у Сремским Карловцима још од времена митрополита Вићентија Јовановића, који је из манастира Ватопеда, из Свете горе, довео дидаскала Анатолија. Касније су долазили и други појци из Свете горе. Мутибарић је скратио појање, које је наследио од својих претходника Крстића и Чупића и „у том облику раширило се оно у целом православном српству под именом: великог и малог карловачког појања“²³²⁸.

Као епископ далматински Мутибарић је имао нешто лакшу ситуацију него његова два претходника: у јануару 1849. изашла је министарска наредба о преласку из једне хришћанске конфесије у другу. Према тој наредби прелаз је био дозвољен свакоме лицу које је навршило 18 година и које пред сведоцима изјави да жели променити конфесију. Убрзо после ове наредбе, 4. марта 1849, дошао је *царски патент*, којим се православна вера у Аустро-Угарској признаје равноправном са другим хришћанским вероисповестима. И поред тога што је наследник грофа Лилиенберга, Турски, био мање верски загрижљив од свога претходника, превођење на унију није престајало: године 1837. износио је број оних који су били прешли на унију 459, а већ 1846. године било их је 878²³²⁹.

Како је вршено примамљивање на унију види се, поред осталог, и из приповетке Симе Матавуља *Пилипенда*. Гладном и сиромашном народу, који није могао да се сâм помогне, делиле су државне власти жито на *два* начина: католицима „на почек“, да жито отплаћује на оброке у новцу после нове жетве, „а православнима пак поче поклањати кукуруз, под погодбом, да сваки кућни старјешина који буде примио

²³²⁴ На истом месту, стр. 359, 361.

²³²⁵ Бошко Стрика, *Далматински манастири*, стр. 66.

²³²⁶ Радослав Грујић, *Споменица о српском пакрачком владичанству...*, стр. 185-189.

²³²⁷ Бошко Стрика, *Далматински манастири*, стр. 66.

²³²⁸ Радослав Грујић, *Карловачко појање* (Народна енциклопедија СХС, II, стр. 258)

²³²⁹ Бошко Стрика, *Далматински манастири*, стр. 66, 58.

исхрану, мора пријећи на унијатску вјеру. Народ се смути²³³⁰ ... Ово куповање душа било је 1843. године: прелажење на унију звало се „уписати се у царску вјеру“. Тада се, због глади, поунијатио и Јован Кљако, „који је прије двадесет и пет година учествовао у Шибеничкој буни против владике Краљевића, кад оно хтједе да поунијати Далмацију, а сад Кљако, под старост, ипак превјери²³³¹“.

Пилипенда, човек убоги сиромах, али чврст и постојан у своме српском православљу, није хтео да се поколеба и попусти ни под бременом страшне претње од глади. Кљако, који је у вери био слабији од њега, говорио је Пилипенди: „Ама, Пилипенда, болан, уразуми се и чуј ме. Не учинисмо ми то од бијеса, нити мислимо остати у поганији, него ... знаш ... докле изимимо, докле спасемо нејач и чељад, па онда лако ћемо.“²³³² Пилипенда није ни пред овим разлозима попустио. Одговорио је своме пријатељу Кљаку: „Ја се уздам у мога српског Риста. Ако ће ми помоћи, хвала му, ако неће и овда му хвала, јер ми је све дао, па ми може све узети, и душу. А ти?“²³³³

За време Мутибарићеве управе далматинском епархијом повратило се из уније 256 Срба из дрнишког среза. Ово је, знатним делом, последица ревности епископа Мутибарића. Он је обилазио епархију, служио и у мањим црквама и тако вршио јак утицај и на оне који су били прешли на унију. Маја 1844. нашли су се, истовремено, у Врлици Мутибарић и унијатски епископ Смичиклас, који је требао да освети унијатску цркву. „Премда се посвета унијатске цркве обављала врло свечано у присуству римокатоличког епископа, свештенства и многих претставника власти, ипак је сав народ поврвио на архијерејску службу у православну цркву.“²³³⁴

Из писама которског свештеника Вука Поповића Вуку Стефановићу Карацићу да се закључити да је Мутибарић био строг епископ. „Био нам је овдје“, пише Вук Поповић Вуку Карацићу „13. септембра 1844 године, господин епископ Мутибарић и прегледајући парохије и парохе строг се показао, особито Ришњанима, који препирући се с њим да неоћу примити попа Коста за пароха.“²³³⁵ Две године касније Мутибарић је опет вршио канонску визитацију у Боки Которској. Вук Поповић јавља, 13. децембра 1846, Карацићу да је Мутибарић „калуђере и попове јуначки прочешљао, и пороке, чујући их од проте, јавно је сваком сваког погађао. Нарави је заиста немиле и оштре, а срца може бити да је и милостива, тек овдје задао је страх многим свештеницима.“²³³⁶ Обилазећи Боку Которску Мутибарић је затекао исто оно што је у своје време затекао и Герасим Зелић па је „поповима наредио хаљине, шешире, ћелепуше, собе и стакла на прозоре да праве“²³³⁷.

Мутибарић се трудио да заведе конзисторију, да епархију подели на протопрезвитерате и парохије и да изради што више стипендија за клирике у богословији. „Иако није успео у свима својим основама, ипак је спремио терен за свога наследника.“²³³⁸

Мутибарића је наследио *Стефан Кнежевић*. Рођен је 15. јуна 1806. у селу Оћестову код Книна. Основну школу је учио у Шибенику, а гимназију и богословију у Сремским Карловцима. На Бечком универзитету је слушао неке предмете. И поред овога, за оно време доста доброг школовања, пише бискуп Јосиф Јурај Штросмајер 19. фебруара 1868. Миховилу Павлиновићу за Кнежевића: „...То је, као што видим из

²³³⁰ Симо Матавуљ, *С мора и приморја. Приповетке*, Загреб, 1952, стр. 148.

²³³¹ *На истом месту*, стр. 149.

²³³² *На истом месту*, стр. 149.

²³³³ *На истом месту*, стр. 150.

²³³⁴ Бошко Стрика, *Далматински манастири*, стр. 67.

²³³⁵ *Вукова преписка*, VII, Београд 1913, стр. 28.

²³³⁶ *На истом месту*, стр. 43.

²³³⁷ *На истом месту*, стр. 40.

²³³⁸ Бошко Стрика, *Далматински манастири*, стр. 68.

његове пастирске књиге, посве прост и неук човиек.²³³⁹ Он то, стварно, није био: Православни богословски факултет у Черновицама доделио му је, 1879. године, почасни докторат богословља.

Од 21. маја 1833. године, када је рукоположен за ђакона, до 1844. године, када га је епископ Мутибарић произвео за архимандрита манастира Крке, Кнежевић је прошао све црквене чинове до епископског. За далматинског епископа је именован 16. марта 1853, а посвећен је 17. маја исте године у Сремским Карловцима. Устоличен је у Задру 15. августа 1853. На епископској катедри далматинској остао је Кнежевић све до смрти 28. јануара 1890. године ... Кнежевић је *први* Србин Далматинац који је постао далматински епископ. Епархијом је управљао скоро пуних 37 година. За време његове управе епархијом било је унијаћење престало, али су се појавиле борбе између Срба и Хрвата у Далмацији, које су морале привући пажњу Кнежевићеву. Великохрватски покрет у Далмацији оспоравао је да у Далмацији уопште има Срба. Михо Клаић пише, 3. марта 1880, Миховилу Павлиновићу: „...Србство у Далмацији највише је постало посредовањем и подпором Родићевом (барон Гаврило Родић, царски намесник Далмације од 1870 до 1881) ... На темељу, на коме су се поставили, Србство је и бити ће у Далмацији вазда на врби свирала.“²³⁴⁰

Са српске стране, сасвим оправдано и са чињеницама, истицано је: „Ми смо Срби овдје од памтивијека. Ову су земљу откупили својом крвљу наши праоци, они су је од Турака ослободили. Праоци су нам у аманет предали народност, те је по завјету своје бранимо; бранимо је отворено, поштено, законито“²³⁴¹ ... Порицање српства у Далмацији, неосновано и сасвим произвољно, ишло је до апсурдности и доносило зле плодове. Да оно није било конфесионално засновано види се најбоље по живој активности Срба католика у борби за српску ствар. Ово су јасно показали и општински избори у Дубровнику, извршени 1890. године, на којима је Српска странка добила већину. Поводом ове победе Српске странке писао је загребачки *Обзор* (број 198 од 1890. године): „Хрват и Срб у Далмацији неће више рећи католик и православан; хрватска и српска странка не дијеле се више по вјери, барем у Далмацији. У том су погледу општински избори у Дубровнику чињеница епохалне знаменитости.“²³⁴²

Разумно је било да се искрели спор између Срба и Хрвата смирује. Ово је, према писму Матеја Ожеговића Миховилу Павлиновићу од 1. фебруара 1880. схватио и барон Гаврило Родић, који је радио на приближавању Срба и Хрвата, „што би, вели Ожеговић, било доиста у обостраном интересу јер та распра међу једнородном браћом слаби нас прама заједничком противнику, који се у Бечу и Пешти радује, да се ми међусобно кољемо“²³⁴³ ... Ни епископ Кнежевић ни, касније, Никодим Милаш нису могли остати по страни у овом спору, у коме је њиховој пастви оспоравана народна свест. Није по страни могла остати ни српска православна црква као целина: београдски митрополит Михаило, човек веома разгранатих веза и живог интересовања за националну ствар, који је конце словенске пропаганде на Балкану држао у својим рукама, помагао је и у Далмацији српску националну борбу и подржавао Саву Бјелановића и његов *Српски лист*.

Ако није морао да се бори против унијаћења, које је однорађавало, епископ Кнежевић је имао да се носи са све појачанијом антисрпском акцијом, која се није смиравала, а иза које је стајала великохрватска пропаганда. У једном писму босанским фрањевцима из године 1876, две године пре окупације Босне и Херцеговине, писао је

²³³⁹ Анте Палавршић и Бенедикта Зелић, *Кореспонденција Миховила Павлиновића*, Сплит 1962, стр. 78.

²³⁴⁰ *На истом месту*, стр. 324.

²³⁴¹ Лујо Бакотић, *Срби у Далмацији од пада Млетачке републике до уједињења*, Београд 1938, стр. 79.

²³⁴² *На истом месту*, стр. 91.

²³⁴³ Анте Палавршић и Бенедикта Зелић, *Кореспонденција Миховила Павлиновића*, стр. 318.

Миховил Павлиновић: „За нас је католике главно то камо ће спасти Босна. Моје и многих пријатеља тврдо освједочење, да ако Босна падне у шаке српске, за католике биће јахо и помагај, горе него ли под Турчином; а за све Хрвате бит ће почетак многим напастним и крвавим замршајем.“²³⁴⁴

За време своје дуге управе далматинском епархијом успео је Кнежевић да среди прилике у њој: 16. јула 1853. изашла је царска одлука о оснивању православне конзисторије, која је отворена тек 18. јуна 1860. године. Кнежевић је поделио епархије на протопрезвитерате и парохије и преуредио богословију. Са школском годином 1863/64. богословија је претворена у Богословски завод у који су примани само они кандидати, који су свршили пуну гимназију. „Нови ред за конзисторију у Далмацији“ потврђен је 24. августа 1870. године. Године 1869. Кнежевић је основао *Фонд* за свештеничке удовице и сирочад. Из својих сопствених средстава основао је Кнежевић *Фонд* за више образовања једног сиромашног младића из Далмације, за издавање духовне литературе и за давање мираза сваке године једној девојци из његовог родног места, која се уда за Србина²³⁴⁵.

За време Кнежевићеве управе далматинском епархијом дошло је до издвајања Боке Которске и Дубровника у посебну епархију. Још 1810. године Наполеон је основао „велико викаријатство“ за Боку Которску. Вук Поповић пише, 2. септембра 1848, Вуку Карацићу да се у Боки Которској говори о неком новом *Уставу* у Монархији и да се сви томе веселе, „а владика и његов провикар умукосе, као да их пушка уби. Сад наши Бокелји траже за себе владику овдје и веле кад Латини могу имати са 9.000 душа то и ми много лакше можемо га добити са 25.000. Провикар се нада овоме, али неки вичу да му се врти свијест и на овој висини и под митром могао би полуђети са свијем.“²³⁴⁶

Оснивање бококогорске епархије објашњавано је различито. Нићифор Дучић је тврдио да је стварањем ове епархије „задовољен српски православни народ у Боци и Дубровнику“²³⁴⁷. Јевсевије Поповић и Мојсеј Стојков веле да је ова епархија створена због тога што су „ови окрузи тешко приступачни те и до тога доба имађаху далматински епископи своје намјеснике у тијем крајевима, своје генералне викаре у особама архимандрита“²³⁴⁸. Радослав Грујић је тврдио да је „на жеље и молбе Бокелја 1870. године основана посебна епархија за Боку и Дубровник, са седиштем у Котору“²³⁴⁹. Грујић наводи и то да је Стеван Митров Љубиша дао „први подстрек да се оснује засебно бококогорско владичанство“. Љубиша је, као посланик у Царевинском већу, утицао на цара Фрању Јосифа да се, после умирења Бокелског устанка 1869. године, оснује самостална епархија за Боку Которску²³⁵⁰. Године 1878. проширена је бококогорска епархија са пределом Спич, који је те године припао Аустрији. Дотле је Спич, у црквеном погледу, припадао рашко-призренској епархији, односно Цариградској патријаршији²³⁵¹.

И далматинска и бококогорска епархија одвојене су, 1870. године, и од духовног надзора Карловачке митрополије: 1873. године ушле су у састав *Буковинско-далматинске митрополије*, чије је седиште било у Черновицама. Епископи ове три епархије сачињавали су архијерејски Синод, који се састајао у цркви Св. Тројице у Бечу. „Сваки је члан Синода могао доводити са собом по једног свештеника као саветника. Далматински епископи нису могли постати буковински митрополити, нити

²³⁴⁴ Лујо Бакотић, *Срби у Далмацији...*, стр. 81-82.

²³⁴⁵ Радослав Грујић, *Стефан Кнежевић (Народна енциклопедија СХС, II, стр. 311)*

²³⁴⁶ *Вукова преписка*, VII, стр. 67.

²³⁴⁷ Нићифор Дучић, *Историја српске православне цркве*, стр. 313.

²³⁴⁸ Јевсевије Поповић–Мојсеј Стојков, *Опћа црквена историја...*, стр. 621-622.

²³⁴⁹ Радослав Грујић, *Историја српске православне цркве*, стр. 166.

²³⁵⁰ Радослав Грујић, *Боко-каторска епархија (Народна енциклопедија СХС, I, стр. 223)*

²³⁵¹ Јевсевије Поповић–Мојсеј Стојков, *Опћа црквена историја...*, стр. 622.

су имали каква удела у богатом буковинском религиозном фонду.²³⁵² Конзисторијални устав за далматинску епархију потврђен је 24. августа 1870. године. Трећи члан овога Устава измењен је царском одлуком од 13. јануара 1894. године. Према овој измени конзисторију су сачињавали: епископ, конзисторијски архимандрит, као епископски намесник, два редовна плаћена и четири почасна присједника²³⁵³. За свештенство је важило *Парохијско устројство* из 1852. године, које је потврђено царском одлуком од 28. јула 1853. године. За монахе су, одлуком епископа Јеротеја Мутибарића, израђена *Монашка правила* на основу *Правила* митрополита Вићентија Јовановића. Правила за пастирске зборове издана су 10. јануара 1891. године, а *Органички устав задарске богословије* био је израђен на основу царске одлуке од 5. јуна 1869. и објављен је 4. марта 1898. године²³⁵⁴.

Наследник Стевана Кнежевића био је *Никодим Милаш*, личност високог образовања и по својим научним остварењима тешко достижна. И Никодим Милаш је био Србин Далматинац рођен у Шибенику 4. априла 1845. године. Основну школу је завршио у Шибенику, гимназију у Задру, а богословију у Сремским Карловцима. На Бечком универзитету је, школске године 1866–1867. слушао филозофију. У Кијеву је, 1871. године, завршио Духовну академију са степеном магистра богословља. После повратка из Русије постао је професор богословије у Задру где је, 24. децембра 1873, примио „одјејаније раси“. Замонашио се 25. августа 1875. у манастиру Драговићу, чији је сабрата постао. Већ 6. августа 1880. произведен је за архимандрита манастира Драговића. Десет година касније, 16. децембра 1890, посвећен је у Бечу за далматинског епископа. На епископској катедри је остао до 1910. године. У Никодиму Милашу далматинска епархија је, вели Нићифор Дучић, „добила потпуно спремна и ревносна архипастира“²³⁵⁵.

Никодим Милаш је био много више него добар архипастир. Он је био један од најпознатијих и најпризнатијих православних канониста и добар црквени историчар. На науци је почео радити још 1872. године. „Многи његови чланци и расправе разасути су по разним стручним и научним часописима.“²³⁵⁶ До 1914. године Милаш је објавио 180 разних радова ... На позив српске владе Милаш је ишао у Србију да реорганизује богословију Св. Саве. У томе раду је провео две године, 1886. и 1887, када се наша црква у Србији налазила у веома тешком положају због збацивања митрополита Михаила.

Никодим Милаш је најпознатији као канониста православне цркве, признат и врло цењен не само у православном него и у неправославном свету. Његова *Система православног црквеног права*, *Зборник правила*, која су примљена од православне цркве (I, 1884, II, 1886), *Достојанства у православној цркви* (1876), *Крмчија Савинска*, *Правила православне цркве са тумачењима* (I, 1895, II 1896), *Православно калуђерство* (1902) имају трајну научну вредност ... Од историјских радова Милашевих важни су: *Словенски апостоли Кирил и Методије и римске папе*, *К питању о јерархијском положају Сарајевске митрополије*, *Словенски апостоли Кирил и Методије да ли су свеци?*, *Пропаганда, њезин постанак и данашња уредба*, *Православна Далмација*, *Documenta spectancia histriam orthodoxae dioceseos Dalmatic Istriae a XV. usque ad XIX. saeculum* (I, 1899).

У Никодиму Милашу сукобљавали су се епископ, који мора знатан део времена да посвећује административним и другим пословима који су морали бити уредно

²³⁵² Бошко Стрика, *Далматински манастири*, стр. 70.

²³⁵³ Никодим Милаш, *Православно црквено право*, стр. 162.

²³⁵⁴ *На истом месту*, стр. 162-163.

²³⁵⁵ Нићифор Дучић, *Историја српске православне цркве*, стр. 312.

²³⁵⁶ Никодим Милаш, *Православно црквено право*, стр. IV.

свршавани, и научник, који вапије за миром и слободним временом кога му никада није доста. Спремајући за штампу друго издање свога *Православног црквеног права*, Милаш се жали да му нису „допустили послови, који су скопчани са данашњим мојим положајем у Цркви“, да учини измене које је желео²³⁵⁷ ... Да би се сасвим могао посветити науци, Милаш се 1910. године повукао у Дубровник. Пред почетак Првог светског рата Милаш се налазио на лечењу у Рогашкој Слатини. Пошто су га осумњичили због велеиздаје, власти су му, 23. јула 1914, у два сата ноћу, извршиле преметачину стана у Дубровнику „и том приликом однето му је неколико рукописа готових за штампу, међу осталима и рукопис о односу међу државом и црквом у аустро-угарској Монархији, на којему је делу радио две године, као и сву његову приватну кореспонденцију“²³⁵⁸. У Дубровнику је Милаш написао *Казнено право православне цркве и Стон у Средњим вековима*.

Никодим Милаш је умро на Велики петак 1915. године. Био је сахрањен у приватну гробницу на дубровачком гробљу. Тек 5. октобра 1930. године кости су му пренете у Шибеник и положене у посебну гробницу Светоуспенске цркве на шибеничком гробљу у нарочито за то подигнутој капели.

Милашев наследник био је *Димитрије Бранковић* (1910–1920). Рођен је у Темишвару 1868. године. Световно му је име било Добривоје. И Бранковић је био човек солидно образован. Гимназију је свршио у Темишвару, а богословске науке у Задру, Сремским Карловцима и Атини. На Богословском факултету у Атини промовисан је, 1893. године, за доктора богословља. Замонашио га је Иларион Руварац 1894. године у манастиру Гргетегу ... Иако је 1910. године био именован за далматинског епископа, био је хиротонисан тек 3. фебруара 1913. године. Хиротонисали су га у Бечу буковински митрополит Владимир Ренти и бокоцоторски епископ Владимир Боберић.

Бранковић је управљао далматинском епархијом у време веома бурно: Србија је била победоносно завршила Први и Други балкански рат и пружала, на свим линијама, снажан отпор аустро-угарској, немачкој и бугарској војсци у Првом светском рату, да би, сва искрвављена, на крају, подлегла. Када је Аустроугарска монархија била сломљена, ушла су 7. новембра 1918. италијанске трупе у Задар. Бранковић се, у то време, налазио у Бечу и није се више могао вратити у своју резиденцију. Он је, касније, учествовао у раду на уједињењу раскомаданих делова српске православне цркве.

Од оснивања бокоцоторске епархије до краја Првог светског рата изменила су се на њој *три* епископа (Герасим Петрановић, Доситеј Јовић и Владимир Боберић). Најистакнутији између њих био је *Герасим Петрановић* (1874–1906) који је и најдуже управљао овом епархијом. За време свога дугог живота, живео је 86 година, Петрановић је заузимао у цркви и друштву разне положаје. У Бечу је провео две године, где је надзирао штампање богослужбених књига, које је аустро-угарска влада наложила да се штампају, да би се тако потиснуле из употребе богослужбене књиге које су долазиле из Русије. Штампање ових књига почело је 1852. године. Са Петрановићем је коректуру ових књига вршио земунски прота Савиш до 1864. године, када је умро, а после је на његово место дошао Никанор Грујић²³⁵⁹.

Петрановић је посвећен за епископа 1874. године, а устоличен је 26. маја. Он је био вредан и ревностан архипастир, човек и учен и родољубив. Основао је конзисторију, редовно издавао *Шематизам* своје епархије и основао разне закладе: закладу за занате, закладу манастира Савине и закладу за сиромашну школску децу.

²³⁵⁷ Бошко Стрика, *Далматински манастири*, стр. 72.

²³⁵⁸

²³⁵⁹ *Автобиографија Никанора Грујића* (Богословски гласник, год. IV, књ. VII, 1905, стр. 110)

Петрановић је „уредио епархију тако да може бити углед већим и богатијим, као и својим цијелим архипастирским животом“²³⁶⁰.

Герасим Петрановић се бавио и књижевним и научним радом. Од 1862. до 1871. године уређивао *Српско-далматински магазин*, који је основао његов брат Божидар и који је био први часопис на нашем језику у Далмацији. Објавио је преведене проповеди у збирци *Добри пастир*, написао је и *Побожна размишљања при слушању литургије*, 1859. године објавио је *Повјест манастира Драговића*²³⁶¹.

Умро је 18. априла 1906. године у Котору, а сахрањен је у манастиру Савини. У некрологу, који му је посветио *Богословски гласник* (год. V, књ. IX, 1906, стр. 443-444) оцртан је пастирски и људски лик епископа Петрановића овако: „Примеран живот његов блистао је и блистаће савременицима и потомцима особито са овим врлинама: *побожношћу*, том првом врлином доброг пастира, која се огледала у свему бићу епископа Петрановића и која је налазила најбољег израза у његовој љубави према цркви: *љубављу* према ближњима, а особито према своме народу и својој духовној пастви. Љубав његова изражавала се у *скромности* и *самопрегорењу* без чега се права љубав ни замислити не да, у *дарежљивости* којом је помагао сиротињу и подстицао културни напредак у народу, чему је сведок између осталих примера и *Фонд* којег је основао за издржавање занатлија на наукама за напредне и вештачке занате. Љубав његова нашла је великога израза у његовом раду. Радом својим заузео је видније место у српској књижевности, особито богословској.“

Петрановића је наследио *Доситеј Јовић* (1908–1910). Рођен је у Дрнишу 16. октобра 1856. године. Пре постављања за епископа био је игуман манастира Крке и присједник Задарске конзисторије. За епископа је посвећен у Бечу 1908. године, а устоличен је у Котору на Духове 1909. године. „Пореметивши умом одузео је себи живот.“²³⁶² Наследио га је *Владимир Боберић* (1912 – 17. фебруара 1918). До Боберићевог доласка управљао је бококторском епархијом протојереј *Душан Васиљевић*. Боберић је рођен 3. новембра 1873. у Српској Кларији, у Банату, где му је отац био свештеник. По мајци је био у сродству са патријархом Самуилом Маширевићем. Свршио је гимназију, а затим богословију у Сремским Карловцима. Сарајевски митрополит Никола Мандић довео га је био у Сарајево, где је био вероучитељ на државној гимназији. Замонашен је у манастиру Озрену. У овоме манастиру је био посвећен у све свештеничке чинове до епископског. Када је постао протосинђел постављен је за професора српске православне богословије у Рељеву код Сарајева. Једно време је вршио и дужност ректора богословије.

За бококторског епископа је именован 10. октобра 1911, али није одмах посвећен. Умро је у Будимпешти 17. фебруара 1918. године. Тело му је пренео брат, прота Милан Боберић, у Врањево, где је и сахрањен ... Боберић је био добар познавалац и црквеног појања и световне музике. „Од њега су изашли неколики музички комади, који одају дар и спремину овога композитора.“²³⁶³ Био је добар проповедник. За ниже разреде гимназије саставио је *Катихизис*.

Наследник Боберићев био је *Кирило Митровић*, који је постављен за бококторског епископа 7. новембра 1920, а устоличен у Котору 28. фебруара 1921. године. Пре него што је, 28. маја 1908, био посвећен за епископа захумско-рашког, био је професор Задарске богословије и архимандрит манастира Острога.

²³⁶⁰ Нићифор Дучић, *Историја српске православне цркве*, стр. 313.

²³⁶¹ Радослав Грујић, *Герасим Петрановић (Народна енциклопедија СХС, III, стр. 332)*

²³⁶² Бошко Стрика, *Далматински манастири*, стр. 202.

²³⁶³ *На истом месту*, стр. 205.

VI. ГЛАВА: СПЦ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Крај Првога светскога рата дочекала је Српска православна црква са великим губицима: од око 3000 свештеника, колико их је било у почетку овога рата, умрло их је и нестало 1.056, дакле више од једне трећине. Пут који је наше свештенство морало да прође за време овога рата био је веома тежак и трновит²³⁶⁴. Када је престао рат наша Црква се нашла пред целим низом крупних проблема, али и са великом надом да ће време, које је настајало, и олакшати и убрзати њихово решење. Када је рат завршен и створена заједничка држава Срба, Хрвата и Словенаца нашли су се скоро сви делови до тада раскомадане наше Цркве у једној држави и под једном влашћу. Стварању ове државе наше свештенство је допринело веома много: ниједан наш друштвени ред није дао процентуално већи број жртава од нашега свештенства, које је веровало да ће нова држава, приликом решавања проблема Цркве, имати то у виду.

1. УЈЕДИЊЕЊЕ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ

Стварање државе Срба, Хрвата и Словенаца, која је обухватала скоро све крајеве у којима Срби живе, омогућило је *уједињење* свих наших *покрајинских цркава*. После низа деценија, живећи под различитим историјским околностима и, једним делом, под туђинском државном влашћу, и носећи се са разним невољама, нашли су се сада скоро сви делови некадашње Пећке патријаршије заједно. Изван граница нове државе, а тиме и изван уједињене СПЦ, остали су само Задар, Скадар и Будим, градови који су у нашој црквеној и националној историји играли важну улогу.

Припреме за проглашење уједињења свих српских црквених области у једну целину трајале су од 31. децембра 1918, када се у Срем. Карловцима састала конференција представника свих делова СПЦ, па до 26. маја 1919, када је збор свих српских православних епископа одлучио да изврши црквено уједињење. За ово време свршене су биле потребне предрадње, да би се уједињење свих наших црквених области извршило канонским путем. Иако су сви делови наше Цркве, преко својих представника, изјавили жељу да се уједине, било је потребно да се уреде односи са оним несрпским православним црквама под чију су јурисдикцију потпадали поједини делови наше цркве.

На конференцији од 31. децембра 1918. била је прочитана одлука босанско-херцеговачких епископа, донета 14. децембра 1918. године, да желе да се уједине са осталим деловима наше Цркве. И Свети синод Карловачке митрополије донео је такође, одлуку о уједињењу, која је прочитана на овој конференцији. Митрополит Црне Горе, Митрофан Бан, није могао присуствовати овој конференцији због болести, али је, почетком 1919. године, одобрио црквено уједињење. На уједињење је, 13. марта 1919, пристао и Свети архијерејски сабор СПЦ у краљевини Србији²³⁶⁵.

Да би се уједињење СПЦ могло брже извршити одржана је од 24. до 28. маја 1919. друга конференција представника наших покрајинских цркава, којој је председавао митрополит Митрофан Бан. На овој конференцији потврђена је одлука о уједињењу и изабран Одбор, који је назван *Средишњи архијерејски сабор уједињене српске цркве*. Председник овога одбора био је опет Митрофан Бан. Овај Одбор је требало да припреми све што је било потребно за остварење црквеног уједињења. Мандат овога Одбора требао је да траје до избора патријарха, а задатак му је био да „представља и

²³⁶⁴ Михаило И. Поповић, *Историјска улога Српске цркве у чувању народности и стварности државе*, стр. 166-167.

²³⁶⁵ Драгослав Страњковић, *Уједињење СПЦ и обнова Пећке патријаршије 1918. до 1922. године* (Гласник СПЦ, април 1962, стр. 140).

заступа целокупну уједињену СПЦ састављену из свих покрајина; да буде *Извршни орган* свих архијерејских конференција; припреми потребан материјал за организацију уједињене СПЦ која ће се звати Српска патријаршија и да спреми потребан материјал за избор патријарха; затим да отклања све сметње у текућим пословима свих црквених области и да по потреби сазове конференцију свих српских православних епископа²³⁶⁶. У својој заједничкој *посланици* свим православним Србима, упућеној за Духове 1919. године, епископи истичу да су „једногласно утврдили духовно, морално и административно јединство свих наших обласних цркава у једну велику СПЦ“²³⁶⁷.

Епископи су, сасвим умесно, нашли да је потребно да се уреде канонски односи и са Буковинско-далматинском митрополијом и са Цариградском патријаршијом. Наша црква у Далмацији и Боки Которској била је саставни део Буковинско-далматинске митрополије, а наше епархије Јужне и Старе Србије и Босне и Херцеговине биле су, канонски, под влашћу Цариградске патријаршије. „Како су епископије далматинско-истријска и бококоторска биле још увек у саставу православне Буковинско-далматинске митрополије, ваљало је ту митрополију раздружити, с разлога што је Далмација припала краљевини Југославији, Буковина пак краљевини Румунији, а према канонском начелу морају се црквене границе поклапати са државним границама.“²³⁶⁸

Епископ далматински Димитрије Бранковић и др Војислав Јанић послани су, 17. октобра 1919, у Румунију са задатком да ову ствар уреде. Митрополит буковинско-далматински, др Владимир Репту, није се дао лако склонити да отпусти наше области из канонске везе. Указивао је на то да би се могло десити да Далмација потпане под Италију, „па би се онда морала створити православна италијанска црква“²³⁶⁹. Српској делегацији је ипак пошло за руком да склони митрополита Репту да он, 9. новембра 1919, у Букурешту изда *отпусни лист* да се ове обадве епархије могу припојити Карловачкој митрополији, „обећавајући да ће уобичајену грамату, потврђену митрополитским печатом, којег није имао код себе, послати на надлежна места“²³⁷⁰. Свети синод Карловачке митрополије је, 20. децембра 1919, примио ове обадве епархије у канонску везу.

И преговори са Цариградском патријаршијом завршили су се успешно. Пошто је патријарх Герман V поднео оставку 1918. године, преговори са Светим синодом били су завршени 18. марта 1920. године. Свети синод Цариградске патријаршије „радо усваја, одобрава и даје свој благослов за црквено ослобођење од њене власти и присаједињене аутокефалној уједињеној православној српској цркви митрополија које су до данас биле под њеном управом...“²³⁷¹ Свети синод је тада одлучио да се ова његова одлука замени „канонским патријаршиским и синодалним томосом у року од три месеца од избора новог васељенског патријарха“.

Одлуку епископа СПЦ да се уједине у једну целину прогласио је регент Александар краљевским указом од 17. јуна 1920, „да би се у живот спровело уједињење СПЦ у краљевини нашој“²³⁷². Званични назив српског патријарха био је „српски патријарх православне цркве краљевине Срба, Хрвата и Словенаца“²³⁷³. Свечано уједињење СПЦ проглашено је 12. септембра 1920. на дан свих српских светитеља у саборској дворани патријаршијског двора у Сремским Карловцима. Шеснаест дана касније, 28. септембра 1920, Свети архијерејски сабор уједињене СПЦ изабрао је

²³⁶⁶ *На истом месту.*

²³⁶⁷ *На истом месту.*

²³⁶⁸ Бошко Стрика, *Далматинско-истарска епархија (у Далматински манастири, стр. 73).*

²³⁶⁹ *На истом месту, стр. 75.*

²³⁷⁰ *На истом месту, стр. 76.*

²³⁷¹ Драгослав Страњаковић, *На истом месту, стр. 141.*

²³⁷² *Црквено законодавство СПЦ, I, Београд 1926, стр. 17.*

²³⁷³ *Гласник СПЦ, број 18 од 15. септембра 1940, стр. 685.*

дотадашњег митрополита Србије, *Димитрија Павловића*, за *првог* патријарха обновљене Српске патријаршије. Влада, међутим, није признала овај начин избора српског патријарха, него је, 23. октобра 1920, издала *Уредбу о избору првог патријарха уједињене СПЦ*²³⁷⁴. Истог дана објављена је и *Привремена уредба о Српској патријаршији*, која има само пет чланова²³⁷⁵.

Уредба о избору првог српског патријарха одређује да се он бира од стране Изборног сабора између *тројице* кандидата, које предложи Свети архијерејски сабор. У Изборни сабор, осим епископа и свештеника, уведен је и цео низ високих државних функционера иако се унапред није могло бити сигурно да ће они моћи увек бити православне вере што је, уосталом, истакнуто у 19. тачци 3. члана ове Уредбе. Изборни сабор је сазивао краљ својим указом, а на предлог министра вера, који је састављао и списак лица која се позивају на сабор. Изборни сабор је могао радити пуноправно када је присутно више од половине чланова (чл. 9). Избор је вршен тајним гласањем, а потврђивао га је краљ на предлог министра вера (чл. 18). Типично је за ову уредбу то да је њоме јасно показано да држава не жели да се лиши свога утицаја на цркву. Чак је и церемонијал устоличења патријарха утврђивао министар вера у споразуму са Светим архијерејским сабором (чл. 21).

Према овој новој Уредби састао се Извршни сабор 12. септембра 1920, да бира од стране епископа већ једном изабраног патријарха. На дан св. Стефана Милутина за српског патријарха изабран је митрополит Димитрије. Већ идућег дана краљ је потврдио овај избор. Свечано устоличење првог српског патријарха после укидања Пећке патријаршије 1766. године извршено је у београдској Саборној цркви, а уздицање на трон пећких патријараха у Пећи тек 1924. године. „Тај чин обавио је лично шеф државе краљ Александар прочитавши том приликом историјску повелу и предавши патријарху скупочену панагију, која је после тога прелазила с једног патријарха на другога.“²³⁷⁶

Задатак новоизабраног патријарха, човека врло заслужног за цркву, био је „не само да изврши организацију СПЦ, него још више да потпуно обнови духовно јединство српског народа, да тиме цркву оспособи за нова прегнућа и извршење нових задатака у уједињеној отаџбини и новим друштвеним приликама“²³⁷⁷ ... По утврђеном обичају и реду, који се одржавао између свих православних цркава, патријарх Димитрије је о своме избору и ступању на патријаршијски престо обавестио поглаваре свих православних цркава. Обавештен је био и руски патријарх Тихон, који је, такође, признао уједињење СПЦ и њено уздицање на степен патријаршије.

Обавештена је била у Цариградска патријаршија, која је тада, због оставке и смрти патријарха Германа V, била без свога поглавара. Нови Цариградски патријарх Мелетије IV, изабран новембра 1921, одговорио је патријарху Димитрију 25. новембра и признао новог српског патријарха. Свети синод Цариградске патријаршије размотрио је, на својим заседањима од 10. до 17. фебруара 1922, новонастало стање у СПЦ и решио да се призна уздицање уједињене СПЦ на степен патријаршије. Једна посебна делегација Цариградске патријаршије, коју су сачињавали митрополит амасијски Герман и други секретар Светог синода ђакон Герман, била је одаслата у Београд са канонским писмом патријарха Мелетија IV, које је потписано 24. фебруара 1922. године. Осим канонског писма делегација је донела и *томос* о присаједињењу епархија, које су раније биле под влашћу Цариградске патријаршије. *Томос* је потписан 19. фебруара 1922, а издат је на основу споразума који је, 18. марта 1920, постигнут између

²³⁷⁴ *Црквено законодавство СПЦ*, 1, стр. 9-15.

²³⁷⁵ *На истом месту*, стр. 7-9.

²³⁷⁶ Драгослав Страњаковић, *На истом месту*, стр. 142.

²³⁷⁷ *Гласник СПЦ*, број 8-9 од 1. маја 1940, стр. 296.

Цариградске патријаршије и владе краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Цариградска патријаршија, „имајући у виду каноничност и оправданост црквеног уједињења оних црквених области које су већ политички уједињене, ради коначног јединства и хармоније у управи, ... одобрава и благосиља црквено ослобођење од патријаршијског васељенског цариградског престола и присаједињење автокефалној уједињеној православној српској цркви оних епархија које су до скора биле под његовом управом и које су горе споменуте“²³⁷⁸.

У своје канонском писму патријарх Мелетије IV, са доста тоpline и са неприкривеном љубављу према српском народу, истиче радост „што је национална борба српског народа завршена тријумфом. Њена је радост таква каква је радост мајке, која има добру децу и љубави према њима, због среће и напретка своје деце. Праведни Бог наградио је веру српског народа и увенчао оружјем правде његову праведну борбу за слободу.“²³⁷⁹ Истичући да је „у реду црквено јединство, које је заједничком одлуком преосвећених митрополита и епископа у држави Срба, Хрвата и Словенаца објављено“, патријарх вели да Свети синод и он „желећи пре свега да што више и више умножимо радост побожног српског народа, који је од Бога помилован, ми се од сада већ придружимо колико намери толико и акту Свете српске цркве уверени да ће се у своје време сагласити са нама и остали најблаженији патријарси“²³⁸⁰. Признања осталих православних патријараха уследило је иза овога признања Цариградске патријаршије.

2. ИЗВОЂЕЊЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ

Када се СПЦ ујединила нашла се она пред новим проблемима и у сасвим новој ситуацији. Нова држава је била *вишеконфесионална* држава и она је била обавезна да осигура пуну верску слободу и равноправност свима конфесијама. У прокламацији регента Александра од 6. јануара 1919. истакнуто је, да се укида *повлашћени положај* СПЦ и замењује се *равноправношћу*²³⁸¹. Према попису становништва од 31. јануара 1921. године однос конфесија у новој држави је био следећи: православни су чинили 46,6 одсто, римокатолици 39,4 одсто, мухамеданци 11 одсто, протестанти 1,8 одсто, Јевреји 0,5 одсто, остали 0,2 одсто²³⁸². Пре него што је држава приступила доношењу верског законодавства извршена је, 1921. године, анкета „између претставника вероисповести у држави, и на тај начин у основу свога верског законодавства државна власт метнула је гледиште и захтеве самих вероисповести“²³⁸³.

Држава је, од самог почетка, будно пазила на то да уједињену СПЦ држи под својом контролом. Она је, углавном, на целу СПЦ протегла оне законе који су пре црквеног уједињења важили за СПЦ у краљевини Србији и у којима је, у знатној мери, долазила до израза самовоља државе. Већ 13. децембра 1920. године донета је *Уредба* о централизацији управне и судске власти у српској патријаршији. Допуне и измене ове Уредбе објављене су 12. јуна 1921. године. Ова је Уредба била врло важна, јер се њоме, по члану 16, „стављају ван снаге све оне одредбе посебних закона, односно црквено-автономних уредаба, које се овој Уредби противе“²³⁸⁴. На целу цркву протегнут је *Закон о црквеним властима источне православне цркве* од 27. априла 1890, који је донет за СПЦ у Србији и од 1890. до 1910. године мењан и допуњаван *пет* пута.

²³⁷⁸ Гласник СПЦ, број за април 1962, стр. 145.

²³⁷⁹ На истом месту, стр. 144.

²³⁸⁰ На истом месту.

²³⁸¹ Сергије Троицки, *Верска политика Краља Ујединитеља* (Летопис Матице српске, књ. 343, св. 1, 1935, стр. 13).

²³⁸² На истом месту, стр. 6.

²³⁸³ На истом месту, стр. 8.

²³⁸⁴ Црквено законодавство СПЦ, I, стр. 23.

Уредба о Светом архијерејском сабору и о Светом архијерејском синоду донета је 24. децембра 1920: Сабору и Синоду се признаје највиша власт у пословима вере, богослужења, црквеног поретка и унутрашње управе цркве уопште (чл. 4).

Уредба о устројству Министарства вера, донета 31. јуна 1919, ставила је СПЦ под државну контролу у свим верско-политичким пословима, у колико спадају у круг државне делатности²³⁸⁵. Ова контрола државе јаче је погодила СПЦ, него римокатоличку и исламску верску заједницу, јер је у члану 3 ове Уредбе речено да министар вера врши у Србији и у Црној Гори „сву управну власт у врховној инстанци“. На оне делове СПЦ који су били у саставу аустро-угарске Монархије, а припадају Босни и Херцеговини, државна контрола у овом облику протезала се само на „део највише врховне власти у верско-политичким пословима, који су пре слома аустро-угарске Монархије спадали у делокруг царско-краљевског Министарства богоштовља и наставе“²³⁸⁶. За подручје Хрватске и Славоније речено је да под управни делокруг Министарства вера спадају само они послови „који су или на основу привилегија спадали у делокруг бившега краља или су према постојећим прописима придржани владару као врховном носиоцу извршне власти у држави“²³⁸⁷.

Извођење организације и уједначење законодавства СПЦ није био нимало лак посао. Он се није могао изводити брзо. Уредба од 23. октобра 1920. године остала је дуго на снази и регулисавала је само рад највиших средишњих управних власти, „сва остала епархијска и црквено-општинска организација остала је нетакнута, као и сви ранији законски прописи и Уредбе појединих црквених области“²³⁸⁸. Тек крајем 1927. године био је спремљен *пројект Закона о СПЦ*, али тада није био озаконен.

Пројект овога Закона био је израђен споразумно између Светог архијерејског сабора и владе и требало је да буде озаконен. Министар правде је, међутим, овај пројект изменио без питања Светог архијерејског сабора. Ово је подстакло Свети синод СПЦ да се, 29. маја 1929, обрати председнику Министарског савета, генералу Петру Живковићу, једном представком и изрази своје незадовољство због овога поступка министра правде. Износећи своје примедбе на самовољни пројект министра правде, Свети синод истиче да се *црквени закони* „разликују од закона свих земаљских друштава и заједница, па и од закона државних“²³⁸⁹. „Црква“, вели се тамо, „ступа у област права као друштвени организам, који има у себи своје *сопствено* јуридикчко уређење и као такав стоји у одређеном положају према државама и према разним верским заједницама, не мењајући своје битно уређење.“²³⁹⁰

Свети синод СПЦ био је сасвим свестан и природе новог стања у коме се црква нашла после државног уједињења и свих тешкоћа које је требало савладати при регулисању односа са државом. Свети архијерејски сабор је „у току последњих десет година непрекидним преговорима са краљевском владом старао се, да се дође до што бољег пројекта Закона о СПЦ, те је на основу брижљиво прибраних података из свих области и темељитог проучавања свих прилика и потреба израђен текст законског пројекта, који је споразумно између краљевске владе и Светог архијерејског сабора усвојен и указом Његовог Величанства Краља упућен прошле године на озаконјење“²³⁹¹.

²³⁸⁵ *На истом месту*, стр. 1.

²³⁸⁶ *На истом месту*, стр. 2.

²³⁸⁷ *На истом месту*.

²³⁸⁸ *Народна енциклопедија СХС*, IV, стр. 356.

²³⁸⁹ *Гласник СПЦ*, број 11 од 14. јуна 1929, стр. 161.

²³⁹⁰ *На истом месту*.

²³⁹¹ *На истом месту*.

У свој пројект Закона о СПЦ министар правде је „унео и такве одредбе, које не само ограничавају и присвајају вековима загарантовану природну власт цркве, него се и противе основним начелима православне Цркве“²³⁹². Свети синод је изнео низ приговора на пројект министра правде: протезање Закона о Главној контроли и Државном рачуноводству на цркву; црква тражи да она управља црквеним задужбинама и да има обезбеђене сталне и сигурне материјалне изворе и „бар један минимум приреза“; тражи се да црква наплаћује таксе „за оне црквене радње, које се врше искључиво у унутрашњем црквеном делокругу и које радње немају никакве везе са државним органима и државним пословима“²³⁹³. Измене министра правде „не дају цркви ни издалека ону потребну гаранцију, коју она треба да има над верском наставом, као црквеним учењем“²³⁹⁴.

Црква је тражила и веће учешће у постављању наставника на Православном богословском факултету. У министровом пројекту је била употребљена реч „саслушање“ мишљења цркве. По схватању Светог синода тај израз „нема скоро никаквог значаја, како је досадашња пракса показала. Црква би се задовољила када би место тога израза био изнет израз ‚споразум или сагласност‘“²³⁹⁵. Нови пројект одузима цркви право оснивања црквено-просветних и добротворних установа. Све духовне школе, „па чак и њихов наставни програм, стављају се у зависност од одобрења господина министра просвете“²³⁹⁶. Црквени брак као св. тајна треба да буде заштићен, а о материјалним потраживањима за имовину у Србији и Црној Гори треба да се државне и црквене власти споразуме.

Свети синод истиче, да се министар правде меша и у унутрашње уређење цркве и тиме „очевидно негира сам ону сенку самоуправе црквене, коју предвиђа својим пројектом, и у коме дозвољава, код њене прве темељите организације, само саслушање и ништа више“²³⁹⁷. ... Овај Закон је био за цркву веома важан, јер је на основу њега требало да буде донет *Устав* СПЦ, који, истиче Свети синод, „не може нико доносити сем надлежне највише власти која ће, разуме се, тај свој Устав надлежним путем поднети на потврду државној власти“²³⁹⁸. Истичући да се црква не може сагласити са поменутиим законским пројектом министра правде, Свети синод тражи да се загарантује цркви „право сарадње на доношењу у будућности државних закона, који се ње тичу“²³⁹⁹.

Закон о СПЦ донет је 8. новембра 1929. године. Из текста овога Закона се види да су примедбе Светог синода, поднете председнику владе, знатним делом усвојене. Остало је било на томе да Свети архијерејски сабор изради текст Устава СПЦ, који је министар правде требало да поднесе краљу на озакоњење. Од дана потписивања Закона о СПЦ „форсираним темпом настављен је рад на реорганизацији наше цркве и доношењу црквеног Устава, чији је пројект требао да изради Свети архијерејски сабор ... Десет година се не само колебало, него испитивало и прерађивало, те је овај пројект, резултат дугог размишљања и комбиновања, до сада неколико измена претрпео и више или мање постао познат нашој јавности.“²⁴⁰⁰

Законом о СПЦ одвојена је СПЦ од државе. Ово одвајање било је више на чисто финансијском плану. На бројним подручјима, веома важним за живот и рад цркве,

---

²³⁹² На истом месту.

²³⁹³ На истом месту, стр. 163.

²³⁹⁴ На истом месту.

²³⁹⁵ На истом месту.

²³⁹⁶ На истом месту.

²³⁹⁷ На истом месту, стр. 164.

²³⁹⁸ На истом месту.

²³⁹⁹ На истом месту.

²⁴⁰⁰ Гласник СПЦ, број 21 од 14. новембра 1930, стр. 324, 325.

држава је и даље задржавала контролу. Црквена имовина, њезини фондови и задужбине, остали су и даље под врховним надзором државе, која је себи задржала право да и даље врши експропријацију преостале црквене имовине (чл. 2). Краљ је и даље себи задржао право да потврђује или не потврди избор епископа и патријарха (чл. 8). Пошто је у међувремену било укинута Министарство вера, предлоге је подносио владару на потврду министар правде. Министарство просвете је и даље вршило надзор над аутономним црквеним духовним школама. Оно је давало одобрење за њихово оснивање и за наставни план (чл. 19). Министар просвете је прописао наставно градиво и наставне планове „узимајући у обзир потребу верског васпитања по предлогу Светог архијерејског сабора (чл. 17)²⁴⁰¹. Иако је црква била одвојена од државе, држава није хтела да се одрекне свога удела и утицаја на избор патријарха СПЦ. Закон о избору патријарха СПЦ од 6. априла 1930. године²⁴⁰² копија је *Уредбе* о избору првог српског патријарха²⁴⁰³, и осигурава владару и држави доста велики утицај на избор патријарха.

Држава је изашла у сусрет СПЦ у материјалном погледу: одређена је стална материјална помоћ цркви, званична црквена преписка ослобођена је од плаћања поштанских такси. Црква је имала право на накнаду „за потраживања која припадају СПЦ у Србији и Црној Гори“ (чл. 22). Ни висина државне помоћи цркви ни висина материјалне накнаде, коју је држава требала да да цркви, нису били одређени. О томе се требало тек договорити. Држава је дозволила цркви да разрезује тзв. „патријаршијски прирез“ на држављане православне вере. Овај прирез су прикупљали државни органи и предавали га цркви у тромесечним ратама. За извршење на законима основаних одлука и пресуда црквених власти „све државне и самоуправне власти дају на захтев црквених власти своју административну помоћ. Црквени судови у циљу извођења доказа могу тражити правну помоћ редовних судова“ (чл. 6).

Нови Устав СПЦ од 3. септембра 1931. ступио је на снагу 24. новембра 1931. објављивањем у „Службеним новинама“ Краљевине Југославије. У року од *две године*, од дана ступања на снагу овога Устава, требало је да се изврши организација црквено-јерархијских и црквено-самоуправних тела и органа СПЦ (чл. 265 Устава). Ова се организација морала изводити постепено у складу са доношењем нових уредаба и прописа. До 1. марта 1932. требало је да се изврши нова арондација епархија.

Према члану 12 Устава СПЦ постојале су следеће епархије: београдско-карловачка са седиштем у Београду, која је била директно потчињена патријарху, 2) банатска са седиштем у Вршцу, 3) бањалучка са седиштем у Бањалуци, 4) бачка са седиштем у Новом Саду, 5) браничевска са седиштем у Пожаревцу, 6) горњокарловачка са седиштем у Плашком односно у Карловцу, 7) дабро-босанска са седиштем у Сарајеву, 8) далматинска са седиштем у Сплиту (али је, привремено, било задржано седиште у Шибенику), 9) загребачка, новооснована, са седиштем у Загребу, 10) зворничко-тузланска са седиштем у Тузли, 11) злетовско-струмичка са седиштем у Штипу, 12) жичка са седиштем у Краљеву, 13) нишка са седиштем у Нишу, 14) охридско-битољска са седиштем у Битољу, 15) пакрачка са седиштем у Пакрацу, 16) рашко-призренска са седиштем у Призрену, 17) скопљанска са седиштем у Скопљу, 18) тимочка са седиштем у Зајечару, 19) захумско-херцеговачка са седиштем у Мостару, 20) црногорско-приморска са седиштем на Цетињу и 21) шабачка са седиштем у Шапцу.

Укинуте су епархије: бихаћка, боко-которска, захумско-рашка и пећка, а охридска и битољска су спојене у једну. Под јурисдикцијом СПЦ биле су следеће епархије у иностранству: православна чешка епархија са седиштем у Прагу, српска православна

²⁴⁰¹ *Црквено законодавство СПЦ*, II, Београд 1931, стр. 5-14.

²⁴⁰² *На истом месту*, стр. 14-19.

²⁴⁰³ *Црквено законодавство СПЦ*, I, стр. 9-16.

црква у Сједињеним Америчким Државама и Канади, мукачевско-прјашевска епархија у Прикарпатској Русији у Чехословачкој републици, са седиштем у Мукачеву, српска православна епархија задарска са седиштем у Задру и српски православни викаријат у Скадру са седиштем у Скадру (чл. 13. Устава СПЦ).

Спроводбеном наредбом Светог архијерејског сабора од 29. децембра 1931. године одређено је како се има извршити ова арондација епархија и шта која епархија треба да да другој, а шта од друге да добије²⁴⁰⁴. Епархије скопска, дабро-босанска, загребачка и црногорско-приморска добиле су титулу митрополија ... Укинуте епархије нису имале неку нарочиту улогу у прошлости наше цркве. Охридска епархија, после укидања Охридске архиепископије 1767. године, постојала је тек од 1857. године. После оснивања бугарске Егзархије 1872. године Турци су дозволили да у Охриду може бити бугарски епископ, који је 1876. године, после избијања руско-турског рата, морао да напусти Охрид, али се вратио 1890. године. Од ослобођења Јужне Србије 1912. године овом је епархијом управљао Варнава Росић, а 1921. године изабран је за њезиног епископа др Николај Велимировић. Године 1922. за битолског епископа је изабран Јосиф Цвијовић. Бихаћка епархија је била саставни део бањалучко-бихаћке митрополије, која је основана 1900. године. Пећка епархија је била основана после 1912. године: за њезиног првог епископа изабран је др Гаврило Дожић, који је, после смрти Митрофана Бана, постао цетињски митрополит. После 1918. године овом је епархијом до 1926. године управљао рашко-призренски епископ Михаило Шиљак, а тада је за њезиног епископа изабран Јеротеј Гавриловић, који је резидирао у Пећи. Боко-которска епархија је 7. новембра 1920. добила за епископа Кирила Митровића, а за његовог наследника, у захумско-рашкој епархији, изабран је др Нектарије Круљ.

3. УНУТРАШЊИ ЖИВОТ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ

Од проглашења црквеног уједињења па до почетка Другог светског рата одвијао се унутрашњи живот СПЦ доста динамично: после уједињења дошло је постепено сљубљивање појединих делова цркве, који су вековима живели одвојено. У првим годинама после Првог светског рата, док није било донето ново црквено законодавство, СПЦ је формално била у истом односу према држави у каквом је била у Србији и Црној Гори до уједињења. Одвајање цркве од државе није ослободило цркву од државне контроле. Сергије Троицки је, сасвим тачно, указао на то да је држава, и преко министра правде и преко министра просвете, увек могла да стави своје вето на одлуке цркве. Ово је важило нарочито за патријаршијски и црквено-општински прирез. „Одобрење или неодобрење приреза може да служи (а у колико је познато у ствари и служи) као врло ефикасно сретство у рукама државне административне власти, да би давала zgodни за себе правац црквеној политици, ма да тај правац не би одговарао правим црквеним интересима. И на тај начин чини илузорном црквену аутономију.“²⁴⁰⁵

Увођење црквених општина била је новина за Србију и Црну Гору. Организација, живот и рад ових општина, иако су били донекле слични црквено-школским општинама на територији бивше аустро-угарске монархије, нису били исти са њима. Из одредаба Устава СПЦ, који говоре о њима (чл. 172. до 200. Устава СПЦ), види се да је било доста могућности за конфликт између парохâ и чланова црквено-општинских тела, која су могла доћи у искушење да прекорачују своја права и дужности. Замишљене да световњаке уведу у активнији живот и рад цркве, црквене општине су се

²⁴⁰⁴ *Црквено законодавство СПЦ*, III, Београд 1933, стр. 128-137.

²⁴⁰⁵ Сергије Троицки, *О устројству црквених општина у Српској патријаршији* („Светосавље“, новембар-децембар 1940, стр. 26)

могле преобратити у места где се одвија борба која са црквеним животом и интересима нема везе.

Сви чиновници црквених надлештава и установа морали су, исто као и државни чиновници, полагати *заклетву верности краљу*. Одредбе о потврђивању избора патријарха и епископа прешле су у Устав, а држава се обавезала да патријарху даје по 35.000 динара месечно и да му даје уз то и аутомобил и друга средства према његовом високом положају. Овим је држава била привезала патријарха за себе. У члану 48. Устава СПЦ стоји: „...Односна сума ће се уносити сваке године у државни буџет независно од државне субвенције, коју држава буде давала СПЦ...“ Овај упадљиво повлашћени положај патријархов одраз је старе традиције *српске државе* у којој је патријарх био прва личност до краља и уживао нарочито поштовање. По своме високом положају патријарх је био члан *Крунског савета*. Истовремено он је и највећи законити представник СПЦ пред државом, која више није била чисто православна. Патријарх „врши главне црквене обреде за краља и краљевски дом, лично или преко овлашћеног свештеног лица“ (чл. 49, тачке 2, 7 Устава СПЦ).

И после одвајања цркве од државе краљ је, на предлог министра правде, а у споразуму са патријархом и са пристанком Министарског савета, постављао 12 лица – световњака – чланова Патријаршијског управног савета (чл. 77 Устава СПЦ). Није се овде водило рачуна о томе да у држави која је била вишеконфесионална може настати моменат да и председник Министарског савета и министар правде буду верници неке друге хришћанске вероисповести или, и то је било могуће, верници ислама. Устав СПЦ није се могао мењати без пристанка и одобрења министра правде (чл. 278). Полазило се од тога, и веровало се да је тако, да су *Закон* о СПЦ од 8. новембра 1929. и *Устав* СПЦ од 3. септембра 1931. дали СПЦ *аутономију* (чл. 1 Закона о СПЦ и чл. 7 Устава СПЦ), која је, на нецрквено-религиозном плану, добила своју пуноћу у *Патријаршијском савету* и у његовим органима. Патријаршијски савет је сматран самоуправним телом и био „врховно уредбодавно претставништво у пословима спољашње црквене управе“ (чл. 76 Устава СПЦ). По званичном схватању цркве самоуправна тела „не доносе само и једино управна акта и не врше само конкретне управне радње, већ имају у принципу и власт доношења генералних норми. Без тога овлашћења она би имала само да извршују туђе одлуке, па се тада не би могло говорити о некој самоуправи. Те норме називају се статути, правилници, уредбе и томе слично, а регулишу у ствари исту материју као и закони иако се не називају тим именом. Због тога се самоуправа назива и *аутономијом*, што значи, да црква наша има овлашћење да доноси сама за себе уредбе, правилнике, расписе и наредбе“ (чл. 39 Устава СПЦ), као што смо то горе видели, говорећи о самоуправним телима²⁴⁰⁶.

Према Уредби о сталној државној помоћи СПЦ од 7. јуна 1939. ова је помоћ износила 68,700.000 динара²⁴⁰⁷. Требало је да се ова сума уноси у државни буџет почевши од 1940/41. буџетске године, а исплаћивала би се у месечним ратама преко Поштанске штедионице: у буџет Министарства правде уносило би се 60,251.284 динара, а у буџет Министарства просвете 8,448.752 динара. Патријаршијски управни одбор био је дужан да Министарству правде и Министарству просвете подноси годишњи извод о утрошку државне помоћи. Према државном буџету за 1934/35. годину држава је давала за *пет* верских заједница, свега 13,864.944 душа, 98,967.357 динара. Од тога је отпадало на православне (6,785.501 душа) 45,134.630 динара или 45,58 одсто према 48,70 целокупног становништва²⁴⁰⁸.

²⁴⁰⁶ *Гласник СПЦ*, број 17 од 1. априла 1940, стр. 245.

²⁴⁰⁷ *Гласник СПЦ*, број 14 од 27. јуна 1939, стр. 334.

²⁴⁰⁸ *Гласник СПЦ*, број 5-6 од 12. априла 1937, стр. 153.

Трзавице између цркве и државе, којих је морало бити, повећале су се после Споразума Цветковић–Мачек, којим је знатан део територије СПЦ потпао под власт Бановине Хрватске. Иако је Влатко Мачек, на свечаном ручку код патријарха Гаврила Дожића, 14. октобра 1939, истицао да су Хрвати „водили десет година борбу, будите уверени нити против Срба, нити против словенства; водили смо борбу за признање наше националне индивидуалности, и када смо ту успели, сада више нема борбе, сада можемо пуном паром да загазимо у словенство и у југословенство“²⁴⁰⁹, – ипак је било тешкоћа и трзавица између СПЦ и нове власти. На њих је, иако уздрживо, указано и у *Посланици* Светог архијерејског сабора за Божић 1940. године ... „Свети архијерејски сабор“, вели се тамо, „зна да приликом преуређаја бивају и поремећаји и неправде, јер и до њега допиру с многих страна вапаји незадовољства; али верује да на томе не може и неће остати, јер чврсто верује да српска крв, проливена за стварање и величину ове отаџбине, за народно и државно јединство није узалуд проливена; верује да животи принесени на жртву за ослобођење све браће Срба, Хрвата и Словенаца, не могу бити презрени, него да је надчовечанским напорима стечена једнакост и слобода за сваког брата у домовини.“²⁴¹⁰

Ове, највише материјалне, несугласице између цркве и државе, ма колико да су биле важне, нису за цркву биле ни најважније ни најопасније. Она идејно-духовна атмосфера која је стварана на разне начине, и она струјања, која се обично називају „духом времена“, била су, за цело време, не само несклона цркви него према њој и офанзивно непријатељски расположена. На заблуде и опасности оваквих схватања указивао је, веома речито, и патријарх Варнава. Он је писао: „Запамтите још и то: не треба ићи само за једним веком. Треба ићи са свим вековима. Сви људи имају дужност, као и појединац, да враћају век на своје место, да га доводе у склад са непроменљивим законима, који су претходили и људима и вековима. Те су непроменљиве законе признавали сви добри духови свих времена.“²⁴¹¹

Шта је тај „дух времена“ доносио нашој цркви види се, поред осталог, и из *Предлога закона о одвајању цркве од државе*, који је 1. фебруара 1933. др Никола Кешелевић, син једног српског православног свештеника, поднео Народној скупштини²⁴¹². У овоме *Предлогу* се тражило не само одвајање цркве од државе, што је већ законом било учињено, него да се „свештеници свих рангова и свих вера“ сматрају само као *обична лица*, која „имају исте обавезе и дужности као и сви остали грађани“ (чл. 2). Тражи се, члан 3, да у Југославији постоје само *лаичке школе*: „Све школе, болнице, забавишта и друге установе ма какве врсте, које су припадале ма каквој верској заједници, прелазе у државне руке.“ Сва црквена имовина, „сем оне која је потребна ради службе божије“, постаје државна својина „без накнаде“ и треба да буде подељена у року од једне године када се овај предлог озакони. Уводи се обавезни грађански брак. „Сва лица у будуће закључиваће и раскидати брак код општинских судова бесплатно. Ово важи и за она лица која су у браку склопљеном у цркви“ (чл. 4). „Све регистре рођених, умрлих, венчаних водиће општинске управе а досадашњи регистри морају одмах бити предати тим установама“ (чл. 5). „Свештеници свих вера, који су то сада били и буду, казниће се строгим затвором од две до 6 година, ако би се огрешили о параграфе овога закона или ма на какав начин радили против његових одредаба. Остала лица за исте грешке казниће се строгим затвором од 1 до 3 године“ (чл. 6).

²⁴⁰⁹ *Гласник СПЦ*, број 1-2 од 4. јануара 1940, стр. 33.

²⁴¹⁰ *Гласник СПЦ*, број 1-2 од 4. јануара 1940, стр. 5.

²⁴¹¹ Патријарх Варнава, *Традиције* („Светосавље“, децембар 1935, стр. 5).

²⁴¹² *Гласник СПЦ*, број 18 од 4. маја 1933, стр. 281-282.

Разумљиво је да је овај *Предлог* изазвао код цркве запрепашћење. У званичном коментару овога *Предлога* се вели: „...Али зар би се смели заваравати и веровати, да није искључена могућност изношења овога предлога, ма то било и доцније, поново, макар и у другој каквој форми.“²⁴¹³ Није претерао коментатор овога пројекта, који је влада одбила, када је рекао да би одузимање црквене имовине без накнаде био „један поступак позајмљен без зазора из комунистичке градине ... Од овакве претње упућене цркви, па до комунистичког уређења друштва и државе само је један корак.“²⁴¹⁴

Црква у то време није била још припремљена за борбу и на овоме фронту, али се све више припремала за њу. Патријарх Варнава је јасно видео шта се спрема и нашој земљи и нашој цркви. Видели су то и други људи из цркве. Било је јасно: борба ове врсте се није могла примити без спремљене црквене интелигенције, солидно образоване и обавештене о духовним и социјалним струјањима свога времена. У чланку *Да ли имамо православно јавно мишљење?* жали се главни орган СПЦ, да је „данас цео наш друштвени, економски и културни поредак међутим тако далеко од *духа православља*, да у њему православан човек са позитивним верским животом као и православна црква морају само да се брину за атмосферу, да у њој живе без тешкоћа за дисање“²⁴¹⁵.

Перспективе су биле врло туробне: осећало се и видело колико је јак замах антицрквених струја и безверничке делатности. „Времена су све тежа“, вели се у поменутом напису, и није искључено да црква сиђе и опет у катакомбе. Тамо би извесно дошла до јединственог православног мишљења. Али била би срамота за српско друштво, да чека на таква велика искушења, и да нађе пут за изградњу јавног православног мишљења у данашњим опасностима.“²⁴¹⁶

Опасностима, које су све више угрожавале цркву, могло се одупрети „путем стварања једног слоја вођа ... Прво православно интелигенцију снабдети *православним погледом на свет*. Омогућити да их прво она прими. Од ње тако створити једну дисциплиновану елиту, која се неће повијати тамо и амо, која неће се само препирати, него ће јединствено заступати црквено учење и православно културу. Та ће елита после друштвеним додирима, задовољењем књижевних потреба својих утицати на широке слојеве и тако ће се стварати православно јавно мишљење. Морамо веровати да је то могуће и то за кратко време“²⁴¹⁷.

Нове генерације, које су се израђивале унутар цркве, тражиле су живљу, продорнију и садржајнију активност цркве. „Црква треба да нам да целостне истине живота, чију је вредност она проверила вековном борбом са многим лажима живота. Јер наш савремени дух болује од многих сабласти живота, од многобројних интерпретација истине и преиначења Христа по облику свога духа и схватања.“²⁴¹⁸ Један тада млад човек из цркве, монах Јован Рапајић, тражио је од цркве да се ухвати укоштац са својим идејним и идеолошким непријатељима. „Црква“, писао је он, „не сме бити равнодушна према чињеници, да „Алманах савремених проблема“²⁴¹⁹ у нашој земљи издају *само* марксисти, непријатељи вере. Црква се не сме помирити са чињеницом, да са своје стране не одговара истом мером. Она не сме игнорисати идејну борбу у једноме времену које њу намеће са свих страна ... Из свега реченога следује: у цркви треба да престане оптуживање интелигенције, како је она ирелигиозна,

²⁴¹³ *На истом месту*, стр. 282.

²⁴¹⁴ *На истом месту*, стр. 284.

²⁴¹⁵ *Гласник СПЦ*, број 15-16 од 10. априла 1933, стр. 250.

²⁴¹⁶ *На истом месту*, стр. 251.

²⁴¹⁷ *На истом месту*.

²⁴¹⁸ Ђоко Слијепчевић, *О савременој мисији наше цркве* („Светосавље“ септембар-октобар 1932, стр. 237).

²⁴¹⁹ „Almanah savremenih problema“ 1936, Zagreb.

атеистичка, материјалистичка, скептична и каква већ не. Ко може бити равнодушан према битним питањима људског духа и животне оријентације.²⁴²⁰

СПЦ је, и по своме духу и по схватању свога историјског призива, била увек пријатељ науке и просвећивања. Ово обадвоје је аманет, који је она примила од Светог Саве. И после уједињења она је продужила тим путем. За образовање свештенства било је отворено *пет богословија* (Сремски Карловци, Сарајево, Цетиње, Призрен и Битољ): богословија Светог Саве спојила се са Карловачком богословијом, а у Битољу је створена нова богословија. Све су ове школе биле са интернатом. То су биле „стручне духовне школе, у којима се ученици васпитавају у духу православне вере за свештеничку, свештеномонашку службу и за више духовно образовање на Православном богословском факултету“ (члан 1 Правилника о српским православним богословијама²⁴²¹).

Брига за отварање једне више богословске школе морила је дуго СПЦ. Она је хтела да то оствари још у Карловачкој митрополији, али се то није остварило. У *Закону* о Београдском универзитету од 1905. године било је предвиђено и оснивање Богословског факултета, али није ни то остварено²⁴²². Православни богословски факултет у Београду није основан лако ни без тешкоћа. То је било 6. септембра 1920. године, „онога дана када је у канцеларији Ректората Београдског универзитета одржана прва седница Савета Богословског факултета, којој је председавао др Александар Павловић Доброклонски“²⁴²³. У првој школској години 1920/21. пријавило се за упис 142 кандидата, „од којих највећи део није испуњавао потребне услове“²⁴²⁴. Од оснивања Православног богословског факултета у Београду до његовог издвајања из састава Београдског универзитета, 1. јула 1952, дипломирало је на њему 589 студената, а од издвајања до краја 1960. године 126²⁴²⁵.

Прва Уредба о Православном богословском факултету у Београду била је објављена 11. фебруара 1921. године, а 25. октобра 1923. била је замењена другом ... Покушај са Православним богословским факултетом у Загребу није успео иако је био изабран као колегијум²⁴²⁶. Касније је један део тога колегијума прешао у Београд ... Од почетка 1926. године Православни богословски факултет у Београду је почео да издаје *Богословље*, часопис за богословску науку и књижевност, који је излазио све до 1941. године *Богословље* је било успело да око себе окупи и приличан број научника изван цркве.

Од самога оснивања Православног богословског факултета у Београду па, изгледа, све до данас, било је на врховима СПЦ утицајних фактора који су више волели *Духовну академију* старог руског типа, него факултет у саставу Универзитета. Тако је, још 1923. године, Добросав Ковачевић истицао да „изгледи нису најбољи, да је циљ промашен и да задатак неће бити постигнут. Наде на целисходност овога факултета све више слабе, бледе, губе се“²⁴²⁷ ... Факултету се замерало да слабо развија црквеност, али се превиђао његов велики духовни, научни и културни допринос цркви, која се није никада делила од народа. „И чисти обзири пастирске службе“, писао је Стеван М. Димитријевић, први декан овога факултета, „будућих свештенослужилаца, којима ће се

²⁴²⁰ Монах Јован Рапајић, *О једној књизи и поводом ње* („Светосавље“, март 1937, стр. 38, 30)

²⁴²¹ *Црквено законодавство СПЦ*, II, стр. 43.

²⁴²² Чедомир Драшковић, *Четрдесет година Богословског факултета у Београду*, (Богословље, св. 1-2, 1961, стр. 1).

²⁴²³ *На истом месту*, стр. 2.

²⁴²⁴ *На истом месту*, стр. 16.

²⁴²⁵ *На истом месту*, стр. 20.

²⁴²⁶ *Гласник СПЦ*, број 15 од 14. августа 1921, стр. 241.

²⁴²⁷ Добросав М. Ковачевић, *Богословски факултет или Духовна академија* (Гласник СПЦ, број 23 од 14. децембра 1923, стр. 354).

занављати и виша црквена јерархија, захтевали су, да се они духовно одгајају и расту под општим лучама просвете, у друштву са подмлатком осталих будућих јавних служби, са којима ће се и иначе у грађанском животу срести на заједничком пољу службе Отаџбини.²⁴²⁸

И поред не увек погодних спољних околности расцветавао се у СПЦ духовни живот уочи Другог светског рата. Осећало се на све стране да црква живи, да све више налази свој пут у новим условима и да уме да налази одговоре на питања која је живот постављао пред њу. Свети архијерејски сабор је, септембра 1931. године, разматрао питање бољега образовања *богословске* омладине. О подизању и васпитању *монашког подмлатка* Сабор је донео конкретне одлуке „под каквим би се приликама *Монашка школа* имала засновати и с каквим би сретствима своју делатност она што потпуније и што ближе циљу развила“²⁴²⁹. Донете су, овај пут, важне одлуке „о унутрашњем животу и монашкој дисциплини наших манастира“ и основан *Одбор за манастире*, који су били у тешким материјалним приликама. У манастиру Раковици, код Београда, била је основана Монашка школа, која је 1932. године била премештена у манастир Високи Дечани. Прилив у ову школу није био велики: у њу су долазили људи из Богомољачког покрета, али су они били „често пута и без основне школе или са минимумом образовања“²⁴³⁰.

Богомољачки покрет, који се доста снажно развијао у времену између Првог и Другог светског рата, зародио се био још много раније у нашем народу. Богомољаца је било и међу српским војницима на Солунском фронту. Атанасије М. Поповић казује како је, 30. марта 1918, добио од митрополита Димитрија једно писмо са Крфа у коме му пише: „Код војске на фронту, а нарочито по болницама, јавили су се такозвани *богомолци*, тј. људи прости, који знају нешто мало да читају и ревносно читају Свето Писмо. Из онога што прочитају изводе правила за најстрожији верски живот. Строго посте, посећују цркву, моле се сами Богу, презиру крадљивце, лажљивце и нарочито псоваче светиње. У војсци су се поплашили да то не буду *назарени*, јер је оно што они раде веома блиско назаренским схватањима, али су они веома чесни људи и беспрекорни војници. Чињена су по командама ислеђења и саслушавања и сав тај рад послат је мени на оцену и потребно наређење.“²⁴³¹ Митрополит је одговорио да је „таквих људи и пре рата било повише у земљи, да су они веома часни и у истини хришћани, али да их назарени као људе недовољно обавештене и неуке, због њихове богомољне ревности, врло лако привуку себи, кад нема ко да их подржи и обавести“²⁴³².

Међу богомољце су се увлачиле секте и то је било познато од самога почетка. То се дешавало нарочито тамо где свештеници нису бдили над животом и радом богомољаца²⁴³³. Због овога је Свети архијерејски сабор, септембра 1931, богомољачком покрету посветио нарочиту пажњу. Основан је био *Мисионарски курс* за оспособљавање путника-мисионара. Основана је била, исто тако, *Мисионарска каса* и донет *Правилник* о њеном руковању²⁴³⁴. У Крагујевцу је постојала *Народна хришћанска заједница*, која је издавала лист истога имена. Владика Николај Велимировић, човек врло близак богомољцима, издавао је свој *Мисионар* (велики и мали), који је много доприносио ширењу побожности у народу.

²⁴²⁸ *Богословље*, 1930, стр. 73.

²⁴²⁹ *Гласник СПЦ*, број 19 од 14. октобра 1931, стр. 300.

²⁴³⁰ Игуман Дионисије, *Монашка школа у В. Дечанима* (Гласник СПЦ, број 38-39, 1933, стр. 628).

²⁴³¹ *Гласник СПЦ*, број 19 од 23. јула 1938, стр. 493.

²⁴³² *На истом месту*.

²⁴³³ Живан М. Маринковић, *Блаженопочивши патријарх Варнава и унутрашње мисионарство у нашој цркви* (Гласник СПЦ, број 19 од 23. јула 1938, стр. 489).

²⁴³⁴ *Гласник СПЦ*, број 19 од 14. октобра 1931, стр. 300.

Парохијско свештенство, које је до уједињења наших покрајинских цркава живело под разним околностима, основало је после уједињења *Свештеничко удружење уједињене СПЦ*, које није било признато од надлежних црквених власти²⁴³⁵. Према новом Уставу СПЦ није могло постојати једно *централно* свештеничко удружење. Устав је дозвољавао само постојање свештеничких удружења по епархијама. Тачка 27 члана 63 Устава СПЦ даје право Светом архијерејском сабору да „одобрава правила удружења свештеника мирског и монашког реда, као и свих других удружења која раде на корист православне цркве, и води над њима надзор преко Светог архијерејског синода“. У складу са овим Свети архијерејски сабор је донео одлуку „да се образују *епархијска* свештеничка удружења по епархијама, а од ових да се образује један савез епархијских удружења за цело свештенство Српске патријаршије“²⁴³⁶. Свети архијерејски сабор је, 7. октобра 1932, донео Правила о оснивању свештеничких удружења²⁴³⁷.

Овим је свештенство било још више потчињено епископату, који је новим Уставом СПЦ знатно појачао своју власт у цркви. Власт епископа у цркви је неопходна, јер без епископа нема цркве, али је ово концентрисање власти у рукама епископа само још појачало незадовољство које је постојало у свештеничким редовима. Ту и тамо, иако у ограниченом обиму, почело се било испољавати оно чега се плашио Никодим Милаш оцењујући Закон о црквеним властима од 1890. године: зародила се била мисао о стварању једног чисто *презвитеријанског покрета* у нашој цркви.

Оснивање свештеничких удружења по епархијама није се негативно одразило на рад и елан нашега свештенства. Ако је пре постојао *Весник СПЦ*, лист добро и интересантно уређиван, сада су скоро свака епархија и свако епархијско удружење покренули свој властити орган, који је у своме кругу вршио веома користан посао. Монаштво је имало своју *Духовну стражу*, часопис за духовну просвету, монашки и црквени живот.

Осим *Богословља*, које је било научни часопис, у СПЦ је између два светска рата постојало још неколико часописа, који су били независни: нису били органи ни Светог синода ни свештеничких удружења, али су продубљивали српску православну мисао и били мост између наше цркве и грађанске интелигенције. И по времену свога настајања и по значају који је имао у цркви долази на прво место *Хришћански живот*, лист и веома жив и добро уређиван. Од када се појавио па све док је трајао *Хришћански живот* је био и нов и продоран за нашу ондашњу средину. Око њега је била окупљена она генерација наших богослова која се за време Првог светског рата или кретала у иностранству или се тамо школовала. Када се вратила кући, обогаћена знањем и проширених видика, она је заорила дубоку бразду на нашој црквеној њиви. Иринеј Ђорђевић, Јустин Поповић, Душан Стојановић, Павле Јевтић, Велимир Т. Хаци-Арсид и Драгомир Марић били су главни ступови овога часописа, који је уносио живост у цркву и на један озбиљан, нов и солидан начин указивао и нецрквеној интелигенцији на њезино фатално беспуће и на модеран начин износио пред њу учење и веру цркве и раскривао њезине богате ризнице знања и искуства. Јустин Поповић је био последњи уредник овога часописа.

У време оживелих и врло динамичних идеолошких размисла на Београдском универзитету покренула је једна група студената Православног богословског факултета у Београду часопис *Светосавље*, који је био орган Удружења студената овог факултета. *Светосавље* је било први покушај духовног израза тада најмлађих генерација у нашој цркви. Дубоко одан православној мисли и духу овај је

²⁴³⁵ *Гласник СПЦ*, број 32-33 од 22. августа 1933, стр. 481.

²⁴³⁶ *На истом месту*, стр. 481.

²⁴³⁷ *Гласник СПЦ*, број 36-37 од 28. септембра 1933, стр. 577-580.

часопис био истовремено и социјално и идејно врло напредан. И ова млада генерација покушавала је, колико је тада знала, и умела, да раскрива духовно благо цркве на начин који ће моћи да привуче и оне ван цркве, који су тражили идејни пут и неко солидно духовно-морално упориште. Један од покретача *Светосавља* писао је тада: „Ми знамо да православна црква духом својим, заветом свога божанског Оснивача није везана ни за један социјални поредак, ни за једну форму друштвеног уређења. За њу и за смисао њене егзистенције у свету све је то *спољашњост* секундарне вредности, а главно је оно *унутрашње*, дух тих социјалних уређења.“²⁴³⁸

Ова генерација је осећала оно што долази: дубока духовна и морална криза и стравични обрачуни међу људима, који доносе опустошења и сатирања. „Чине се крупни покушаји да се преиначи савест човекова, да се у њој убије способност разликовања добра од зла, истинске вредности од вредности лажно постављене. Ствара се један нов ред људи на земљи: људи са другом суштином, са другим духом, и са другим тежњама. Богомдани морални поредак ствари се мења. Ко има моћи истинских духовних сагледања тај види како се човечанство, које је кроз мисао најдуховнијих својих синова тежило истинском јединству, поново, и то суштински, разједињује. Нема јединства мисли, ни јединства осећања, ни јединства вере у роду људском ... Ужасне визије коби лебде над родом људским. Осећа се како нешто до ужаса језиво избија из данашње међународне стварности.“²⁴³⁹

Сам назив часописа показивао је да је група око њега осећала потребу да дубље заоре у наше православно и национално наслеђе: ова генерација била је духовно окренута Светом Сави и дочаравала оживљавање онога што је било битно за његову тако славну и полетну епоху. *Светосавље* је било школа за изграђивање наших нових богословских генерација, које је Други светски рат веома проредио.

Пут, часопис за хришћанску културу, чији је иницијатор и уредник био Димитрије Најдановић, није био дугог века. Ипак је успело да око себе окупи један пробран део наше и црквене и нецрквене интелигенције, која је осећала народ и желела да се приближи цркви ... Идејни и духовни наследник *Пута* била је *Хришћанска мисао*, која се појавила као орган *Удружења* дипломираних теолога, основаног 1934. године. Часопис је излазио све до почетка рата 1941. године: последњи, априлски, број био је посвећен владици Николају Велимировићу. Сагорео је заједно са штампаријом у којој је часопис штампан. Првога дана рата, 6. априла 1941, угасио се и живот последњег уредника *Хришћанске мисли* Здравка Јагодића, који је пао на својој војничкој дужности. Први уредник *Хришћанске мисли* био је Ђоко Слијепчевић.

Хришћанска мисао је била независан часопис људи који су идејно и духовно живели у цркви. Слободоуман на један нов и конструктиван начин, социјално и културно напредан, овај лист је све више продирао у редове нецрквене интелигенције, која се око њега окупљала, јер на другом месту није могла да каже своју мисао. Типично је било за људе око овога часописа да су без илузија гледали у очи савременој стварности, која је постајала све сложенија и замршенија. И све пунија револуционарне динамике. Људи око *Хришћанске мисли* веровали су у животну снагу хришћанства и живе мисли цркве и њезиног друштвеног идеала. Дубоко урасли у духовно и национално наслеђе отаца они су били будни и према духу времена и отворени према свим модерним стремљењима, која су запљускивала и натапала нашу земљу над којом су се већ вили црни гавранови коби.

Нешто касније од *Хришћанске мисли* појавило се у Скопљу *Хришћанско дело*, часопис за хришћанску културу и црквени живот. Први број је изашао за септембар-октобар 1935. године под уредништвом Велимира Т. Хаџи-Арсифа, једнога из оне

²⁴³⁸ Ђоко Слијепчевић, *О савременој мисији наше цркве* (Светосавље, септембар-октобар 1932, стр. 235).

²⁴³⁹ Ђоко Слијепчевић, *Задачи наших генерација* (Светосавље, октобар-децембар, 1936, стр. 165).

плејаде око угашенога *Хришћанског живота*“. Већ у првом броју *Хришћанског дела* појавио се и Јустин Поповић, да би се нешто касније почели јављати и други из онога ранијега круга. Добијао се тада утисак да се у *Хришћанском делу* рађа поново *Хришћански живот ...* И *Хришћанско дело* било је, првенствено, намењено нашој интелигенцији, која се била отуђила од цркве, али се освртало више на практичне потребе свештенства него што је то радила *Хришћанска мисао*.

У уводу првога броја *Хришћанског дела* Арсић вели: „Нашу интелигенцију не треба остављати саму себи; њу треба савременим сретствима и методима рада, који нису у сукобу са основном идеологијом и методологијом хришћанства, систематски за хришћанство и цркву придобијати и придобити.“²⁴⁴⁰ Да би се ово могло остварити *Хришћанско дело* је тражило од цркве и појачану активност, јачу бодрост духа и више смелости да се засече у суштину проблема који су стајали пред њом. „Намењено на првом месту интелигенцији оно мора својим читаоцима хришћанску истину предавати у оној мери и у оној форми, у којој су они једино у стању да је приме и апсорбују: оно им се мора раскривати постепено, бранити аргументима за које они једино нису имуни, и предавати језиком за који они једино нису глуви – аргументима и језиком интелигенције.“²⁴⁴¹

4. БОРБА ОКО КОНКОРДАТА

У фази сређивања својих унутрашњих прилика и у све непосреднијем суочавању са великим бројем проблема које је требало решавати, појавио се пред нашом црквом један и нов и тежак проблем, који је озбиљно био пореметио односе између ње и државе. Радило се, овај пут, о регулисању односа између Југославије и Ватикана, односно између државе и *римокатоличке цркве* у Југославији, која је, као и све римокатоличке националне цркве била у канонском и духовном погледу потчињена Ватикану. Односи између држава, у којима има римокатолика, и Ватикана регулисавани су посебним уговором, који се обично зове Конкордатом. Иако је још од 1924. године покушавано да се између Ватикана и наше државе склопи Конкордат њега није још увек било.

Када је, 20. јуна 1935, образована влада Милана Стојадиновића, она је затекла већ припремљен текст пројекта Конкордата, који је, у споразуму са Ватиканом, била спремила влада Бошка Јевтића. Стојадиновић је продужио тамо где је Јевтић стао: одређено је било да се текст пројекта Конкордата парафира у Риму 25. јула 1935. године. „У то време“, вели Стојадиновић, „питање Конкордата није се уопште постављало. Био сам уверен да се цео овај значајан посао може обавити без икаквих сметњи и тешкоћа. Ништа није наговештавало буру која је доцније настала, напротив“²⁴⁴² ... Стојадиновић, даље, казује *како* је дошло до покретања овога питања: Конкордат, о коме је реч, био је довршен 1933. године и он је сада решио да га озакони. Послао је у Рим министра правде, др Људевита Ауера, да потпише пројект текста Конкордата. Пре одласка у Рим Ауер је свратио код патријарха Варнаве и обавестио га о својој мисији. „Патријарх га је врло срдечно примио и био дирнут овом пажњом. Пре него што се растао са њим, поглавар СПЦ рекао му је: „Ви полазите на пут да извршите један врло важан и крупан посао. Желим вам успеха у раду и дајем свој благослов ... Ауер му је пришао руци а патријарх Варнава га је загрлио и пољубио у чело.“²⁴⁴³

²⁴⁴⁰ Велимир Т. Хаџи-Арсић, *in medias res* (*Шта хоће „Хришћанско дело“?*). (Хришћанско дело, септембар-октобар 1935, стр. 6).

²⁴⁴¹ *На истом месту*, стр. 10.

²⁴⁴² Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt. Jugoslavija između dva rata*. Buenos Aires 1963, стр. 519.

²⁴⁴³ *На истом месту*, стр. 521.

Стојадиновић наводи да је он упознао Свети синод и патријарха Варнаву са текстом Конкордата. „Никакав приговор није учињен у то време.“²⁴⁴⁴

Иако је Милан Стојадиновић био главна личност у овоме обрачуна око Конкордата, веома је тешко данас утврдити да ли је његово казивање сасвим тачно. Има у његовим *Мемоарима* доста ствари којима је тачност оспорена, али је опет тешко претпоставити и то да су његова казивања о догађајима у вези са Конкордатом сасвим произвољна. Тачно је да су и патријарх Варнава и Свети синод СПЦ били упознати са текстом Конкордата пре него што се у јавности развила дискусија о њему: 13. септембра 1935. патријарх Варнава је послао Милану Стојадиновићу једну представку у вези Конкордата²⁴⁴⁵. Од тога времена па све до 24. новембра 1936. врхови СПЦ нису се у *јавности* изјашњавали о Конкордату. Свети архијерејски сабор био је сазван у ванредно заседање за 24. новембар 1936. ради разматрања питања озакоњења Конкордата. Резултат ових разматрања изнет је у *представици*, коју је патријарх Варнава, 3. децембра 1936, поднео Милану Стојадиновићу – „после озбиљног, темељитог и свестраног проучавања садржине пројекта већ парафираног Конкордата са Ватиканом“²⁴⁴⁶.

Из патријархове се представке види да је црква „у своје време“ предузимала извесне кораке код владе у вези Конкордата, али томе није „ни до самог последњег времена поклоњена потребна пажња“. Свети архијерејски сабор, размотривши Конкордат, „стекао је убеђење, да тај уговор битно и неповољно мења положај СПЦ у држави и да је штетан и по државне интересе“²⁴⁴⁷. Позивајући се на националне заслуге СПЦ патријарх истиче да Конкордат нарушава начело равноправности верских заједница у Југославији и „даје римокатоличкој цркви положај владајуће, доминирајуће *државне цркве* и услед тога све остале вероисповести, а нарочито црква релативне већине становништва у држави, црква православна, силази на положај толерираних“²⁴⁴⁸. Конкордат нарушава и начело државног суверенитета. „То начело не допушта да држава ставља изнад себе вољу какве друге организације.“²⁴⁴⁹ Конкордат налаже држави сувише велике материјалне обавезе „у корист једне верске организације, која је богата сама по себи и чији је центар ван државних граница“²⁴⁵⁰.

Објашњење свога става према Конкордату изнео је Свети архијерејски сабор у својим *Примедбама и приговорима на пројект Конкордата* од 25. јула 1935, које су биле достављене влади. Сумирајући, поново, све разлоге против Конкордата патријарх Варнава, у име Светог архијерејског сабора, изјављује „да ако пројект Конкордата, овакав какав је, постане закон, онда га *не могу и неће признати*, него ће у таквом случају бити приморани својом светом заклетвом и својом светом дужношћу, да се у заједници са својим свештенством и паством боре свим расположивим средствима против примене таквог закона у нашој Отаџбини“²⁴⁵¹.

Свети архијерејски сабор издао је једно *Саопштење* за јавност у тону који пре није био уобичајен у цркви. Из овога *Саопштења* се види да су се епископи бавили и проблемима који нису црквени, али задиру дубоко у живот широких народних слојева. У *Саопштењу* се истиче да се наша црква, „после неких донетих и неких пројектованих закона о другим признатим конфесијама“, ставља „у подређен положај у сравњењу са тим конфесијама“. Скрећући пажњу надлежних кругова на ово Сабор истиче да „СПЦ,

²⁴⁴⁴ *На истом месту.*

²⁴⁴⁵ *Гласник СПЦ*, број 15. од 19. јула 1937, стр. 449.

²⁴⁴⁶ *На истом месту.*

²⁴⁴⁷ *На истом месту.*

²⁴⁴⁸ *На истом месту*, стр. 450.

²⁴⁴⁹ *На истом месту*, стр. 451.

²⁴⁵⁰ *На истом месту*, стр. 452.

²⁴⁵¹ *На истом месту*, стр. 457.

као црква већине у Југославији, не би могла равнодушно гледати да се некој другој верској организацији дају права, која СПЦ није имала ни кад је била државна црква²⁴⁵². Ово *Саопштење* Светог архијерејског сабора интересантно је и по томе што се епископи СПЦ „на челу са својим патријархом, обраћају *свему* православном народу у нашој Отаџбини и позивају га, да у овом времену разноврсних колебања у свету држи своју свету веру православну, веру отаца својих и одано помаже своју светосавску националну цркву“²⁴⁵³.

У мају 1937. почело је претресање Конкордата у посебном Одбору Народне скупштине, који је имао 21 члана (12 владиних а 9 из опозиције), а чији је председник био др Војислав Јањић. Осим Јањића у овом Одбору су била још *два* свештена лица, архимандрит манастира Каленића Никанор Грујић и свештеник из шабачке епархије Марко Ружичић²⁴⁵⁴ ... Претресање пројекта Конкордата у Одбору Народне скупштине изазвало је у јавности живу дискусију и, истовремено, оштру агитацију против владе Милана Стојадиновића. Свети архијерејски сабор се састао опет у ванредно заседање 26. маја 1937. и објавио поново једну *Декларацију*, коју су потписали патријарх Варнава и још осамнаест епископа²⁴⁵⁵.

У овој *Декларацији се истиче да је питање Конкордата* изазвало велико и широко интересовање у земљи и у иностранству и да се „појавио већи број начелних, стручних и објективних писмених радњи, које могу корисно послужити правилном и целисходном решењу питања“. Истиче се, истовремено, да су се појавиле „и извесне неначелне, једностране радње, које имају личне, партизанско-политичке, па чак и заједљиве тенденције, што је за дубоко жаљење“. Сабор истиче да се „најодлучније ограђује од свих оних радњи које су се појавиле, или се буду у будуће појавиле са личним партизанско-политичким или другим неначелним тенденцијама, које не могу имати места у једном озбиљном начелном питању, као што је питање поменутог пројекта Конкордата“²⁴⁵⁶.

Сукоб између СПЦ и владе око Конкордата био је, несумњиво, добро дошао свим политичким противницима тадашње владе и они су га обилно користили. Милан Стојадиновић казује да је опозиција хтела да овај сукоб искористи зато да би оборила Стојадиновићеву владу. Он наводи како је Милан Банић рекао његовом брату Драгомиру: „На питању Конкордата ћемо сачекати Вашег брата. Ту ће се повести одлучна битка ... Нека се причува.“²⁴⁵⁷ И опозиција у парламенту и сва она јавност, која је била нерасположена према влади, прихватила је питање Конкордата тако да га је изокренула у један општенародни покрет против владе и наметнула се Светом архијерејском сабору који је показивао вољу да остане изван дневне партијске политике. Изјаве патријарха Варнаве и Саопштења Светог архијерејског сабора били су, међутим, не само одлучни него и пуни политичког динамита. У своме *Васкришњем разматрању* за 1937. годину патријарх Варнава је написао и ове речи: „Светосавска српска црква и њени пастири не долазе као нека црквена држава, или инострана, црквена држава, која би имала своје политичке освајачке основе, своју дипломатију, своју политичку вештину, своје посебне политичке, финансиске, привредне, гимнастичке и културне установе и која би била држава над државама и држава у држави.“²⁴⁵⁸

²⁴⁵² *Гласник СПЦ*, број 30-31 од 19. децембра 1936, стр. 687.

²⁴⁵³ *На истом месту*.

²⁴⁵⁴ Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, стр. 523.

²⁴⁵⁵ *Гласник СПЦ*, број 9-10 од 2. јуна 1937, ванредно издање.

²⁴⁵⁶ *На истом месту*.

²⁴⁵⁷ Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, стр. 523.

²⁴⁵⁸ *Гласник СПЦ*, број 7-8 од 2. маја 1937, стр. 231.

Јасно је да се ово односило на римокатоличку цркву чија је, проширена, права требао да озакони и осигура Конкордат. Влада се нашла била између две ватре: према Ватикану је била преузела обавезу и приволела га да се *Закону* о увођењу уговора о Конкордату дода још један члан „у коме се вели да све повластице, дате католичкој цркви, аутоматски важе и за све остале признате вероисповести“²⁴⁵⁹ ... Да би умекшао Свети архијерејски сабор Стојадиновић је покушао да епископима сâм лично објасни цео овај проблем. Посредовањем Гаврила Дожића, митрополита црногорско-приморскога, дошло је до овога састанка Милана Стојадиновића са Светим архијерејским сабором. „Између осталог“, вели Стојадиновић, „рекао сам да је доношење Конкордата оправдано из три разлога: *прво*, спољнополитички, да би се нормализовали односи ове државе са Ватиканом; *друго*, религиозни, ради изједначења католичке цркве у правима са осталим признатим вероисповестима и *треће*, унутрашње-политички да би се добио нов инструмент у сузбијању сепаратистичких тежњи извесних хрватских политичара.“²⁴⁶⁰

Сâм Стојадиновић вели да је његово излагање било „саслушано у леденој тишини“. Мисија је била промашена. „Очевидно је било да је мој труд био узалудан. Одлука је била пала још пре него што сам почео да говорим. Никаква аргументација није ту помагала. Конкордат је био 'осуђен' и није му било спаса“²⁴⁶¹ ... Пре него што је, почетком јула 1937, Конкордат био изнет пред пленум Народне скупштине, Стојадиновић је доживео још једно разочарење: у Одбору за Конкордат Народне скупштине од тројице свештених лица, чланова Одбора, двојица су гласала против Конкордата (др Војислав Јањић и архимандрит Никанор Грујић), а Марко Ружичић, који је гласао за Конкордат био је лишен свештеничког чина²⁴⁶².

У међувремену су се догађаји све више замршавали. Влада је била упорна у својој намери да Конкордат озакони. Опозиција се била повезала с масама; црква је била упорна у своме ставу, а психоза је све више мирисала на побуну. Као по некој коби, у жеку борбе између владе и Светог архијерејског сабора разболео се патријарх Варнава и није више могао да утиче ни на држање епископа ни на владу, која је, како вели Стојадиновић, много полагала на њега. „Он“, вели Стојадиновић за патријарха, „не би никада дозволио да се црква злоупотреби у политичке маневре сумњиве природе. Ово утолико пре што је лично врло добро знао да Конкордат не садржи ништа неповољно по државне интересе, а најмање је њиме угрожена православна црква.“²⁴⁶³

И ово казивање Милана Стојадиновића веома је тешко, ако је то уопште могуће, довести у склад са *званичним* документима цркве о овоме спору. Из свих нама познатих изјава патријарха Варнаве и о Конкордату и о свему што је било са њиме у вези, види се његова недвосмислена одлучност да се у отпору према Конкордату не попусти. Када се патријарх разболео и када се видело да он неће моћи оздравити огорчење на владу постало је још веће. У народу је била проширена вест да је патријарх отрован и да је то тровање било такво да се није могло надати у патријархово оздрављење. Лекари су, колико је познато, утврдили да је тровање у стомаку настало утицајем споља, а то се схватило као да је намерно отрован. На кога другога је, у оваквој ситуацији, могла пасти сумња да је патријарха тровао ако не на владу и оне који су се држали са њом. Милан Стојадиновић, на кога су у целој овој ствари били усмерени главни напади, осећао је сву тежину ситуације. Он одбија могућност да је патријарх могао бити трован са знањем и пристанком владе и вели да је патријарх био „потпуно изолован од

²⁴⁵⁹ Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, стр. 525.

²⁴⁶⁰ *На истом месту*, стр. 531.

²⁴⁶¹ *На истом месту*, стр. 532.

²⁴⁶² *Гласник СПЦ*, број 20 од 2. новембра 1937, стр. 656-657.

²⁴⁶³ Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, стр. 531.

спољнога света. Нико није могао код њега да уђе без претходне дозволе митрополита Доситеја. Храну му је спремала и лично давала госпођа Карамата, од које је купио вилу. Према томе, чак и да је хтела, влада ни у ком случају није могла да га „отрује”. А сваком иоле разборитом човеку јасно ће бити да је влада баш највише желела да патријарх оздрави и преузме вођење послова и спречи даље злоупотребљавање наше цркве.²⁴⁶⁴

Стојадиновић превиђа да је тровање патријархово могло настати, и ако је стварно отрован вероватно је и настало, много пре него што је он морао лећи у постељу ... О томе *ко* је могао отровати патријарха Варнаву постојале су разне верзије и за време борбе око Конкордата и после тога. Данас је веома тешко контролисати ове верзије. Нама су биле познате, нешто касније, од многих верзија о тровању патријарха Варнаве, две. Једну од њих нам је причао покојни Љубомир Шћепановић, свештеник, човек веома скроман и тих, али чврста карактера и веома близак покојном патријарху Варнави код кога је вршио надзор над економским пословима његовим. Он је казивао да је сумња падала на двојицу руских емиграната, једнога јеромонаха, звао се Арсеније, и једнога који је био кувар патријархов. После смрти патријарха Варнаве нестало их је обадвојице ... Другу верзију нам је казивао сам осумњичени: био је то Бошко Богдановић, једно време шеф одељења у Пресбируу, касније, за време када је Антон Корошец био министар просвете, његов помоћник. За време немачке окупације Србије Богдановић је био председник Управног одбора Коларчеве задужбине у Београду. Човек веома солидно образован, темељит познавалац наше историје и класичних језика, Богдановић је био врло близак покојном патријарху Варнави, који му је био кум. Зна се да је Богдановић био саветник патријархов у многим питањима из наше националне и црквене историје. Вероватно због његових добрих веза са министром Корошецем, на овога човека је пала сумња да је патријарха отровао ... На ово сумњичење, које га је дубоко и вређало и погађало, он се жалио и нама пре једне седнице Управног одбора Коларчеве задужбине: затекли смо га те вечери, пре него што је требало да почне седница, самога и веома утученог. Сâм је он почео да говори о овоме и клео се да је све то паклена и пакосна измишљотина његових противника, којих је, заиста, имао много. Наговештавао је да ће он, када рат прође, о томе писати и рећи шта он зна. Близак сарадник патријарха Варнаве, још из времена када су заједно радили у Јужној Србији, Богдановић је имао богат архивски материјал. Убрзо после завршетка Другог светског рата Бошко Богдановић се упокојио негде у Аустрији. Тако је остало неказано оно што је он хтео рећи.

За време боловања патријарха Варнаве ствари цркве водио је митрополит Доситеј, који се скоро стално налазио поред оболелог патријарха. „Два пута га је причестио а један пут исповедио. О дневним догађајима није му ништа говорио.”²⁴⁶⁵ Док се оболели патријарх полагао гасио припремале су се велике демонстрације против владе у Београду. Оне су се изродиле из предлога др Војислава Јањића да се 19. јула одржи у Саборној цркви у Београду масовно молепствије за болесног патријарха. После овога молепствија формирала се *литија*, коју су хтели да проведу од Саборне цркве кроз Кнез Михаилову улицу до цркве Светог Саве. Управа града Београда забранила је да ова *литија* прође кроз Кнез Михаилову улицу у време како су то хтели њезини приређивачи: у време када је ова улица била пуна шетача. „Поворка је била дозвољена али с тим да иде Васином улицом и Коларчевом па преко Теразија ка Славиви.”²⁴⁶⁶

Приређивачи ове *литије* хтели су, по сваку цену, да прођу кроз Кнез Михаилову улицу и то у време од 16 до 20 часова када је ова улица била пуна света, који би се, несумњиво, прикључио овој *литији*. Лितिја је наишла на јак отпор жандарма. „Пала је

²⁴⁶⁴ *На истом месту*, стр. 533.

²⁴⁶⁵ *Гласник СПЦ*, број 18-19 од 10. октобра 1937, стр. 607.

²⁴⁶⁶ Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, стр. 534.

кратка команда и полиција је ступила у дејство. Пендреци су падали по леђима не правећи разлике између свештеника у одеждама и грађана. Настала је велика гужва, галама, повици против владе и Конкордата ... Премда је пало више удараца пендреком, није било „проливања крви“, како се после препричавало. На лицу места су остале рипиде и згужване чите, а Воја Јањић је такође добио неколико масница, које ми никад доцније није опростио²⁴⁶⁷.

Ово је била „крвава литија“ у којој је био претучен и шабачки епископ др Симеон Станковић. Повређени епископ био је пренет у санаторијум „Живковић“. Стојадиновић је тврдио да владика Станковић није био ни повређен тако да му је требала лекарска помоћ. Радоје Вукчевић је оспорио ово Стојадиновићево казивање²⁴⁶⁸. „Три дана, после ружног догађаја, био сам у владичиној болесничкој соби и бележио његове речи. Поред нас у његовој болесничкој соби било је осам свештених лица, међу којима тројица тадањих и двојица будућих владика ... Поред њега стајала је улепљена митра, искривљена од тешких удараца. Да ударце није примила она, већ гола глава, ниједна их не би преболела. Али срећом митра је била набијена и прилепљена за главу, те су је од ње једва раздвојили. Зато су у ранама били и глава и чело“²⁴⁶⁹.

Коб се, све више, распојасавала: док се у Народној скупштини водила оштра дебата о Конкордату, полако се гасио живот патријарха Варнаве. Конкордат је био изгласан већином гласова, од 293 посланика за Конкордат су гласала 172, а остали против²⁴⁷⁰. Истога дана, ноћу између 23. и 24. јула 1937, упокојио се патријарх Варнава и, судећи по много чему, тајну своје болести однео је са собом. Целом српском земљом поново су завладали туга и огорчење.

Рођен у Плевљима 29. августа 1880, *Петар Росић*, то је било световно име патријарха Варнаве, учио је основну школу у своме родном месту. У Призрену, старом и пркосном царском граду, завршио је богословско-учитељску школу 1900. године. Као питомац руског Светог синода студирао је Духовну академију у Петрограду и завршио је 1905. године са степеном кандидата богословља. Закалуђерио се 30. априла 1905. године. После седам дана постао је јерођакон Варнава, а убрзо и јеромонах. Његов духовни отац био је епископ Сергије ... Ако му је ђаковање у Призрену, граду лепом и пуном чежње, усадило у срце дубоку оданост народу и неумориву борбеност, школовање у Петрограду, граду руских царева и православног сјаја, везало га је трајно за православну Русију и њезине светиње.

После завршених студија у Петрограду млади јеромонах је дошао у Цариград, у место где се решавала судбина нашега народа у Јужној и Старој Србији. Као свештеник при Српском посланству у Цариграду Варнава је, једно време, управљао и тамошњом српском школом. Са места на коме се налазио могао је да завири и иза кулиса препредене политичке игре у престоници царства које је било на издисају, али, још увек, опасно и узјогуњено. У срцу овога града, увек лепог али никада непорочног, поникао је центар бугарске Егзархије, која је спремала она поколења која су нашим светитељима вадиле очи са фресака и спаљивала наше владике. Била је наша и црквена и национална потреба да млади јеромонах буде добро виђен у Васељенској патријаршији. Она га је, по жељи и препоруци српске владе, изабрала за епископа главничког, а после, 18. марта 1910, за епископа велешко-дебарског. За епископа је посвећен 10. априла исте године.

²⁴⁶⁷ *На истом месту*, стр. 535.

²⁴⁶⁸ Радоје Вукчевић, *Стојадиновићеви Мемоари* (Гласник српског историјског друштва „Његош“, јуни 1965, стр. 112-121).

²⁴⁶⁹ *На истом месту*, стр. 113.

²⁴⁷⁰ Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, стр. 536.

Као епископ велешко-дебарски Варнава је развио живу активност у борби против бугарске Егзархије чија је звезда већ тамнела. Ослобођење Јужне Србије донело је уклањање егзархијских епископа са целог подручја, које је припало Србији. Једно време епископ Варнава је управљао свим епархијама на Југу, али је 1915. године и он морао напустити Јужну Србију. „Слом Србије затекао га је у Битољу, одакле је отишао са оним делом војске, која је отступила преко Грчке. Из Солуна, у нарочитој политичкој мисији, оде преко Атине, Француске и Енглеске у Русију. Из Русије вратио се на Крф 1917. године, па после Крфа у Солун.“²⁴⁷¹

Године 1917. био је епископ Варнава делегат Српске православне цркве и државе на великом сабору Руске православне цркве у Москви, који је васпоставио руску патријаршију и изабрао Тихона за руског патријарха. Боравећи у Русији, у време крвавих револуционарних смута, епископ Варнава је могао, из непосредне близине, да прати развијање болшевичке револуције и да, без икаквих илузија, схвати куда она смера. То што је тада видео, чуо и доживео трајно се упечатило у његову свест. У својој Божићној посланици 1935. године патријарх Варнава је писао: „...Немоћан је људски језик. Он не може, не уме изразити коликих је размера свирепост, којом ти неодговорни управљачи муче и разапињу питоми руски народ. Шта је то мрачни средњи век? Тада цела Европа ако је имала тридесет милиона становника. Шта је то феудализам? Шта је то злогласна инквизиција у Шпанији, у Француској, у Енглеској, у Немачкој? Све су то биле ситнице, минијатурне, бледе слике једног пролазног зла у поређењу са данашњим пакленим поступањем, тоталним и систематским утамањивањем руског народа, који броји стопедесет милиона.“²⁴⁷²

Од 1919. до 1920. године епископ Варнава је администрирао све наше епархије у Јужној Србији. За митрополита скопског изабран је 17. новембра 1920. и на томе положају остао до избора за патријарха српског: за патријарха је изабран 12. априла 1930. године. Избор патријарха Варнаве пада у време доношења новог црквеног законодавства и одвајања цркве од државе. За нешто мало више од седам година, колико је патријарх Варнава стајао на челу цркве, није се могло учинити нешто епохално, али је он, несумњиво, учинио доста. „Он је енергично настојао да уведе у цркву ново законодавство, трудио се да развије њену мисионарску делатност и давао је полета духовном животу нашега народа. Помагао је зидање храмова и обнављање старих српских задужбина. Искрено и дубоко интересовао се за монаштво и манастире и настојао је, да се унапређују и да се чувају њихове старине и старе српске традиције. Предметом његове бриге било је и велелепије црквеног богослужења, коме се, са његовим доласком, посвећује највећа пажња и оно се обавља свечано и импресивно.“²⁴⁷³

Са избором скопског митрополита Варнаве за српског патријарха све је у цркви кренуло напред. Он је водио цркву смело и одлучно и дубоко поимао смисао времена у коме је делао. Он је јасно видео од куда је, и колико, црква угрожена и чинио је све да је оснажи и ојача за време пуно искушења и опасности, које се примицало брзим ходом. Сав у српској државној традицији, свестан своје борбене прошлости и свога угледа у православном свету, патријарх Варнава је одумирање српске државе подносио доста тешко, али је, по урођеној трезвености нашега раснога човека, разумно гледао у будућност и волео нашу велику државу. Он је заговарао пуно јединство народа и у своме говору, одржаном 1. децембра 1936, истицао да је „ово јединство неопходно потребно у границама једне моћне Југославије а да све остало што налази као сметња,

²⁴⁷¹ Атанасије М. Поповић, *Моје прво познанство са блаженопочившим патријархом Варнавом* (Гласник СПЦ, број 19 од 23. јула 1938, стр. 493).

²⁴⁷² *Гласник СПЦ*, број 36 од 6. јануара 1935, стр. 645.

²⁴⁷³ *Гласник СПЦ*, број 19 од 23. јула 1938, стр. 486.

као камен спотицања, има да се уклони са разумевањем и љубављу свеколиког нашега народа и Срба, и Хрвата и Словенаца за заједничко добро њихово, за добро будућих поколења и наше Отаџбине. Кад год племена нашега народа дођу у ближу везу једно с другим осећају се, да су једно. Бог је један. Милост је Божја велика и над свима. Племена кад дођу у тешњи додир виде да једнако говоре, да се разумеју. Она се сама не деле. Напротив она се зближују ... Ми данас не смемо један другог понижавати. Искрено, братски и у љубављу треба да приступимо решавању многих питања, које очекује цео наш народ: и Србе, и Хрвате и Словенце.²⁴⁷⁴

Са зебњом пастира, који је био свестан своје одговорности, патријарх Варнава је гледао све оно што се, у то време, збивало у нашој земљи и у свету. Бунтовно подземље, добро организовано и вођено, било се почињало изливати на улицу и обухватати у свој оловни загрљај онај део нашега друштва који се подавао уживањима, богаћењу и духовном однарођавању. У својој божићној *посланици* 1935. године он опомиње: „И без рата имамо данас небројене незгоде. Право материјално јачега тражи да лиши моралног права потчињене и сиромашне. Срце људско све је неосетљивије према беди и невољи ближњег. Господари земаљскога блага стварно теже, да се што више обогате на рачун труда и зноја раднога света. Раднике претварају у бездушне машине и лишавају духовних дарова. Неправилно богаћење појединаца на штету земљорадника, сточара, трговаца и занатлија јесте карактерна особина данашњице.“²⁴⁷⁵

И у својој васкршњој *посланици* 1932. године патријарх Варнава је опомињао: „Ко сеје ветар жање олују, у свету се сејао ветар неверја, неправде, па је разумљиво што се данас жање олуја. Та се олуја налази у светским, политичким, социјалним и економским кризама. Чудновате су при томе те кризе. И поред изобиља свих земаљских добара осећа се оскудица ... Олуја прети целој вековној култури, која је изграђена на хришћанској основи царства Божјега. Олуја прети и светском господарству хришћанских народа, који за то господство имају да захвале у првом реду и главним начином овој својој хришћанској култури која се данас поткопава. Ово би могло нарочито наступити у случају нових крвавих ратова. Тада Божји промисао може да одузме господство над светом хришћанским народима и да га преда другим народима, као што је на измаку старога века подигао на развалинама Римског царства данашња хришћанска царства.“²⁴⁷⁶

Тежак ударац и за СПЦ и лично за патријарха Варнаву била је трагична погибија краља Александра I. Њих двојица су се добро познавали и сарађивали на државном и црквеном послу. Када је краљ погинуо патријарх је остао сам. Он је осећао да се темељи државе, за коју је и он војевао, љуљају и да се над цркву надносе тамни облаци. У говору, који је држао 9. октобра 1935, на годишњем помену краљу, патријарх је истакнуо да је најновије странице наше историје исписао краљ Александар: „Оне су исписане једном мушком и витешком руком и извесно претстављају најславније странице наше историје.“²⁴⁷⁷

Када су патријарх Варнава и његов велики углед били најпотребнији цркви и народу судбина га је, као по некој злој коби, покосила и однела са историјске позорнице, која ће постајати све драматичнија. Крупан и стасит, висок и усправан као цида, патријарх Варнава је био изванредно леп мушки лик. После Петра II Петровића-Његоша наша црква није имала физички лепшег прочелника. Изгледао је као један од оних старих Рашана чији су нам ликови очувани на фрескама. Изразито упечатљив лик, он је био пун питоме отмености, господствене и присне, која је освајала.

²⁴⁷⁴ *Гласник СПЦ*, број 30-31 од 19. децембра 1936, стр. 693.

²⁴⁷⁵ *Гласник СПЦ*, број 36 од 6. јануара 1935, стр. 646.

²⁴⁷⁶ *Гласник СПЦ* број 9 од 14. маја 1932, стр. 135.

²⁴⁷⁷ *Гласник СПЦ*, број 26-27 од 12. октобра 1935, стр. 480.

Када се упокојио иза њега су остале бригае и тешко поремећени односи између цркве и државе. Околност да се његов живот угасио баш када је већина у Народној скупштини изгласала Конкордат давала је његовој смрти посебно обележје. У свести Срба он је остао запамћен као мученик. „Он је,“ говорио је митрополит Јосиф, „носио целу нашу прошлост у себи. Та прошлост говори ко смо, и да смо умели бити упорни како, рекао бих, само Србин може бити, да умемо бити истрајни, да умемо са препуним срцем љубави према своме народу жртвовати се кад треба за народ, за веру у Христа.“²⁴⁷⁸

За своју цркву и за народ жртвовао се, несумњиво, и патријарх Варнава Росић.

5. ПОМИРЕЊЕ СА ВЛАДОМ И ИЗБОР НОВОГА ПАТРИЈАРХА

Смрт патријарха Варнаве и скидање Конкордата са дневног реда створили су сасвим нову ситуацију, која се није могла дуго одржати. Конкордат је био примљен, црква је остала без патријарха, а провалија између владе и цркве све се више продубљивала. Свети архијерејски сабор је искључио из цркве све оне министре и народне посланике који су били православне вере а гласали су за Конкордат. То је била веома тешка казна, која је погађала и морални и политички углед искључених из цркве и они нису, нарочито под психозом каква је тада била у народу, могли бити равнодушни према њој. Милан Стојадиновић наводи да његов парохијски свештеник, протојереј Велимир Б. Тасић, није хтео да на њега примени одлуку цркве, него је упутио „писмо Светом синоду са изјавом, да му није могуће применити према мени такву меру, пошто је кроз дуги низ година имао довољно прилика да упозна моја верска осећања и моју приврженост СПЦ. Тако је декретована екскомуникација, у погледу на моју личност, остала без практичних последица.“²⁴⁷⁹

Ни после скидања Конкордата са дневног реда и смрти патријархове није се стишавала борба између цркве и владе. Државна цензура је и даље забрањивала објављивање и званичних изјава Светог синода и написа који су били уперени против владе: тако је забрањено једно *званично* саопштење Светог синода од 14. августа 1937, а у *Гласнику*, службеном органу СПЦ, из тога времена има доста сасвим *белих* страница, сведочанство о томе да се није могло рећи оно што је црква хтела да каже²⁴⁸⁰.

Ни ово стање није могло дуго трајати. Постепено, али веома обазриво са обадве стране, припреман је терен за помирење, које су, свака из својих разлога, тражиле и црква и држава. Пред црквом је, поред свега осталог, стајало и питање избора новог патријарха, који се није могао изабрати без пристанка и учешћа владе. Иако је Стојадиновић, у неколико наврата, главну кривицу за сукоб између њега и цркве бацао на митрополита Доситеја, он је сада био принуђен да преговара баш са њим, јер је он био председник Светог синода, чији су чланови, у то време, били још и ови: епископ рашко-призренски Серафим, епископ далматински Иринеј Ђорђевић и шабачки епископ Симеон Станковић, који је био тучен за време крваве литије. Овај Синод је, 12. септембра 1937, објавио једну *Посланицу* свештенству и народу, која се може сматрати као *увод* у почетак разговора о измирењу. Одајући пуно и топло признање свима онима који су, за време борбе против Конкордата, стали на страну цркве, Свети синод истиче: „...Клевета је, да српска јерархија води садашњу, наметнути јој, борбу на личном земљишту и ради неких личних и сујетних рачуна. Није истина да наша виша јерархија није једнодушна у овом трагичном часу наше историје“²⁴⁸¹. Даље се истиче да је црква

²⁴⁷⁸ *Гласник СПЦ*, број 19 од 23. јула 1937, стр. 497.

²⁴⁷⁹ Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, стр. 538.

²⁴⁸⁰ *Гласник СПЦ*, број 18-19 од 10. октобра 1937, стр. 580-582.

²⁴⁸¹ *На истом месту*, стр. 579.

„била приморана на отпор против једне неуставне радње, против једне велике неправде; да је она ступила у једну идејну и начелну борбу, а никако у личну и партизанску; да се она, као национална црква, осетила тешко погођена правима и повластицама, које су дате јерархији једне интернационалне верске организације, те је морала устати у одбрану својих права и свог достојанства“²⁴⁸².

Нико од оних који су били стали на страну цркве није могао не знати да је Конкордат одбачен и да црква више нема разлога да повлађује било коју политичку странку у њиховој међусобној борби. Оно што је хтела црква је била постигла и сада су њезини интереси налагали да среди односе са владом. Да би цела ствар могла кренути са мртве тачке био је сазван Свети архијерејски сабор у *ванредно* заседање за 22. јануар 1938. године. Сабор је био у могућности да размотри цео развој односа између цркве и владе, како су се они одвијали после смрти патријарха Варнаве до краја 1937. године. Црква је добила од владе обећање да Конкордат неће бити изношен пред Сенат. О овоме је Свети архијерејски сабор издао 7. фебруара 1938. једну Декларацију, у којој стоји да доношењем Конкордата не сме бити поремећен верски мир у земљи. Министар унутрашњих дела је, 24. новембра 1937, обавестио све банове да је Конкордат „скинут дефинитивно са дневног реда и да ће се неће износити“²⁴⁸³. На седници Финансијског одбора Народне скупштине министар унутрашњих дела је, 27. децембра 1937, рекао: „Моје је лично мишљење, да се стари Конкордат не може више поново донети и нико међу нама на то и не мисли. Конкордат је био створио једно мутно стање и он је сада угашен“²⁴⁸⁴.

На тражење Светог архијерејског сабора председник владе је, 28. јануара 1938, дао *изјаву* „да је заиста овај и овакав законски предлог дефинитивно скинут с дневног реда“²⁴⁸⁵. На поновљени захтев Светог архијерејског сабора председник владе је, 1. фебруара 1938, употпунио своју ранију изјаву и обећао да ће влада „при сваком будућем сређивању својих односа са Ватиканом и при регулисању положаја римокатоличке цркве у краљевини Југославији у пуној мери респектовати и применити државним Уставом загарантовано начело равноправности свих законом признатих вероисповести у нашој држави.“²⁴⁸⁶

После ове изјаве председника владе Сабор је „једнодушно нашао да поменуте *званичне изјаве* пружају довољно јемства да је тај и такав Конкордат од 25. јула 1935 године заиста дефинитивно скинут с дневног реда и угашен, и да више неће бити изношен пред Народно претставништво на озакоњење, па је све то једногласно узео на знање“²⁴⁸⁷.

На својим заседањима, држаним од 2. до 9. фебруара 1938, Свети архијерејски сабор је, поново, размотрио сва акта и сву преписку која се одвијала између цркве и владе од 19. јула 1937. године па даље. Разматрано је и питање казни, изречених над лицима која су у Народној скупштини гласала за Конкордат. Из целог овога материјала се види да је црква, за цело ово време, била врло одлучна у своме ставу. Поводом догађаја од 19. јула 1937. године тражено је да влада „одмах повуче све консеквенце из овако грубог напада на уставна права СПЦ“ и да гарантује верске слободе, „иначе ће бити принуђена да до краја изврши своју свету дужност скидајући

---

²⁴⁸² *На истом месту.*

²⁴⁸³ *Гласник СПЦ*, број 3 од 8. фебруара 1938, стр. 39.

²⁴⁸⁴ *На истом месту.*

²⁴⁸⁵ *На истом месту.*

²⁴⁸⁶ *На истом месту*, стр. 40.

²⁴⁸⁷ *На истом месту.*

овим са наше цркве и са себе сваку одговорност за последице које могу из оваквих жалосних догађаја проистећи²⁴⁸⁸.

Сабор је тражио од владе да се најстрожије казне сва она лица која су одговорна за догађаје од 19. јула и да се цркви да задовољење. Председник владе је, 16. августа 1937, одговорио да се извештаји о овоме догађају не слажу и додаје: „Ја бих желео да лично будем упознат са правим стањем ствари, па да после, ако има кривице до државних органа, они добију заслужену казну, а СПЦ сатисфакцију.“²⁴⁸⁹ Председник владе је, 6. новембра 1937, обавестио Свети архијерејски сабор да је Министарски савет одлучио: 1) да Светом архијерејском сабору изјави „дубоко жаљење због догађаја од 19. јула“; 2) да се спроведе једна објективна истрага и да се „по закону казне сви они државни чиновници за које би се утврдило, да до њих има одговорности за те догађаје.“²⁴⁹⁰ Већ 1. фебруара 1938. председник владе је обавестио Свети синод, да су „извесни државни функционери уклоњени са својих места у циљу успоставе добрих односа између државе и Српске православне цркве“²⁴⁹¹.

Иако је влада отишла прилично далеко у попуштању, Свети архијерејски сабор је налазио да црква није добила довољно задовољење и тражио је од владе да се казне сви кривци „који су били одговорни без обзира на њихов положај, било да су одговорни министри или државни чиновници.“²⁴⁹² Тражено је, даље, да се свима који су повређени и оштећени да материјална накнада као и да се лица која су била отпуштена или премештена врате на своје положаје. Тражено је, исто тако, да се породицама које су изгубиле своје чланове у сукобима и метежима због Конкордата да материјална одштета или осигурање и да се одмах обуставе „сви полициски, судски или други прогони покренути против појединих свештеника и верних СПЦ у вези са борбом против Конкордата“²⁴⁹³.

Влада је, на ово тражење Светог архијерејског сабора, одговорила 6. фебруара 1938. и углавном се сложила са захтевима цркве, али тако „да се то питање одговорности, уколико се ова буде утврдила, има проширити и на духовна лица“, а питање одговорности министара „регулисано је чл. 77 и 78 Устава“. Са свим другим захтевима Сабора влада је била сагласна и одлучила је да се укине цензура црквене штампе, али је тражила да се „претходно скину санкције изречене према министрима и народним посланицима“²⁴⁹⁴.

Свети архијерејски сабор је, 8. фебруара 1938, примио понуде владе са малим изменама и са напоменом да ће своју одлуку о скидању санкција са министара, народних посланика и других лица донети „чим краљевска влада писмено извести Свети архијерејски сабор да је извршила своје обећање дато у трећој тачци свога одговора од 6. фебруара 1938 године“²⁴⁹⁵ ... После овога су, убрзо, следили: краљевски указ о амнестији од 8. фебруара 1938, саопштење Министарства правде о указу о амнестији „кривица световних и духовних лица, које су ова учинила у вези са питањем Конкордата“ и акт председника владе од 9. фебруара 1938. о издејствовању амнестије²⁴⁹⁶.

---

²⁴⁸⁸ Гласник СПЦ, број 4-5 од 15. фебруара 1938, стр. 41-42.

²⁴⁸⁹ На истом месту, стр. 42.

²⁴⁹⁰ На истом месту.

²⁴⁹¹ На истом месту, стр. 43.

²⁴⁹² На истом месту.

²⁴⁹³ На истом месту, стр. 43-44.

²⁴⁹⁴ На истом месту, стр. 44.

²⁴⁹⁵ На истом месту, стр. 45.

²⁴⁹⁶ На истом месту, стр. 45-46.

Свети архијерејски сабор је, после овога, донео своју одлуку о „укидању санкција“, донетих саборском одлуком од 1. августа 1937. године. Помирење између цркве и владе било је овим извршено.

Сада није више ништа стајало на путу да се приступи избору новог патријарха. Цео стицај околности био је такав да је митрополит црногорско-приморски, *др Гаврило Дожић*, имао највише изгледа да буде изабран. Он је био владин кандидат, а састав Изборног сабора и прописи Закона о избору патријарха СПЦ од 6. априла 1930. омогућавали су влади пуни утицај на избор патријарха. У својим *Мемоарима* Милан Стојадиновић је забележио: „Избор Гаврила Дожића сматрао сам да је врло добро решење и због тога што је Црна Гора, после Уједињења, била лишена своје народне династије. На овај начин, на место владара, она је добила поглавара цркве и унеколико надокнадила свој губитак.“²⁴⁹⁷

Гаврило Дожић је био, несумњиво, веома угледан великодостојник СПЦ са дугом и веома борбеном националном прошлошћу иза себе. Он је био врло заслужан и за спровођење уједињења Црне Горе са Србијом 1918. године, које није било спроведено без извесних унутрашњих потреса у Црној Гори. Чим је изабран за наследника митрополита Митрофана Бана Гаврило Дожић је упутио свештенству и народу Црне Горе једну *Посланицу*, која је била изразит *Манифест* против сепаратизма, који се није сасвим смиривао иако није имао никаквих изгледа на успех. Са јасним и далековидим погледом у будућност Дожић је, у својој Посланици, истицао: „Треба се пренути из садашњег ситничарења и хаотичног заноса; треба се узвисити изнад личних односа, партиских страсти, братственичних и племенских истрчавања, па се обазрети на прошлост и погледати у мало даљу будућност. То је пут и начин да се сузбију све недаће и да се постигне права срећа и благостање у друштвеном и народном животу ... Схватити и цијенити наше јединство као неприкосновену светињу, коју треба држати изнад свих моменталних прилика, личних, племенских, покрајинских и партијских односа – то је дужност сваког мисаоног сина српског народа, а на првом месту нас Црногораца, који смо од Косова ту народну светињу највише проповиједали; најватреније заступали и за њу се херојски борили и крв пролијевали.“²⁴⁹⁸

Као званично црквено објашњење вернима, да су сазреле прилике за избор новог патријарха, може се сматрати *Посланица* Светог архијерејског сабора, објављена 22. фебруара 1938. године²⁴⁹⁹. Истичући да се састао у *ванредно* заседање „управо када се испунило пола године“ од смрти патријарха Варнаве, Свети архијерејски сабор, поново, рекапитулира све разлоге који су довели до помирења са владом и, посебно, истиче: „Свети архијерејски сабор није поставио себи никакве друге задаће осим једне: да онај и онакав законски предлог, који би ишао на штету њених интереса и њених права, не постане закон. То смо једино тражили и то смо постигли.“²⁵⁰⁰ Сабор се, вели се даље, једном својом ранијом *Декларацијом* оградиле од тога да се целој борби око Конкордата да други смер и, сада, то опет истиче и наглашава да су нетачни гласови „о раздору међу нама, којег није било, нема и нити ће бити“²⁵⁰¹.

Сабор одаје признање влади због њезине предусретљивости и вели: „Свети архијерејски сабор, позван да сведочи истину и правду, мора признати, да је до стишавања буре дошло не само његовим настојањима, него и добром вољом на *другој страни*.“²⁵⁰² Видећи ту добру вољу „Свети архијерејски сабор је могао мирне душе да

²⁴⁹⁷ Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, стр. 543.

²⁴⁹⁸ *Гласник СПЦ*, број 7 од 13. марта 1938. стр. 101-103.

²⁴⁹⁹ *На истом месту*, стр. 101.

²⁵⁰⁰ *На истом месту*, стр. 102.

²⁵⁰¹ *На истом месту*.

²⁵⁰² *На истом месту*.

укине канонске духовне мере примењене у борби и да ослободи од забране уживања црквених почести све оне који су били лишени тога.²⁵⁰³ Када је био изабран патријарх Гаврило је, у своме поздраву епископима, захвалио влади „која је у овим тешким данима одговорила са онако истом добром вољом, као што је и Сабор, да се изгледе сви неспоразуми и да се дође до хармоније и слоге у раду“²⁵⁰⁴ ... Пада, ипак, у очи, да је ову *Посланицу* потписало само 16 епископа од 21 колико их је требало да буде. То је дошло отуда што су неке епархије биле тада упражњене, а два епископа су била болесна (епископ пакрачки Мирон и захумско-херцеговачки Тихон). Посланицу нису потписали ни жички епископ Николај Велимировић ни будимски Георгије Зубковић²⁵⁰⁵.

Изборни сабор, који је требао да бира новог патријарха, састао се 21. фебруара 1938. године. Од 60 чланова Изборног сабора, колико је требало да их буде по члану 3 Закона о избору патријарха СПЦ од 6. априла 1930, по коме је био изабран и патријарх Варнава, избору није присуствовало *девет* лица: *четири* световњака (Драгиша Цветковић, Добривоје Стошовић, Војко Чвркић и Димитрије Магарашевић) и *пет* епископа (др Николај Велимировић, др Иринеј Ђорђевић, др Георгије Зубковић, Мирон Николић и др Тихон Радовановић). Последња двојица су била оболела²⁵⁰⁶.

На првом гласању појавило се *шест* кандидата: др Гаврило Дожић, добио 50 гласова, др Георгије Зубковић, добио 27 гласова, Петар Зимоњић добио 23 гласа, митрополит Доситеј добио 23 гласа, Јосиф Цвијовић добио 22 гласа и др Николај Велимировић добио 12 гласова²⁵⁰⁷. За кандидате, који иду пред Круну изабрани су, према члану 10 Закона о избору патријарха СПЦ, др Гаврило Дожић, др Георгије Зубковић и Петар Зимоњић, који је био старији по посвећењу од митрополита Доситеја. Краљевски намесници су, у име краља Петра II, потврдили др Гаврила Дожића за српског патријарха, јер је он добио највећи број гласова.

Овим је, на сасвим редован начин, попуњен упражњени престо српског патријарха. „Место црних застава, које су се виле пуних шест месеци, на торњевима православних цркава, залепршале се опет црквене заставе.“²⁵⁰⁸ Поздрављајући, у име епископа СПЦ, новоизабраног патријарха митрополит Петар Зимоњић је рекао: „Ви на овај положај нисте дошли случајно, него зато што сте својим радом то заслужили. Истицали сте се од првих дана када сте примили монашки чин, радили сте у Цариграду, пећкој епархији а највише сте радили од како сте дошли на Цетиње, на престо светог Петра Цетињског и славног владике Рада. Сви смо сведоци колико сте тада радили за свету православну цркву и наше ослобођење и уједињење и васпостављање наше Патријаршије.“²⁵⁰⁹

Примајући избор патријарх Гаврило је нагласио да треба „велике смелости да се то бреме узме на себе и сваки онај, који зна шта је дужност не може га узети без бојазни“²⁵¹⁰. Честитајући му избор за патријарха, митрополит Доситеј је нагласио, иако дискретно, оно што се недавно одиграло између СПЦ и државе: „Били смо“, рекао је он, „сведоци како је један човек стао уз народ и уз цркву и чинио онако како је било драго Богу и народу. Господ Бог је рекао, да сте Ви најдостојнији да дођете после оних дана и да нам донесете мир. Обећавамо Вам да ћемо свим снагама делити заједно

---

²⁵⁰³ *На истом месту.*

²⁵⁰⁴ *Гласник СПЦ*, број 7 од 13. марта 1938, стр. 128.

²⁵⁰⁵ *На истом месту*, стр. 103.

²⁵⁰⁶ *На истом месту*, стр. 120.

²⁵⁰⁷ *На истом месту.*

²⁵⁰⁸ *На истом месту*, стр. 118.

²⁵⁰⁹ *На истом месту*, стр. 127.

²⁵¹⁰ *На истом месту*, стр. 121.

судбину наше цркве и бити искрени верници и молитвеници, да ћемо дати цркви светој све што можемо и све што треба.²⁵¹¹

У беседи, држаној на дан свога устоличења у Београду, патријарх Гаврило је изразио готовост цркве, „да сарађујемо са народом и државом и да јој помажемо да унапређује наш народ и да га подиже и води ка благостању. У том правцу СПЦ широкогрудно проповеда љубав, братство, јединство, слогу, једнакост, равноправност са свим осталим суграђанима наше велике Отаџбине, јер смо сви заједно са њима једна крв, једна братска крв југословенска.“²⁵¹²

Добре односе желео је патријарх Гаврило и са владом Драгише Цветковића, која је сменила владу Милана Стојадиновића. На ручку, који је патријарх приредио члановима владе 14. децембра 1939. у Патријаршији, рекао је: „Са задовољством подвлачим, да те потребе српске цркве као једног значајног и благотворног фактора за живот народни и државни, потпуно је схватила и разумела данашња краљевска влада и показала своју добру вољу да изађе у сусрет, правично и праведно, оним потребама цркве наше, које су јој неопходне за њену егзистенцију и за вршење њених узвишених функција.“²⁵¹³ Драгиша Цветковић је истакнуо да је циљ његове владе „устпостављање унутрашњег мира, пуне консолидације у земљи, и сређивање свих прилика ... И када су се јуче поставили проблеми СПЦ, влада народног споразума, баш онај део који не припада СПЦ, који припада оним другим вероисповестима, имала је пуно разумевање и пуно схватање за потребе наше цркве.“²⁵¹⁴

Од свога избора за патријарха, 21. фебруара 1938. па до 1. априла 1941, нешто више од три године, развио је био патријарх Гаврило врло живу активност. Он, скоро неуморно, лети из једног краја земље на други, обилази паству, држи беседе, које су биле пуне и трезвене хришћанске поуке и родољубивих опомена целом народу, да буде бодар и будан у време, које је било пуно опасности. Своја обилажења земље почео је патријарх Гаврило са посетом Сремским Карловцима, марта 1938, где је, на отпоздрав месном римокатоличком свештенику, у римокатоличкој цркви, истакнуо потребу сарадње православних и римокатолика: „Данас је“, рекао је он, „дужност нас, браће по крви и по језику, браће по осећањима, браће по нашем заједничком добру, да удружимо своју снагу, све у љубави, у братству, у јединству, у сарадњи братској и удружени на славу Господа Бога и на добро нашега народа...“²⁵¹⁵

У Сремским Карловцима патријарх Гаврило је, 20. марта 1938, у својој беседи у Саборној цркви, обзанио још једно своје убеђење: да је Европа на странпутици, јер је огрезла у материјализму и националном егоизму и искључивости: „Она је заборавила темеље свог живота и своје структуре и заразила се разним мудровањем. А хоће ли се то мудровање назвати идеологијом фашизма, колективизма, болшевизма итд. – то је сасвим свеједно, само је главно да Европа данас лута. Она пати од новачења која не могу да се сагласе са људским животом.“²⁵¹⁶

Иста, само нешто проширена, схватања о духовној поремећености у свету садржана су и у васкршњој *Посланици* Светог архијерејског сабора, објављеној за Васкрс 1938. године. Види се да су и патријарх и епископи, погружени у бриге и страх за сутрашњицу, тачно уочавали дух времена из кога се изњедрио Други светски рат. „Под утицајем материјализма“, вели се тамо, „који занемарује Бога и душу у човеку, на нас је нагрнула поплава туђих безбожничких идеја и појмова. Осећамо ли ми сву

²⁵¹¹ *На истом месту*, стр. 121-122.

²⁵¹² *На истом месту*, стр. 125.

²⁵¹³ *Гласник СПЦ*, број 1-2 од 22. децембра 1939, стр. 31.

²⁵¹⁴ *На истом месту*, стр. 32.

²⁵¹⁵ *Гласник СПЦ*, број 8 од 26. марта 1938, стр. 181.

²⁵¹⁶ *На истом месту*, стр. 183.

тежину тих појмова и искушења? Она су страшнија од оних која су нас сретала раније у нашој прошлости, јер из пламена тих искушења наш народ је излазио са обновљеним силама, светао, очеличен, очишћен, слично златној руди баченој у зажарену пећ. Удари судбине рушили су само оно што је било слабо и болесно у народној души, а оном што је било здраво додавали нову снагу и већу моралну јачину. Али, овде се непријатељ прикрива, пузи у светињу над светињама народне душе. Он хоће да оштром жаоком нанесе неизлечиву рану хришћанском срцу, да отрује ту рану отровом одрицања, да убије у њему веру у Бога, као главни животни корен.²⁵¹⁷

Када је, 1. септембра 1939, почео Други светски рат схватио је и патријарх Гаврило сву далекосежност онога што он доноси. Сав у традицијама својих предака на челу СПЦ патријарх Гаврило све отвореније иступа пред народ и указује на опасности које прете држави. У својој *Посланици* за Божић 1939. он вапи: „...То вас молимо, јер опажамо да и у тренуцима када у свету бивају догађаји од највећег замаха, међу синовима СПЦ нема доста ни трпљења, ни љубави, ни јединства духа, повезаног миром. Међу нама су размирице у часу када су велике опасности на помолу. Шта су наши ситни међусобни рачуни спрам крупних догађаја, од којих ће зависити судбина многих народа па и нашега.“²⁵¹⁸

Објављивању ове *Посланице*, коју су потписали скоро сви епископи, претходило је ванредно заседање Светог архијерејског сабора, које је било сазвано за 14. децембар 1939. године. Сабор је разматрао „догађаје и прилике у Отаџбини и свету“ и издао *Саопштење* у коме се вели да је Свети архијерејски сабор „донео одлуку да отачаствени архијереји позову свештенство и народ да у овим тешким приликама и критичним временима уједине сву своју снагу и подреде општим народним и државним интересима сва лична, покрајинска, и партијска размисливања и размисливања, па да у слози и љубави врше свесно своје дужности према светој српској цркви, узвишеном краљу и милој Отаџбини“²⁵¹⁹.

У наредним месецима патријарх Гаврило ће још неколико пута иступити против страних и туђих идеолошких и политичких утицаја, који завађају и разједињују народ. На освећењу споменика краљу Александру I у Нишу он грми: „...Не путем нових доктрина, не путем настраних идеологија, него путем којим смо ову величанствену зграду, која се зове краљевина Југославија, подигли.“²⁵²⁰ У своме другом говору, држаном овом приликом у Нишу, патријарх вели: Неко се зове фашиста, неко комуниста, неко расиста, неко демократа, неко демагог. Ми видимо да данас доводе до опасности судбину народа и државе ти нови пророци, нови учитељи, који увлаче свет у хаос и несреће.²⁵²¹

Када је, септембра 1940, поново посетио Црну Гору, патријарх Гаврило је, још јасније него раније, оцртао опасности које су се биле надвиле над нашу земљу. У Цетињском манастиру он је, после свете Литургије, говорио и ово: „...Све се тресе, све се љуља, земља тутњи око нас. У овим тешким и судбоносним временима морамо се запитати: шта је наша дужност? Ево шта је: данас када се све уништава, кад се руше куће и градови, кад један торпедо уништава хиљаде живота и баца на морско дно, ми треба да смо свесни свога положаја и да се збијемо на једном месту, па да чувамо оно што смо крвљу и муком стекли.“²⁵²² У Подгорици он опомиње: „...Не треба да се заносимо неким братственичким, регионалним, верским, партијским и другим сличним

²⁵¹⁷ *Гласник СПЦ*, број 10-11 од 23. априла 1938, стр. 251.

²⁵¹⁸ *Гласник СПЦ*, број 1-2 од 4. јануара 1940, стр. 4.

²⁵¹⁹ *На истом месту*, стр. 10.

²⁵²⁰ *На истом месту*, стр. 18.

²⁵²¹ *На истом месту*, стр. 19.

²⁵²² *Гласник СПЦ*, број 23-24 од 15. децембра 1940, стр. 842.

зађевицама и интересима, већ треба да мислимо на очување наше слободе, нашег јединства, нашег поноса.²⁵²³

Свети архијерејски сабор састао се поново 25. новембра 1940. у ванредно заседање. Отварајући ово заседање патријарх Гаврило је истакнуо да је настало такво време да црква мора „утростручити своју снагу за добро своје и свога народа. Околности ове налажу, баш, да своје силе појачамо, да их концентришемо, како би смо у овим тешким данима искушења и опште пометње што више допринели за добробит СПЦ и миле нам отаџбине Југославије.“²⁵²⁴ Због прилика, које се све више погоршавају, потребно је, истиче патријарх, да се епископи што чешће састају и посаветују „како и на који начин бисмо што боље савлађивали све недаће и тешкоће, које су сваким даном све неизвесније, јер сваки дан доноси ново разочарење“²⁵²⁵.

И у *Посланици* Светог архијерејског сабора, последњој до напада на Југославију, и патријарх и епископи се, поново, баве стањем које је настало у Европи као последица разбукталога рата. „Ваше дужности“, обраћају се они вернима, „према држави и народу су данас веће него икада: предајте им се истински и народски, хришћански и југословенски, па ће и Божји благослов почивати на жељеним плодовима вашег рада.“²⁵²⁶ Опет се истиче једнодушност и слога епископата и вели, да су „коначно отклоњене све недавне несугласице, које нису биле домаћег порекла у животу и раду наше свете цркве“²⁵²⁷.

Разумљиво је да је у ово време грозничаве нервозе и тупе неизвесности био интерес многих, и у земљи и на страни, да за себе искористе углед и снагу СПЦ, која је из сукоба са владом Милана Стојадиновића изашла као победилац, али са владом Драгише Цветковића одржавала коректне односе. Из једнога *упозорења* Светог синода од 24. јануара 1941. види се да су се били појавили некакви леци у вези са држањем СПЦ. У овоме *упозорењу* се вели, да „још није утврђено ко их је издао и ко их растура“ и истиче се, да „Патријаршија нема никакве везе са издавањем ових летака нити се она служи овим начином општења са својом паством“. Узорава се свештенство да ове летке сматра „недозвољеним поступцима непозваних лица, којима се само смета правилном животу и раду СПЦ и уопште правилном испуњавању њених задаћа према пастви и држави“²⁵²⁸.

6. ПОСЛЕДЊИ ЧИН УОЧИ РАТА

Од краја јануара до 27. марта 1941. године погоршавали су се и спољни положај Југославије и стање у земљи. Патријарх Гаврило и епископат СПЦ будно су мотрили развој догађаја и стално апеловали на родољубље народа. У данима који су били за Југославију врло драматични сазвао је Свети синод, својом одлуком од 23. марта 1941, Свети архијерејски сабор у *ванредно* заседање за 27. март 1941. године. У међувремену између 23. и 27. марта 1941. године извршено је, 25. марта, приступање Југославије Тројном пакту. Као члан Крунског савета патријарх је могао знати да је влада одлучила да приступи Тројном пакту што патријарх Гаврило није одобравао. Данило Грегорић је дао један приказ посете патријарха Гаврила кнезу Павлу и репродуковао оно што је патријарх рекао Кнезу. Наводећи своје разлоге против приступања Тројном пакту патријарх Гаврило је, наводно, рекао: „...Црква то не може схватити. У Тројном пакту

²⁵²³ *На истом месту*, стр. 851.

²⁵²⁴ *На истом месту*, стр. 836.

²⁵²⁵ *На истом месту*, стр. 837.

²⁵²⁶ *Гласник СПЦ*, број од 1. јануара 1941, стр. 2.

²⁵²⁷ *На истом месту*, стр. 3.

²⁵²⁸ *Гласник СПЦ*, број 3 од 1. фебруара 1941, стр. 61.

ми видимо само опасност поробљавања. Све наше традиције су у опасности и наша национална осећања су увређена. Србин неће да буде роб. Под вођством својих попова Срби су се борили против Турака и основали своју државу. И данас, када смо поново у опасности, опет је црква та која и хоће и мора да предњачи.²⁵²⁹

Сазив Светог архијерејског сабора за 27. март био је, свакако, у вези са приступањем Југославије Тројном пакту и са акцијом оних који су били против тога приступања. За сазив Светог архијерејског сабора у ванредно заседање није, према његовој личној изјави, знао ни тадашњи председник владе Драгиша Цветковић. Он је то дознао тек после свога повратка из Беча. Одмах се телефоном обратио патријарху Гаврилу и питао га да ли је тачна вест о сазиву Светог архијерејског сабора и, ако је тачна, молио га је, да му каже због чега је Сабор сазват. Патријарх му је одговорио да је Сабор сазван због чисто црквених ствари и да нема никакве везе са Пактом.

Узнемирен вестима, које су се шириле, Цветковић је, и поред патријарховог одговора, хтео да се одмах, 26. марта увече, састане са патријархом и епископима. Имао је намеру да их посети заједно с министром спољних послова Цинцар-Марковићем и да им покаже оригинални текст Пакта и објасни због чега је Пакт морао бити потписан. Патријарх је био пристао на то ... Овај разговор је био вођен око шест сати после подне 26. марта. Требало је да Цветковић и Цинцар-Марковић стигну у Патријаршију око девет сати исто вече. Међутим, око седам сати патријарх Гаврило је назвао Цветковића и рекао му: „Господине претседниче, да одгодимо овај састанак за сутра.“ „На Цветковићево наваљивање да би он волео да се заказани састанак одржи, патријарх је одговорио: „Па зашто да се журимо, бићемо ваљда живи и сутра.“²⁵³⁰

Са црквене стране дошле су касније потврде о извесном учешћу патријарха Гаврила и неколико епископа у припремању пуча од 27. марта. Можда би било тачније рећи да су патријарх и неки од епископа знали за припремање пуча и да су то одобравали и солидарисали се са пучем. Др Иринеј Ђорђевић, епископ далматински, човек који је био у могућности да зна истину о овој ствари, истиче учешће наше цркве у пучу од 27. марта. Он подвлачи моралну страну овога утицаја. „Опет је српска црква“, вели он, „била она која је указала народу и држави пут којим треба ићи. Они који су добро упознати с целом истином овога случаја не могу не признати, да је њезина одлучна и постојана морална подршка отворила широко врата историском државном удару од 27. марта 1941 године и учинила могућим да се у парчад поцепа Тројни пакт Југославије са силама Осовине, који је већ био потписан у Бечу два дана пре тога ... Када је Регент тражио да помажу политику Тројног пакта онда је највиша црквена власт српска (сабор епископа) недвосмислено одбила да то чини и саветовала своје свештенство и вернике да стану на страну тада усамљене али храбре и несавладљиве Велике Британије.“²⁵³¹

На улогу патријарха Гаврила у пучу од 27. марта 1941. указао је и београдски дописник лондонског *Times-a*. У броју од 31. марта 1941. *Times* доноси и ово: „За време кризе, која је потресла југословенску нацију, улога, коју је одиграо патријарх српске православне цркве Гаврило, потсећа на енглеске епископе средњег века, када је црква одређивала политику краљева и чувала њихову савест. Иако потпуна историја њихове активности ове судбоносне недеље није позната југословенски народ осећа инстинктивно да би, да се он није одупро Регенству и мобилисао све снаге СПЦ за тај циљ, Југославија данас била једна од Хитлерових вазалних држава.“

И са званичне стране СПЦ, после рата, потврђено је, у *три маха*, да је патријарх Гаврило био одлучно против приступања Југославије Тројном пакту. Поводом прославе

²⁵²⁹ Danilo Gregorić, *So endete Jugoslawien (Тако је завршила Југославија)*, Leipzig 1943, стр. 131.

²⁵³⁰ Приватно саопштење г. Драгише Цветковића.

²⁵³¹ Iriney Georgevitch, *Truth above all (Истина изнад свега)*, London, стр. 3.

патријархове педесетогодишњице свештеничке службе донео је *Гласник СПЦ*²⁵³² исцрпан приказ патријархова живота и рада. И тамо се вели да се патријарх „на најнадлежнијем месту државе“ залагао свим својим ауторитетом да Југославија не приступи Тројном пакту. Патријарх је, тада, свој став аргументисао овако: „...Наше традиције, наш понос и наш глас, који имамо у свету, затим наша обавеза према свим оним херојима и мученицима, који су за ову државу своје животе положили, као и наше обавезе према свим прошлим и будућим генерацијама нашега народа, императивно налажу, да се не прикључимо Трипартитном пакту, а не треба заборавити, да би такво прикључење у будућности по наше интересе и народне и државне могло донети најфаталније последице. Мени је дужност да Вам отворено речем, да би приступање наше државе Тројном пакту и одређење њезино уз Осовину уништило животну снагу и морал нашега народа, погодило би његово родољубиво осећање и дубоко увредило његов понос и његове традиције и идеале.“

У некрологу, који је патријарху Гаврилу написао Стеван М. Димитријевић, који је био патријархов професор, речено је да је патријарх имао „куражи да се на најнадлежнијем месту оштро изрази против намере да се наша држава прикључи Тројном пакту нацизма и фашизма“²⁵³³ ... И поводом прославе десетогодишњице пуча од 27. марта 1941. истакнуто је, са стране СПЦ, да је патријарх Гаврило играо важну улогу у овоме чину. Као нов моменат истиче се само то да су и чланови Светог синода, у вези са приступањем Југославије Тројном пакту, „постали свесни да овде није у питању само црква него су у питању не само част и традиције пређашњих генерација, већ и генерација које ће после доћи“²⁵³⁴. Због тога је Синод предложио патријарху да се сазове Свети архијерејски сабор за 27. март 1941. године. „Свети архијерејски синод сматрао је да без сазива Сабора не може одредити политичку линију којом ће црква ићи.“²⁵³⁵ Даље се вели: „...И пошто је Сабор једнодушно поздравео државни удар извршен тога јутра одлучено је да Његова Светост патријарх српски Гаврило у име свих архијереја преко радија пошаље *поруку* и благослов свештенству и народу. Текст *поруке* је био заједнички састављен.“²⁵³⁶

Цео текст ове *поруке* није нам познат. *Гласник СПЦ* доноси само један део. Ова порука одише националном романтиком и обиљем архаичних фраза. У поруци стоји: „Пред нашу нацију у ове судбоносне дане судба је поново била ставила питање коме ће се приволети царству. Јутрос у зору на то питање дат је одговор: приволели смо се царству небесном, тј. царству Божје истине и правде, народне слоге и слободе. Тај вечни идеал, ношен у срцима свих правих Срба и Српкиња, чуван и разгореван у светилиштима наших православних храмова и исписан на нашим народним крсташима барјацима, јутрос је освануо чист и светао као сунце, очишћен и опран од прашине навејане на њ и од сваке мрље. Провиђење нас је управило на прави пут који је Свети Сава давно и давно указао српском народу. Бог правде који нас је до сада чувао од пропасти, чуо је глас молитве наше и поново нас је спасао од странпутица и скретања са нашег непроменљивог историског пута. Слава и хвала Богу. Чеда моја у Духу Светом, понизимо се сви пред Богом и усправимо се пред људима. Ако је Бог са нама, шта нам могу људи? Ако је живети, да живимо у светињи и слободи, ако ли је мрети, да умремо и за светињу и слободу као и многи милиони православних предака наших.“²⁵³⁷

²⁵³² *Гласник СПЦ*, број 2-3 и 5-6 мај-јуни 1950, стр. 20-21.

²⁵³³ *На истом месту* стр. 69.

²⁵³⁴ *Гласник СПЦ*, број 1-2, март 1951, стр. 10.

²⁵³⁵ *На истом месту*.

²⁵³⁶ *На истом месту*.

²⁵³⁷ *На истом месту*.

Убрзо, већ 6. априла 1941, Југославија је била нападнута без објаве рата: само за неколико дана била је држава срушена, а СПЦ стављена пред тешкоће и страдања за каква никада пре тога није знала.

VII. ГЛАВА: СПЦ ЗА ВРЕМЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Рат, у који је Југославија била увучена 6. априла 1941, завршио се брзо и са тешким поразом, који је веома тешко погодио и православне Србе и римокатоличке Словенце. У безнадежној агонији, у којој се нашла цела земља, обезглављена и без вођства, напустио је Београд и патријарх СПЦ, др Гаврило Дожић. У уверењу да ће бити организован отпор негде у нашим брдским крајевима, он се повукао према Црној Гори и био се склонио у манастир Острог ни сâм не знајући шта долази. Чињеница да су се и он и цео наш епископат били јако ангажовали у вези са пучем од 27. марта 1941. морала је и патријарху показати да се ни он нема ничем добром надати од развоја догађаја после пораза Југославије. Опредељење вођства СПЦ за једну од зараћених страна, која се тих дана налазила у тешкој војничкој ситуацији, било је, нема сумње, јако осенчено романтизмом, који је израстао из успомена на савезништво из Првога светскога рата: осећање верности и захвалности урођено је православном српском човеку и сасвим је разумљиво да је вођство СПЦ било усмерило своје политичко држање у томе правцу. Ово тим пре што је Други светски рат био код нас схваћен као нека реприза Првог светског рата: подела фронта била је скоро иста као и у Првом светском рату из кога је произашло уједињење свих српских земаља у једну државу.

Подела фронта била је таква да су се уз Немачку били нашли *сви* традиционални непријатељи српског народа, којима је постојање Југославије, у границама које је она тада имала, било трн у оку. Уз Немачку се била нашла Италија са својим старим аспирацијама на цело подручје Јадранског мора; Бугарска је чекала да оствари своје егзархијске прохтеве на Јужну и Стару Србију; Мађарска са захтевима на Бачку, Барању и Банат; Албанија са својим сновима о присаједињењу Метохије, Косова и Новопазарског санцака. Нови чинилац у овој оружаном заједници биле су *хрватске усташе*, које су годинама пре тога, дуго и по јасно скројеном плану, спремале ситуацију која ће им омогућити да од Срба очисте све оне крајеве за које су сматрали да треба да уђу у састав њихове државе²⁵³⁸. Великохрватској концепцији била је, од самога почетка, присутна мржња према СПЦ. „Све док постоји српска православна црква“, писао је др Иво Пилар, „и српство и његова држава су неуништиви и не могу бити у својим стремљењима ограничени нити простором нити временом нити пак сазнањем реалних могућности.“²⁵³⁹

Много пре него што се видело да ће Југославија морати доћи у тешку ситуацију да се одлучи какав ће став заузети у ратном сукобу, који је све више беснио, израђени су били планови не само за разбијање Југославије него и за уништење српског народа и његове цркве. Ови су планови, и методе рада, изграђивани у спрези великохрватске мегаломаније и прозелитске ревности неких кругова хрватске римокатоличке цркве, који су, наметљиво, истицали и своју верност Ватикану и своје заслуге за римокатолицизам.

И пре уласка Југославије у рат, а нарочито после пропасти државе, хрватске усташе су почеле да остварују свој програм. Стицајем разних околности Југославија је брзо и лако савладана, а 10. априла 1941. у Загребу је проглашена Независна Држава Хрватска са др Антом Павелићем на челу. Проглашење ове, и овакве, државе још више

²⁵³⁸ Сравни: Сима Симић, *Прекривање Срба за време Другог светског рата*, Титоград 1958, стр. 1-20.

²⁵³⁹ L. V. Südland, (Dr. Ivo Pilar), *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*, Wien 1918, стр. 309.

је угрозило и СПЦ и српски народ. Са загребачке радиостанице почеле су трештати неуравнотежене и мржњом испуњене оптужбе против патријарха Гаврила Дожића и против целе СПЦ: и патријарх Гаврило, и цела СПЦ, и цео српски народ били су, са усташке стране, оглашени као творци и носиоци комунизма у Југославији. Због патријарховог држања према пучу од 27. марта 1941, које је др Јосеф Мерц назвао „несретним утицајем“²⁵⁴⁰, примиле су и немачке окупаторске власти понешто од ових усташких оптужби: патријарх Гаврило Дожић је, одмах по слому Југославије, био ухапшен у манастиру Острогу и спроведен у Сарајево, а одатле у Београд, у затвор Гестапоа. Патријарха су у Београду „пет дана и пет ноћи под отвореним небом, на киши држали у затвору Гестапоа у Александровој улици“²⁵⁴¹. Одатле је, зна се, био одведен у манастир Раковицу код Београда, а у лето 1943. премештен је у манастир Војловицу крај Панчева, где је био доведен и владика др Николај Велимировић. У лето 1944. спроведени су у Дахау код Минхена²⁵⁴².

О боравку патријарха Гаврила и владике Николаја у Дахау писао је Бранко Ђорђевић, који се и сам тамо налазио. Ђорђевић вели да су патријарх Гаврило и владика Николај живели у тзв. „почасним бункерима“. „Они су могли носити своја одела, нису били обријани ни ошишани, и нису гоњени на рад, али зато из бункера и једног врло уског дворишта, ограђеног високим зидовима са жицама и струјом, нису могли нигде изаћи.“²⁵⁴³

Хапшење патријарха Гаврила, који је пет и по година био у немогућности да врши своје патријаршијске функције, створило је у СПЦ стање обезглављености. После слома Југославије почели су прогони и српских православних епископа и српског православног свештенства и у Јужној Србији, коју су били запосели Бугари, и у Независној Држави Хрватској. Они епископи којима је успело да се склоне на подручје окупираних Србије сабрали су се у Патријаршији у Београду. Тек 7. јула 1941. могла су четири епископа (др Иринеј Ћирић, епископ бачки, др Емилијан Пиперковић, епископ неготински, др Јован Илић, епископ нишки и др Нектарије Круљ, епископ зворничко-тузлански), „у сагласности са окупаторским властима“²⁵⁴⁴, да посете патријарха Гаврила у манастиру Раковици и да, колико је то у тим приликама било могуће, претресу стање у коме се нашла СПЦ после пропасти државе. У *првоме* Распису Светог синода СПЦ свештенству и народу, издатом 25. јула 1941, стоји: „После те посете састали су се у конференцију, на којој је константовано да су немачке окупаторске власти изјавиле да је потребно да се, колико је могуће, одржи јединство СПЦ под управом прописаном њеним Уставом.“²⁵⁴⁵

Овом конференцијом *почело је функционисање више управе* СПЦ после изгубљеног рата и цепања Југославије на пет окупационих подручја и на, привидно, Независну Државу Хрватску. На овој конференцији је утврђено да је, стицајем насталих околности, наступио случај из члана 55 Устава СПЦ, који гласи: „Кад је патријарх отсутан или ма због којег узрока спречен да врши своју председничку дужност у Сабору односно Синоду, замењује га, по његовом овлашћењу, најстарији по производству митрополит члан Сабора, односно Синода, а ако овога нема, најстарији по епископском посвећењу епископ, члан Сабора, односно Синода.“²⁵⁴⁶

²⁵⁴⁰ Dr. Josef März, *Die Gestaltung des Südostens*, стр. 71.

²⁵⁴¹ *Гласник СПЦ*, број 10, 11, 12 од 1. XII 1946, стр. 211.

²⁵⁴² *На истом месту*.

²⁵⁴³ Бранко Ђорђевић, *Свештеници у концентрационом логору Дахау* (Гласник СПЦ, број 7 од 31. јула 1945, стр. 66).

²⁵⁴⁴ *Гласник СПЦ*, број 2 и 3 од 14. III 1942, стр. 9.

²⁵⁴⁵ *На истом месту*.

²⁵⁴⁶ *Црквено законодавство СПЦ*, књ. III, стр. 36-37.

СТИЦАЈ ОКОЛНОСТИ ЈЕ УЧИНИО ДА ЈЕ, ДОК НИЈЕ НАСТАЛО РЕДОВНО СТАЊЕ У ЦРКВИ, НА ЧЕЛО УПРАВЕ СПЦ ДОШАО СКОПСКИ МИТРОПОЛИТ *Јосиф Цвијовић*, КОГА СУ БУГАРСКЕ ОКУПАЦИОНЕ ВЛАСТИ БИЛЕ ПРОТЕРАЛЕ ИЗ СКОПЉА. СТАРИЈИ ОД ЊЕГА ПО ПОСВЕЋЕЊУ БИЛИ СУ МИТРОПОЛИТ САРАЈЕВСКИ ПЕТАР ЗИМОЊИЋ И ЗАГРЕБАЧКИ МИТРОПОЛИТ ДОСИТЕЈ ВАСИЋ, АЛИ ОНИ СЕ ТАДА НИСУ НАЛАЗИЛИ У БЕОГРАДУ. ПЕТАР ЗИМОЊИЋ ЈЕ БИО ЗАВРШИО СВОЈ ЖИВОТ МУЧЕНИЧКОМ СМРЋУ, А МИТРОПОЛИТ ДОСИТЕЈ, ТЕШКО МАЛТРЕТИРАН И УНИЖАВАН ОД УСТАША, БИО ЈЕ ПРЕНЕТ У БЕОГРАД И ЛЕЖАО ТЕШКО БОЛЕСТАН... ВЕЋ НА СВОЈОЈ ПРВОЈ КОНФЕРЕНЦИЈИ МОГАО ЈЕ СВЕТИ СИНОД ДА СЕ „С ДУБОКИМ БОЛОМ И ТОПЛОМ МОЛИТВОМ БОГУ СЕЋА СВИЈУ ЧЕДА СВЕТЕ СПЦ, КОЈА СУ ПРЕТРПЕЛА ПАТЊЕ, И СИНОВА И СВЕШТЕНОСЛУЖИТЕЉА ЊЕНИХ ИЗ СВИЈУ РЕДОВА, КОЈИ СУ ИЗГУБИЛИ ЖИВОТЕ СВОЈЕ“²⁵⁴⁷.

НА ОВОЈ КОНФЕРЕНЦИЈИ СВЕТОГ СИНОДА ЈЕ РЕШЕНО И ТО ДА ЋЕ ОН „ЛОЈАЛНО ИЗВРШАВАТИ ЗАКОНЕ И НАРЕДБЕ ОКУПАЦИОНИХ И ЗЕМАЉСКИХ ВЛАСТИ И УТИЦАЋЕ ПРЕКО СВОЈИХ ОРГАНА НА ПОТПУНО ОДРЖАЊЕ РЕДА, МИРА И ПОКОРНОСТИ“²⁵⁴⁸ ... ДОК ЈЕ У ДРУГИМ ДЕЛОВИМА ОКУПИРАНЕ И РАЗЈЕДИЊЕНЕ СРПСКЕ ЗЕМЉЕ БЕСНИО ТЕРОР УСТАШКИХ И ОКУПАТОРСКИХ ВЛАСТИ, НА ОКУПИРАНОМ ПОДРУЧЈУ СРБИЈЕ, КОЈЕ СУ ДРЖАЛИ НЕМЦИ, АДМИНИСТРАТИВНУ ВЛАСТ ЈЕ ДРЖАЛА *Комесарска управа*, КОЈА ЈЕ, ОД САМОГ ПОЧЕТКА, БИЛА СУОЧЕНА СА БРОЈНИМ, И ВЕОМА СЛОЖЕНИМ, ТЕШКОЋАМА, КОЈЕ СУ СЕ ПОВЕЋАВАЛЕ СА ЈАЧАЊЕМ УСТАНИЧКЕ АКЦИЈЕ И НА ОВОМЕ ПОДРУЧЈУ. У СВОМЕ *другом* РАСПИСУ, ОБЈАВЉЕНОМ 4. АВГУСТА 1941, СВЕТИ СИНОД СЕ ОБРАЋА СВЕШТЕНСТВУ СПЦ, ЧИЈИ СЕ БРОЈ НА ОВОМЕ ПОДРУЧЈУ СТАЛНО ПОВЕЋАВАО ДОБЕГАВАЊЕМ ПРОТЕРАНИХ НАШИХ СВЕШТЕНИКА СА ДРУГИХ ПОДРУЧЈА. УКАЗУЈУЋИ НА СВОЈ *први* РАСПИС ОД 25. ЈУЛА 1941. СВЕТИ СИНОД ИСТИЧЕ ДА НЕКИ СВЕШТЕНИЦИ НИСУ ПОСТУПИЛИ ПО ОВОМЕ РАСПИСУ, „ЈЕР СЕ У НАШЕМ НАРОДУ ДЕШАВАЈУ МНОГЕ ПОЈАВЕ КОЈЕ НЕМАЈУ ВЕЗЕ НИ СА НАШИМ НАРОДНИМ ТРАДИЦИЈАМА НИ СА НАШИМ ХРИШЋАНСКИМ УЧЕЊЕМ О МЕЋУСОБНОЈ ЉУБАВИ, СЛОЗИ И МИЛОСРЂУ, ВЕЋ ПРЕЛАЗЕ У ОБИЧНА ЗЛОЧИНСТВА И ДРУГА НЕДОПУШТЕНА ДЕЛА. ОВАКВИМ РАДОМ СЕ НАНОСИ ШТЕТА НЕ САМО УГЛЕДУ И ДОСТОЈАНСТВУ НАШЕГА НАРОДА И НАШЕ ЦРКВЕ, НЕГО СЕ ИНАЧЕ ТЕШКЕ ПРИЛИКЕ ЈОШ ВИШЕ ПОГОРШАВАЈУ, А ЦРКВЕНИ НАРОДНИ ЖИВОТ ВЕЋМА ОТЕЖАВА И ДОВОДИ У БЕЗИЛАЗАН ПОЛОЖАЈ.“²⁵⁴⁹

КОМЕСАРСКУ УПРАВУ, КОЈА ЈЕ МНОГО УЧИНИЛА ЗА ПРИХВАТАЊЕ И СМЕШТАЈ ИЗБЕГЛИЦА ИЗ ПОРОБЉЕНИХ СРПСКИХ КРАЈЕВА, МЕЂУ ЊИМА И СРПСКИХ ПРАВОСЛАВНИХ СВЕШТЕНИКА, ЗАМЕНИЛА ЈЕ ВЛАДА ГЕНЕРАЛА МИЛАНА НЕДИЋА, КОЈУ СУ ЧЕКАЛЕ ЈОШ ВЕЋЕ ТЕШКОЋЕ И НЕВОЉЕ. У ДАНИМА КАДА ЈЕ ГРАЂАНСКИ РАТ БЕСНИО И У ОКУПИРАНОЈ СРБИЈИ, СВЕТИ СИНОД ЈЕ, 26. СЕПТЕМБРА 1941, ИЗДАО СВОЈ *трећи* РАСПИС СВЕШТЕНСТВУ И НАРОДУ. УКАЗУЈУЋИ НА СВЕ ОНО ШТО СЕ ДЕСИЛО НА НАШЕМ ПРОСТОРУ: ИЗГУБЉЕНИ РАТ, ВИШЕСТРУКУ ОКУПАЦИЈУ, КРВАВИ И БЕЗДУШНИ ПРОГОНИ СРБА И СРПСКОГ ПРАВОСЛАВНОГ СВЕШТЕНСТВА НА ПОДРУЧЈИМА ИЗВАН ТЕРИТОРИЈЕ ВОЈНОГ ЗАПОВЕДНИКА СРБИЈЕ И НА ЊИХОВО ИЗБЕГЛИШТВО НА ОВО ПОДРУЧЈЕ, СВЕТИ СИНОД ВЕЛИ: „...НАЈЗАД, ПОСЛЕДЊИХ ДАНА, ПОЈАВЉУЈЕ СЕ МЕЋУСОБНО ПРОЛИВАЊЕ КРВИ, ПОГИБИЈА СВЕШТЕНИКА, ЗАУЗИМАЊЕ МАНАСТИРА, ПРОГОН МОНАХА И ОТИМАЊЕ ИМОВИНЕ. АКО БИ СЕ ОВИМ ПУТЕМ И ДАЉЕ ИШЛО, БОГ ЗНА ДОКЛЕ. БИ СЕ ДОШЛО И КАКВО БИ СТАЊЕ НАСТУПИЛО ЗА НАШУ ЦРКВУ И ЗА НАШ НАРОД. ОВАКВО СТАЊЕ ЗАБРИЊАВА СВАКОГ НАШЕГ РОДОЉУБА А НАРОЧИТО НАС ЦРКВЕНЕ ПАСТВЕ.“²⁵⁵⁰

ПОСТЕПЕНО, АЛИ СВЕ СОЛИДНИЈЕ, СМИРИВАЛО СЕ СТАЊЕ НА ПОДРУЧЈУ КОЈИМ ЈЕ УПРАВЉАЛА ВЛАДА ГЕНЕРАЛА МИЛАНА НЕДИЋА. ОВО ПОДРУЧЈЕ, БАШ ЗБОГ СМИРАВАЊА КОЈЕ ЈЕ НАСТАЛО, СВЕ ВИШЕ ЈЕ ПОСТАЈАЛО ЗБЕГ И УТОЧИШТЕ ПРОГОЊЕНОГ СРПСТВА. НА ОВОМЕ ПОДРУЧЈУ И У ЦРНОЈ ГОРИ, КОЈА ЈЕ БИЛА ОКУПИРАНА ОД ИТАЛИЈАНА, ЦРКВА ЈЕ МОГЛА, БАР У ИЗВЕСНОЈ МЕРИ, ДА РАДИ И ОДРЖАВА СВОЈУ ОРГАНИЗАЦИЈУ. ИЗ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ БИЛИ СУ ПРОТЕРАНИ МИТРОПОЛИТ СКОПСКИ ЈОСИФ ЦВИЈОВИЋ И ЕПИСКОП ЗЛЕТОВСКО-СТРУМИЧКИ ВИКЕНТИЈЕ ПРОДАНОВ И СВИ СВЕШТЕНИЦИ

²⁵⁴⁷ *Гласник СПЦ*, број 2 и 3 од 14. III 1942, стр. 9.

²⁵⁴⁸ *На истом месту*.

²⁵⁴⁹ *На истом месту*, стр. 10.

²⁵⁵⁰ *На истом месту*, стр. 11.

који нису били родом из тих крајева. Црква је била потчињена Бугарској егзархији, која је овај пут, захваљујући софијском митрополиту Стефану, показала више трпељивости и нешто љубави према страдалној СПЦ. Далматинског епископа др Иринеја Ђорђевића ухапсили су Италијани и интернирали у Италију. Епископ захумско-херцеговачки Николај Јокановић протеран је из Мостара и склонио се у Србији (умро је 26. марта 1943)²⁵⁵¹. Епископ зворничко-тузлански др Нектарије Круљ успео је да се склони у Београд. Рашко-призренског епископа Серафима ухапсиле су албанске власти и интернирале у Тирану, где је, 13. јануара 1945, умро и сахрањен на Тиранском православном гробљу „поред костурнице изгинулих српских војника у рату 1915–1918 године“.²⁵⁵² Са епархије мукачевско-прјашевске протеран је епископ Владимир Рајић, који се, такође, склонио у Београд. Бачки епископ др Иринеј Ћирић могао је остати на својој епархији и долазити у Београд и учествовати у раду Светог синода СПЦ.

Трагичан и свиреп био је удес сарајевског митрополита Петра Зимоњића, бањалучког епископа Платона Јовановића и горњо-карловачког епископа Саве Трлајића. Одбивши да напусти своју епархију митрополит Петар, овај добри и благи слуга Христов, одупирао се свим претњама усташког повереника за Босну и Херцеговину, римокатоличког свештеника Божидара Брала, и био ухапшен 12. маја 1941. године. Држан је, краће време, у Сарајеву, па одведен у Загреб, где је држан у полицијском затвору у Петрињској улици, у ћелији број 34, на трећем спрату. Из Загреба је одведен у логор Керестинац, код Самобора, „где је задржан до 15. јуна, када је доведен у загребачку полицију, одакле је спроведен у Госпић, у августу месецу, где је, у логору, страшно мучен. По исказу преживелих, по наредби усташа, тамо је он лежао осам дана у дворишту на земљи, носио цепанице на леђима, чистио двориште и клозете и врло често гоњен да држи проповед Србима, онако као што их је некад држао“.²⁵⁵³ О крају живота митрополита Петра постоји неколико верзија, али се не може утврдити која је од њих тачна. Сигурно је да је овај добри, побожни и веома човекољубиви пастир Христов мученички завршио свој живот у седамдесет шестој години живота.

Нешто се више зна о мученичкој смрти бањалучког епископа Платона Јовановића, који је, још од борбе против Конкордата, био усташама и њиховим присталицама у римокатоличкој цркви трн у оку. Он је био жртва неутољиве крвожедности др Виктора Гутића, усташког стожерника у Бањалуци. Истога дана када је проглашена НДХ, 10. априла 1941, захтевано је од владике Платона да напусти Бањалуку, али је он одбио да то учини. Тврдило се да је бањалучки бискуп, др Јозо Гарић, уверавао епископа Платона „да му се неће ништа догодити послје Гарићеве интервенције код др Гутића“.²⁵⁵⁴ ... У недељу, 4. маја 1941, дошла су два полицијска агента код епископа Платона и тражила од њега да одмах, истога часа, напусти Бањалуку. Епископ Платон се, тада, обратио бискупу Гарићу, који му је поручио да остане мирно у својој епископији. Ноћу, 5. маја, у три часа изјутра, упале су у епископски двор усташе и одвеле епископа Платона у усташки стожер. „На пет-шест километара од Бањалуке усташе су извеле владика Платона и проту Душана Суботића из аутомобила и убили их на обали реке Врбање, бацивши њихове лешеве у реку. То се све десило пре сванућа.“²⁵⁵⁵ Убиство је извршио Асим Ћелић, Гутићев телохранитељ. Лешеви су пронађени 25. маја 1941.

²⁵⁵¹ Гласник СПЦ, број 5 од 15. IV 1943, стр. 38.

²⁵⁵² Гласник СПЦ, број 5-6 од 30. јуна 1945, стр. 62-63.

²⁵⁵³ Споменница православних свештеника, жртава фашистичког терора и палих у народноослободилачкој борби, Београд 1960, стр. 22.

²⁵⁵⁴ Viktor Novak, *Magnum Crimen*, Zagreb 1948, стр. 687.

²⁵⁵⁵ Споменница..., стр. 25.

И Сава Трлајић, епископ горњо-карловачки, доживео је исту судбину. Већ 21. маја 1941. усташе су епископа Саву прогласиле за таоца, опљачкали му двор и 23. маја иселили га из његовог кабинета. Јосип Томљеновић, усташки логорник у Плашком, захтевао је, 8. јуна 1941, од владике Саве, да напусти Плашки и да иде у Србију, али он то није хтео. Ухапшен је 17. јуна 1941. и заједно са другим хапшеницима стрпан у Томљеновићеву шталу, где је мучен. Из Плашкога је, 19. јуна, одведен у Госпић, где је држан у логору. Половином августа 1941, заједно са још 2000 Срба, „везаних жицама све два по два“²⁵⁵⁶, одведени су према Велебиту, „наводно у Карлобаг на мору, односно на острво Паг“²⁵⁵⁶. Ту је владика Сава виђен последњи пут. У августу 1941. на путу између Брушана и Карлобага убијено је 8000 Срба. Ту је, највероватније, примио свој мученички венац и владика Сава Трлајић.

Пострадао је др Горазд Павлик, епископ чешке православне цркве, која се, 20. септембра 1921, присајединила СПЦ. Заједно са два свештеника, Вацлавом Чиклом и др Владимиром Петрашеком, и још 260 верних, међу којима је било и 24 деце, спаљени су 4. септембра 1942, „а Православна црква је била забрањена и сва њена имовина конфискована“²⁵⁵⁷.

Свети синод је, да би се бар симболички одржало административно јединство СПЦ, отворио при Патријаршији у Београду *епархијске канцеларије* избеглих епископа. Ово је учињено да „у интересу опште црквене службе, као и потреба њихових епархија, и осталог тамо свештенства и пастве њихових епархија и оног избеглог у ове крајеве организују овде у Београду односно у садашњим местима свога боравка своје епархијске канцеларије бар у најпотребнијем обиму, те да позову на рад потребни број својих чиновника, који су привремено додељени на рад Светом архијерејском синоду.“²⁵⁵⁸ Одлуком Светог синода од 9. јула 1941. одређен је др Нектарије Круљ, епископ зворничко-тузлански, да администрира епархије: дабро-босанску, бањалучку, загребачку, горњо-карловачку и пакрачку, које су остале без својих епископа и налазиле се под усташком влашћу²⁵⁵⁹.

Иако се СПЦ налазила у веома тешком положају, поробљена, разједињена и разбијена, Свети синод је будно пратио развој догађаја и чинио, што је било могуће, да се умање страдања и свештенства и цркве. Грађански рат у земљи, који се на махове стишавао, али није престајао, учинио је да се и парохијско свештенство, у разним крајевима, различито опредељивало: било их је и код партизана и код четника, али се највећи део држао мирно чекајући да види какав ће бити развој догађаја. Онај део свештенства који је избегао на подручје окупиране Србије, био је приман и распоређиван по парохијама. Чињени су напори, у границама тадашњих могућности, да се и ово свештенство материјално збрине. Свети синод, на челу са скопским митрополитом Јосифом, који је у ово време руководио судбином цркве, опомињао је и саветовао и свештенство и народ да се, било каквим некорисним испадима, још више не погоршава ионако тешко стање и цркве и народа. У васкршњој *Посланици* Светога синода, коју је, 16. марта 1942, потписао митрополит Јосиф, стоји, поред осталог, и ово: „Никада, па ни у најтежим данима наше прошлости, судбина нашега народа није била на таквој прекретници: бити или не бити, као сада. Стога се од свих нас тражи да радимо мудро и да не гинемо лудо. Тражи се да у сваком нашем послу и подухвату провејава дух зреле промишљености и хладног просуђивања и одмерености и да се

---

²⁵⁵⁶ *На истом месту*, стр. 26.

²⁵⁵⁷ *На истом месту*, стр. 28.

²⁵⁵⁸ *Гласник СПЦ*, број 9 од 15. XI 1941, стр. 182.

²⁵⁵⁹ *На истом месту*.

свуда и на сваком месту очува ред и мир као темељ нашег личног и народног опстанка.²⁵⁶⁰

У Божићној Посланици за 1942. годину, која је стилизована на седници Светог синода од 9. децембра 1942, речено је: „...Нама је најсветија дужност данас да свуда сејемо међусобну љубав и мир, да се клонимо свакога раздора, да се не дамо навести ни од кога на рђаве и зле путеве, да чувамо ред, да одржавамо поредак и добру вољу међу собом и да се прихватимо сваког поштеног посла и рада ради одржавања себе и своје народне целине.“²⁵⁶¹

У пролеће 1944, у васкршњој *Посланици*, коју су потписали митрополит Јосиф и епископи Емилијан, Јован и Нектарије, да се осетити да они већ назиру скори крај рата и пишу: „...На овај највећи хришћански празник нека ваша прва молитва буде васкрсом Господу, да ово буде последња година рата и да се сваки кога је коса смрти мимоишла ускоро врати своме дому и своме послу.“²⁵⁶²

Сви напори онога дела СПЦ који је био, колико-толико, слободан, сводили су се на борбу за самоодржање. Док је на подручју НДХ све више појачавано уништење СПЦ, на подручју окупираних Србије чињени су напори да се очува оно што се могло очувати и да се не пренебрегне спремање свештеничког подмлатка: 6. јула 1942. Свети синод је решио да се у Београду отвори богословија Св. Саве, да би се омогућило онима који су почели да се спремају за свештенике да школу заврше²⁵⁶³. Са истим циљем донео је Свети синод, 25. јуна 1943, одлуку да се у Нишу отвори *привремена* богословија Светог Саве, која је била смештена у школи „Коле Рашић“²⁵⁶⁴. За време рата радила је, једно време, и богословија на Цетињу: школске године 1942/43. били су отворени пети и шести разред са интернатом. За школску годину 1943/44. било је предвиђено пуно отварање богословије са пријемом 20 нових ученика. За ово су италијанске власти биле одобриле кредит од 570.000 лира.

И у околностима под којим је тада морао да ради, Свети синод је будно мотрио на то да на окупираним подручјима Србије не буду окрњена права СПЦ. Влада генерала Милана Недића била је, 20. фебруара 1942, донела *Уредбу* о преношењу послова *Оделења за веру Министарства правде* у надлежност Министарства просвете. Према члану 3 ове *Уредбе* образована је при Министарству просвете *Канцеларија* за вођење свих верских послова²⁵⁶⁵. После овога донело је Министарство просвете једну *Уредбу* о уређењу Министарства просвете и вера, која је била објављена у „Службеним новинама“ (број 11 од 9. фебруара 1943). Свети синод је на својој седници од 19. марта 1943. размотрио ову *Уредбу*, која је „донесена без икаквог знања Светог архијерејског синода“ и нашао да се њоме „дира у постојеће законско стање СПЦ и њен делокруг и њена права или даје повода погрешном тумачењу тога законодавства“²⁵⁶⁶.

Поводом доношења ове *Уредбе* Свети синод је упутио председнику српске владе једну *представку* и у њој изнео своје замерке на ову *Уредбу*. Синод се бојао да се овом *Уредбом* не удара на *аутономију* СПЦ, па истиче да министар просвете може бити само „посредник између самосталне црквене власти и државног суверена, а нипошто он није некакав одлучујући фактор над црквом, њеном организацијом и њеном управом“²⁵⁶⁷. Свети синод је, без икаквог устручавања, бранио своје схватање о положају и правима СПЦ и истицао да је поглавар СПЦ, после краља, „први достојанственик државе. Ту је

²⁵⁶⁰ *Гласник СПЦ*, број 4 од 1. IV 1942, стр. 20.

²⁵⁶¹ *Гласник СПЦ*, број 1 од 1. I 1943, стр. 3.

²⁵⁶² *Гласник СПЦ*, број 4 од 1. IV 1944, стр. 26.

²⁵⁶³ *Гласник СПЦ*, број 8 од 1. VIII 1942, стр. 51.

²⁵⁶⁴ *Гласник СПЦ*, број 4 од 1. IV 1944, стр. 37.

²⁵⁶⁵ *На истом месту*, стр. 37.

²⁵⁶⁶ *Гласник СПЦ*, број 8 од 15. VIII 1944, стр. 58.

²⁵⁶⁷ *На истом месту*, стр. 58.

та прва и главна спона цркве и државе, ту је извор оном Светосављу и светосавским традицијама које ми често спомињемо и често погрешно коментаришемо. Црква у држави, држава у цркви. То је канонично симболизирање концентричних кругова којима хоће да се означи правилан однос цркве према држави.²⁵⁶⁸ Свети синод је био уверења да нова Уредба „ништи тај дух и с њим постављене принципе сношљивости и то на начин који је противан закону“²⁵⁶⁹.

Ово размимоилажење је изглађено на тај начин што је, на тражење генерала Недића, образована једна комисија, која је испитала примедбе Светог синода. Комисија је нашла да поменута Уредба не доводи у питање аутономију цркве, јер они прописи Уредбе које је Свети синод подвргнуо критици „имају карактер општих законских прописа, који долазе до примене само у оним случајевима, где по истим питањима не постоје специјални законски прописи за поједине признате цркве и верске заједнице ... Према томе ни Уредбом о уређењу Министарства просвете и вера нису повређена аутономна права СПЦ која су јој призната раније специјалним државним законским прописима.“²⁵⁷⁰

1. УНИШТАВАЊЕ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ У НЕЗАВИСНОЈ ДРЖАВИ ХРВАТскоЈ

Проглашење Независне Државе Хрватске, извршено 10. априла 1941, седам дана пре капитулације Југославије (17. априла 1941), почетак је прогона и уништења Срба на целој подручју, које су Немачка и Италија доделиле усташкој држави. Језива је игра судбине да је нова државна власт, примитивна и крвожедна, устала против знатнога дела својих поданика само да би могла остварити своју замисао, која је била и нељудска и нехришћанска. Карло Фалкони наводи да се, у моменту проглашавања НДХ, на овој подручју налазило 2,200.000 православних Срба, 750.000 југословенских муслимана, 70.000 протестаната и 45.000 Јевреја²⁵⁷¹. Авро Манхатан наводи да је НДХ имала 6,700.000 становника. Од тога броја отпада 3,300.000 на Хрвате а 2,000.000 на православне Србе. Остало на југословенске муслимане, Јевреје и друге мањине²⁵⁷².

Званични, послератни, југословенски подаци истичу, да је у границама НДХ било око 5,000.000 католика-Хрвата, 1,900.000 православних Срба и око 3/4 милиона југословенских муслимана²⁵⁷³. Према подацима Светог синода СПЦ живело је, уочи Другог светског рата, на овој подручју 2,403.998 православних Срба, који су се, у црквено-верском погледу, налазили под старањем осам епархија СПЦ (захумско-херцеговачка, дабро-босанска, зворничко-тузланска, бањалучка, далматинска, горњо-карловачка, пакрачка и загребачка) и цео простор београдско-карловачке митрополије, северно од Саве и Дунава²⁵⁷⁴.

Ако се узме у обзир да је, и поред званичне усташке тезе о томе да су наши муслимани „цвет Хрвата“, највећи број њих био против истребљивања Срба, које су вршиле усташе, и да је један део Хрвата, који су били југословенски оријентисани, био против свега *шта* су и *како* су усташе радиле са Србима, и да су Јевреји, исто што и Срби, били стављени изван закона, онда се може рећи да је већина становништва овога простора, који је сачињавао НДХ, била и против нове власти и против свих мера, које је

²⁵⁶⁸ На истом месту.

²⁵⁶⁹ На истом месту, стр. 59.

²⁵⁷⁰ На истом месту.

²⁵⁷¹ Carlo Falconi, *Il silenzio di Pio XII*, Milano 1965, стр. 350.

²⁵⁷² Avro Manhattan, *Terror over Yugoslavia. The threat to Europa*. London 1953, стр. 59.

²⁵⁷³ *Tajni dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške NDH*, Zagreb 1952, стр. 86.

²⁵⁷⁴ *Гласник СПЦ*, број 4 од 1. IV 1946, стр. 53.

она предузимала према Србима и Јеврејима. Цењена кроз призму ових чињеница, које се не могу оспорити, *ушашка власт* је била *диктатура мањине* над већином, која нити је била организована, нити је умела да се брани.

Ушашка власт није оклевала да покаже своје право лице према Србима и Јеврејима. Само две недеље после проглашења НДХ, 25. априла 1941, Павелић је забранио употребу *ћирилице* у сваком облику. Тога истога дана изашла је наредба о ношењу *плаве траке* са словом „П“ (православни); Јевреји су носили жуту траку²⁵⁷⁵. Србима и Јеврејима је било забрањено да се возе трамвајима; Срби су, по већим градовима, могли становати само у квартовима који су били одређени за Јевреје. Ушашка власт је наредила, 3. јуна 1941, да се затворе све православне основне школе; 25. јуна 1941. укинута је *патријаршијски прирез* од 10 одсто, који су плаћали православни; 18. јула 1941. забрањен је назив „српска православна вера“, а 20. септембра 1941. конфискована је сва имовина бивше Карловачке митрополије²⁵⁷⁶. Уместо назива „српска православна вера“, који, по објашњењу М. Пука, Павелићевог министра правде, „није био у складу са државним уређењем“, уведен је назив „грчко-источна вјера“²⁵⁷⁷.

Доношење ових мера било је праћено немилосрдним и неописиво грозним прогонима Срба. Шта је ушашки режим хтео да постигне и овим и другим мерама брзо се обелоданило. Ушашка намера је била: један део православних Срба побити, други превести на католицизам, а оне који неће да пређу на католицизам, превести на унију. Миле Будак, Павелићев министар, рекао је у своме говору од 22. јула 1941, који је држао у Госпићу: „Један део Срба ћемо побити, други раселити, а остале ћемо превести у католичку вјеру и тако претопити у Хрвате.“²⁵⁷⁸ Виктор Гутић, тих истих дана, изјављује у Санском Мосту да ће „и код нас ускоро друмови пожељет’ Србаља, ал’ Србаља више бити неће“²⁵⁷⁹. Гутић се, тада, хвалио да је издао „драстичне наредбе за њихово потпуно економско уништење, а слиједе нове за потпуно истребљење ... Срби нека се не надају ничему, и за њих је најбоље нека се иселе, нека их сасвим нестане из наших крајева.“²⁵⁸⁰ Милован Жунић је, јуна 1941, истицао да „нема те методе, коју ми нећемо као ушаше употребити, да учинимо ову земљу збиља хрватском и да је очистимо од Срба, који су нас стотинама година угрожавали и који би нас угрозили првом згодом. Ми то не тајимо, то је политика ове државе и то кад извршимо, извршит ћемо само оно што пише у ушашким начелима.“²⁵⁸¹

Ушашке вође истицале су, на све стране, да они само врше неку *историјску освету* над Србима. Због чега? Бруно Млинарић (по нашим информацијама др Аугустин Јуретић) истицао је да је од 1. децембра 1918. до 10. априла 1941. године у Југославији свега било мртвих 230 *Хрвата* (разуме се оних који нису помрли природном смрћу). Овоме се додаје и „неколико хиљада похапшених Хрвата, које су Срби сматрали политички подозривим“²⁵⁸² ... Када су преузеле власт ушаше су почеле хајку на Србе и хапшења у размерама која су беспримерна у историји. „Најприје су похапшени православни свећеници, над којима су врло често почињена садистичка звјерства. По селима су започела масовна клања православног становништва, често обављена у православним црквама. Неке су православне цркве бачене динамитом у

²⁵⁷⁵ Carlo Falconi, *Il silenzio di Pio XII*, стр. 353; сравни: *Tajni dokumenti*, стр. 90.

²⁵⁷⁶ Carlo Falconi, *На истом месту*, стр. 352; V. Novak, *Magnum Crimen*, стр. 617.

²⁵⁷⁷ „Hrvatski narod“ од 21. VII 1941.

²⁵⁷⁸ Viktor Novak, *Magnum Crimen*, стр. 605.

²⁵⁷⁹ *На истом месту*, стр. 608.

²⁵⁸⁰ *На истом месту*.

²⁵⁸¹ *На истом месту*, стр. 606.

²⁵⁸² Bruno Mlinarić, *Tito, der rote Rebell und seine „vollkommene Demokratie“*, Zürich 1948, стр. 10-11.

зрак, друге су спаљене, а оне, које су остале, обешчашћене и опљачкане²⁵⁸³ ... Настало је једно необуздано, свирепо и беспримерно крволочно дивљање усташа, који се нису никако могли заситити српске крви. Убијани су не само одрасли мушкарци и жене, него и старци. Било је случајева да су деца ножевима вађена из утроба њихових матера; из живих људи вађена су срца, главе им одсецане, цревима из сопствене утробе су дављени; са живих људи је кожа дерана; од невиних дечјих очи плетени су ђердани; живи или полупретучени људи бацани су у јаме из којих се, милошћу случаја, само понеко успео да спасе²⁵⁸⁴.

Да је било овако и, понегде, још горе, сведочи и неколико хрватских римокатоличких бискупа, који нису били непријатељи нове власти. Њихова су сведочанства очувана у *представци*, коју су хрватски римокатолички бискупи, 20. новембра 1941. упутили Анти Павелићу²⁵⁸⁵. Фра Јозо Гарић, бањалучки бискуп, пише 4. новембра 1941. надбискупу Алојзу Степинцу о страшним прогонима православних Срба у његовој бискупији. Гарић баца кривицу на муслимане и вели да су они „починили неописива крволоштва над јадним православним свијетом. Позвани на одговорност бране се, да су радили по налогу. Много их је погинуло у котару бихаћком и цазинском, који су били већ прешли на нашу свету вјеру. Силили су их да пређу на ислам“²⁵⁸⁶.

Фра Алојзије Мишић, бискуп мостарски, био је и душом и срцем за превођење православних Срба на римокатолицизам, али је одлучно иступао против начина *како* се то превођење вршило. У писму надбискупу Степинцу, од 18. колозова 1941, Мишић се жали да су прилике „у којима живимо, са сваке стране незгодне ... Божјом милошћу сада као нигда права згода је, да помогнемо хрватству, спасимо безбројне душе, људе добре воље, а то су доброћудни сељаци, који живу помијешани с католицима. Познају католике а католици њих. Прелаз је врло згодан и лаган. Нажалост власти узаним погледима нехотице сметају хрватску и католичку ствар. Нијесу криви врхови. Умијешало се свашта, младо, неспремно, неискусно: мјесто разбора и памети – ватра, сила – није чудо, да су за хрватску и католичку ствар врло неугодне посљедице.“²⁵⁸⁷

Бискуп Мишић сведочи да су усташе и оне који су већ били прешли на католицизам за време богослужења хватали, „старо и младо, мушко и женско“ и убијали. Мишић јадикује над оваквим радом и вели: „Иза неколико година сватко и сви осуђиваће овакав непромишљен рад и дјеловање, а у садашњости пропуштамо врло лијепе згоде и прилике, да искористимо у добро и свете католичке ствари. Од мањине да postanемо у Босни и Херцеговини већина. Да не гледамо милости из туђе руке, него да ми милост дијелимо. Ово сматрам као свету и узвишену нашу ствар.“²⁵⁸⁸

У другом писму надбискупу Степинцу, писаном 7. новембра 1941, бискуп Мишић, још јасније, посведочава усташке злочине над Србима. „Људе се“, вели он, „хватало као звијериње. Клало, убијало, живе у понор бацало. Женске, мајке с дјецом, одрасле дјевојке, нејаку дјецу мушку и женску, бацали су у јаме“²⁵⁸⁹. Мишић наводи имена места где су, колико и како Срби убијани у овоме крају. Он вели да су „шест вагона пуних мајка, дјевојака, дјеце изпод десет година“, довели до станице Сурманци, „гдје су извагонирани, одведени у брда, живе матере с дјецом бацали у дубоке пропунте. Све је стрмоглављено и убијено.“²⁵⁹⁰

²⁵⁸³ *Tajni dokumenti...*, стр. 90; сравни: Avro Manhattan, *Terror over Yugoslavia*, стр. 65-82.

²⁵⁸⁴ Никола Костур, *Повератак из мртвих*. Чикаго 1965 (описује свој лични случај).

²⁵⁸⁵ *Фотокопија у личном поседу писца*.

²⁵⁸⁶ *На истом месту*.

²⁵⁸⁷ *На истом месту*.

²⁵⁸⁸ *На истом месту*.

²⁵⁸⁹ *На истом месту*.

²⁵⁹⁰ *На истом месту*.

И тако даље: сâм Мишић вели да би предалеко отишао када би све наводио. „У самом граду Мостару на стотине их је везано, одводило изван града, па као живине убијали. Дошло је напакон и расељавање маса у Србију. Јаук, плач, жалост – бјежање на све стране, чак и Мусолинију у Рим отишла депутација ... Није чудо, да је ради оваквих прилика питање прелаза шизме на католицизам у Херцеговини до краја страдало. Крволоштво стожерника, логорника, дивљаштво појединих, неразумијевање виших областника тешко је шкодило не само вјерском него и националном добру. Да је Господ Бог дао позваним увиђавности, разбора, да је спретније, глађе, згодимице провођено питање прелаза на католицизам, умножио би се број католика барем за једно *шест стотина хиљада*. Толико треба Босна и Херцеговина, да од 700.000 скочи на један милион и три стотине тисућа.“²⁵⁹¹

Павао Буторац, бискуп которски и апостолски администратор дубровачке бискупије, пише 4. новембра 1941. надбискупу Степинцу о превођењу на римокатолицизам и вели: „Сваки притисак могао би бити катастрофалан за углед католичке цркве. Треба рачунати са свим евентуалностима, па и са могућности, да се Срби за инат одлуче на прелаз у масама на ислам. Баш зато је моје мишљење, да треба са посебним обзиром одабирати мисионаре међу Србима, и нипошто ту задаћу повјерити редовницима или свећеницима, који немају ни мало такта, и којима би можда боље пристајао у руци револвер, него криж.“²⁵⁹²

И надбискуп сарајевски, др Иван Шарић, писао је 15. новембра 1941. Степинцу о тешкоћама при превођењу Срба на римокатолицизам. „С више страна“, вели Шарић, „примили смо притужбе, да цивилне власти, гдје су на првим мјестима муслимани, не рјешавају молбе гркоисточних, који желе пријећи на католичку вјеру.“²⁵⁹³ Шарић се жали и на пропаганду *евангелистичке цркве*. Представници ове цркве су „говорили, да не требају (гркоисточњаци) прелазити на католичку вјеру, да ће им се попови вратити, а ако већ прелазе, радије нека пређу на протестантизам“²⁵⁹⁴.

Акција уништавања СПЦ и, заједно с тим, српског народа на подручју НДХ, одвијала се по већ унапред спремљеном плану: 3. маја 1941. Анте Павелић је издао *Законску одредбу о пријелазу с једне вјере на другу*. Овом *Одредбом* „укидају се сви досадашњи законски прописи о начину прелаза с једне вјере на другу“²⁵⁹⁵. Од онога који жели да у НДХ пређе на другу, признату веру, тражило се да поднесе „писмену пријаву управној власти прве молбе (котарској области односно градском поглаварству) о својој одлуци и да добије потврду о својој пријави, те да се испуне вјерски прописи оне признате вјероисповести на коју странка прелази“²⁵⁹⁶.

После објављивања ове *Одредбе* издала је канцеларија Надбискупског духовног стола у Загребу посебне одредбе у вези са овом *Одредбом*, које су објављене у *Katoličkom listu* од 15. маја 1941. године. У *првој* тачци ових одредаба се вели: „Приступ у католичку цркву може се допустити само оним особама за које постоји освједочење, да то *желе* учинити искрено и с увјерењем о истинитости наше свете вјере и о њеној потреби за спас душе.“²⁵⁹⁷ Ове одредбе су састављене тако да би се добио утисак да се *хрватска* римокатоличка црква у питању превођења православних Срба на римокатолицизам строго придржавала црквених прописа о томе. Да би цела ова ствар

²⁵⁹¹ *На истом месту.*

²⁵⁹² *На истом месту.*

²⁵⁹³ *На истом месту.*

²⁵⁹⁴ *На истом месту.*

²⁵⁹⁵ Сима Симић, *Прекрштавање Срба за време Другог светског рата*, стр. 28.

²⁵⁹⁶ *На истом месту.*

²⁵⁹⁷ Viktor Novak, *Magnum Crimen*, стр. 619-620

изгледала што непринуднија одређен је др Стјепан Бакшић, каноник и професор Универзитета у Загребу, да напише *коментар* на ове одредбе.

Усташка влада издала је, 30. јула 1941, нов акт о прелазу „грчко-источњака“ на римокатолицизам. У овоме акту, који је упућен усташким властима, препоручује се директан прелаз православних Срба на римокатолицизам, а не на *унију* (на „грчко-католички обред“). Пада у очи *трећа* тачка овога акта: „Код издавања тих потврда треба пазити на грчко-источне житеље, попове, трговце, богате обртнике и сељаке, уопће на интелигенцију да им се не издају потврде осим у случајевима, да се доиста докаже њихова лична честитост, јер је начелно становиште владе, да се оваквим особама не издају потврде.“²⁵⁹⁸ Овде се радило о „потврдама о личној честитости“, које су, „у споразуму са усташким логорима и таборима“, издавала котарска и опћинска поглаварства. И ове потврде су биле једна од мера усташких власти против оних Срба, који су хтели да пређу на римокатолицизам само да би спасли животе себи и својим породицама. Усташке власти су имале да донесу суд о томе ко је честит, а ко није.

Министарство правосуђа издало је, 14. јула 1941, један други акт о истој ствари, који је био упућен бискупским Ординаријатима НДХ. Овим актом је тражена сагласност црквених власти за *хрватизирање Срба*. Од бискупских Ординаријата се тражи, да они, у поверљивој форми, обавесте све „жупске уреде у погледу примања православних у католичку цркву. Православнима се неће ни у којем случају допустити да прелазе у грчко-католичку цркву. Интенције су хрватске владе да се у католичку цркву не примају православни попови, учитељи, затим уопће интелигенција и напоскон богати слој трговаца, обртника и сељака ради каснијих евентуалних одредаба с обзиром на њих да се не би извргавала неугодностима вјера и углед католицизма ... Ниже и сиромашно православно пучанство допуштено је примати уз претходну поуку у католичким истинама. У колико би и горе поменути наваљивали да буду примљени, треба их у згодној форми задржати у катекуменату или их на други начин отклонити.“²⁵⁹⁹

Из поверљивог одговора загребачког бискупског Ординаријата, послатог 16. јула 1941, види се да се црква, у неким стварима, разликовала од онога што је усташка власт хтела, али је и за њу било веома важно да се акција превођења православних на римокатолицизам што боље и успешније спроводи. Црква је, принципијелно, била против тога да се *сва* српска православна интелигенција начелно одбија од преласка на римокатолицизам. У одговору стоји: „Свима дакле православним интелектуалцима у сваком случају затворити пут за получење истине, не само да не би било опортуно, него би било очито у протимби с божанском мисијом цркве Крестове. Па ако и нису били пречести случајеви прошлости, ипак је било доста случајева, да су и интелектуални православци свим срцем приљубили католичкој цркви и у практичном вјерском животу престигли и католике. То је могуће и данас.“²⁶⁰⁰

Што се тиче примања сељака Ординаријат је за то да се они примају без потешкоћа и готов је да примени, „колико је то могуће“, жеље владе „уз резерву, коју му не може замјерити ни цијењени Наслов, да не повриједи у којем конкретном случају виши закон Крестовог јеванђеља“²⁶⁰¹. Само један дан после овога поверљивог одговора усташком Министарству правде упутила је ватиканска *Света конгрегација за источну цркву*, 17. јула 1941, своје *инструкције* у вези прекрштавања православних Срба. За њу је ово прекрштавање Срба „њихово природно враћање на источни обред кад се ради о онима, који су прије били чланови католичке цркве (заједнице) источног обреда, али су

²⁵⁹⁸ *На истом месту*, стр. 621.

²⁵⁹⁹ *На истом месту*.

²⁶⁰⁰ *На истом месту*, стр. 621-622.

²⁶⁰¹ *На истом месту*, стр. 623.

под пријетњама и притиском православних (ортодоксних) одступили од католичке вјере²⁶⁰². Ватикан се, неприкривено, радује што сада, под претњама усташког ножа, „постоји толико наде за обраћање несједињених“²⁶⁰³.

Хрватски католички епископат, свестан да су масе Срба прелазиле на римокатолицизам само под притиском непосредне претње и страха од смрти, покушао је да овоме принудном обраћању да неку законску форму. Бискупска конференција, одржана 17. новембра 1941, донела је *Резолуцију о католичењу*²⁶⁰⁴. У овој *Резолуцији* се, поново, потврђује одлучност бискупа да они руководе покатоличавањем Срба и да само они постављају „мисионаре“. Да би се ово могло спровести био је изабран „Одбор тројице“, који су сачињавали сењски бискуп др Виктор Бурић, апостолски администратор крижевачке бискупије (унијатске) др Јанко Шимрак и председник бискупских конференција надбискуп др Алојзије Степинац. „Тај ће Одбор расправљати и рјешавати сва питања, која долазе у обзир гледом на конверзије грчко-источњака на католичку вјеру.“²⁶⁰⁵ Поред овога „Одбора тројице“ био је изабран и један „Радни извршни одбор“, који су сачињавали: др Фрањо Херман, професор Богословског факултета у Загребу, др Аугустин Јуретић, конзултор бискупских конференција, др Јанко Калаја, катихета на средњим школама и професор за глагољицу на Богословском факултету, Никола Борић, управитељ Канцеларије загребачке надбискупије, и др Крунослав Драгановић, професор Богословског факултета. Овај Одбор ће „рјешавати и све послове око питања конверзије гркоисточњака на католичку вјеру под надзором Одбора бискупа за конверзије у смислу ових резолуција“²⁶⁰⁶.

Пошто је, у међувремену од преузимања власти од стране усташа па до ове конференције, прекрштавање Срба вршено на свирепо бестијалан начин²⁶⁰⁷, сетили су се бискупи сада да донесу одлуку: „У католичку цркву могу се примити само они, који без сваке силе потпуно слободном вољом прелазе из унутрашњег уверења о истинитости католичке вјере и који су у цијелости удовољили црквеним прописима.“²⁶⁰⁸ Непосредно пред састанак друге бискупске конференције издало је, 4. новембра 1941, Министарство просвјете и богоштовља измене *Законске одредбе о пријелазу с једне вјере на другу*. Тамо стоји: „За приелаз малолетника до навршене осамнаесте године живота довољна је само привола мајке ако је отац одсутан или мртав, а није потребна дозвола надтуторствене области.“²⁶⁰⁹

У својој *представи* Анти Павелићу, поднетој 20. новембра 1941, надбискуп Степинац истиче грешке које су почињене приликом превођења православних Срба на римокатолицизам. „Извор тих погрјешака“, вели он, „је и у томе, што рад око конверзије није био повјерен према божанском праву и према канонским одредбама, тј. хрватским католичким бискупима, који су једини звани, да овом духовном раду даду печат апостолства и светости и љубави; да тим светим радом диригују на добро и корист свете католичке цркве и хрватског народа уједињеног и ослобођеног у НДХ. Посао конверзије водили су људи, који су често радили, као да нема црквених области. Дакако да су тако чинили погрјешку за погрјешком.“²⁶¹⁰

Степинчева критика усташких елемената, који су, наводно, на своју руку вршили покатоличавање Срба сасвим је реална. Она, међутим, *не осуђује злочине*, који су том

---

²⁶⁰² На истом месту.

²⁶⁰³ На истом месту.

²⁶⁰⁴ На истом месту, стр. 628-630.

²⁶⁰⁵ На истом месту, стр. 629.

²⁶⁰⁶ На истом месту.

²⁶⁰⁷ Види: *Dokumenti o protivnarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*. Zagreb 1946.

²⁶⁰⁸ Viktor Novak, *Magnum Crimen*, стр. 629.

²⁶⁰⁹ Сима Симић, *Прекрштавање Срба...*, стр. 29.

²⁶¹⁰ *Степинчева претставка Др. Анти Павелићу од 20. XI 1941. године* (фотокопија код писца).

приликом вршени, а који су, то се веома добро зна, били веома бројни и ужасни, него *неумешност* оних који су то радили, а то су, све од реда, били римокатолички свештеници. Ти усташки ревниоци нису, вели Степинац, познавали ни православље ни православне људе. „Прије свега“, вели надбискуп, „треба познавати човјека, којему се приближујемо с католичком истином. Треба знати његову прошлост, традиције, његове осјећаје. Треба дакле познавати православље у његовој структури у прошлости кроз столећа и у садашњости. Није доста вјерске разлике знати и приликом преласка протумачити, него треба знати, какав су одјек те разлике нашле у расколниковом духу.“²⁶¹¹

Друга, по Степинчевом схватању веома крупна, грешка, била је у томе „што су мјесне области и усташки дужностници на своју руку“ забрањивали прелаз православних на унију. „Чини се“, вели он, „да су ти прелази забрањивани из сталних *политичких* бојазни, које међутим немају никаква основа, јер је грчко-католички клер у својем раду кроз 300 година у најтежим приликама и у најтежим борбама документовао своје хрватство. С друге стране је рад тога клера окруњен успехом, што се данас најбоље види по грчко-католичкој интелигенцији и широким сељачким масама народа у Жумберку и другдје.“²⁶¹²

Световни део усташког вођства и добар део нижег римокатоличког свештенства заговарали су и спроводили, силом власти коју су имали, *непосредно* прелажење на римокатолицизам, јер су *проверавање*, извршено ма било због којих разлога и мотива, сматрали *похрваћењем* оних који провере. Проверавало се из љуте нужде и невоље. Бивало је, углавном, свуда онако како је то објашњавала једна група Срба из околине Вировитице. Они су изјавили да су прешли на римокатолицизам „видећи шта су у стању усташки плаћеници учинити од Срба у Хрватској, с болом људи који имају осећаја према својој обитељи, били смо присиљени покрстити се, само да нам не буду деца и жене били мучени и убијани по логорима“²⁶¹³. И сами римокатолички свештеници, који су вршили превођење Срба на римокатолицизам, претили су им да ће бити поубијани ако не провере. Тако је Новак Алојз, гвардијан капуцинског манастира у Вараждину, говорио Србима у селу Моштаници: „Српски народ је осуђен на смрт, али да избјегнете тој пресуди, дошао сам к вама да вас прекрстим, јер *само* на тај начин можете бити спашени и заштићени.“²⁶¹⁴

Има доста доказа о томе да ни прелажење на римокатолицизам није било заштита од убијања и сатирања²⁶¹⁵. У *представци*, коју су словеначке католичке старешине, 1. марта 1942, поднеле београдском надбискупу др Јосифу Ујчићу, с молбом да је проследи у Ватикан, оспорава се претежност верског момента у овим принудним проверавањима. „...По замисли усташке владе“, вели се тамо, „преобраћање Срба у католицизам је средство, које треба употребити са принудним исељавањем и упоредо с крвничким убијањем српског народа. Шта се догађа у Хрватској, не само да не произилази из било каквих вјерских побуда, већ шта више у суштини претставља понижавајућу злоупотребу католичке цркве и судбоносно гажење њеног угледа и достојанства ... У атмосфери несмиљених пријетњи, које су данас у Хрватској, дало би се данас на прсте избројати оне православце, који су се пријавили за прелаз по слободној вољи и из унутрашњих освједочења у истинитост католичког учења.“²⁶¹⁶

---

²⁶¹¹ *На истом месту.*

²⁶¹² *На истом месту.*

²⁶¹³ *Dokumenti...*, стр. 74.

²⁶¹⁴ *На истом месту.*

²⁶¹⁵ Avro Manhattan, *Terror over Yugoslavia...*, стр. 62-71.

²⁶¹⁶ Viktor Novak, *Magnum Crimen*, стр. 784, 785.

Усташки врхови нису крили да они, ни у коме облику, не примају и не респектују *српско православље*, нити православље уопште. Када је отворен Хрватски сабор, рекао је др Мирко Пук, 25. фебруара 1942, да се у Хрватској *не може* признати српска православна црква. У принудном превођењу Срба на римокатолицизам он је видео само прелазак „на ђедовску вјеру“, којим се васпоставља „јединство хрватског народа у оним крајевима, гдје је силом прилика то јединство било ослабљено, они се враћају исконским својим предајама и духовним изворима. Тко не жели из било којих разлога ово повијесно стање, просто му стоји напустити територију ове државе.“²⁶¹⁷

Анте Павелић, свакако због спољнополитичких обзира, истицао је пред Сабором, да у Хрватској нико ништа нема против православља и да није истина да Хрватска држава настоји да православне преведе на римокатоличку веру. „У православље“, истицао је Павелић, „не дира нитко, али у Хрватској држави *не може бити српске православне цркве. Кажем још једном: не може бити ни грчко-православне.* Зашто? Зато, јер су свагдје на свијету православне цркве националне цркве. Српска православна црква јесте саставни дио српске државе, Србије ... То може бити у Србији, може да је то могло бити у бившој несретној Југославији, али у Хрватској држави то не може и неће бити.“²⁶¹⁸

2. СТВАРАЊЕ ХРВАТСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ

Ускоро иза овога тврђења Павелић је, 3. априла 1942, издао *Законску одредбу о оснотку хрватске православне цркве*²⁶¹⁹, која је истога дана ступила на снагу: у првome члану ове *Одредбе* је речено, да је ова хрватска православна црква аутокефална. Већ 5. јуна 1942. објављени су *Статут* о оснивању хрватске православне цркве. Оснивање ове цркве изведено је на сасвим незаконит начин и требало је да „послужи као нов облик денационализације Срба у НДХ“²⁶²⁰. „Ова концесија учињена је тек тада пошто је усташки терор један знатан део православног становништва отерао из земље или искоренио и пошто је Павелићев режим био принуђен да умањи необуздани национално-религиозни фанатизам“²⁶²¹.

Могуће је да је Павелић основао ову цркву због „заваравања међународне јавности, а и иначе за контролисање још преосталих, непокрштених Срба, у колико су ти у својој наивности приступили тој лажној цркви. Православци су у великој већини ту цркву схватили како треба и нису јој се приближавали“²⁶²². Ватикан је, међутим, у оснивању ове цркве видео „пут к вјерској унији и нестанак шизме у Хрватској“. Ако би ова ствар успела, онда би то, како је јављао Никола Рушиновић Младену Лорковићу 9. маја 1942. из Рима, за Ватикан био најдрагоценији дар који Хрватска може поклонити Светој Столици. Из Ватикана су препоручивали да се створе, у крајевима где има православних, „грчко-католички центри“ и да се рад на овоме препусти др Јанку Шираку, унијатском епископу крижевачком, „за кога тврде да је најбољи познавалац за вјерска питања на Балкану“²⁶²³.

Кардинал Тисеран (Tisserant) имао је, и овде, друкчије мишљење, које је било близу истини. Рушиновић јавља, 28. маја 1942, како кардинал Тисеран иронизира ову цркву и каже да су „Нијемци признали Хрватску православну цркву, кад су заједно с

²⁶¹⁷ *На истом месту*, стр. 798.

²⁶¹⁸ *На истом месту*, стр. 802.

²⁶¹⁹ *Гласник СПЦ*, број 4 од 1. IV 1946, стр. 54.

²⁶²⁰ Сима Симић, *Прекрштавање...*, стр. 123.

²⁶²¹ Ladislaus Hory-Martin Broszat, *Der kroatische Ustascha-Staat 1941–1945*. Stuttgart 1964, стр. 96.

²⁶²² *Tajni dokumenti o odnosima sa Vatikanom...*, стр. 118.

²⁶²³ *На истом месту*, стр. 118.

нама поклали све свећенике и кад је нестало 350.000 Срба²⁶²⁴. Lobkowitz јавља, 20. децембра 1942: „За Хрватску православну цркву рекао је (Тисеран), да не значи ништа, јер је настала вољом Поглавника и његовом вољом може опет нестати.“²⁶²⁵ Једном другом приликом кардинал Тисеран је рекао Рушиновићу: „Срби су у борбама с Турцима дали за Запад и католицизам исто толико колико и ми, можда и више. Хрвати су добили назив ‚antemurale christianitatis‘, јер су били католици.“²⁶²⁶

Павелићу је пошло за руком да приволи бившег архиепископа јекатеринославског и новомосковског *Гермогена*, једнога рускога избеглицу, да буде именован за митрополита загребачког и поглавара Хрватске православне цркве. Гермоген је био устоличен 7. јуна 1942. године²⁶²⁷. Пошто је Гермоген припадао Руској православној (заграничној) цркви то га је Свети синод ове цркве искључио и ставио под забрану свештенослужења, али је он остао на свом месту. Павелић је именован за православног епископа сарајевског са седиштем у Сарајеву *Спиридона Мифку*, који је хиротонисан у Загребу 15. августа 1944. године. Хиротонисали су га Гермоген и изасланик румунског патријарха Никодима, епископ Висарион Пују, који је за то био овлашћен патријарховим актом од 4. августа 1944. године²⁶²⁸.

Чим је дознао за проглашење Хрватске православне цркве, која је, да би иронија судбине била што већа, за свога *првога* поглавара добила православног Руса, Свети синод СПЦ је, на својој седници од 30. априла 1942, прогласио оснивање ове цркве *неканонским*. У одлуци Светог синода стоји: „Рукоположења, унапређења у више свештене чинове, која је он извршио сматрати неважећим и то све дотле, док по свему овоме не донесе надлежну одлуку Свети архијерејски сабор СПЦ.“²⁶²⁹ Пошто се у околностима какве су тада биле Свети архијерејски сабор СПЦ није могао састати, Свети синод је донео по овоме своју одлуку: „Да автокефалност Хрватске православне цркве под оваквим условима не може признати као акт на канонима заснован не само наша СПЦ као мати-црква, која је позвана да се брине о судбини оних њених делова која су остали на територији НДХ, него ниједна друга автокефална црква.“²⁶³⁰

Своју одлуку Свети синод СПЦ је образложио тиме што државна власт није била надлежна да ову цркву проглашује; што „ова автокефалност није израз воље тамошњег православног народа нити његове јерархије, која је уништена, а православно становништво присиљено да пређе у римокатоличанство“; и даље, „што не постоје ни остали канонски услови за оснивање автокефалности Хрватске православне цркве“²⁶³¹.

На питање ове импровизоване Хрватске православне цркве вратио се Свети синод СПЦ још једном: на својој седници од 27. марта 1946. Свети синод је одлучио да се „оснивање ове цркве има сматрати ништавним и неканоничним, а сама автокефална Хрватска православна црква као и њена јерархија шизматичком у смислу већ раније одлуке Светог архијерејског синода од 30/17. априла 1942“. Хиротонију Спиридона Мифке „сматрати ништавном јер је ова хиротонија извршена при постојању околности, које је саму по себи чине ништавном“²⁶³².

Околности, у којима се нашао онај мали број нашега свештенства, које је, и поред убијања и прогона, остало уз своју паству, биле су такве да су неки од њих признали јурисдикцију Хрватске православне цркве и користили се њезином правном заштитом

---

²⁶²⁴ На истом месту.

²⁶²⁵ На истом месту.

²⁶²⁶ На истом месту, стр. 116.

²⁶²⁷ Гласник СПЦ, број 4 од 1. IV 1946, стр. 54.

²⁶²⁸ На истом месту, стр. 55.

²⁶²⁹ Гласник СПЦ, број 10-12 од 31. XII 1944, стр. 79.

²⁶³⁰ Гласник СПЦ, број 4 од 1. IV 1946, стр. 54.

²⁶³¹ На истом месту.

²⁶³² На истом месту, стр. 56.

пред усташким властима, да би могли продужити свој пастирски рад. У *Упутствима свештенству из ослобођених крајева*, које је Свети синод СПЦ издао 31. октобра 1941, вели се да српски православни живаљ на територији НДХ, који је остао жив, три и по године није имао верске утехе и да је нагоњен „да отступа од праве и истинске вере својих отаца или да се уз одрицање свога *српског имена* поклони издајничком јерарху бивше заграничне цркве и његовој неканоничкој и расколничкој управи“²⁶³³.

Из једног *извештаја* о раду Светог архијерејског синода СПЦ од 30. марта 1946. дознајемо да је у зворничко-тузланској епархији било *седам* свештеника који су признали јурисдикцију ове цркве. Њима је, касније, одржано суђење, али су узете у обзир „тешке околности под којима су кривице учинили“²⁶³⁴. Свети синод је закључио да се сви они свештеници који су се били ставили под јурисдикцију Хрватске православне цркве приме натраг у СПЦ по чину примања расколника, а према упутству Светог синода од 31. октобра 1944 године²⁶³⁵ ... Број оваквих свештеника није могао бити велики, јер их је убијено од усташа 171, рачунајући ту и три епископа²⁶³⁶, а други су протерани на окупирано подручје Србије.

Биланс страдања и жртава СПЦ за време Другог светског рата, према процени Светог синода СПЦ, износио је: „Од 21 епископа петорица су убијена, двојица интернирана и у интернацији умрла, двојица премлаћена и пребачена у Србију где су ускоро умрла, један држан у затвору заједно са Његовом Светости Патријархом а затим послан у логор у Немачку, а један у логор у Италију, а двојица протерана из својих епархија у Србију. Само су њих десеторица остали на својим местима. Једна четвртина свештеника је поубијана (око 700), око 300 помрло природном смрћу, једна трећина је протерана у Србију, око 400 било је у логорима у земљи и заробљеништву, а само једна четвртина свештеника остала је на својим местима. Једна четвртина манастира и цркава је потпуно порушена а скоро половина од укупног броја мање или више оштећена. Само у горњокарловачкој епархији од 189 цркава порушено је и попаљено 175, а 14 остало. Од 8,500.000 верника 1,200.000 је погинуло или убијено. Ратна штета цркве износи око 7 милијарди предратних златних динара.“²⁶³⁷

БИБЛИОГРАФИЈА

Извори, употребљени за ово дело, наведени су у поглављу *О изворима* за новију историју српске православне цркве (стр. 16-19). Поред извора користили смо се и литературом, коју овде наводимо:

- БАКОТИЋ, Лујо: *Срби у Далмацији од пада Млетачке републике до уједињења*, Београд 1938.
- БАНАШЕВИЋ, Никола: *Његошев однос према Вуку и његовом правопису* (Прилози за јез., ист., књиж. и фолклор, књ. XX, 1954)
- BARTENSTEIN, Johann Christoph: *Kurzer Bericht von der Beschaffenheit der zerstreuten zahlreichen Illyrischen Nation in kaiserlich-königlichen Erblanden*. Frankfurt-Leipzig 1802.
- БЕСАРОВИЋ, Ристо: *О првом периоду дјеловања Васе Пелагића у Босни* (Годишњак историског друштва БХ-е, II, 1950)
- Васо Пелагић*, Сарајево 1951.

²⁶³³ Гласник СПЦ, број 10-12 од 31. XII 1944.

²⁶³⁴ Гласник СПЦ, број 5 од 1. V 1946, стр. 66.

²⁶³⁵ Гласник СПЦ, број 4 од 1. IV 1946, стр. 56.

²⁶³⁶ Edmond Paris, *Genocide in Satellite Croatia, 1941–1945*, Chicago, стр. 285-289.

²⁶³⁷ Гласник СПЦ, број 1-3, март 1951, стр. 10.

- VIDERMANN, H. Ig: Russische Umtriebe in Ungarn. Innsbruck 1867.
- БОГИЋЕВИЋ, Војислав: *Да ли је министар Калај забранио своју „Историју Срба“, на подручју Босне и Херцеговине?* (Годишњак историског друштва БХ-е, VII, 1956)
Стање српске православне цркве у Босни и Херцеговини од окупације Босне и Херцеговине 1878 до почетка борбе за верско-просветну аутономију (Споменица поводом осамдесетогодишњице окупације Босне и Херцеговине, 1878–1958, педесетогодишњице анексије, 1908–1958, и четрдесетогодишњице ослобођења и уједињења 1918–1958. Београд 1959)
- BOŠNJAK, Slavoljub (fra Ivan Jukić): *Zemljopis i povijesnica Bosne*. Zagreb 1851.
- БРАЈКОВИЋ, Богомир: *Ватиканска политика у прошлости према Босни*
Генега „Општег имовинског законика“ „Записи“, фебруар 1933)
- БУТА, Јован: *Беседа против назарена* (Богословски гласник, IV. 1905)
- ВАСИЉЕВИЋ-ХАЏИ, Јован: *Милош С. Милојевић* (Братство друштва С. Саве, XXV, 1931)
Јужна Стара Србија. Историска, етнографска и политичка истраживања. Књ. I: Кумановска област. Београд 1909.
 Књ. II: *Прешевска област, Београд 1913.*
Скопски митрополит Пајсије, Ср. Карловци 1935.
- VASMER, Max: *V. Kopitars Briefwechsel mit Jakob Grimm*. Berlin 1938.
- ВЕЛИМИРОВИЋ, Николај: *Религија Његошева*, Београд 1911.
- ВЕШОВИЋ, Радослав: *Теократизам и његови одјаци у историји Црне Горе* (У „Цетиње и Црна Гора“, Београд 1927)
Племе Васојевићи у вези са историјом Црне Горе и племенским животом сусједних Брда. Сарајево 1935.
- VIALLA, de Sommière: *Voyage historique et politique au Montenegro*, tome I. Paris 1820.
- ВИДИЦКИ, Георгије: *Зашто је и како умро патријарх Лукијан Богдановић?* (Гласник Српске православне патријаршије 1922)
- ВЛАЧИЋ, Љубо: *Владика Раде по списима тајне архиве Намјесништва далматинског* (Прилози за јез., истор., књиж. и фолклор, VII, 1927)
Бечки двор против уплива карловачког митрополита на православне у Далмацији (Гласник историског друштва у Н. Саду, књ. III, 1930)
Јосиф Рајачић као далматински епископ (Гласник ист. др. у Н. Саду, VII., 1934)
Петар II. Петровић-Његош (Богословље 1936)
Противљење намесника Далмације грофа Лицијенберга да се епископу Рајачићу дозволи прегледање архива православних породица у Боки Которској (Гласник ист. друшт. у Новом Саду, IX, 1936)
Учитељ Његошев Јосиф Мришић-Троповић (Прилози за јез., ист. књиж. и фолклор, XVII, 1937)
- ВУЈАЧИЋ, Марко: *Знаменити црногорски и херцеговачки јунаци*. Књ. III, Београд 1953.
- ВУКИЋЕВИЋ, Ђ.: *Народни конгреси оостраних Срба* (Летопис Матице српске, 1863)
- ВУКИЋЕВИЋ, Миленко: *Школе и школовање за време Првог устанка (1804–1813)*, Београд 1893.
Леонтије Ламбровић, београдски митрополит (Гласник православне цркве у краљевини Србији, 1910).
Карађорђе, Књ. I, Београд 1907.
- ВУКМАНОВИЋ, Јован: *Психолошке особине Црмничана*. (Записи, јули 1932, Цетиње)
- ВУКОВИЋ, Сава: *Лукијан Богдановић, последњи архиепископ карловачки, митрополит и патријарх српски* (Гласник Српске православне цркве, октобар, 1963)

- ВУКСАН, Душан: *Преписка митрополита Василија, митрополита Саве и црногорских главара 1752–1759* (Споменик СКА LXXXVIII, 1938)
Петар I. Петровић-Његош и његово доба. Цетиње 1951. *Генеза „Општег имовинског законика“ („Записи“, фебруар 1933)*
Проглашење митрополита Петра I, за свеца („Записи“, јануар 1930)
Владика Раде у Котору („Записи“, март 1930).
Биљезница владике Рада (У „Цетиње и Црна Гора“, Београд 1927)
Педесетогодишњица Цетињске гимназије („Записи“, мај 1932)
- ВУКЧЕВИЋ, Радоје: *Стојадиновићеви Мемоари* (Гласник српског историјског друштва „Његош“, јуни 1965)
- ВУЛОВИЋ, Данило: *Књажева канцеларија*, књ. I: *Нахија Пожешка (1815–1839)*. Београд 1953.
- ВУЋИЋ, Радмило: *Душевни лик Доситејева* (Летопис Матице српске, књ. 354, 1940)
- ВУЧКОВИЋ, Јован: „Побожни“ људи, „богомолци“ или „евангелисти“ (Богословски гласник, II, 1903)
Предлог за оснивање интерната уз православно богословско училиште у Карловцима (Богословски гласник, III, 1904).
- ГАВРИЛОВИЋ, Михаило: *Милош Обреновић*. Књ. I, Београд 1909, књ. II, Београд 1912, књ. III, Београд 1912.
- ГАРАШАНИН, Илија: *Писма Илије Гарашићина Јовану Мариновићу*. Књ. I: *од 29. марта 1848. до 31. децембра 1858*, Београд 1931.
 Књ. II: *од 4. јануара 1859. до 29. марта 1874*, Београд 1931.
Преписка Илије Гарашићина. Књ. I, 1839–1849. Београд 1950.
- ГЕРШИЋ, Г.: *Територијалне промене, национална мисао у старо, средње и ново време и начело општег гласања* (Гласник српског ученог друштва, XLVI, 1878).
- GEORGEVITCH, Vldan: *Das Ende der Obrenovitch*, Leipzig 1905.
- GYURKOVITCS, Georg: *Bosnien und die Nebenländer. Schilderung von Land und Leute zwischen der Donau und der Adria*. Wien 1879.
- GEORGEVITCH, Iriney: *Truth above all*. London.
- GORČEVIĆ, Spiridon: *Montenegro und die Montenegriner*. Leipzig 1877.
Stara Srbija i Makedonija. Beograd 1890.
- ГРБИЋ, Манојло: *Карловачко владичанство*. Књ. I, Карловац 1890. Књ. II, 1891; Књ. III, 1893.
- GREGORIĆ, Danilo: *So endete Jugoslawien*. Leipzig 1943.
- ГРУЈИЋ, Јеврем: *Записи*, књ. I, Београд 1922, књ. II, Београд 1923, књ. III, Београд 1923.
- ГРУЈИЋ, Никанор: *Аутобиографија* (Богословски гласник, 1904. 1905)
- ГРУЈИЋ, Радослав: *Црногорска митрополија* (Народна енциклопедија СХС, IV)
Пећка епархија (Народна енциклопедија СХС, III)
Београдска митрополија (Нар. енци. СХС, I)
Богословија (Нар. енци. СХС, I)
Теодосије Мраовић (Нар. енци. СХС, II)
Србљак (Нар. енци. СХС, IV)
Инокентије Павловић (Нар. енци. СХС, III)
Димитрије Павловић (Нар. енци. СХС, III)
Егзархијска управа у Јужној Србији (Нар. енци. СХС, I)
Велешка епархија (Нар. енцикл. СХС, I)
Велешко-дебарска епархија (Нар. енцикл. СХС, I)
Симеон Кончаревић (Нар. енцикл. СХС, II)

- Дионисије Новаковић (Нар. енцикл. СХС, III)
 Карловачко појање (Нар. енцикл. СХС, II)
 Стефан Кнежевић (Нар. енцикл. СХС, II)
 Боко-которска епархија (Нар. енцикл. СХС, I)
 Герасим Петрановић (Нар. енцикл. СХС, III)
 Дабро-босанска епархија (Нар. енцикл. СХС, I)
 Регулamenti (Нар. енцикл. СХС, III)
 Деклараторија (Нар. енцикл. СХС, I)
 Вићентије Јовановић-Видак (Нар. енцикл. СХС, II)
 Мојсеј Путник (Нар. енцикл. СХС, III)
 Стеван Станковић (Нар. енцикл. СХС, IV)
 Арсеније Стојковић (Нар. енцикл. СХС, IV)
 Браћа Аранђелићи (Нар. енцикл. СХС, I)
 Георгије Бранковић (Нар. Енцикл. СХС, I)
 Лукијан Богдановић (Нар. енцикл. СХС, I)
 Мирон Николић (Нар. енцикл. СХС, III)
 Карловачка митрополија (Нар. енцикл. II)
 „Побожни“ (Нар. енцикл. СХС, III)
 Назаренство (Нар. енцикл. СХС, III)
 Адвентисти (Нар. енцикл. СХС, I)
 Павле Ненадовић (Нар. енцикл. СХС, III)
 Арсеније IV. Јовановић-Шакабента (Нар. енцикл. СХС, II)
 Мојсије Петровић (Нар. енцикл. СХС, III)
 Историја српске православне цркве (Православна српска црква). Београд 1920.
 Како се поступало са српским молбама на двору ћесара австријскога последње
 године живота патријарха Арсенија III. Чарнојевића. Нови Сад 1906.
 Автокефалност Карловачке митрополије (Гласник ист. друштва у Новом Саду, II,
 1929)
 Скопска митрополија. Историјски преглед до обновљења српске патријаршије 1920
 године. Скопље 1933.
 Споменица о Српском православном владичанству пакрачком.
 ГРЋИЋ, Шћепан: *Просветне борбе (У Напори Босне и Херцеговине за ослобођење и
 уједињење.)* Сарајево 1929.
 ГРЋИЋ, Ристо: *Борба за црквено-школску аутономију у Босни и Херцеговини (У
 Споменица поводом осамдесетогодишњице...)*
 ДАЈКОВИЋ, Јован: *Оставка митрополита хаџи-Саве Косановића (У „Споменица
 поводом осамдесетогодишњице...“)*
 DENTON, William: *Serbien und die Serben*, Berlin 1865.
 ДИМИТРИЈЕВИЋ, Владимир: *У назаренској скупштини*. Будимпешта 1903.
 ДИМИТРИЈЕВИЋ, Стеван: *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије,
 као православни јерарх, Србин, Словен и немар југословенства*, Београд 1933.
Узајамне везе између Срба и Руса у прошлости (Календар „Црква“ 1948)
Богословско-учитељска школа у Призрену (Братство друштва Св. Саве, XVII, 1923)
Грађа за српску историју из руских архива и библиотека (Споменик СКА LIII, 1922)
 ДРАГИЋЕВИЋ, Ристо: *Црногорске штампарије* (Историски записи, IX, 1956)
Црна Гора за вријеме првог Његошевог одласка у Русију (Историски записи, VIII,
 1952)
Црна Гора крајем 1851 године (Историски записи, VI, 1953)

- ДРАШКОВИЋ, Чедомир: *Четрдесет година Богословског факултета у Београду* (Богословље, 1961)
- ДРЉИЋ, Растилав: *Први Илир Босне фра Мартин Недић (1811–1859)*. Сарајево 1940.
- ДУРКОВИЋ-ЈАКШИЋ, Љубомир, *Одређивање међуцрквеног положаја Црногорској митрополији* (Историски записи, VI, 1953)
- Развитак основног црквеног закона у Шумадији у првој половини XIX века (1804–1847)*. Београд 1947.
- Почеци односа између Српске и Англиканске цркве у XIX веку. У Из историје српске православне цркве*, Београд 1951.
- Митрополит Михаило и Пољаци* (Гласник срп. прав. цркве, фебруар 1948).
- ДУЧИЋ, Нићифор: *Историја српске православне цркве*, Београд 1894.
- Књижевни радови*, Књ. II., Београд 1892, књ. V, Београд 1898.
- Црна Гора* (Гласник Срп. ученог друштва, XI, 1874)
- Васељенска патријаршија и Српско црквено питање*. Београд 1897.
- ДУЧИЋ, Стеван: *Живот и обичаји племена Куча*. Београд 1936.
- ДУШАНИЋ, Светозар: *Серафим, дабробосански митрополит* (Богословље, 1939)
- ЂОНОВИЋ, Јован: *Уставне и политичке борбе у Црној Гори (1905–1910)*, Београд 1939.
- ЂОРЂЕВИЋ, Бранко: *Свештеници у концентрационом логору у Дахау* (Гласник Српске православне цркве, јули 1945)
- ЂОРЂЕВИЋ, Владан: *Црна Гора и Аустрија у XVIII. веку*, Београд 1912.
- ЂОРЂЕВИЋ, Јован: *Радња Благовештенског сабора у Сремским Карловцима 1861*, Нови Сад 1861.
- ЂОРЂЕВИЋ, Тихомир: *Из Србије кнеза Милоша. Становништво. Насеље*. Београд 1924.
- ЂУРИЋ, Војислав: *Доситеј Обрадовић. У Сабрана дела Д. Обрадовића*, књ. I, Београд 1961.
- ЂУКИЋ, Трифун: *Преглед књижевног рада Црне Горе од владике Василија до 1918. године*. Цетиње 1951.
- EVANS, J. Arthur: *Through Bosnia and the Hercegovina on foot during the insurrection, august and september 1875*, London 1876.
- EMILL, de Laveley: *La Péninsula des Balkans*, tome I, Paris 1886.
- ЖИВАНОВИЋ, Живан: *Политичка историја Србије у другој половини XIX века*. Књ. I–IV, Београд 1923–1924.
- ЗВЕКИЋ, Ђорђе: *Расправа Угарског сабора 1868 године о законском предлогу у ствари источно-православне цркве*. Будим 1868.
- ЗБОРНИК закона и уредаба у књажеству Србији*. Београд 1872.
- ЗБОРНИК правила, уредаба и наредба Архиепископског сабора православне цркве у краљевини Србији (1839–1900)*. Београд 1900.
- ЗЕЛИЋ, Герасим: *Житије Герасима Зелића*, књ. I, Београд 1897; књ. II, Београд 1898; књ. III, 1900.
- ЗЕЛИЋ, Павле: *О просветним задужбинама у Далмацији. У Северна Далмација некад и сад*, Београд 1939.
- ЗОРИЋ, Илија: *Књижевни листови и годишњази у Црној Гори. (У Цетиње и Црна Гора*, Београд 1927)

- ИВИЋ, Алекса: *Из прошлости Срба Жумберчана* (Споменик СКА LVIII) *Марчанска епископија* (Братство друштва Св. Саве, 1923, 1924, 1925) *Никола Пашић у емиграцији 1884 године* (У *Споменица Николе Пашића 1845–1925*. Београд 1926). *Грађа о српским књижевним и културним радницима 1740–1880*, Београд–Суботица 1926. *Архивска грађа о југословенским књижевним и културним радницима*, књ. IV, 1723–1887. Београд 1935. *Списи бечких архива о Првом српском устанку*. Књ. I, година 1804. Београд 1935.
- ИЛИЋ, Алекса: *Петар Јовановић, митрополит београдски. Његов живот и рад. (1833–1859)*. Београд 1911. *О римској пропаганди у Босни и Херцеговини*. Београд 1903.
- YRIARTE, Charles: *Montenegro* (У „Globus“ 1877, Bd. XXXII)
- ЈАГИЋ, Ватрослав: *Новија писма Добровскога, Копитара и других југозападних Славјан*. Санктпетербург 1897.
- ЈАКШИЋ, Милутин: *Два српска сабора (1748 и 1749)* (Богословски гласник, I, 1902) *Писма горњо-карловачког владике Данила Јакишића* (Богословски Гласник, III, 1904).
- ЈАКШИЋ, Гргур: *Из новије српске историје. Абдикација краља Милана и друге расправе*. Београд 1953.
- ЈАНКОВИЋ, Драгослав: *Прве радничке демонстрације у Србији* (у Крагујевцу 1876) *Историски часопис, орган Ист. друштва САН, књ. III, 1951–52*.
- ЈАСТРЕБОВ, Иван: *Подаци за историју српске цркве у Старој Србији* (Гласник српског ученог друштва, XI, 1874). *Наставак бележака из мога путовања по Старој Србији* (Гласник српског ученог друштва, књ. 57, 1884)
- ЈЕВТИЋ, Боривоје: *Пламени језици*. Сарајево 1952.
- ЈЕЛАВИЋ, Вјекослав: *Из преписке француског генералног конзула у Травнику у годинама 1807–1814* (Гласник земаљског музеја БХ-е, XVI, 1904)
- ЈИРЕЋЕК, Joseph, *Die serbischen Privilegien, Verhandlungskongresse und Synode* (Oesterreichische Revue, 1869, Bd. 7).
- ЈОВАНОВИЋ, Алекса: *Постанак Егзархије и Турска, Русија и Србија*. Скопље 1936. *Српске школе и четнички покрет у Јужној Србији под Турцима*. Скопље 1937.
- ЈОВАНОВИЋ, Јагош: *Стварање црногорске државе и развој црногорске народности*. Цетиње, 1948.
- ЈОВАНОВИЋ, Јован: *О првом Буквару за Србе у Турској* (Прилози за језик, ист., књиж. и фолклор, XVIII, 1938). *Седам предлога за обнову Пећке патријаршије пре 1894* (Прилози..., XVIII, 1938) *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*. Београд.
- ЈОВАНОВИЋ, Михаило: *Православна црква у књажевини Србији*. Београд 1874. *Православна црква у краљевини Србији*, Београд.
- ЈОВАНОВИЋ, Слободан: *Прва влада Милоша и Михаила* (1858–1868). Београд 1923. *Влада Александра Обреновића*. Књ. I, Београд 1929. Књ. II, Београд 1931. *Моји савременици*. Виндзор 1961.
- ЈУКИЋ, Иван Фрањо: *Путописи и историско-етнографски радови*. Сарајево 1953.
- KALLAY, Benjamin: *Die Geschichte des serbischen Aufstandes*, 1910.
- KANITZ, Felix: *Serbien. Historisch-ethnographische Reisetudien aus den Jahren 1859–1868*. Bd. I, Leipzig 1886.

- КАРАЦИЋ-Стефановић, Вук: *Први и Други устанак*. Београд 1947.
Вукова преписка. Књ. I–VII, Београд.
Црна Гора и Бока Которска, Београд 1923.
- КАРИЋ, Владимир: *Србија. Опис земље, народа и државе*. Београд 1887.
- КАСТРАПЕЛИ, Стијепо: *Јесу ли Сима Милутиновић и Раде Томов заједно проучавали Дантеову „Комедију“?* (Прилози за језик, ист., књиж. и фолклор, XXII, 1956)
- КЕМУРА, Сејфудин: *Стара хришћанска црква у Сарајеву* (Гласник земаљског музеја БХ-а, XXIII, 1911).
- КЕМУРА, Сејфудин – ЋОРОВИЋ, Владимир: *Прилози за историју православне цркве* (Гласник земаљског музеја БХ-а, XXIV, 1912).
- КЕЦМАНОВИЋ, Илија: *Иво Франо Јукић*. Београд 1963.
- КÖTSCHEТ, Josef: *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*. Wien-Leipzig 1905.
- КИРИЛОВИЋ, Димитрије: *Избор Стевана Станковића за митрополита* (Гласник ист. друштва у Новом Саду, II, 1929)
Три писма о Бонфијевој конференцији 1896 (Гласник ист. друштва у Н. Саду, XII, 1939)
- КИЋОВИЋ, Мираш: *Јован Хаџић (Милош Светић)*. Нови Сад 1930.
- КЛАНЧИЋ, Љубица: *На кога се односи Његошево писмо од 3. октобра 1851?* (Историски записи, XIII, 1960)
- КЛИЦИН, Мита: *Уредба о уређењу црквених, школских, фондационих дела грчко-источне српске митрополије одобрене превишњим краљевским Рескриптом од 10. августа 1868*. Сремски Карловци 1909.
- КОВАЧЕВИЋ, Добросав: *Богословски факултет или Духовна академија* (Гласник Српске православне патријаршије, 4. XII 1923).
- КОВАЧЕВИЋ, Томо: *Опис Босне и Херцеговине*. II издање. Београд 1878.
- КОВИЈАНИЋ, Ристо: *Калуђер у Мажуранића „Ченгићу“* (Прилози за језик, ист., књ. и фолклор, II, 1922)
- КОНЛ, Georg Johann: *Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro*. Bd. I, Dresden 1851.
- КОСТИЋ, Лаза: *Из Његошевих дела*, Чикаго 1952.
Религиозно-фолклорни став песника Његоша. Минхен 1963.
- КОСТИЋ, Милан: *Школе у Црној Гори*. Панчево 1876.
- КОСТИЋ, Мита: *Доситеј Обрадовић у историској перспективи XVIII. и XIX. века*. Београд 1952.
- КОСТИЋ, Петар: *Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX. веку*. Београд 1928.
- КОСТУР, Никола: *Повратак из мртвих*. Чикаго 1965.
- КОСАНОВИЋ, Сава: *Преглед биљежака или извора о дабро-босанским епископима и митрополитима* („Источник“ 1898)
- КРУЉ, Нектарије: *Сјећање на дабробосанског митрополита Петра Зимоњића* (У Споменица...)
- КРУШЕВАЦ, Тодор: *Петар Кочић*, Београд 1951.
- КУСОВАЦ, Шкрњов Нико: *Поводом Мемоара војводе Гавра Вукотића* („Записи“, септембар 1923)
- ЛАТКОВИЋ, Видо: *Петар Петровић-Његош*. Београд 1963.
- ЛЕКИЋ, Душан: *Спољна политика Петра I Петровића-Његоша (1784–1830)*, Цетиње 1950.
- ЉУБИБРАТИЋ, Саво: *Архиепископ и митрополит Сава Косановић* (У Споменица...)

- МАКСИМОВИЋ, Мирко: *Црквене борбе и покрети (У Напори Босне и Херцеговине за ослобођење у уједињење, Сарајево 1929).*
- МАКСИМОВИЋ, Владан: *Патријарх српски Георгије Бранковић* (Богословски Гласник, IV, 1905)
Карловачка богословија и богословски семинар (Богословски гласник, V, 1906)
Промене у народно-црквеном животу српског народа у Митрополији карловачкој (Богословски гласник, XI, 1912).
- МАНДИЋ, Тодор: *Успомене из нашег црквено-народног живота*. Књ. I, Нови Сад 1897; Књ. II, Нови Сад 1899.
- МАННАТОН, Ауго: *Terror over Yugoslavia. The Threat to Europa*. London 1953.
- МАРИНКОВИЋ, Живан: *Блаженопочивши патријарх Варнава и унутрашње мисионарство у нашој цркви* (Гласник Српске православне патријаршије, 23. VII 1938)
- МАРКОВИЋ, Радослав: *Стогодишњица Богословије Св. Саве* (Гласник југословенског професорског друштва, септембар 1936)
Кнежева канцеларија, књ. II: Крагујевачка нахија (1815–1839), Београд 1954.
- МАРКОВИЋ, Светозар: *Целокупна дела*. Београд 1892.
- МАРКОВ, Кирил: *Принос към Българския църковен въпрос. Документи от австријското консулство в Солун*. Софија 1961.
- МАРЈАНОВИЋ, Чедо: *Наша религиозност и питање о уређењу свеишеничког стања*. Београд 1928.
- МАТАВУЉ, Симо: *С мора и приморја. Приповетке*. Загреб 1952.
- MAURER, Franz: *Eine Reise durch Bosnien, die Savaländer und Ungarn*. Berlin 1870.
- MÄRZ, Josef: *Gestaltwandel des Südostens*. Berlin 1942.
- МИЈУШКОВИЋ, Мирко: *Први министар просвете Црне Горе Јово Павловић (У Цетиње и Црна Гора, Београд 1927)*
- МИЛАДИНОВИЋ, Жарко: *Тумач повластица, закона, уредаба и других наређења српске народне црквене автономije*. 1897.
- МИЛАШ, Никодим: *Православна Далмација*. Нови Сад 1901.
Православно црквено право. Београд 1926.
- МИЛАКОВИЋ, Димитрије: *Историја Црне Горе*. Панчево 1855.
Кратки поглед на географическо-статистическо описаније Црне Горе („Записи“, фебруар 1941)
- МИЛИЋЕВИЋ, Ђ. Милан: *Кнежевина Србија*. Београд 1876.
Поменик знаменитих људи у српском народу новијега доба, Београд 1888.
- МИЛОВИЋ, Јевто: *Зборник докумената из историје Црне Горе (1685–1782)*. Цетиње 1956.
О Његошеском учењу француског језика (Историски записи, VIII, 1952)
Дневник Едуарда Грија од 7. априла 1842 (Историски записи, VII, 1951)
- МИЉАНОВ, Марко: *Примјери чојства и јунаштва*. Београд 1901.
- МИРКОВИЋ, Лазар: *Сећање на патријарха Лукијана* (Гласник српске правосл. цркве, октобар 1963) *Старине манастира Боговађе* (Споменик САН, ХСIХ, 1950)
- МИРОСАВЉЕВИЋ, Вељко: *Српске вероучевне књиге у Аустро-Угарској у времену од 1699. до 1992*. (Богословски гласник, II, 1903)
- МИТРОВИЋ, М. Љубомир: *Мелентије Никшић, епископ шабачки*. Београд 1910.
- МИТРОВИЋ, Чедомир: *Први српски закон о црквеним властима* (Гласник православне цркве у краљевини Србији, 1909)
- МИХАИЛОВИЋ, Божо: *Година Његошевог рођења* (Историски записи, VII, 1951)
- MLINARIĆ, Bruno: *Tito, der rote Rebell und seine „vollkommene Demokratie“*. Zürich 1948.

- МОЈСЕЈ, епископ: *Црквено питање у Србији*. Београд 1895.
 MOUSSET, Jean: *La Serbie et son Eglise 1830–1904*. Paris 1938.
- НАКИЋЕВИЋ, Сава: *Јосиф Троповић, учитељ Његошев* (Прилози за језик, ист. књиж. и фолклор, II, 1922)
 НЕНАДОВИЋ, Љубомир: *Књиге 1–5*, Београд 1882.
 НИКОЛАЈЕВИЋ, Димитрије: *Прилози историји српске далматинске цркве* (Богословски гласник, VIII, 1909)
 НЕНАДОВИЋ, Матеја: *Мемоари*, Београд 1951.
 NOVAK, Victor: *Magnit Crimen*, Zagreb 1948.
 НОВАКОВИЋ, Стојан: *Турско царство пред српски устанак (1780–1804)* Београд.
- ОБРАДОВИЋ, Доситеј: *Сабрана дела*. Књ. 1–3, Београд 1961.
 ОСТОЈИЋ, Тихомир: *Оснивање новосадске гимназије* (Летопис Матице српске, књ. 261–268).
- ПАНТЕЛИЋ., Душан: *Пред сеобу моштију Стевана Првовенчаног из Студенице* (Прилози за језик, ист., књиж. и фолклор, XII, 1932)
 ПАВЛОВИЋ, Стеван: *Српски народни сабор у Сремским Карловцима 1869*. Нови Сад 1870.
 ПАВЛИШИЋ, Анте-Зелић Бенедикта: *Кореспонденција Миховила Павлиновића*, Сплит 1965.
 PARIS, Edmond: *Genocide in Satellite Croatia 1941–1945*. Chicago
 ПЕЈАНОВИЋ, Ђорђе: *Библиографија штампе Босне и Херцеговине 1850–1941*. Сарајево 1961.
 ПЕЛАГИЋ, Васо: *Изабрани списи*, књ. I, Сарајево 1952.
Историја босанско-херцеговачке буне. Сарајево 1953.
Спас Србије и њеног народа (У Социјалистичка штампа у Србији до XX века, Књ. II, Београд 1954)
- ПЕРОВИЋ, Радослав: *О првом српском устанку*. Београд 1954.
 РЕТТЕР, Franz: *Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen*, Gotha 1857.
 ПЕТРОВИЋ, Василије: *Историја о Черној Гори*. Москва 1754.
 ПЕТРОВИЋ, Радмила: *Законик Петра I, владике црногорског*. (Годишњица Николе Чупића, XXXIX. 1930)
 PERCH, Otto: *Reise in Serbien im Spätherbst 1829*. I Theil. Berlin 1830.
ПИСМА Јована Ристића Филипу Христићу. Београд 1931.
 ПИШЧЕВИЋ, Симеон: *Мемоари*. Београд 1963.
 ПОПОВИЋ, М. Атанасије: *Моје прво познанство са блаженопочившим патријархом Варнавом* (Гласник Српске православне патријаршије, 23. VII 1938)
 ПОПОВИЋ, Васиљ: *Ђачки дневник митрополита Михаила* (Прилози за језик, ист., књиж. и фолклор, XVIII, 1938)
Сукоби између митрополита Михаила и владе (Летопис Матице српске, књ. 342, 1935)
 ПОПОВИЋ, Душан: *Срби у Војводини*. Књ. I: *Од најстаријих времена до Карловачког мира 1699*. Нови Сад 1957.
Проблеми Војводине. I, Београд 1925.
Велика Сеоба Срба 1690, Београд 1954.
Срби у Војводини. Књ. II: *Од Карловачког мира до Темешварског сабора 1790*. Нови Сад 1952.
Аутономија Срба у Угарској (Народна енциклопедија СХС, I)

- Срби у Будиму од 1690 до 1740.* Београд 1952.
Срби у Срему до 1736. Београд 1950.
Срби у Будиму до краја XVIII века. Београд 1955.
Прилози проучавању наше земље и нашега народа. Општи део I: *Бачка.* Београд 1925.
- ПОПОВИЋ, Душан – БОГДАНОВИЋ, Милица: *Грађа за историју Београда од 1717. до 1738.* Београд 1958.
- ПОПОВИЋ, Јевсевије – СТОЈКОВ, Мојсеј: *Опћа црквена историја*, II, Сремски Карловци
- ПОПОВИЋ, И. Михаило: *Историјска улога Српске православне цркве у чувању народности и стварању државе.* Београд 1933.
- ПОПОВ, Нил: *Србија после Париског мира*, књ. I. Београд 1871.
Србија и Русија од Кочине Крајине до Светоандрејске скупштине. Београд 1872.
- ПОПОВИЋ, Павле: *Враз према Његошу (У Цетиње и Црна Гора,* Београд 1927)
- ПОПОВИЋ, И. Петар: *Црна Гора у доба Петра I и Петра II.* Београд 1951.
Никанор Ивановић-Његуш (Годишњак философског факултета у Новом Саду, IV, 1959)
- ПРИБИЋЕВИЋ, Валеријан: *Срби питомци Кијевске академије у времену од 1721. до 1762.* (Богословски гласник, IV, 1905)
Православна црква у Карловачкој митрополији (Богословски гласник, II, 1903)
- ПРОДАНОВ, Викентије: *Српска народна црквена аутономија у преписци грофа Стефана Тисе* (Гласник истор. друштва у Н. Саду, III, 1930).
- ПРОДАНОВИЋ, Јаша: *Историја политичких странака и струја у Србији.* Књ. I. Београд 1947.
- ПРОСТРАН, Стеван: *Друштвени састав Северне Далмације као њен зао удес (У Северна Далмација некад и сад,* Београд 1939)
- ПРОТИЋ, Стојан: *Тајна конвенција између Србије и Аустро-Угарске (У Одломци из уставне и народне борбе у Србији,* Београд 1911)
- RADIĆ, Emilijan: *Die Verfassung der orthodox-serbischen Particular-Kirche von Karlowitz,* Prag 1880.
Die orthodox-orientalischen Particularkirchen in den Ländern der ungarischen Krone. Eine rechtsgeschichtliche Abhandlung. Budapest 1886.
- РАДОЈЧИЋ, Никола: *Јован Суботић (Народна енциклопедија СХС, IV)*
Автобиографија Петра Руђанина (1775–1839). Сремски Карловци 1914.
Историјске студије митрополита Стевана Стратимировића (Гласник истор. друштва у Н. Саду, 1929)
Митрополит Стеван Стратимировић (Летопис Матице српске, књ. 345, 1936)
Српски историчар Јован Рајић, Београд 1952.
- РАДОНИЋ, Јован: *Прилози за историју Срба у Угарској у XVI, XVII. и XVIII. веку.* Нови Сад 1909.
Митрополит Исаија Ђаковић (У Сlike из историје и књижевности, Београд 1938)
Иларион Руварац (Летопис Матице српске, књ. 331, 1932)
Јован Рајић (У Сlike из историје и књижевности, Београд 1938).
Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века. Београд 1950.
Автобиографија патријарха Јосифа Рајачића. Критичка оцена. Београд 1951.
Ђурађ II Бранковић, „деспот Илирика“. Београд 1955.
- РАДОНИЋ, Јован – КОСТИЋ, Мита: *Српске привилегије од 1690 до 1792.* Београд 1954.
- РАЖЊАТОВИЋ, Новак: *Томица Никчевић: Политичке странке у Црној Гори у процесу стварања државе. Оцена.* (Историски записи, XII)

- РАЈКОВИЋ, Ђорђе: *Урош Несторовић и његове заслуге за школе* (Летопис Матице српске, књ. 129, 1882)
- RANKE, Leopold: *Die serbische Revolution*, Hamburg 1829.
- РАНКОВИЋ, Светолик: *Порушени идеали* (Сабрана дела, II, Београд 1952)
- РАПАЈИЋ, Јован (Бранко): *О једној књизи и поводом ње* („Светосавље“, март 1937)
- RASCH, Gustav: *Der Leuchtturm des Ostens: Serbien und die Serben*
- REINSBERG-DÜRINGSFELD, Freiherr: *Bemerkungen über Montenegro und die Montenegriner*. (У „Globus“, 1864, Bd. V)
- RENNER, Heinrich: *Durch Bosnien und Herzegowina kreuz und quer*. Berlin 1897.
- ROBERT, Cyprian: *Die Slawen der Türkei*. Stuttgart 1844.
- РОВИНСКИ, Павле: *Черногорија в јеја прошлом и настојащем*. Санкт-петербург 1888. Том I.
- РОСИЋ, Варнава: *Традиције* („Светосавље“, децембар 1935)
- РУВАРАЦ, Димитрије: *Автобиографија протосинђела Кирила Цвјетковића и његово страдање за православље*. Београд 1898.
Манастир Крушедо
Покрово-Богородичне школе у Карловцима. Сремски Карловци 1926.
Српски народни сабор одржан 1774. у Карловцима. (Споменик СКА LXIX, II, разред, 1920).
Постанак и развитак српске црквено-народне аутономије, Београд 1899.
Опис српских Фрушкогорских манастира. Сремски Карловци 1905.
Српска Митрополија Карловачка око XVIII. века. Сремски Карловци 1902.
Списак српских школа и учитеља у Срему 1754. и 1757. (Гласник истор. друштва у Н. Саду, III)
Темшиварски народни сабор (Архив за историју српске православне Карловачке митрополије, IV, јануар–март 1914)
О кауцијама за новоустановљена парохијска места у првој половини XVIII. века у Карловачкој митрополији (Богословски гласник IX, 1911)
Митрополит Стеван Стратилировић (Гласник истор. друштва у Н. Саду, IV, 1931)
Нацрт живота и рада и списак књижевних радова мит. Стевана Стратимировића (Прилози за језик, ист, књиж., и фолклор, I, 1921)
Како је дошло до Темшиварског сабора 1790. (Гласник истор. друштва у Новом Саду, II, 1929)
Клерикална школа у Пакрацу од њеног постанка до престанка (Архив за ист. прав. Карловачке митрополије, 1914)
Клерикална школа у горњо-карловачкој епархији од 1690 до 1829 (Гласник Српске православне патријаршије, 1925)
Плата калуђерска (Српски Сион, 1907)
Монашко училиште у манастиру Хопову од 1815–1819 (Српски Сион, 1905)
Покушај да Срби источно-православне вере усвоје нов Григоријев календар (Српски Сион 1905)
Тестаменат митрополита Стевана от Стратимировић
Рад око уређења црквених одношаја источно-православне цркве у Аустрији 1860. (Богословски гласник, V, 1906)
Патријарх Георгије Бранковић и владика Милаш (Гласник истор. друштва у Новом Саду, IV, 1931)
Црквено-богословски листови у Карловачкој митрополији до 1915. (Гласник истор. друштва у Новом Саду, III, 1937)
- РУЖИЧИЋ, Никанор: *Критика закона о црквеним властима источно-православне цркве у краљевини Србији* (Весник Српске цркве, 1891)

- SAX, Carl Ritter: *Die Wahrheit über die serbische Frage und das Serbentum in Bosnien*. Wien
- СЕКУЛИЋ, Исидора: *Његошу – књига дубоке оданости*. Београд 1951.
- СЕКУЛИЋ, Лаза: *Да ли администратор?* (Летопис Матице српске, књ. 340, 1934)
Патријарх Бранковић и барон Бонфинија. Из борбе наше црквене јерархије и државне власти (Гласник истор. друштва у Новом Саду, IV, 1931)
- SETON-WATSON, R. W.: *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*. Berlin 1913.
- СИМИЋ, Сима: *Прекрштавање Срба за време Другог светског рата*. Титоград 1958.
- СКАРИЋ, Владислав: *Из прошлости Босне и Херцеговине XIX вијека* (Годишњак истор. друштва БХ-е, I, 1949)
Верско-просветне борбе православних Срба (У Босна и Херцеговина под аустро-угарском управом).
- СКЕРЛИЋ, Јован: *Светозар Марковић. Његов живот, рад и идеје*. Београд 1910.
Николај Велимировић (У Писци и књиге, VI, Београд 1923)
Историја нове српске књижевности. Београд 1953.
Српска књижевност у XVIII. веку, Београд 1923.
- СЛИЈЕПЧЕВИЋ, Ђоко: *Хумско-херцеговачка епархија и епископи (митрополити) од 1219 до краја XIX века*. Београд 1939 (сепарат)
О савременој мисији наше цркве („Светосавље“, септембар-октобар 1932)
Задаци наших генерација („Светосавље“, октобар-децембар, 1936)
Стеван Стратимировић, митрополит карловачки, као поглавар цркве, просветни и национални радник. Београд 1936.
Назарени у Србији до 1914 године. Београд 1943.
- СЛИЈЕПЧЕВИЋ, Перо: *Ристо Радуловић. Живот и рад* (У „Расправе и чланци“). Београд 1940)
Босна и Херцеговина у Светском рату (У Напори Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење, Сарајево 1929)
- СЛИПИЋЕВИЋ, Фуад: *Буне и устанци у Босни и Херцеговини у XIX веку*. Београд 1952.
- СПОМЕНИЦА православних свештеника, жртва фашистичког терора и палих у народно-ослободилачкој борби. Београд 1960.
- СРЕЋКОВИЋ, Панта: *Путничке слике* (Гласник српског ученог друштва, 1878)
Владике фанариоти раишко-призренске епархије од 1818–1854. Београд 1881.
- СТАЈИЋ, Васа: *Српска православна велика гимназија у Новом Саду*. Нови Сад 1949.
Епископ Јован Јовановић и српска гимназија у Новом Саду (Летопис Матице српске, књ. 332, 1932)
Светозар Милетић. Живот и рад. Нови Сад 1926 (?)
Грађа за културну историју Новог Сада. Нови Сад 1951.
Клерикализам у нашој аутономији (У Политички лик Васе Стајића, Нови Сад 1963)
- СТАЈИЋ, Јован: *Нови верски покрет* (Богословски гласник, III, 1904)
- СТАНКОВИЋ, Урош: *Правно развијање српске православне митрополије сремско-карловачке*. Земун.
- СТАНОЈЕВИЋ, Бранислав: *Др. Светислав Касапиновић* (Гласник истор. друштва у Новом Саду, VI, 1933)
- СТАНОЈЕВИЋ, Глигор: *Црна Гора у доба владике Данила, Цетиње 1955*.
О спору између Герасима Зелића и Никанора Богуновића (Прилози за језик, истор., књиж. и фолклор, XXI, 1955)
- СТАНОЈЕВИЋ, Станоје: *Историја српског народа*. Београд 1910.
- STEFANOVIĆ, Theodor Ritter von Vilovo: *Wanderungen durch Montenegro*. Wien 1884.
- STIEGLTZ, Heinrich: *Ein Besuch auf Montenegro*. Stuttgart-Tübingen 1841.

- СТОЈАНОВИЋ, Љубомир: *Живот и рад Вука Стефановића Караџића*. Београд 1924.
Стари српски записи и натписи, књ. II, Београд 1903.
- СТОЈАДИНОВИЋ, Милан: *Ни рат ни пакт. Југославија између, два рата*. Буенос Аирес 1963.
- СТРАЊАКОВИЋ, Драгослав: *Влада уставобранитеља*. Београд 1932.
Како је настало Гарашаниново „Начертаније“ (Споменик СКА, ХСИ, 1939)
Стеван Јовановић, архимандрит манастира Трноше (Братство друштва Св. Саве, XXV, 1931)
Светлик Ранковић и митрополит Михаило (Прилози за језик, ист., књиж. и фолклор, XXIII, 1957)
- СТРИКА, Бошко: *Далматинско-истарска епархија* (У „Далматински манастири“, Загреб 1930.
- СУБОТИЋ, Јован: *Аутобиографија*.
- SÜDLAND, L. (Dr. Ivo Pilar). *Die südslawische Frage und der Weltkrieg*. Wien 1918.
- ТАЈНИ ДОКУМЕНТИ о односима Ватикана и усташке НДХ*. 1952.
- TAUBE, Friedrich Wilhera: *Historische und geographische Beschreibung des Herzogtums Syrmiens*. Leipzig 1777. Bd. I.
- ТЕКЕЛИЈА, Сава: *Аутобиографија* (Летопис Матице српске, књ. 119, 120).
- ТЕОФАНОВИЋ, В: *Чурушки богомољци* (Гласник српске православне патријаршије, новембар 1921)
- ТИТОВ, И. Теодор: *Високопреосвјашчени Михаил, архиепископ Бјелградскиј, митрополит сербскиј* (Труди Кијевској духовној академији, 1898)
- ТОМАНДЈ, Миховил: *Преписка између Ј. Х. Швикера и епископа Теофана Живковића* (Гласник истор. друштва у Новом Саду, књ. VIII, 1935; књ. IX, 1936)
- ТОМИЋ, П. М.: *Православље у Босни и Херцеговини*. Минхен 1954.
- ТОМИЋ, Светозар: *Пива и Пивљани*. Београд 1949.
Бањани, Београд 1949.
- ТОШКОВИЋ, Јован: *Односи између Босне и Србије 1805–1806 и бој на Мишару*. Суботица 1927.
- ТРАЉИЋ, Сеид: *Да ли су Босанци у XVII. вијеку знали за богомиле?* (Историски зборник, V, 1952).
- ТРОИЦКИ, Сергије: *Верска политика краља Ујединитеља* (Летопис Матице Српске, књ. 343, 1935)
О устројству црквених општина у Српској патријаршији („Светосавље“, новембар-децембар 1940)
- ТРУХЕЛКА, Ћиро: *Историчка подлога аграрног питања у Босни* (Гласник земаљског музеја БХ-е, XXVII, 1915)
Бошњаци и Први српски устанак (Гласник земаљског музеја БХ-3, XXIX, 1917)
- ТНÖMEL, Gustav: *Geschichtliche, politische und topographisch-statistische Beschreibung des Vilajet Bosnien, das ist eigentliche Bosnien nebst türkisch Croatien, der Herzegovina und Raszien*. Wien 1867.
- ЋОРОВИЋ, Владимир: *Живот и личност Карађорђа Петровића* (У Карађорђе. Живот и дело. Београд 1924)
Историја Југославије. Београд 1933.
Мостар и његова српска православна општина. Београд 1933.
Из Дневника Прокопија Чокорила (Гласник земаљског музеја БХ-е, XXV, 1913)
Из сарајевске прошлости: омладински покрет у Сарајеву шездесетих година XIX. века (Прилози за језик, ист., књиж. и фолклор, XVI, 1938)

- Босна и Херцеговина*. Београд 1925.
Национални развој Босне и Херцеговине у прошлости до 1875 (У Напори Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење. Сарајево 1929)
Мехмед-бег Капетановић. Књижевна слика. Сарајево 1911.
Саво Косановић (Народна енцикл. СХС, II)
Хисторија Босне, књ. I, Београд 1940.
- ЋУПИЋ, Павле: *Српска православна црква у Црној Гори од доба оснивања прве епископије у Зети до данас* (Гласник православне цркве у краљевини Србији, 1901)
- UBICINI, M. A.: *Apresu économique et statistique sur la Principauté de Serbie*. Paris 1867.
- FALCONI, Carlo: *Il silenzio di Pio XII*. Milano 1965.
- FIEDLER, Joseph: *Beiträge zur Union der Valachen (Vlachen) in Slavonien und Syrmien*. Wien 1867.
- ФИЛИПОВИЋ, Миленко: *Озренци или Маглајци* (Гласник земаљског музеја у Сарајеву. Нова серија, VII, 1952)
- ФИСКОВИЋ, Цвито: *Неколико биљежака о Његошу и о Црној Гори из прве половине XIX столећа* (Историјски записи. VIII, 1952)
Slavonien und Syrmien. Wien 1867.
- FORTIS, Alberto: *Reise in Dalmatien*. Bd. I, Bem 1776.
- HADŽI-ARSIĆ, T. Velimir: *In medias res (Šta hoće „Hrišćansko delo“?)* (Hrišćansko delo, septembar-oktobar 1935).
- HERKALOVIĆ, Thomas: *Vorgeschichte der Occupation Bosniens und der Hercegovina*. Zagreb 1906.
- HILFERDING, Alexander: *Bosnien. Reise-Skizzen aus dem Jahre 1857*. Bautzen 1858.
- HÖRNES, Moritz: *Bosnien und die Herzegovina*. Wien 1889.
- HORY, Ladislaus-BROSZAT, Martin: *Der kroatische Ustascha-Staat 1941–1945*. Stuttgart 1964.
- HUDAL, Alois: *Die serbisch-orthodoxe Nationalkirche*. Graz-Leipzig 1922.
- HUSSERT, Kurt: *Reise durch Montenegro nebst Bemerkungen über Land und Leute*. Wien-Leipzig 1893.
- ЦВИЈОВИЋ, Јосиф: *Митрополит Михаило (1826–1898)* (Гласник српске православне цркве, фебруар 1948)
- CSAPLOVICS, v. Johann: *Slavonien und zum Theil Croatien, Zweiter Theil*. Pesth 1819.
- CUVAJ, Antun: *Građa za poviest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*. I, Zagreb 1907.
- ЧУБРИЛОВИЋ, Васо: *Босански устанак 1875–1878. Београд 1930.*
Први српски устанак и босански Срби. Београд 1939.
Историја политичке мисли у Србији XIX века. Београд 1958.
- SCHAGUNA, Andreas: *Geschichte der griechischen orientalischen Kirche in Oesterreich*. Hermannstadt 1862.
- ŠIŠIĆ, Ferdo: *Bosna i Hercegovina za vezirovanje Omer-paše Lotosa (1850–1851)*. Subotica 1938.
- SCHMID, Ferdinand: *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Oesterreich-Ungarns*. Leipzig 1914.

- ШВАБИЋ, Павле: *Герасим Домнин, митрополит шабачки* (Гласник српске правосл. цркве у краљевини Србији, 1906)
Писма Кирила, митрополита београдског (1826–1827) кнезу Милошу (Гласник прав. цркве у краљевини Србији, 1903)
Антим, митрополит београдски у својим писмима кнезу Милошу (Гласник православне цркве у краљевини Србији, 1903)
О постанку Београдске богословије (Гласник православне цркве у краљевини Србији, 1903)
К питању о аутономији српске цркве (Гласник православне цркве у краљевини Србији, 1903)
- SCHWARZ, Bernhard: *Montenegro. Schilderung einer Reise durch das Innere nebst Entwurf einer Geographie des Landes.* Leipzig 1883.
- SCHWICKER, Joseph: *Zur Geschichte der kirchlichen Union in der kroatischen Militärgrenze* (Archiv für österreichische Geschichte, Bd. LII, zweite Hälfte, Wien 1875)
Politische Geschichte der Serben in Ungarn. Budapest 1880.
- ШКЕРОВИЋ, Никола: *Записници седница Министарског савета Србије 1862–1898.* Београд 1952.
- ШОБАЈИЋ, Петар: *Бјелопавлићи и Пјешивци, племена у црногорским Брдима.* Београд 1923.
- ШОЋ, Перо: *Његошева Биљежница.*

БЕЛЕШКА О ПИСЦУ

ЂОКО СЛИЈЕПЧЕВИЋ је рођен 23. марта 1908. године у селу Самобору, срез Гацко, Херцеговина. Завршио је нижу гимназију у Гацку, Српску Православну богословију у Призрену, Православни богословски факултет у Београду. Годину дана похађао је Евангелистички факултет и славистику у Берлину. После Другог светског рата завршава допунске студије на Старокатоличком факултету у Берну. Године 1936. одбранио је у Београду докторску тезу под насловом *Стеван Стратимировић, митрополит карловачки као поглавар цркве и просветно-национални и политички радник.* Године 1945. напустио је Југославију и живео у Немачкој, у Келну. Слијепчевић је објавио више књига и студија из српске историје, од којих су најзначајније: *Назарени у Србији до 1914. године*, *Македонско питање* (на енглеском језику), *Историја српске православне цркве* (у три тома), *Српско арбанашки односи кроз векове са посебним освртом на новије време*, *Југославија уочи и за време Другог светског рата.* Слијепчевић је био почасни члан Удружења српских писаца, а Свети архијерејски синод Српске православне цркве доделио му је Орден Светог Саве првог степена. Ђоко Слијепчевић је умро у Келну 1993. године.